

Захириддин
Мухаммад
Бодур

CH0300027761

Бодурнома

ЗАҲИРИДДИН
МУҲАММАД
БОБУР

Bobur

Тошкент
«Юлдузча»
1989

Нашрга тайёрловчи: Порсо Шамсиев
Муҳаррир: Аъзам Ўктам

Бобур, Заҳириддин Муҳаммад.

Бобуринома: [Ўрта-ёшдаги мактаб болалари учун] /[Нашрга тайёрловчи П. Шамсиев; Муҳаррир А. Ўктам].— Т.: Юлдузча, 1989.—368 б.

«Бобуринома» — ўзбек намунавий адабиётидаги бебаҳо асарлардан. Унда Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, жугрофиясига оид қимматли маълумотлар бор. Ўша давр ўзбек адабий тилининг ёрқин намунаси эканлиги эса янада муҳимроқдир.

Бобур З. М. Бабурнаме: Для детей ср. шк. возраста.

Ўз1

4803620100—68
Б 360(04)—89 5—89

© «Юлдузча» нашриёти, 1989.

ISBN 5—8250—051—4

НАШР ҲАҚИДА

Ўзбек классик адабиётининг XV аср охири, XVI аср бошларида яшаб ижод этган атоқли намоёндаларидан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ўзининг қарама-қаршиликли, мураккаб ва қисқа ҳаётида (1483—1530) анчагина асарлар яратган бўлса-да, уларнинг ҳаммаси бизгача етиб келган эмас.

Бобурнинг ҳозиргача илм ҳазинасига келиб қўшилган асарлари — унча тўлиқ бўлмаган бир девони, ислом дини асосларини баён этувчи «Мубаййин» номли шеърӣй рисоласи, «Волидия» аталган тасаввуфга оид бир китобчанинг назм билан таржимаси, Бобур ихтиро этган ва «Хатти Бобурий» номи билан машҳур бўлган алфавит жадвали ҳамда қўлингиздаги «Бобурнома» асаридан иборатдир.

Бобурдан қолган ижодий мероснинг энг муҳим ва энг йириги Ўрта Осиё, Афғонистон, Ҳиндистон ва Эрон халқлари тарихи, географияси, этнографиясига оид нодир ва қимматли маълумотларни ўз ичига олган ва ўша давр ўзбек классик адабиёти ва адабий тилининг ёрқин намунаси бўлган «Бобурнома» асаридир.

Бу асар мазмунининг ранг-баранглиги, бир жаҳон материални ўз ичига олганлиги, тил ва услубининг гўзаллиги билан XVIII, айниқса XIX аср шарқшунос олимларининг диққатини ўзига тортган ва унинг турли қўлёзма нусхалари излана бошлаган ва ғарб тилларига таржима қилишга киришилган эди.

Асарнинг asli номи «Бобурия» бўлса-да, уни «Воқеанома», «Тузуки Бобурий», «Воқеоти Бобурий» деб атадилар. кейинчалик асар «Бобурнома» деган ном билан машҳур бўлиб кетди.

Бу асарнинг мавжуд тўлиқ тексти 1857 йилда турколог Н. И. Ильминский томонидан Қозонда типография йўли билан ўзининг тўрт бетлик нашр принципларини кўрсатган русча сўз бошиси билан босилган. Асарни нашрга тайёрлаш ва дунёга чиқаришда рус олими Н. И. Ильминскийнинг зўр фаолият кўрсатганини алоҳида қайд этиш керак.

Бу нашрдан кейин 1905 йилда инглиз ориенталистларидан А. Бевериж хоним «Бобурнома»нинг Ҳайдарободда топилган бир қўлёзмасининг факсимилесини (қўлёзма нинг айни ўзини цинкография йўли билан нашр этди. Бу нусханинг қачон ва ким томонидан кўчирилгани номаълум. Бу ҳам тўлиқ текст бўлса-да, қозон босмасига нисбатан баъзи тушиб қолган жойлари ва айрим нуксонлари бордир. Лекин умуман олганда ҳар иккала нусха ҳам айрим-айрим нуксонлардан холи эмасдир.

¹ Қаралсин: «Бобурнома» I-қисм, Сўз боши Т., 1948, 5—8 бетлар (Буида «Бобурнома» қўлёзмалари, наشري ва турли тилларга таржималари ва бошқалари ҳақида маълумот берилган).

Лондон нусхасининг афзаллиги шундаки, бунда А. Бевериж нусханинг айтилиши бериб жуда яхши иш қилган, шу билан бирга асар охирида мукаммал киши исмлари, география ва қабила, уруғ номлари кўрсаткичи берилган ва инглиз тилида ун бетлик сўз бошиси ҳам бор. Лекин кўрсаткичларни транслитерациясиз араб ёзуви билан берилиши номларни тўғри ўқиш масаласини қийинлаштиради.

Мана шу икки мавжуд нусхага асосланиб, 1948—1949 йилларда «Бобурнома»нинг икки қисмдан иборат тўлиқ тексти босиб тарқатилган эди.¹ Бу нашр янги ўзбек алифбосида, киши ва географик номлар кўрсаткичи, тўлиқ луғат, баъзи бир қисқа изоҳ ва таржималар иловаси билан босилган эди.

Шундан кейин «Бобурнома»нинг тўлиқ тексти 1960 йили қайта нашрга тайёрланди ва нашр этилди.

Илгариги нашри каби бу нашрга ҳам юқорида зикр этилган Лондон ва Қозон босма нусхалари асос қилиб олинди. Шу иккала нусхага қайтадан таққосланиб, иккисига ҳам танқидий қаралди. Бирисини бириси тўлдириш йўли билан тузилган мазкур текстни анчагина мукаммаллашган деса бўлади. Нусхаларда маъно жиҳатидан фарқ қиладиган сўзлар келганда бундайларнинг фарқ ва вариантлари бет остида кўрсатила борилган. Шу жиҳатдан бу нашрнинг бет ости изоҳлари аввалгига нисбатан анчагина кўпайган эди.

Бу нашрни тайёрлаш давомида айрим сўз ва терминлар транскрипциясини аниқлаш масалаларида «Бобурнома»нинг Анкара (Туркия) да туркчага қилинган таржимаси² ва филология фанлари кандидати М. Сальенинг русчага қилган тўлиқ таржимасини³ ҳам кўздан кечира борилган ва шулар билан мослаштиришга уринилган эди.

Китоб охирига илова қилинган кўрсаткичлар қайта тузилган ва таржималар ҳам янгидан қараб чиқилган. Асарнинг илгариги босмасида баъзи бир тушириб қолдирилган жойлари бу босмада киритилиб, текстни мукаммаллаштирилган эди.

«Бобурнома»нинг биз томондан тайёрланган ҳозирги наشريда ҳам, илгариги нашрларидаги каби, юқоридги асосий ва ёрдамчи манбаларга таққослаб, босмада юз берган ва ўз томонимиздан йўл қўйилган хато ва камчиликларни бартараф этиш ва тузатишга уринилди. Таржима ва изоҳлар ҳам қайтадан қараб чиқилди, изоҳлар бирмунча тўлдирилди.

Аммо илгари ҳам айтганимиздек, қилинган шу ишларга қарамасдан, ҳали ҳам ишда бирмунча нуқсонлар мавжудлиги аниқ. Жумладан, айрим сўзлар, айниқса Афғонистон ва Ҳиндистонга тааллуқли бўлган жуғрофий номлар, киши исмлари, ўсимлик, ҳайвонот ва бошқа хил атамалар транскрипциясини батамом тўғри ва аниқ деб бўлмайдди. Иш процессида масаланинг энг қийин томони ҳам шу бўлди. Булардан бошқа яна бирмунча текстологик камчиликлар бўлиши мумкин. «Бобурнома»нинг пухта тайёрланган танқидий тексти майдонга чиқмагунча ва «Бобурнома»да қўлланган Ўрта Осиё, Афғонистон ҳамда Ҳиндистонга оид барча тарихий номларнинг аниқ транскрипцияси ишланмагунча бу асарнинг нашрларида ноаниқлик ва нуқсонлар юз бериши табиийдир...

Порсо ШАМСИЕВ

¹ Заҳириддин Муҳаммад Бобур: «Бобурнома», I—II қисм. Т., 1948—1949 нашрга тайёрловчилар: Н. Шамсиев, С. Мирзаев.

² Zahiriddin Muhammad Babur. Vekayi. Babur, in hatirati, Gilt I-II Ankara.

³ Бабурнаме, записки Бабуря Ташкент, 1958.

САККИЗ ЮЗ ТЎҚСОН ТЎҚҚИЗИНЧИ ЙИЛ ВОҚЕАЛАРИ¹

Тенгри таолонинг инояти билан ва ҳазрати он Сарвари кои-
нотнинг шафоати билан ва чаҳорёри босафоларнинг ҳиммати
билан сешанба куни рамазон ойининг бешида тарих саккиз юз
тўқсон тўққузда Фарғона вилоятида ўн икки ёшта подшоҳ бўлдум.

Фарғона вилояти бешинчи икклиминдур. Маъмуранинг кано-
расида воқе бўлубтур. Шарқи Кошғар, ғарби Самарқанд, жануби
Бадахшоннинг сарҳади тоғлар, шимолида агарчи бурун шаҳрлар
бор экандур, мисли: Олмолиқ ва Олмоту ва Янги ким, кутуб-
ларда Тарозкент битирлар, мўғул ва ўзбек жиҳатдин бу та-
рихда бузулубтур, асло маъмура қолмабдур. Мухтасар вилоят-
тур, ошлиқ ва меваси фаровон. Гирдогирди тоғ воқе бўлубтур.
Ғарбий тарафидаким, Самарқанд ва Хўжанд бўлғай, тоғ йўқтур.
Ушбу жонибтин ўзга ҳеч жонибтин қиш ёғий кела олмас. Сай-
хун дарёсиким, Хўжанд суйиға² машхурдур, шарқ ва шимолий
тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи бирла ўтуб, ғарб сори
оқар, Хўжанднинг шимоли Фанокатнинг жануби тарафидинким,
ҳоло Шохрухияға машхурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб,
Туркистон сори борур. Туркистондин хейли қуйироқ бу дарё
тамом қумга сингар³, ҳеч дарёға қотилмас.

«Етти пора қасабаси бор; беши Сайхун суйининг жануб та-
рафида, икки шимоли жонибида. Жанубий тарафидаги қасаба-
лар бир **А н д и ж о н д у р к и м**, васатта воқе бўлубтур, Фарғона
вилоятининг пойтахтидур. Ошлиғи вофир, меваси фаровон, қовун

¹ Асарда ҳамма сарлавҳалардаги тарихлар арабча берилган. Сарлавҳалар-
нинг таржималари саҳифа остида кўрсатиб борилади. Мундарижада эса шу тар-
жималар берилди. Қавс орасидаги рақамлар ҳозирги йил ҳисобидир. Асарнинг
бошланишида сарлавҳа йўқ, уни биз шартли равишда қўйдик, бу ҳозирги йил
ҳисобида 1493 йилга тўғри келади.

² Алишер Навоий номидаги Давлат халқ кутубхонасида сақланмоқда бўлган
«Бобурнома» Лондон босмасининг биринчи varaғи йўқ. 1 б varaқ текстини қ. б.
дан олдик.

³ Бу даврнинг бошқа манбаларида ҳам Сирдарёнинг қумда йўқолиши ҳақида
маълумотлар учрайди.

ва узуми яхши бўлур. Қовун маҳалида полиз бошида қовун сотмоқ расм эмас. Андижоннинг ношпотисидан яхшироқ ношпоти бўлмас. Мовароуннаҳрда Самарқанд ва Кеш қўргонидин сўнгра мундин улуғроқ қўргон йўқтур. Уч дарвозаси бор. Арки жануб тарафида воқе бўлубтур. Тўққуз тарнов сув кирар. Бу ажаб-турким, бир ердин ҳам чиқмас. Қалъанинг гирдо-гирди хандақнинг тош ёни сангрезалик шоҳроҳ тушубтур. Қалъанинг гирдо-гирди тамом маҳаллоттур. Бу маҳалла била қалъага фосила ушбу хандақ¹ ёқасидоғи шоҳрухтур. Ови қуши доғи кўп² бўлур, қирғовули беҳад семиз бўлур. Андоқ ривоят қилдиларким, бир қирғовулни ускунасини тўрт киши еб тугата олмайдур. Эли туркдур. Шаҳр ва бозорисида турки билмас киши йўқтур. Элининг лафзи қалам била росттур.

Ани учунким, Мир Алишер Навоийнинг мусаннафоти бовужудким Ҳирийда нашъу намо топибтур, бу тил биладур.

Элининг орасида ҳусн хейли бордур. Юсуф Ҳожаким³ мусиқда машҳурдур. Андижонийдур. Ҳавосининг уфунати бор. Кузлар эл безгак кўп бўлур.

Яна бир Ўш қасабасидур. Андижоннинг шарқи жанубий тарафидур, шарққа мойил, Андижондин тўрт йиғоч йўлдур. Ҳавоси хўб ва оқар суйи фаровондур. Баҳори бисёр яхши бўлур. Ўшнинг фазилатида ҳейли аҳодис ворид бўлубтур. Қўргоннинг шарқи жанубий бир мавзун тоғ тушубтур, Барокўҳга мавсум. Бу тоғнинг қулласида Султон Маҳмудхон бир ҳужра солибтур, ул ҳужрадин қуйироқ ушбу тоғнинг тумшуғида тарих тўққуз юз иккида мен бир айвонлик ҳужра солдим. Агарчи ул ҳужра мундин муртафеъдур, вале бу ҳужра бисёр яхшироқ воқе бўлубтур: тамом шаҳр ва маҳаллот оёғ остидадур. Андижон руди Ўшнинг маҳаллотининг ичи била ўтуб, Андижонга борур. Бу руднинг ҳар икки жониби боғот тушубтур, тамом боғлари рудқа мушрифтур, бинафшаси бисёр латиф бўлур. Оқар сувлари бор, баҳори бисёр яхши бўлур, қалин лола ва гуллар очилур. Барокўҳ тоғи домана-сида шаҳр била тоғнинг орасида бир масжид тушубтур, масжиди Ҳавзо отлиқ, Тоғ тарафидин бир улуғ шахжўй оқар. Ушбу масжиднинг ташқари саҳни нишеброқ, себаргалик, пурсоя, сафолиқ майдон воқе бўлубтур. Ҳар мусофир ва раҳгузар келса, анда истироҳат қилур. Ўш авбошининг зарофати будурким, ҳар ким анда уйқуласа, ул шахжўйдин сув қуярлар. Умаршайх мирзонинг охир замонларида кизил била оқ мавжлиқ тош ушбу тоғда пайдо бўлди: пичоқ дастаси ва такбанд ва баъзи нималар қилурлар, хейли яхши тошдур. Фаргона вилоятида сафо ва ҳавода Ўш чоғлиқ қасаба йўқтур.

Яна бир Маргинондур, Андижоннинг ғарбидадур, Андижондин етти йиғоч йўлдур. Яхши қасаба воқе бўлубтур, пур неъмат; анори ва ўруги асру кўп хўб бўлур. Бир жинс анор бў-

¹ Қ. б.— хандактур ва.

² Л. б.—«кўп» сўзи йўқ.

³ Л. б.— Хожа Юсуф.

лур, «дона калон» дерлар, чучуклигида зардолу майхушлигинин андак чошни бор. Самнон анорларига таржеҳ қилса бўлур. Яна бир жинс ўрук бўлурким, донасини олиб, ичиға мағз солиб қурутлар, «субҳоний» дерлар, бисёр лазиздур. Ови куши яхшидур, оқ кийик ёвуқта бўлур. Эли сорттур ва муштзан ва пуршару шўр элдур. Жангаралиқ расми Мовароуннаҳрда шоеъдур, Самарқанд ва Бухорода номдор жангаралар аксар Марғионийдур. Соҳиби «Хидоя» Марғионнинг Рушдон отлиқ кентидиндур.

Я н а б и р И с ф а р а д у р, кўхпояда воқе бўлубтур. Оқар сувлари, сафолиқ боғчалари бор. Марғионнинг ғарби жанубидадур. Марғион била Исфара ораси тўққуз йиғоч йўлдур. Мусмир дарахтиси бисёрдур, вале боғчаларида аксар бодом дарахтидур. Эли тамом сорт ва кўхийдур. Исфаранинг бир шаръисиди жануб сори пушталарнинг орасида бир нарча тош тушубтур, «Санги ойина» дерлар, узунлиги тахминан ўн қари бўлғай, баландлиги баъзи ери киши бўйи, пастлиги, баъзи ери кишининг белича бўлғай, ойинадек ҳар нима мунъакис бўлур.

Исфара вилояти тўрт бўлук кўхпоядур: бир Исфара, яна бир Ворух, яна бир Сўх, яна бир Ҳушёр. Муҳаммад Шайбоний-хон Султон Маҳмудхон биле Олачахонға шикаст бериб, Тошканд ва Шоҳрухияни олгон маҳалда, ушбу Сўх била Ҳушёр кўхпояларига келиб, бир йилга ёвуқ танқислик била ўтқариб, Кобул азимати қилдим.

Я н а б и р Х ў ж а н д д у р, Андижондин ғарб сориға йигирма беш йиғоч йўлдур. Хўжанддин Самарқанд ҳам йигирма беш йиғоч йўлдур, қадим шаҳарлардиндур. Шайх Муслихиддин¹ ва Хожа Камол Хўжандтиндурлар.

Меваси фаровон ва бисёр яхши бўлур. Анори яхшилиққа машҳурдур. Нечукким, «себи Самарқанд» дерлар ва «анори Хўжанд» дерлар. Вале бу тарихда Марғион анори кўп ортукдур.

Қўрғони баланд ерда воқе бўлубтур. Сайхун суийи шимол жонибидин оқар. Қўрғондин дарё бир ўк отими бўлғай. Қўрғон била дарёнинг шимол тарафида бир тоғ тушубтур. Мунуғил² отлиқ, дерларким, бу тоғда фируза кони ва баъзи конлар то-нидур. Бу тоғда бисёр йилон бор.

Хўжанднинг овлоғи ва қушлоғи бисёр яхшидур. Оқ кийик, буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп бўлур. Ҳавоси бисёр мутааффиन्दур, қушлар безгак кўп бўлур. Андоқ ривоят қилди-ларким, чупчўк безгак бўлгондур. Дерларким, ҳавосининг таффуни шимолдағи тоғ жиҳатидиндур.

Мунинг тавоҳидин К а н д и б о д о м д у р. Агарчи қасаба эмас, яхшигина қасабачадур. Бодоми яхши бўлур. Бу жиҳатдин бу исмға мавсумдур. Ҳурмуз ва Ҳиндустонға тамом мунинг бо-доми борур. Хўжанддин беш-олти йиғоч шарқ тарафидадур. Хў-жанд била Кандибодом орасида бир дашт тушубтур, Ҳодарвешға мавсумдур. Ҳамиша бу даштта ел борур. Марғионғаким, шар-

¹ Л. 6. Шайх Маслаҳат.

² Қ. 6. Мутуғил (متوغل)

кидур, ҳамиша мундин ел борур¹. Хўжандғаким ғарбидур, дойим мундин ел келур: тунд еллари бор. Дерларким, бир неча дарвеш бу бодияда тунд елга йўлуқуб, бир-бирини тополмай, «Ҳо, дарвеш», «Ҳо, дарвеш», дей-дей ҳалок бўлубтурлар, андин бери бу бодияни Ҳодарвеш дерлар.

Сайхун суйининг шимоли тарафидаги қасабалар: бир А х с и д у р. Китобларда Ахсикат битирлар. Нечукким, Асириддин шоирни Асириддин Ахсикатий дерлар. Фарғонада, Андижондин сўнгра мундин улугроқ қасаба йўқтур. Андижондин ғарб сори тўкқуз йиғоч йўлдур. Умаршайх мирзо мунди пойтахт қилиб эди, Сайхун дарёси қўрғонининг остидин оқар. Қўрғони баланд жар устида воқе бўлубтур. Хандақининг ўрнига амийқ жарлардур. Умаршайх мирзоким, мунди пойтахт қилди, бир-икки мартаба ташқарроқдин яна жарлар солди. Фарғонада мунча берк қўрғон йўқтур. Маҳаллотиди қўрғондин бир шаръий йироқроқ тушубтур. «Дех қужову дарахтон қужо»² масалини ёлибо Ахси учун айтибтурлар. Қовуни яхши бўлур. Бир навъ қовундуким, «Мир Темурий» дерлар, андоқ қовун маълум эмаским оламда бўлғай. Бухоро қовуни машҳурдур. Самарқандин олгон маҳалда Ахсидин, Бухородин қовун келтуруб бир мажлисда кестурдум, Ахси қовунининг ҳеч нисбати йўқ эрди.

Ови қуши бисёр яхши бўлур. Сайхун дарёсининг Ахси тарафи дашттур. Оқ кийиги бисёр бўлур. Андижон тарафи жангалдур. Буғу-марал, қирғовул ва товушқони кўп топила, асру семиз бўлур.

Яна бир К о с о н д у р. Ахсининг шимолида тушубтур. Кичикроқ қасабадур. Нечукким Андижон суйи ўшдин келур, Ахси суйи Косондин келур. Яхши ҳаволик ердур. Сафолик боғчалари бор. Вале сафолик боғчалари тамом сой ёқасида воқе бўлгон учун, «пўстини пеш берра»³ дебтурлар. Сафо ва ҳавода ўш бида Косон элининг таассуби бор.

Фарғона вилоятининг гирдо-гирди тоғларида яхши яйлоқлари бор. Тобулғу йиғочи бу тоғларда бор, ўзга ҳеч ерда бўлмас. Тобулғу бир йиғочедур, пўсти қизил, асо қилурлар, камчи дастаси ҳам қилурлар, қушларга қафас қилурлар, тарош қилиб тиргаз қилурлар, хейли яхши йиғочдур. Табарруклук бида йироқ ерларга элтарлар.

Баъзи китобларда битибтурларким, «ябруҳус-санам»⁴ бу тоғлардадур, вале бу мудатта ҳеч эшитилмади. Бир гиёҳ эшитилдиким, Еттикентнинг тоғларида бўлур, ул эл «айиқ ўти» дерлар, меҳриёҳ хосиятлик, ёлибо меҳриёҳдур, ул эл бу от бида айтурлар. Бу тоғларда фируза кони ва темур кони бўлур. Фарғона

¹ Л. б. — бордур.

² «Қишлоқ қайдаю, дарахтлар қайда».

³ Мақтаб айтилган сўз: «Олдига қорақул тери тутилган пўстин» демак.

⁴ *Ябруҳус-санам* — меҳриёҳ.

вилоятининг ҳосили била, агар адл қилсалар, уч-тўрт минг киши сахласа бўлур.

Чун Умаршайх мирзо баланд ҳимматлиқ ва улуғ доиялиқ подшоҳ эрди. Ҳамиша мулкгирлик дағдағаси бор эрди, неча навбат Самарқанд устига черик тортти, баъзи маҳал шикаст топти, баъзи маҳал бемурод ёнди. Неча навбат қойин отаси Юнусхонниким, Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхон наслидиндур, Чигатойхоннинг юртида мўғул улусининг хони ул фурсатга ул эрдиким, менинг улуғ отам бўлғай, истидъо қилиб келтурди. Ҳар қатла келтурганда вилоятлар берур эрди. Чун Умаршайх мирзонинг муддаосидек бўлмас эрди, гоҳи Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин, гоҳи мўғул улусининг муҳолафатидин вилоятга тура олмай яна Мўғулистонга чиқар эрди.

Охир навбат келатургандаким, ул фурсатга Тошканд вилояти Умаршайх мирзо тасарруфида эдиким, китобларда Шош битирлар, баъзи Чоч битирларким, «камони чочий» андин ибораттур, берди. Ўшал фурсаттин тарих тўққуз юз секкизгача Тошканд ва Шохрухия вилояти Чигатой хонларининг тасарруфида эди. Бу фурсатга мўғул улусининг хон ва султонлиғи Юнусхоннинг улуғ ўғли — менинг тоғойим Султон Маҳмудхонда эди, Умаршайх мирзонинг отаси Самарқанд подшоҳи Султон Аҳмад мирзо ва мўғул улусининг хони Султон Маҳмудхон чун Умаршайх мирзонинг бадмаошлиғидин мутазаррир эдилар, бир-бирлари била иттифоқ қилиб, Султон Аҳмад мирзо Султон Маҳмудхонни куёв қилиб, мазкур бўлгон тарихда Хўжанд суйининг жануб жонибидин Султон Аҳмад мирзо ва шимол тарафидин Султон Маҳмудхон Умаршайх мирзонинг устига черик торттилар.

Бу аснода ғариб воқеа даст берди, мазкур бўлуб эдиким, Аҳси қўргони баланд, жар устида воқе бўлубтур, иморатлар жар ёқасида эрди. Ушбу тарихда душанба куни рамазон ойининг тўртида Умаршайх мирзо жардин кабутар ва кабутархона била учуб, шунқор бўлди. Ўттуз тўққуз ёшар эрди.

В а л о д а т в а н а с а б и: секкиз юз олтмишда Самарқандда эди. Султон Абусаид мирзонинг тўртунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо, Султон Муҳаммад мирзо Султон Маҳмуд мирзодин кичик эди. Султон Абусаид мирзо Султон Муҳаммад мирзонинг ўғли эди. Султон Муҳаммад мирзо Мироншоҳ мирзонинг ўғли эди. Мироншоҳ мирзо Темурбекнинг учунчи ўғли эди. Умаршайх мирзо била Жаҳонгир мирзодин кичик. Шохрух мирзодин улуғ эди.

Султон Абусаид мирзо аввал Кобулни Умаршайх мирзога бериб, Бобон Кобулийни бек атка қилиб, рухсат бериб эди. Мирзоларни суннат қилур тўйи жиҳатдин Дараи Газдин ёндуруб, Самарқанд элтти. Тўйдин сўнгра ул муносабат билаким, Темурбек улуғ Умаршайх мирзога Фарғона вилоятини бергандур. Андижон вилоятини бериб, Худойберди Туғчи Темуртошни бек атка қилиб йиборди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: паст бўйлуқ, теғирма¹ соқоллиқ,

¹ Қ. 6.— булма (بُلْمَا)

қўба юзлук, танбал киши эди. Тўнни бисёр тор кияр эди, андоғ-ким, боғ боғлатурда корнини ичига тортиб боғлатур эди, боғ боғлағондин сўнг ўзини қўя берса, бисёр бўлур эдиким, боғлари узулур эди. Киймоқта ва емоқта бетакаллуф эди. Дасторни дасторпеч чирмар эди. Ул замонда дасторлар тамом чорпеч эди, бечин чирмаб, алоқа қўяр эдилар. Ёзлар ғайри девонда аксар мўғулий бўрқ кияр эди.

А х л о қ в а а г в о р и: ҳанавий мазҳаблиқ, покиза эътиқодлиқ киши эди, беш вақт намозни тарқ қилмас эди, умрий қазоларини тамом қилиб эди, аксар ғиловат қилур эди. Ҳазрат Хожа Убайдуллоға иродати бор эрди, суҳбатлариға бисёр мушарраф бўлуб эди. Ҳазрат Хожа ҳам фарзанд деб эрдилар.

Равон саводи бор эди. «Хамсатайн» ва маснавий китобларни ва тарихларни ўқуб эди. Аксар «Шоҳнома» ўқур эди. Таъби наъми бор эди, вале шеърға парво қилмас эди.

Адолати бу мартабада эдики, Хитой корвони келадурганда, Андижоннинг шарқий тарафидаги тоғларнинг тубида минг ўйлук корвонни андоғ қор бостиким, икки киши қутулди. Хабар топиб муҳассиллар йибориб, корвоннинг жамиъ жиҳотини забт қилди. Ҳар чандиким вориси ҳозир йўқ эрди, бовужуди эҳтиёж сахлаб, бир-икки йилдин сўнгра Самарқанд ва Хуросондин ворисларини тилаб келтуруб, молларини солим тошшурди.

Бисёр саховати бор эрди. Хулқи дағи саховатича бор эрди, хушхулқ ва ҳарроф ва фасих ва ширин забон киши эрди, шу-жоъ ва мардона киши эди.

Икки мартаба ўзи жамиъ йигитлардин ўзуб қилич тегурди: бир мартаба Аҳси эшигида, яна бир мартаба Шоҳрухия эшигида. Ўқни ўрта чоғлиқ отар эди, бисёр зарб мушти бор эди, анинг муштидин йигит йиқилмоғон йўқтур, Мулқгирлик дағдағаси жиҳатидин хейли ярашлар урушқа ва дўстлуклар, душманликқа мубаддал бўлур эди.

Бурунлар қўп ичар эди, сўнгралар ҳафтада бир-икки қатла суҳбат тутар эди, хушсуҳбат киши эди. Тақриб била хўб абёт ўқур эди. Сўнгралар маъжун кўпроқ ихтиёр қилур эди. Маъжунийликда калла хушқ бўлур эди, етим шиор эди, лаъби дағи¹ бисёр эди, ҳамиша нард ўйнар эди, гоҳи кимор ҳам қилур эди.

М а с о ф в а у р у ш л а р и яхши эди. Уч масоф уруш қилиб эди. Аввал Юнусхон била Андижоннинг шимол тарафида Сайхун дарёсининг ёқасида Такасекретку² деган ерда, бу жиҳатдин бу дарё андоқ тор оқарким, ривоят қилурларким, ул ердин така секригандур, мағлуб бўлуб иликка тушти. Яна Юнусхон яхшилик қилиб вилоятига рухсат берди. Бу ерда уруш бўлғон учун Такасекретку уруши ул вилоятга тарих бўлубтур.

Яна Туркистонда Арс суйи ёқасида, Самарқанд навоҳисини чопиб, борадурғон ўзбек била Арс суйини муз била кечиб, яхши

¹ Л. б.— наъл ва доғи (?).

² Қ. б.— Такасекриган.

босиб, асир ва молни айриб, тамом эгаларига ёндура бериб, ҳеч нима тамаъ қилмади.

Яна бир Султон Аҳмад мирзо била Шоҳрухия ва Ўратепа орасида Хавос деган кентта урушиб маглуб бўлди.

В и л о я т и: отаси Фарғона вилоятини бериб эди. Неча маҳал Тошканд ва Сайром ҳам мирзонинг тасарруфида эдиким, оғаси Султон Аҳмад мирзо бериб эди. Шоҳрухияни фириб била олиб, неча маҳал мутасарриф бўлур эди. Охир чоғларида Тошканд ва Шоҳрухия иликтин чиқиб эди. Фарғона, Хўжанд ва Ўратепаким, асл буларнинг отлари китобларда Усрушнадур ва Усруш ҳам битирлар, қолдилар. Хўжандни баъзи доҳили Фарғона эмас дерлар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига черик тортиб, Чир суйиниким, Тошкандтин икки шеърий йўл бўлғай, бу сувнинг ёқасидаким шикаст топти. Ўратепада Ҳофизбек дўлдой эди, Умаршайх мирзога берди.¹ Андин бери Усрушна Умаршайх мирзо тасарруфида эди.

А в л о д и: уч ўғул, беш қиз мирзодин қолиб эди. Бори ўғлонларидин улук мен — Заҳириддин Муҳаммад Бобур эдим; менинг онам Қутлуқ Нигорхоним эди. Яна бир ўғул Жаҳонгир мирзо эди, мендин икки ёш кичик эди, анинг онаси мўғулнинг туман бекларидин эди, Фотима Султон отлиқ. Яна бир ўғул Носир мирзо эди, онаси андижонлиқ эди, ғунчачи эди, Умид отлиқ. Мендин тўрт ёш кичик эди.

Бори қизларидин улуғ Хонзодабегим эди, менинг била бир туққон эрди, мендин беш ёш улуғ эрди. Мен Самарқандни иккинчи навбат олғонда, бовужудким, Шайбонийхондек киши бирла Сарипулда чиқиб урушуб, ончаким имкони бор эди саъй ва эҳтимолдин тақсир қилмадук, нечукким маҳаллида мазкур бўлғусидур, шикаст топиб келиб, беш ой қалъадорлик қилдим, қалъадорлик забти ва истехкоми ва сардорликда тақсир бўлмади.² Атроф ва жавонибдаги подшоҳлар ва беклардин ҳеч навъ мадад ва муованат бўлмади, маъюс бўлуб солиб чиқтим.

Ул фатаротта Хонзодабегим Муҳаммад Шайбонийхонга тушуб эди, бир ўғул бўлуб эрди. Хуррамшоҳ отлиқ, макбул ўғлон эди. Балх вилоятини анга бериб эди, отаси ўлгандин бир-икки йил сўнгра тенгри раҳматиға борди. Шоҳ Исмоил ўзбакни Марвда босқонда Хонзодабегим Марвда эди. Менинг жиҳатимдин яхши кўруб, андин узаттилар, Қундузда келиб менга қотилдилар. Муфороқат имтидоди ўн йил бўлуб эди. Мен ва Муҳаммадий кўкалтош иков келдук, бегим ва бегимнинг ёвугидағилар танимади-

¹ Л. 6. — Фарғона вилояти эди ва Хўжанд ва Ўратепаким, асл оти Асрушнадур ва Асруш ҳам дерлар, Хўжандни баъзи доҳили Фарғона тутмаслар. Султон Аҳмад мирзоким, Тошкандга мўғул устига бориб, Чир суйи ёқасидаким шикаст топди. Ўратепада Ҳофизбек дўлдой эди, мирзога берди.

² Л. 6.— бовужудким Сарипулда шикаст бўлиб эди, келиб беш ой қалъадорлик қилдим.

лар. Бовужудким, отимни айттим ҳам, муддатин сўнгра танидилар.

Яна бир қиз Меҳрбонубегим эрди. Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин икки ёш улуғ эрди.

Яна бир қиз Шаҳрбонубегим эрди, бу дағи Носир мирзо била бир туқғон эрди, мендин секкиз ёш кичик эди.

Яна бир қиз Ёдгор Султонбегим эди, онаси Оға султон отлиқ гунчачи эди.¹ Яна бир қиз Рукия Султонбегим эди, онаси Махдум Султонбегим эди. Қорақўзбегим дерлар эди, иккаласи мирзонинг фавтидин сўнг бўдилар. Ёдгор Султонбегимни менинг улуғ онам Эсан Давлатбегим сахлаб эди. Андижон ва Ахсини Шайбонийхон олғонда Ёдгор Султонбегим Ҳамза Султоннинг Абдуллатиф Султон отлиқ ўғлига тушуб эди. Мен Ҳамза Султон бошлиқ султонларни Хатлон вилоятида босиб, Ҳисорни олғонда менга қотилди. Ўшул фатаротта Рукия Султонбегим Жонибек Султонга тушуб эди, бир-икки ўғли бўлди, турмади. Бу фурсатларда хабар келдиким, тенгри раҳматиға борибтур.

Х а в о т у н в а с а р о р и: Қутлуғ Нигорхоним эди, Юнусхоннинг иккинчи қизи, Султон Маҳмудхон, Султон Аҳмадхоннинг эгачиси эди.

Юнусхон Чингизхоннинг иккинчи ўғли Чигатойхоннинг наслидиндур. Юнусхон ибн Вайсхон ибн Шерали ўғлон ибн Муҳаммадхон ибн Хизр Хожахон ибн Тўғлуқ Темурхон ибн Эсан Буғахон ибн Дўвахон ибн Бароқхон ибн Есун Тува ибн Мутугон² ибн Чигатойхон ибн Чингизхон.

Чун мунча тақриб бўлди, хонларнинг аҳволини дағи ижмол била зикр қилалинг. Юнусхон ва Эсан Буғахон Вайсхоннинг ўғлонлари эди. Юнусхон ўғлонлари Офоқхон ва Жонбобохон эди³. Юнусхоннинг онаси Туркистонлиқ қиичоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур.

Вайсхоннинг воқеасида мўгул улуси икки фариқ бўлур. Бир пора Юнусхон сари ва кўпроги Эсан Буғахон сари бўлур. Бурунроқ Юнусхоннинг эгачисини Улугбек мирзо Абдулазиз мирзоға олиб эди. Ул муносабат била Эрзан борин туман бекларидин Мирак туркманким, Чарос туман бекларидин эди, хонни уч-тўрт минг уйлук мўгул улуси била Улугбек мирзоға келтурдиларким, кўмак олиб яна мўгул улусини олғайлар, мирзо мурувват қилмади, баъзисини асир қилди, баъзиларини бирин-сирин вилоятқа перешон қилди. Эрзан бузуғлуғи мўгул улусида бир тарих бўлубтур.

Хонни Ироқ сари ўтказиб йибордилар. Бориб бир йилдин ортуқроқ Табризда бўлди. Ул маҳалда Табриз подшоҳи Жаҳоншоҳ Бороний Қорақўйлуқ эди. Андин Шероз келди. Шерозда Шохрух

¹ Л. б.— бу ибора йўқ.

² Л. б.— Муватугон (مواتوگات)

³ Л. б.— бу жумла йўқ.

мирзонинг иккинчи ўғли Иброҳим Султон мирзо эди. Беш-олти ойдин сўнг Иброҳим мирзо ўлуб, ўғли Абдулло мирзо анинг ерида ўлтурди. Абдулло мирзога хон навкар эди, мулозамат қилур эди. Ўн етти, ўн секкиз йил хон Шерозда ва ул вилоятларда бўлди.

Улуғбек мирзонинг ва ўғулларининг ғавғосида Эсан Буғахон фурсат топиб келиб, Фарғона вилоятини Кандибодомғача чопиб, келиб Андижонни олиб, элини тамом асир қилди.

Султон Абусаид мирзо тахт олғонда черик тортиб бориб, Янгидин нари Испарада¹, Мўғулистонда Эсан Буғахонни яхши бости. Мунинг фитнасининг дафъига Султон Абусаид мирзо Юнусхонни бу муносабат билаким, Абдулазиз мирзо олғон эгачиси хонимни олиб эди, Ироқ ва Хуросондин тилаб тўйлар қилиб, дўстлар бўлуб, мўғул улусида хон қилиб йиборганда, Сағричи туман беклари тамом ул фурсатга Эсан Буғахондин ямонлаб Мўғулистонга келиб эдилар, буларнинг орасига келди. Ул фурсатга Сағричи бекларнинг улуғи Шер Ҳожибек эрди, анинг қизи Эсан Давлатбегимни олди. Мўғул тўраси била хонни ва Эсан Давлатбегимни бир оқ кийиз устига ўлтурғузуб хон кўтардилар.

Хоннинг бу Эсан Давлатбегимдин уч қизи бўлди. Боридин улуғ Меҳр Нигорхоним эдиким, Султон Абусаид мирзо улуғ ўғли Султон Аҳмад мирзога қўлуб эди. Мирзодин ҳеч ўғул ва қиз бўлмади. Сўнгра фатаротта Шайбонийхонга тушиб эди. Мен Кобулга келганда, Шохбегим била Самарқандтин Хуросонга келиб, Хуросондин Кобулда келдилар. Шайбонийхон Қандахорда Носир мирзони қабағонда, мен Ламғон азимати қилдим. Хон мирзо ва Шохбегим ва Меҳр Нигорбегим Бадахшонга бордилар. Мирзохонни² Муборакшоҳ қалъаи Зафарга тилаганда Абобакр³ Кошғарийнинг чопқунига йўлуқуб, Шохбегим ва Меҳр Нигорхоним ва жамиъ элнинг аҳли ва аёли асирлиққа тушуб, ул золим бадкирдорнинг ҳабсида дунёи фонийни видоъ қилдилар.

Иккинчи қизи менинг волидам — Қутлуқ Нигорхоним эди. Аксар қазоқликларда ва фатаротларда менинг билан бир эдилар. Кобулни олғондин беш-олти ой сўнгра тарих тўққуз юз ўн бирда тенгри раҳматиға бордилар.

Учунчи қиз Хўб Нигорхоним эди, Муҳаммад Ҳусайн Кўрагон дуғлатқа бериб эдилар, бир қизи, бир ўғли бўлуб эди. Қизни Убайдхон олиб эди. Мен Бухоро ва Самарқандни олғонда чиқмай қолиб эди. Султон Саидхондин амакиси Сайид Муҳаммад мирзо Самарқандга манга элчиликка келганда анга қўшулуб борди. Султон Саидхон олди. Ўғул Ҳайдар мирзо эди. Отасини ўзбак ўлтурганидин сўнг келиб, менинг мулозиматимда уч-тўрт йил туруб, сўнгра ижозат тилаб Кошғарга, хон қошиға борди.

Боз гардад ба асли худ ҳама чиз,

¹ Қ. б.— Янгидин бери Ашпарада.

² Қ. б.— Хон Мирзони.

³ Қ. б.— Бобакр.

Зари софию нукрау арзиз¹.

Бу тарихда дейдурларким, тойиб бўлуб яхши тарика пайдо қилибтур. Хат ва тасвир ва ўқ ва пайкон ва зехгир ҳар нимага илиги часпондур. Табъи назми ҳам бордур. Манга арзадошти келиб эди, иншоси ҳам ямон эмас.

Хоннинг яна бир хотуни Шохбегим эди, агарчи ўзга хотунлари ҳам бор эди, вале ўғлонлар ва қизларнинг оналари бу икки эрди.

Шохбегим Бадахшон шоҳи Шох Султон Муҳаммаднинг қизи эди. Бу Бадахшон шоҳлари насабларини Искандари Файлакусқа етар дерлар. Бу шоҳнинг яна бир қизиким, Шохбегимнинг эгачиси бўлғай, Султон Абдусайд мирзо олиб эди. Андин Абобакр мирзо бўлуб эди.

Хоннинг бу Шохбегимдин икки ўғул ва икки қиз бўлуб эди. Бу учдин улуғ мазкур бўлгон уч қиздин кичик Султон Маҳмудхон эдиким, Самарқандда ул навоҳида баъзи Хоникахон² дерлар. Султон Маҳмудхондин кичик Султон Аҳмадхон эдиким, Олачахонға машҳурдур. Олачанинг вайҳи тасмияси муни дерларким, қалмоқ ва мўғул тили била ўлтургучини «олачи» дерлар. Қалмоқни неча қатла босиб, қалин кишисин қиргон учун Олача дей-дей касрати истеъмол била Олача бўлубтур.

Бу тарихда хонларнинг зикри мукарраран тақриб била келгусидур. Вақое ва ҳолатлари анда мазкур бўлгусидур.

Ўзгалардин кичик бир қиздин улуғ Султон Нигорхоним эдиким, Султон Маҳмуд мирзоға чиқариб эдилар. Мирзодин бир ўғли бўлуб эди. Султон Вайс отлук, зикри бу тарихда келгусидур, Султон Маҳмуд мирзо ўлгандин сўнг ўглини олиб, ҳеч кимга хабар қилмай, Тошкандга оғалариға бориб эди. Бир неча йилдин сўнг Адик султонғаким, Чингизхоннинг улуғ ўғли Жўжи насли қазоқ султонларидиндур, бердилар. Хонларни Шайбонийхон босиб Тошканд ва Шохрухияни олғонда ўн икки мўғул навқари била қочиб Адик Султонға борди. Адик Султондин икки қизи бўлди, бирини Шайбонийхон султонлариға, яна бирини Султон Саидхоннинг ўғли Рашид Султонға берди.

Адик Султондин сўнг қазоқ улусининг хони Қосимхон олди. Дерларким, қазоқ хон ва султонларининг орасида ҳеч ким ул улусни Қосимхонча забт қилгон эмастур. Черикини уч юз мингга ёвуқ ченарлар эди. Қосимхон ўлгандин сўнг хоним Кошғарға Султон Саидхон қошиға келди.

Боридин кичик Давлат Султонхоним эди. Тошканд бузуғлиғида Шайбонийхоннинг ўғли Темур султонға тушуб эрди, анинг бир қизи бўлуб эди. Самарқандтин менинг билан била чиқиб эдилар. Уч-тўрт йил Бадахшон вилоятида бўлдилар. Андин сўнггра Кошгарга Султон Саидхон қошиға бордилар.

Умаршайх мирзонинг ҳарамларидин яна бир Хожа Ҳусайнбек-

¹ Ҳамма нарса: хоҳ соф олтин, хоҳ кумуш ва хоҳ қўрғошин бўлсин, барибир ўз аслига қайтади.

² Қ. б.— Жоникахон.

нинг қизи Улус оға эди, андин бир қиз бўлур эди, кичикликда ўлди. Бир йил, бир ярим йилдин сўнг ҳарамдин чиқардилар.

Яна бир Фотима Султон оға эди. Мўғул туман бекларидин эди. Мирзо боридин бурун бу Фотима Султон оғани олиб эди.

Яна бир Қорақўзбегим эрди, сўнгралар олиб эди, хейли суюқ-лук эди. Мирзонинг хушоматиға насабини Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучухр мирзоға етқуриб эди.

Ғума ва ғунчачи хейли бор эди. Бир, Умид оғача эди, мирзодин бурун ўлуб эди. Мирзонинг охир маҳалларида бир Тун¹ Султон эди, мўғулдин эди. Яна бири Оға Султон эди.

У м а р о с и: Худойберди Темуртош эрди. Хирий ҳокими Оқбуғабекнинг оғасининг насилдиндур. Султон Абусаид мирзо Жўғи мирзони Шоҳрухияда қабағонда, Фарғона вилоятини Умаршайх мирзоға бериб, эшикни бу Худойберди Темуртошға бошлатиб йибориб эрди. У маҳалда бу Худойберди Темуртош йигирма беш ёшда эрди, агарчи ёшда кичик эрди, тузуки ва забту рабти бисёр яхши эди. Бир-икки йилдин сўнгра Иброҳим Бекчак Ўш навоҳисини чопқонда, Худойберди Темуртош кейинича бориб, урушуб, босилиб, шаҳид бўлди. Ул фурсатта Султон Аҳмад мирзо Ўратепанинг Оққачғай² деган яйлоғида эдиким, Самарқандтин ўн саккиз йиғоч шарқ жонибидур, Султон Абусаид мирзо Бобо Хокийда эрдиким, Хирийдин ўн икки³ йиғоч шарқ соридур, бу хабарни Абдулваҳхоб шиғовулдин арзадошт қилиб, мирзоға чоптурдилар, бу юз йигирма олти йиғоч йўлни тўрт кунда чопар.

Яна бир Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдой эрди, Султон Малик Қошғарийнинг ўғли Аҳмад Ҳожибекнинг иниси эрди. Худойбердибек ўлгандин сўнгра муни эшик ихтиёри қилиб йибориб эрдилар. Султон Абусаид мирзонинг воқеасидин сўнгра Андижон бекларининг била яхши чиқишмоғон жихатидин Самарқандға Султон Аҳмад мирзо мулозаматиға борди. Султон Аҳмад мирзоға Чир шикасти бўлғонда Ўратепада эрди. Умаршайх мирзо Самарқанд азимати била Ўратепа устига келганда Ўратепани мирзо мулозимлариға топшуруб, ~~мирзо мулозаматида~~ бўлди. Умаршайх мирзо ҳам Андижон ҳукуматини анга берди. Сўнгралар Султон Маҳмудхон қошиға бориб эди. Мирзо Хонни топшуруб Дизакни анга бериб эдилар. Мен Кобулни олгондин бурунроқ Макка азимати қилиб, Ҳинд йўли била мутаважжих бўлди. Йўлда тенғри раҳматиға борибтур. Фақир ва камсухан ва беҳайсият киши эрди.

Яна бир Хожа Ҳусайнбек эрди, одми ва фақир киши эрди. Ул замон дастури била ичқуларда қўшукларни яхши айтур экандур.

Яна бир Шайх Мазидбек эди, манға аввал бек атка ани қилиб эдилар. Забти ва тузуки хейли яхши эди. Бобур мирзоға хизмат қилғондур. Умаршайх мирзо қошида андин улугроқ бек йўқ эди. Фосиқ киши эрди, чухра саҳлар эди.

¹ Қ. б. — Турсун.

² Қ. б. — Оққанчийай.

³ Қ. б. — юз қи икки

Яна бир Али Мазидбек қавчин эди, икки қатла ёғий бўлди: бир мартаба Ахсида, яна бир мартаба Тошкандта. Мунофиқ ва фосиқ ва ҳаромнамак ва ярамас киши эрди.

Яна бир Ҳасан Яъқуббек эди. Кичик кўнгуллуқ, яхши таълиқ, чуқ ва часпон киши эрди. Бу байт анингдур:

Боз ой, эй хумойки, бетўтии хатат
Наздик шуд ки зог барад устухони ман¹.

Мардона киши эди. Ўқни яхши отар эди. Чавгонни яхши ўйнар эди. Хок паллани яхши сочарар эрди. Умаршайх мирзо воқеасидин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Ичи тор ва кам ҳавсала ва фитна, қисқароқ киши эди.

Яна бир Қосимбек қавчин эди. Қадимий Андижон қўшун бекларидин эди. Ҳасан Яъқуббекдин сўнг менинг эшигимда соҳиб ихтиёр ул эди. Охир умригача ихтиёр ва эътибори ортти, ўқсумади. Мардона киши эди. Бир мартаба Косон навоҳисини чопқон ўзбакнинг кейинича бориб яхши бости. Умаршайх мирзо қошида қилич чопиб эди. Ясси Кечит урушида ҳам яхши чопқуллашти. Қазоқликларда Масихо² кўхистонидин Султон Маҳмудхон қошига бормоқ азимати қилғонда Қосимбек айрилиб Хисравшоҳ қошига борди. Тарих тўққуз юз ўндаким, Хисравшоҳни олиб Кобулда Муқимни қабадим. Қосимбек ул фурсатта келди, яна бурноғидек-ўқ риоят ва шафқат қилдим. Туркман ҳазорасини дараи Хушда чопқонда Қосимбек бовужуди қарилиқ йигитлардин яхшироқ юруган жиҳатидин, Бангиш вилоятини жулду бердим. Сўнгра Кобулга келганда Ҳумоюнга бек атка қилдим. Замини Доварни олғон фурсатларда тенгри раҳматиға борди. Мусулмон ва мутадаийин ва муттақий киши эрди ва шубҳалиқ таомдин парҳиз қилур эди. Ройи ва тадбири бисёр яхши эди. Хейли мутояба қилур эди. Бовужудиким уммий эди, хуштаъбона зарофатлар қилур эди.

Яна бир Бобоқули Бобо Алибек эди. Шайх Али Баҳодирнинг наслидин эди. Шайх Мазидбек ўлганидин сўнг ани манга бек атка қилдилар. Султон Аҳмад мирзо Андижонга черик тортқонда Султон Аҳмад мирзоға кириб Ўратепани берди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Самарқандтин қочиб келадурганда Ўратепадин Султон Али мирзо чиқиб урушуб, босиб ўлтурди. Забти ва яроғи яхши эди. Навкарни яхши саҳлар эди. Бенамоз эди, рўза тутмас эди. Золим ва кофирваши киши эди.

Яна бир Али Дўст тағойи эди, сағричи туман бекларидин эди. Менинг онамнинг онаси Эсан Давлатбегимга уруқ бўлур эди, Умаршайх мирзо замонидин мен кўпроқ риоят қилиб эдим. Илигинин иш келур дедилар. Бу неча йилжим, менинг қошимда эди, ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, деса бўлғай. Султон Абусаид мирзоға хизмат қилғон даврида ядачилик даъвосини қилур эди.

¹ Қайтиб кел, эй бахт қуши, сенинг тўтидай хатларингсиз менинг суякларимни қарғалар олиб кетаёди.

² Л. б. да Қ. б. да ёзилган, лекин Масчо бўлиши керак.

Қушчи эди. Ярамас ахлоқ ва атворлиқ киши эрди. Бахил ва фитна ва зумухт ва мунофиқ ва худписанд ва қаттиқ сўзлук ва совуқ юзлук киши эди.

Яна бир Вайс Лоғарий эди. Самарқандлиқ тўқчи элидин эди. Умаршайх мирзо қошида сўнгралар хейли муқарраб бўлуб эрди. Менинг билан қазоқлиқларда бор эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Бир нима муфаттин эди.

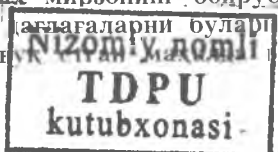
Яна бир Мир Ғиёс тағойи эди. Али Дўстнинг иниси эди. Мўғул мирзодалари орасида Султон Абусаид мирзо эшигида мундин илгарроқ киши йўқ эрди. Султон Абусаид мирзонинг чорсу муҳри мунда эди. Умаршайх мирзонинг охирзамонларида кўн муқарраб бўлуб эди. Вайс Лоғарий била мусохиб эди. Косонниким, Султон Маҳмудхонга бердилар, андин сўнг охир умриғача хон хизматида-ўқ эди. Хон ҳам хейли риоят қилиб эди. Кулагач ва ҳаззол киши эди. Фисқда бебоқ киши эди.

Яна бир Али Дарвеш эди. Хуросонлиқ эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чухраси чаргасида хизмат қилур эди. Хуросон ва Самарқанд Султон Абусаид мирзонинг тахти тасарруфиға кирганда бу икки нойтахтнинг ишға ярар йигитларини хосса тобин қилиб, Хуросон чухра тобини ва Самарқанд чухра тобини дер экандур. Менинг қошимда Самарқанд эшигида яхшилар борди. Мардона киши эди. Насх таълиқ хатини тавре битир эди. Хушомад айтур эрди. Таъбиға ҳиссат ғолиб эди.

Яна бир Қанбар Али мўғул эди, ахтачидин эди. Отаси вилоятқа кириб неча маҳал саллохлиқ қилғон учун Қанбар Али саллох дер эдилар. Юнусхон қошида офтобачилиқ қилди, сўнгра бег бўлуб эди. Менинг қошимда хейли улўғ риоят тошиб эди. Ишға етгунча эҳгимоми яхши эди. Ишға етилган маҳалда қолтоғайлиғи бор эди. Пургай ва паришонгўй эди. Муқаррардур, ҳар кимки кўн айтур, паришон айтур. Ҳавсаласи кам эди. Тийра мағз киши эди.

Умаршайх мирзоға бу воқеа даст берганда мен Андижонда чаҳорбоғда эдим. Сешанба кўни рамазон ойининг бешида бу хабар Андижонға келди. Изтироб била отланиб, қошимдағи навкар ва савдар била қўрғон азимати қилдим. Мирзо дарвозасиға етган маҳалда Ширим тағойи жилавимини олиб, Намозгоҳ сори тебрлади. Хаёлиға бу кечибтурким, Султон Аҳмад мирзо улўғ подшоҳдур, қалин черик била келса, беклар мени ва вилоятни тоншургуларидур. Мени Ўзганд ва Олағоғ доманаси сори олиб борғай. Агар вилоятни берсалар мен бори иликка тушмай тағойиларим Олачахонға ё Султон Маҳмудхонға боргаймен.

Хожа Мавлоноий қозиким, Султон Аҳмад қозининг ўғли ва Шайх Бурхониддин Қиличнинг наслидур, она тарафидин Султон Илик Мозийға етар, анинг хонаводалари ул вилоятга марже ва шайхулисом йўсунлук бўла келгандур, зикрлари мунда муқаррар келгусидур, қўрғон ичидағи беклар бу хабарни тошиб, Хожа Муҳаммад Дарзийниким, Умаршайх мирзонинг бойруси ва бир қизининг атқаси эди, йибориб ул астағаларни буларнинг хотирининг рафъ қилиб, Намозгоҳға ён

ёнди. Келиб аркка тушдум. Хожа Мавлонойи қози ва беклар менинг қошимда келиб, сўз ва кенгашни бир ерга қўюб, қўрғоннинг бурж ва борусининг забт ва рабтига машғул бўдилар. Ҳасан Яъқуб ва Қосим қавчин ва яна баъзи бекларким Марғинон ва ул тарафларда илгор қўюб эдилар, бир-икки кундин сўнг келиб мулозамат қилиб, борча яқдил ва яқжихат жид ва эҳтимом била қалъадорликка машғул бўдилар.

Султон Аҳмад мирзо Ўратепа ва Хўжанд ва Марғилонни олиб келиб, Андижоннинг тўрт йиғочида Қубога¹ тушти. Бу фурсатга Дарвеш Гов отлик Андижоннинг арбобидин номуносиб сўз айтқон учун ясоққа етти. Бу сиёсаттин тамом эл босилдилар.

Хожа қозини ва Ўзун Ҳасан Хожа Ҳусайнни элчиликка бу мазмун била йиборилдиким, бу вилоятга мулозимлардин бир кишини худ қўюлғусидур. Мен ҳам мулозим ва ҳам фарзанд, агар бу хизмагни манга уҳда қилсалар яхшироқ ва осонроқ файсал топқусидур.

Султон Аҳмад мирзоким, камсухун ва фақир ва одми киши эди. Ҳар сўз-ун ва иш-куч бекларсиз қарор топмас эди, беклар бу сўзларга мултафит бўлмай, дурушт жавоблар айтиб, илгарига кўчтилар. Тенгри таолоким, ўз қудрати комиласи била ҳар ишимни ҳар маҳалда андоқким бояду шояд беминнаги махлуқ рое келтурбдур, мунда ҳам неча ишни боис қилдиким, алар бу келмакдин ўсондилар, балки бу таважжухдин пушаймон бўлуб, бемурод ёндилар.

Бир буким, Қубонинг ботқоқлик қора суйи бор, кўпригидин ўзга ердин кечи бўлмас, қалин черик келиб кўпрукда тикилиб, қалин от ва тева бу қора сувга йиқилиб зоеъ бўлди. Уч-тўрт йил мундин бурунроқ Чир суйининг гузарида улуг шикаст топиб эдилар, бу воқеа андин ёд бериб, черик элига ваҳми ёлиб бўлди.

Яна бир буким, ул фурсатга андоқ от ўлати бўлдиким, га-вила-тавила отлар йиқилиб ўла киришти.

Яна бир буким, бизнинг сипоҳи ва раиятни андоқ яқдил ва яқжихат топтиларким, то жон ва танларида рамак ва тавон бордур жон тортмоқдин қўймағайлар.

Бу жиҳатлардин зарурат бўлуб, Андижоннинг бир йиғочидин Дарвеш Муҳаммад тархонни йибордилар, ичкаридан Ҳасан Яъқуб Намозгоҳ навоҳисиди чиқиб кўрушуб, сулҳгуна қилиб ёндилар.

Хўжанд суйининг шимол жонибиндиким, Султон Маҳмудхон мутаважжих эди, келиб Ахсини қободи, Жаҳонғир мирзо анда эди, беклардин Али Дарвешбек, Мирзоқули кўкалтош, Муҳаммад Боқирбек, Шайх Абдулло эшикога Ахсида эдилар. Вайс Лоғарий, Мир Фиёс тағойи ҳам анда эди. Беклардин таваҳҳум қилиб Косонгаким, Вайс Лоғарийнинг вилояти эди, бордилар. Носир мирзога Вайс Лоғарий бек атка эди. Бу жиҳатдин Носир мирзо Косонда бўлур эди. Хон Ахси навоҳисиға етганда бу беклар хонға кириб Косонни бердилар. Мир Фиёс хон мулозаматида туруб, Вайс Ло-

¹ Қубо — ҳозирги Қува.

гарий Носир мирзони Султон Аҳмад мирзога олиб борди. Муҳаммад Мазид тархонга топшурдилар.

Хон Аҳси ёвуғига келиб неча қатла уруш солди, ҳеч иш қила олмади. Аҳсидаги беклар ва йигитлар яхши жонлар торттилар. Бу аснода Султон Маҳмудхонга ориза бўлди, уруш солиб ҳам ўсониб эди, ўз вилоятига мурожаат қилди.

Абобакр дуғлаг Кошғарийким, ҳеч кимга бош индурмай, неча йил эдиким, Кошғар ва Хўтан ҳокими эди, ул дағи вилоят дағдағаси била Ўзганд ёвуғига келиб, қўрғон солиб, вилоятга бузуғлук қила киришти. Хожа қози ва жамиъ беклар таъйин¹ бўлдим, бориб Кошғарийни дафъ қилғайлар, ёвуқ етган маҳалда Кошгарий кўрдиким, бу фавжнинг ҳарифи эмастур, Хожа қозини орага солиб, юз макр ва ҳийла била халос бўлди.

Мундоғ улуғ вақос рўй берганда Умаршайх мирзодин қолган беклар ва йигитлар яхши қатланиб мардона жонлар торттилар. Аҳсидин мирзонинг онаси Султонбегим ва Жаҳонгир мирзо ва аҳли ҳарам ва беклар Андижонга келдилар. Азо расмини бажо келтуруб, ош ва таом фуқаро ва масокинга тортилди. Бу муҳимоттин фориғ бўлгондин сўнг, черик ва вилоётнинг тартиб ва наққи ва забт ва рабтига иштиғол кўрсатилди. Андижон ҳукумати ва эшик ихтиёри Ҳасан Яъқубга муқаррар бўлди. Ўш Қосим қавчинга қарор тонти. Аҳси ва Марғинон Ўзун Ҳасанга ва Али Дўст тағойига таъйин бўлди. Умаршайх мирзонинг ўзга беклари ва йигитларига ҳар қайсиға фарохўр ҳоллари вилоят ва ер ва муча ва чарга ва вайж истиқомат муқаррар ва муайян бўлди.

Чун Султон Аҳмад мирзо мурожаат қилди, икки-уч манзилдин сўнг мижози эътидол наҳажидин мунҳариф бўлуб, муҳрик иситма тори бўлди. Ўратепа навоҳиси Оқсувга етганда шаввол ойининг авоситида тарих секкиз юз тўқсон тўққузда қирқ тўрт ёшида олами фонийдан видоъ қилди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз эллек бешда, Султон Абусаид мирзо тахт олгон йили эди. Султон Абусаид мирзонинг бори ўғлонларидин улуғи бу эди. Онаси Ўрда Буға тархоннинг қизи Дарвеш Муҳаммад тархоннинг эгачиси эди. Мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: баланд бўйлуқ, қунқор соқоллиқ, қизил юзлуқ, танбал киши эрди. Соқоли энгакида эрди. Икки янғоқида соқоли йўқ эди. Бисёр хушмуҳовара киши эрди. Дасторни ул замон дастури била чаҳорпеч чирмаб, алоқасини илғаррак қошининг устига қўяр эди.

А х л о қ в а а т в о р и: ҳанафий мазҳаблиқ, покиза эътиқод киши эрди, беш вақт намозини бетарк ўтар эди. Шурб маҳалларида ҳам намози тарк бўлмас эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға иродати бор эди. Ҳазрати Хожа мураббий ва муқаввий эдилар. Бисёр муаддаб бор эди.² Алалхусус Хожа суҳбатида, дерларким, ҳаргиз Хожа мажлисида тизи бир-бири тизига ёвут-

¹ Қ. б.— бекларга якин бўлдим.

² Л. б. бу жумла йўқ.

каган эмастур. Бир навбат ҳазрати Хожа суҳбатида бар хилофи одат оёғини ёвуткаб ўлтурубтур. Мирзо қўпқондин сўнг ҳазрати Хожа буюрубтурларким, мирзо ўлтурғон ерни боққайлар: бир сўнгак бор экандур.

Ҳеч нимарса ўкуғон эмас эди, оми эди. Бовужудким шаҳрда улгайиб эди, турк ва содда эди. Табъдин баҳраси йўқ эди. Одил киши эди. Ҳазрати Хожанинг ҳам аёғлари арода эди. Аксар муҳиммот шаръ тарийқи била файсал топар эди. Аҳд ва қавлига рост ва дуруст эди. Ҳаргиз андин хилофе зоҳир бўлмади.

Шижоати бор эди. Агарчи ҳеч андоқ бўлмадиким, ўзининг илиғи ишга етмиш бўлғай, вале дерларким, баъзи маъракаларда андин асари шижоат зоҳир бўлур экандур. Ўқни бисёр яхши отар эрди. Илбосунга ўқи ва тиргази аксар тегар эди. Қабақни майдоннинг ул боши, бу бошидин кириб аксар урар эрди. Охирлар танбал бўлғонларида қирғовул ва буданани биёзи била отиб кам ёзар эрди. Қушчи киши эрди, қуш ғалаба солур эди, яхши солур эди. Улуғбек мирзодин сўнг онча қушчи подшоҳ йўқ эди.

Асру қўп ҳаёси бор эрди. Дерларким, хилватларда маҳрам ва ичкиларидин ҳам оёғини ёпар экандур. Гоҳиким ичкулукка тушар эрди, йигирма-ўттиз кун паё-пай ичар эрди. Гоҳиким, чоғирдин чиқар эрди, яна йигирма-ўттиз кун ичмас эди. Бир ўлтурғон била мажлисда гоҳи бир кеча-кундуз ўлтурур эди, яхши ичар эди. Чоғир ичмас кунлари баситни ғузаро еяр эрди. Табиатиға имсоқ ғолиб эди, камсухан ва одми киши эрди, ихтиёри беклари илғида эди.

Масофлари: Тўрт масоф урушти. Аввал Шайх жамол аргуннинг иниси Неъмат аргун била, Зомин навоҳисида Оқар тузида ғолиб бўлди. Яна бир марта Умаршайх мирзо бирла Хавоста ҳам ғолиб бўлди. Яна бир мартаба Тошканд навоҳисида Чир суйининг ёқасида султон Маҳмудхон била, агарчи масоф йўқ эди, мўғулнинг чопқунчиси бирин-икин черикнинг кейнидан келиб парталға илик қўйғон била, мунча қалин черик уруш йўқ, талош йўқ, бири-бириға боқмай бузулдилар. Қўпрак черик эли Чир суйида ғарқ бўлдилар. Яна бир мартаба Ҳайдар қўқалтош била Ёр яйлоқнинг навоҳисида ғолиб бўлди.

Вилоёти: Самарқанд ва Бухоро эрдиким, отаси бериб эди. Шайх Жамолни Абдулқуддус ўлтургандин сўнг Тошканд ва Шохрухия ва Сайромни олиб эди, неча маҳал тасарруфида эди. Сўнгра Тошканд била Сайромни иниси Умаршайх мирзога бериб эди. Хўжанд ва Ўратепа ҳам неча маҳал Султон Аҳмад мирзода эди.

Авлоди: Икки ўғли бўлуб эди, кичиклиғида қолмади. Беш қизи бор эди, тўрти Қутуқбегимдин эди. Боридин улуғ Робиа Султонбегим эди, Қорақўзбегим дерлар эди. Султон Маҳмудхонга ўзи ҳаётида чиқариб эди. Хондин бир ўғли бўлуб эди, Бобохон отлиқ, хейли мақбулғина ўғлон эди. Ўзбаклар хонни Хўжандта шаҳид қилғонда, ани ва андоқ неча норасидани зое қилдилар. Султон Маҳмудхоннинг воқеасидан сўнг Жонибек Султон олди.

Иккинчи қизи Солиҳа Султонбегим эди, Окбегим дерлар эди. Султон Аҳмад мирзодин сўнгра Султон Маҳмуд мирзо тўйлар қилиб, улуғ ўғли Султон Масъуд мирзога олди. Сўнгра Шохбегим, Меҳр Нигорхоним била Кошғарға тушти. Учунчи қиз Ойиша Султонбегим эди. Беш ёшимда Самарқандга келганда манга қўлуб эдилар. Сўнгра қазокликларда Хўжандқа келди, анда олиб эдим. Самарқандни иккинчи навбат олғонда биргина қизи бўлуб эди, неча кундин сўнг тенгри раҳматиға борди. Тошканд бузуғлугдин бурунроқ эгачисининг ангизи била мендин чиқти.

Тўртунчи қизи Султонбегим эди, Султон Али мирзо олиб эди, андин сўнг Темур Султон олиб эди, андин сўнгра Маҳди Султон олиб эди.

Боридин кичик қизи Маъсума Султонбегим эди. Онаси арғундин, Султон Арғуннинг биродарзодаси, Ҳабиба Султонбегим эди. Мен Хуросонга боргонда кўруб, хушлаб, тилаб, Қобулға келтуруб олдим. Бир қиз бўлди. Ўшал фурсатта ўқ «зоча» заҳмати била тенгри раҳматиға борди, қизиға онасининг отини ўқ қўюлди.

Х а в о т и н в а с а р о р и: аввали, Султон Абусаид мирзо қўлгон Меҳр Нигорхоним эди. Юнусхоннинг улуғ қизи, менинг онамнинг гуқкон эгачиси эди. Яна бир тархонлардин эди, Тархонбегим дерлар эди. Яна бир Қутукбегим эди. Ушбу Тархонбегимнинг кўкалтоши эди. Султон Аҳмад мирзо ошиқликлар била олиб эди, асру кўп суюклик эди ва кўп мусаллит эди. Чоғир ичар эди. Анинг тириклигида Султон Аҳмад мирзо ўзга ҳарамға бормас эди: Охир ўлтурди ва бадномлиғидин халос бўлди. Яна бир Хонзодабегим эди, Тирмиз хонзодаларидин эди. Мен Самарқандга беш ёшимда Султон Аҳмад мирзо қошиға келган фурсатда олиб эди. Ҳануз юз ёпуғи бор эди. Туркона расм била манга буюрдилар, мен юзини очгим. Яна бир Аҳмад Хожибекнинг қиз набираси эди. Латифбегим отлик, Мирзодин сўнг Ҳамза Султон олиб эди. Ҳамза Султондин уч ўғли бўлуб эди. Мен Ҳамза Султон ва Темур Султон бошлиқ султонларни босиб, Ҳисорни олғонда, бу султонзодалар ва яна неча султонзодалар тушуб эди, борини озод қилдим. Яна бир Ҳабиба Султонбегим эди. Султон Арғуннинг биродарзодаси эди.

У м а р о с и: Жонибек дўлдой эди, Султон Малик Кошғарийнинг иниси эди. Султон Абусаид мирзо Самарқанд ҳукуматини ва Султон Аҳмад мирзо ўз эшигининг ихтиёрини мунга бериб эди, муни эшик оқо қилиб эди. Ғариб ахлоқ ва атворлик киши экандур. Андин ғариб нималар хейли ривоят қилурлар. Ул жумладин бири будурким. Самарқанд ҳокими экан фурсатлар ўзбакдин элчи келур, ўзбак улусида бу элчи зўрға машҳур экандур. Ўзбак зўр кишини бўка дер эмиш. Жонибек дерким: Бўкамусен? Бўка бўлсанг, кел курашалинг.

Бу элчи ҳар неча музояка қилур, қўймас, курашурлар. Жонибек йиқар. Мардона киши эрди.

Яна бир Аҳмад Хожибек эди. Султон Малик Кошғарийнинг ўғли эди. Ҳирий ҳукумагини Султон Абусаид мирзо неча маҳал мунга бериб эди. Обоғаси Жонибек ўлгандин сўнг анинг муча-

сини бериб, Самарқандга йиборди. Хуштабъ ва мардона киши эди. «Вафой» тахаллус қилур эди. Соҳиби девон эрди, шеъри ямон эмас эди, бу байт анингдурким:

Мастам, эй мухтасиб, имрӯз зи ман даст бидор,
Ихтисобам бикун он рӯз ки ёби хушёр¹.

Мир Алишер Навоий Ҳирийдин Самарқандга келган фурсатлар Аҳмад Ҳожибек била бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо подшоҳ бўлгондин сўнгра Ҳирийга келди. Асру улуг риоят топди. Аҳмад Ҳожибек яхши тўпчоқлар сахлаб, яхши минар эди. Бу тўпчоқлар аксар хоназоди эди. Агарчи мардона киши эди. Иш-кучини навкар-савдари сару сомон қилур эди. Бойсунғур мирзо Султон Али Мирзо била Бухорода урушуб мағлуб бўлгонда иликка тушти. Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тухмати била беиззатона ўлтурдилар.

Яна бир Дарвеш Муҳаммад тархон эди. Ўрда Бўга тархоннинг ўғли, Султон Аҳмад мирзо, Султон Маҳмуд мирзонинг туқгон, тағойиси эди. Мирзо қошида борча беклардин улугроқ ва муътабароқ бу эди. Мусулмон ва одми ва дарवेशваши киши эди. Ҳамиша «мусҳаф китобат қилур эди».² Шатранжни бисёр ўйнар эди, яхши ўйнар эди. Қуш илмини хуб билур эди, қушни хуб солур эди. Охир Бойсунғур мирзо била Султон Али мирзонинг ғавғосида улуглук замонида бадномлиқ била ўлди.

Яна бир Абдулали тархон эди. Дарвеш Муҳаммад тархонга ёвуқ уруқ бўлур эди. Синғлиси ҳам мунда эди, Боқи тархоннинг онаси бўлғай. Агарчи Дарвеш Муҳаммад тархон тўра ва муча била мундин улуг эди, вале бу фиръави ани кўзга илмас эди. Бухоро ҳукумати неча йил мунда эди, навқари уч мингга стиб эди, навқарни яхши шафқат била сахлар эди. Бахшиш ва пурсиш ва девон ва дастгоҳ ва шилон ва мажлиси подшоҳона эди. Зобит ва зolim ва фосиқ ва мудаммеъ киши эди. Шайбонийхон гарчи навқари эмас эди, вале неча маҳал мунинг била бўлур эди. Кичик кирим султонлар худ аксар навқари бўлуб эдилар. Шайбонийхоннинг мунча тараққий топмоғига ва мунча қадим хонаводалар бузулмоғига Абдулали тархон сабаб бўлди.

Яна бир Сайид Юсуф ўғлоқчи эди. Улуг отаси мўғулдин келган экандур. Отасини Улугбек мирзо риоят қилиб эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Мардоналиғи ҳам бор эди. Қўбузни яхши чолур эди.

Мен аввал Кобулга келганда менинг қошимда эди, улуг риоят қилиб эдим, филвоке риоят арзандаси ҳам бор эди. Аввалги йил Ҳиндустон азимати била черик отлонгонда Сайид Юсуфбекни Кобулда қўюб эдим. Ўшул фурсатга тенгри раҳматиға борди.

¹ Эй мухтасиб, мастман, бугун мендан қўлингни торт, қачонки хушёр топсанг, уша қуни текиир.

² К. б. — мусҳаф ва китоб муталаа қилур эди.

Яна бир Дарвешбек эди. Темурбек риоят қилғон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Хожаға иродаги бор эди. Муסיқий илмидин бохабар эди, соз ҳам чолур эди. Табъи назми бор эди. Султон Аҳмад мирзо Чир суйи ёқасида шикаст топканда Чир суйиға борди.

Яна бир Муҳаммад Мазид тархон эди, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг туққон иниси эди. Неча йил Туркистон ҳоқими эди. Шайбонийхон Туркистонни мундин олди. Раъй ва тадбири яхши эди. Бебок ва фосиқ эди. Самарқандни иккинчи навбат ва учунчи навбат олғонда менинг қошимға келиб эди. Мен дағи яхши риоят қилиб эдим. Қўли Малик урушида ўлди.

Яна бир Боқи тархон эди. Абдулали тархоннинг ўғли ва Султон Аҳмад мирзонинг амакизодаси эди. Отасидин сўнгра Бухорони мунга бериб эдилар. Султонали мирзо замонида кўп улғайиб эди, навқари беш-олти миинга етиб эди. Султонали мирзоға хейли мутъ ва мунқод эмас эди. Шайбонийхон била қалъаи Дабу-сида урушуб бостурди. Ўшул босқон била Шайбонийхон бориб Бухорони олди. Қушқа кўп майли бор эди. Дерларким, етти юз қуши бор экандур. Андоқ ахлоқ ва атвори йўқ эдиким, деса бўлғай. Мирзодаликта ва давлатта улғайиб эди. Отаси Шайбонийхонға яхшиликлар қилғон жиҳатидан Шайбонийхон қошиға борди. Ул ноҳақшуноси бемурувват ул яхшиликларнинг муқобаласида ҳеч навъ риоят ва шафкат қилмади. Хорлиқ ва зорлиқ била Аҳси вилоятида оламдин борди.

Яна бир Султон Ҳусайн арғун эди. Неча маҳал Қорақўл ҳукумати анда учун. Султон Ҳусайн Қорақўлийға машҳур эди. Раъй ва тадбири хейли яхши эди. Менинг қошимда ҳам хейли бўлур эди.

Яна бир Қули Муҳаммад Бўғдо¹ эди, қавчин эди. Мардоналиғи ҳам бор экандур.

Яна бир Абулкарим ашрит эди, уйғур эди. Султон Аҳмад мирзо қошида эшикоға эди. Сахий ва мардона киши эди.

Султон Аҳмад мирзо воқеасидин сўнг беклар игтифоқ қилиб тоғ йўли била Султон Маҳмуд мирзоға киши чоптуруб тиладилар. Султон Абусаид мирзонинг оғаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзо салтанат дағдағаси била бир неча лаванд ва авбошни ўзига қўшуб ўрдудин айрилди. Самарқандға келиб ҳеч иш ҳам қила олмади. Ўзининг ва яна бирнеча бегуноҳ подшоҳзодаларнинг ўлмакига сабаб бўлди.

Султон Маҳмуд мирзоға бу хабар етгач ўқ бетаваққуф Самарқандға келиб, беаҳмад ва бемашаққат тахтқа ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзонинг неча ишларидин вазир ва шариф ва сипоҳи ва райят мутанаффир ва гуризон бўлдилар.

Аввал буқим, мазкур бўлғон Малик Муҳаммад мирзониким, обоғасининг ўғли ва ўзининг куёви эди, яна тўрт мирзони Қўк саройға чиқариб эди, иккисини қўюб, Малик Муҳаммад мирзони ва яна бир мирзони шаҳид қилди. Буларнинг баъзисига худ

¹ Қ. б.— Қул Муҳаммад Бағдодий.

подшоҳлик ҳам тегмас эди. Бу дағдағалари ҳам асло йўқ эди. Агарчи Малик Муҳаммад мирзода андак гуноҳе бор эди, яна бирнинг ҳеч гуноҳи йўқ эди.

Яна бир буким агарчи забт ва тузуки хейли яхши эди, девон шиор эрди. Сиёқ илмини билур эди, вале табъи зулм ва фисққа мойил эди. Самарқандға киргач, ўзгача тартиб ва насақ ва харж ва таҳмил бунёд қила бошлади.

Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг мутааллиқлариғаким, бурун харж ва таҳмилларда кун фақир ва мискин аларнинг ҳимояти била зулм ва тааддидин халос бўлурлар эди, не жой улким, аларға мундоқ таклифлар бўлгай. кун таадди ва ташаддуд қила бошлади. Балки бу таадди ва ташаддуд Хожанинг авлодиға дағи сироят қилди.

Яна бир буким, ўзиким нечук золим ва фосиқ эди, бек ва бекча ва навкар ва савдари тамом золим ва фосиқ эдиларким, Ҳисор эли, алаҳхусус, Ҳисравшоҳға тааллуқ эл ҳамиша шурб ва зиноға машғул эдилар. Бу мартабадаким, Ҳисравшоҳнинг навкарларидин биров бир кишининг хотунини тортиб элтар, бу хотуннинг эри Ҳисравшоҳға келиб додхоҳлик қилур, жавоб берурким, неча йил сенинг била эди, неча кун анинг била бўлсун.

Яна бир буким, шаҳри ва бозори, балки турк ва синоҳининг амрад ўғлонлари чухра қилур қўрқунчидин уйдин чиқмас эдилар.

Самарқанд аҳликим, йигирма-йигирма беш йил Султон Аҳмад мирзонинг замонида рафоҳият ва фароғат била ўтқариб эдилар, аксар муомала ҳазрати Хожа жиҳатидин адл ва шаръ тарийқи била эди. Бу навъ зулм ва фисқдин бажону дил озурда ва ранжида бўлдилар. Вазеъ ва шариф, фақир ва мискин нафрин ва дуойи бадиға оғиз очиб, қўл кўтардилар.

Ҳазар кун зи дарди дарунҳои реш,
Ки реши дарун оқибат сар қўнад,
Баҳам бар мазан то тавони диле,
Ки оҳе жаҳоне баҳам барзаад¹.

Лоҷарам зулм ва фисқнинг шоматидан Самарқандта беш-олти ой беш² ҳукумат қилмади.

¹ Ички яралар дардидан ҳазар қил! Чунки ички яра ахир юзага чиқади. Қўлдан келганича ҳеч бир дилға озор берма! Дилдан чиққан бир оҳ бир жаҳонни барбод қилади.

² Беш — ортик.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА МИА¹

Манга Султон Маҳмуд мирзодин Абдулқуддусбек отлиқ элчи келди. Улуғ ўгли Султон Масъуд мирзоға оғаси Султон Аҳмад мирзонинг Оқбегим отлиқ иккинчи қизини тўй ва ойин била олғон. Сочикни келтурди: олтугиндин ва кумушдин бодомлар ва писталар қилиб эдилар.

Бу келган элчининг Ҳасан Яъқубқа уруқлуги бор экандур. Ҳасан Яъқубни ваъдалар била мирзоға боқтурғали келган экандур. Нарм жавоб айтиб, балки ул сари бўлғондек қилиб элчига рухсат берди. Беш-олти ойдин сўнг Ҳасан Яъқубнинг мижози мунҳариф бўлиб, менинг ёвуғимдаги киши-қаро била ямон маош қила киришти. Ишки мунга еткурдиким, манга рухсат бериб, Жаҳонгир мирзони подшоҳ қилгай. Ҳасан Яъқубнинг ихтилоти сойир умаро ва сипоҳи била дағи яхши эмас эди. Анинг бу фикридин бори эл воқиф бўлуб эдилар. Хожа қози ва Қосим қавчин ва Али Дўст тағойи ва Ўзун Ҳасан ва яна баъзи давлатхоҳлар менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимнинг қошида йиғилиб сўзни бу ерга қўйдиларким, Ҳасан Яъқубни маъзул қилиб, фитнасиға таскин берилгай. Хотунлар орасида раъй ва гадбирда менинг улуғ онам Эсан Давлатбегимча кам бўлгай эди, бисёр оқила ва мударбира эди. Кўпроқ иш-куч аларнинг машварати била бўлур эди.

Ҳасан Яъқуб арқта эди. Менинг онам ва улуғ онам — Эсан Давлатбегим тош қўрғонда чақарда² эдилар.

Бу азимат била отланиб аркка мутаважжих бўлдум. Ҳасан Яъқуб қушқа отлонғон экандур. Хабар топиб ўшандин-ўқ Самарқанд сари мутаважжих бўлди. Анинг била бор киши, бор бекларни туттурулди. Тутулгон беклар Муҳаммад Боқирбек эди, Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси эди. Яна баъзилар ҳам бор эди. Баъзисиға Самарқанд сари рухсат берилди. Эшик ихтиёри ва Андижон ҳукумати Қосим қавчинға қарор топти.

Ҳасан Яъқубким, Самарқанд азимати била Кандибодомғача бориб эди, неча кундин сўнг фосид андиша била Аҳси азимати қилиб, Хўкон ўрчин навосиға келди. Хабар топиб баъзи беклар била йигитларни анинг устиға йиборилди. Илгор беклари ўзлари-

¹ Тўққиз юзинчи (1494—1495) — йил воқеалари.

² Қ. б. чинарда.

дин илгаррак бир пора йигитларни қоровул йибордилар. Ҳасан. Яъқуб хабар топиб, кеча била бу қоровул айирғон йигитларнинг устига юруб, уй мунгузи қобсоб¹ шиба қўярлар. Қоронғи кечада ўз элининг ўқи-ўқ Ҳасан Яъқубнинг қочорига тегиб, қочоридин бурунроқ ўз амалига гирифтор бўлди.

Чу бад карди, мабош эмин зи офот,
Ки вожиб шуд табиатро мукофот².

Ушбу йил шубҳалик таомдин пархиз қила бошладим. Пичоқ ва қошиқ ва дастурхонгача эҳтиёт қилур эдим. Таҳажжуд ҳам камроқ тарк бўлур эди.

Рабиулохир ойида Султон Маҳмуд мирзога қавиуй ориза юзла-
ниб, олти кунда оламдин кечти. Қирқ уч ёшар эди.

В а л о д а г в а н а с а б и : секкиз юз эллик еттида эди. Абу-
саид мирзонинг учунчи ўғли эди. Султон Аҳмад мирзо била бир
туққон эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и : паст бўйлук, суюк³ соқоллик, тан-
бал, синчисизроқ⁴ киши эди.

А х л о қ в а а т в о р и : яхши эди. Намозни тарк қилмас эди.
Тузуки ва забти бисёр яхши эди. Сиёқ илмини ҳўб билур эди. Вило-
ётдин бир дирам ва бир динор анинг бевукуфи харж бўлмас эди.
Навкарининг улуфаси асло мункасир бўлмас эди. Мажлис ва бах-
шиш ва шилон ва девони бисёр яхши эди. Барчаси қоида ва тузуки
била эди. Бир навъ тартиб ва насақиким қўюб эди, сипоҳи ва раият
асло андин тажовуз қила олмас эди. Бурун қушқа хейли қотрор
эқандур. Сўнгралар баҳлум овни қалин овлар эди.

Зулм ва фисққа қўп машғул эди. Муттасил чоғир ичар эди.
Чухра қалин сахлар эди. Қаламравида чиройлик амрад ўғлон бўлса,
ҳар навъ била келтуруб чухра қилур эди. Бекларнинг ўғлонларини,
балки қўқалтошларини чухра қилиб эди, балки ўзининг қўқалтоши-
дин туққонга доғи бу хизматни буюруб эрди. Бу шум феъл анинг
замонида андоқ шое эдиким, чухрасиз киши асло йўқ эди. Чухра
сахламоқлиғни ҳунар билурлар эрди. Чухра сахламаслиғни айб
қилурлар эди. Зулм ва фисқанинг шоматидин ўғлонлари тамом
жувонмарг бўлдилар.

Таъби назми бор эди, девон тартиб қилиб эди, вале шеър бисёр
суст ва бемаза эди. Андоқ шеър айтқондин айтмоғон яхшироқдур.

Бад эътиқод киши эди. Ҳазрати Хожа Убайдуллоға истихфот
қилур эди. Юраксиз киши эди. Ҳаёси камроқ эди. Бир неча масҳара
ва бебок теграсида бор эди. Девон бошида ва халойиқ қошида зишт
ва шанё ҳаракатлар қилурлар эди. Бадкалом эди. Сўзини филҳол
англаб бўлмас эди.

М а с о ф л а р и : икки қатла масоф урушти. Ҳар икки қатла

¹ Л. б. — қобоб. قباب

² Ёмонлик қилганидан кейин офатлардан эмин бўлма, чунки табиатнинг
берадиган жазоси аниқдир.

³ Қ. б. — бурма. برمه

⁴ Қ. б. — сухансизроқ.

Султон Ҳусайн мирзо била, бир мартаба Астарободта мағлуб бўлди. Яна бир қатла Андихуд навоҳисиди Чакман деган ерда ҳам мағлуб бўлди. Икки қатла Бадахшоннинг жануб жониби Кофиристонга бориб ғазот қилди. Бу жиҳатдин фароминининг тўғросиди Султон Маҳмуд ғозий битирлар эди.

В и л о ё т и : Султон Абусаид мирзо Астарободни бериб эди, Ироқ воқеасиди Хуросонга келди. Ул фурсат Қанбар Алибек Ҳисор ҳокими Султон Абусаид мирзонинг ҳукми била Ҳиндустон черикини чериклаб, Ироққа мирзонинг сўнгича борадур эди, Хуросонга етиб эди, Султон Маҳмуд мирзога мулҳақ бўлди. Султон Ҳусайн мирзонинг овозасини эшитгач, Хуросон эли ҳужум қилиб, Султон Маҳмуд мирзони Хуросондин чиқордилар. Самарқандга Султон Аҳмад мирзонинг қошига келди. Неча ойдин сўнг Аҳмад Муштоқ бошлиқ Сайид Бадр ва Хисравшоҳ ва яна баъзи йиғитлар Султон Маҳмуд мирзони олиб қочиб, Ҳисорга Қанбар Алибек қошига келдилар. Андин бери Қаҳқа била Қўҳтан тоғининг жануб тарафидаги вилоёғ, мисли: Тирмиз ва Чағониён ва Ҳисор ва Хатлон ва Қундуз ва Бадахшон Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзонинг тасарруфида эди. Оғаси Султон Аҳмад мирзо ўлгандин сўнг анинг вилоёти дағи мунинг тасарруфида бўлди.

А в л о д и : беш ўғул, ўн бир қиз эди. Бори ўғлонларидин улуг Султон Масъуд мирзо эди. Онаси Мир Бузург Тирмизийнинг қизи эди.

Яна бир ўғул Бойсунғур мирзо эди. Онаси Пашабегим эди.

Яна бир ўғул Султон Али мирзо эди. Онаси Зухрабегим ога эди, ўзбак эди, ғума эди.

Яна бир ўғул Султон Ҳусайн мирзо эди. Онаси Хонзодабегим, Мир Бузургнинг набираси эди, Мирзо ҳаётида ўн уч ёшида тенгри раҳматиға борди.

Яна бир ўғул Султон Вайс мирзо эди. Онаси Юнусхоннинг қизи, менинг онанинг сингили Султон Нигорхоним эди. Бу тўрт мирзонинг ҳолати бу тарихда йил вақеида мазкур бўлгусидур.

Уч қиз Бойсунғур мирзо била бир туққон эди. Улуғроғини Султон Маҳмуд мирзо обағаси Минучеҳр мирзонинг ўғли Малик Муҳаммад мирзога чиқариб эди.

Яна беш қиз Мир Бузургнинг набираси Хонзодабегимдин эди. Улуғини Султон Маҳмуд мирзодин сўнгра Абобакр Кошгарийга бердилар. Иккинчи қиз, Бикабегим эди, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни муҳосара қилгонда Ҳайдар мирзо отлиқ ўғлигаким, Султон Абусаид мирзонинг қизи Поянда Султонбегимдин туққондур, олиб ярашиб, Ҳисорнинг устидин қўпти. Учунчи қиз Оқбегим эди. Тўртунчи қизи Ойбегим эди¹. Султон Ҳусайн мирзо Қундуз устига келганда Умаршайх мирзо ўғли Жаҳонгир мирзони Андижон черики била қўмак йиборганда Жаҳонгир мирзога номзад бўлуб эди. Тарих тўққуз юз ўнда Аму дарёси ёқасиди Боқи Чағониёний манга келиб мулозамат қилди. Бу бегимлар оналари билан Тирмизта эдилар.

¹ Л. б. да йўқ.

Булар ҳам Боқи Чағониёнийнинг кўчи била келиб қўшулдилар. Қоҳмардқа келганда Жаҳонгир мирзо олди. Биргина қизи бўлди. Бу тарихда улуғ онаси Хонзодабегим била Бадахшон вилоятидадур. Бешинчи қиз Зайнаб Султонбегим эди. Кобулни олғонда онам Қутлук Нигорхонимнинг саъйи била олдим, хейли созворлиқ бўлмади. Икки-уч йилдин сўнг обила заҳмати била оламдин борди. Яна бир қиз Махдума Султонбегим эди. Султон Али мирзонинг бир туққон эгачисидур. Ҳоло Бадахшон вилоятидадур. Ва яна икки қиз ғунчачидин бўлуб эди. Бирининг оти Ражаб Султон, яна бирининг оти Муҳиб Султондур.

Хавотин ва сарори : улуғ хотуни Мир Бузург Тирмизийнинг қизи Хонзодабегим эди. Мирзо бисёр севар эди. Султон Масъуд мирзонинг онаси эди. Ул ўлганда мирзо бисёр каттиқ таъзият тутқондур. Андин сўнг Мир Бузургнинг набираси бу Хонзодабегимнинг биродарзодасини олди. Ани ҳам Хонзодабегим дерлар эди. Беш қиз ва бир ўғулнинг онаси эди.

Яна бир Пашабегим эди. Қорақўйлук Баҳорлу аймағи туркман бекларидин Али Шукрбекнинг¹ қизи эди. Жаҳоншоҳ мирхо Бороний ва Ироқни бу Жаҳоншоҳ авлодидин Оққўйлук Ўзун Ҳасан олғонда Али Шукрбекнинг² ўғлонлари тўрт-беш минг уйлук қорақўйлук туркманлар била Султон Абусаид мирзо мулозаматиға келиб эдилар. Султон Абусаид мирзо шикаст тонқонда бу вилоятларға туштиллар. Султон Маҳмуд мирзо Самарқанддин Ҳисор келганда Султон Маҳмуд мирзо мулозаматиға келдилар. Бу Пашабегимни мирзо ул маҳалда олиб эди. Бир ўғул, уч қизнинг онаси эди. Яна бир Султон Нигорхоним эди. Насаби хонлар вақоеида машруҳ мазкур бўлубтур.

Ғума ва ғунчачиси хейли бор эди. Муътабар ғумаси Зухрабеги оға эди. Ўзбакдин эди. Султон Абусаид мирзонинг тириклигида йигитлигида олиб эди³. Бир ўғул, бир қизнинг онаси эди ва ғунчачи хейли бор эди. Иккисидин икки қиз бўлур эдиким, мазкур бўлди.

Умароси : Хисравшоҳ эди. Туркистонлик қипчоққиндур. Кичиклигида тархон бекларига ёвуқ хизмат қилур эди. Балки андин сўнг Мазидбек аргунға навкар бўлди. Филжумла риоят қилиб эди. Ироқ бузуғлуғида Султон Маҳмуд мирзоға қўшулуб, йўлда келурда шойиста хизматлар қилғон учун Султон Маҳмуд мирзо риоят қилиб эди. Сўнгралар асру қўп улғайиб эди. Султон Маҳмуд мирзонинг замонида-ўқ навқари беш-олти мингга етиб эди. Аму дарёсидин Ҳиндукуш тоғиғача вилоёт ғайри Бадахшон, тамом мунга тааллуқ эди. Дарбаст ер эди. Шилони ва саховати яхши эди. Бовужуди гурклук маҳкам пайдоқунанда эди. Нечукким пайдо қилур эди, яхши ҳам харж қилур эди.

Султон Маҳмуд мирзодин сўнг ўғлонларининг замонида худ асру қўп улғойиб эди. Навқари йигирма мингга ёвушуб эди.

^{1 2} Қ. б. — Алишербекнинг.

³ Л. б. да йўқ.

Агарчи намоз қилур эди ва таомда парҳиз қилур эди, вале тийра ва фосиқ эди, гавдан ва бефаҳм ва бевафо ва ҳаромнамак киши эди. Беш кун ўтар дунё учун бир ўзи ўстурғон валинеъматзодасини қўр қилди. Яна бирини ўлтурди. Тенгри қошида осий ва халқ олдида мардуд бўлубдур. Домани қиёматгача лаънат ва нафрин сазовори бўлди. Бу ўтар дунё учун мундоқ ямон ишлар қилди. Мундоқ бисёр маъмур вилоят ва мунча қалин яроқлиқ навкар била бир мокиён била ҳам тутушмади. Бу тарихда зикри келгусидур.

Яна бир Муҳаммад Элчи бўға эди. Қавчин эди. Балх эшигида ҳазора¹ урушида Султон Абусаид мирзо олдида даъво била мушт тегурубдур. Мардона киши эди. Мирзоға доим мулозамат қилур эди. Мирзо раъйи била амал қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Қундузни қобоғонда Хисравшоҳнинг таассубига оз киши била яроқсиз беҳисоб шабихун келди. Иш ҳам қила олмади. Андоқ қалин черикка не иш қила олғай эди. Сўнггича қовғунчи борди, ўзин дарёға солди, гарк бўлди.

Яна бир Айюб эди. Султон Абусаид мирзо қошида Хуросон чухраси чарғасида хизмат қилур эди. Мардона киши эди. Бойсунғур мирзонинг бек аткаси эди. Емак ва киймаги сирфа била эди. Ҳаззол ва ҳарроф эди. Султон Маҳмуд мирзо беҳаё, деб хитоб қилур экандур.

Яна бир Вали эди. Хисравшоҳнинг туққан иниси эди. Навкарини яхши саҳлар эди. Султон Масъуд мирзонинг кўзига мил тортмоғига ва Бойсунғур мирзонинг ўлтурмакига боис ул эди. Жамиъ элни ғийбат қилур эди. Бадзабон ва фаҳшғўй ва худписанд ва тийра мағз мардак эди. Ўзидин ўзга ҳеч кишини ҳеч ишта писанд тутмас эди. Қундуз вилоятидин келганда ва Душий навоҳисида Хисравшоҳни навкар, савдаридин айриб руҳсат берган фурсатта ул доғи ўзбакнинг қўркунчидин Андароб ва Серобқа² келиб эди. Ул навоҳидағи аймақларни босиб талаб, бизни деб Кобулға келдилар. Вали Муҳаммад Шайбонийхон қошиға борди. Самарқанд шаҳрида бўйнига урдурди.

Яна бир Шайх Абдулло барлос эди. Шоҳ Султон Муҳаммаднинг бир қизи мунда эдиким, Абобакр мирзо била Султон Маҳмудхоннинг холаси бўлғай. Тўнни сириқ ва тор кияр эди. Одми ва асил киши эди.

Яна бир Маҳмуд барлос эди. Навандклиқ барлослардиндур. Султон Абусаид мирзо қошида ҳам бек эди. Султон Абусаид мирзоға Ироқ вилояти мусаххар бўлғонда Кирмонни Маҳмуд барлосға бериб эди. Абобакр мирзоға Мазидбек арғун ва қорақўйлуқ³ туркман беклари қушулуб, Султон Маҳмуд мирзонинг устига Ҳисорда келганда Султон Маҳмуд мирзо оғосига Самарқандға борди. Маҳмуд барлос Ҳисорни бермай, яхши саҳлади. Шоир эди, девон тартиб қилиб эди.

¹ Л. б.— Ҳазораспий.

² Қ. б.— Сароб (سراب)

³ Қ. б.— ва қорачуй қорақўйлиқ.

Султон Маҳмуд мирзониңг фавтидин сўнгра Хисравшоҳ бу воқеани элдин яшуруб хазинаға дастандозлиқ қилди. Мундоқ хабар нечук яшурун колур¹, филҳол бори шаҳр элиға бу хабар ёйилди. Самарқанд аҳлиға ул кун бир улуг ийд эди. Сипоҳи ва раият Хисравшоҳниңг устиға ҳужум қилмоқ мақомида бўлдилар. Аҳмад Хожирхон беклари гавғони босиб, Хисравшоҳни чиқариб Хисор узаттилар. Султон Маҳмуд мирзо ҳаётида улуг ўғли Султон Масъуд мирзоға Хисорни бериб, Бойсунғур мирзоға Бухорони бериб, ўғлонларига рухсат бериб эди. Бу воқеада ҳеч қайси ҳозир эмас эди. Хисравшоҳни чиқорғондин сўнғ Самарқанд ва Хисор беклари иттифоқ била Бухороға Бойсунғур мирзоға киши йибориб ва келтуруб, Самарқанд тахтиға ўлтурғуздилар. Бойсунғур мирзо подшоҳ бўлғонда ўн секкиз яшар эди.

Ўшал фурсатта Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлосниңг ва Самарқандниңг баъзи ақобириниңг сўзи била Самарқанд доияси била черик тортиб, Канбой навоҳисиға келди. Самарқанддин ҳам Бойсунғур мирзо қалин ва кўчум ва яроғлиқ черик билан чиқиб, Канбой навоҳисида масоф уруштилар. Ҳайдар кўкалтошким мўғул черикниңг рукни аъзами эди, ировул эди, тамом оттин тушуб, шиба қўймоққа машғул бўлди. Қалин отлиқ² таассублуқ Самарқанд ва Хисор йиғитлари от солғон била Ҳайдарбек бошлиқ тушганлар тамом от оёғиниңг остиға-ўқ қолдилар. Муни олдурғон била уруша ҳам олмадилар, бостурдилар. Қалин мўғул кишиси қирилди. Бойсунғур мирзо ўз олида ҳам қалин кишиниңг бўйини урдурбдур.³

Андоқким, ўлукниңг касратидин уч ерда хирғохни буюткаб-дурлар.

Бу фурсатта Иброҳим соруқим, минглиғ элидин эди, отамниңг⁴ олида кичикдин хизматлар қилиб, беклик мартабасиға етиб эди, бир жарима жихатидин сўнғралар мардуд эди. Исфара қўрғониға кириб Бойсунғур мирзониңг отиға хутба ўқуб, мухолафат мақомида бўлди.

Шаббон ойи Иброҳим соруниңг фитнасиниңг дафъиға азимат қилиб черик отланилди. Ушбу ойниңг оёғида Исфарани қабаб туштук. Ул кун йиғитлар шўхлуқ қилиб, етган била-ўқ қўрғониниңг тошида янги том қўиориб, соладурғон қўрғонни олдилар. Сайид Қосим эшик оқа бу кун борчадин яхшироқ юруб, ўзуб қилич тегурди. Султон Аҳмад Танбал ҳам қилич тегурди. Муҳаммад Дўст тағойи ҳам қилич тегурди, вале баҳодур улушини Сайид Қосим олди. Баҳодурлуқ улуши мўғулда қадимий расмдур. Ҳар тўй ва ош бўл-

¹ Қ. б. — яшуруқлуқ бўлур.

² Қ. б. — яроғлиқ.

³ Қ. б. — бўйниға урур эди.

⁴ Л. б. да (رئي) шаклида ёзилиши хатодир.

ғонда¹ ҳар кимки элдин ўзуб қилич тегургон бўлса, ул улушни ул олур. Шохрухияда бориб тағойим Султон Маҳмудхонни кўрукона баҳодурлук улушни Сайид Қосим олди. Аввалги кун урушда Худойберди аткамга тахш ўқи тегиб ўлди. Чун яроқсиз² уруш солилиб эди, баъзи йигит-яланг зоеъ бўлуб, хейли киши яралиқ бўлди. Иброҳим соруниинг қошида тахшандоз бор эди, бисёр яхши отар эди. Онча тахшандоз кўрулмайдур эрди. Аксар элни ул яралиқ қилди. Қўрғон фатҳидин сўнг менинг қошимда бўлур эрди.³ Муҳосара мумтад бўлди. Буюрилдиким, икки-уч ерда серкўблар ясаб, нақблар солгайлар. Қалъагирлиқ асбобиға бажид машғул бўлғайлар. Муҳосара имтидоди қирқ кунга тортти.

Охир Иброҳим сору ожиз бўлуб, Хожа Мавлонойи қозининг тавассути била қуллуқни ихтиёр қилиб, шаввол ойида қилич, соғдоғини⁴ бўйниға осиб келиб, мулозамат килиб, қўрғонни топшурди.

Хўжанд ҳам муддати мадид эдиким, Умаршайх мирзо девониға тааллуқ эди, бу фатаратга ул саркорда футур бўлгон учун Султон Аҳмад мирзога боқиб эрди. Чун мунча тақриб бўлди, анинг устиға ҳам борилди. Хўжанд ичида Амир Мўғулнинг отаси Абдулвахҳоб шиғовул эрди, мен етгач-ўқ қўрғонни бемузояқа топшурди.

Бу фурсатда Султон Маҳмудхон Шохрухияга келиб эди. Мундин бурунроқ Султон Аҳмад мирзо Андижон навоҳисига келганда хон ҳам келиб, Аҳсини қабаб эди. Нечукким, мазкур бўлди, хотирға еттиким, ора мунча ёвуқ бўлғонда хон чун ота оғадурлар, бориб

¹ Элдан ўзиб чиққан кишига баҳодирлик унвони тўй ва ош бўлганда берилади, дейишнии уруш, маъракада берилади деб тушуниш керак.

² Яроқсиз — бутунлай қуролсиз эмас, балки ўқ, қилич ўтмайдиган махсус кийим (жиба)сиз демакдир.

³ «Андоқким ўлукнинг касратидин уч ерда хиргоҳни буюткабдурлар» деган жумладан бошлаб то шу ергача бўлган кисми Қозон босмасида форсча берилган. Биз тубанда шунинг таржимасини берамизким, ҳар иккала текст орасида оз бўлсада, фарқ бордир. Форсча текстнинг тушиб қолган жойлари ҳам бор. Шундай жойларга нуқталар қўйилган, таржимада ҳам бу ҳол сақланди.

«Ўлукларнинг қўлигидан чодирни тўрт ерга кўчирдилар. Шу кўнларда Иброҳим сору отамнинг хизматида бўлиб, амирлик мартабасига етган эди. Бу кўнларда бир гуноҳи сабабли қувғин бўлиб, Исфара қалъасига кирди ва Бойсунгур мирзо номига хутба ўқиб, душманликни бошлади. Шайбон ойида унинг фитнасини қайтариш учун лашкар отланди ва охир шу Исфарага жўнади. Ўша кўни ёшлар шўхлик қилиб, қалъага етиш билан ташқаридаги янги солинаёган қалъани олдилар. Шу кўн ҳаммадан ортиқроқ... Танбал ҳам Муҳаммад Дўст тағойи каби қилич... Мўғул улусида қадимдан расм бўлиб келгандирки (маъракада) халқ орасида ёлғиз чиқиб душманга қилич тортса, баҳодирлик улушини берадилар. Шу жиҳатдан баҳодирлик улуши унга берилган. Аввалги кўни аткам Худойбердига ўқ тегиб ўлди. Сўнг қуролсиз (жибасиз) уруш бошланган эди. Баъзи йигитлар талаф бўлиб, кўписи ярадор бўлди. Иброҳим сору ҳузурида бир мерған бор эди, у қўп кишиларни ярадор қилди. Қалъа фатҳидан сўнг у мерған менинг олдимда турар эди».

⁴ Қ. б. —садоғини.

мулозамат қилсам ўтган кудуратлар рафъ бўлса, ирокда-ёвуқта эшитур, кўрарга яхши бўлғай деб келиб, Шохрухиядин ташқари Ҳайдарбек солғон боғда хонга мулозамат қилдим. Хон боғнинг ўртасида солғон улуғ чордара уйда ўлтуруб эдилар. Уйдин киргач уч юкундум. Хон ҳам таъзим қилиб қўнтилар. Кўрушуб, ёниб юкунгандин сўнг ёнлариға тилаб, қалин шафқат ва меҳрибонлиқлар кўрсатилар.

Бир-икки кундин сўнг Кандирлик добони била Ахси ва Андижон сари азимаг қилдим. Ахсиға етиб отамнинг мазорини тавоф қилдим. Ахсидин намози жумъа вақтида чиқиб, Банди Солор йўли била намози шом била намози хуфтан орасида Андижонға келдим¹. Бу йўлким, Банди Солор йўли бўлғай, тўққиз йиғоч йўлдур. Андижон вилоятининг саҳронишинларидин бир Чакрак элидур, қалин элдур. Беш-олти минг уйлук эл бордур. Фарғона била Қошғар орасидағи тоғларда бўлурлар. Отлари кўн ва қўйлари қалиндур. Ул тоғларда уй ўрниға кўтос саҳларлар. Кўтослари ҳам бисёр бўлур. Чун тоғлари берк ва сарҳадта воқе бўлубтур, мол бермакта ройиж эмас-турлар. Черикни Қосимбекка бошлатиб Чакракка йиборилдиким, Чакракдин мол олиб, черикка нима тегургай. Қосимбек бориб, йигирма мингга ёвуқ қўй ва минг, минг беш юз от олиб, черик элига улашти.

Черик Чакракдин ёнгондин сўнг Ўратепанинг устигаким, муддатлар Умаршайх мирзо тасарруфида эди, мирзо ўлар йили иликдин чиқиб эди, бу фурсатта Бойсунғур мирзо жонибидин иниси Султон Али мирзо анда эди, азимаг қилилди. Султон Али мирзо хабар топиб, ўзи Фалғар ва Масихо кўҳистонлариға чиқиб, аткаси Шайх Зуннунни Ўратепада қўюб эди, Хўжанддин ўтуб ора йўлга етганда Халифани Шайх Зуннунға рисолат тарийки била йиборилди. Ул беҳуш мардак жавоби шофий бермай, Халифани туттуруб ўлумга буюрди. Чун хост йўқ экандур. Халифа халос бўлуб, юз туман машаққат ва азоблар била икки-уч кундин сўнг яёқ ва яланғоч келди.

Ўратепанинг навоҳисига келдук. Чун қиш ёвуқ бўлуб эди, эл ошлиқ-гўлукини тамом кўтариб эдилар, бу жиҳатлардин неча кундин сўнг Андижон сари мурожаат қилилди. Биз ёнгондин сўнг хон кишиси Ўратепа устига юруди. Ўратепа кишиси тура олмай солиб чиқди. Хон Ўратепани Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонга берди. Ўшул тарихдин тўққиз юз секкизгача Ўратепа Муҳаммад Ҳусайн Кўрагонда эди.

¹ Қ. б. — кирдим.

ВАҚОЕИ САНАИ ИҲДО ВА ТИСЪА МИА¹

Султон Ҳусайн мирзо Хуросондин Ҳисор устига черик тортиб, киш Тирмиз тўғриси келди. Султон Масъуд мирзо ҳам черик йиғиб, Тирмизга муқобалада келиб ўлтурди. Хисравшоҳ ўзи Қундузни маҳкам қилиб, иниси Валини черикка йиборди. Қишининг аксарини сув ёқасида ўткардилар, ўта олмадилар. Султон Ҳусайн мирзо кордон ва соҳиб тажриба подшоҳ эди. Қундуз сари сув юққори боқа кўчти. Ўртадаги черикни гофил қилиб Абдуллатиф бахши бошлиқ беш-олти юз ўбдон кишини Қилиф гузарига йиборди. Ул черик воқиф бўлгунча Абдуллатиф бахши таъйин бўлгон эл била Қилиф гузаридин ўтуб сув ёқасини мазбут қилди. Бу хабар Султон Масъуд мирзога келгач, Вали Хисравшоҳким бу кечган кишининг² устига бормоқни ҳарчанд саъй қилди, Султон Масъуд мирзо бедиллиғидин ё Боқи Чағониёнийнингким, Валининг зидди эди, саъйидин бу кечган кишининг устига бормоди. Бузулгон йўсуллуқ Ҳисор сари ёндилар.

Султон Ҳусайн мирзо сув кечиб, Бадиуззамон мирзони ва Иброҳим Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Валибек ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлосни Хатлон устига йиборди³. Ўзи Ҳисор устига келди. Ёвуқ етканда хабардор бўдилар.

Султон Масъуд мирзо Ҳисорда турмоқнинг маслаҳатини топмай Камруд руди юқори Сира тоғ⁴ йўли била иниси Бойсунғур мирзо қошига, Самарқандга борди. Вали ҳам Хатлон сари тортти. Ҳисор қўрғонини Боқи Чағониёний ва Маҳмуд барлос ва Султон Аҳмад Қучбекнинг отаси беркитдилар.

Ҳамза Султон ва Маҳди Султон неча йил эдиким, Шайбоний-хондин айрилиб келиб, Султон Маҳмуд мирзо мулозаматида эдилар.

¹ Тўққиз юз биринчи (1495—1496) йил воқеалари.

² Қ. б. — келгач бетавақуф Хисравшоҳ ва Вали бу кечган кишиларнинг.

³ Қ. б. — Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун аргунни Хисравшоҳ устига илғор йиборди. Музаффар мирзони Хатлон устига йиборди.

⁴ Қ. б. — Сарв тоғ.

Жамиъ узбаклари била Муҳаммад¹ дуглат Султон Ҳусайн дуглат ва жамиъ Ҳисор вилояти ултурушлук мўғуллар била бу бузуғлукта Қоратегин сари торттилар. Султон Ҳусайн мирзо бу хабарларни топиб, Абулмуҳсин мирзони ва баъзи йигитларни Камруд дараси юққори, Султон Масъуд мирзо кейнига йиборди. Тангига кирган маҳалда кейинидии етарлар, онча иш қила олмаслар. Мирзобек фарангибоз анда қилич тегурур.

Иброҳим тархон ва Яъқуб Айюб ва яна баъзи черикни Ҳамза Султоннинг ва мўғулларнинг устига Қоратегинга йиборди. Қоратегинда кейинидин етиб уруштилар. Султон Ҳусайн мирзонинг илғорини босиб, бу бекларнинг аксарини тушуруб яна қўя бердилар.

Ушул чиққон била Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Ҳамза Султоннинг ўғли Мамоқ Султон ва Муҳаммад дуглатким, сунгралар Муҳаммад Ҳисорийга машҳур бўлуб эди. Султон Ҳусайн дуглат ва бу султонларга тааллуқ узбаклар Ҳисор вилояти ултурушлук Султон Маҳмуд мирзо навқари мўғуллар бизни деб, рамазон ойи Андижонга келдилар.

Ул фурсатлар Теурия салотини дастури била тушак устида ўлтурур эдим. Ҳамза Султон била Маҳди Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотининг таъзимига қўнуб, тушакдин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда боғишда ўлтурғуздум. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр қилдилар.

Султон Ҳусайн мирзо келиб Ҳисор қўрғонини қабаб тушти. Нақб солмоқ ва қўрғон олмоқ ва тош урмоқ ва қозон қурмоқнинг иш-кучида кеча ва кундуз ором ва қарори йўқ эди. Тўрт-беш ерда нақб солди. Шаҳр сари дарвозада солгон нақб хейли илғари келиб эди. Қўрғон эли дағи нақб солиб, бу нақбни топтилар. Қўрғон эли юқоридии буларга дуд қилдилар. Алар тушукни беркитган била тутун юққори қўрғон элига ўқ ёниб, қўрғон эли ўлум ичи бўлуб, қочиб чиқтилар. Охир қўза-қўза сув кетуруб қуюб, ташқи элни нақбдин қочурдилар. Яна бир навбат бир пора илдам йигитлар чиқиб, нақб устидаги йигитларни қочурдилар. Яна мирзо тушган шимол тарафидин қозон қуруб, қалин тош уруб, бир буржни ковок қилиб эдилар. Намози хуфтан бурж учти. Баъзи йигитлар тезлик қилиб урушга рухсат тиладилар. Кечадур деб, мирзо рухсат бермади. Тонг отқунча худ қўрғон эли буржни тамом қўпариб эдилар. Тонгласи уруш ҳам солмадилар. Бу икки ой, икки ярим ойда ғайраз сиёсат ва нақб солмоқ, сарқуб қўпормоқ ва тош отмоқдин ўзга яхши уруш солмади.

Бадиуззамон мирзо ва ул жамоатниким, Хисравшоҳ устига йибориб эди, Қундуздин уч-тўрт йиғоч қуйироқ тушганда Хисравшоҳ бўлгон кишиси била ясашиб, Қундуздин чиқиб ора қўнуб, Бадиуззамон мирзо ва черикнинг устига босиб келди. Булар мунча мирзолар ва мунча сардор беклар бовужудким, кишилари икки Хисравшоҳнинг кишисича бўлмаса, бир яримчада худ не сўз, ҳазм риоят қилиб, ҳандақдин чиқмадилар. Хисравшоҳнинг яхши-ямон, улуг-кичик навқари тўрт-беш минг бўлғай эди.

¹ Қ. б.— Маҳмуд.

Хисравшоҳ бу ўтар дунёи бебақо учун ва кетар навқари бевафо учун мунча ямонлик ва бадномликни ихтиёр қилиб ва мунча зулм ва бедод қилмоқни ўзига шиор қилиб, мунча улуғ вилоятлар олиб, мунча қалин навқар ва савдар сахламоқ тарҳини солиб, балки сўнгралар навқар ва чоқари йиғирма-ўттуз мингга тортиб вилеёт ва парканоти ўз подшоҳи ва мирзоларидин ортиб, умрида қилгон иши ушбу бўлди. Ушмунча била Хисравшоҳ ва тавобеининг оти сардорлиққа чиқиб, мардона бўлдилар.

Хандақдин чиқмағонлар қўрқоқликқа отиқиб, бедиллик била афсона бўлдилар. Бадиуззамон мирзо андин кўчиб, неча кўч била Толиққоннинг Олғу тоғига¹ келиб тушти. Хисравшоҳ Қундуз қўрғонида эди. Иниси Валини бир пора ўбдон йигитлар билан Ишқамиш ва Фулул ва ул тоғ доманалариға йибориб эдиким, яна ташқаридин ҳадук ва ташвиш бергай, яна Муҳиб Али қўрчи бир пора ўбдон йигитларни олиб келиб, Хатлон сўйининг ёқасида буларнинг кишисига учраб босиб, бир пора киши тушуруб, бир неча бош кесиб борди. Сунғи навбат мунинг таассубиға Сейдим Али дарбон ва иниси Қулибек ва Баҳдул Айюб бир пора ўбдон йигитлар била келиб, Анбар кўҳ доманасида Хожа Чангол навоҳисида Хуросон черики кўчган маҳалда илик олишурлар, қалин киши етиб Сейдим Али ва Қулбобони ва яна бир пора ўбдон йигитларни тамом тушурдилар.

Бу хабар Султон Ҳусайн мирзоға етишти. Дағи Ҳисорнинг баҳор ёгинлари жиҳатидин ҳам черик холи аз ташвиш эмас эрди, яраш тарҳин ораға солиб ичкардin Маҳмуд барлос келди. Ташқаридин Хожа Пир баковул ва улуғ оғалар ва неким бўлгон созанда ва хонанда келиб, Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон улуғ қизини Ҳайдар мирзоғаким, Поянда Султонбегимдин бўлуб эди. Султон Абусаид мирзонинг қиз набираси эди, олиб, Ҳисор устидин кўпуб, Қундуз сари юзландилар, Қундузға келиб ҳам бир пора сиёсат қилиб, муҳосара мақомида бўлди. Охир Бадиуззамон мирзо ораға тушуб, ярашиб, ичкари, ташқари тушган йигитларни алишиб ёндилар. Хисравшоҳнинг мунча улғаймоғиға, мунча ҳадди етмас ишларни қилмоғиға Султон Ҳусайн мирзонинг икки қатла келиб, ола олмай ёнмоғи сабаб бўлди. Султон Ҳусайн мирзо Балхға етганда Мовароуннаҳр вилояти маслаҳати учун Балхни Бадиуззамон мирзоға бериб, анинг вилоятиниким, Астробод бўлғай, Музаффар Ҳусайн мирзоға берди. Ҳар иккаласини Балхқа ва Астрободқа бир мажлиста юкундурди. Бу жиҳатдин Бадиуззамон мирзо тар бўлди. Мунча йил ёғийлиқлар ва фитналарнинг сабаби ул эди.

Ушбу рамазон ойи Самарқандда тархонийларнинг фитнаси эди. Шарҳи будурким, Бойсунғур мирзо ул микдорким, Ҳисор беклари ва сипоҳилари била ихтилот ва омизиш қилур эди. Самарқанд бек ва сипоҳийлари била онча қилмас эди. Шайх Абдулло барлос улуғ ихтиёр бек эди. Ўғлонлари андоқ муқарраб ва ички эдиларким, ошиқлик била маъшуклукқа нисбат қилурлар эди. Тархон беклари ва баъзи Самарқанд беклари бу жиҳатлардин тар бўлдилар.

¹ Қ. б.— Улуғ боғиға.

Дарвеш Муҳаммад тархон Бухородин келиб, Султон Али мирзони Қаршидин келгуруб подшоҳ кўтариб, Боғи Навға келдилар. Бойсунғур мирзо Боғи навда эди. Бойсунғур мирзони гуткун йўсулдуқ қилиб, навкар, савдаридин айириб, аркка келтурдилар. Иккала мирзони бир ерда ўлтурғуздилар. Кеч намози дигар Бойсунғур мирзони Кўк саройға чиқорур хаёли қилдилар. Бойсунғур мирзо таҳорат қилмоқ баҳонаси била Бўстон саройининг шарқи-шимол тарафидаги иморатлардин бир уйга кирди. Эшикта тархонийлар туруб эдилар. Мирзо била Муҳаммад Қули қавчин Ҳасан шарбатчи била кирдилар. Алқазо¹, мирзо таҳоратга кирган уйнинг орқа тарафида ҳишт била тига қўйорғон эшиги бор экандурким, ҳавлидин ташқари чиқар экандур. Филҳол бу тигани йикиб чиқиб, арkning Ғотфар тарафидаги фасилдин биридин об мўри била чиқиб, дутаҳий фасилидин ташлаб, Хожа Кафширга, Хожаго Хожанинг уйига бордилар. Обҳонанинг эшигида гурғонлар бир замондин сўнг мулоҳаза қилурлар, кўрарларким, мирзо қочибтур.

Тонгласи тархонийлар йигилиб, Хожаго Хожанинг эшигига борурлар. Хожа, йўқтур, деб бермас. Булар ҳам зўр била олмаслар. Хожаларнинг жаноби андин олий эдиким, зўр қила олғайлар эди. Бир-икки кундин сўнг Хожа Абулмакорим ва Аҳмад Ҳожибек ва яна баъзи бек ва бекот ва сиоҳлар ва жамий шаҳр эли ҳужуми ом қилиб, Хожанинг уйидин мирзони келгуруб, Султон Али мирзони ва тархонийларни аркта қабадилар. Аркни бир кун ҳам сахлай олмадилар.

Муҳаммад Мазид тархон Чорраҳа дарвозаси била чиқиб, Бухоро борди. Султон Али мирзо била Дарвеш Муҳаммад тархон иликка тушти.

Бойсунғур мирзо Аҳмад Ҳожибекнинг уйида эдиким, Дарвеш Муҳаммад тархонни келтурдилар. Бир-икки сўз сўрди. Яхши жавоб бера олмади. Андоқ иш қилмайдур эдиким, жавоб бера олғай. Мирзо ўлумга буюрди. Дарвеш Муҳаммад тархон бетоқатлиқгин сугунга ёнушти, сугунга ёнушқон била қўйғайларми? Сиёсатқа еткурдилар. Султон Али мирзони буюрдиким, Кўк саройға чиқариб кўзларига мил тортқайлар.

Темурбек солғон олий иморатлардин бири Кўк саройдурким, Самарқанднинг аркида воқе бўлубтур. Ажаб хосиятлик имораттур. Темурбек авлодидин ҳар ким бош кўтариб тахтқа ўлтурса ҳам мунда ўлтурур. Ҳар ким тахт доияси била бош қўйса ҳам мунда қўяр, ҳаттоким, киоияти бўлур эдиким, фалон подшоҳзодани Кўк саройға чиқордилар, яъни ўлтурдилар.

Султон Али мирзони Кўк саройға чиқариб кўзларига мил торттилар, жарроҳнинг ихтиёри била ё беҳост милидин Султон Али мирзонинг кўзларига осибе етмади. Филҳол изҳор қилмади. Хожа Яҳёнинг уйига борди. Икки-уч кундин сўнг қочиб, Бухорога тархонларга борди. Ҳазрати Хожа Убайдуллонинг авлодидинг орасида бу сабабдин таассуб тушти. Улуғи улуғиға мураббий бўлди, кичиги кичикига муқаввий.

¹ Қ. б. – алқисса.

Бир неча кундин сўнг Хожа Яхё ҳам Бухорога борди. Бойсунғур мирзо черик тортиб Бухорога, Султон Али мирзонинг устига борди. Бухорога ёвуқ етган била Султон Али мирзо ва тархон беклари ясаб чиқтилар. Оз-ағлоқ уруш бўлди. Фатх Султон Али мирзо сари бўлуб, Бойсунғур мирзо шикаст тонти. Аҳмад Ҳожибек ва яна бир пора ўбдон йиғитлар иликка тушти, аксарини ўлтурдилар. Аҳмад Ҳожибекни Дарвеш Муҳаммад тархоннинг қонининг тухма-ти била¹ беиззатона ўлтурдилар.

Султон Али мирзо Бойсунғур мирзонинг кейнича-ўқ Самарқандга юруди. Бу хабар шаввол оий Андижонда бизга келди. Биз ҳам Самарқанд доияси била ўшул шаввол оий-ўқ² черик отландук. Ҳисор ва Қундуздин Султон Ҳусайн мирзо ёниб эди. Султон Масъуд мирзонинг ва Хисравшоҳнинг хотири жамъ бўлуб эди. Султон Масъуд мирзо ҳам Самарқанд дағдағаси била Шаҳрсабз устига келди. Хисравшоҳ иниси Валини мирзога қопти³. Уч-тўрт ой бу уч тарафидин Самарқандни муҳосара қилдук. Хожа Яхё Султон Али мирзо қошидин келиб иттифоқ ва якжиҳатлик сўзини орага солди. Сўзни кўрушмакка қўюб, Самарқанддин икки-уч шаръий қуйироқ Сугд тарафидин мен чериким била бордим. Ул тарафдин Султон Али мирзо черики била келди. Наридин тўрт-беш киши била Султон Али мирзо, беридин тўрт-беш киши била мен Кўҳак суйининг оралиғига кечиб, от устида-ўқ кўрушуб, сўрушуб, алар ул тараф бордилар, мен бу тараф келдим.

Мулло Биноийни ва Муҳаммад Солиҳни анда Хожа хизматида кўрдум. Муҳаммад Солиҳни ўшул бир қатла-ўқ кўрдум. Мулло Биноий худ сўнгралар хейли менинг хизматимда бўлди.

Султон Али мирзо била кўрушгондин сўнг чун қиш ёвуқ келиб эди. Самарқанд элининг ҳам хейли танқислиғи йўқ эди. Мен Андижонга, Султон Али мирзо Бухорога мурожаат қилдук.

Султон Масъуд мирзо Шайх Абдулло барлоснинг қизина бисёр мойил эди. Ани олиб, мулкгирлик дағдағасини қўюб, Ҳисорга ёнди. Балки бу келмактин ғараз ушбу экандур.

Шероз ва Канбой навоҳисидин Маҳди Султон қочиб Самарқанд борди. Ҳамза Султон Зоминдин ижозат била Самарқанд борди.

¹ Қ. б. — «била»дан кейин «қул ва додаки чиқиб» ибораси бор. Л. б. да бу ўчирилган.

² Қ. б. — шаввол ойининг тўртида-ўқ.

³ Қ. б. — Вали мирзога қайтти.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА ТИСЪА МИА¹

Ушбу кишлокта Бойсунғур мирзонинг иши филжумла тараққийда эди. Абдулкарим ашритким, Султон Али мирзо жонибидин Қўфин ва ул навоҳиға келиб эди. Самарқанддин Маҳди Султон Бойсунғур мирзонинг илғорини бошлаб келиб, буларнинг устига юрудилар. Абдулкарим ашрит била Маҳди Султон-ўқ рўбарў бўлди. Абдулкаримнинг отини Маҳди Султон черкасий қилич била санчқоч-ўқ оти йиқилди. Ўзи қўпар ҳолатда Маҳди Султон илигини бандидин тушура чопти. Ани олиб ул илғорини яхши бостилар. Бу султонлар Самарқанд ишини ва мирзоларнинг эшигини музабзаб, кўруб, айрилиб ёзига Шайбонийхон қошиға бордилар. Ушмунча била Самарқанд кишиси умоқланиб, Султон Али мирзонинг утрусиға черик тортиб чиқтилар. Бойсунғур мирзо Сарипул келди. Султон Али мирзо Хожаи Кордзан келди. Ушбу фурсатда Хожа Мунир Ўшийнинг ангизи била Хожа Абулмакорим ва Андижон бекларидин Вайс Лоғарий ва Муҳаммад Боқир ва яна Қосим дўлдой ва Бойсунғур мирзонинг бир пора ичкиларидин Бухоро устига илғадилар. Ёвуқ ета Бухородағилар хабардор бўдилар, буларнинг иши юрумай ёндилар.

Султон Али мирзо била кўрушганда андоқ муқаррар бўлуб эдиким, ёз алар Бухородин, мен Андижондин келиб, Самарқандни муҳосара қилғойбиз. Ўшул миод била рамазон ойи Андижондин отланиб, Ёрайлоқ навоҳисиға етганда, мирзоларнинг рўбарў ўлтурган хабарини топиб, Тўлун Хожа мўғулни икки-уч юз қазоқ йиғитлар била илгор айирдук. Булар ёвуқ етган маҳалда Бойсунғур мирзо бизнинг хабаримизни топиб, бузулгон йўсунлук ёнар. Бу йиғитлар ўшал кеча кўндалангдин кириб, қалин кишини ўқлаб олиб, қалин ўлжа келтурдилар.

Биз бир-икки кундин сўнг Шероз кўрғониға етгук. Шероз Қосим дўлдойда эди. Доруғаси Шерозни сақлай олмай, кўрғонни берди. Шероз Кўрғони Иброҳим соруға уҳда бўлди. Тонгласи ийди фитр намозини анда қилиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлуб, Обёр кўруғиға туштук. Ушбу кун Қосим дўлдой, Вайс Лоҳарий, Ҳасан набира, Султон Муҳаммад Сайфал, Султон Муҳаммад Вайс³ уч-

¹ Тўққуз юз иккинчи (1496—1497)— йил воқеалари.

² Қ. б.— Ийпор.

³ Қ. б.— Султон Муҳаммад Дарвеш.

тўрт юз киши била келиб, мулозамат қилдилар. Сўзлари бу эдиким, Бойсунғур мирзо кўчуб, ёнғоч, биз айрилиб подшоҳ қуллуғига келдук. Охир маълум бўлдиким, булар даъво била Бойсунғур мирзодин айрилиб, Шерозни сахлағали келган экандурлар. Шероз иши мундоқ бўлғоч, бечора бўлуб келибтурлар.

Қорабулоқ тушганда баъзи кирган кенд-кесакка бошсиздик қилгон мўғулларни тутуб келтурдилар. Қосимбек сиёсат учун икки-учини пора-пора қилдурди. Тўрт-беш йилдин сўнгра қазоқликларда Масиходин хон қошига мутаважжих бўлгонда, Қосимбек ушбу жиҳатдин биздин айрилиб Ҳисорға борди. Қорабулоқдин кўчуб, сув кечиб, Ём тўғрисида туштук. Ушбу кун баъзи ички беклар Ҳиёбон бошида Бойсунғур мирзонинг кишиси била илик олиштилар. Султон Аҳмад Танбалнинг бўғзига найзалаб йиқтилар, вале тушмади. Хожаги Мулло Садрким, Хожа Калоннинг улуг оғаси эди, йўгон бўйнига ўқ тегди. Ўшал замон тенгри раҳматиға борди. Хейли яхши йигит эди. Отам ҳам риоят қилиб, муҳрдор қилиб эди. Толиби илмлиғи бор эди, луғатни хейли билур эди, иншоси ҳам яхши эди. Қушчилиғни ва ядачилиғни ҳам билур эди.

Ём навоҳисида эканда шахрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб, суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонға бордилар. Черик забти бу мартабада эдиким, фармон бўлдиким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура бергайлар. Тонгласи бир паҳра бўлмайдур эдиким, ип учи, игна синугича нима черик илигида қолмади, борчасини эгаларига ёндура бердилар.

Андин кўчуб Самарқанднинг шарқ тарафи Хон юртиға тушулди, Самарқанддин уч курух бўлгай. Қирқ-эллик кун бу юртта ўлтурулди. Бу юртта эканда неча навбат ташқаридин-ичқаридин кўнгулдук йигитлар Ҳиёбонда яхшилар чопқулаштилар. Бир мартаба Ҳиёбонда Иброҳим бегчик чопқулашти, юзига чоптилар. Мундин сўнг Иброҳим чопуқ дерлар эди. Яна бир навбат ҳам. Ҳиёбонда Пули Мағокта Абулқосим кўхбур пиёзи¹ тугури. Яна бир қатла ҳам Ҳиёбонда Тарнов навоҳисида чопқулаш бўлди. Мирзошоҳ қавчин пиёзи тегурди. Мирзошоҳ қавчинни андоқ чоптиларким, бўйнининг ярмиға ёвуқ чопилиб эди, ғояташ шаҳраги кесилмайдур эди.

Хон юртида эканда қўрғондағилар фириб била киши йибориб, дедиларким, кеча била Ғори Ошиқон тарафиға келингим, қўрғонни берурбиз. Бу хаёл била кеча отланиб Пули Мағокка келдим. Бир пора ўбдон йигитларни ва пиёдаларни миод ерига йиборилиди. Ичкаридин бизнинг пиёдалардин тўрт-беш пиёдани чиқариб эдиларким, воқиф бўлдилар. Хейли жалд пиёдалар эдилар. Бирисининг оти Ҳожи эди. Манга кичиктин хизмат қилиб эди. Яна бирини Маҳмуд кундури сангак дерлар эди. Борчасини ўлтурдилар.

Бу юртта эканда Самарқанддин шахрий ва бозорий ул миқдор

¹ Л. б. — сози.

чикиб эдиким, ўрду шахри бўлуб эди. Ҳарне шахрларда тиласалар, ўрдуда топилур эди. Бу муддатта бир Самарқанддин ўзга тамом қўрғонлар ва тоғ ва туз кириб эди. Шовдор¹ тоғнинг доманасида Ургу² отлиқ қўрғонни бир жамоат беркиттилар. Зарурат бўлуб бу юрттин кўчуб Ургу³ устига борилди. Тоқат келтура олмай Хожа қозини орага солиб кирдилар. Биз доғи гуноҳларини афв қилдук. Яна Самарқанд мухосарасига ёндук.

Ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо била Бадиуззамон мирзо орасидаги ниқорлар урушга тортти. Тафсили будурким, ўтган йил Балхни ва Астрабодни Бадиуззамон мирзога ва Музаффар мирзога бериб, юкундуруб эдиларким, нечук мазкур бўлди, ушул муддат дин бу муддатқача ғалаба элчилар бордилар ва келдилар.

Охир Алишербек ҳам элчиликка келди. Ҳарчанд сатй қилдилар, Астрабодни инисига бермакка ризо бўлмади. Дедиким, менинг ўғлум Муҳаммад Мумин мирзони хатна қилғонда мирзо анга боғишлабтур.

Бир кун Алишербек била мирзонинг орасида бир суҳбате ўттиким, мирзонинг тез фаҳмлиғига ва Алишербекнинг риққати қалбиға долдур. Алишербек сиррий⁴ сўзларни мирзога гўшаки ғалаба⁵ айтти. Дағи дедиким:— Бу сўзларни унутунг.— Мирзо филхол айттиким:— Қайси сўзларни?— Алишербек бисёр мутаасир бўлуб кўп⁶ йиғлади.

Охир оталиқ, ўғуллук орасида бу гуфту-гўйлар анга мунжар бўлдиким, отаси отасининг устига ва ўгли ўглининг устига Балх ва Астрабодқа черик торттилар. Гарзавоннинг оёғида Якчироғ ўлангига қуйидин Султон Ҳусайн мирзо, оққоридин Бадиуззамон мирзо келдилар. Чаҳоршанба куни рамазон ойининг ғуррасида Абулмуҳсин мирзо Султон Ҳусайн мирзонинг бир неча беклари ва бир пора илғори била илғаррак келди. Андоқ уруш ҳам бўлмади, босилди. Қалин ўбдон йиғитлари иликка тушти. Султон Ҳусайн мирзо барчасининг бўйнига урдурди. Ёлгуз мунда эмас эди, қачон бир ўгликим, ёғлиғи юруди. бости. Иликка тушган навкарларининг тамом бўйнига урдурди. Не қилсун, ҳақ анинг тарафи экандур.

Бу мирзолар андоқ ифрот била фисқ ва айшга машғул эдиларким, отасидек кордийда ва кордон подшоҳ тушчилик йўл келиб, рамазондек мутабаррак ва азиз ойга кечалик фурсат қолиб, отасидин ийманмай, тенгридин қўрқмай, хануз иши чоғир, ичмак эди нашот била, мажлис оролиқ эди инбисот била. Муқаррардурким, мундоқ бўлғон киши андоқ шикаст топқай ва бу навъ ўтган элга ҳар ким даст топқай.

Неча йилким, Астрабод ҳукумати Бадиуззамон мирзода эди.

¹ Л. б.— Шохдор.

^{2, 3} Қ. б.— да ازكى Л. б. да ازكى шаклида М. Салъе таржимасида Ургу² ёзилган, биз шуни олдик.

⁴ Қ. б.— бори.

⁵ Қ. б.— қилиб.

⁶ Қ. б.— «кўп» сўзи йўқ.

⁷ Қ. б.— отаси ўглининг устига.

ҳаволи ва ҳавошиси ва йигит-яланги бисёр пурзавқ ва пурзеб бўлуб эди. Олтун ва кумуш олот ва адавоги бисёр бўлуб эди. Ва қумошпӯш йигити ва тўпучоқ оти бешумор бўлуб эди. Борчасини мунда бой берди. Қочарда, тоғ йўлига учраб, иниш ва учма ерга йўлуқуб, ўзи ташвиш била бу учмадин тушти. Қўп эли бу учмада зое бўлди.

Султон Ҳусайн мирзо ўғлини босқондин сўнг Балхқа келди. Бадиуззамон мирзо, Балхта Шайх Али тағойини қўюб эди. Чора қила олмай, кириб Балхни тошшурди. Султон Ҳусайн мирзо Балхни Иброҳим Ҳусайн мирзога бериб, Муҳаммад Валибек ва Шоҳ Ҳусайн чухрани анинг била қўйди. Ўзи Хуросонга мурожаат қилди.

Бадиуззамон мирзо шикасттин сўнг таланиб, олдуруб, йигит яланги ва яёқ-ёлинги била Қундузга, Хисравшоҳга тортти. Хисравшоҳ ҳам яхши хизматлар қилди. От ва тевадин ва хайма ва хиргоҳдин, балки жамиъ сипоҳилиқ яроғидин мирзога ва мирзо била бўлгонлариға ул миқдор хизмат ва одамигарлик қилдиким, қўрганлар дедиларким, бурунги яроғ била бу яроғнинг орасида тафовут магар тилла олот ва нуқра олот бўлғай эди.

Султон Масъуд мирзо била Хисравшоҳнинг орасида анинг беэтидоллиғларидин ва мунинг улғаймоқларидин ниқорлар ва кудуратлар бўлуб эди. Валини ва Боқини Бадиуззамон мирзога қўшуб, Султон Масъуд мирзонинг устига Ҳисорға йиборди. Қўргонга яқин ҳам кела олмадилар. Атроф ва навоҳида бир-икки қатла ул тарафдин, бу тарафдин қилич олиштилар. Бир навбат Ҳисорнинг шимол тарафи Қушхонада Муҳиб Али қўрчи элдин айрилиб келиб, яхши чопти. Оттин йиқилиб олур маҳалда яна ул тарафидин зўрлаб халос қилдилар.

Бир неча кундин сўнгра гург оштирок қилиб ёндилар.

Бир неча кундин сўнг Бадиуззамон мирзо тоғ йўли била Қандаҳор ва Замини Доварға ва Зуннун арғун ва ўғли Шоҳ Шужоъ арғунга ўзини тортти. Зуннун арғун бовужуди хиссат ва бахиллик яхши хизматлар қилди. Бир пешкаш қилгонда қирқ минг қўй пешкаш қилди.

Бу ғариб воқеоттиндурким, ўшул чаҳоршанба куниким, Султон Ҳусайн мирзо Бадиуззамон мирзони босар. Ўшул куни Астрободта Музаффар мирзо Муҳаммад Муъмин мирзони босар. Яна бу ажаб-роққим, Чаҳоршанба отлиқ киши Муҳаммад Муъмин мирзони тушуруб келтурур.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОС ВА ТИСЪА МИА¹

Боғи Майдоннинг орқаси Қўлба ўлангига тушулди. Самарқанд эли сипоҳи ва шаҳри Пули Муҳаммад Чаб навоҳисиға қалин чиқтилар. Чун бизнинг эл тайёр эмас эдилар, йигитлар мустаид бўлгунча, Султонқули ва Бобоқулини тушуруб, қўрғонға элттилар. Бир неча кундин сўнг кўчуб, Кўҳакнинг орқаси Қўлбанинг бошига тушулди. Сайид Юсуфбекни ушбу кун Самарқанддин чиқордилар. Ушбу юртта келиб мулозамат қилди.

Самарқанддағилар ул юртгин кўчиб, бу юртқа келганимизни ёнди тасаввур қилиб, кўмаки сипоҳий ва шаҳрий Мирзо кўпругигача, Шайхзода дарвозасидин Муҳаммад Чаб кўпругигача чиқтилар. Буюрдуқким, бўлгон йигитлар яроқланиб отландилар. Икки тарафдин Пули Мирзодин ва Пули Муҳаммад Чабдин зўр келтурдилар. Тенгри рост келтурди, ёғий босилди. Ўбдон-ўбдон бекларни ва яхши-яхши йигитларни тушуруб келтурдилар. Ул жумладин, бир Муҳаммад Мискин Ҳофиз дўлдой эди. Шаҳодат бармоғини тушура чошиб, олиб келтурдилар. Яна Муҳаммад Қосим набирани иниси Ҳасан набира тушуруб келтурди².

Мундоқ сипоҳи ва эл тониғудек йигитлардин хейли бор эди. Яна шаҳр ятимларидин Девонаи жомабофни ва Кал Қошукни келтурдиларким, жанг-сангда ва ятимликда хира ва саромад эдилар. Ғори Ошиқонда ўлган пиёдаларнинг қасосиға буюрулдиқким, азоблар била ўлтурдилар. Самарқанд элига бу қуллий шикаст эди. Мундин сўнгра қўрғондин чиқмоқлари бартараф бўлди. Иш анга еттиқим, бизнинг эл хандақ ёқасиғача бориб, қул ва додак келтурурлар эди.

Офтоб мезонға тахвил қилди, совуқ тушти. Бори кенгашига кирар бекларни тилаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиқим, шаҳр кишиси мунча ожиз бўлубтур. Тенгри инояти била бу кун ҳам бўлса олурбиз, тонгла ҳам бўлса олурбиз. Ташқари совуқта ташвиш тортқунча шаҳрнинг ёвугидин қўпуб, бир қўрғонда қишлоқ солмоқ керак. Кетари ҳам бўлса ул маҳалда бетараддудроқ кетар бўлур. Қишлоққа Хожа Дийдор қўрғонини маслаҳат қўруб, кўчуб

¹ Тўққиз юз учинчи (1497—1498)— йил воқеалари.

² Қ. б.— Яна Муҳаммад Қосим набира иниси Ҳасан набирани тушуруб келтурдилар.

Хожа Дийдорнинг олидаги ўланга тушулди. Қўрғонга кириб, уй ва қапа ерларини таъйин қилиб, устакор ва муҳассил қўюб юртқа келдук. Неча кун қишлоқи уйлар тайёр бўлгунча ўланга ўлтурулди.

Бу муддатда Бойсунғур мирзо Туркистонга Шайбонийхонга, мутавотир кишилар йибориб, Шайбонийхонни қўмак тилабдур. Қишлоқ уйлари тайёр бўлуб қўрғонга кирдук. Шайбонийхон Туркистондин илгаб ўшул саҳари бизнинг юртимиз устига келиб турди. Бизнинг черикимиз яқин эмас эди. Қишлоқ маслаҳатиға баъзи Работи Хожаға, баъзи Кобулға, баъзи Шерозға бориб эдилар. Бовужуд ҳозир черик кишиси била ясаб чиқилди. Шайбонийхон туруш бермай, Самарқанд сари ўзини тортти. Самарқанд навоҳисига борди. Чун Бойсунғур мирзонинг муддаосидек бўлмади, яхши ихтилот қилмади. Неча кундин сўнг ҳеч иш қила олмай маъюс Туркистонга мурожаат қилди.

Бойсунғур мирзо етти ой қабал тортти. Бир умидворлиғи мундин эди, мундин ҳам ноумид бўлди. Икки-уч юз оч уруги била Қундузға Хисравшоҳға ўзини тортти. Тирмиз навоҳисидин Амунни кечагўрғон маҳалда Сайид Ҳусайн Акбарким, Султон Масъуд мирзонинг ҳам уруги, ҳам муътабар кишиси эди. Тирмиз ҳокими эди, хабар топиб, Бойсунғур мирзонинг устига келди. Мирзо сувдин ўтуб эди. Мирим тархон анда сувға борди, кейин қолгон киши-қаро партол-мартолни олди. Бойсунғур мирзонинг Тоҳир Муҳаммад отлиқ чухраси дағи иликка тушти. Бойсунғур мирзони Хисравшоҳ дағи яхши кўрди.

Бойсунғур мирзо чиққач бизга хабар келди. Хожа Дийдордин отланиб, Самарқандга мутаважжиҳ бўлдук. Йўлда акобир ва беклар ва йигитлар мутаокиб истиқболға келдилар. Рабиулаввал ойининг авохирида келиб аркта Бўстонсароға туштум. Тенгри таоло инояти била Самарқанд шаҳри ва вилояти муяссар ва мусаххар бўлди.

Рубъи маскунда Самарқандча латиф шаҳр камроқдур. Бешинчи иқлимдиндур. Тули (99) рамзи нужумий (56) даража ва дақиқадаур, арзи — ۴ (40) даража ва дақиқадаур*. Шаҳри Самарқанддур, вилоятини Мовароуннаҳр дерлар. Ҳеч ёғий қаҳр ва ғалаба била мунга даст топмагон учун балдаи маҳфуза дерлар. Самарқанд ҳазрати амирулмуъминин Усмон замонида мусулмон бўлгондур. Саҳобадин Қусам ибн Аббос анда боргондур. Қабри Оҳанин дарвозасининг тошидадур. Ҳоло мазори Шоҳға машҳурдур. Самарқандни Искандар бино қилгондур. Мўғул ва турк улуси Семирканд¹ дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилгон эмастур, Қўргонини фаслнинг устидин буюрдумким, қадам урдилар. Ўн минг олти юз қадам чиқти.

Эли тамом сунний ва пок мазҳаб ва муташарриъ ва мутадаийин элдур. Ҳазрати рисолат замонидин бери ул миқдор айммай ислом-

* Қавс орасидаги рақамларни биз қўйдик. (П.Ш.)

¹ Л. 6.— Семирканд (سميركند)

ким, Мовароуннаҳрдин пайдо бўлбтур, ҳеч вилояттин маълум эмаским, мунча пайдо бўлмуш бўлғай. Шайх Абумансурким айм-маи каломдиндур. Самарқанднинг Мотрид отлиқ маҳалласидиндур. Айммай калом икки фирқадур, бирни мотридия дерлар, бирни ашъария дерлар. Мотридия Шайх Абумансурға мансубдур. Яна соҳиби «Саҳиҳи Бухорий» Хожа Исмоил Хартанг ҳам Мовароуннаҳрдиндур. Яна соҳиби «Ҳидоя»ким, Имом Абу Ҳанифа мазҳабида «Ҳидоя»дин муътабарроқ китоби фикҳ кам бўлғой, Фарғонанинг Марғинон отлиқ вилоятидиндур, ул ҳам доҳили Мовароуннаҳрдур.

Маъмуранинг канорасида воқе бўлбтур. Шарқи Фарғона ва Қошғар, ғарби Бухоро ва Хоразм, шимоли Тошканд ва Шоҳрухияким Шош ва Банокат битирлар, жануби Балх ва Тирмиз, Қўҳак суйи шимолидин оқар, Самарқанддин икки курух бўлғай. Бу сув била Самарқанд орасида бир пушта тушубтур, Қўҳак дерлар. Бу руд муниг тубидин оқар учун Қўҳак суйи дерлар. Бу сувдин бир улуг руд айирибтурлар, балки дарёчадур, Дарғам суйи дерлар. Самарқанднинг жанубидин оқар, Самарқанддин бир шаръий бўлғой. Самарқанднинг бағог ва маҳаллоти ва яна неча тумоноти бу сув била маъмурдур. Бухоро ва Қора қўлгачаким, ўттуз-қирқ йиғоч, йўлға ёвуқлашур, Қўҳак суйи била маъмур ва мазруъдур. Мундоқ улуг дарё асло зироаттин ва имораттин оргмас, балки ёзлар уч-тўрт ой Бухороға сув етмас. Ўзуми ва қовуни ва олмаси ва анори, балки жамиъ меваси ҳўб бўлур. Вале икки мева Самарқанддин машҳурдур: себи Самарқанд ва соҳибийи Самарқанд. Қиши маҳкам совуқтур, қори ағарчи Кобул қорича тушмас. Ёзлар яхши ҳавоси бор, ағарчи Кобулча йўқтур.

Темурбекнинг ва Улугбек мирзонинг имороти ва бағоти Самарқанд маҳаллотида кўптур. Самарқанд аркида Темурбек бир улуг қўшк солибтур, тўрт ошёнлиқ, Кўк саройға мавсум ва машҳур ва бисёр олий имораттур. Яна Оҳанин дарвозасиға ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндустондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар. Масжиднинг пештоқи китобасида бу оятни «Ва из ярфау Иброҳимал-қавоида (ило охириҳи)» андоқ улуг хат била битибтурларким, бир курух ёвуқ ердин ўқуса бўлур. Бу ҳам бисёр олий имораттур. Самарқанднинг шарқида икки боғ солибтур, бириким йироқроқтур, Боғи Бўлдудур, ёвуқроғи Боғи Дилкушодур. Андин Феруза дарвозасиғача хиёбон қилиб, икки тарафида терак йиғочлари эктурубтур. Дилкушода ҳам улуг қўшк солдурубтур, ул қўшкта Темурбекнинг Ҳиндустон урушини тасвир қилибтурлар. Яна Пуштаи Қўҳакнинг доманасида Қонигилининг қора суйининг устидаким, бу сувни Обираҳмат дерлар, бир боғ солибтур. Нақши жаҳонға мавсум. Мен кўрган маҳалла бу боғ бузулб эрди, оти беш қолмайдур эди. Яна Самарқанднинг жанубида Боғи Чанордур, қалъаға ёвуқтур. Яна Самарқанднинг қуйи ёнида Боғи Шамол ва Боғи Биҳишттур. Темурбекнинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўғли Муҳаммад Султон мирзо Самарқанднинг гош қўргонида — Чақарда бир мадраса солибтур.

Темурбекнинг қабри ва авлодидин ҳар кимки Самарқандта подшоҳлик қилибтур аларнинг қабри ул мадрасададур.

Улуғбек мирзонинг иморатларидин Самарқанд қалъасининг ичида мадраса ва хонақоҳдур. Хонақоҳнинг гунбази бисёр улуғ гунбаздур, оламда онча улуғ гунбаз йўқ деб нишон берурлар. Яна ушбу мадраса ва хонақоҳга ёвуқ бир яхши ҳаммом солибтур. Мирзо ҳаммомиға машҳурдур, ҳар навъ тошлардин фаршлар қилибтур. Хўросон ва Самарқандта онча ҳаммом маълум эмаским, бўлғай. Яна бу мадрасанинг жанубида бир масжид солибтур, масжиди Муқаттаъ дерлар. Бу жиҳаттин Муқаттаъ дерларким, қитъа-қитъа йиғочларни тарош қилиб, ислимий ва хигойй нақшлар солибтурлар, тамом деворлари ва сакфи ушбу йўсунлуқтур. Бу масжиднинг қибласи била мадраса қибласининг орасида бисёр тафовуттур. Ғолибо бу масжид қибласининг самти мунажжим тарийқи била амал қилибтурлар. Яна бир олий иморати Пуштаи Кўҳак доманасида расаддурким, зич битмакнинг олатидур. Уч ошёнликдур. Улуғбек мирзо бу расад била Зичи Кўрагонийни битибтурким, оламда ҳоло бу зич мустаъмалдур. Ўзга зич била кам амал килурлар. Мундин бурун Зичи Элхоний мустаъмал эдиким, Хожа Насир Тусий Ҳалокухон замонида Мароғада расад боғлатибтур. Ҳалокухондурким, Элхон ҳам дерлар. Ғолибо оламда етти-секкиз расад беш боғламайдурлар. Ул жумладин бир, Маъмун халифа расад боғлабтурким, Зичи Маъмунийни андин битибтурлар. Бир Батлимус ҳам расад боғлабтур. Яна бир Ҳиндустонда рожа Бикраможит ҳинду замонида Ўжин ва Даҳордаким. Молва мулкидур, ҳоло Мандуға машҳурдур. Яна бир расад қилибтурлар, ҳоло ҳиндуларнинг мустаъмал Ҳиндустонда ул зичдур. Бу расадни боғлағони минг беш юз сексон тўрт йилдур. Бу ул зичларға боқа ноқисроқтур.

Яна пуштаи Кўҳакнинг доманасида ғарб сари боғе солибтур, Боғи Майдонға мавсум. Бу боғнинг ўртасида бир олий иморат қилибтур. Чилсутун дерлар, ду ошёна, сутунлари тамом тошдин. Бу иморатнинг тўрт бурчида тўрт манордек буржлар қўпорибтурларким, юққориға чиқар йўллар бу тўрт бурждиндур. Ўзга тамом ерларда тошдин сутунлардур. Баъзини морсеч хиёра қилибтурлар. Юққориги ошёнининг тўрт тарафи айвондур, сутунлари тошдин. Ўртаси чордара уйдур. Иморат курсисини тамом тошдин фарш қилибтурлар. Бу имораттин пуштаи Кўҳак сари доманада яна бир боғча солибтур, анда бир улуғ айвон иморат қилибтур, айвоннинг ичида бир улуғ тош тахт қўюбтур, тули тахминан ўн тўрт-ўн беш қари бўлғой, арзи етти-секкиз қари, умқи бир қари. Мундоқ улуғ тошни хейли йироқ йўлдин келтирубтурлар. Ўртасида дарз бўлубтур. Дерларким, ушбу ерда келтирганидин сўнг бу дарз бўлғондур. Ушбу боғчада яна бир чордара солибтур, изораси тамом чиний. Чинийхона дерлар. Хигойдин киши йибориб келтирубтур.

Самарқанднинг қалъасининг ичида яна бир қадимий имораттур, масжиди Лақлақа дерлар. Ул гунбазнинг ўртасида ерга тепсалар тамом гунбаздин лақ-лақ ун келур, ғариб амердур, ҳеч ким мунинг сиррини билмас.

Султон Аҳмад мирзонинг замонида ҳам бек ва бекот қалин боғ ва боғча солдилар. Ул жумладин, Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғича сафолиқ ва ҳаволиқ ва мадди назарлиқ чорбоғ кам бўлғай. Боғи Майдондин қуйроқ, баландининг устида Қулба ўлангига мушриф бир чорбоғ солибтур, тамом бу ўланг оёғ остидадур. Чорбоғда ҳам мартаба-мартаба ерларни сиёқ била тузатиб, яхши нарвонлар ва сарв ва сафедорлар тикибтурлар, хейли саромад манзиледур. Айби будурким, улуғ суйи йўктур.

Самарқанд шаҳри ажаб ораста шахредур, бу шаҳрда бир хусусияти борким, ўзга кам шаҳрда андоқ бўлғай. Ҳар ҳирфагарнинг бир бошқа бозори бор, бир-бирларига махлут эмастур, тавр расмедур. Ҳўб нонволиқлари ва ошпазлиқлари бордур. Оламда яхши коғаз Самарқанддин чиқар, Жувози коғазлар суйи тамом Кониғилдин келадур. Кониғил Сиёҳоб ёқасидадурким, бу қора сувни Обираҳмат ҳам дерлар.

Самарқанднинг яна бир матои қирмизи маҳмалдурким, атроф ва жавонибқа элтарлар.

Гирдо-гирдида яхши ўланглари бор. Бир машҳур ўланг Кониғил ўлангидур. Самарқанд шаҳридин шарқ тарафидадур, бир нима шимолға мойил, бир шаръий бўлғой. Қора сувким, Обираҳмат ҳам дерлар. Кониғилнинг ўртасидин оқар, етти-секкиз тегирмон суйи бўлғой. Бу сувнинг атрофи тамом обгирдур. Баъзи дерларким, бу ўлангнинг асли оти Кони обгир экандур, вале тарихларда тамом Кониғил битирлар¹, хейле яхши ўлангдур. Самарқанднинг салотини ҳамиша бу ўлангни қўруқ қилурлар. Ҳар йил бу ўлангга чиқиб бир ой, икки ой ўлтурурлар. Бу ўлангдин юккорроқ шарқи жануб сари яна бир ўланг воқе бўлубтур: Хон юртиға мавсум. Самарқанднинг шарқидур. Самарқандтин бир йиғоч бўлғай. Бу қора сув анинг ораси била ўтуб, Кониғил борур. Хон юртида бу қора сув андоқ юққоридин эврулуб келибтурким, ичида бир ўрду тушгунча ер бўлғай. Чиқар ери хейли тор воқе бўлубтур. Бу ернинг сирфасини кўзлаб, Самарқанд муҳосарасида неча маҳал мунда ўлтурулуб эди. Яна бир ўланг Бўдана қўруғидур. Дилкушо боғи била Самарқанд орасида воқе бўлубтур. Яна бир Кўли мағок ўлангидур, Самарқандтин икки шаъриға ёвушқай, ғарб саридур, бир нима шимолға мойил. Бу ҳам тавр ўлангедур. Бир ёнида бир улуғ кўл воқе бўлубтур, бу жиҳаттин кўли Мағок ўланги дерлар. Самарқанд муҳосарасида мен хон юртида ўлтурғонда бу ўлангда Султон Али мирзо ўлтуруб эди. Яна бир Қулба ўлангидур, бу мухтасарроқ ўлангдур. Шимоли Қулба кенти ва Қўҳак дарёси, жануби Боғи Майдон ва Дарвеш Муҳаммад тархоннинг чорбоғи, шарқи Пуштаи Қўҳак.

Яхши вилоёти ва тумоноти бор. Улуғ вилоятиким, Самарқанд қаринасидур, Бухородур². Самарқанднинг ғарбий тарафи йигирма беш йиғоч йўлдур. Бухоронинг ҳам неча тумоноти бор. Тавр шахре

¹ Л. б.— бу жумла: «хейли яхши ўлангни қўруқ қилурлар. Бир йил» — тарзида ёзилиб, сўзлар тушиб қолган ва бузилган.

² Қ. б.— қаряси Бухородур.

воке бўлубтур. Меваси кўп бўлур ва хўб бўлур, қовуни бисёр яхши бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро қовунича кўп ва хўб қовун бўлмас. Ағарчи Фарғона вилоятидин Ахсининг бир навъ қовуниким, «мир теурий» дерлар, мунинг қовунидин чучукрок ва нозукрок бўлур, вале Бухорода ҳар жинс қовундин кўп бўлур ва яхши бўлур. Яна «олуйи бухорий» машҳурдур. Бухоро олусидек ҳеч ерда бўлмас, терисини сўюб қурутуб табарруклук била вилояттин вилоятқа элтарлар. Талийн учун бисёр яхши тадовидур. Парвори¹ товуги ва қози бисёр бўлур. Мовароуннаҳрда Бухоро чоғирларидин гундроқ чоғир бўлмас. Мен Самарқандта аввал ичганда Бухоро чоғирларини ичар эдим.

Яна Кеш вилоятидур. Самарқанднинг жанубидадур, тўққиз йиғоч йўлдур. Самарқанд била Кеш орасида бир тоғ тушубтур. Итмак добони дерлар, сангтарошлиқ қилур тошларни гамом бу тоғдин элтарлар. Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрсабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун, шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди, олий иморатлар Кешта бино қилди. Ўзига девон ўлтурур учун бир улғ пештоқ ва яна ўнг ёнида ва сўл ёнида тавочи² беклари била девон беклари ўлтуруб девон сўрар учун, икки кичикрак пештоқ қилибтур. Яна саврун эли ўлтурур учун бу девонхонанинг ҳар зилъида кичик-кичик тоқчалар қилибтур, мунча олий тоқ оламда кам нишон берулар. Дерларким, Кисро токидин бу бийикрактур. Яна Кешда мадраса ва макбара қилибтур. Жаҳонғир мирзо ва яна баъзи авлодининг мақобири андадур. Чун Кешнинг қобилияти шаҳр бўлмоққа Самарқандча эмас эди, охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни ўқ ихтиёр қилди.

Яна Қарши вилоятидурким, Насаф ва Нахшаб ҳам дерлар, Қарши мўғулча оттур, гўрхонани мўғул тили била қ а р ш и дерлар. Ғолибо бу от Чингизхон тасаллутидин сўнг бўлғондур. Кам оброк ердур, баҳори хўб бўлур, экини ва қовуни яхши бўлур. Самарқандгин жануб саридур, бир нима ғарбқа мойил, ўн секкиз йиғоч йўлдур. Бағриқаро йўсунлиқ қушқина бўлурким, қилқуйрук дерлар. Қарши вилоятида беҳад ва бениҳоят бўлур учун ул навоҳида мурғаки қарши дерлар.

Яна Ҳузор вилоятидур. Яна Кармина вилоятидур. Самарқанд била Бухоро орасидадур. Яна Қорақўл вилоятидур. Борчадин поён оброкдур. Бухородин етти йиғоч ғарб шимолийдур. Яхши тумоноти бор.³ Ул жумладин, Сугд тумани ва Сугдға пайваст туманлардур. Боши Ёр яйлоқ, оёғи Бухоро, бир йиғоч йўл йўқтурким, кент ва маъмура бўлмағай. Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғочтур. Бу тумонотни дегандур.

Яна Шовдор туманидур. Шаҳр ва маҳаллотқа пайвастур. Хейли яхши тумандур. Бир тарафи Самарқанд била Шаҳрсабз орасидағи

¹ Қ. б.— парвози.

² Л. б.— павоҳи.

³ Қ. б.— бу ерда: «ва Самарқандни ҳам яхши тумоноти бор» жумласи қўшилган.

тоғ воқе бўлубтур, кентлари аксар бу тоғнинг доманасида тушубтур. Яна бир тарафи Кўҳак дарёсидур, хушхаво ва пурсафо, суйи фаровон, неъмат арзон, хейли яхши туман тушубтур. Миср ва Шом кўрган равандалар мунча чоғлиқ ер нишон бермайдурлар. Агарчи яна туманлари ҳам бор, бу мазкур бўлгонларча эмас. Уш-мунча била иктифо қилилди.

Темурбек Самарқанднинг ҳукуматини Жаҳонгир мирзоға бериб эди. Жаҳонгир мирзонинг фавтидин сўнг, улуг ўгли Муҳаммад Султони Жаҳонгирга берди. Шохрух мирзо жамиъ Мовароуннаҳр вилоятини улуг ўгли Улугбек мирзога бериб эди. Улугбек мирзодин ўгли Абдуллатиф мирзо олди. Бу беш кунлук ўтар дунё учун андоқ донишманд ва қари отасини шаҳид қилди: Улугбек мирзонинг фавтининг тарихи тавре воқе бўлубтур. Назм:

Улугбек баҳри улуму хирад,
Ки дунёву динро азў буд пушт,

Зи Аббос шаҳди шаҳодат чашид,
Шудаш ҳарфи тарих Аббос кушт¹.

Агарчи ўзи ҳам беш-олти ой беш салтанат қилмади, бу байт машхурдурким:

Падаркуш подшоҳеро нашоёд,
Агар шояд ба шаш моҳаш напояд².

Анинг тарихи ҳам тавре воқе бўлубтур.

Абдуллатиф хисрави Жамшид фар ки буд
Дар силки бандагонаш Фаридуну Зардухушт,
Бобо Ҳусайн кушт шаби жумъааш ба тир,
Тарихаш ин навис ки Бобо Ҳусайн кунг³.

Абдуллатиф мирзодин сўнгра Шохрух мирзонинг набираси Иброҳим Султон мирзонинг ўгли Абдулло мирзоким, Улугбек мирзо-

¹ Илм ва ақл денгизи бўлган Улугбек дунё ва диннинг таянчи эди. Аббос қўлидин шаҳидлик болини татида. «Аббос кушт» ҳарфлари ўлим тарихи бўлди.

عباس گشت (Аббос ўлдирди) ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлантирилса, 853 хижрий (1449—1450) йил чиқади.

² Отасини ўлдирган (падаркуш) подшо бўлолмайди, агар бўлса ҳам олти ойга етмайди.

Л. б.—«башаш маҳош» ўрнида «бажуз шаш маҳ».

³ Абдуллатиф Жамшиддай шукуҳли подшо эди, Фаридун билан. Зардушт куллари қатори эди. Уни Бобо Ҳусайн жума кечаси ўк билан ўлдирди, ўлим тарихини «Бобо Ҳусайн кушт» деб ёзгин.

باباحسين گشت «Бобо Ҳусайн ўлдирди» ҳарфларини «Абжад ҳисоби» билан рақамга айлантирилса, 854 хижрий, (1450—1451) йил чиқади.

нинг куёви эди, тахтқа ўлтурди. Бир ярим йил, икки йилга ёвуқга подшоҳлик қилди. Андин сўнгра Султон Абусаид мирзо олди, ўз ҳаётида улуғ ўгли Султон Аҳмад мирзога бериб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Султон Аҳмад мирзо подшоҳлик қилди.¹ Султон Аҳмад мирзонинг фавгидин сўнг Султон Маҳмуд мирзо Самарқанд тахтига ўлтурди. Султон Маҳмуд мирзодин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилдилар. Тархоннинг фавғоснда Бойсунғур мирзони тутуб, иниси Султон Али мирзони бир-икки кун ўлтурғуздилар. Яна Бойсунғур мирзо-ўқ олди. Нечукким, бу тарихида мазкур бўлди. Бойсунғур мирзодин мен олдим, мундин сўнгги вақосда ўзга кайфиятлар маълум бўлгусидур.

Самарқанд тахтига ўлтурғоч, Самарқанд бекларини бурунгу-дек ўқ риоят ва иноят қилдим. Бизинг била бўлгон бекларни ҳам фарохўри ҳоллариға яраша тарбият ва шафқат қилдим. Султон Аҳмад Танбалнинг борасиға риоят кўпрак воқе бўлди. Ички беклар чарғасида эди, улуғ беклар чарғасида риоят қилдим. Самарқандниким, етти ой муҳосара қилиб ташвишлар била олдук, аввал келганда черик элиға ўлжа-мўлжадек нима тушуб эди. Бир Самарқанддин ўзга жамъи вилоятлар манга кириб эди, ё Султон Али мирзога бу кирган вилоятларни чопиб бўлмас эди. Мунча толон ва торож тортгон вилоятлардин нима олмоқ худ нечук муяссар бўлғай.

Черик элининг ўлчаси туганди. Самарқандни олғонда Самарқанд андоқ хароб эдиким, мадад ва тухм ва тақовиға эҳтиёж бор эди. Чи жойи улким, киши андин нима ола олғай. Бу жиҳатлардин черик эли кун танқислик торттилар. Биз ҳам элга нима еткура олмадук. Ўйларини ҳам соғиндилар. Бирар-иккирар қочмоқға юз қўйдилар. Аввал кишиким қочти Хонкули Баёнкули эди, яна Иброҳим Бекчик эди. Мўғуллар тамом қочтилар. Сўнгра Султон Аҳмад Танбал ҳам қочти. Бу фитнанинг таскини учун Хожа қозини йибордукким. Ўзун Ҳасан Хожаға ўзини хейли муҳлис ва муътақид тутар эди. Ўзун Ҳасаннинг иттифоқи била қочқонларнинг баъзисига сазо бергайлар, баъзисини бизнинг қошимизга йиборгайлар.

Бу фитналарни анғиз қилғучи, мундин қочиборгонларни ёмонликқа тез қилғучи худ Ўзун Ҳасан ҳаромнамак экандур. Борчаси Султон Аҳмад Танбал боргон била зоҳир ва ошкора ёмонлик мақомида бўлдилар. Самарқандни олмоқ доияси била неча йилким бажид черик тортар эдук, Султон Маҳмудхондин агарчи муътаддун биҳ мадад ва кўмак бўлмас эди, вале Самарқанд фатҳидин сўнг Андижонни тамаъ қилур эди. Бу фурсаттаким аксар черик эли ва мўғуллар тамом қочибор Андижон, Аҳсиға бордилар. Ўзун Ҳасан ва Танбал ул вилоятларни Жаҳонғир мирзоға тамаъ қилдилар. Неча жиҳатдин мумкин эма эдиким, аларға берилғай. Бири улким, агарчи хонға бу вилоятларни ваъда қилилмайду эди, вале хон тилаб эди. Хон тилаб туруб, Жаҳонғир мирзоға берилса, хон била тамом якру бўлмоқ керак эди. Яна бир буким мундоқ маҳалдаким, эл қочибор ул вилоятқа борди, таҳаккум тарийқи била тамаъ қиладу, агар бурунроқ бу сўз орада бўлса эди, филжумла важҳи бор эрди,

¹ Қ. б.— да бу жумла нуқ

аларнинг таҳаккумини ким тортар бўлғай? Мўғул ва Андижон че-
рики ва баъзи беклардин, ичкилардин ҳам Андижонга бориб эдилар.

Менинг била Самарқандта бек ва йигит, яхши ва ямон мингга
ёвуқча киши қолиб эди. Аларнинг истидъосидек чун муяссар бўл-
мади, қочиб борғон таваҳхумлуқ элларни тамом тилаб ўзларига
қўштилار. Таваҳхумлуқ эллар худ мундоқ воқеани ўз қўрқунчидин
тенгридин тилар эдилар. Ахсидин Андижон устига черик тортиб
ямонлик ва ёғийлиқни сариҳ ва ошкора қилдилар.

Тўлун Хожа отлик Бориннинг мардона ва саромад ва қазок
йигитларидин эди. Отам Умаршайх мирзо риоят қилиб эди ва хануз
риоят қилмоқта эди. Мен худ тарбият қилиб, бек қилиб эдим.
Ажаб мардона ва қазок йигит эди. Риоят арзандаси эди. Мўғуллар
ичида риоят қилғон эътимодлик кишимиз Тўлуи хожа учун Самар-
қанддин мўғул улуси қоча киришганда Тўлун Хожанинг йиборилиб
эдиким, элга насиҳат қилиб таваҳхумни хотирларидин чиқарғой, то
эл қўрқунчтин сар бабод бермагайлар. Элни худ бу муфатгинлар
била ҳаромнамаклар андоқ қилиб эдиларким, ваъда ва вайд ва
насиҳат ва таҳдид ҳеч фойда қилмас эди. Тўлун Хожанинг кўчи
икки сув орасида эдиким, бу икки сув орасини Работак ўрчини
дерлар, Узун Ҳасан била Султон Аҳмад Танбал бир пора илгор
Тўлун Хожанинг устига йибордилар. Бориб гофилликта олиб келту-
руб ўлтурдилар. Узун Ҳасан ва Танбал Жаҳонгирни олиб келиб,
Андижонни муҳосара қилдилар.

Черик отланурда Андижонда Али Дўст тағойини ва Ахсида Узун
Ҳасанни қўюлуб эди. Сўнгра Хожа қози ҳам келиб эди. Самар-
қанддин борғон черик элидин ҳам хейли йигитлар бор эди. Хожа
қози ул қалъадорликта менинг давлатхоҳлигим учун ўн секкиз
минг қўйни қўрғондағи йигитларга ва бизнинг била бўлғон йигит-
ларнинг кўчлариға улашти. Муҳосара муддатида менинг волидалар-
римдин ва Хожа қозидин муттасил, бу мазмун била хатлар келур
эдиким, бизларни мундоқ¹ муҳосара қилибтурлар. Агар келиб фарё-
димизға етмасангиз иш вубол бўлгусидур. Самарқанд Андижон кучи
била олилиб эди. Агар Андижон иликта бўлса, яна тенгри рост
келтурса, Самарқандни иликласа бўлур. Мутаоқиб бу мазмун била
хатлар келди.

Ул фурсатта бир мартаба беҳузур бўлуб, яхши бўлуб эдим.
Нақоҳат айёмини ўбдон риоят қила олмадим, узулдим. Бу навбат
ёмон беҳузур бўлдум. Андоқким, тўрт кунгача тилим тутулди, оғ-
зимға пахта била сув томизурлар эрди. Менинг била қолғон бек
ва бегот ва йигит-яланг менинг тирилмагимдин маъюс бўлуб, ҳар
ким ўз фикрида бўлдилар. Ушмундоқ маҳалда Узун Ҳасаннинг
навкариниким, элчиликка келиб, паришон сўзлар келтуруб эди, бек-
лар раъйда ғалат қилиб, мени кўрсатиб руҳсат бердилар. Тўрт-
беш кундин сўнг ул ҳолдин бир нима яхшироқ бўлдум. Вале ти-
лимда калолат қолди. Неча кундун сўнг ўз ҳолимга келдим.

Чун оналаримдинким, онам ва онамнинг онаси Эсан Давлат

¹ Қ. б. — менинг волидаларим ва Хожа Қози ва ул жамоатнинг арза дошти кел-
диким, бу жамоати ҳаромнамак келиб бизни.

бегим бўлғай, яна устод ва пиримдинким, Хожа Мавлонои қози бўлғай, бу навъ хатлар келиб, мундоқ эҳтимом била тилағайлар, не кўнгул била киши турғай.

Ражаб оий, шанба куни Андижон азимати била Самарқанддин чиқтук. Бу навбат Самарқанд шахрида юз кун подшоҳлик қилдим. Яна шанба эдиким, Хўжандга етгим. Ўшул куни Андижондин бир киши бу хабарни келтурдиким, етти кун мундин бурун ўшул шанбаким, биз Самарқанддин чиқибтурбиз, ўшул шанба Али Дўст тағойи Андижон қалъасини муҳолифларга берибтур. Тафсили бу дурким, Ўзун Ҳасаннинг навкариниким, менинг беҳузурлугумда манга кўрсатиб ижозат бердилар, муҳолифлар Андижон қўргонини қабағонда бориб дебтурким, подшоҳнинг тили тутулуб, эди, оғзиға пахта била сув томизадурлар эди. Ушбу таъриф қилгон йўсунлуқ бориб, Али Дўстнинг қошида онг ичиб айтибдур. Хакан дарвозасида Али Дўст эди. Бу сўздин бепой бўлуб, муҳолифларни тилаб аҳд ва шарт қилиб, қалъани берди. Захирадин ва урушур кишидин қўргонда ҳеч камлик йўқ эди. Ғояташ ул мунофики намакҳаром мардакнинг номардлиғи эди. Бу мазкур бўлгон сўзларни ўзиға баҳонаи рост қилди. Андижонни олғондин сўнг менинг Хўжанд келганимни эшитиб, Хожа Мавлонои қозини арк дарвозасида беиззатона осиб шахид қилдилар.

Хожа Мавлонои қозининг оти Абдуллодур. Бу от била машҳур бўлуб эди. Ота тарафидин насаби Шайх Бурҳониддин Қиличқа мунтаҳи бўлур. Она тарафидин Султон Илик Мозийға етар. Фарғона вилоятида бу табақа муқтадо ва шайхулислом ва қози бўла келгандурлар. Хожа қози ҳазрати Хожа Ўбайдуллонинг муриди эди. Алардин тарбият топиб эди. Хожа қозининг валилиғида менинг ҳеч шакким йўқтур. Қайси иш валоятқа мундин ахшироқ далилдурким, аларға қасд қилгонлардин оз фурсатта осор ва аломат қолмади. Хожа қози ажиб киши эди. Қўрқом анда асло йўқ эрди. Онча далер киши қўрилган эмас. Бу сифат ҳам валоят далилидур. Сойир эл ҳар неча баҳодир бўлса, андақ дағдағаси ва гаваҳҳуми бўлур. Хожада асло дағдаға ва гаваҳҳум йўқ эди. Хожанинг воқеасидин сўнг Хожаға мансуб эллар мисли навкар ва чокар ва аймоқ ва аҳшомни тамом туттуруб талаттилар.

Андижонға бўла Самарқандни иликдин бердүк. Андижон ҳам иликдин чиқмиш эди. Бизга «Ғофил аз инжо ронда ва аз онжо монда»¹ дегандек бўлди. Бисёр шок ва душвор келди. Не учунким, то подшоҳ бўлуб эдим, бу навъ навкардин ва вилояттин айрилмайдур эдим, то ўзумни билиб эдим, бу йўсунлуқ ранж ва машаққатни билмайдур эдим.

Хўжандқа келгач, баъзи мунофиқ шева эллар Халифанинг менинг эшигимда кўра олмадилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзони ва баъзиларни барин қилдилар. Халифаға Тошканд сари рухсат берилди. Қосимбекни Тошкандга хон қошиға йибориб, Андижон устига юрмакни истидъо қилилди. Хон ҳам черик торғиб, Оҳангарон жулғаси била келиб, Кандирлик добонининг тубига тушганда мен

¹ «Ғофил бу ердан қувилган, у ердан ажралган (аро йўлда сарсон бўлиб лишдан киноя).

хам Хўжанддин бориб, хон додамини кўрдим. Кандирлик добонини ошиб Аҳси тарафига тушулди.

Ул тарафдин мухалифлар ҳам бўлгон черикларини йиғиб, Аҳси келдилар. Бу фурсатга Поп қўрғонини мени деб беркиттилар. Хоннинг бир нима ҳаял юрушидин мухалифлар Поп қўрғонини зўрлаб олдилар. Хоннинг ағарчи ўзга ахлоқ ва ағвори ҳўб эрди, вале сипоҳилиқ била сардорлиқдин бисёр бебаҳра эди. Иш бу ерга етгандаким, ағар яна бир кўч юрулса эди, кўпраги бу эдиким, уруш сиз — ўқ вилоят муяссар бўлғай эди. Ушмундоқ маҳалда мухалифларнинг фирибомиз сўзларини кулоққа олиб ислоҳ ҳикоятини орага солиб, Хўжа Абулмакорим била Тапбал оғаси Бек Телбаниким, ул маҳалда хоннинг эшикоғаси эди, элчиликка йибордилар.. Ул жамъ ўзларининг халослиғи учун бир неча чин ва ёлгон сўзлар айтиб хонга ё орадагиларга нора ва ришва қабул қилдилар. Хон ушмунча била мурожаат қилди.

Беклар ва ичкилар ва йигитларким, менинг била қолиб эдилар, аксарининг кўчлари Андижонда эди. Чун Андижон олмоқтин маънос бўлдилар, бек ва беготдин ва йигит-ялангдин етти-саккиз юз киши тамом мендин айрилдилар. Айрилгонлардин: беклардин Али Дарвишбек, Али Мазид қавчин, Мухаммад Бокирбек, Шайх Абдулло эшикоға, Мирим Лоғарий. Менинг била қолгонлар ғурбат била меҳнатни ихтиёр қилгонлар, яхши-ямон, тахминан, икки юздин кўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Беклардин Қосим қавчин бек, Вайс Лоғарий бек, Иброҳим соруий Минглиғ бек, Шириш тағойи, Сейдий Қаробек: ичкилардин Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикоға жалойир, Қосим Ажаб¹ Мухаммад Дўст, Али Дўст тағойи, Мухаммад Али Мубашшир², Худойберди Тўғчи Мўгул, Ёрак тағойи, Султонқули Бобоқули, Пир Вайс, Шайх Вайс, Ёр Али Билол, Қосим мирохур, Ҳайдар рикобдор. Манга бисёр душвор келди, беихтиёр ғалаба йигладим.

Андин Хўжандқа келдим. Менинг онамни ва улуғ онамни ва баъзи менинг била қолгонларнинг кўчлари била Хўжандқа менинг қошимга йибордилар. Ул рамазонни Хўжандга ўтқарилди. Султон Махмудхонга киши йибориб, кўмак тилаб, Самарқанд устига отланилди. Ўғли Султон Мухаммад Хоникани³ ва Аҳмадбекни тўрт-беш минг черик била Самарқанд устига тайин қилиб, хон ҳам отланиб Ўратенагача келдилар. Анда хонни кўруб, Самарқанд устига Ёр яйлоқ йўли била мутаважжих бўлдум. Султон Мухаммад Султон ва Аҳмадбек ўзга йўл била илгаррак Ёр яйлоқ келибтур. Мен Бўрка яйлоқи била Сангзорғаким, Ёр яйлоқнинг доруғанишини ул кўрғондур, келдим. Султон Мухаммад Султон ва Аҳмадбек Шайбонийхоннинг келиб, Шероз ва ул навоҳийни чопқон хабарини тошиб, ёнибтурлар. Зарурат бўлди, мен ҳам ёниб Хўжандқа келдим.

Чун салтанат дағдағаси ва мулкғирлик доияси бор, бир қатла, икки қатла иш юрмаган била боқиб ўлтуруб бўлмас. Андижонга

¹ Қ. б. Сайид Қосим, эшикоғалардин Қосим жалойир Ажаб.

² Қ. б. мушши.

³ Қ. б. Чоникани چاينكەلى

уйрушмак хаёли била кўмак тилай, Тошкандга хон қошига бордим. Шоҳ бегимни ва уруғ-қаёшни ҳам етти-секкиз йил бор эди, кўрмайдур эдим, бу баҳона била аларнинг ҳам кўрулди. Неча кундин сўнг Сайид Муҳаммад мирзо дўғлатни ва Айюб Бекчик ва Жон Ҳасан Боринни етти-секкиз юзча черик била кўмак тайин қилдилар. Бу кўмакни олиб келиб, Хўжандга таваккуф қилмай, ўта чиқиб, илгаб Қандибодомни сўл қўлда қўюб келиб, кеча била шоту қўюб Насух қўрғониниким, Хўжандгин ун йиғоч йўлдур, Қандибодомдин уч йиғоч, ўғурлаб олдук.

Қовун пишиғи эди. Насухда бир навъ қовун бўлурким, «исмоил шайхий» дерлар, териси сариқ, кемухтлук, осуда қовун бўлур, тухми алмача, гўшти тўрт илик, ажаб лазиз қовундир. Онча қовун ул навоҳида бўлмас.

Тонғласи мўгул беклари арзға етқурдиларким, кишимиз оз, бу бир қўрғонни олғон била не иш очилгай? Филвоқе андоқ эди. Анда турарнинг ё қўрғонни беркитурнинг маслаҳатини топмай, ёниб Хўжандга келдук.

Ушбу йил Хисравшоҳ Бойсунғур мирзо била черик торғиб, Чағониён келиб, макр ва фириб била олди, Султон Масъуд мирзога¹ элчи йибордиким, келинг Самарқанд устига юрулинг, Самарқанд муяссар бўлса, бир мирзо Самарқандга ўлтургай, яна бир мирзо Ҳисорда.

Султон Масъуд мирзонинг бек ва ичкиси ва йиғит-яланғги озурда бўлуб эдилар. Бу жиҳаттинким, Шайх Абдулло барлос Бойсунғур мирзо қошидин Султон Масъуд мирзо қошигаким борди, чун мирзога қойин ота эди, асру улуг риоят топги. Бовужудким, Ҳисор вилояти муҳаққар ва мухтасар вилоятдур, улүфасини минг туман фулус қилиб, Хатлон вилоятини дардаст берди. Хатлон вилоятида Султон Масъуд мирзонинг хейли бекларининг ва ичкиларининг тани бор эрди. Борчани мутасарриф бўлди. Ўзи ва ўғлонлари куллий ва жузъий эшик ихтиёрини олдилар. Озурда бўлғонлар қочиб-қочиб Бойсунғур мирзога кела бошладилар.

Фирибомиз сўзлар била Султон Масъуд мирзони гофил қилиб, Чағониёндин илғоб, нақора вақтида Ҳисор қўрғонини қабай олдилар. Султон Масъуд мирзо қўрғондин ташқари маҳаллога отаси солғон Давлатсаро отлик иморатга эрди, қўрғонга кира олмай қочиб, Шайх Абдулло барлос била² Хатлон сари тортти. Орада Шайх Абдулло барлосдин айрилиб, Убож³ ғузари била ўғиб, Султон Ҳусайн мирзога борди. Ҳисор вилояти муяссар бўлғоч, Бойсунғур мирзони Ҳисорда ўлтурғузуб, Хатлонни Валиға берди. Неча кундин сўнг Балхни қабамоқ дояси била отланди. Ўзиди илгарроқ Назар баҳодир отлик улуг навкарини уч-тўрт минг киши била Балх навоҳисига йиборди, уч-тўрт кундин сўнг Бойсунғур мирзони олиб келиб, Балхни муҳосара қилди.

¹ Қ. б.— макр ва фириб билан Султон Масъуд мирзога.

² Қ. б.— барлоска.

³ Л. б.— Уёж.

Балхта Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Яна Султон Ҳусайннинг бекларидин ҳам хейли бор эди. Иниси Валиға қалин черик қўшуб, Шабурғонни қабамоққа ва ул навоҳини талон ва торож қилмоққа йиборди. Вали бориб Шабурғонни ёвуқдин ҳам қабай олмади. Бўлғон черикни Зардак қўлидаги эл ва улусни чопқоли йиборди. Бориб Зардак қўлини чопиб, юз мингдин ортуқроқ қўй ва уч мингга ёвуқ тева олиб келдилар. Вали андин сўнг Сончорик вилоятини чопиб, галаб, тоғда баъзи беркилган элларни олиб келиб, Балхта оғасига мулҳақ бўлди.

Хисравшоҳ Балхни муҳосара қилғон фурсатга бир кун мазкур бўлган Назар баҳодир отлиқ навкарини Балхнинг ариқларини йиққоли йиборди. Ичкаридин Тенғриберди сомончиким, Султон Ҳусайн мирзонинг риюят қилғон беги эди, етмиш-сексон йигит била чиқиб келиб, Назар баҳодир била рўбарў бўлуб, йиқитиб, бошини кесиб олиб, қалъага кирди. Бисёр мардона бориб, намоён иш қилди.

Ҳам ушбу йил Султон Ҳусайн мирзо Зуннун арғуннинг ва ўғли Шох Шўжобинингким, Бадиуззамон мирзоға навкар бўлуб, қиз бериб, фитна ва фасод мақомида эдилар, дафъиға черик тортиб келиб, Бустқа тушти. Черикига ҳеч тарафдин ошлиғ келмади, очлиқтин батанг кела ёвушуб эдиларким, Буст доруғаси Бустнинг кўрғонини берди. Бустнинг захирасининг мадади била Хуросонга мурожаат қилди. Султон Ҳусайн мирзодек улуг подшоҳ мунча асбоб ва тамтароқ била неча навбат Қундуз ва Ҳисор ва Қандаҳор устига чериклар тортиб ола олмай ёнгон учун, ўғлонлари ва беклари мунча далер бўлуб, ёғийликлар ва фитналар қилдилар. Ёзиға Султон Ҳусайн мирзо ўғли Муҳаммад Ҳусайн мирзонинг дафъи зараригаким, Астрободқа мусаллит бўлуб, ямғолиқ мақомида эди, Муҳаммад Валибек бошлиқ бекларни қалин черик била илгор йибориб, ўзи Нишин ўлангида ўлтуруб эдиким. Бадиуззамон мирзо ва Зуннуннинг ўғли Шохбек ғофилликта черик тортиб, мирзонинг устига келдилар. Иттифоқоти ҳасандин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни олдуруб, Султон Ҳусайн мирзоға келадур эди, ушбу кун егншти. Астрободқа боргон черик ҳам келиб, ушбу кун мирзоға мулҳақ бўлди. Рўбарў бўлғоҷ-ўқ уруша ҳам олмади. Бадиуззамон мирзо била Шохбек қотти.

Султон Ҳусайн мирзо Султон Масъуд мирзони яхши кўруб, қуёвлукка юкундуруб, иноят ва шафқат мақомида бўлуб эдиким, Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёнийким, мундин бурунроқ келиб Султон Ҳусайн мирзо мулозаматида бўлур эди, ангизе била Хуросонда турмай, бир баҳона била чиқиб, Султон Ҳусайн мирзодин берухсат Хисравшоҳға борди. Хисравшоҳ Ҳисордин Бойсунғур мирзони тилаб келтурди. Ушбу фурсатга Улўғбек мирзонинг ўғли Мироншоҳ мирзо отаси била ёғиқиб, ҳазораға кириб, ҳазорада ҳам беътиқодликлар қилиб, ҳазорада тура олмай, ул ҳам Хисравшоҳ қошиға келиб эди.

Баъзи кўтаҳандишлар худ барин эдиларким, учала подшоҳзодани ўлтуруб, Хисравшоҳ отиға хутба ўкуғайлар. Ул шикни маслаҳат кўрмай, Султон Масъуд мирзониким, кичиклигинин бери

сахлаб улғайтиб эди, бек аткаси эди, бу беш кунлук дунё маслаҳати жиҳатидинким, не анға вафо қилди ва не ҳеч кимга вафо қилғусидур, тутуб, бу кўрнамак мардак кўзларига ништар солиб, кўр қилди.

Бир неча кўкалтош, эмалдош ва бойриси Султон Масъуд мирзони олиб, Самарқандға Султон Али мирзо қошиға келтурур хаёли била Кешқа келдилар. Ул жамоат ҳам қасд мақомида бўлдилар. Кешдин қочиб, Чоржў гузари била ўтуб, Султон Ҳусайн мирзо қошиға борди. Ҳар кимким мундоғ шанё ҳаракатга иқдом қилғай ва ул кишигаким бу навъ ишга аҳтимом қилғай, юз минг лаънатдур қиёматқачаким, ҳар ким Хисравшоҳнинг бу афъолини эшитса, лаънат қилсун. Бу афъолини эшитиб лаънат қилмоғон ҳам сазовори лаънат бўлсун. Бу шанё ҳаракаттин сўнг Бойсунғур мирзони подшоҳ қилиб, Ҳисорға рухсат берди. Мироншоҳ мирзоға Саид Комилни кўмак қўшуб, Бомиён сари йиборди.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА ТИСЪА МИА¹

Самарқанд ва Андижонга мукарраран юрушуб, ҳеч иш очилмай, яна ёниб Хўжандга келдук. Хўжанд мухтасар ередур. Юз-икки юз навкарлик кишининг авқоти ташвиш била ўтар.. Доялиқ киши нечук боқиб ўлтурғай. Муҳаммад Хусайн Қўрагон дуғлатким, Ўратепада эди, Самарқандга эврушмак доияси била анга кишилар йибориб, сўзлашиб, Ёр яйлоқ кентларидин Пашоғарниким, Ҳазрат Хожанинг мулк кентларидиндур, бу фағаротта анга тааллуқ бўлуб эди, тиладукким, бу қиш орияти бергай, то анда ўлтуруб Самарқанд вилоятига иликдин келганча эврушгайбиз. Муҳаммад Хусайн мирзо ҳам рози бўлди.

Хўжандтин отланиб Пашоғарга мутаважжих бўлдум. Зоминга етган фурсатта иситтим. Бовужуди иситма Зоминдин отланиб илғор қилиб, тоғ йўли била ўтуб, Работи Хожанинг устига келдим-ким, ғофилликта шоту қўюб чиқиб, Работи Хожа қўрғониниким, Шовдор туманининг доруғанишини улдур, олилғай. Субҳ вақти етилди. Эли хабардор бўлдилар. Яна ёниб, ҳеч ерда таваккуф қилмай, Пашоғарга келилди. Бовужуди иситма ўн уч-ўн тўрт йиғоч йўлни суубат ва машаққат била қатъ қилдим. Неча кундан сўнг Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Ширим тағойини ички беклар ва йигитлар била илғор тайин қилдукким, бориб Ёр яйлоқ қўрғонларини сўз била ё зўр била иликлагайлар.

Ул фурсатта Ёр яйлоқ Сайид Юсуфбекда эди. Мен Самарқанддин чиққонда қолиб эди, Султон Али мирзо ҳам риоят қилиб эди. Сайид Юсуфбек ини, ўғлини Ёр яйлоқ қўрғонларнинг забт ва рабтига йибориб эди. Аҳмад Юсуфким бу тарихда Сиёлкут ҳукумати андадур, ул қўрғонларда эди. Бизнинг беклар ва йиғитлар ҳам бориб тамом қиш баъзи қўрғонни сулҳ била иликладилар, баъзини урушуб зўр била олдилар, баъзини айёрлиқ ва инчкалик била ўғурлаб мутасарриф бўлдилар. Ул вилоятларда мўғул ва ўзбак жиҳатидин ҳеч кент йўқтурким, анинг қўрғони бўлмағай. Ушбу фурсатларда бизнинг жиҳатимиздин Сайид Юсуфбек ва ини, ўғлидин бадғумон бўлуб, Хуросонга рухсат бердилар. Бу қиш бу навъ галош ва тортиш била ўтти. Ёз бўла сулҳ учун Хожа Яҳёни

¹ Тўққиз юз тўртинчи (1498—1499) йил воқеалари.

йибордилар, ўзлари ҳам черик ангизи била Шероз ва Кобуд навоҳисига келдилар. Бизнинг бўлгон сипоҳиймиз икки юздин кўпроқ ва уч юздин озроқ бўлгой эди. ҳар тарафда кучлук ғанимлар Андижонга эврушуб, толе ҳеч мадад қилмади. Самарқандга илик кўюб ҳеч иш очилмади. Зарураттин сулҳ гуна қилиб, Пашоғардин мурожаат қилилди.

Хўжанд бир муҳаққар ердур. Бир бекнинг авқоти анда ташвиш била ўтар. Бир ярим йилга ёвуқ¹ аҳл ва аёл била анда эдук. Ўл мусулмонлар ҳам бу муддатта имкони борича харж тортмоқда ва хизмат қилмоққа тақсир қилмадилар. Яна не юз била Хўжандга борилғай, Хўжандқа бориб ҳам киши не қилғай?

Бормоққа не маскан муяссар,

Турмоққа не давлат муқаррар².

Охир ушбу тараддуд ва тафриқа била Ўратепанинг жануб тарафидаги яйлоқларга бордук. Неча кун ул навоҳида ўз ишимизга ҳайрон, борур тураримизни билмай, саргардон ўтқарилди. Бир кун ушбу ерда эканда Хожа Абулмакоримким, бизнингдек жалойи ватан бўлуб саргардон эди, мени кўра келди. Борур-турар еримиздин ва қилур-қилмас ишимиздин истиълум ва истифсор қилиб, мутаассир бўлуб, бизинг ҳолимизга риққат қилиб, фотиҳа ўқуб борди. Манга ҳам бисёр таъсир қилди, риққат қилдим. Ушбу кун кеч намози дигар даранинг аёғидин бир отлик киши пайдо бўлди, бу худ Али дўст тағойининг навқари экандур. Йўлчуқ* отлик. Бу мазмун била йиборибтурким, агарчи мендин азим гуноҳлар содир бўлди, вале умидим борким, иноя[†] қилиб гуноҳимни бағишлаб, берига мутаважжих бўлсалар, Марғинони топшуруб бир навъ кулук ва хизматгорлик қилғаймен, гуноҳим ариб хижобим рафъ бўлғай.

Мундоқ мутаҳаййирлик ва саргардонлиқта бу хабар қелган била ҳеч андиша ва таваққуф қилмай, ўшал замон ўқким, офтоб ўлтурур чоғ эди. Марғинонга илғор тарийқа била мутаважжих бўлдум. Бу ер била Марғинон ораси тахминан йигирма тўрт-йигирма беш йигоч бўлғай эди, ул кеча тонг отқунча ва ул куни намози пешингача ҳеч ерда таваққуф қилмай юрулди. Намози пешин Хўжанднинг Тангоб отлик кентига тушулди. От совутуб, отға бўғуз бериб, тун ярими нақора вақтида Тангобдиин отланилди. Ул кеча тонг отқунча ва ул куни офтоб ботқунча ва яна кечаси тонгдин бурунроқ Марғиноннинг бир йигочига етганда Вайсбек ва баъзилар тараддуд қилиб арзга етқурдиларким, Али Дўст не навъ ямонлик қилгон кишидур, орада бир навбат, икки навбат киши бормаи ва келмай, гуфтуғў ва аҳду шарт бўлмай, не эътимод била борадурбиз? Филвоке тараддудларининг важҳи бор эрди. Бир замон туруб кенгаш қилдук, охир мунга қарор топтимки, бу тараддудларнинг агарчи важҳи бор, вале мундин бурунроқ керак эрди. Уч кеча ва кундуз тинмай, таваққуф қилмай, йигирма тўрт-йигирма беш

¹ Қ. б.— бир ярим йил, икки йилга ёвуқ.

² Л. б.— Бормоққа не маскане, турмоққа не маъманс.

* Қ. б.— тўйчуқ.

ййғоч йўлни келдук, не отта мажол қолибтур ва не кишида. Бу ердин не навъ ёнилғай, ёниб ҳам қайсарига чиқилғай? Чун мунча келибтурбиз бормоқ керак. Ҳеч нима тенгрининг хостидин ўзга бўлмас.

Сўзни мунга қўюб таваккул қилиб тебрадук. Суннат вақти эдиким, Марғинон қўрғоинини эшигига келдим. Али Дўст тағойи дарвозанинг орқасида туруб, дарвозани очмай, аҳд илтимос қилди. Аҳд ва шарт қилгондин сўнг дарвозани очиб, дарвоза орасида мулозамат қилди. Али Дўстни қўргондин сўнг, қўрғон ичида бир муносиб ҳовлида тушуди. Менинг бирла бўлгон киши улуг-кичик икки юз қирқ киши эди. Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал вилоят элига бисёр зулмлар ўтқариб, ямон маош қилиб эдилар. Вилоят эли тамом мени тилар эдилар. Марғинонга киргондин икки-уч кун сўнг Қосимбекка Пашоғарийдин ва янги навкар бўлгонлардин ва Али Дўст бекнинг навкарларидин юздин кўпрак киши қўшиб, Андижоннинг жануб тарафидаги тоғ элларига мисли Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳиларга ййборилдиким, исти-молат била ё зўр била бу эллари келтургай. Иброҳим соруни ва Вайс Лоғарийни ва Сейдий Қарони Аҳси тарафига юзга ёвук киши била ййборилдиким, Хўжанд суйини кечиб, ул юздаги¹ қўргонлар била тоғ элларини ҳар тавр қилиб бизга боқтургайлар.

Бир неча кундин сўнг Узун Ҳасан ва Султон Аҳмад Танбал Жаҳонгир мирзони олиб, неким бўлгон сипоҳий ва мўғулни ййгиб, Андижон ва Аҳсининг черикка чиқор кишисини черикка чиқариб, Марғинонни қабамоқ доияси била Марғиноннинг бир шаръисида шарқ сари Сапон отлик кентга келиб туштилар. Бир-икки кундин сўнг ясаб, яроғланиб Марғиноннинг маҳаллотига келдилар. Бовужудиким, Қосимбек ва Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларни икки тарафга илғор ййборилиб эди, менинг била бир неча маъдуди қолиб эди, бўлгон ййгитлар ясаниб чиқтилар, Маҳаллотин илғари келгани қўймадилар. Ул қуни Халил чўхрай дасторпеч яхши юруб, илиғи ишга етти, келиб ҳеч иш қила олмадилар. Яна иккилай қўрғон ёвугига келмадилар. Қосимбекким, Андижоннинг жанубий тоғларига бориб эди. Ашпорён ва Тўруқшорон ва Чакрак ва ул навоҳидаги тоғ ва туздаги райят ва аймоқ тамом кирдилар. Сипоҳидин ҳам бирор-икирар бизга қочиб кела бошладилар. Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий бошлиқларгаким, Аҳси тарафига сувдин ўтуб бориб эдилар. Поп қўрғони ва яна бир-икки қўрғон кирди.

Узун Ҳасан ва Танбал золим ва фосиқ ва кофирваш эллар эди, райят ва вилоят эллари булардин бисёр огриб эдилар. Аҳси улугларидин Ҳасан декча жамоати била ва яна Аҳсининг бир пора лаванд ва авбошни барин қилиб, қаротаёқ қилиб, Аҳсининг тош қўрғонидагиларни зарби рост аркка тикиб, Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий ва Сейдий Қаро бошлиқларни тилаб, Аҳсининг тош қўр-

¹ Қ. б. — туздаги.

ғониға киюрдилар. Султон Махмудхон¹, Банда Али ва Ҳайдар қўал-тошни ва Ҳожи Ғози манғитниким, ушул фурсатта Шайбоний-хондин қочиб хон қошиға келиб эди, яна барин туман беклари бида бизга қўмак тайин қилиб эди, ушбу маҳалда келдилар. Бу хабар Узун Ҳасанға етиб, бепой бўлуб, риоят қилғон навкарларини ва ўбдон йигитларини Ахсининг аркига қўмак тайин қилиб йиборди. Саҳар вақти дарё ёқасиға еттилар.

Бизнинг черик ва мўғул черики хабар топиб, бир пора кишини от ялангочлантуруб, сувдин кечурдилар, қўмак келганлар олдараб² кемани юққори тортмай кечган еридин — ўқ қўя бердилар. Қўрғонға ўта олмай қуйи туштилар. Бизнинг черик ва мўғул черики туштушдин от ялангочлаб кира бошладилар. Кемадагилар ҳеч уруша олмадилар. Қорлуғоч бахши Мўғулбек ўғлонларидин бирни тилаб илигини тутуб чопкулаб ўлтурди. Не фойдаким, иш андин ўтуб эди. Аксар кемадагиларнинг ўлумга бормоғиға бу ҳаракат сабаб бўлди, бир замонда дарёдагиларни ариқ олиб, борини кирдилар.

Узун Ҳасаннинг муътабар кишиларидин Қорлуғоч бахши эди. Халил девона эди, Қози Ғулом эди. Булардин бир Қози Ғулом қуллуқ баҳонаси бида халос бўлди. Яна муътабар йигитларидин Сайид Аликим, холо менинг қошимда муътабардур. Яна Ҳайдарқули яна Қулика Қошғарий етмиш-сексан ўбдон йигиттин ушбу беш-олти маъдуди беш халос бўлмади. Бу хабарларни эшитиб, Марғинон навоҳисида ўлтура олмай Андижон сариға бузулғон йўсунлуқ этиб кўчтилар. Андижонда Носирбекни қуюб эдиларким, Узун Ҳасаннинг езнаси эди. Агар сонийси бўлмаса, солиси худ не сўз эдиким, бор эди. Соҳиб тажриба киши эди, мардоналиғи ҳам бор эди. Бу кайфиятларни билиб, аларнинг бебунёдлиғини маълум қилиб, Андижон кўрғонини беркитиб, манга киши йиборди. Булар Андижонға етганда кўрғон беркигани маълум қилиб, сўзлари биририга қовушолмай бузулуб, Узун Ҳасан кўчига Ахси сари тортти.

Султон Аҳмад Танбал ўз вилоятиға — Ўшға борди. Жаҳонгир мирзони бир неча ичқилари ва йигитлари Узун Ҳасандин олиб³ қочиб, Танбалғаким, ҳаууз Ўшға етмайдур эди, бориб қўшулдилар. Андижоннинг беркиган хабари манга келди, ҳеч таваққуф қилмай, Марғинондин офтоб чиқа отланиб, туш қайтиб эдиким, Андижонға келдим. Носирбекни ва ўғлонлариниким, Дўстбек ва Миримбек бўлғай, кўруб, сўруб иноят ва шафқатдин умидвор ва сарафроз қилдим.

Ота вилоятиким, икки йилга ёвуқлашиб эдиким, илиқдин чиқиб эди, тенгри инояти бида зилқабда ойида сана 904 да яна муяссар ва мусаххар бўлди. Султон Аҳмад Танбалким, Жаҳонгир мирзо

¹ Қ. б.— Султон Мухаммадхон.

² Л. б.— Яладараб.

³ Қ. б.— айириб.

била қатилиб, Ўш сари тортиб эди, Ўшқа киргач,, Ўшда ҳам қизи-лоёк, қаротаёқ қилиб зарби рост ура-ура Ўшдин қовлаб, қўрғонни бизнинг учун сахлаб, бизга киши йибордилар. Жаҳонгир ва Танбал бир неча маъдуди била саросимавор бориб Ўзгандга кирдилар.

Узун Ҳасанким, Андижонга кира олмай, Ахси тарафига бориб эди, хабар келдиким, бориб Ахсининг аркига кириш. Чун сардор ва сарфитна бу эди, бу хабар келгач, Андижонда тўрт-беш кундин ортук тавакқуф қилмай, Ахси азимати килдук. Ахсиға етгач чора қила олмай, аҳд ва амон тилаб, қўрғонини топшурди. Бир неча кун Ахсида туруб, Ахси ва Косон ва ул юртнинг иш-кучини забт ва саранжом қилиб, илғор келган мўғул бекларига рухсат бериб, Узун Ҳасанни кўч ва мутааллиқлари била олиб Андижонга келилди. Ахсида Қосим Ажабниким, ички чаргасида эди, оллимда беклик мартабасиға етиб эди, орияти қўюлди. Чун аҳд қилилиб эди, жон ва молиға зарар ва нуқсон тегурмай Қоратегин йўли била Ҳисор сари ижозат берилди. Бир неча маъдуди била Ҳисорға борди. Ўзга тамон навкарлари айрилиб қолдилар.

Бу фатаротларда бизга тааллуқ элни ва Хожа қози ва мутааллиқларини тутқон ва талағон бўлар эдилар, баъзи беклар била иттифоқ қилиб, сўзни мунга қўйдуқким мунча жўғуллуқ ва бузуқчилик қилғон ва мунча бизга тааллуқ мўмин ва мусулмонни тутқон ва талағон бу жамоат эдилар. Ўзларининг бекларига не вафо қилдиларким, бизга вафо қилғайлар, буларни туттурсак, не айб бўлғай? Батахсис бизинг кўзимизнинг ўтрусида бизнинг отимизни миниб, бизинг тўнумизни кийиб, бизинг қўюмизни еб юругайлар, мунга худ ким таҳаммул қилғай? Агар тарахҳум қилиб туттурулмаса, ё талатилмаса, бизинг била қазоқликларда ва меҳнатларда бўлғон жамоатнинг ҳозир таниғон моллариға бори фармон бўлса-ким, иликларига кирса, ушмунча била қутулсалар, миннатлар тутсалар керак. Филвоқе маъқул кўрунди. Фармон бўлдиким, бизинг била бўлғонлар таниғон нималарини олсунлар, агарчи маъқул ва муважжаҳ эди, бир нима шитоб бўлмиш.

Жаҳонгир мирзодек музи¹ ёнимизда ўлтуруб, элни мундоқ хуркутмоқнинг ҳеч маъниси йўқ эди. Мулқгирликда ва мамлакатдорликта агарчи баъзи ишлар зоҳирда маъқул ва муважжаҳ кўрунур, вале ҳар ишнинг зимнида юз минг мулоҳаза вожиб ва лозимдур. Ушбу бир бемулоҳаза ҳукм қилғонимиздин не миқдор шўр ва фитналар кўпти. Ахир Андижондин иккинчи навбат чиқғонимизга сабаб ушбу бетааммул ҳукм қилғонимиз бўлди. Бу жиҳаттин мўғуллар ўзларига дағдаға ва таваҳҳум йўл бериб, Работак ўрчинидин-ким, Икки сув ароси ҳам дерлар, Ўзганд тарафиға кўчуб Танбалга киши йибордилар. Менинг онам қошида минг беш юз, икки мингга ёвуқ мўғул улусидин бор эди. Яна Ҳисордин Ҳамза Султон ва Маҳди Султон ва Муҳаммад дуглат алар била ушмунча чоғлиқ мўғул келиб эди. Ҳамиша ёмонлиқ ва бузуқчилик мўғул улусидин бўла келгандур. Ушбу тарихқача беш навбат менинг била ёғиқтилар. Андоқ эмаским, менинг била бемуносабатлиқ жиҳатидин ёғиқ-

¹ Қ. б.— Жаҳонгирдек ғаниме.

миш бўлғайлар. Мундоқ ҳаракотларни ўз хонлариға мукаррар қилдилар. Бу хабарни Султонқули чиноққим, отаси Худойберди бўқоқни мўғуллар орасида риоят қилиб эдим, отаси бурунроқ ўлуб эди, ўзи мўғуллар бида бўлур эди, келтурди. Яхши борди. Ўз эл ва улусидин айрилиб, бу хабарни еткурди. Агарчи мунда яхши борди, вале сўнгра андоқ қабоҳатлар қилдиким, юз мунигдек хизмат қилса ёпқай. Нечукким мазкур бўлгусидур. Сўнғи қабоҳатлари ҳам мўғулдуқнинг натижасидин эди.

Бизга хабар келгач, бекларни йиғиб машварат қилилди, беклар арзга еткурдиларким, бу жузвий ишдур, подшоҳ отлонмоқи не эҳтиёж? Қосимбек жамиъ бекларни ва черикни бошлаб борсун. Сўз мунга қарор топти. Саҳл туттилар, бу раъй ғалат экандур. Букуни Қосимбек бекларини ва черикни бошлаб чиқти. Оралагунча¹ Танбал худ келиб мўғулларға қўшулғон экандур.

Тонгласи эрга бида Иламиш* дарёсининг Ясси кечит отлиқ гузарини ўтгач — ўқ рўбурў бўлурлар, яхши чонқулашурлар. Қосимбек ўзи Султон Муҳаммад арғун бида рўбарў бўлуб, икки-уч навбат чопқулаб бош чиқорғали қўймас. Ғалаба йигитлар, чопқулашурлар, охир шикаст гопарлар, Қосимбек, Али Дўст тағойи, Иброҳим сору, Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро яна уч-тўрт бек ва ичкидин чиқтилар. Ўзга аксар беклар ва ичкилар иликка туштилар. Иликка тушган беклар ва ичкилардин Али Дарвешбек, Мирим Лоғарий Тўқабек, Тағойибек, Муҳаммад Дўст, Али Дўст, Миршоҳ қавчин, Мирим Девон бу урушта икки йигит таври чопқулашурлар. Бизинг соридин Иброҳим сорунинг иниларидин Самад отлиқ, алар соридин Ҳисорий мўғуллардин Шаҳсувор отлиқ рўбарў бўлурлар. Шаҳсувор андоқ чопарким, дубулғадин ўтуб, Самаднинг² бошиға қилич хейли ўлтурур.

Бовужуди бу захм Самад³ андоқ чопарким, Шаҳсуворнинг бошидин кафи дастча парча сўнггакни қилич олиб кетар. Шаҳсуворнинг дубулғаси йўқ экандур. Шаҳсуворнинг бошини ўйдилар, яхши бўлди. Самаднинг⁴ бошини ўяр киши йўқ эди. Уч-тўрт кундин кейин ўшул захм бида — ўқ борди. Қазоқлиқлардин ва фалокатлардин халос бўлуб, янгла вилоят олғон маҳалда ажаб бевақт шикаст эди.

Қанбар Али мўғулким, бир рукни аъзам ул эди, Андижонни олгон чоғда вилоятига бориб эди, йўқ эди. Ушмунча бида Танбал Жаҳонгирни олиб келиб, Андижоннинг бир шаръиси Пуштаи Айшнинг олидаги ўланга тушти. Бир-икки қатла Чилдухтарон бида ясаб, Пуштаи Айшнинг доманасиға келди. Бизинг йигитлар маҳаллот ва боготтин ташқари-ўқ ясаб чиқтилар, илгари кела олмади, доманадин ўқ нари ёнди. Ушбу навоҳига келганда тушган беклардин Мирим Лоғарийни ва Тўқани ўлгурди. Бир ойга ёвуқ бу теграда ўлтуруб, ҳеч иш қила олмади. Ўш сарига боқа ёнди. Ўшни Иброҳим соруға берилиб эди, анинг кишиси анда эди, Ўшни беркиттилар.

¹ Қ. б. — Алар борғунча.

* Таржималарда *Айламиш* ёзилган

² Қ. б. — Ҳамиднинг.

³ Қ. б. — Ҳамид.

⁴ Қ. б. — Ҳамидбек.

ВАКОЕИ САНАИ ХАМСА ВА ТИСЪА МИА¹

Вилоётнинг отлиқ ва яёқ чериклариға қадаған била тавочилар ва муҳассиллар йиборилди. Қанбар Алиға ва яна ҳарне вилоятларға борғон черикларға эҳтимом била тавочилар чоптурубтур ва кетмон ва болту ва неким бўлғон черик масолиҳ ва асбобига эҳтимомлиқ муҳассиллар тайин қилилди. Вилояттин черикка келур отлиқ ва яёқни суруб, ул тараф, бу тараф иш — кучга борғон навкар ва сипоҳийни йиғиштуруб, тенгрига таваккул қилиб, муҳаррам ойининг ўн секкизида Ҳофизбекнинг чорбоғиға сафар қилдим. Бир-икки кун чорбоғда туруб, қолғон асбоб ва олотни тайёр ва мукаммал қилиб, Ўш сори муҳолифларнинг устига буронғор ва жувонғор ва ғул ва ҳировул ва отлиқ-яёқни ясаб, ясол била-ўқ мутаважжих бўлдук. Ўшқа яқин етган маҳалда хабар топилдиким, муҳолифлар Ўш навоҳисида тура олмай, Работи сарханг ўрчини сариғаким Ўшнинг шимолидур тортмиш, ул ахшом Лотканд кентга тушулди.

Тонгласи ясаб Ўшдин ўтганда хабар келдиким, муҳолифлар Андижон сари бормиш, биз ҳам Ўзганд устига мутаважжух бўлдук. Ўзумиздин илгаррак Ўзганд навоҳисини чопқали чопқунчи ойирдук. Муҳолифларким, Андижонга борурлар, кеча била хандаққа кириб фасилға шоту чоғда қўрғондағилар туярлар. Ҳеч иш қилолмай ёндилар. Бизинг чопқунчи ҳам бориб Ўзганд навоҳисиниким чопар, онча нима иликлариға тушмай ёниб келдилар.

Ўш қўрғонларидин Мозу² қўрғонидаким, ул орада рустлиқ била машҳур қўрғондур. Танбал иниси Халилни икки юз-икки юз эллик киши била қўюб, ул қўрғонни беркитиб эди, ёниб келиб Мозу³ қўрғониға уруш солиб зўр келтурдук. Мозу⁴ қўрғони хейли руст қўрғондур, шимол сариким, сойдур, хейли баланд воқе бўлудтур. Агар сойдин ўқ отсалар шоядким, фасилға етгай. Обдузди ушбу тарафда воқе бўлудтур. Қўрғондин қуйиға боқа кўчадек икки тарафдин фасил қўпориб келтуруб сувға еткурубтурлар. Пушта тарафлари хандақтур. Сойға ёвуқ учун сой тошларидин улук-улук қозондек тошлар қўрғонга чиқариб эдилар. Ул миқдор улук тошларким, Мозу* қўрғонида оттилар, ушмунча

¹ Тўққиз юз бешинчи (1499—1500) йил воқеалари.

² ³ ⁴ Қ. б. — Моду (مادو)

қўрғон уруши бўлуб ҳеч қўрғондин мундоқ тошлар отмадилар. Абдулқуддус қўхбур Каттабекнинг оғаси фасил тубига чиқиб эди, фасилдин андоқ тош урдиларким, ҳеч ери ерга тегмай дуруст муаллақ ошиб: ўшандоқ баланд ердин қўрғоннинг хокрезининг тубигача юмалана-юмалана келди, вале ҳеч бўшмади. Ушул замон — ўқ отланиб юруди. Дутаҳи обдуздда Ёр Али Билолнинг бошига бир зарб тош урдилар, бошини учурдилар. Қалин киши тош била зоеъ бўлди. Сабоҳиким, уруш солилди, чошгтоҳдин бурунрок обдузд олилди. Ахшомғача уруш эди. Обдуздким олилди, бўлдура олмай тоғласига амон тилаб чиқтилар. Танбалнинг иниси Халил бошлиқ етмиш-сексои-юз кишини банд қилиб Андижонга йиборилдиким, эҳтиёт била сахлағайлар. Бизинг ҳам бекларимиз ва ичкиларимиз ва ўбдон кишиларимиз аларнинг бандига тушуб эди. Бу иш тавре воқе бўлди.

Мозуни олиб келиб ўшнинг кентларидин Ўнжу Тўба деган кентга тушулди. Ул тарафдин Танбал Андижондин ёниб Работи Сарҳанг ўрчини кентларидин Оби Хон деган ерга тушти. Бу икки черкнинг ораси бир йиғоч йўл бўлғай эди. Бу фурсатта Қанбар Али беҳузурлук жиҳатидин ўшқа борди. Бир ой — қирқ кунгача ўлтурулди, уруш бўлмади. Вале ҳар кунда бизнинг ошлиқчи ва аларнинг ошлиқчиси отқулашурлар эди. Бу муддатта кечалар ўрду гирдини маҳкам эҳтиёт қиллур эди. Хандақ қозилур эди. Хандақ бўлмагон ерда шох тутулур эди. Бўлгон сипоҳи тамом яроғланиб, хандақ ёқасига чиқарлар эди. Бовужуди мунча эҳтиёт ҳар уч-тўрт кунда кеча била черикда бир ғавво ва сурон чиқар эди. Бир кун ошлиқчининг илайига Сайидибек тағойи бориб эди, ғанимнинг кишиси зўрроқ келиб, баякбор уруш асносида Сайидибекни олдилар.

Ушбу йил, Хисравшоҳ Балх устига черик борур хаёли била Бойсунғур мирзони тилаб, Қундузга келтуруб, Балх устига отланди. Ўёқча етган чоғда Хисравшоҳ бадбахт кофири неъмат салтанат дағдағаси билаким, салтанат андоғ нокас, беҳунарларга не навъ етгай! Не асл, не насаб, не ҳунар, не асаб, не тадбир, не шужоат, не инсоф, не адолат! Бойсунғур мирзони беклари била тутуб, Бойсунғур мирзога кериш солиб, муҳаррам ойининг ўни эдиким, мундоқ хуштабъ ва пурфазилат ва ҳасаб ва насаб била ораста подшоҳзодани шахид қилди. Беклари ва ичкиларидин ҳам бир нечани ўлтурди.

В а л о д а т в а н а с а б и: валодати секкиз юз сексон иккида, Ҳисор вилоятида эди. Султон Маҳмуд мирзонинг иккинчи ўғлидур, Султон Масъуд мирзодин кичик, Султон Али мирзо ва Султон Ҳусайн ва Султон Вайс мирзоким, Хонмирзо била машҳурдур, улуғ, онаси Пашшабегим эди.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: улуғ кўзлук, қўба юзлук, ўрта бўйдук. туркман чехралик, малоҳатлиқ йигит эди.

А х л о қ в а а т в о р и: адолатнеша ва одми ва хуштабъ ва фазилатлиқ иодшоҳзода эди. Устоиди Сайид Маҳмуд шийи экандур. Бу жиҳаттин Бойсунғур мирзо ҳам матъун эди. Сўнгра дедиларким, Самарқандга ул ямон ақидадин ёниб, пок эътиқод

бўлбтур. Хейли чоғирға хирси бор эди. Чоғир ичмас маҳалда намоз ўтар эди. Саховати ва бахшиши эътиқод била эди. Насх-таълиқ хатини хейли хўб битир эди. Накшошликда ҳам илиги ёмон эмас эди. Шеърни ҳам тавре айтур эди. «Одилий» таҳаллус қилур эди. Шеъри девон тартиб қилунча бўлмайдур эди. Бу матлаъ анингдурким:

Соявор аз нотавоний жо-бажо меуфтам,
Гар нагирам руи деворе зи по меуфтам¹.

Самарқандга Бойсунғур мирзонинг ғазаллари онча шоеъдурким, кам уй бўлғай эдиким, мирзонинг ашъори ул уйда бўлмағай эди.

Масофлари: икки масоф урушти. Бир қатла Султон Маҳмуд хон била. Аввал тахтга ўлтурғонида Султон Маҳмудхон Султон Жунайд барлос ва баъзининг иғво ва ангизи жиҳатидин Самарқанд олмоқ доияси била черик тортиб, Оққўталдин ўтуб, Работи Сугд ва Канбой навоҳисига келди. Бойсунғур мирзо Самарқанддин чиқти. Канбойда урушуб, яхши бости. Уч-тўрт минг муғулнинг бўйнига урдурди. Ҳайдар қўқалтошким, хоннинг ҳалл ва ақди эди, бу урушда ўлди.

Яна бир мартаба Бухорода Султон Али мирзо била урушуб мағлуб бўлди.

Вилоёти: отаси Султон Маҳмуд мирзо Бухорони бериб эди. Отасидин сўнг отасининг беклари йиғилиб, иттифоқ била Самарқандга подшоҳ қилдилар. Бухоро ҳам неча маҳалгача мунинг девониға дохил эди. Тархонлар ёғийлиғидин сўнг анинг тасаруфидин чиқти.. Мен Самарқандни олғонда Хисравшоҳқа тортар борди. Хисравшоҳ Ҳисорни олиб берди.

Андин ҳеч авлод қолмади. Хисравшоҳқа келган маҳалда оботаси Султон Халил мирзонинг қизини олди. Ўзга хотун ва ғумаси йўқ эди. Андоқ истиқбол била салтанат қилмадиким, бир кишини ўз элидин улғайтиб муътабар бек қилмиш бўлғай. Беклари ота-оботасининг — ўқ беклари эди.

Бойсунғур мирзонинг воқеасидин сўнг Султон Аҳмад қоровул Қучбекнинг отаси, ога-иниси ва кўч ва мутааллиқлари била Қоратегин вилоятидин чиқиб, бизни деб келди. Қанбар Аликим, Ўшда беҳузур эди, беҳузурлукдин қўшуб, ул ҳам келди. Мундоқ маҳалда ғайб қўмаги Султон Аҳмад қоровул жамоати била келиб, қотилғонни шугун тутуб, сабоҳи-ўқ ғаним устига ясаб юрудук. Оби Хонда туруш бермай, юртидин кўчти. Баъзи чодир ва ғилем ва нарғолдек нималари черик элига тушди. Келиб анинг юртиға туштук. Ўшбу ахшоми Танбал Жаҳонғирни олиб, ўнг ёнимиздин эврулуб, Хўбон деган кентгаким, Андижон сари ёнимизда биздин уч йиғоч бўлғай эди, келиб кирди. Эртасига биз ҳам бурунгор, журунгор, ғул, ҳировулни тартиб қилиб, кежим кийиб, яроғланиб,

¹ Кучсизликдин соядай у ер бу ерга тушаман, агар деворни ушламасам йики-ламан.

ясол ясаб, тўра кўтарган яёқларни олимизга солиб, ғаним устига юрудук. Бизнинг буронғор Али Дўст тағойи эди, тавобеи била. Жувонғор Иброҳим сору ва Вайс Лоғарий, Сейдий Қаро, Муҳаммад Али Мубашшир, Хожа Калонбекнинг оғаси Кичикбек, яна баъзи ичкилар: Султон Аҳмад қоровулни ва Кучбекни ога-инилари била жувонғорга битилди, Қосимбек ғулда менинг қошимда эди. Ировул Қанбар Али ва яна баъзи ичкилар эди.

Хўбоннинг шарки-жануб тарафидин Сақо отлиқ кентдаким, Хўбондин бир шаръий бўлғай, егишиб эдукким, ғаним кишиси Хўбон кентидин ясаб чиқти. Биз ҳам илдамроқ — ўқ юрудук: ҳазм ва эҳтиётни марти тутуб, тўра ва сиёқким, тартиб қилилиб эди, муқобала бўлур маҳалда кейин — ўқ қолдилар. Тенгри инояти била аларга ҳеч эҳтиёж бўлмади. Етган била бурунроқ бизнинг жувонғор кишиси анинг буронғори била илик олишти. Хожа Калоннинг оғаси Кичикбек анда яхши чопқуллашти. Муҳаммад Али Мубашшир ҳам. Кичикбектин сўнгра чопқуллашти. Ушмунча била тоб келтура олмай, ёғий қочти. Буронғор била ировулга пешо-пеш уруш етмади. Қалин йигитларни келтурдилар. Бўюнларига буюрдиқким, урдилар. Бизнинг бекарлар Қосимбек ва Али Дўстбек кўпраги Али Дўст ҳазм ва сардорлиғини риоят қилиб, қовғунчини йироқ йиборғали маслаҳат кўрмадилар. Бу жиҳаттин қалин кишиси иликка тушмади.

Хўбон кентига — ўқ туштук. Менинг аввал масоф уруши уруш-қоним ушбу эди. Тенгри таоло ўз фазл ва карами била фатх ва зафар рўзи қилди. Шугун туттук.

Тонгласига-ўқ отамнинг онаси менинг улуг онам Шоҳ Султон бегим Андижондин келди. Бу хаёл билаким, Жаҳонғир агар иликка тушган бўлса, дархост қилғай. Чун қиш ёвуқлашиб эди, ёзида ошлиқ-тўлук қолмайдур эди, Ўзганд устига борури маслаҳат кўрмай, Андижонга мурожаат қилинди. Неча кундин сўнг кенгашиб, сўзни мунга қарор берилдиким, Андижонда қишламоқдин ғаним кишисига ҳеч зарар ва осибии етмас, балки ўғурлуқ ва қазоқлик била кучланмагининг эҳтимоли бордур. Бир ерда қишламоқ керакким, черик эли ошлиқсизликдан ожиз бўлмағай ва ғаним кишисига ҳам қабал йўсунлуқ ожизлиғи бўлғай. Бу маслаҳат учун Работак ўрчинидаким, бу Работак ўрчинини Икки сув ораси ҳам дерлар, Армиён ва Нўшоб навоҳисида қишламоқ хаёли била Андижондин кўчуб, мазкур бўлгон кентларнинг навоҳисига келиб қишлоқ солдук.

Бу навоҳи яхши овлоқ ерлар бўлур. Иламиш¹ дарёсининг яқинидаги қалин чангалларда буғу, марал ва тунқуз кўп бўлур. Ушоқ-ушоқ чангалларида қирғовул ва товушқон қалин бўлур. Пуштасида тулқуси бисёр бўлур, даркамин бўлур,² тулқуси ўзга ерининг тулқусига боқа юғурук бўлур. Бу қишлоқда эканда ҳар икки-уч кунда овға отланур эдим. Улуг чангалларни ўртаб, буғу-марал овлар эдук. Ушоқ чангалларига чарга солиб, қирғовулга қуш солиб кезлар эдук. Қирғовуллари беҳад семиз бўлур.

¹ Қ. б. — Ирамин (ایرامین)

Қ. б. — рангин.

То ул кишлоқта эдук, кирговул эти фаровон эди. Ушбу киш-
лоқта экайда Худойберди туғчиким, риоят қилиб бек қилиб эдим,
икки-уч қатла тушуб, Танбалнинг қазогини босиб, бошлар кесиб
келтурди. Андижон ва Ўш навоҳисидин ҳам қазоқ йигитлар айёр-
лик била тинмай бориб, илқиларин суруб, кишиларни ўлтуруб¹
бисёр ожиз қилдилар. Агар ул кишни ўшул кишлоқта ўтқарил-
са эди, кўпроқ эҳтимоли бу эдиким, ёзгача урушсиз-ўқ бузул-
гайлар эди. Ушмундоқ ғанимни забун ва ожиз қилгон маҳалда
Қанбар Али вилоятига бормоққа ижозат тилади. Ҳар неча бу
хисобларни хотир нишон қилиб, манъ қилилди, кўпрак жаҳл
қилди. Ажаб энгил ва бетааммул мардак эди. Зарурат бўлди,
вилоятига ижозат берилди. Бурун вилояти Хўжанд эди. Бу навбат
Андижонни олғонда Исфара ва Кандибодомни ҳам анга берил-
ди. Бизнинг беклар орасида қалии вилоятлик ва кўп навкарлик
Қанбар Али эди. Ҳеч кимнинг навқари ва вилояти онча эмас
эди. Қирқ-эллик куи ул кишлоқта эдук. Қанбар Алининг тақриби
била баъзи черик элига ҳам рухсат берилди.

Ўзумиз ҳам Андижонга келдук. Бу муддаттаким кишлоқта
ва Андижонда эдук, Танбалининг кишиси тинмай хон қошига,
Тошкандга борур эди ва келур эди. Аҳмадбекким, хоннинг ўғли
Султон Муҳаммаднинг бек атқаси ва хоннинг улуг риоят қилгон
беги эди, Танбалнинг туққан обоғаси эди, Бек Телбаким, хоннинг
эшикоғаси эди, Танбалнинг туққан оғаси эди, бора-кела хонни
барин қилдиларким, Танбалга кўмак йиборғай, кўмакдин бурун-
роқ Бек Телбаким, то туғуб эди, Мўғулистонда эди, мўғул орасида
улғайиб эди, вилоятқа кирмайдур эди, вилоят подшоҳлариға хизмат
қилмайдур эди, хонларға-ўқ хизмат қилиб эди, кўч ва аҳлу аёлини
Тошкандга қўюб, ўзи келиб иниси Танбалга қўшулди.

Бу фурсатга ажаб ходиса даст берди. Қосим Ажабниким,
Ахсида орияти қўюлуб эди, оз-оғлоқ қазоқ кейинича чиқиб, қав-
лаб Бичрота² била Хўжанд суйидин ўтарда Танбалнинг қалин
кишисига учраб, иликка тушти. Танбал чун черикимизнинг тар-
қоғон хабарини топти ва оғаси Бек Телба хон била сўзлашиб
келиб эди, кўмак келмакка мутааййин мутаяққин эди. Ўзгандгин
отланиб, Икки сув орасиға келди. Ушбу аснода Косондин таҳқиқ
хабар келдиким, хон Танбалнинг кўмагига ўғли Султон Муҳам-
мад Хониканиким, Султонимға машҳур эди, Аҳмадбек била тайин
қилиб, беш-олти минг черик қўшубтур. Арчакент йўли била ошиб
келиб, Косонни қабадилар. Биз дағи йироқдағи кишимизға боқмай,
ҳозир кишимиз била бетаваккуф кишининг зарб совуғида тенг-
риға таваккул қилиб, Андижондин Ванди Солор йўли била Сул-
тоним била Аҳмадбекининг устига отландук. Кечаси ҳеч ерда
турмай, тун котиб сабоҳи Ахсига туштук. Ул ахшом маҳкам
қаттиқ совуқ эди. Андоқким, баъзининг илик-оёғин совуқ олди.
Кўн кишининг қулоқлари олмадек-олмадек қабарчуғланиб эди.
Ахсида таваккуф қилмай, Қосим Ажабнинг ўруниға Ёрак тағойи-
ни ҳам орияти қўюб, Косон устига ўттуқ, Косонға бир шаръи

¹ У. б. — бу ибора йўқ.

² К. б. — Бичрота.

қолгонда хабар келдиким, Аҳмадбек хабар топиб, Султоним била бузулгон йўсулук илдам ёнди.

Танбал бизнинг отлангонимизни билиб, оғасига кўмак илғаб келадуру экандуру. Кун икки намоз ораси бўлғай эдиким, Танбалнинг қароси Навканд соридин пайдо бўлди. Оғасининг мундоқ енгил келганидин ва бизнинг мундоқ илдам етканимиздин донғ ва мутаҳаййир бўлуб тура қолди. Биз дедукким, худой муни мундоқ келтурди, отининг бўйни қотиб келибтур, юруб илик қўшгондин кейин тенгри рост келгирса бириси чиқмас, Вайс Лоғарий ва яна баъзилар дедиларким, кун кеч бўлубтур, бу кун бўлмаса тонгла қаёнга борғусидур. Сабоҳ ҳар қанда бўлса, учратурбиз, деб филҳол илик қўшмоқни салоҳ қўрмайдилар. Ушмундоқ қопуда келган ғаним ҳеч навъ мутазаррир бўлмай ажрашти. Масал борким, «Қопудағини қопмаса, қаригунча кайғурур».

Байт:

Қорҳоро ба вақт бояд жусг,
Қори бе вақт суст бошад, суст.¹

Тонглағача фурсатни ғанимат тутуб, кечасига ҳеч ерда тушмай бориб, Архиён қўрғонига кирдилар. Эртасига ғанимнинг устига юруб, топмай, сўнгича келиб, Архиён қўрғонини ёвуқ қабамоқнинг салоҳин топмай, бир шаръида Ғазнаи Намангонга тушулди. Ўтгуз-қирқ кун биз бу юртга эдук. Танбал Архиён қўрғонида эди. Оз-оз киши беридин бориб, наридин келиб, ора йўлда отқулашиб ёнар эди. Бир кеча шабихун келдилар. Ўрдунинг ташиқарисидин бир пора ўқ қўюб ёндилар. Ўрду гирдини хандақ қилиб, шох тутуб, эҳтиётлар қилилиб эди, ҳеч иш қила олмадилар. Ушбу юртга эканда Қанбар Али икки-уч қатла ямонлаб вилоятига бормоқчи бўлди. Бир қатла худ отланиб тебраб эди, баъзи бекларни йибориб ташвишлар била ёндурдук.

Бу аснода Сайид Юсуф Мажами² Султон Аҳмад Танбалга киши йибориб, анга боқти. Андижон кўхпояларидин Уйғур Мажа³ дерлар, икки кўхпоядуру. Сайид Юсуф Мажа⁴ анинг улуғи эди, сўнгралар эшиқда танимони⁵ бўлуб эди. Иши улуғлуқтин ўтуб эди. Беклик дағдаға ва даъвоси бор эди. Агарчи ҳеч ким бек қилмайдур эди, ажаб мунофиқ ва бепошна мардак эди. Мен ушбу навбат Андижонни олгондин ушбу тарихқача шояджим, икки-уч қатла манга кириб Танбалга ёғиқти экин. Яна икки-уч қатла Танбалга кириб манга ёғиқти экин. Охир ёғий бўлғони ушбу эди. Анинг била эл ва улус ва аймоқ хейли бор эди. Танбалга қўшулмасун, деб оралай отландук. Ора қўнуб,

¹ Ишлар ўз вақтида бажарилиши керак: вақтида бажарилмаган иш суст бўлади, суст.

² Қ. б.— Манжамий ёки Мунажжимий

³ Қ. б.— Уйғу Манжам ёки мунажжим

⁴ Қ. б.— Мунажжим ёки Манжам.

⁵ Қ. б.— танимол.

(منجم)
ايرغومچىم

Пешхорон навоҳисига келдик. Пешхорон¹ кўрғонига Танбалнинг кишиси келиб кирган экандур. Бизнинг илғор беклари Али Дарвешбек ва Кучбек оға-иниси била Пешхорон эшигига бориб яхшилар чоңқулаштилар. Кучбек оға-иниси била яхшилар бордилар. Илклари аксари ишга тегди.

Пешхороннинг бир шаръисиди бир баланди устиди туштук. Танбал Жаҳонгирни олиб Пешхорон кўрғонини орқай тушти. Уч-тўрт кундин сўнг бизнинг мухалиф бекларким, Али Дўст ва Қанбар Али Саллох тавобеъ ва лавоҳиқи била бўлғайлар, яраш сўзини орага сола кириштилар. Менинг ва менинг давлатхонларимнинг бу ярашдин асло илм ва хабарлари йўқ эди ва бизлар бу суратка асло ризо бермас эрдук. Чун икки улуг бек бу икки мардак эди, агар буларнинг сўзига қулоқ солмай сулҳ бўлмаса, ўзга эҳтимоллари ҳам бор эди. Зарурат бўлди, бу йўсундук сулҳ бўлдим. Хўжанд сувиининг Аҳси тарафи вилоятлар Жаҳонгир мирзога тааллуқ бўлғай, Андижон тарафи вилоятлар манга тааллуқ бўлғай. Ўзганди ҳам кўчларини чиқорғондин сўнг бизнинг девонга қўйғайлар. Вилоятлар қарор топғондин сўнг мен ва Жаҳонгир мирзо иттифоқ қилиб, Самарқанд устига юргайбиз. Самарқанд тахти муъассар ва мусаххар бўлғач, Андижонни Жаҳонгир мирзога берилғай. Сўзини мунга қарор берилди.

Жаҳонгир мирзо ва Танбал тонгласига келиб, ражаб ойининг авохприда мулозамат қилдилар. Ушбу муқаррар бўлгон йўсундук аҳд ва шартлар бўлди. Жаҳонгир мирзога Аҳси сари рухсат бериб ўзум Андижонга мурожаат қилдим, Андижонга келгач, Танбалнинг иниси Халил ва жамъиким, бандта эдилар, банддин чиқариб, хилъатлар кийдуруб рухсат берилди. Алар дағи банддағи бекларини ва ичкилариниким, Тағойи бек ва Мухаммад Дўст ва Миршох қавчин ва Сайидийбек ва Қосим Ажаб ва Мир Вайс ва Мирим девон бошлиғлар бўлғай, бандтин чиқариб йибордилар.

Андижонга келгандин сўнг Али Дўстнинг атвори тамом ўзгача бўлди. Менинг била казокликларда ва меҳнатларда бўлгон кишилар била ямон маош қила киришти. Аввал Халифага рухсат берди. Андин сўнг Иброҳим Сорун ва Вайс Логарийни бегуноҳ ва бежиҳат туттуруб, галатиб вилоятларидин айириб рухсат берди. Қосимбек била чирмашиб юрар эди. Зоҳирда мунини санад қилдим. Халифа ва Иброҳим Хожа қозининг ҳаводорларидур. Мендин иттиқом олғурларидур. Ўгли Мухаммад Дўст худ подшоҳона бунёдлар қўйди. Суҳбат ва шилон ва девон ва дастгоҳ борчани салотин дастури била бошлайди. Бу оталиқ ўғулдук Танбалга орқаланиб, муңдоқ ҳаракатлар бунёд қилдилар.

Менда ҳам онча ихтиёр ва иқтидор қолмадиким, бу навъ намаъқул ҳаракатлардин буларни манъ қила олғаймен. Не жиҳатдинким, Танбалдек дунман мунинг орқа ва ҳимояти, ҳар не қўнгуллари тилар эди, андоқ қилурлар эди. Ажаб нозук маҳалли эди. Ҳеч нима деб бўлмас эди. Бу оталиқ, ўғулдуктин ул муддатда ғалаба хорлиқлар тортилди.

¹ Қ. б. Бишхорон.

Султон Аҳмад мирзонинг Ойша Султонбегим отлиқ қизиниким, ота обога тирик эканда манга қалинлиқ қилиб эдилар. Хўжандта келиб эди, шаъбон ойида олдим. Аввал олгонда агарчи меҳрим ямон эмас эди, вале аввали кадхудолик эди, ҳаё ва ҳижоб жихатидин ҳар ўн, ўн беш, йигирма кунда бир навбат борур эдим. Сўнгралар худ ул меҳр ҳам қолмади, вале ҳижоб ҳануз кўпрак бўлди, бир ойда ва қирқ кунда онам хоним муҳассиллиқлар била сура-сура, ташвишлар била йиборур эди...

Ушбу йил Султон Али мирзо била Муҳаммад Мазид тархоннинг орасида муҳолафат тушти. Сабаби бу эдиким, тархонийлар асру кўп эътибор ва ихтиёр бўлуб эдилар. Бухорони дарбаст¹ Боқи олиб эди. Бухоро саркоридин донге кишига бермас эди. Муҳаммад Мазид тархон ҳам Самарқандга соҳиб ихтиёр тамом вилоятни ўғлонлариға ва тавобе ва лавоҳиқиға олиб эди. Шаҳрдин ҳар нима ротибаким, тайин қилиб эдилар, андин ўзга бир фулус ҳеч мамардин² Султон Али мирзоға тегмас эди. Султон Али мирзо улўғ йигит бўлуб эди. Буларнинг мундоқ маошиға неча гаҳаммул қилсун? Бир неча ичкилари била Муҳаммад Мазид тархоннинг қасди мақомида бўлди. Муҳаммад Мазид тархон туюб, навқар-савдари, тавобе ва лавоҳиқи била яна анинг била бор киши бори беклар била, мисли: Султон Ҳусайн арғун, Пир Аҳмад арғун³ Хожа Ҳусайн, Узун Ҳасаннинг иниси Қаро барлос, Солиҳ Муҳаммад, яна баъзи беклар ва йигитлар била шаҳрдин чиқди.

Ул фурсатларда хон мирзоға хон Муҳаммад Ҳусайн дўғлатни ва Аҳмадбекни ва яна қалин мўғул бекларини кўшуб Самарқанд устига тайин қилиб эди. Ҳофизбек дўлдой ва ўғли Тоҳирбек худ хон мирзонинг бек атқаси эдилар. Ҳасан набира ва Ҳиндубек ва баъзи йигитлар Ҳофизбек ва Тоҳирбек муносабати жихатидин Султон Али мирзодин қочиб, Мирзо хон қошиға бориб эдилар. Муҳаммад Мазид тархон кишилар йибориб, Хон мирзони ва мўғул черикини тилаб, Шовдор навоҳисида келиб, Мирзо хонни кўруб, мўғул беклари била мулоқот қилди.

Мўғул бекларининг Муҳаммад Мазид беклар била яхшигина ихтилоти чиқмади. Балки Муҳаммад Мазид тархонни тугар ҳаёл ҳам қилгондурлар. Бу беклар англаб мўғул черикидин бир баҳона била айрилдилар. Булар айрилғоч мўғул черики ҳам тура олмади, ёниб Ёр яйлоқ тушганда, Султон Али мирзо оз киши билан Самарқанддин илғоб Хон мирзо била мўғул черики устига етар, уруша ҳам олмаслар, бузулуб қочарлар. Охир чоғда Султон Али мирзонинг бир яхшигина иши бу бўлдиким, Муҳаммад Мазид тархон ва алар бу мирзолардин маънос бўлуб, мўғул Абдулвах-ҳобниким, мундин бурнароқ ҳам менинг қошимда бор эди. Андижон қабалида ҳам Хожа қози била яхши якжиҳаглиқлар қилиб, жонлар тортиб эди, манга йибориб мени тилабдурлар. Биз худ хароби бу муомала эдук.

¹ Қ. б.— дардаст.

² Қ. б.— ҳеч нимадин.

³ Л. б. да «арғун» сўзи йўқ.

Ушбу маслаҳат учун сулҳ қилиб, Самарқанд устига юрумакка жозим эдук. Филҳол Мир Мўғулни Аҳсиға Жаҳонгир мирзо қошиға булжор била йибориб, Самарқанд устига отланмоқ бўлдук. Зулқаъда ойида Самарқанд устига черик отланиб, ора икки қўнуб, Қубоға келиб туштук. Намози дигар хабар келдиким, Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халил келиб Ўш қўрғонини ўғурлаб олибдур. Тафсили будурким¹, сулҳ бўлгонда Танбалнинг иниси Халил бошлиқ бандиларни қўюлуб эди. Нечукким мазкур бўлди. Танбал Халилни Ўзгандаги кўч ва уруқини чиқормоқ учун йибориб эди, кўч чиқормоқ баҳонаси била бориб, Ўзгандга кириб, бу кун чиқай, тонгла чиқай деб хиял қилиб, чиқмайдур эди. Биз черик отлангонда фурсат топиб, Ўш холи қолгонда кеча била келиб, Ўш қўрғонини ўғурлаб олибтур.

Бу хабар бизга келгач, турмоқнинг ва яна булар била чир-машмоқнинг маслаҳатини неча жиҳаттин топмай, Самарқанд сари-ўқ мутаважжих бўлдук. Бир буким, бизнинг синохий отоғлиқ тамом черик яроғини қилмоқ учун уйлук уйига ҳар сарига тарқаб эди. Сулҳқа эътимод қилиб, буларнинг бу макр ва ғадридин беҳабар ва ғуфил эдук. Яна бир буким, Али Дўст ва Қанбар Алидек улуғ бекларимиздин неча навбат ҳаракатлар зоҳир бўлдиким, аларға эътимод қолмади, нечукким, мазкур бўлди. Яна бир буким, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ жамиъ Самарқанд беклари мени тилай Мир Мўғулни йибориб эдилар. Самарқанд-дек пойтахт турғунча, не кироий ул қилғайким, Андижондек ер учун киши авқот зоё қилғай.

Қубодин Марғиононга келилди. Қучбекнинг отаси Султон Аҳмад бекка Марғиононни берилиб эди. Алойиқ ва авойиқ жиҳатидин менинг била эргаша олмай Марғиононда қолди. Ўғли Қучбек бир-икки оға-иниси била менинг била бордилар.

Испара йўлиға мутаважжих бўлдук. Испаранинг тавобии Маҳан² отлиқ кентга келиб туштук. Иттифоқоти ҳасанадин Қосим яна бек жамоати била. Али Дўст жамоати била Сайид Қосим яна бир пора қалин йиғитлар била ушбу ахшом Маҳанда³ эканда булжор қилгондек борча келиб котилдилар. Андин отланиб дашти Хасбон³ била юруб, Чўпон кўпругидин ўтуб, Ўратепа келдим. Қанбар Али ўз вилояти Хўжандтин Танбалға эътимод қилиб черик маслаҳатини сўзлаша Аҳсиға келур. Бу воқеа бўлғоч, Танбал ани банд қилиб олиб вилоятларининг устига юрур. Ул бир турки масал бордурким, «Инонмағил дўстунға, сомон тикар ифстунға». Йўлда келадургонда яёқ қочиб юз ташвишлар била Ўратепага келди. Ўратепада эканда хабар келдиким, Шайбонийхон қалъаи Дабусида Боқи тархонни босиб, Бухоро устига борибтур, Ўратепадин Бурка яйлоқи йўли била Сангзорға келдук. Сангзор доруғаси қўрғонни берди. Қанбар Али чун тутгуруб, олдуруб келиб эди, ани Сангзорда қўюб ўттуқ. Келиб Хон юртиға гушганда Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари келиб му-

¹ Л. б. — олиб, тўрт фасили будурким (?).

² Қ. б. — Мухсин (مُحْسِن)

³ Қ. б. — Хасон (حَسَن)

лозамат қилдилар. Самарқанд тасхирининг кайфиятини булар била машварат қилилди. Дедиларким, Хожа Яхё ҳам подшоҳнинг хоҳонидур. Агар Хожа барин бўлса, Самарқанд бежангу жидол осонлик била муяссар бўлур. Бу жиҳаттин неча навбат Хожа Яхёга кишилар йибориб сўзлашилди. Хожа Яхё бизни Самарқандга киюрмакни жазм айтиб йибормади, вале маънос бўлгудек сўз ҳам айтмади. Хон юртидин кўчуб, Дарғам ёқасига келдүк. Дарғам ёқасидин Хожа Яхёга Хожа Муҳаммад Али китобдорни йиборилди. Хабар келтурдиким, келсунлар, шаҳрни берурбиз. Дарғамдин кечга ёвуқ отланиб, шаҳрга мутаважжих бўлдук.

Султон Маҳмуд дўлдой Султон Муҳаммад дўлдойнинг отаси юрттин-ўқ қочиб бориб, бу иттифокдин аларни хабардор қилибтур, чун хабар топдилар, аввал қилгон хаёл муяссар бўлмади, ёниб Дарғам ёқасига туштүк. Иброҳим соруйи мингликим, менинг бир яхши риоят қилгон бегим эди, Али Дўст туттуруб қовлатиб эди, мен Ёр яйлоққа келган фурсатда Сайид Юсуфбекнинг улуғ ўғли Муҳаммад Юсуф била келиб мулозамат қилди. Бизнинг бойири бекларимиз ва ичкиларимизким, Али Дўстнинг зидди эдилар, буларнинг баъзисини қовлаб, баъзисини талаб, баъзисини туттуруб эди, бирор-бирор йиғилиб келдилар.

Али Дўст заиф бўлур эди. Не учунким, Танбални орқаланиб манга ва менинг давлатхоҳларимга жафо ва азоблар килур эди. Менинг ҳам таъбим бу мардак била ямон эди, ҳам инфиолдин ва ҳам таваҳхумдин тура олмади, рухсат тилади. Мен дағи миннат туттум, рухсат бердим. Али Дўст ва Муҳаммад Дўст¹ ўшул рухсат олгон била Танбал қошига бордилар. Танбалга муқарраб бўлуб, ғалаба ёғийлиқлар ва ямонлиқлар бу оталик, ўғуллуқтин зуҳрга келди. Бир-икки йилдин сўнг Али Дўстнинг илигига қорт чиқиб ўлди. Муҳаммад Дўст ўзбакка кириб эди. Филжумла ямон эмас эди. Андин ҳам кўрнамаклик қилиб, қочиб, Андижоннинг кўх пояларига бориб, ёғийлиқлар ва фитналар анғиз қилди. Охир ўзбак илигига тушти. Кўзларини кўр қилдилар: «Кўзларини туз тутти»нинг бу маъниси бор эмиш.

Буларга рухсат бергандин сўнг Ёури барлосни бир неча йигитлар била хабар учун Бухоро сари йиборилиб эди. Хабар келдиким, Шайбонийхон Бухорони олиб, Самарқанд устига мутаважжих бўлди. Ул навоҳида бўлмокни маслаҳат кўрмай, Кеш сари азимат қилдук. Бу Самарқанд бекларнинг аксар кўчлари ҳам Кешда эди. Кешга келгандин бир-икки ҳафтадин сўнг хабар келдиким, Султон Али мирзо Самарқандни Шайбонийхонга берди. Тафсили будурким, Султон Али мирзонинг онаси Зухрабеги оға билмаслигидин ва беақдлигидин махфий Шайбонийхонга киши йиборур, бу мазмун билаким, Шайбонийхон ани олур бўлса, ўғли Шайбонийхонга Самарқандни бергай. Отасининг вилоятини олгондин сўнг Султон Али мирзога бергай.

Бу раъйдин Абу-Юсуф арғуннинг хабари бор экандур, балки бу раъйни кўрсатгучи ўшул ғаддор экандур.

¹ Қ. б. — бу ном йўқ.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ТИСЪА МИА¹

Шайбонийхон ушбу хотуннинг ваъдаси била келиб, Боғи Майдонга тушти. Туш вақтида Султон Али мирзо бек, беготиға, йигит-ялангига, ҳеч кимга хабар қилмай, ҳеч ким била кенгашмай, бир неча ёвуғидағи кичик-кирим била Чорраҳа дарвозасидин Боғи Майдонга Шайбонийхон қошиға борди. Шайбонийхон хейли яхши ҳам кўрмади. Кўрушгандин сўнг қуйи ёнда ўлтурғузди. Хожа Яҳё мирзонинг чиққонини хабар топиб, изтиробда бўлди, ҳеч чора топа олмай, Хожа ҳам чиқти, Шайбонийхон қўпмай-ўқ кўрушти. Бир пора шикоятмуз сўзлар айтти. Хожа Яҳё қўпқонда Шайбонийхон таъзим қилиб қўпти. Жон Али Хожа Али бойнинг ўғли работи Хожада эди. Мирзосининг чиққон хабарини эшитиб, ул ҳам Шайбонийхон қошиға келди. Бу бедават хотун чун ноқиси ақл эди, эрга тегар ҳавоси била ўғлининг хонумонин барбод берди. Шайбонийхон бир зарра парво ҳам қилмади, балки ғума-ғунчачича ҳам кўзга илмади.

Султон Али мирзо ҳам ўз ишига ҳайрон ва чиққонидин беҳад пушаймон эди. Баъзи ёвуқлари кайфиятни англаб, мирзони олиб қочмоқ хаёл қилдилар. Султон Али мирзо рози бўлмади, чун ажал етиб эди, қутулмади. Темур Султон била тушар эди, тўртбеш кундин сўнг Қўлба ўлангида ўлтурдилар. Бу беш кунлук ўлар жон учун ямон от била борди. Хотун сўзига кириб, ўзини неқномлар чаргасидин чиқарди. Мундоқ кишининг вақоеи мундин ортуқ битиб бўлмас. Бу йўсунлук шанё ҳаракотни мундин ортуқ эшитиб бўлмас.

Султон Али мирзони ўлтургандин сўнг Жон Алини ҳам мирзони қошиға йиборди.

Хожа Яҳёдин чун Шайбонийхон мутаваҳҳим эди, икки ўғли Хожа Муҳаммад Зикриё ва Хожа Боқи била Хуросон сари рухсат берди. Кейин бир неча ўзбак бориб, ҳазрати Хожани ики йигит

¹ Тўққиз юз олтинчи (1500—1501) йил воқеалари.

ўгли била Хожа Кордзан¹ навоҳисида шахид қилдилар. Шайбонийхоннинг сўзи бу экандурким, Хожанинг иши мендин эмас эди, Қанбар бий ва Қўпак бий қилдилар. Бу андин ямонроқ масал борким: «Ўзраш батар аз гуноҳ»². Мундоқ ишларни беклар ўз боши била хонидин ва подшоҳидин бевуқуф қила бошласа, бас хонлиғига ва подшоҳлиғига не эътибор?

Самарқандни ўзбак олғоч, Кешдин Ҳисор сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари кўч ва аҳлу аёллари била бизнинг била тебрадилар. Чағонийнинг Чилту³ ўлангига тушганда, Муҳаммад Мазид тархон бошлиқ Самарқанд беклари айрилиб бориб, Хисравшоҳқа навкар бўлдилар.

Биз шаҳар ва вилояттин маҳрум, борур тураримиз номаълум. Бовужудиким, Хисравшоҳ не миқдор бизнинг хонводага ҳайфлар ўтқариб эди, чора тополмай, зарураттин анинг вилоятининг ичи била ўқ ўттуқ. Бир хаёл қилилиб эдиким, Қоратегин ва Алай била ўтуб, кичик хон додамғаким, Олачахон бўлғай борилғай, ул муяссар бўлмади. Камруд била юққори юруб, Сира тоқ⁴ добонидин ошмоқ бўлдук. Навандок навоҳисиға етганда, Хисравшоҳнинг навкари бир тўққуз от ва бир тўққуз парча келтурди. Камруд оғзиға тушганда, Шерали чўхра қочиб Хисравшоҳ қошиға борди. Тонгласиға Қўчбек айрилиб Ҳисор борди. Камруд дарасиға⁵ кириб юққори боқа юрудук. Танги ва учма йўлларда тунд ва тез кўталларда қалин от ва тева қолди. Уч-тўрт ора кўнуб; Сира тоқ кўталиға еттук, кўтал ва не навъ кўтал, ҳаргиз мундоқ баланд ва танг кўтал кўрулган эмас, ҳеч вақт мундоқ танги ва учма йўллар била юрулган эмас. Қўп гашвиш ва суубат била мухотара танги ва учмалардин ўтуб, юз ранж ва машаққат била муҳлиқ баланд ва танг кўталлардин ошиб, Фон навоҳисиға келдук. Фон тоғларининг орасида бир улуғ кўл тушубдур, муҳити тахминан бир шаръий бўлғой, тавр кўледур, ғаробаттин холи эмас.

Хабар топилдиким, Иброҳим тархон Шероз қўрғонини беркитиб ўлтурубтур. Ёр яйлоқ қўрғонларида ҳам Қанбар Али ва Абулқосим кўхбурким, Хожа Дийдорда эди, ўзбак Самарқандни олғонда Хожа Дийдорда тура олмай, Ёр яйлоққа келиб қуйиғи қўрғонларда эди, беркитиб ўлтурубтурлар. Фонни ўнг кўлда қўюб Каштуд⁶ сари юрудук. Фон малики карам ва саховат ва хизматгорлик ва инсоният била машҳур ва маъруф эди, Султон Масъуд мирзо, Султон Ҳусайн мирзо Ҳисор устига келганда, иниси Бойсунғур мирзоға Самарқандға бу йўл била бориб эди. Фон малики етмиш-сексон от пешкаш қилди. Ўзга хизматкорлиқларни ушбу юсулдуқ қилди. Манга бир фурудроқ от йибориб, ўзи ҳам келмади. Бизга

¹ Қ. б. ва Л. б.— Кордзан. کاروزان

² «Ўзри гуноҳидин ёмонроқ».

³ Қ. б.— Хилту. (خلتو)

⁴ Қ. б.— Сарв тоғ.

⁵ Қ. б. дарёсиға.

⁶ Қ. б.— Каштут.

етганда саховат била машхур бўлгон эл хасис бўлур, мурувват била мазкур бўлгон элнинг муруввати унутулар. Хисравшоҳ ким, саховат ва карам била маъруф ва машхур эди. Бадиуз замон мирзога не навъ хизмагкорлиқлар қилғони мазкур бўлди.

Яна Боқи тархонга ва ўзга бекларга асру кўп инсоният ва бахшишлар кўрсатди. Икки навбат анинг вилоятидин убурумиз воқе бўлди. Бизнинг абнойи жинсимиз демайки, адно навқаримизга қилгон инсониятни бизга қилмади, балки навқаримизча бизни кўзга илмади.

Байт:

Ким кўрубтур, эй кўнгул, аҳли жаҳондин яхшилиқ?
Кимки ондин яхши йўқ, кўз тутма ондин яхшилиқ.

Фондин ўтгач Кашдуд кўргонида ўзбак кишиси бор хаёл қилиб. Кашдуд устига илғадук. Кашдуд кўргони худ бузук экандур. Бу муддатта анда киши ўлтургон эмас экандур. Андин ўтуб Кўҳак суйининг ёқасига келиб туштук. Ёрининг тўғрисидин Кўҳак суйидин кўпрук билан кечтук. Қосимбек бошлиғ бекларни йибориликим, Работи Хожа кўргонини ўғурлаб олғайлар. Биз Ёридин ўтуб Шунқорхона тоғидин ошиб, Ёр яйлоққа келдук. Работи Хожага боргон беклар шоту қўяр маҳалда туюбтурлар, ёндурубтурлар, ола олмай ёниб келдилар.

Қанбар Али Сангзорда эди, келиб кўрди. Абулқосим кўхбур ва Иброҳим тархон ўбдон кишиларини мулозаматқа йибориб, қуллуқ ва ихлос ихорини қилдилар. Ёр яйлоқ кентларидин Асфидак кўргониға келдук.

Ул фурсатта Шайбонийхон Хожа Дийдор навоҳисидида ўлтуруб эди. Уч-тўрт минг ўзбаки бор эди. Яна ерлик синоҳийдин ҳам мунча чоғлиқ киши йиғилиб эди. Самарқанд доруғалиғини Жонвафо мирзога бериб эди. Беш-олти юз киши била Самарқанд кўргонининг ичида эди. Ҳамза Султон била Маҳди султон тавобе ва лавоҳиқи била Самарқандининг ёвуғида Будана кўруғида ўлтуруб эди.

Бизнинг кишимиз яхши ва ямон икки юз қирқ киши эди. Бори беклар ва йигит-яланг била сўзлашиб, сўзни мунга қўйдукким, Шайбонийхон Самарқандни яқинда олиб, ҳануз эл анга ва ул элга кўнгул тўхтагмайдурлар, ушбу фурсатта бир иш қила олсак худ қилғайбиз. Агар Самарқанд кўргонини шоту қўюб ўғурлуқ била олсак, Самарқанд эли худ бизнингдур. Не чораси бор? Агар бизга мадад қилмасалар, ўзбак учун худ урушмағуларидур. Самарқандни иликлагандин сўнг ҳар не тенгрининг хости бўлса ул бўлғусидур.

Бу қарор била намози пешиндин сўнг Ёр яйлоқдин отланиб, кеча туй қотиб, ярим кеча Хон юртиға еттук. Ул охшом эл

хабардор бўлубтур деб қўғоннинг ёвуғига келмай, Хон юрти-дин-ўқ ёнидди. Тонг отиб эдиким, Работи Хожадин қуйироқ Қў-хак суйини кечиб яна Ёр яйлоқ келдук. Бир кун Асфидак қў-ғонида жамиъ ичкилар мисли Дўст Носир, Нуён қўқалтош¹, Хон-кули Каримдод, Шайх Дарвеш, Хисрав қўқалтош, Мирим Носир бори ҳозир эдилар, менинг қошимда ўлтуруб эдилар. Ҳар тараф-дин сўз ўтар эди. Дедимким: «Келинг, айтингким, тенгри рост келтурса, Самарқандни қачон олғайбиз?»— Баъзи дедиларким: «Ёзга олғайбиз», Ул маҳал кеч куз эди. Баъзи «бир ой-қирқ кун», баъзи «йигирма кун» дедилар. Нуён қўқалтош дедиким: «Ўн тўрт кунда олурбиз», Тенгри рост келтурди, рост ўн тўрт кунда-ўқ Самарқандни олдук.

Ўшул фурсатта ажаб туш қўрдум. Туш қўрарманким, ҳазрати Хожа Убайдулло келмишлар, мен истиқболлариға чиқмишмен, Хожа келиб ўлтурдилар. Хожанинг олиға ғолибо бетакаллуфрок дасторхон солмишлар. Бу жиҳаттин ҳазрат хогириға нима келмиш. Мулло Бобо менинг сари боқиб ишорат қиладур. Мен ҳам имо билан дедимким, мендин эмастур. Дастурхон солгучи тақсир қилибтур. Хожа фаҳм қилиб, бу узр масмуъ тушти. Қўптилар. Узага чиқтим. Ушбу уйнинг долонида ўнг қўлумдин ё сул қўлумдин тутуб андоқ кўтардиларким, бир оёғим ердин қўпти. Туркий дедиларким: «Шайх маслаҳат берди». Ўшул неча кунда-ўқ Самарқандни олдим.

Бир-икки кундин сўнг Асфидак қўғонидин Васманд қўғо-ниға келилди. Бовужудиким, бир қатла Самарқанд навоҳисиға бориб, туйдуруб келиб эдук, яна тенгриға таваккул қилиб, ўшул ҳасл била Васмандтин намози пешиндин сўнг Самарқанд устига илғадук. Хожа Абулмакорим ҳам ҳамроҳ эди. Ярим кеча хиё-воининг Пули Мағокиға етиб, етмиш-сексон ўбдон йиғитларни илгари айирдукким, Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб келиб, Фируза² дарвозасидағиларнинг устига юруб, дарвозани иликлаб бизга киши йиборғайлар.

Бу йиғитлар бориб Ғори Ошиқон тўғрисидин шоту қўюб чиқиб-турлар. Ҳеч ким туймайдур. Андин Фируза дарвозасиға келиб Фозил тархонким ул. бек тархонлардин эмас. Туркистоний савдо-гар тархонлардин бўлур. Шайбонийхонға Туркистонда хизмат қилиб, риояг топиб эди, устига юрурлар. Фозил тархонни бир неча навқари била чоңқулаб ўлтуруб, дарвозанинг қулфини болту била чоғиб, дарвозани очтилар.

Ушбу фурсатта мен етган била-ўқ Фируза дарвозасидин кир-дим. Абулқосим қўхбур ўзи келмайдур эди. Иниси Аҳмад Қо-симни ўттуз-қирқча навқари била йибориб эди. Иброҳим тар-

¹ Қ. б. — «Қосим қўқалтош бор.

² Л. б. — ҳамма жойда «Пируза» шаклида.

хоннинг кишиси худ йўқ эди. Шаҳрға кириб хонақоқда ўлтур-ғонда Аҳмад тархон отлиқ иниси бир неча навқари била келди. Шаҳр эли хануз уйқуда эрдилар. Дўқондорлар дўқонларидин боқиб таниб дуо қилурлар эди. Андак фурсаттин сўнг шаҳр эли хабардор бўлдилар. Бизнинг элга ва шаҳр элига ғариб башошат ва нашъа эди. Телба итлардек ўзбакларни кўча соилларда тош ва таёқ била ўлтурдилар. Тахминан тўрт-беш юз ўзбакни ушбу дастур била ўлтурдилар эркин.

Шаҳр доруғаси Жонвафо Хожа Яхёнинг уйларида эди, қочиб чиқиб Шайбоқхон қошига борди. Дарвозадин кириб мадраса ва хонақоҳ сари-ўқ юрудум. Келиб хонақоҳнинг тоқининг устида ўлтурдум. Тонг отқунча туш-тушдин сурон эди ва ғавғо эди. Баъзи хабардор бўлгон арбоб ва дўқондорлар келиб, нашъа ва башошатлар била кўруб, моҳазари келтуруб дуолар қилдилар.

Тонг отқондин сўнг хабар келдиким, Оҳанин дарвозасида икки дарвозанинг орасини ўзбаклар беркитиб урушадурлар. Филҳол отланиб Оҳанин дарвозасига мутаважжих бўлдум. Менинг била ўн-ўн беш-йигирма киши бўлғай эди, эл қаллош, янги шаҳр иликка тушубтур. Ҳар ким қунжковлиққа бир гўшада машғул. Мен етгунча Оҳанин дарвозасидин ўзбакларни шаҳр эли ўруб¹ чиқарибтурлар. Шайбоқхон бу хабарни топиб, изтироб била офтоб чиққанда юз-юз эллик киши била Оҳанин дарвозасига етиб келди. Ғариб қопуда келиб эди. Вале менинг била киши кўн оз эди, нечукким, мазкур бўлди. Шайбоқхон кўрдиким, ҳеч иш қила олмас, турмади, бог-ўқ ёнди.

Андин ёниб келиб, аркта Бўстонсароға туштим. Ақобир ва ашроф ва шаҳр улўғлари мени келиб кўруб, муборакбодлиғлар қилдилар. Юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди. Қандағи ёт ёғий, ўзбак келиб мутасарриф бўлуб эди. Иликдин кетган мулкни яна тенгри берди. Ғорат ва торож тонган вилоят тасарруфумизга кирди.

Султон Ҳусайн мирзо ҳам Ҳирийни ушбу йўсуллуқ ғофиллиқта олибтур. Вале иш билур киши олида равшан ва инсофлиқ эл қошида мубайяндурким, бу иш била ул иш орасида кўп фарқ бордур. Аввал буким, Султон Ҳусайн мирзо кўп ишлар кўрган, бисёр тажрибалар кечурган улўғ ёшлиқ нодшоҳ эди. Иккинчи буким, ғаними Ёдгор Муҳаммад Носир мирзо эди, ўн етти-ўн сескиз ёшлиқ бетажриба ўғлон эди. Учунчи буким, ғанимининг ичидин кайфиёт ва ҳолотни билган киши Мир Али мирохур мирзоға кишилар йибориб, ғофиллиқта ғаним устига келтурди. Тўргунчи буким, ғаними кўргонда эмас эди. Боғи Зоғонда эди. Султон Ҳусайн мирзо олгон маҳалда Ёдгор Муҳаммад мирзо ва тавобеи андоқ ичқулукка тушган экандурларким, ул кеча Ёдгор Муҳаммад мирзонинг эшигида уч киши экандур, алар ҳам маст. Бешинчи буким, ул мартаба ғофиллиқта-ўқ келди ва олди.

Мен Самарқанд олғонда, ўн тўққуз ёшта эдим. Не кўп иш

¹ Л. б. — бу сўзлар йўқ.

кўруб эдим, не тажриба бўлуб эди. Иккинчи буким, менинг ғанимим Шайбоқхондек пуртажриба ва кўп иш кўрган ва улуг ёшлик киши эди. Учинчи буким, бизга Самарқанддин ҳеч киши келмайдура эди. Агарчи шаҳр эли манга кўнгулдук эди, вале Шайбоқхоннинг қўрқунчиндин ҳеч киши бу ҳаёлини қила олмас эди. Тўртунчи буким, менинг ғанимим кўрғонда эди. ҳам кўрғонини олилди, ҳам ғанимни қочурулди. Бешинчи буким, бир мартаба Самарқанд қасдиға келиб, ғанимға туйдуруб, иккинчи мартаба келганда тенгри рост келтурди, Самарқанд фатҳ бўлди.

Бу дегонлардин ғараз элга санги кам урмоқ эмас, баёни воқеи бу эдиким, мазкур бўлди. Бу битилганлардин мақсуд ўзини орттурмоқ эмас, рости бу эдиким, мастур бўлди. Бу фатҳда шўаро тарихлар айтиб эдилар. Ул жумладин бир байт хотирда қолибтур.

Байт:

Боз гуфто хирад ки тарихаш
Фатҳи Бобур баҳодур аст, бидон.¹

Самарқанд фатҳидин сўнг Шовдор ва Суғд ва тумонот ёвуғи кўрғонлар бирар-бирар манга ружуъ қила бошладилар. Баъзи кўрғонлардин ўзбак доруғалари таваҳҳум қилиб, солиб чиқтилар ва баъзи кўрғонлар ўзбак кишисини қовлаб бизга кирдилар. Баъзи доруғаларни тутуб кўрғонларни беркиттилар. Ушбу фурсатта Шайбоқхоннинг ва ўзбакларининг кўч ва уруқлари Туркистондин келдилар. Шайбоқхон Хожа Дийдор ва Алиобод навоҳисиди эди. Кўрғонларнинг мундоқ кирганларини ва элининг бу навъ ружуини кўруб, ўлтурғон еридин Бухоро сари кўчти. Тенгри инояти билан Суғд ва Миёнкол кўрғонлари уч-тўрт ойда аксар бизга ружуъ қилдилар. Боқи тархон ҳам фурсат топиб келиб, Қарши кўрғонига кирди. Хузор ва Қарши ҳам ўзбак тасарруфидин чиқти. Қорақўлни ҳам Марвдин Абулмуҳсини мирзонинг кишиси келиб олди. Ишимиз бисёр тараққий устида бўлди.

Менинг волидаларим ва кўч ва уруқларим мен Андижондин чиққандин сўнгра юз ташвини ва машаққатлар билан Ўратена келиб эдилар, киши йибориб Самарқандга келтурдук. Ушул неча кунда Султон Аҳмад мирзонинг қизи Ойиша Султон бегимдиним, аввал менинг ақди никоҳимға кирган бу эди, бир қиз бўлди. Фахруннисоға мавсум бўлди. Менинг тўнғуч фарзандим бу эди, ул тарихда мен ўн тўққуз ёшта эдим. Ушул бир ой қирқ кунда-ўк тенгри раҳматига борди.

Самарқанд фатҳидин сўнг карроғ ва марроғ агроф ва жавонибдағи ҳавонини ва салотини ва умаро ва сарҳаднишинларга истимдод ва истиноат учун мутаवотир ва мутаоқиб элчилар ва тавочилар бордилар ва келдилар. Баъзи бовужуди тажрибалар

¹ Ақл яна айтдики, билгил: унинг тарихи «фатҳи Бобур баҳодур» бўлур. 905 (1499).

² Қ. б.— тўнғух. Л. б.— тув (?).

сахл инкорлиқ қилдилар. Баъзидинким, нисбат бу табақага беадаблиқлар ва нохушлуклар воқе бўлуб эди. Ўз таваҳхумларидин тағофул қилдилар. Баъзиларким, кўмак йибордилар, муъгаддун-биҳ кўмак эмас эди. Нечукким, ҳар қайси ўз ерида мазкур бўлғусидур.

Бу иккинчи навбат Самарқандни олғонда, Алишербек тирик эди. Бир навбат манга китобати ҳам келиб эди. Мен ҳам бир китобат йибориб эдим, орқасида турки байт айтиб, битиб йибориб эдим. Жавоб келгунча тафриқа ва ғавғо бўлди.

Шайбоқхон Самарқандни олғонда, Мулло Биноийни мулозим қилиб эди. Шайбоқхон била эди. Самарқанд фатҳидин неча кундин сўнгра Самарқандга келди. Қосимбек андин бадгумон бўлуб, Шаҳрсабз сари рухсат берди. Неча кундин сўнг чун фазилатлиқ киши эди, гуноҳе содир бўлмайду эди, Самарқандга келтурдук. Доим қасида ва ғазал ўткарур эди. Навода бир амал менинг отимга боғлаб ўткарди. Ўшул аснода бир рубоий айтиб ўткарди: Рубоий:

Не ғалла маро к-азў тавонам нўшид,
Не муҳмали ғалла то тавонам пўшид.
Онро ки на хўрданасту не пўшидан,
Дар илму ҳунар кужо тавонад кўшид.¹

Ул фурсатларда бирар, иккирар байт айтур эдим. Вале ғазал тугатмайду эдим. Биргина турки рубоий айтиб йибордим.

Рубоий:

Ишлар бори кўнгулунгдагидек бўлғусидур,
Инъому вазифа бори буйрулғусидур.
Ул ғаллау муҳмалки деб эрдинг, бердим,
Муҳмалга бўю ғалладин уй тўлғусидур.

Мулло Биноий бу рубоийнинг сўнгги мисраининг қофиясини радиф қилиб, ўзга қофия била бир рубоий айтиб ўткарди:

Мирзомки шоҳи баҳру бар бўлғусидур,
Оламда ҳунар бирла сар бўлғусидур.
Бир муҳмал учун мунча иноят бўлди,
Мустаъмал² агар десам, нелар бўлғусидур?

Ул фурсатта Хожа Абулбарака Фирокий Шаҳрсабздин Самарқандга келиб эди. Дедиким, ўшул радиф ва қофияда айтмоқ керак эди. Бу рубоийни Хожа Абулбарака айтди:

¹ На сғулик ғаллам бор ва на кийинишга асраган кийимим бор. Ейдигани, киядигани бўлмаган киши илм ва ҳунарга қандай урина олсин.

² Л. б. — маъкул.

Бу жаврки қилди давр сўрулғусидур,
Султони карам бу узрни қўлғусидур.
Тўкулган агарчи тўлмас, эй соқий,
Тўкулгонимиз бу даврда тўлғусидур.

Бу қишлоқта ишимиз бисёр тараққийда эди. Шайбоқхоннинг иши таназулда эди. Бу аснода бир-икки иш ярамасроқ бўлди. Марвдин келиб Қорақўлни олгонлар тўхтата¹ олмадилар. Қорақўл яна ўзбаклар тасарруфига кирди. Қалъаи Дабусида Иброҳим тархоннинг Аҳмад тархон отлиқ иниси эди. Шайбоқхон келиб қабади. Биз черик йиғиб истеъдод тайёр қилгунча, зўрлаб олди. Элни тамом қатли ом қилди.

Мен Самарқандни олгонда саноглик икки юз қирқ кишим бор эди. Беш-олти ойнинг орасида тенгри таолонинг инояти била онча бўлдим, Шайбоқхондек киши била Саринулда масоф уруштук. Нечукким, мазкур бўлғусидур.

Атроф ва жавошибдагилардин: хондин Айюб Бекчик ва Қашқа Маҳмуд ва боринлар тўрт-беш юз киши қўмакка келиб эди. Жаҳонгир мирзодин Танбалнинг иниси Халил юз-икки юз киши била қўмакка келиб эди. Султон Ҳусайн мирзодек соҳиб тажрибалик подшоҳдинким, Шайбоқхоннинг афъол ва атворини мирзодин яхшироқ киши билмас эди, ҳеч киши қўмакка келмади. Бадиуззамон мирзодин ҳам киши келмади. Ҳисравшоҳ худ ўзининг таваҳҳумидин киши йибормади. Чун бемиқдор ямонлиқлар андин нисбат бу хонаводага воқе бўлүб эди, нечукким, мазкур бўлди, биздин қўркунчи қўпрак эди.

Шаввол ойида Шайбоқхон била урушмоқ доняси била сафар қилиб, Боғи Навға чиқтим. Беш-олти кун Боғи Навда черик йиғилмоқ ва истеъдод тайёр бўлмоқ маслаҳати учун ўлтурулди. Боғи Навдин отланиб қўч-барқўч мутаважжих бўлдук. Саринулдин ўтуб туштук, ўрду гирдини тамом шоҳ, хандақ била эҳтимом ва эҳтиёт қилиб мазбут қилдук. Шайбоқхон наридин келиб, Хожа Кордзан навоҳисига тушти. Ора тахминан бир йиғоч бўлғай эди. Тўрт-беш кун бу юртга ўлтурулди. Бизнинг кишимиз ва ёғий кишиси қунда наридин келиб, беридин бориб, отқулашиб урушурлар эди. Бир кун ғаним кишиси қўпрак келди. Хейли уруш бўлди. Ҳеч тарафдин оргўксиллик бўлмади. Бизнинг бир туғлук киши енгилрак ёниб хандаққа кирибтур. Баъзи Сейдий Қаробекнинг туғи эди, дедилар. Сейдий Қаро агарчи сўзига ўз эди, қиличиға забунроқ² эди.

Ушбу авқотта бир кеча Шайбоқхон шабихун келди. Черик

¹ Қ. б. — тўхтай.

² Л. б. — ҳулё. (حوليا)

гирдини шох¹ ва хандақ била мустаҳкам ва мазбут қилиниб эди, келиб ҳеч иш қила олмади. Хандақнинг тошидин сурон солиб, бир пора ўқ қўюб ёндилар. Уруш ишига мен сазй ва аҳтимом қилдим. Қанбар Али ҳам соий эди. Боқи тархон минг-икки минг яроғлиқ киши била Кешга тушубтур, икки кунда бизга қўшулур. Сайид Муҳаммад мирзо дўғлат ҳам хон додам қошидин кўмак келиб, минг-минг беш юз киши била Диюл тушубтур, ора тўрт йиғоч йўлдур. Сабоҳига бизга қўшулур. Ушмундоқ маҳалда таъжил қилдук, уруштук.

Ба тунди сабук даст буррад ба гег,
Ба дандон газад пушти дасти дарег².

Менинг аҳтимомимнинг жиҳати бу эдиким, уруш куни секкиз юлдуз оралиқта эди, агар ул кундин ўтса ўн уч-ўн тўрт кунгача секкиз юлдуз ғаним орқаси сари бўлур эди. Ул мулоҳазалар ҳеч экандур. Бетақриб таъжил қилибтурбиз. Сабоҳи уруш доияси била жибаланиб, отларга кежим солиб, буронгор, жувонгор, ғул, ировул ясол ясаб мутаважжих бўлдук. Буронгор Иброҳим сору, Иброҳим жоний, Абулқосим қўхбур яна баъзи беклар эди. Жувонгор Муҳаммад Мазид, Иброҳим тархон яна Самарқанд бекларидин Султон Ҳусайн аргун, Қаро барлос, Пир Аҳмад, Хожа Ҳусайн эди. Ғулда Қосимбек ва яна баъзи ёвуқ ичкилар эди. Ировул Қанбар Али саллох, Банда Али, Хожа Али, Миршоҳ қавчин, Сайид Қосим эшикоға, Холдор, Банда Алининг иниси Қўч Ҳайдар Қосимбекнинг ўгли: бўлғон ўбдон йигитларни ва ичкиларни тамом ировулга битилиб эди.

Бизким ясоб чиқтук, ғаним ҳам ўтрудин ясоб пайдо бўлди. Буронгор Маҳмуд Султон, Жонибек Султон, Темур султон, жувонгор Ҳамза султон, Маҳди султон, яна баъзи султонлар эди. Ясоллар ёвуқ етгач, ғанимнинг буронғорининг учи бизнинг орқамиз сари бурулди. Мен ҳам юзумни алар сари қилдим. Бизнинг ировулким, неким бўлғай, иш кўрган, қилич чопқон йигитларни тамом ировулга битилиб эди, ўнг қўл сари қолди. Олимизда ҳеч киши қолмади. Бовужудким, илгари келган кишиларни уруб, ёндуруб, ғулга тикдук. Анга еттиким, Шайбоқхоннинг баъзи қари улуғлари Шайбоқхонга дебтурларким, юрмак керак, турмоқдин иш ўтти. Ўзи тўхтаб турубтур.

Ғанимнинг буронғори бизнинг жувонғоримизни босиб орқага эврулди, ировул ҳам ўнг қўл сари қолиб, олимиз яланг бўлди. Кейиндин ва илгаридин ғаним кишиси зўрлаб ўқ қўя киришти.

Мўғул черикиким, кўмакка келиб эди, урушқа худ тоқатлари

¹ Қ. б. — шохбанд.

² Енгилтак аччиғланганда тиг билан қўлин кесар, сўнгра афсус қўли орқасин тиш билан чайнар.

йўқ эди. Урушмоқни қўюб бизнинг элни-ўқ талаб, оттин тушура кириштилار. Бир бу эмас, ҳамиша бадбахт мўғулнинг одати ушмундоқтур. Босса ҳам ўлжа олур, бостурса ҳам ўз элини талаб тушуруб ўлжа олур.

Олимиздағиларни неча навбат зўрлаб келганда уруб ёндурдук. Илгаримиз ҳам зўрлади, кейин эврўлган киши ҳам келиб бизнинг туғқа ўқ қўя кириштилар. Илгаридин, кейиндин зўрладилар. Бизнинг элни тебраттилар.

Ўзбакнинг урушта бир улук ҳунари ушбу тўлғамадур, ҳеч уруши тўлғамасиз бўлмас. Яна бир будурким, илгари ва кейин бек ва навкар гамом ўқ қўюб жиловлук келадурлар, ёнғонда ҳам паришон ёнмай жиловлук¹ ёнадурлар.

Менинг била ўн-ўн икки киши қолиб эди. Қўҳак дарёси яқин эди. Буронғорнинг учи дарёга туқунуб эди. Дарё сари-ўқ торттук. Қўҳак дарёсининг кирган маҳалли эди, дарёга етган била жибалиқ, кечимлик-ўқ сувға кирдук. Яримидин кўпрак яяб-ўқ келилди. Андин сўнгра уздурма² эди. Бир тиргаз отими ер жибалиқ, кежимлик от уздуруб ўттук. Сувдин ўтгач кежимни кесиб ташладук. Сувдин шимол сариғаким ўтулди, ёғийдин ажраштук. Вале якка-яримни талаб туширгучи, ялангочлагучи гамом бу шум мўғул эди. Иброҳим тархонни ва яна хейли ўбдон-ўбдон йигитларни мўғул талаб оттин тушуруб зоеъ қилдилар. Қўҳак дарёсининг шимол тарафи била Қулба навоҳисидин Қўҳак дарёсини кечтук.

Икки намоз ораси бор эдиким, Шайхзода дарвозасидин кириб аркка келдим. Улуғ-улуғ беклар ва яхши-яхши йигитлар, қалин киши бу урушта талаф бўлди. Иброҳим тархон ва Иброҳим сору ва Иброҳим жоний, бу ғарибтурким, бир урушта уч Иброҳим отлик улуғ беклар талаф бўлди. Яна Абулқосим кўхбур, яна Хайдар Қосимбекнинг улуғ ўғли Худойберди туғчи ва Худойберди барлос ва Султон Аҳмад Танбалнинг иниси Халилким, бурунроқ неча қатла мазкур бўлуб эди, бу урушта талаф бўлдилар. Яна баъзилар ҳар сариға қочтилар. Ўл жумладин Муҳаммад Мазид тархон Хисравшоҳға Ҳисор ва Қундуз сари борди. Яна Қанбар Али саллох мўғулким, улуг риоят қилгон бегимиз ул эди, мунча риоят топиб эди, мундоқ маҳалда ҳамжиҳатлик қилмай, келиб Самарқандтин кўчини олиб, бу ҳам Хисравшоҳға борди. Яна баъзи ичкилар ва йигитлар, мисли Каримдод, Худойдод туркман ва Жоника кўкалтош ва Мулло Бобойи Пашоғарий Ўратепа сари чиқтилар. Ўл фурсатта Мулло Бобо навкар эмас эди, меҳмон йўсунлук юрур эди. Яна баъзилар, мисли Ширим тағойи жамоати била бовужудким, бизнинг била Самарқандға кирди, машварат қилиб улук-тирикни Самарқанд қўргонининг ичида кўруб, қўргонни беркитмак бўлдук. Менинг онам эгачиси, сингли қўргонда туруб, бўлгон кўч ва урук ва киши-қаросини Ўратепага чиқориб йибориб, ўзи бир неча киши-қароси била

¹ Қ. б.— Паришон ямон жиловсиз. (?)

² Уздурма (суздурма)— яъни сўзиб ўтиладиган чуқур ер.

жарида қўғонда турди. Бир бу эмас, доим мундоқ қаттиқ ишлар тушганда мундоқ юпкалик ва ноҳамжиҳатликлар андин содир бўлгандур.

Тонгласига Хожа Абулмакорим ва Қосимбек ва жамиъ беклар ва ичкилар ва сўз тегар йигитларни чарлаб машварат қилиб, сўзни қўғонни беркитмакка ва ўлук-тирикни қўғон ичида қўрмакка қўйдуқ. Мен ва Қосимбек ва ёвуғумдаги ичкилар ва йигитлар била қўмақ бўлдуқ. Бу маслаҳат учун шаҳрнинг ўрта-сида Улугбек мирзонинг мадрасасининг томининг устида оқ уй гикиб ўлтурдум. Ўзга бекларга ва йигитларга дарвозаларда ва гирдо-гирд қалъанинг фасилида булжорлар улошилди.

Икки-уч кундин сўнг Шайбоқхон келиб қўғондин йироқроқ тушти. Самарқанднинг маҳалла-маҳалла, қўй-қўй авбош ва ятимлари фавж-фавж йиғилиб, ятимона салавотлар чекиб, мадраса эшигига келиб, урушга чиқарлар эди. Шайбоқхон урушқаким отланур эди, қўғоннинг ёвуғига ҳам кела олмас эди. Неча кун бу ватира била ўтти. Ўқ ва қилич захм зарбини ва масоф ва майдон қитол ва ҳарбини қўрмаган авбош ва айтом бу муомаладин далер бўлуб йироқ-йироқ чиқа кириштилар. Иш қўрган йигитлар мундоқ бесирфа чиқишларидин манъ қилсалар, таън қила кириштилар.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси сари уруш келтурди. Ятимлар чун далер бўлуб эрдилар, доимғидек далер ва йироқ чиқтилар. Буларнинг орқасига баъзи йигитларни отлик чиқорилди. Уштургардан тарафида қўкалтошлар ва ёвуқ ичкилар чиқиб эрдилар, мисли Ширим, Нуён қўкалтош, Қулназар тағойи ва Мазид ва баъзилар, андин бир-икки-уч ўзбак буларга от солди. Қулназар била қилич олиштилар. Бўлгон ўзбаклар яёқлаб зўр келтурдилар. Шаҳр ятимларини тебраттилар. Оҳанин дарвозасига чиқтилар. Қўчбек ва Миршоҳ қавчин Хожа Хизр масжидининг ёнида тушуб қолдилар. Яёқларни тебратган била илгариги отликлари Хожа Хизрнинг масжидига йиғилиб келдилар. Қўчбек чиқиб, ушбу илгари келган ўзбаклар била яхши чоңқуллашиб намоён иш қилди. Бори эл бокиб туруб эди, қуйиғи қочқонлар худ қочмоқлари била ўқ бўлуб эдилар. Ўқ отардин ва урушқа турардин иш ўтуб эди. Мен дарвозанинг устидин новак отадур эдим. Яна баъзи ёвуғумдағилар ўқ отадур эдилар. Юққориғи ўқнинг зарбидин Хожа Хизр масжидидин илгари ўта олмадилар. Ўшандин-ўқ ёндилар. Мухосара овонида қўғон фасилининг устида ҳар кеча юруб эдук. Гоҳи мен, гоҳи Қосимбек, тоҳи яна беклардин ва ичкилардин эврүлурлар эди. Фируза дарвозасидин Шайхзода дарвозасигача фасил устидин от била юруса бўлур эди. Ўзга ерларда яёқ юрулур эди. Баъзиларким, яёқ юруб эврүлурлар эди, бир эврүлгунча тонг отар эди.

Бир кун Шайбоқхон Оҳанин дарвозаси била Шайхзода дарвозаси орасида уруш келтурди, менким қўмақ эдим, уруш мунда бўлгоч мунда келдим. Гозуристгон дарвозаси била Сўзангарон дарвозаси тарафидин парво қилмадуқ. Ул куни Шайхзода дарвозасининг устидин ўқ учиди бир бўз отлиқнинг отини новак ўқи

била яхши оттим. Ўқ била-ўқ борди. Бу оралиқта онча зўр келтурдиларким, Уштургардан навоҳисида фасилнинг тубигача келдилар. Биз мунда харбу зарбқа машғул, ул тарафдин тамом ғофил: йигирма беш-йигирма олти киши шоту тайёр қилғон экандурларким, ҳар шотунинг кенглиги ончаким уч киши, икки киши ёндаша чиқа олғай. Етти-секкиз юз ўбдон йигитларни бу шотулар била Гозуристон дарвозаси била Сўзангарон дарвозасининг оралиғи тўғриси пуста¹ кўюб, ўзи ул тарафдин уруш солғон экандур. Эли тамом бу тараф урушқа машғул бўлуб, булжор холи бўлғон маҳалда пускон ердин чиқиб, илдам келиб, бу шотуларни икки дарвозанинг оралиғи Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисининг тўғрисидин бир йўли ўқ фасилга қўялар.

Кўчбекнинг² Муҳаммадқули қавчининг яна бир бўлак йигитларнинг булжори бу ер эди. Бу йигитлар Муҳаммад Мазид тархоннинг ҳавлисида бўлурлар эди. Сўзангарон дарвозаси Қаро барлоснинг булжори эди. Гозуристон дарвозаси Ширим тағойининг ва оға-инисининг ва Қутлук Хожа қўқалтошнинг булжори эди.

Кўчбек, Муҳаммадқули қавчин, Шоҳ Сўфи, яна бир йигит яхшилар бориб мардоналиқлар қилдилар. Фасил устига ёғий киши-си баъзи чиқиб эдилар. баъзи чикмоқта эдилар. Бу мазкур бўлғон тўрт киши югуриб егиб чопқулаша зарби рост ура юруб, тушуруб қочурдилар. Боридин Кўчбек яхшироқ борди. Кўчбекнинг бирписандида ва намоён иши бу эди. Бу муҳосарада икки қатла хўблар илиғи ишга тегди. Қаро барлос ҳам Сўзангарон дарвозаси булжорида ёлғуз қолиб эди, ул ҳам яхши тўхғади. Қутлук Хожа қўқалтош ва Қулназар мирзо ҳам булжорларида Гозуристон дарвозасида эдилар. Алар ҳам оз киши била яхши тўхтаб, қўндалангдин яхшилар отқуладилар. Яна бир навбат Қосимбек йигитларни бошлаб Сўзангарон дарвозасидин чиқиб ўзбакларни Хожа Кафширгача қавлаб, бир неча киши тушуруб бош кесиб келди. Ошлиқ эмди пишган чоғ эди, ҳеч ким янги ошлиқ киюрмайдур эди.

Муҳосара айёми мумтад бўлди. Элга бисёр танқислиқ бўлди. Анга еттиким, фақир ва мискин ит этини, эшак этини йия кириштилар. Отқа бўғуз кам ёфғ бўлди. Дарахтларнинг баргини отқа берурлар эди. Анда тажриба бўлдиким, бори яфроқлардин тут яфроғи ва қаро йиғоч яфроғи отқа созворроқ эмиш. Баъзи қуруқ йиғочларни ранда қилиб, тарошасини сувға ибтиб отға берурлар эди. Уч-тўрт ойғача Шайбоқхон қўрғоннинг ёвуғига келмай, ироқроқдин қўрғонни эврүлуб кўчиб юрур эди.

Бир охшом эл ғофил ярим кечаға ёвуқ Фируза дарвозаси тарафида келиб, нақора чолиб сурон солдилар. Мен мадрасада эдим, Бисёр тараддуд ва дағдаға бўлди. Мундин сўнг ҳар кеча келиб, нақора чолиб сурон солиб, ғавғо қилур эдилар.

Ҳар неча атроф ва жавонибқа элчилар ва кишилар йиборилди, ҳеч кимдин қўмак ва мададе етишмади. Ул маҳалдаким, зўр ва қувватимиз бор эди, ҳеч навъ шикаст ва нуқсоне бўл-

¹ Л. б.— бўсаға.

² Л. б.— бу жойлари тушган.

майдур эди. Кўмак ва мадад қилмадилар ва мундоқ маҳалда худ не ҳисоб билан мадад қилгайлар. Буларнинг умиди била қабалда қалъадорлик қилмоқ бетақриб экандур.

Бурунғилар дебутурларким, қўғон беркигмакликка бош керак. икки қўл керак. икки бут керак: бош сардор бўлғай. Икки қўл икки тарафдин келдур кўмак ва мадад бўлғай. Икки бут қўғоннинг суйи била захираси бўлғай. Биз бу агроф жавонибдағилардин кўмак ва мадад қўз тутарбиз, булар худ ҳар қайси бир ўзга ҳаёлда.

Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва соҳиб тажриба подшоҳ бизга мадад қилмай ва кўмаклар бериб, элчи йибормай. Шайбоқхонға Камолиддин Ҳусайн Ғозурғохийни муҳосара оворида элчиликка йиборди.

Таибал Андижондин Нискет¹ навоҳисига келди. Хонни ҳам Аҳмадбек ва жамиъ Таибалнинг муқобаласига чиқордилар. Таклакон ва Турак² чорбоғи навоҳисига рўбарў бўлдилар. Уруш, туруш бўлмай, ажрашгилар. Султон Маҳмудхон уруш кишиен эмас эди. Сипоҳийликдан бисёр орий эди. Таибал била ўтру бўлгон чоғ хондин бедилона ақвол ва афвол зоҳир бўдур. Аҳмадбек турк киши эди, вале мардона ва давлатхоҳ эди. Ғариб дурушт айтур, дерким, бу Таибал не миқдор кишидурким, мунча дағдаға ва тараддуд тортарсиз. Агар қўзунғиз қўркса, қўзинғизни боғлаб юруб рўбарў бўлалар.

ВАҚОЕИ САНАИ САБЪ ВА ТИСЪА МИА¹

Мухосара имтидоди узоққа тортти. Захира ва узоқ ҳеч тарафдин келмади. Қўмак ва мадад ҳеч жонибдин етишмади. Сипоҳи ва раият павмид бўлиб, бирар, иккирар қўрғондин ташлаб қоча кириштилار. Шайбоқхон қўрғон элининг ожизлигини англаб, келиб Ғори Ошиқон навоҳисида тушти. Мен ҳам Шайбоқхоннинг рўбарў-йиға Қўйи Поёнда Малик Муҳаммад мирзонинг уйлариға келдим. Ушбу қушларда Узун Ҳасан Хожа Ҳусайнким, Жаҳонгир мирзонинг ёғийлигиға ва Самарқанддин чиқмоғимизга ул боис бўлуб эди, нечукким бурун мазкур бўлди², ун-ун беш навқари била келиб қўрғонға кирди. Бу кириши хейли мардона кириш эди. Сипоҳи ва шахрийға усрат ва танқис қўпрак бўлди. Ёвуқ кишилар ва муътабар кишилар фасилдин ташлаб қоча киришти. Бек отогликдин бир Вайс Шайх, Вайс Лоғарий байри эдилар, қочиб туштилар. Атроф ва жавонибтн билкул маъюс бўлдук. Ҳеч тарафдин умидворлик, қолмади. Озуқ ва захира кам эди. Бўлғони ҳам туганди. Ҳеч тарафдин озуқ ва захира келмади.

Бу маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солди. Агар бир тарафдин умидворлик бўлса, ё захира бўлса, сулҳ сўзига ким қулоқ солур эрди. Зарурат бўлди, сулҳгуна қилиб, кечадин икки нақр бўла ёвушуб эдиким, Шайхзода дарвозасидин чиқилди. Волидам хонимни олиб чиқтим. Яна икки хотун киши чиқти: бири Бечка халифа эди, яна бири Минғлик қўқалтош эди. Менинг эгачим Хонзода бегим ушбу чиққонда Шайбоқхонниг илигига тушти. Сўғднинг улуг шох-жўйлариға қоронгу кечада урунуб йўл итуруб юз ташвиш била тонг отқонда Хожа Дийдордин ўтуб, суннат вақтида Қарбуг³ пуштасига ёрмоштук. Қорбуг пуштасининг ши-молидин Худак кентининг⁴ оёғи била Илон Ўтини туслаб теб-радук. Йўлда борурда Қанбар Али ва Қосимбек била от тортиштук.

¹ Тўққиз юз еттинчи (1501—1502) йил воқеалари.

² Қ. б. — Жаҳонгир мирзо ёғийлигида ул боис бўлуб, бизни Самарқанддин чиқориб эрди ва яна печоглик фитна ва фасод андин зоҳир бўлуб эрдиким, мундин бурун мазкур бўлубтур холо.

³ Қ. б. — Қорнуқ.

⁴ Қ. б. — Хубкант (Л. б. да (حودك) ёзилган, хато бўлса керак).

Менинг отим ўтти анинг отининг қолғонини боқар хаёл қилиб қайрилдим. Танг бўшаб экандур, эгар эврүлди.¹ Бошим била ерга йиқилдим, агарчи ушул замон қўпуб отландим, вале ақлим охшом-гача қарорига келмади. Бу оламда ўтган вақое туш ва хаёлдек қўзумга ва қўнглумга қўрунур ва кечар эди.

Кеч намози дигар Илон Ўтида тушуб, от ўлтуруб этини шишлаб, кабоб қилиб, отни лаҳза тиндуруб отландук. Тонгдин бурунроқ Халилия кентига² келиб туштук. Халилиядин Дизак³ келилди, ул фурсатта Дизакта Ҳофиз Муҳаммадбек дўлдойнинг ўғли Тоҳир дўлдой эди. Семиз этлар ва майда этмақлар арзон, чучук қовунлар ва яхши ўзумлар фаровон. Андоқ усраттин мундоқ арзонлиқ ва андоқ балияттин мундоқ амонлиққа келдук.

Ваҳму⁴ усраттин амоне топтук,
Янги жон, тоза жаҳоне топтук.

Ўлум дағдағаси хотирдин рафъ бўлиб, очлиқ шиддати элдин дафъ бўлди. Умрумизда мунча фароғат қилмайдур эдук. Муддатулумр амонлиғ ва арзонлиғ қадрини мунча билмайдур эдук. Ишрат усраттин сўнг, фароғат машаққаттин кейин лаззатлиқроқ ва яхшироқ қўрунур. Тўрт-беш навбат ушмундоқ шиддаттин роҳатқа ва машаққаттин фароғатқа мунтақил бўллубтур. Аввалги навбат бу эди. Мундоқ душман балосидин ва очлиқ нбилисидин халос бўлуб, амонлиғ роҳатиға ва арзонлиғ фароғатиға етуштук. Уч-тўрт кун Дизакта исгироҳат қилдук. Андин сўнг Ўратена сари азиямат қилдук. Панюғар бир нима йўлдин қақасроқтур, чун муддати анда бўлуб эдим, ўтуб борурда, бориб ани сайр қилдим.

Пашоғарнинг қўрғониди отун ким, муддати мадид менинг онам хонимға мулозамаат қилур эди, бу навбат улоқсизлиқтин Самарқандга қолиб эди, учрай тушти, қўруштум, сўрдум. Самарқанддин бу ерга яёқ келибтур. Менинг онам хонимнинг сингли Хўб Нигорхоним олами фонийини видоъ қилган экандур. Ўратепада хонимға ва менга эшиттурдилар. Менинг отамнинг онаси ҳам Андижонда вафот қилгон экандур, ани ҳам мунда эшиттурдилар.

Хоним хон бобом шунқор бўлғоли оналари, инилари, сингилларииниким, Шохбегим ва Султон Маҳмудхон ва Нигорхоним ва Давлат Султонхоним бўлғайлар, қўрмайдурлар эди. Муфорақат имгидоди ўн уч-ўн тўрт йилга тортиб эди, туққонларни қўргали Тошкандга мутаважжих бўлдилар.

Мен Муҳаммад Ҳусайн мирзо била сўзлашиб, Ўратепанинг кентларииниким Дахкат⁵ деган ерда қишламоқ бўлдум. Бориб урукни Дахкатда қўюб, бир неча кундин сўнг Шохбегимни ва хон додамни ва уруг-қаяшини қўргали мен ҳам Тошканд азимати қилдим. Бориб

¹ Қ. б. — орқамға қайтиб боқтимки, уларнинг оти пачоғлиқ кейин қолиб экин. қийшайиб боқаримда отимнинг оили узулуб, эгари ўргүлди.

² Қ. б. — Улуг Халил.

³ Қ. б. — Дизак.

⁴ Қ. б. — Фурӯд.

Қ. б. — Деҳкат دهکات

Шоҳбегим ва хон додамға мулозамат қилиб, бир неча кун анда бўлдум. Менинг онамнинг туққон эгачиси Меҳр Нигорхоним ҳам Самарқанддин келдилар. Менинг онам хоним беҳузур бўлдилар, хейли ямон беҳузурлуқ эди. Маҳкам мухотара ўтқардилар.

Ҳазрати Хожаго Хожа Самарқанддин чиқиб келиб, Фаркатта ўлтуруб эдилар. Фаркатқа бориб Хожани кўрдум. Умидвор эдимки, хон додам риюят ва иноят мақомида бўлуб, вилоят ва парғана бергайлар. Ўратенани ваъда қилдилар. Муҳаммад Ҳусайн мирзо бермади. Билмон ўзлукидин бермадимۇ ё юққоридин ишорат бўлдимۇ?

Неча кундин кейин Дахкат Ўратепанинг қўхноя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач Масчо¹ бўлур. Эли агарчи сорт ва дехнишиндур, вале атроқдек гала ва рамалиқ эллардур. Дахкатнинг қўйини қирқ минг ченарлар эди. Бу кентта раоёнинг уйлариға туштук. Мен бир калонтарининг уйига туштум, қари киши эди, олтмиш-егмишда² бор эди, вале онаси хануз бор эди. Хейли умр тонқон хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонға кирганда бу хотуннинг уруқ-қаяшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, хикоят қилур эди. Бир Дахкатда ушбу хотуннинг ўзидин туққон ва набира ва қиз набира ва набиран набира туқсон олти киши ҳозир эди. Ўлганлари била икки юз ҳисоб қилурлар эди. Набирасининг набираси бир йигит йигирма беш-йигирма олти ёшлар, қон қора сақотлик йигит эди.

Дахкатда эканда Дахкатнинг гирд ва навоҳисиданги тоғларини ҳамиша яёқ юруб, сайр қилур эдим. Аксар яланг оёқ юрур эдим. Яланг оёқ қўн юргандин оёқларим андоқ бўлуб эдиким, тоғ ва тош тафовут³ қилмас эди. Ушул сайр асносида бир кун намози дигар била намози шом орасида бир иничка помўшаххас йўл била бир ўй тушуб борадур эди. Мен дедимким, бу йўл қасига борур экин? Ўйға қўз солинг, ўйни итурманг, то йўлнинг қай сари чиқари маълум бўлғай. Хожа Асадулло зарофате қилди, дедимким⁴: «Говгум шавад, чикор кунем»⁵.

Ушбу киш сипоҳилардин баъзиси бизнинг била қазоқлиқларда юруй олмай. Андижонға бормоққа рухсаг тиладилар. Қосимбек муболагалар била арзға еткурдиким, чун бу киши борадур. Жаҳонгир мирзоға махсусона ўз кийганингизни йиборинг. Бир ос бўркумни⁶ йибордим. Қосимбек яна муболага қилдиким, Танбалға

¹ Қ. б. — Масихой вилояти.

² Қ. б. — етмиш-сексон.

³ Қ. б. — таъсир.

⁴ Қ. б. — бир иничка йўл била бир киши бир ўқуз олиб борадур эди. Мен сўрдумки, бу йўл қайда борур? Айқтиким, ўқузға қораланг, дев гурманг, то қайда боргай. Бу сўзни эшитиб, Хожа Асадулло зарофат қилди, дедимким, агар ўқуз итса, на қилурбиз?

⁵ Агар ҳукиз йўқолса, нима қиламиз? Ёки говгум бўлса, яъни қоронгу тушиб қолса нима қиламиз? Бу ерда «говгум»нинг иккала маъносиға ҳам ишорат қилиб лутф қилинган.

⁶ Қ. б. — бир кийган тақиямни.

ҳам бир нима йиборсангиз не бўлғай? Агарчи рози эмас эдим. Қосимбекнинг муболағаси жиҳатидан Нуён қўқалтошнинг бир ўғук ясси қиличиниқим Самарқандта ўзи учун ясашиб эди. Танбалға йиборилди. Менинг бошимға текқан қилич ушбу қилич — ўқ эди, нечукким келур йилнинг вақосида мазкур бўлғусидур.

Неча кундин сўйг менинг улўғ онам Эсан Давлатбегимким, мен Самарқанддин чиққонда қолиб эдилар. Самарқандта қолғон кўч-уруғ ва оч ва орук била келдилар. Ушбу киш ўртасида Шайбонийхон¹ Хўжанд сўйини муз била кечиб, Шохрухия ва Пискент навоҳисини чоғти. Хабар келгач кишимизнинг озлиғига боқмай, чопа отландук. Хўжанднинг қуйиғи кентлари Ҳаштияк тўғриси била мутаважжих бўлдук. Маҳкам зарб совуқ эди. Бу навоҳида Ҳодарвеш ели ўксумас, ҳамиша тунд қўпар. Ул мартабада совуқ эдиким, ушўл қишда икки-уч киши бу орада совуқнинг шиддатидин ўлуб эди. Манга ғуслағ аҳтиёж эди. Бир ариқ сўйидаким ёқалари қалин муз тўнғуб эди. ўртаси сувнинг тезлиғи жиҳатидин ях боғламайдур эди. бу сувға кириб ғусл қилдим. Ўн олти қатла сувға чўмдум. Сувнинг совуқлиғи хейли таъсир қилди.

Тонгласи Хўжанд сўйини Ҳослар тўғрисидин муз устидин ўтгук. Сувдин ўтуб гунқатиб, Пискентга келдук.

Шайбоқхон худ Шохрухия навоҳисини — ўқ чоғиб ёнғондур. Ул фурсатта Пискент Мулла Ҳайдарнинг ўғли Абдулманнонда эди. Абдулманнондин кичикрак Мўъмин отлиқ бир ярамас ва паришон ўғли мен Самарқандда эканда менинг қошимға келиб эди, филжумла риоят қилиб эдим. Билмон Нуён қўқалтош Самарқандда анинг била нетавр ямон маош қилур, бу...³ кийна сахлаб экандур. Ўзбек чоғунчисининг ёнилғон хабари келгач, хон қошиға кетти.

Пискентгин кўчуб Охангарон кентларида уч-тўрт кун таваққуф қилдук. Самарқанддағи ошнолик била мулла Ҳайдарнинг ўғли Мўъмин Нуён қўқалтошни ва Аҳмад Қосимни. яна баъзиларни оғизлағони⁴ чорлар, менким Пискентгин кўчтум, бу жамъ Пискентга қолдилар. Бу жамоатқа бир жар ёқасида суҳбаг берур. Биз келиб Охангарон кентларидин Сом-сийрак⁵ деган кентга туштук. Тонгласи хабар келдиким, Нуён қўқалтош жардин мастлиқта йиқилиб ўлибгур. Ҳақназарниким, Нуённинг туққан тағойиси эди, яна бир жамъ била йиборилди. бориб Нуённинг йиқилган еридин тоғиб, аҳтиёт қилиб, Нуённи Пискентга туфроққа гопшуруб келдилар. Булар суҳбаг тутқон ердин бир ўқ отими бир баланд жарнинг остида Нуённинг ўдугини гонибдурлар. Баъзига гумон бўлдиким, Самарқанддағи кийнани сахлаб, Мўъмин Нуёнға қасд қилди, таҳқиқини киши билмади. Манга ғариб таъсир қилди, кам кишининг фавтиға мунча мутаассир бўлуб эдим. Бир ҳафта-ўн кунгача ҳамиша йиғ-

¹ Л. Ш. Шайбонхон

² Л. Ш. Пискент (*پسکنت*) Қ. б. да Бешкент (*بشکنت*)
Таржималарда Бишкент.

³ Л. Ш. Нукталар ёрида уят сўкиш сўз ишлатилган. Қ. б. муҳлик дейилган.

⁴ Л. Ш. оғизлагони (тўғриси оғизлагони бўлиши керак). Қ. б. гаом еғали.

⁵ Қ. б. Сом-сарак (хамма ерда).

лардим. Фавтининг тарихи «фавт шуд Нуён¹» топилиди.

Неча кундин сўнг ёниб Дахкатга келдим. Ёз бўла Шайбоқхоннинг Ўратепа устига келур хабари бўлди. Дахкат туз ер учун Оббурдан дабони била Масчо² кўхистониға оштук. Масчонинг қуйиғи кенти Оббурдандур. Бу Оббурдандин қуйироқ бир чашма тушубтур, бу чашма бошида мазоредур. Ушбу чашмадин юққори Масчо дохилидур. Қуйи Палгарға тааллуқдур. Ушбу чашма бошида, чашма ёқасидағи тошида қазиб, бу уч байтни сабт эттим:

Шунидам ки Жамшеди фаррух сиришт
Бу сарчашмае бар санге навишт:

«Барин чашма чун мо басе дам заданд,
Бирафтанд то чашм барҳам заданд.

Гирифтем олам ба мардию зўр,
Ва лекин набурдем бо худ ба гур»³.

Ул кўхистонда бу расмдурким, тошқа қазиб абёт ва нималар битирлар. Ушбу Масчода эканда Мулло Ҳижрий шоир Ҳисор тарафидин келиб мулозамат қилди. Бу матлаъни ушул айёмда айтиб эдим:

Такаллуф ҳар неча сураат тутулса ондин ортуқсен,
Сени жон дерлар, аммо бетакаллуф жондин ортуқсен.

Шайбоқхон Ўратепанинг гирд ва навоҳисиға келиб, бир пора бузуқчилик қилиб ёнди. Шайбоқхон Ўратепанинг устида эканда кишимизнинг озлиғиға ва яроқсизлиғиға боқмай, Масчода урукни қўюб, Оббўрдан добонидан ошиб, Дахкат навоҳисиға келдукким, кеча эрта ёвуқ сиғиниб, қопуға келган ишни тақсир қилмағайбиз. Шайбоқхон бот ўқ ёнди.

Яна добон ошиб Масчоға келдук. Хотирға кечтиким, мундоғ тоғдин тоғқа алохон ва аломон, вилоятимиз йўқ, еримиз йўқ, турмақ бетакрибдур, хон қошиға Тошкандға-ўқ боралинг. Қосимбек бу юрумоққа ризо бўлмади. Қорабулоқда уч-тўрт мўғулни забт ва сиёсат учун ўлтуруб эди, нечукким мазкур бўлди. Фолибо ушул жиҳатидин бормоққа тараддуд қилди. Ҳар неча муболаға қилдук, бўлмади. Оға-ини ва тавобеъ ва лавоҳиқи била Ҳисорға тортти.

Биз Оббурдан кўтали била ошиб, хон қошиға, Тошкандға мутаважжих бўлдук. Ушбу айёмда Танбал черик тортиб Оҳангарон жулгасиға келди. Черик устида Муҳаммад дўғлатким, Муҳаммад Ҳисорийға машхур эди, яна иниси Султон Ҳусайн дўғлат, Қанбар Али саллоҳ муттафиқ бўлуб Танбалға қасд қилурлар. Бу муҳимни Танбалға сезиргач, тура олмадилар, хон қошиға қочиб келдилар.

Бизга қурбон ийди Шохрухияда бўлди. Бетаваққуф ўтуб, хон

¹ «Фавт шуд Нуён» (вафот қилди Нуён) فوت شد نويان

² «Абжад ҳисоби»да — ҳижрийда 907 йил.

³ Қ. б.— ҳамма ерда Масихой.

³ Эшиттимки, қутлук табиатли Жамшид бир булоғ бошида тош устига шундай деб ёзган экан: бу булоғ тепасида бизлар сингари қўп кишилар келиб ўлтурдилар, кетдилар ва йўқ бўлдилар. Оламни мардлик ва зўрлик билан олдиқ, лекин ўзимиз билан гўрга элтмадик.

қошиға, Тошкандга бордим, Бу рубойини айтиб эдим, маъмул
қофиясида тараддудим бор эди, ул маҳалда шеър мусталакотига
мунча татаббуъ қилмайдур эдим, хон хуштабъ киши эди, шеър
айтур эди, агарчи сару сомонлик газали камроқ эди, бу рубойини
хонга ўтқариб, тараддудимни арз қилдим. Қўнгул тинғудек шофий
жавоб топмадим. Ҳолибо шеър мусталахотиға камроқ татаббуъ
қилғондурлар. Рубойи будур:

Ёд этмас эмиш кишини меҳнатта киши,
Шод этмас эмиш қўнгулни ғурбатта киши.
Қўнғлум бу ғариблиқта шод ўлмади ҳеч,
Ғурбатта севуимас эмиш, албатта, киши.

Сўнгра маълум бўлдиким, турки лафзида маҳал иқтисоси била
то ва дол яна ғайн ва қоф ва қоф бир-бирлари била мубаддал
бўлурлар немиш.

Бир неча кундин сўнг Таибал Ўратенанинг устига келди. Бу
хабар келгач хон Тошканддин черик отланди. Пискенг била Сом-
сийракнинг орасида бурунғор ва журунғорни ясол ясаб эдим,
қўрдилар. Мўғул дастури била туғ¹ боғладилар. Хон оттин тушти.
Тўққуз туғни хоннинг олида турғузуб, бир мўғул бир ўйининг ўрта
илигига² бир узун оқбўзни боғлаб, илигига тутубдур. Яна уч парча
узун бўзни уч туғнинг тутасидин қуйироқ боғлаб, туғнинг йиғо-
чининг остидин олиб келтуруб, бир бўзнинг учини хон босиб турди.
Яна бир тўққа боғлағон бўзнинг учини мен босиб турдум. Яна бир
бўзнинг учини Султон Муҳаммад Хоника. Ул мўғул бўз боғлағон
ўйининг ўрта илигини илигига олиб, мўғулча нималар деб тўққа
боқиб ишорат қиладур, хон ва тамом турғонлар туғ сориға қимиз-
лар сочадурлар. Нафирларни ва нақораларни бир йўли чаладурлар.
Бўлғон ясолда турғон черик эли бир йўли сурон соладурлар. Уч
навбат ушмундоқ қиладурлар. Андин сўнг отланиб, сурон солиб
ушмунча черик даврин чопадурлар. Мўғул орасида Чингизхоннинг
тузуки холоғача Чингизхон ясаб қўйгандек ўқтур.

Бурунғор бурунғорда, журунғар журунғарда, гул ғулда, ҳар
ким ота-отасидин қолган ерида-ўқ турар, бурунғор била журун-
ғарда ҳар кимнинг эъгибори қўирақтур, уч сариоқ турарлар. Бу-
рунғорда чароси била бекичик уруғининг ҳамиша учқа чиқмок
талашлари бор. Ул-фурсатта чаросининг туман бегиси Қашқа Мах-
муд эди, хейли мардона йиғит эди. Бекичик туманинингким, ту-
манга-ўқ машҳурдур, туман бегиси Айюб Яъқуб эди, учқа чиқмок
учун уруштилар. Бир-бирларига қиличлар суғуруштилар. Охир
ғолибо мундоқ қарор топтиким, чаргада бириси юққори турғай.
ясолда яна бири учқа чиққай. Тонгласиға Сом-сийрак³ навоҳисини
чарга солиб овладилар. Келиб Турок⁴ чорбоғига тушўлди. Ул ғаз-
алеким, тугаттим, ушбу кун ушбу юртта тугаттим. Ул туганган
ғазал будур:

¹ Қ. б.— дамлама.

² Қ. б.— бир ўқузни илик сўнғига.

³ Қ. б.— Сом-Сорак.

⁴ Қ. б. Турк (تورک)

Жонимдин ўзга ёри вафодор гонмадим.
Қўнғулумдин ўзга маҳрами асрор гонмадим

Бу ғазал етти¹ байт турур. Мундин сўн ҳар ғазалким ту
гапти. ушўл тартиб била-ўқ битилди.

Мундин кўч-бакўч Хўжанд дарёсининг ёқасига келтилар. Бир
қун сайр тарийқи била сувдин ўтуб, ош ишируруб, йиғишларни ва
чўхраларни шўхлукқа солдук. Ушбу қун менинг такбандимнинг
олтун куллобини ўғурладилар. Тонгласига-ўқ Хоиқули Баёиқули
била Султон Мўхаммад Вайс қочиб Тапбалга бордилар. Барчага
гумон бўлдиким, бу ҳаракаг булардин содир бўлубтур, агарча
таҳқиқ бўлмади. Аҳмад Қосим қўхбур ҳам ижозаг тилаб, Уратенга
борди. Ул ҳам ушбу борғон била келмади. Тапбалга борди.

ВАҚОЕИ САНАИ САМОН ВА ТИСЪА МИА¹

Хоннинг бу юруши бефойдарок юруш эди, кўрғон олмоқ ва ёғий босмоқ йўқ: бордилар, келдилар. Бу муддаттаким, Тошкандта эдим, хейли қаллошлиқ ва хорлик тортилди: вилоят йўқ, вилоят умидворлиғи йўқ, навкар аксар гарқади: маъдудиким, қолиб эди, қаллошлиқтии менинг била юруй олмас эдилар. Хон додамнинг эшигига борсам, гоҳи бир киши била, гоҳи икки киши била борур эдим, вале яхшилиғи бу эдиким, ёт эмас эдилар, туққон эдилар. Хон додамга кўрунуш қилиб, Шохбегим қошига келур эдим. Ўз уйимдек бош яланг, оёқ яланг кирар эдим. Охир мундоқ саргардонлиқтин ва бу навъ беҳонумонлиқтин жонга еттим. Дедимким, мундоқ душворлиқ била тирилгунча, бош олиб итсам яхши. Бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча, оёғим еганча кетсам яхши. Хитойга бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди. Вале салтанат ва алойиқ жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Салтанат худ борди. Онам оналариға, инилариға қўшилдилар. Мавоне рафъ бўлди, ул дағдағалар дафъ бўлди. Хожа Абулмакоримнинг тавассути била бу сўзни ораға солдимким, Шайбоқхондек ғаним пайдо бўлубтур, мунинг зарари туркка ва мўғулға мусовидур. Мунинг фикрини ҳололиқтаким, улусни яхши босмайдур ва кўн улғаймайдур, қилмоқлик вожибдур. Нечукким дебтурлар:

Имрўз бикуш чу метавон қушт,
Оташ чу баланд шуд жаҳон сўхт.
Мағзор ки зиҳ қунад камонро,
Душман чу ба тир метавон дўхт.²

Кичик хон додам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдурким, мулоқот қилмайдурлар, мен ҳам уларни кўрган эмасман. Бўла олғаймуким, мен борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулоқот қилмоққа восита ва соийъ бўлсам. Ғаразим бу эдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсам, Мўғулистон ва Тўрфонга боргонда

¹ Туққиз юз саккизинчи (1502—1503) йил воқеалари.

² Кучинг етар экан, оловни шу он ўчир. Агар алашга олса, жаҳонни куйди ради. Душманин ўқ билан уришга қодир экансан, унинг камон керишига қўйма.

худ ҳеч монс ва дағдаға қолмас. ўз жиловим ўзумнинг илғимда бўлур. Бу ҳаёлимдин ҳеч киши соҳиби вуқуф эмас эди, кишини соҳиби вуқуф ҳам қилиб бўлмас эди. Не жиҳаттинким, онамға худ мумкин эмас эдиким, мундоқ сўзларни айтса бўлғай. Яна бир неча улуг-кичик гирд ва гўшамда бўлурлар эди. Ўзга умидворликлар била манга праишиб саргардонлик торғиб юрурлар, аларга ҳам мундоқ сўзларни айтмоқнинг ҳеч дутғи йўқ эди. Хожа Абулмақорим Шохбегимга ва хон додамга бу сўзини айтқоч, алардин ризо не фаҳм бўлур. Яна хотирларига кечарким, риоят топмоғондин магар рухсат тилайдурман. Бу жиҳаттин номус қилиб рухсатга андак тааммул қилдилар.

Ушбу фурсатга кичик додамдин бир киши келдиким, таҳқиқ кичик хон келадур. Бу ҳаёл ҳам бўлмади. Яна бир киши келиб, кичик хоннинг яқин етганининг хабарини айтқоч, Шохбегим ва кичик хон додамнинг сингиллари Султон Нигорхоним ва Давлат Султонхоним ва мен ва Султон Муҳаммад Хоника ва Мирзохон, борча кичик хон додамга ўтру чиқтук. Тошканд била Сайромнинг орасида Яғо¹ деган кент ва яна бир неча кентгиналар бор. Иброҳим ота ва Исҳоқ отанинг қабри андадур, бу кентларгача борилди. Кичик хон додамнинг бу замон келуриши таҳқиқ билмай ҳолидин суръат била отланиб эдим. Баякбор хон учрай-ўқ туштилار. Илгари юрудум, мен тушганда-ўқ кичик хон додам вокиф бўлди, хейли изтиробга бўлди. Ғолибо андоқ ҳаёли бор экандурким, бир ерда тушуб ўлтуруб, менинг била таъзим била қўрушгайлар. Ёвуқ етишиб туштум, маҳал ул тақозо қилмади, юкунгуча фурсат ҳам бўлмади, буқулуб бориб қўруштум. Изтироб ва шифоида бўлуб, филҳол Султон Саидхон била Бобохон Султонини буюрдиларким, тушуб менинг била юкунуб қўрушгайлар. Хоннинг ўғлонларидин ушбу икки султон-ўқ келиб эди. Ўн уч ўн тўрт ёнда бўлғойлар эди. Бу султонлар била қўрушуб отланиб, Шохбегим қонига келдук. Ўлтуруб, ўтган-кечган кайфият ва ҳолатгини ярим кечагача ўлтуруб айтиштилар. Тошгласи кичик хон додам манга мўғулча расмлик бош-оёқ ва қўрини ва эгарлик хосса отини иноят қилди. Мафтўлдук мўғули бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўи ва хитойи қўр, бурунги расмлик тоши чиноти била хитойини сўл сари, яна уч-тўрт нима хотун кишининг ёқосига осар анбардон ва харигасидек нималар осибгўрлар, ўнг сарида ҳам ушмундоқ уч-тўрт нима осиб-гўрлар. Ул ердин Тошканд сори мугаважжих бўдилар.

Улуг хон додам ҳам Тошканддин уч-гўрт йиғоч йўл ўтру чиқиб, келди. Бир ерда шомиёналар гиқиб, улуг хон ўлтурди. Кичик хон рубарўдин келадур эди. Ёвуқ етгач хоннинг сўл қўли била кейиндин эврулуб келиб, хоннинг олида тушуб келди. Қўрушур ерга етишиб, тўкқуз қатла юкунуб келиб қўрушти. Улуг хон ҳам кичик яқин етгач, қўнуб қўруштилар, галаба қучунуб турдилар. Енгонда ҳам кичик хон тўкқуз қатла юкунди. Торғиқ тортқонда ҳам қалин юкунди. Андин сўнг келиб ўлтурдилар. Кичик хоннинг кишилари тамом мўғулча ясаиш эдилар: мўғулча бўрklar, хитойи аглас ва

¹ Қ. б. Яғмон.

сончма тиккан тўнлар ва мўғулча яшил сағрилиқ соқдоқлар ва эгарлар ва мўғулий отлар ва таври ғайри мукаррар зеб била келди.

Кичик хон озроқ киши била келиб эди: мингдин кўпроқ, икки мингдин озроқ бўлғай эди. Кичик хон додам гариб атворлик киши эди, қиличига маҳкам эрклик ва мардона киши эди. Бу аслиҳадин қиличқа кўпрак муътақид эди. Дер эдиким, шашпар ва пиёзий ва кистан ва табарзин ва болтуким бор, тегса бир ери коргардур, қилич агар тегса, бошдин-оёғи коргардур, кесар. Қиличини ҳаргиз ўзидин айирмас эди: ё белида эди ё илигида. Ёқа ерда улғонғон учун бир нима рустойроқ, дуруштғуйроқ эди. Ушбу мўғулча зеб билаким, мазкур бўлди, кичик хон додам била келдим. Хожа Абулмакорим улуғ хон додам била эди, мени тонимайдур, сўрубтурким, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг танибтур.

Тошкандга келиб бот-ўқ Султон Аҳмад Танбалнинг устига Андижонга черик торгтилар. Кандирлик добонининг йўли била мутаважжиҳ бўлдилар. Оҳангарон жулгаси ета кичик хонни ва мени илгаррак айирдилар. Добондин ошиб Зирқон ва Карнон навоҳисидида бир кун дим кўрдилар, черикларини ўтғиз минг ченадилар.¹

Илгаридин хабар кела бошладиким, Танбал ҳам черикини йиғиб Ахсига келибтур. Хонлар машварат қилиб, раъйлари мўнга қарор топтиким, манга бир пора черик қўшқайлар, Хўжанд суйини ўтуб, ўш ва ўзганд сори бориб, орқасига эврўлғаймен. Сўзни мўнга қуюб. Айюб бекчикни тумани била. Жон Ҳасан поринни норинлари била. Муҳаммад Ҳисорий дўғлатни, Султон Ҳусайн дўғлатни, Султон Аҳмад мирзо дўғлатни ўзларини, дўғлат тумани, буларда эмас эди, Қанбар Алини ва Сориғбош мирзо итарчини черик доругаси қилиб манга қўштилар. Карнондин, хонлардин айрилиб, Сакон навоҳисидин Хўжанд суйини сол била кечиб, Хўқон ўрчини била ўтуб, Қубони бостуруб, Олайлук ўрчини била ўш устига илгадук.² Саҳар вақти ўш кўрғонига гофилликқа етиштук. ўш эли чора қила олмадилар. ўшни гоишурдилар. Бигтабъ вилоят эли бизни кўп гилар эрдилар. Танбалнинг кўркунчидин ва бизнинг йироқ лиғимиздин чораларин топа олмастар эди. ўшқа келиб киргач, Андижоннинг шарқ ва жанубидағи тоғ ва туз эл ва улуслари тамоm кирдилар. ўзганднингким бурун Фарғонанинг пойтахти ул экондур, яхши кўрғони бор, сарҳадга воқе бўлубтур. Эли бизнинг қуллўғимизни қабул қилиб, киши йибориб, манга кирдилар. Неча кундин сўнг Марғинон эли ҳам доруғасини уруб қавлаб, манга кирдилар. Хўжанд суйининг Андижон тарафидағи кўрғонлардин бир Андижондин ўзга гамом кирдилар.

¹ Қ. б.— Абон кўталидан ўтуб Зирмон ва Кирмон кўтали икки хон яна қўшулушгилар. ўшал манзилда черикини сол кўрдилар. ўтғуз минг киши тахмин қилдилар.

² Қ. б.— Кирмонда хондин айрилиб, Манган навоҳисидида Хўжанд дарёсини сол била ўтуб, рабоғи Чўбон йўли бирла Кабол босиб ўтуб, Олмалик йўли била ўш устига келдук.

Бу айёмда бовужудким мундоқ шўр ва фитна қойим бўлди. Танбал хануз ўзига келтурмай, Ахси била Карнон оралиғида отлик-яёв черики била хонлар била рўбарў бўлуб, ўзини шох ва хандақ била беркитиб ўлтуруб эди. Бир неча навбат ул тарафдин оз-оғлок уруш-муруш бўлур, вале ҳеч жонибтиш, ғолибият ва мағлубият мушаххас ва маълум бўлмас, чун Андижон тарафидаги эл ва улус ва қўргон ва вилоят аксар манга кирдилар. Андижоннинг эли ҳам биттабъ мени тилар эдилар, вале чораларин топа олмаслар эди, хотирға еттиким, бир кеча Андижоннинг ёвуғига бориб, киши киюруб, хожа ва арбоблари била сўзлашсак, аҳтимоли борким, бизни бир тарафдин киюргайлар. Бу хаёл била ўшдин отланиб, ярим кеча Андижоннинг бир курухида Чилдухгарон рўбарўйига келдук. Қанбар Алибек ва яна баъзи бекларни илгаррак йиборилдиким, илчкалик била қўргонга киши киюруб, хожа ва арбоб била сўзлашгайлар. Биз йиборғон бекларнинг интизоридида от устида-ўқ туруб эдик, баъзи ургудамоқга, баъзи хоболуд, кечанинг уч паҳри бўлғой эди. баякбор таблбоз уни ва сурон чиқти. Ёғийнинг қўшини, озини билмай, ғофил ва уйқулук эл бир йўли-ўқ, бир-бирига боқмай дувурлаб қоча бердилар. Мен элни тийгунча фурсат ҳам бўлмади. Ёғий сори-ўқ юрудум. Миршоҳ қавчин, Бобо Шерзод ва Дўст Носир менинг била-ўқ тебрадилар. Биз тўрт кишидин ўзга жаминъ эл қочмоққа-ўқ юз қўйдилар. Озроқча ёниб эдимким, бу доринғонлар ўқ қўюб, сурон солиб, етишиб келдилар. Бир қашқа отлик киши манга яқин сиғиниб келди. Отини ўкладим, юмаланиб борди. Бир нима босилгондек бўлдилар.

Менинг била бўлғон уч киши дедиларким, қоронғу кеча ёғийнинг қўни-ози маълум ва мушаххас эмас. Бўлғон черик эли тамом кетгилар, биз тўрт кишидин не миқдор мўтазаррир бўлғайлар, бориб бу дурамаган элга егиб, урушмоқ керак. Катраб элга етиб, уруб, камчилаб, ҳар чанд қилиб, эл тийилмади. Яна бу тўрт киши била ёниб, ўқ қўйдук, озроқча тўхтадилар. Чун бир-икки навбат қўрдилар, биз уч — тўрт киши, беш эмасбиз. Яна элни қўлга тушурмакка машғул бўлдилар. Ушбу дастур била уч-тўрт қатла бориб элни тийдим. Эл тийилмоғоч, яна ушбу уч киши била ёниб ўқ қўюб, ғанимни ёндурдум. Икки-уч курухгача элни Харобук ва Пашомунининг¹ рўбарўидаги пуштағача қувлай келдилар. Пуштаға етганда Мухаммад Али мубашшир учради. Мен дедимким, бу оз кишидур, туруб от солалинг. Туруб от солдук, ириша туруб қолдилар. Париншон бўлгон эл ул тарафдин-бу тарафдин йиғилиб келдилар. Баъзи ўбдон-ўбдон йигитлар ушбу дориткон била рост ўшқа борибтурлар.

Бу кайфият мундоқ экандурким, Айюб бекчикининг туманидин бир неча мўғул ўшдин биздин айрилиб қазокликқа Андижоннинг гирдиға келган экандурлар. Бизнинг черикининг ғавғосини эшитиб, илчкалик била илгаррак келиб, ўрон адашурлар. Бу ўрон икки навъ бўлур: бир улким, ҳар қавмининг ўрони бор, нечукким, баъзи қавмининг ўрони «дурдона» дур ва баъзининг «тукқай», баъзининг «лулу»;

¹ Қ. б. — Жаробук ва Шибомун.

яна бир тамоm черикка иш маҳалида икки лафзни ўрон қўярларким, иш вақтида учрашқонда, бири бир лафзни айтқонда яна бири ул маъҳуд лафзни айтқай. то бу тарийқ била эл ёғийдин айрилғай ва ўз кишини ётдин фарқ қилғай. Ул юрушта маъҳуд ўрон алфази «Тошканд» била «Сайрам» эди. Тошканд деса Сайрам дейилғай, Сайрам деса Тошканд. Бу орада — тўрда Хожа Муҳаммад Али илгаррак экандур. Мўғуллар: Тошканд. Тошканд деб келурлар. Хожа Муҳаммад Али сарт киши изтиробта бўлур. муқобалада ул ҳам, Тошканд Тошканд дер. Мўғуллар ёғий кишиси хаёл қилиб сурон солиб, габлибоз чолиб ўқ қўярлар. Ушбу тарийқни галат гавго била турмаб паришон бўлдук.

Ул қилгон хаёл бўлмади. Яна ёниб ўшқа келдук. Беш-олти кундин сўнг тоғ ва туз ва қўрғон манга ружуъ қилғонидин Танбал ва тавобини бедил ва беной бўлуб, чериги ва эли учар-тўртар тоққа ва тузга қоча кириштилар. Баъзи анинг ичиндин келганлар дедиларким, Танбалнинг иши бузулмоққа етибдур. Ушбу уч-тўрт кунда таҳқиқ бузуллуб ёнғусидур. Бу хабарлар келгач, Андижон устига отландук.

Андижон қўрғонинда Танбалнинг кичик иниси Султон Муҳаммад Калпук¹ эди. Тутлук² йўли била келиб, Андижоннинг жануб тарафиға Хоконға намози пешинда чопқун қўюлди. Ўзум ҳам чопқунчининг кейинича юруб, пуштаи Айшнинг Хокон тарафидағи доманасига келдим. Қоровулдин хабар келдиким, Султон Муҳаммад Калпук бўлгон кишиси била маҳалла ва боғоттин тошқари пуштаи Айшнинг доманасига чиқибтур. Чопқунчи хануз йиғилмайдур эди. Чопқунчининг йиғилуриға бокмай бетаваққуф ёғий сари тез-ўқ тебрадим. Калпукнинг кишиси беш юздин қўпроқ бўлғай эди. Агарчи бизнинг кишимиз андин қўпрак эди, вале черик эли чопқунға таркаб эди. Рўбарў бўлгон маҳалда ўшанча-ўқ бўлғай эдук. Ясол ва тартибини мулоҳаза қилмай, жилаврез-ўқ ганим сари мўтаважжих бўлдук. Ёвуқ етгач, тўхтай олмади. Бир-икки қилич олишгунча ҳам бўлмади, қоча берди. Кишисини Хокон дарвозасининг ёвуғиғача тушара бордилар. Ёғийни босиб маҳалланинг ёқаси Хожа Каттага етганда намози шом бўлуб эди, тез-ўқ дарвозаға стар хаёлим бор эди.

Улут қари, тажрибалиқ беклар — Носирбек Дўстбекнинг отаси, Қанбар Алибек арзға тегурдиларким, кеч бўлубтур, қоронғуда қўрғонға яқин сизиниб бормоқ беҳисобдур, кейинрак тортиб тушанинг, тошга не чоралари бордур, қўрғонни берурлар. Бу тажрибалиқ бекларнинг сўзига кириб, маҳаллотнинг ёқасидин-ўқ ёндук. Агар қўрғон эшиғига борсоқ экандур, бешаку шубҳа қўрғон иликка қирар экандур. Намози хуфтан эди, келиб Хокон ариғидин ўтуб, Работи Рўзақ кентининг ёниға тушулди.

Бовужудким Танбалнинг бузуллуб, ёниб Андижонға келур хаба-

¹ Қ. б. — Гулбек.

² Қ. б. — Тутлук.

ри бор эди, бетажрибалиқдин ғафлате бўлди. Хокон ариғидек берк ариғнинг ёқаси беркилиб тушмай, ариғдин ўтуб келиб Работи Рўзак кентининг ёнига тубтуз ерга тушулди. Қоровул йўқ, жангдо вул йўқ, ғофил ётилиб эди. Тонг бошида эл чучук уйқуда эдиким, Қанбар Алибек қатраб қичкириб айттиким, ёғий етти, қўпунг. Ушмунча деб, лаҳзаи таваққуф қилмай ўта чиқти, ёнмади. Мен ҳамиша, омонлиқда ҳам, тун, ўқуввоқ чигормай-ўқ такия қилур эдим. Қўпқоч-ўқ қилич, соқдоғни боғлаб филҳол отландим. Туғчи туғ боғлағуча фурсат бўлмади, туғни илигига олиб-ўқ отланди. Ёғий келадурган сори-ўқ мутаважжих бўлдук. Ул отланғонда ўн-ўн беш киши ҳамроҳ эди. Бир ўқ отими келиб эдукким, ёғийнинг чопқунчисига еттук. Бу ҳолатта менинг била ўнча киши бўлғай эди. Илдам юруб етиб, ўқ қўюб, илгариги кишинини олгон била тебрадук. Яна бир ўқ отими қавлаб бориб эдукким, ғулиға еттук.

Султон Аҳмад Танбал юзча чоғлиқ киши била тўхтаб турубдур. Танбал ўзи яна бир киши била ясолидин эшиклик, тувурлук, илгарак ур-ур деб турубдур, вале эли аксар ёнларини бериб, қочай-қочмай дегандек этиб турубдурлар.

Ушбу замонда менинг била уч киши қолиб эди: бир Дўст Носир, яна Мирзо Али қўқалтош, яна Қаримдод Худойдод туркман, бир ўқим шастимда эди, Танбалнинг дувулғасига ўқ отгим, яна соғдоққа илик элитгим, хон додам бир сарсабз ғўшагир бериб эди, ул чиқди, тошлағали ҳайфим келди, яна соғдоққа солғуча икки ўқ отқунча фурсат бўлди экин. Яна бир ўқни ҳавлилаб илгаррак юрудум. Бу уч киши ҳам кейинрак қолди. Ўтрумдағи икки кишидин бириким Танбал экандур, ул ҳам илгаррак юруди, орада бир шоҳроҳ эди, мен бу саридин, ул ул саридин йўлга кириб, йўлда рубарў бўлдук, андоқким, менинг ўнг қўлум ёғий сари, Танбалнинг ўнг қўли бизнинг сари бўлди. Танбалининг бир кечимдин ўзга борча яроғи бор эди. Менинг соғдоқ, қиличдин ўзга ҳеч яроғим йўқ эди. Илигимдағи ўқ била қолқонини ғарбичисига қўқлай отгим.

Ушбу ҳолатта ўнг бутумға шеба ўқи била ўтқара оттилар. Бошимда дувулға бўрки эди, Танбал бошимға чопти, бошим қилич зарбидин карахт бўлди. Бовужудким дувулға бўркининг бир тори кесилмади, бошимға хейли яра бўлди. Қилични болдоғламайдур эдим, кинида эди, қилич суғурғуча фурсат бўлмади. Қалин душман ичида якка ва ёлғуз қолдим. Турар маҳал эмас эди, жилавни ёндурдум, яна бир қилич ҳам ўқларимға тушубтур. Етти-секкиз қадам ёниб эдимким, яёғ уч киши манга қотилди. Мендин сўнгра Танбал Дўст Носирға ҳам қилич солгондур: бир нишона отими кейинимизча келдилар.

Хокон ариғи улуғ шоҳжўйдур ва чуқур оқар, ҳар еридин кечиб бўлмас, тенгри рост келтурди, бу ариғнинг бир гузарига тўп тўғри-ўқ келдук. Ариғдин кечгач, Дўст Носирнинг оти заифроқ эди, йиқилди, туруб они отлантуруб Харобук била Фароғинанинг оралиғидағи пуштага била ўш сори бурдук. Пуштаға чиққон маҳалда Мазид тағойи келиб қотилди. Анинг ҳам ўнг оёғиға тизидин қуйроқ ўқ тегибдур. Агарчи ўта чиқмайдур эди, вале ўшқа бисёр ташвиш била келди. Менинг ўбдон кишиларимни тушурдилар: Но

сирбек, Муҳаммад Али мубашшир, Хожа Муҳаммад Али, Хисрав кўкалтош, Нуъмон чўхра мунда туштилар. Яна ҳам йигит-ялангдин хейли киши тушти.

Хонлар Танбалнинг сўнгича-ўқ келиб Андижоннинг навоҳисига туштилар. Улуғ хон қўруқнинг ёнида менинг улуғ онам — Эсан Давлатбегимнинг боғиғаким, Қўш тегирмонга мавсумдур, тушти. Кичик хон Бобо Таваккул лангарининг ёвуғига тушти. Икки кун дин сўнг Ўшдин келдим. Улуғ хонни Қўштегирмонда кўрдум. Хоннинг кўрган замон-ўқ манга кирган ерларни кичик хонга бердилар. Манга мундоқ узр айттиларким, Шайбоқхондек ғаним Самарқанддек шахрни олиб, улғайиб борадур, ушбу маслаҳат учун кичик хонни не ердин келтурибтурлар, мунда ери йўқ, ул вилоятлари йироқ. Хўжанд дарёсининг жануби Андижон бошлиқ вилоятларни кичик хонга бермак керакким, анда юртланғай. Хўжанд дарёсининг шимоли Аҳси бошлиқ вилоятларни манга ваъда қилдилар. Дедиларким, мунда тўхтоғондин сўнг, юруб Самарқанд вилоятини олиб манга бергайлар. Андин сўнг Фарғона тамом кичик хонга бўлғай. Ғолибо манга бу сўзлар фириб экандур. Муяссар бўлгондин сўнг вуқуи маълум эмас эди. Чора йўқ эди, хоҳи-нохоҳи рози бўлдум.

Улуғ хоннинг қошидин отланиб, кичик хонни кўра борадур-ғонда Қанбар Алибекким саллоҳқа машхур эди, манга ёндошиб келиб, айттиким, кўрдингизму, филҳол бўлгон вилоятларни олдилар, сизга булардин иш очилмас, ҳолоким Ўш ва Марғинон ва Ўзганд ва кирган вилоят ва эл ва улус илигингиздадур, филҳол бориб, Ўшқа кириб, кўрғонларни беркитиб Султон Аҳмад Танбалга киши йибориб, ярашиб, мўғулни уруб чиқориб, вилоятларни оға-ини ҳисса қилишинг. Мен дедимким, раво бўлмагой, хонлар туққонларим, буларга навкарлик қилгоним, Танбалга подшоҳлик қилгондин ортиқроқдур. Кўрдиким, сўзи таъсир қилмади, айтқонидин пушаймон бўлуб ёнди.

Мен бориб кичик хон додамни кўрдум. Бурун кўрушганда бе-хабар етиб бордим. кичик хон тушгунча фурсат бўлмади. Бетаъзимроқ кўрушуб эди. Бу навбат ёвукроқ келдим, эрса чодирнинг танобининг учига югуруб чиқти. Оёғимда ўқ яраси жиҳатидин асо тутуб ташвиш била юрур эдим. Етиб кўрушуб, «иним баҳодур эмишсиз», деб илигимдин қўлдаб, чодирга келтурди. Кичикрак чодир тикибтурлар. Ёқа ерда улғайгон учун чодир ва ўлтурур ери бетакаллуфона ва қазоқона эди. Қовун ва узум ва рикобхона ашёси тамом ўзи ўлтурур чодирда-ўқ эди.

Кичик хоннинг қошидин қўнуб ўзимнинг ўрдумга келдим. Ярамни боққали Атика¹ баҳши отлик мўғул жарроҳини йиборибтурлар. Мўғул эли жарроҳни ҳам баҳши дер. Жарроҳликда бисёр ҳозик эди. Кишининг мағзи чиқса, дору берур эди илдиэдин, хар турлук яра бўлса эди, осон муолажа қилур эди. Баъзи жароҳатқа марҳамдек дору қўяр эди, баъзига еғали дору берур эди. Менинг бу

¹ Қ. б. Абиқа.

тумнинг ярасига бучқоқ ёқмоқни буюрди, фатила қўймади. Илди-дек нимани ҳам бир қатла сдурди. Ўзи дер эдиким, бировнинг ичча пойчаси синиб, бир тутамча ери реза-реза бўлуб эди, этини ёриб, оёқ сўнғакларини тамом олиб, сўнғак ўрнига доруни ун қилиб солдим. Ул дору сўнғак ўрнига сўнғакдек-ўқ бутти. Мундоқ ажиб ва ғариб нима хейли дедиким, вилоят жарроҳлари андоқ мудоводин ожиздурлар.

Уч-тўрт кундин кейин Қанбар Али айтқон сўзларидин мутаваҳ-хим бўлуб, қочиб Андижонга кирди. Бир неча кундин сўнг хонлар иттифоқ қилиб, Айюб бекчиқни туман била Жон Ҳасан Норинни Норин тумани била Саригбош мирзони черик беги қилиб, минг-икки мингча киши манга қўшуб, Ахси тарафига йибордилар.

Ахсида Танбалнинг иниси Боязид эди. Косонда Шаҳбоз қорлуқ эди. Ул фурсатта Шаҳбоз келиб, Навканднинг қўрғонининг олида ўлтуруб эди. Хўжанд дарёсидин Бичротанинги олидин кечиб, Навкандга Шаҳбознинг устига илғадуқ. Тонгдин бурунроқ Навкандга ёвуқ етилган маҳалда беклар арзга еткурдиларким, бу киши худ жазм туюбтур. Ясолни бузмай ёруқта-ўқ етиб борсак муносибдур. Оҳистароқ юрулди. Шаҳбоз худ ғофил экандур. Биз Навканд яқиниға етган маҳалда туюб, тошқаридин қочиб кирибтур. Ушбу йўсулдуқ бисёр воқе бўлубтур: ғанимни туюбтур, деб сахл ин-корлиқ қилибтур, иш маҳали фавт бўлубтур, тажриба ушмуядоқ нималардур. Ғаразким, иш қопуға келган маҳалда жид ва эҳти монни тақсир қилмамоқ керак. Сўнгра пушаймонлиқ бефойдадур.

Тонг отқонда қўрғон гирдида оз-оғлоқ уруш бўлди. Бажид уруш солмадуқ. Навканддин тоғ сари Бишхорон¹ тарафиға чоп-қун маслаҳатиға борилди. Шаҳбоз қорлуқ фурсатни ғанимат тутуб, Навкандни ташлаб қочиб, Косонга борди. Биз ёниб келиб Навкандта ўлтурдуқ.

Бу айёмда атроф ва жавонибни неча қатла черик бориб чоптилар. Бир навбат Ахсининг кентларини чоптилар. Яна бир қатла бориб Косонни чоштилар. Шаҳбоз била Ўзун Ҳасаннинг Мирим отлиқ сахлағон ўғли урушға чиқтилар. Уруштилар, босилдилар, анда ўлди.

Ахсининг берк қўрғонларидан бири Поп қўрғонидур. Поплик-лар] Поп қўрғонини беркитиб бизга киши йиборибтурлар. Сайид Қосимни¹ бир неча йигитлар била йиборилди. Ахсининг юққориғи кентларининг тўғрисидин дарёни ўтуб бориб, Поп қўрғониға кирдилар.

Бир неча кундин кейин ғариб амре воқе бўлди. Ул маҳал Ибро-ҳим Чопуқ тағойи, Аҳмад Қосим кўҳбур, Қосим Хагика арғун, Шайх Боязид била Ахсида эдилар. Бу мазкур бўлгонларға икки юзча ўбдон йигитларни қўшуб ғофилликта бир неча Поп қўрғони-нинг устига йиборур. Сайид Қосим эҳтиёт қилмай ғофил ётқон экандур. Қўрғонға етиб, шоту қўюб чиқиб, дарвозани олиб, пули

¹ Қ. б. — Сихойрон

² Қ. б. — Сайид Қосим ва Қўҳбурни ва Хушика арғунни.

равом солилиб, етмиш-сексанча ўбдон яроқлиқ йигитлар кирганда Сайид Қосимга хабар бўлур. Уйқулук, қўнглакчан қўпуб, беш-олти киши била отқулаб, ура-ура буларни чиқарур. Бир неча бош кесиб йиборди. Агарчи мундоқ ғафлат била ётмоқлиғи қўп бе сардорона эди, вале оз киши била мундоқ ёрилиқ ўбдон қалин йигитларни зарбирост уруб чиқармоғи хейли мардона эди.

Бу муддагта хонлар Андижон қўрғонининг муҳосарасига машғул эдилар. Қўрғон эли қўрғоннинг яқиниға келгали қўймаслар эди. Йигитлар отлиқ чиқиб, тошқари отқулашурлар эди. Ахсидин Шайх Боязид давлатхоҳлик изҳор қилиб, киши йибора бошлади. Бизни бажид тилади. Бу тиламоқтин ғарази бу эдиким, ҳар ҳйла била мени хонлардин айирғай. Мен хонлардин айрилғондин сўнг хонлар тура олмаслар эди. Бу тиламоғи оғаси Танбалнинг иттифоқи била экандур. Хонлардин айрилиб, булар била иттифоқ қилмоғлиқ бизнинг қошимизда маҳол эди. Мунинг тиларини хонларға имо қилдук. Хонлар дебтурларким, борсун, ҳар тавр қилиб Шайх Боязидни тутсун. Бу макру фириб бизнинг даъбмиз ва тарийқимиз эмас эди. Алаҳусуским, орада аҳд бўлғай, бу навъ бадахдлик худ нечук бўлғай.

Хотирға бу кечтиким, ҳар тавр қилиб ўзумузни Ахсиға сол сак, ё Шайх Боязид Танбалдин қатъ қилиб, бизнинг сари бўлғай, ё бир нақши уйрулғайким, муносиби давлат бўлғай.

Биз ҳам киши йибордук, аҳд ва шарт қилиб, бизни Ахсиға тилади, бордук. Ўтру чиқиб, иним Носир Мирзони ҳам келтуруб, бизни Ахси қўрғониға олиб борди. Тош қўрғонда отамнинг иморатларида манга юрт ва мақом таъйин қилибтур. Бориб анда туштум.

Танбал Шайбоқхонға оғаси Бек Телбани йибориб, итоат изҳори қилиб, тилаб эди. Бу фурсатта Шайбоқхоннинг нишонлари келди: юруймен, деб битибдур.

Бу хабар хонларға етгач, бепой бўлуб, ўлтуролмай, Андижон устидин қўптилар. Кичик хоннинг адл ва мусулмонлиқ била шуҳрати бор эди. Ўш ва Марғинон бу кирган қўрғонларда қўйгон мўғуллари элнинг чашмдоштининг хилофи, зулм ва бад маошлиқ қила бошладилар. Хонлар Андижондин қўпқоч, Ўш ва Марғинон эли хужум қилиб, қўрғондаги мўғулларни тутуб, талаб, уруб, қавлаб чиқордилар. Хонлар Хўжанд дарёсини кечмай, Марғинон ва Кандибодом била ёниб, Хўжанддин дарёни кечтилар. Танбал хонларнинг кейинича Марғинонға келди.

Биз бу ҳолатга мутараддид эдук турмоққа, буларга хейли эътимод йўқ эди. Бежихат солиб чиқмоқ хуш ёқмайдур эди.

Бир сабоҳи Марғинондин Жаҳонгир мирзо Танбалдин айрилиб қочиб келди. Мен ҳаммомда эдимким, мирзо келди, кўруштум. Ўшбу замон Шайх Боязид ҳам изтироб била келди, олдорабтур. Мирзо ва Иброҳимбек алар дедиларким, Шайх Боязидни тутмоқ керак, аркни иликламак керак. Филвоқе ишнинг ҳисоби бу эди. Мен дедимким, аҳд қилибтур. Биз нечук нақзи аҳд қилғайбиз. Шайх Боязид аркка борди. Қўпрукка киши қўймоқ керак эди, қўпрукка ҳам киши қўймадук. Бетажрибаликдин мундоқ ўсаллар бўлди.

Тонг бошида Танбал етти: уч минг яроғлиқ киши била келиб

кўпрукдин ўтуб аркка кирди. Менинг аслда кишим озроқ эди. Ахси-га киргач, яна баъзини қўрғонларга ва баъзини доруғалиқ ва таҳсилга ҳар тараф-ҳар тараф йиборилиб эди. Менинг била Ахсида юздин кўпрак киши бўлғай эди. Бўлғон киши била отланиб кўча кўчанинг бошида йигитларни таъйин қилмоққа ва уруш яроғида эдукким, Шайх Боязид ва Қанбар Али ва Мухаммад Дўст Танбал қошидин ислоҳ учун котроб келдилар. Урушқа таъйин бўлгонларни ерлик-ериға турғузуб, машварат қилмоққа отамнинг гўрхонасиға¹ келиб тушуб, Жаҳонгир мирзони ҳам тиладим. Мухаммад Дўст ёнди. Шайх Боязид била Қанбар Алибек келдилар. Мақбаранинг жануб айвонида ўлтуруб машварат қилмоқда эдукким, Жаҳонгир мирзо Иброҳим чопуқ била сўзни буларни тутмаққа қўйгон экондурлар. Жаҳонгир мирзо менинг қулоғимга айттиким, буларни тутмоқ керак. Мен дедимким, изтироб қилманг, ҳоло иш тутмоқдин ўтти, қўралинг, шоядким ислоҳ била иш бир нимага ўхшағай. Не учунким, алар асру қалин, биз кўп оз, ўзга бу қавийлиқ била алар аркта ва бу заифлиқ била биз тош қўрғонда.

Шайх Боязид ва Қанбар Али ҳам бу кенгашта ҳозир эдилар. Жаҳонгир мирзо Иброҳимбек сори ёндошиб, бу ишдин манъ қила ишорат қилди. Билмон, акс фаҳмладиму, ёхуд тағофул қилиб бу ҳаракағни қилдим, филҳол Шайх Боязидни тутти. Турғон йигитлар туш-тушидин ёпишиб, бу икки кишини гирт-пирт қилдилар. Иш сулҳ ва ислоҳдин ўтти. Бу икки кишини тошшуруб, урушқа отландуқ. Шаҳрнинг бир тарафини Жаҳонгир мирзонинг ухдасиға қилилди. Мирзонинг кишиси оз эди. Бир пора ўз кишимдин ҳам мирзоға қўмак таъйин қилдим. Аввал анда етиб, бир ерда урушқа элни таъйин қилиб яна бир тарафқа келдим. Шаҳрнинг ўртасида тузрак ер бор эди. Анда бир пора йигитларни қўюб борилиб эди. Бу жамоатни қалин отлиқ-яёқ келиб, ул ердин қўтариб қўчага тикибтурлар.

Ўшбу ҳолатга мен етиб бордим. Етгач-ўқ от югуртгум. Туруш бермай дуркураб қоча бердилар. Кўчадин қочуруб тузга чиқориб, қилич теғурур маҳалда отимнинг оёғиға ўқладилар. Отим букилиб, ёғийнинг ўртасиға мени ерга урди. Чуст қўнуб бир ўқ отгим. Соҳибқадам Комилнинг² бир забунғина оти бор эди, тушуб манга тортти, миндим. Мунда киши таъйин қилиб яна бир кўча бошиға мутаважжих бўлдум. Султон Мухаммад Вайс отимнинг забунлигини кўруб тушуб, отини манга тортти, ул отға миндим.

Ўшбу фурсатта Қанбар Алибек Қосимбекнинг ўғли яралиқ Жаҳонгир мирзо қошидин келди. Айттиким, муддате бўлдиким, Жаҳонгир мирзони зўрлаб тебраттилар, Жаҳонгир мирзо чиқиб кетти. Биз мутаҳаййир бўлдук.

Ўшбу фурсатта Сайид Қосимким, Поп қўрғонида эди, етиб келди. Ажаб бемаҳал келиш эди. Мундоқ маҳалда андоқ берк қўрғон

¹ Қ. б. -- қўрхона.

² Қ. б. -- Комил сўзи йўқ (текстда Кобулми, Комилми, Қоҳилми экани аниқланмади).

иликта бўлса эди, тавре эди. Мен Иброҳимбекка дедимким, не қилмоқ керак. Озроқ яраси бор эди. Андинму эди, ё олдорағонидинму эди, ободон жавоб бера олмади.

Бир хаёл қилдимким, кўпрукдин ўтуб, кўпрукни бузуб, Андижон сари мутаважжих бўлғайбиз. Бобо Шерзод анда хейли яхши борди. Дедиким, дарвозадин ўқ зўрлаб чиқарбиз. Бобо Шерзоднинг сўзи била дарвоза сари ўқ мутаважжих бўлдук.¹ Хожа Мир Мирон ҳам ул ҳолда мардона сўзлар айтти. Кўча орасида келадургонда Сайид Қосим, Дўст Носир Боқи Ҳез била чопқулашурлар.

Мен ва Иброҳимбек ва Мирзоқули қўқалтош илгаррак эдук. Дарвозага рўбарў бўлғоч ўқ кўрдумким, Шайх Боязид қўйлак устида фаражий кийиб, уч-тўрт отлиқ била дарвозадин кириб келадур. Шастимдағи ўқни тўлдуруб оттим. Бўйидин ёздим, хейли яхши оттим. Изтироб била дарвозадин киргач, ўнг қўл сари борур. Кўча била қоча берди. Биз ҳам анинг кейинича ўқ юрудук. Мирзоқули қўқалтош бир яёққа пиёзий тегурди. Яна бир яёқ Мирзоқули ўтгач, Иброҳимбекка ўқ тўлдурди. Иброҳимбек: ҳе, ҳе, деб ўта бергач, эшиклик, гувурлуқ ердин менинг қўлтуғумга ўқ отти, қалмоқи жибанинг икки қад ёфроғини кесибтур. Қоча берди. Орқасига оттим.

Ушбу ҳолатга бир яёқ фасил устидин қочиб борадур. Бўркини фасилнинг кунгурасига қўқлай оттим. Бўрки кунгурага қадоғлиқ ўқ қолди. Дастори илгига чуюлуб борди. Яна бир отлиқ менинг ёнимдин Шайх Боязид қочқон кўча сари қочиб борадур, қилич била чўққусига сончтим. Оттин эгилиб эдиким, кўча томига таянди, йиқилмади, ташвиш била қочиб қутулди. Дарвозага бўлгон отлиқ-яёқни қавлаб, дарвозани олдук. Иш тадбирдин ўтуб эди. Не-чукким, икки-уч минг яроқлиқ киши аркта, бир юз-икки юз киши тош қўрғонда. Яна Жаҳонғир мирзони бир сут пишими бурунроқ қавлаб чиқарибтурлар. Кишимизнинг яrimi анинг била чикибтур. Бовужуди бу ҳол бетажрибалиқтин дарвозада туруб, Жаҳонғир мирзога киши йиборилдиким, ёвуқ бўлса келсун, яна зўрлалинг. Иш андин ўтуб эди.

Иброҳимбекнинг оти заиф эдуму ё яралиқму эди, манга дедиким, отим харобтур. Муҳаммад Али Мубашширнинг Сулаймон отлиқ навқари бор эди, ушбу ҳолатга ҳеч киши таклиф қилмай тушти. Отини Иброҳимбекка берди, хейли мардона иш қилди. Ўшул дарвозада турғонда Кичик Аликим, Қўли Гил шикдоридур; мардоналиқ изхори қилди.² Ул маҳалда Султон Муҳаммад Вайс навқари эди. Ўшда икки бор ҳам яхши борди. Мирзога боргон киши келгунча дарвозада даранг қилдук. Боргон киши келиб дедиким, муддатидурким, Жаҳонғир мирзо чиқиб кетибтур. Турардин ўтти, биз ҳам тебрадук. Мунча ҳамким турулди, беҳисоб эди. Йигирма-ўттузча киши бизинг била қолиб эди.

Биз тебратгач, қалин ўнчинлиқ киши етиб-ўқ келди. Биз пули

¹ Қ. б. — бу иборалар йўқ.

² Қ. б. — Кичик Али ва Вайсбек ҳўб мардона ишлар қилдилар.

равондин ўтуб эдукким, пули равоннинг шаҳр тарафига ёғий кишиси етти, Қосимбекнинг ўғли Ҳамзанинг онасининг отаси Банда Алибек Иброҳимбекка қичқириб айтадурким, дойим таассуб ва лофинг бор эрди, тур, қилич олишалинг. Иброҳимбек менинг ёнимда эди. Дедиким, кел не монедур. Беҳуш киши мундоқ шикаст маҳалида таассуб қиладур, бемаҳал таассубдур. Даранг ва таваққуф чоғи эмас эрди, илдам-ўқ юрудук. Ёғий кишиси бизнинг сўнгимизча жиловрез кишимизни тушура келадур. Ахсининг бир шаръисиди Гунбази Чаман деган ер бор. Гунбази Чамандин ўта Иброҳимбек мени чарлайдур. Кейин боқсам Шайх Боязиднинг бир чўҳраси Иброҳимбекка тегурубтур. Жиловимни ёндурдум. Хонқули Баёнқули менинг ёнимда эди. Бемаҳал ёнмоқдур, деди. Жиловимни олиб тебради. Сангга етгунча аксар кишимизни тушурдилар.

Санг Ахсидин икки шаръийдур. Сангдин ўтгач, кейнимизда ёғий кишиси кўрунмай, Санг суйи юққори-ўқ юрудук. Ўшбу ҳолатга секкиз киши қолиб эдук: «Дўст Носир, Қанбар Али Қосимбек, Хонқули Баёнқули, Мирзоқули кўкалтош, Шоҳим Носир, Абдулқуддус Сейдий Қаро, Хожа Ҳусайний¹ секкизинчи мен эдим. Бу сув юққори тавр йўлғини учради. Қўлнинг ичи киши мамарридин йирик хилват йўл, қўл юққори-ўқ юруб, сувни ўнг қўлга қўюб, яна бир қуруқ қўлга кирдук. Эрта намози дигар бор эдиким, қўлдин тузга чиқилди. Тузда йироқдин бир қаро кўрунди. Ёлни паноҳда турғузуб, ўзум яёқ бир пуштаға чиқиб қаровулдук қиладур эдиким, қалин отлиқ орқамиздин бир пуштанинг устига қотроб чиқтилар, кўп ва озини, таҳқиқ қилгунча бўлмади, отланиб юруй бердик.

Қовғунчи йигирма-йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким, мазкур бўлди. Агар ул ваҳлада мунча киши эканини таҳқиқ билсак эди, яхши урушур эдук. Хаёлға кечтиким, қовғунча буларнинг кейнида пайваст бўлғусидур, бу жиҳатдин юруй бердик. Қочғон ёғий кўп бўлса ҳам оз қовғунчи биладу чехра бўла олмас. Неччукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳўе басан даст»².

Хонқули дедиким, мундоқ биладу бўлмас, борчамизни олур. Икки яхши отни бу орадин олиб, сиз ва Мирзоқули кўкалтош от қўшлаб, илдам юрунг, шояд чиқа олғайсиз. Ёмон айтмайду эди. Чун уруш иши бўлмади, бу бўлса имкони халослиқ бор эрди. Филҳол бировни ёғий орасида тушуруб қўймоқлиқ хуш ёқмади. Охир худ бирор-бирор тамом қолдилар.

Бу минган отим бир нима сустроқ эди, Хонқули тушуб отини берди, от устидин-ўқ сачраб миндим. Хонқули менинг отимға минди. Ўшбу ҳолатга Шоҳим Носир биладу Абдулқуддус Сейдий Қарониким, кейин қолиб эдилар, тушурдилар. Хонқули ҳам қолди, маҳалли ҳимояг ва мадад эмас эди. Отнинг ўзига-ўқ елдуруб бориладур

¹ Қ. б.— Хожа Ҳусайний, Л. б.— Хожа Хасий.

² «Енгилган сафга бир «хой» киёйдир». Қ. б.— ўзбекча: «Мағлуб харибка хўй басдур»,— дейилган.

эди, оти бормагон қоладур эди. Дўст бекининг оти ҳам бўлдуриди, қолди. Бу минган отим ҳам еустлиқ қила бошлади. Қанбар Али тушуб отини берди, миндим. Қанбар Али ҳам отимга минди ва қолди. Хожа Хусайний оксоқ киши эди,¹ пушталар сари ўзини тортти, мен қолдим ва Мирзоқули қўқалтош отининг қўш оёқ олурга мақдур қолмайдур эди. Қатраб-ўқ борадур эрдук. Мирзоқулнинг оти ҳам еустлиқ қила бошлади. Мен дедимки, сени ташлаб қаён бораёй, юр, ўлук-тирик била-ўқ бўлалди. Неча навбат Мирзоқулига боқа юрудум. Охир Мирзо қули дедимки, менинг отим бўлдурубтур, бора олмасан, манга боқа олдурманг, юрунг, шояд чиқа олгайсиз. Манга ғариб ҳолати бўлди. Мирзоқули ҳам қолди. Мен ёлғуз қолдим. Ёғийдин икки киши пайдо бўлди: бирининг оти Бобо Сай ромий, яна бири Банда Али. Манга ёвукроқ келдилар. Отим бўлдуруб эди ва тоғ ҳам бир курухга ёвук бор эди, бир санг тўда учради. Бир хаёл қилдимки, от ҳорибтур, ва тоғ ҳам йироқроқ, қаён бораёй. Согоғимда ҳам йиғирмача ўқ бор эди, тушай, бу санг тўдада ўқум борича отқулашай, яна хотирга еттидим, шояд тоғқа етиша олгаймен. Тоғқа етгандин сўнгра бир пора ўқни белимга сончиб, тоғқа ёрмошой, зарби пойимга хейли эъғимодим бор эди. Бу хаёл била юрўй бердим. Отимнинг илдам коттор мажолди қолмайдур эди. Булар ҳам ўқ етар ерга етдилар. Мен ҳам ўқумни аяб отмадим. Булар ҳам эҳтироз қилиб ёвукроқ келмадилар. Ўшул дастур била ирашиб келадурлар эди. Офтоб ўлтура тоғқа ёвук етдим.

Бардаст айттилар: «Мундоқ этиб қаён борасиз? Жаҳонгир мирзони тутуб келтурдилар. Носир мирзо худ аларнинг илғида эди».

Манга бу сўзларидин хейли дағдаға бўлди. Бу жиҳатдинки, борчамиз анинг илғида бўлсак, хатар эҳтимоли кўнтур. Жавоб бермадим, тоғ сари юрудум. Яна хейли йўл болилиб эдиким, яна сўз айта киришдилар. Бу навбат аввалғидин мулойимроқ ҳикоят қилдилар. Оттин тушуб сўз айта киришдилар. Буларнинг сўзига қулоқ солмай юрўй бердим. Дара юққори-ўқ борадурмен. Намозни хуфтагача бордим. Охир бир уйча тошқа етдим, тошдин эврулдим. Секиртмалар бўлди, от бора олмади.

Алар ҳам тушдилар, ҳурмат ва таъзим била ҳануз мулойимроқ айта киришдилар. Дедиларки:— Мундоқ этиб қаронғу кеча йўл йўқ, қаёнга борасиз? Онтлар ичадурларки, сизни Султон Аҳмадбек подшоҳ кўтарур.

Мен дедимки:— Менинг қўнғлум тўхтамайдур, анда бормок худ мумкин эмас. Агар сизларнинг хизмат қилур хаёлингиз бордур, худ мундоқ хизмат қонуси йилларда топиламас. Мени бир йўлга бошлангким, хонлар қошига бораёй. Сизларга қўнғулларингиз тилагандин ортукроқ рноят ва шафқат қилай. Йўқ, агар мунди қилмасангиз келган йўлуғиз била ёнинг. Менинг олдим — отигим. Бу ҳам бир яхши хизматдур.

Дедиларки:— Қошки келмасак эди, чун келдук, сизни мундоқ солиб, не тавр ёполинг. Чун бормаёйсиз, ҳар қаён борсангиз, хизматта бўлғумиздур.

¹ Л. 6.— Хожа Хасий барлик киши эди.

Мен дедим:— Бас, сидки қавлунгизга аҳд қилинг.

Мусхафдин муғаллаз онтлар ичтилар. Манга филҳол итмийноне бўлди.

Дедимким:— Ушбу даранниг яқинида кенг қўл йўлини нишон бериб эдилар, ушўл йўлга бошланг. Агарчи аҳд қилдилар, вале ит мийнони тамом бўлмайдур эди, аларни илгари юрутуб, кейинларича юрудум.

Бир-икки курух йўл борилиб эди, бир сой суйиға еттук. Дедимким:— Кенг қўл йўли ушбу бўлмағай. Булар истибъод қилдилар. Дедиларким:— Ул йўл хейли илғаридур. Кенг қўл йўли худ ушўл экандур. Булар ғадр мақомида бўлуб, ёшурубтурлар. Ярим кечагача бориб, яна бир сувға еттук. Булар бу замон айттиларким, гофил бўлубтурбиз. Кенг қўл йўли кейин қолмиш.

Дедимким:— Бас на қилмоқ керак?

Дедиларким:— Оллимизда Ғаво йўли яқиндур. Ул йўл била Фаркатқа ошарлар. Ул йўлга бошладилар.

Кечанинг уч посигача йўл келдук. Карнон сойиғаким Ғаводин чиқиб келур, еттук. Бобо Сайромий дедимким:— Сиз мунда турунг, мен бориб, Ғаво йўлини эҳтиёт қилиб келай. Муддатидин сўнгра келди.

Дедимким:— Бўрка бошлиқ бир неча киши йўлга келибтур. Мундин ўтуб бўлмас.

Бу сўзини эшитиб, мутаҳаййир бўлдум. Вилоят ораси, тонг ёвуқ ва мақсад йироқ.

Мен дедимким:— Бир ерга бошлангким, кундуз анда буқуб, кеча бўлғоч от-мот иликлаб, Хўжанд суйини кечиб, ул юз била Хўжанд сари боролниг.

Дедиларким:— Мунда бир пушта бордур, анда буқса бўлур.

Карнон¹ доруғаси Банда Али эди. Дедимким: Отимизга ва ўзу мизга бўғуздин ғузар йўктур. Мен Карнонға борай, ҳар нима муясар бўлса келтурай.

Ул ердин ёниб Карнонға юзландук. Карноннинг бир куруҳида турдук. Банда Али борди, муддати мадид қолди. Субҳ ушлаб келадур, бу ҳеч келмайду. Хейли изтироб бўлди. Тонг отиб эдиким, Банда Али қотроб келди. От бўғузи келтурмади. Уч нон келтурди. Ҳар биримиз бир нонни қўюнға солиб, изтироб била ёниб, юқор пуштанинг устига чиқиб бир қўлда² отларни боғлаб, ҳар қайсимиз ҳар тарафга бир баландийға чиқиб, қаровуллук қилиб ўлтурдик.

Тушга ёвушуб эдикким, Аҳмад қўшчи³ тўрт отлиқ била Ғаводин Аҳси сариға борудур. Бир хаёл қилдимким, Аҳмад қўшчини чорлаб, ваъда ва истимолат бериб, отларни олалинигким, отларимиз бир кеча-кундуз ҳарбу зарбда эди, бўғуз ҳам тонмайду эди, хароб бўлуб эди. Яна қўнгул ғўхтаман бўларга инона олмадук.

¹ Қ. б. - Кирмон

² Қ. б. — сув қозғон жарларда.

³ Қ. б. — қавчин.

Қошимдағилар била сўзни мунга қўйдуқким, булар бу ахшом Карнонда бўлгуларидур. Кеча ичкалик била кириб, отларни чикора лингким, ўзимизни бир ерга еткура олғайбиз.

Кун туш бор эдиким, кўз стар ерда бир отнинг устиде бир нима илтираб кўрунадур. Хеч билмадуқким, не нимадур? Бу худ Муҳаммад Боқирбек экандур. Ахсиде бизнинг била эди. Ахсидин чикқонда ҳарким бир тараф тушуб эди. Муҳаммад Боқирбек бу сори тушуб, ёшунуб юруйдур экандур.

Банда Али била Бобо Сайромий айттиларким:— Отлар икки кундуқким, бўғуз топмади, жулга тушуб, отларни ўтга қўёлинг.

Ул ердин отланиб жулгага тушуб, отларни ўтга қўйдуқ. Намози дигар эдиким, бир отлиқ киши биз буққон нуштага чикиб борадур, тошидим: Ғавонинг улуғи — Қодирберди. Буларга дедим:— Қодирбердини чорланг. Чорладилар. Келди. Кўруб, сўруб, иноят, шафқат сўзлар айтиб, ваъдалар қилиб, истимолатлар бериб йнбордимким, арғамчи ва ўроқ ва болгу ва сув кечмак асбоби ва от бўғузи ва сгулик ва агар муяссар бўлса от ҳам келтургай. Намози хуфтанга миод қилдуқким, ушбу ерда-ўқ келгай.

Кеч намози шом эдиким, бир отлиқ Карнон гарафидин Ғаво сари ўтуб борадур. Кимсен? — деб сўрдуқ. Жавоб берди. Бу худ Муҳаммад Боқирбек экандур. Боё кун тушта кўрган ердин яна бир ерга ёшунғали борадур экандир. Андоқ униин тағйир бердиким, бовужудким, йиллар менинг била эди, асло тоний олмадим. Агар ани тониб, ўзимизга қўшсак хўб эди. Мунинг ўтганидин хейли дағдага бўлди.

Қодирберди Ғавоййга қилғон миодқа тура олмадуқ. Банда Али дедиким:— Карноннинг маҳаллотиде хилват боғчалар борким, анда хеч киши гумон элтмас, анда бориб, Қодирбердига киши йиборалинг, анда келсун. Бу хаёл била отланиб, Карноннинг маҳаллотига келдим, киш эди, хейли совуқ эди. Бир эски кавал пўстин тошиб келтурди, кийдим. Бир аёғ юмдон оши келтурди, ичтим. Ажаб хузур қилдим. Банда Алига дедиким: — Қодирбердига киши йибордингми?

Дедиким: «Йнбордим . Бу бесаодат рустойй мардаклар худ бу кишини иттифоқ била Ахсига, Таибал қошига йибормишлар. Бир том уйга кириб, ўт ёқиб, бир замон қўзум уйқуға борди. Бу мардаклар нуркорлиқ қилиб, яна манга айтадуқким:— Қодирбердидин хабар олмағунча худ бу ердин тебраб бўлмас, бу ер маҳаллотни орасидур, ёқада холи боғлар бор, онда борсак, хеч ким гумон элтмас.

Ярим кечада отланиб ёқа боғқа бордим. Бобо Сайромий том устидин ул сари, бу сари қаролайдур эди. Кун тушга ёвуқ томдин тушуб, менинг қошимга келиб айтадуқким: Юсуф доруға келадуқ.

Манга ғариб дағдага бўлди. Дедиким:— Англағилким, мени билиб келамудур.

Чиқиб сўзлашиб келди. Дедиким. Юсуф доруға айтадуқ:— Ахси дарвозасиде бир яёқ учради, дедиким, подшоҳ Карнонда фалон ердадур. Мен кишига билдурмай, бу яёқни Вали хизоначи

билаким, урушта манга тушуб эди, бир ерда сахлаб, ўзум сизга чопа келдим. Бекларнинг бу иштин хабари йўқтур.

Дедимким:— Сенинг хотирингга не етадур?

Айттиким:— Борча навкарларингиздур, не чоралари бор, бор моқ керак. Сизни подшоҳ кутарадурлар.

Дедимким:— Мунча ғавғо ва уруш бўлуб, не эътимод била борай. Ушбу муколамада эдукким. Юсуф икки тизи била олимда букулуб айттики:— Не яшурай. Султон Аҳмадбекнинг хабари йўқтур. Шайх Боязидбек сизнинг хабарингизни топиб мени йиборди.

Муни дегач, манга ғариб ҳолате бўлди. Оламда жон ваҳмидин ёмонроқ нима бўлмас эмиш. Мен дедимким:— Ростлигини айт! Агар иш ўзгачарак бўлғудектур, худ вузу қилай. Юсуф онтлар ичти, вале анинг онтига ким инонадур. Ўзумда бетоқатлиге фаҳм қилдим. Қўнтум, боғ гўшасига бордим. Ўзум била андиша қилдим. Дедимким, киши агар юз, агар минг яшаса охир ўлмак керак.

Агар сад сол мони вар яке рўз.

Бибойд рафт азин коҳи дилафрўз.¹

Ўзумни ўлумга қарор бердим. Ўшал боғда бир сув оқиб келадур эди, вузу қилдим, икки рақъат намоз ўқудум, бошимни муножотқа қўюб, тилак тиладур эдимким қўзум уйқуға борибтур. Қўрадурменким, Хожа Яъқуб Хожа Яҳёнинг ўғли ҳазрати Хожа Убайдуллонинг набиралари рубарўйимга аблақ от миниб кўп жамоти аблақсувор билан келдилар. Дедиларким:— Ғам емангиз. Хожа Аҳрор мени сизга йибордилар. Дедиларким, биз аларга истионаг теғуруб, подшоҳлиқ маснадиға ўлтурғузуббиз. Ҳар ерда мушқил иш тушса, бизни назариға келтуруб ёд этеун, биз анда ҳозир бўлурбиз. Ҳоло ушбу соат фатҳ ва нусрат сизнинг соридур. Бош кўтаринг, уйғонинг.

Ўшал ҳолда ҳушҳол бўлуб уйғондимким, Юсуф доруға ва ҳам роҳлари бир-бирига маслаҳат қиладурларким, баҳона қилиб ҳаял қиладур, тутуб боғламоқ керак.

Бу сўзни мен эшитиб дедимким:— Сизлар бу йўсулук сўзлар сиз, аммо қўрайинким, қайсингиз менинг қошимга кела олурсиз?

Ушбу сўзнинг устида эдиким, боғнинг деворидин ташқари қалин отлиқнинг келур овози келди. Юсуф доруға дедиким:— Биз агар сизни олиб Танбал қошиға борсак эди, бизнинг ишимиз илгари борур эди. Ҳоло яна кўп киши йиборибтур, сизни тутғали.

Ул яқин қилдиким, бу овоз Танбалнинг йиборган кишилари-нинг отини товуши бўлғай. Бу сўзни эшитгач, манга изтироб кўпроғ бўлуб, қилур ишимни билмадим.

Ўшал ҳинда бу отлиқлар боғнинг эшигини гопарга фурсат

¹ Агар юз йил ва агар биргина кун яшасанг ҳам, қўнгил очувчи бу касрдан кегиш керак бўлур.

қилмай, деворниким, эски бўлғон еридин раҳна қилиб кирдилар. Қўрсамким, Қутлуқ Мухаммад барлос ва Бобои Парғарийким, менинг жон тортқон навкарларим ўн-ўн беш, йиғирма киши бўлғай, етиб келдилар. Булар ёвуқ келиб, оттин ўзларини ташлаб, йироқдин юқунуб, таъзим қилиб, менинг оёғимга йиқилдилар. Ўшал ҳолда манга андоқ ҳолат бўлдимки, гўё манга янги боштин худоё жон берди. Мен дедимки:— Ўл Юсуф доруғани ва бу турғон муздур мардакларни тутуб боғланг. Ўшал мардаклар қоча бериб эдиким, бир ерда бировни тутуб боғлаб келтурдилар.

Мен дедимки:— сизлар қайдин келасиз, нечук хабар топингиз?

Қутлуқ Мухаммад барлос дедимки:— Аҳсидин қочиб чиқғанда сиздин айрила тушганда Андижон келдимки, хонлар ҳам Андижон келибтурлар. Мен туш кўрдимки, Хожа Ўбайдулло дедиларки, Бобур подшоҳ Қарнон деган кентгадур, бориб ани олиб келингим, подшоҳлик маснади анга тааллуқ бўлбтур. Мен бу тушни кўруб, хушхол бўлуб, улуғ хон, кичик хонга арз қилдим, хонларга дедимки:— Менинг беш-олти инн-ўғлум бор, яна бир неча йиғит қўшунғиз. Қарнон тарафидин бориб хабар олайин. Хонлар дедиларки:— Бизнинг хотиримизга ҳам етадурким, ўшал йўлга борғон бўлғой.

Ўн киши тайин қилдилар, дедиларки:— Ўшал сари бориб, хўб таҳқиқ қилиб, хабар олинг, борики, зоҳирон хабар тонқайсиз. Ўшул сўзда эдуким. Бобои Парғарий дедимки, мен ҳам бориб истармен. Ўл ҳам икки йиғит иниси билан иттифоқ қилиб отландук. Букун уч кўндурким йўл келабиз. Алҳамдулиллоҳ сизни топтук, дедилар. Айттиларки:— Юрунг, отланинг, бу боғланғанларни ҳам олиб боралинг; мунда турмоқ яхши эмастур. Танбал сизни мунда келган хабарингизни тошибтур. Ҳар тавр қилиб бориб, хонларга қўшулалинг.

Ўшал замон отланиб, Андижон тарафига юрўй бердук. Икки кун бўлуб эрдиким, ҳеч гаом емайду эдим. Намози нешин бўлуб эдиким, бир кўйни тошиб келиб, бир ерда тушуб, ўлтуруб, кабоб қилдилар. Ўшал кабобдин тўйғунча едим. Андин сўнгра отланиб беш кунлук йўлни икки кеча ва кундуз илғор қилиб келиб, Андижонга кириб, улуғ хон додам ва кичик хон додамини кўрунуш қилдим ва ўткан кунларни гаом баён қилдим. Хонлар билан тўрт ой бирга бўлдини.

Ҳар ерда борғон-кўрган навкарларим йиғилдилар. Уч юздин кўпрак киши бор эди. Хотиримга келдиким, тоқай бу Фарғона вилоятида саргардон бўлуб турмоқ керак, бир тарафга талаб қилдойин деб.

ВАҚОЕИ САНАИ ТИСЪА ВА ТИСЪА МИА¹

Мухаррам ойида Фарғона вилоятидин Хуросон азимати била Илок яйлоғигаким, Ҳисор вилоятининг яйлоқлардиндур, келиб туштум. Ушбу юртта йигирма уч ёшнинг ибтидосида юзумга устара қўйдум. Улуғ-кичик мени умидворлик била ирашиб юруй-дурганлар икки юздин қўпрак, уч юздин озроқ бўлғай эди. Аксар яёқ ва иликлариди таёқ ва оёқлариди чорук ва эгинлариди чопон эрди. Усрат бу мартабада эдиким, бизнинг орада икки чодир эди. Менинг чодирим волидамга тикилур эди. Манга ҳар юртга ола чўқ ясар эдилар, олачўқда ўлтурур эдим.

Агарчи Хуросон азимати қилилиб эди, вале ушбу ҳол била бу вилояттин ва Хисравшоҳнинг навкарларидин умидворлик бор эди. Ҳар неча кунда бир киши келиб, вилояттин ва эл ва улусдин сўзлар тақрир қилур эдиким, мужиби умидворлик бўлур эди. Бу фурсатта Мулло Бобои Пашоғарийниким, Хисравшоҳқа элчиликка йиборилиб эди, келди. Хисравшоҳдин қўнгулга ёққудек сўз келтурмади, вале эл ва улусдин сўзлар келтурди.

Илоктин уч-тўрт кўч била Ҳисор навоҳисиға Хожа Имод деган ерга келиб тушулди. Бу юртта Муҳиб Али кўрчи Хисравшоҳдин элчиликка келди. Хисравшоҳким, қарам ва саховат била машҳур эди, икки навбат муруримиз анинг вилоятидин воқе бўлди, адно кишиларга қилғон инсониятни бизга қилмади. Чун эл ва вилояттин умидворлик бор эди, бирор манзилда даранг бўлур эди. Ширим тағойиким, ул фурсатта андин улўғроқ кишимиз йўқ эди, Хуросон борурға тоб келтурмай, ёнар хаёли бор эди. Сарипулдин шикаст топиб келганда дағи кўч-уруғини йибориб, ўзи жарида қалъадорликда туруб эди, номардроқ киши эди. Неча навбаг мундоқ ҳаракатлар қилур эди.

Қабодёнға егганда Хисравшоҳнинг иниси Боқи Чағониёний ким, Чағониён ва Шаҳрисафо ва Тирмиз анда эди, Хатиб Қаршийни йибориб давлатхоҳлик изҳори қилиб, бизга қўшулмоқ бўл

¹ Тўққиз юз тўққизинчи (1503—1504) йил воқеалари. (Сарлавҳа Қ. б. дан олинди, Л. б. да сарлавҳанинг ўрни очик қолади. Гаржималарда «Тўққиз юз уни...» дейилган).

ди. Аму суйини Уёч¹ гузариндин ўтганда келиб мулозамат қилди. Боқининг истидосидин Тирмиз тўғрисиға келиб қўчларини Амудин бебоқи кечуруб, ўзумизга қўшуб, Қоҳмард ва Бомиён сариғақим, ул фурсатта бу ерлар ўғли Аҳмад Қосимғақим, Хисравшоҳнинг хоҳарзодасидур, тааллуқ эди, мутаважжих бўлдуқ ким, Қоҳмарднинг Ажар отлиқ дара қўрғонида уй-элни беркитиб, яна бир маслаҳат рўй берса, анга қўра амал қилғайбиз.

Айбакка етганда, Ёр Али Билолким, бурунроқ менинг қошим да эди, яхши қиличлар чопиб эди, бу фатаратларда мендин айрилиб эди. Хисравшоҳ қошида бўлур эди, бир неча йигитлар била қочиб келди. Хисравшоҳнинг мўғулларидин давлатҳохона сўзлар арз қилди.

Дарай Зиндонға етганда Қанбар Алибекким, Қанбар Али саллох ҳам дерлар, қочиб келди. Уч-тўрт қўч била Қоҳмард келиб Ажар қўрғонида уй элни қўйдук.

Ажарда эканда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзода бегимдин бўлган қизиниким, бурун Жаҳонгир мирзоға мирзолар тиригида кўлуб эдилар. Жаҳонгир мирзоға никоҳ бўлди. Ушбу аснода Боқибек манга каррот ва маррот айтур эдиким: «Бир вилоятқа икки подшоҳ ва бир черикка икки мирсиноҳ мужиби тафриқа ва вайронлиқ ва сабаби фитна ва наришонлиқдур. Нечүкким, дебтурлар:

Даҳ дарвеш дар гилме бихусбанд,
Ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд,
Ним ноне гар хурад марди худой,
Базли дарвешон кунад ними дигар,
Мулки иқлиме бигарад подшоҳ
Ҳамчунон дар банди иқлими дигар²

Умид андоқтурким, ушбу қун тонгла Хисравшоҳнинг жамъи навкар ва савдари келиб, подшоҳ қуллуғини қабул қилғайлар. Анда бисёр муфаттин эллар бор, мислн Айюббекнинг ўғлонлари ва яна ҳам баъзилар борким, бизнинг мирзоларнинг орасида ҳамиша ёмонлиқ ва фитнаға боис ва муҳаррик эдилар. Ҳоло ушбу фурсатта Жаҳонгир мирзоға Хуросон сари хайр ва хўблук била рухсат берилсаким, тонглалиққа мужиби надомат ва пұшаймонлиқ бўлмағай».

Чун менинг шаънимда бу эмас эдиким, оға-ини ва урук қайштин ҳар неча изойлиқ³ воқе бўлса, мендин мутанаффир бўлғайлар. Агарчи Жаҳонгир мирзо била бизнинг орамизда бурун мулк ва навкар жиҳатидин кудуратлар ва ниқорлар хейли бўлуб эди, вале бу навбаг ул вилояттин менинг била ҳамроҳ

¹ Л. б. — Уён.

² Ўн дарвеш бир гиламда ётади, аммо икки подшоҳ бир иқлимга сиғмайди. Марди худо бир ноннинг ярмини еса, қолган ярмини дарвешларга беради: подшоҳ эса бир иқлим мулкини олса, яна бошқа иқлимни ҳам олиш фикрига тушади.

³ Л. б. — беадолик, (بی ادالیک)

бўлуб келиб эди. Тўқонлик ва хизматгорлик мақомида эди. Бу замон ҳам андин ҳеч нима зоҳир бўлмайдур эдиким, сабаби ку дурат бўлғай. Ҳар неча такрор била арз қилди, мен қабул қилмадим. Охир Боқибек айтқондек, ўшул муфаттинларким, Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб бўлғай, менинг қошимдин Жаҳонгир мирзога қочиб бориб, шар ва фитна мақомида бўлуб, Жаҳонгир мирзони мендин айириб, Хуросон элтилар.

Ушбу фурсатлар Султон Ҳусайн мирзодин Бадиуззамон мирзога ва манга ва Хисравшоҳга ва Зунунга бир мазмун била узун-узоқ нишонлар келди, ул нишонлар, бу тарихқача мендадур. Мазмуни бу эрдиким: «Султон Аҳмад мирзо ва Султон Маҳмуд мирзо ва Улугбек мирзо ул оға-инилар иттифоқ қилиб юруганда мен Мурғоб ёқасини беркиттим. Мирзолар ёвуқ етиб ҳеч иш қила олмай ёндилар. Ҳоло ҳам агар ўзбак мутаважжик бўлса, мен Мурғоб ёқасини беркиттай. Бадиуззамон мирзо Балх ва Шабурғон ва Андхуд қўрғонларига мазбут, кишиларини қўюб, ўзи Гурзвон ва Дарай Зангда ул қўҳистонини беркитсун».

Менинг бу навоҳига келган хабарим бориб эди. Манга ҳам етиб эдиким: «Сем Қоҳмард ва Ажарда ул қўҳпояни беркитиб, Хисравшоҳ Ҳисор ва Қундуз қўрғонларида эътимодий кишиларини қўюб, ўзи ва иниси Вали Бадахшон ва Хатлон тоғларини беркитсунлар. Ўзбак иш қила олмай ёнгусидур».

Султон Ҳусайн мирзонинг бу хатларни мужибни ноумидлик бўлди. Не учунким, Темурбекининг юртида бу тарихда андин улўқроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди. Андоқ кўз тутулур эдиким, паёнай элчилар ва талочилар жалд ва қадоға била келиб, мундоқ ҳукмлар келтурғай эдиким: «Тирмиз ва Килиф ва Карки гузарларида кема мунча ясанг, кўпрук асбоби бу миқдор тайёр қилинг, юкқори Тўққиз ўлум гузарларни яхши эҳтиёт қилинг», то бу неча йил ўзбак тафриқасидин дилшикаста бўлган элларнинг қўнгли қавий бўлуб, умидвор бўлғайлар эди.

Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўринига ўлтурғон улўғ подшоҳ ғанимининг устига юрумакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улўсқа не умидворлик қолғай? Бизинг била келган неким бўлган оч уруқ, уй-элни ва Боқи Чоғонийёнийни ва ўгли Муҳаммад Қосимнинг бўлғон сиюҳиларининг ва аймақларининг кўч ва молларини тамом Ажарда қўюб, черикни олиб чиқтук. Хисравшоҳнинг мўғулларидин мутавотир киши кела бошладиким:— Толиқондин подшоҳнинг давлатхоҳлигини тилаб, бўлган мўғул улўси кўчуб Ишканиш ва Фулўл сари торттук. Подшоҳ жаҳд қилиб ботроқ ега келсунларким, Хисравшоҳнинг аксар кишиси бузулуб, подшоҳ қўллуғига келгусидир.

Бу маҳалда Шайбоқхоннинг Андижонни олиб, Ҳисор ва Қундуз устига черик отлағон хабари келди. Бу хабарин эшитиб, Хисравшоҳ Қундузда тўхтай олмай, бўлган кишини кўчуруб, Қобул азимаги қилди. Хисравшоҳ Қундуздин кўчуб чиққоч-ўқ Қундузни Мулло Муҳаммад Туркиегоний отлиқ Ўбдон эътимодлик бойири кишиси Шайбоқхон учун беркитти.

Биз Самту¹ йўли била Қизил сув сари иигаи маҳалда уч-тўрт минг уйлукким, Хисравшоҳга тааллуқ ва Ҳисор, Қундузда бўлур муғул улуси кўчлари била келиб қўшулдилар.

Қанбар Али муғулким, зикри мукаррар келибтур, паришонгўй киши эди, анинг атвори Боқибекка ёкмади. Боқибекнинг хотири жиҳатидин рухсат берилди. Ўғли Абдушукур андин бери Жаҳонгир мирзо мулозаматида бўлди.

Хисравшоҳ муғул улусининг бизга қўшулғонини эшитиб, хейли бепой бўлуб, чорасини топмай, қўёви Яъқуб Айюбни элчиликка йибориб, қуллук ва давлагҳохлиқ изҳор қилиб, истидёо қилиб-турким, агар аҳд қилсалар, қулуққа келгумдур. Чун Боқи Чағо-ниёний ихтиёр эди, ҳар нечаким, ўзини давлатҳох тутар эди, оғасининг тарафини ҳам қўймас эрди. Ул барин бўлди. Бу йўсунлук аҳд бўлдим, анинг жони амонда бўлғай. Молига ҳам не микдорким, ўзи ихтиёр қилса, музояқа бўлмағай.

Яъқубга ижозат бергандин сўнг Қизил сув куйи кўчуб, Андароб суйининг қотилишига ёвуқ тушулди. Тонгласи рабиулаввал ойининг авосигида жариди Андароб суйини ўтуб, Души навоҳисида бир улуг чинор тубида ўлтурдум. Ул тарафдин Хисравшоҳ ҳа-шамат ва тажаммули била қалин киши била келди. Қонда ва дастур била йироқгин тушуб келди. Кўрушурда уч қатла юкунуб, ёнғонда ҳам уч қатла, сўрғонда ва тортуқ тортқонда бирор юкунди. Жаҳонгир мирзога ва хон мирзога дағи ушбу дастур била юкунди. Қари танбал мардак неча йиллар ўз муро-дича юруб, салтанаттин тек бир хутба ўз отиға ўкумайдур эди. Йигирма беш, йигирма олти қатла шаё-пай якунди ва борди ва келди. Толиқиб тамом йиқила ёзди. Неча йил қилғон беклиги ва салтанати тамом бурунидин чиқти. Кўрушуб тортиқ тортган-дин сўнгра буюрдумким, ўлтурди. Бир гари, икки гари ўлтуруб, ул тарафдин-бу тарафдин сўз ва ҳикоят айтилди. Бовужуди номардлик ва намакҳаромлик ковок ва бемазагўй ҳам бор экандур.

Мундоқ маҳалдаким, эътибор ва эътимод навкарлари кўзининг олида хайл-хайл келиб манга навкар бўладурлар, ўзининг иши бу ерга етибдурким, подшоҳлик қилиб юруйдурган мардак мундоқ хор ва зор ва хоҳи но хоҳи келиб не таврлар била кўрушти.

Икки ғариб ҳарфе андин содир бўлди. Бири буким, навкар-лари айрилгон жиҳатдин анга кўнгул бериладур эрди. Муқобалада мундоқ дедиким, навкарлар тўрт қатла ушмундоқ мендин айрилиб-тур, яна келибтур. Яна бир буким, иниси Валини сўрдумким, ул қачон келгусидур? Аму дарёсидин қайси гузар била ўтгусидур? Дедиким, агар гузар топилса, худ бот келгусидур, вале гузарлар сув улғайғач тағайюр топар. Ул масал борким, «Он гузарро об бурд.»² Анинг давлатининг ва навкарининг ин-тиқолида бу ҳарфни анинг тилига тенгри солди. Бир-икки гари-дин сўнг мен отланиб ўрдуга келдим: ул дағи тушган ерига

¹ «Шамту» — деб ҳам ўқилган.

² «Ул кечувларни сув олиб кетди».

борди. Ушбу кундин улуғ-кичик, яхши-ямон ва бек ва бек навкарлари хайл-хайл кўч ва моллари била андин айрилиб, бизга кела бошладилар. Тонгласи намози пешин, намози дигаргача ҳеч киши анинг қошида қолмади...

Ажаб қодиредур, бир кишиким, йигирма-ўттуз минг навкарнинг эгаси эди, Қахлуғдингим¹ Дарбанди Оҳанин ҳам дерлар, Ҳиндукуш тоғигача Султон Маҳмуд мирзоға тааллуқ вилоёт тамом анинг тахти тасарруфида эрди. Ҳукумат бил-истигқлол қилур эди.² Бир муҳассили Ҳасан барлос отлиқ қари мардак Илокгин Уёжғача дуруштлуклар била муҳассиллиқ қилиб, бизни кўчуруб тушулар эди. Хисравшоҳни бир ярим кунда уруш йўқ, талош йўқ бизингдек қаллош ва муғлук икки юз-икки юз эллик кишининг қошида андоқ хору зор ва забун ва ожиз қилдиким, не навқариға ихтиёри қолди, не молиға, не жонига.

Хисравшоҳни кўруб ёнғон ахшоми Мирзо хон менинг қошимға келиб, оғаларининг қонини даъво қилди. Бизнинг орада баъзилар ҳам барин эдилар. Филвоке шаръ ва урф била ҳам муносиб андоқ эдиким, мундоқ кишилар сазосиға етгай.

Чун аҳд бўлуб эди. Хисравшоҳни ирода қилиб, фармон бўлдиким, элта олғонча нимасини элггай. Уч-тўрт қатор хачир ва тевада бўлғон жавоҳир ва олтуи ва кумуш ва иафис нималарини юклаб элгги. Ширим тағойини қўшуб узаттукким. Хисравшоҳни Ғури ва Даҳона йўли била Хуросон сари йибориб, ўзи Қоҳмард бориб кўчни сўнгимизча Кобул келтургай.

Ул юрттин, Кобул азимати била кўчуб, Хожа Зайд келиб туштук, ушбу кун и ўзбакнинг чонқунчисини Ҳамза бий манғғит бошлаб келиб, Души навоҳисини чоғти. Сайид Қосим эшик оғани ва Аҳмад Қосим кўҳбурни баъзи йигитлар била йиборилди. Бориб чонқунчини яхши босиб, бир печа бош кесиб келтурдилар. Ушбу юртта Хисравшоҳнинг жебахонасидағи жебаларни улашилди. Етти-секкиз юзча жавшан ва кўҳа бўлғай эди. Хисравшоҳдин қолғон нималардин бир бу эди. Яна чинийлари дағи хейли тушти. Ўзга кўзга кўрунгудек нима йўқ эди.

Хожа Зайдтин тўрт-беш кўч била Ғурбанд келдук. Уштур шаҳрға тушганда хабар тоитукким. Шерак арғунким, Муқим арғуннинг ихтиёр беги эди, биздин беҳабар чериклаб келиб, Борон³ ёқасида ўлтурубтурким. Панжхир⁴ йўли била ўтган кишини Абдураззоқ мирзоғаким, ул маҳалда Кобулдин қочиб бориб, таркалоний афғон орасида Ламғон навоҳисида эди, борғоли қўймағай. Бу хабар топғач, икки намоз орасида андин кўчуб, кеча тун қоғиб субҳ вақтида Ҳубён⁵ кўтали била ошгук.

¹ Қ. б. — Қахлуғдинким.

² Қ. б. — бу ибора йўқ.

³ Қ. б. — Оби Боро.

⁴ Қ. б. — Паншер.

⁵ Қ. б. — Хуниён.

Сухайлни ҳаргиз кўрган эмас эдим. Кўталға чиқоч-ўқ жануб тарафи паст ёруғ юлдуз кўрунди, дедимким, Сухайл бўлмағай. Дедиларким, Сухайлдур. Боқи Чағониёний бу байтни ўқудиким:

Ту Сухайли то кужо тобию кужо толе шави,
Чашми гу бар ҳар ки меафтад нишони давлат аст.¹

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким. Санжид дара оёғида келиб тушулди. Бизнинг илгари боргон қоровул йигитлари ва баъзи йигитлар Қорабоғнинг оёғи Эгриёр навоҳисида Шеракка етган била-ўқ илик қўшарлар, оз-оглоқ уруш қондек қилур. Бот-ўқ илғор била тебрарлар. Шеракни ва яна етмиш-сексон-юз ўбдон йигитларни тушуруб келтурдилар. Шерак²нинг қонини бағишлаб мулозим қилилди.

Хисравшоҳким, Қундуздин эл-кунига боқмай, Кобул азимати била чиқар, анга тааллуқ эл ва улус беш-олти бўлак бўлурлар. Бадахшондагилар бир бўлак: Сейдим Али дарбонким, Русто³ ҳазорасида эди, Панжхир била ошиб ушбу юртга бизга мулозамат қилди: яна бир бўлак: Юсуф Айюб ва Баҳлул Айюб эди, алар дағи бу юртга мулозаматқа келдилар. Яна бир бўлак: Баҳлул Айюб иниси Вали Хатлондин: яна бир бўлак: Йилончиқ ва Накдарий ва Қоқшол ва Қундуз вилоятида ўлтурушлуқ аймоқлар: бу ҳар икки бўлак Андароб ва Сароб келиб, Панжхир ошар хаёлда эдилар.

Аймоқлар илгарроқ Саробта эдиларким, кейиндин Вали келди. Аймоқ йўлини тўсув, урушуб бостилар. Ўзи қочиб ўзбакка кетди. Шайбоқхон Самарқанднинг чорсуйида бўйнига урдурди. Бўлгон навкар-савдари таланиб олдуруб, аймоқлари била ушбу юртта қуллуққа келдилар. Сайид Юсуфбек ўғлоқчи ҳам аймоқлар била келди.

Бу юрттин кўчуб, Қорабоғ ёнидағи Оқсарой ўлангига тушулди. Хисравшоҳнинг эл куни зулм ва бесарликқа ўрганган эл, элга зулм қила бошладилар. Оҳир Сейдим Али дарбоннинг бир ўбдон навқари бировнинг бир кўза ёғини тортиб олган учун эшикка келтуруб таёклаттим, таёк остида-ўқ жони чиқди. Эл бу сиёсаттин тамом босилдилар.

Ушбу юртта эканда, Кобулнинг устига филҳол борурни-бормасни кенгашилди. Сайид Юсуфбек ва баъзининг раъйи барин эдиким, киш ёвуқтур, филҳол Ламғон борилғай. Андин яна на маслаҳат рўй берса, анга яраша амал қилилғой. Боқи Чағаниёний ва баъзи Кобул устига бормоққа сўзни қўюб, андин кўчуб келиб

¹ Сен Сухайл юлдузисен, каергача тобланиб. каердан чиқсанг ва қўзинг кимга тушса, давлат нишонаси бўлур.

² Нухаларда Шерак деган ном турли шаклларда ёзилган.

³ Қ. б.— Рустох.

Або¹ қўруқиға тушулди. Ушбу юртта менинг волидам хоним ва Коҳмардта қолғон уруқ саъб мухотара ўтқариб, келиб қўшулдилар.

Тафсили будурким, Ширим тағойини Хисравшоҳқа қўшуб йиборилиб эдиким, Хисравшоҳни Хуросон узатиб ўзи бориб уруқни келтургай. Даҳонаға етганда Ширим беихтиёр бўлур. Хисравшоҳ Ширим била-ўқ Коҳмард борур. Хоҳарзодаси Аҳмад Қосим Коҳмардта эди. Хисравшоҳ Аҳмад Қосимни барин қилиб, уруққа ёмонлиқ мақомида бўлурлар, Боқи Чағониенининг қалин мўғул навкарлари уруқ била Коҳмардта эдилар. Махфий Ширим била сўзни бир ерга қўюб, Хисравшоҳ ва Аҳмад Қосимни тутмоқ бўлурлар. Хисравшоҳ била Аҳмад Қосим Ажар дарасининг ёнедағи йўл била қочиб, Хуросон борурлар. Мўғулларнинг бу якжиҳатлиғидин гараз ўзларини алардин айирмоғлиқ экандур.

Уруқ била бўлғон эл Хисравшоҳнинг дағдағасидин халос бўлуб. Ажардин чиқиб, Коҳмардқа етган маҳалда Исиқончи² эли ёғикиб йўлини тўсарлар. Аксар уруқни Боқибекка тааллуқ эл ва улусини алар таладилар. Қул Боязиднинг ўғли — Тезак кичик эди, анда ясир тушти. Уч-тўрт йилдин сўнгра Кобулда келди. Уруқ талатиб, олдуруб, биз ўтган Қипчоқ йўли била ошиб, Або қўруғида келиб бизга қўшулдилар.

Андин кўчган била орада бир қўнуб, Чолок ўланғиға тушулди. Чолок ўланғида кенгашиб, сўзни муҳосара қилмоққа қўюб, кўчуб, мен ўзум неким бўлғон гул кишиси била Ҳайдар Тақининг боғи била Қул Боязид бакавулнинг гўрхонасининг оралиғида туштум. Жаҳонгир мирзо буронғор одами била бизнинг улуғ чаҳорбоғ тушти. Носир мирзо жувонғор эли била Қутлуқ қадамнинг гўрхонасининг орқасидағи ўлангга тушти. Доим кишимиз бориб Муқим била сўзлашурлар эди. Гоҳи узр келтуруб, гоҳи юмшоқ сўз айтур эди. Мунинг учун эдиким, биз Шеракни олғач-ўқ отасига оғасиға киши чоптурғондур. Ота-оғасидин умидворлиғи бор жиҳатдин даранг қилур эди.

Бир кун фармон бўлдики, гул, буронғор, жувонғор тамом жеба кийиб, отларига кежим солиб, ёвукроқ бориб ҳам яроқ кўрулгай, ҳам ичкариги элга сиёсати бўлғай. Жаҳонгир мирзо буронғор тўғрисидин Кўча боғ била илгаррак келдилар. Гулнинг олли чун сув эди, мен гул кишиси била Қутлуқ қадамнинг гўрхонаси тарафидин келиб, пуштадин илгариги тепа устига чиқтим. Ировул киши-си Қутлуқ қадамнинг кўпругининг устига текилиб бордилар. Ул маҳал кўпрук йўқ эди. Йигитлар шўхлуқ қилиб, Чармгарон дарвозасиғача чоптилар. Оз-оғлоқ чиққон кишиси урушқа турмай қочқон била қўргонга кирдилар.

Арkning хокрези баландида қалин Кобул эли тафарржқа чиқиб эдилар. Қочқон била қалин гирдлашиб индилар. Кўпрук била дарвоза орасидағи баландлиқ пуштанинг устида йўл ўртасида қалин чуқурчоқлар қазиб, хаспўш қилиб эдилар. Султонқули чиноқ ва

¹ Қ. б. — Аё.

² Қ. б. — Иқончи

баъзи йигитлар чонқонда тикилиб йиқилиб эдилар.. Буронғор тарафидин бир-икки йигит Қўча-боғ ора чиққонлар била бир-икки қилич солишиб олишурлар. Чун урушқа фармон йўқ эди, ушмунча била ёндилар.

Қўрғон эли бисёр олдарадилар. Муқимбекларни ораға солиб куллуққа келиб, Қобулни топишромоқ бўлди. Боқи Чағониёнийнинг тавассути била келиб мулозамат қилди. Биз дағи иноят ва шафқат мақомида бўлуб, дағдаға ва таваҳҳумни анинг хотиридин рафъ қилдук. Муқаррар бўлдиким, тоңгласи бўлган навқар ва савдар ва мол ва жиҳоти била чиқиб, қўрғонни топишрай. Хисравшоҳқа тааллуқ эллар бесарлиқ ва даст андозлиққа урганган эллар эди. Муқимнинг кўчини чиқармаслар. Жаҳонгир мирзони ва Носир мирзони ва улўғ бекларни ва ичкиларни та-йин қилдукким, Муқими ва Муқимға тааллуқ эл-қунни мол ва жиҳотлари била Қобулдин чиқарғайлар. Муқимға юрт Теба-ни¹ тайин қилдук.

Сабоҳи мирзолар ва беклар дарвозаларга бориб, халойиқнинг хужум ва ғавғосини кўп кўруб, манга киши йибордиларким, сиз келмагунча бу элни киши манъ қилиб бўлмас. Охир ўзум отландим. Тўрт-беш кишини ўқлаб, бир-икки кишини пора-пора қилдурдум. Ғавго босилди. Муқим мутааллақлари била солим ва саломат бориб, Тебага тушти.

Рабиулаввал ойининг авохирида тенгри таоло фазл ва карами била Қобул ва Ғазни мулк ва вилоятини бежангу жидол муяссар ва мусаххар қилди.

Қобул вилояти тўртунчи иқлимдиндур. Маъмуранинг ўртасида тушубтур. Шарқи Ламғонот ва Пуршовар² ва Хашанғар ва баъзи Ҳинд вилоятидур. Ғарби қўхистонлардурким, Карнуд³ ва Ёўр ул қўхистондадур. Бу тарихда ҳазора ва нақдарий қавмининг маъман ва маскани бу тоғлардур.

Шимолн Қундуз ва Андароб вилоятидур. Ҳиндукуш тоғи воситадур.

Жануби Фармул ва Нағар ва Банну ва Афғонистондур.

Мухтасар вилоятдур. Тулоний воқе бўлубтур. Тули машриқ-дин мағрибқа боқадур. Атроф ва жавониби тамом тоғдур. Қалъаси тоғқа пайвастдур. Қалъанинг ғарб-жануб тарафи кичикрак парча тоғ тушубтур. Ул тоғнинг қулласида Шоҳи Қобул иморат қилгани учун бу тоғни Шоҳи Қобул дерлар. Бу тоғнинг ибгидоси Деврин ташисидиндур. Деҳи Яъқуб тангисида тутанур, Гирдо-гирди икки шаръий бўлғай. Бу тоғнинг доманаси тамом боготтур. Менинг амним Улўғбек мирзо замонида Вайс атка мирзонинг ағкаси бу тоғнинг доманасида бир ариқ чиқарибтур. Доманадағи богот тамом бу ариқ била маъмурдур. Поёни об Гулкина отлиқ маҳалладур, хилват гўшадур, Ғалаба

¹ К. 6. — Теба.

² К. 6. — Пушовар (پشاور).

³ К. 6. — Бааси (بہاس).

лавандликлар анда қилилиб эди. Гоҳи мутояба йўсунлук
Хожа Қофизнинг бу байтини тағйир била ўқилур эдиким:

Эй хуш он вақте ки бе пову сар айёме чанд
Сокини Гулкина будем ба бадномие чанд¹.

Қалъанинг жанубида Шоҳи Кобулнинг шаркида бир улуғ кўл
тушубтур. Гирдо-гирди бир шаърий ёвушур. Шоҳи Кобул тоғидин
Кобул сари боқа уч кичикрак чашма чиқар, иккиси Гулкина
навоҳисидадур. Бир чашма бошида Хожа Шаму² отлиқ мазордур:
яна бирида Хожа Хизрнинг қадамгоҳидур. Бу икки ер Кобул
элининг гаштгоҳидур. Яна бир чашма Хожа Абдусмад
тўғрисидадур. Хожа Рушноий дерлар.

Шоҳи Кобул тоғидин бир тумшук айрилиб келибтур, Ўқобайн
дерлар. Уқобайндин бошқа яна парчағина тоғ тушубтур.
Кобул қалъасининг арки бу тоғнинг устидадур. Улуғ қўрғон
аркнинг шимолидадур. Бу арк ғариб муртафеъ ва яхши ҳаволик
ер воқеъ бўлубтур. Бу улуғ кўл ва уч ўланггаким, Сияҳсанг
ва Сунав қўрғон ва Чолок бўлгай, мушрифтур. Борча оёқ
остидадур. Ўланглар сабзалиқ маҳалида бисёр яхши кўрунур.
Ёзлар Кобулда шимолий ели кам эсадур. Паравон ели дерлар.
Аркта шимол сари даричалиқ уйлар асру хушҳаводур.

Мулло Муҳаммад Толиб Муаммойи Кобул аркининг таърифиди
бир байтни Бадиуззамон мирзо отиға боғлаб ўқур эди. Байт
будурким:

Бихўр дар арки Кобул май, бигардон коса пайдарпай,
Ки ҳам кўхасту ҳам дарёу ҳам шаҳрасту ҳам саҳро³.

Ҳиндустоний ғайри Ҳиндустонни Хуросон дер. Нечукким, араб
ғайри Арабни Ажам дер. Ҳиндустон била Хуросон орасида хушки
йўлдин икки бандардур. Бир Кобул яна бир Қандаҳор. Қошғар
ва Фарғона ва Туркистон ва Самарқанд ва Бухоро ва Балх
ва Ҳисор ва Бадахшондин қорвон Кобулға келурлар, Хуросондин
қорвон Қандаҳорға келур. Ҳиндустон била Хуросонға восита бу
вилояттур. Бисёр яхши савдохонадур. Савдогарлар Хигойға ё Румға
борсалар, ушмунча-ўқ савдо қилғайлар. Ҳар йил етти-секкиз-ўн
минг от Кобулға келур. Қуйи Ҳиндустондин ўн-ўн беш-йигирма
минг ўйдук қорвон Кобулға келур. Ҳиндустондин⁴ оқ рахт ва
қанд⁵ ва шакар ва ақоқир келтурурлар. Кўн савдогар бўлғайким,
дах си, дах чилға⁶ рози булмагай.

¹Қандай яхши вақтлар эдики, неча қушлар бош оёқсиз бир
қанча ёмон отлиқлар билан бирга Гулкинада турар эдик.

²Қ. б. — Хожа Шамс. Л. б. — варақ четига форсча: «Асл Хожа Шамсиддин
Жонбоз мегуфтаанд ба сабабе ихтисор авом Хожа Шаму мегуфтаанд», — деб
ёзиб қўйилган.

³Кобул аркида май ич. косани кетма-кет айлантирки. бу ер
ҳам тоғ, ҳам дарё, ҳам шаҳр, ҳам саҳродур.

⁴Қ. б. — «Ҳиндустон» сўзидан кейин *تاغی* сўзи бор. Л. б. — Тўрт харфлик
бошқа сўз бор, ўқилмади.

⁵Қ. б. — «ва набот».

⁶Дах си, дах чил — ўнга ўттиз, ўнга қирқ учдан бир, тўртдан бир маъносида.

Хуросон ва Ироқ ва Рум ва Чин матои Кобулда топилур. Хиндустоннинг худ бандаридур.

Гармсер ва сардсери ёвуқтур. Кобулдин бир кунда андоқ ерга борса бўлурким, харгиз қор ёғмас. Икки соати нужумийда андоқ ерга борса бўлурким, харгиз қори ўксумас, магар аҳёнан андоқ ёз келгайким, қор қолмағай. Гармсери ва сардсери мевалар Кобул гавобеида қўптур ва ёвуқтур. Кобул ва кентларида сардсери мевалардин узум ва анор ва ўрук ва олма ва биҳи ва амруд ва шафтолу ва олу ва санжид ва бодом ва янғоқ қўптур. Мен олу-болу ниҳоли кетуруб эктурубмен, яхши олу-болулар бўлди ва хануз тараққийда эди.

Гармсери мевалар мисли норунж ва турунж ва амдук ва иайшакар Ламгоноттин келтурурлар. Найшакарни келтуруб эктуруб эдим. Чилғузани Нижровдин келтурурлар. Кобул атрофидаги Қўхистондин асал бисер келур. Шаҳдхоналари бордур. Бир Ғазни тарафидаги Қўхистондин асал келмас. Кобулнинг ривочи хўб бўлур, биҳи била олуси ҳам яхшидур. Бодринги дағи яхши бўлур.

Бир навъ узум бўлур, оби ангур дерлар, хейли яхши узумдир. Маст чоғирлари бўлур. Хожа Хованд Саид Домани қўхийнинг чоғири тундлуқ била машхурдур. Агарчи ҳоло тақлид бирла андин таъриф қиладурларки: «Лаззати май маст донад, хушёронро чи ҳаз»².

Экинни яхши бўлмас³. Агар Хуросон тухуми бўлса, фил жумла ёмон бўлмас. Бисёр латиф хавоси бор. Кобул хавосидек хаволиқ ер оламда маълум эмаским, бўлғай. Ёзларда кечалари пўстинсиз ётиб бўлмас. Қишлар агарчи қори аксар улуғ тушар, вале муфрит совуғи йўқтур. Самарқанд ва Табриз ҳам хушхаволиққа машхурдур, вале муфрит совуқлари бордур.

Атрофида тўрт хўб ўланг воқе бўлубтур. Шарқ-шимолий тарафи Сўнак қўрғон ўлангидур. Кобулдин икки қурух бўлғай, яхши ўлангдур. Ўти отқа созвордур, чибини кам бўлур.

Ғарби-шимоли Чолок ўлангидур, Кобулдин бир қурухдур, кенг ўлангдур, ёзлар чибини отқа ташвиш берур.

Ғабри Деврин ўлангидур. Агарчи мунда икки ўланг, бир Тенанинг ўлангидур. Яна бир Қўш Нодир ўлангидур. Бу ҳисоб била беш ўланг бўлғай, ҳар икки ўланг Кобулдин бирор шаръий бўлғай, муҳтасар ўланглардур. Вале ўти отқа бисёр созвордур, чибини бўлмас. Кобул ўлангларида бу ўлангларча ўланг йўқтур.

Шарқи Сияҳсанг ўлангидур. Чармгарон дарвозаси била бу ўланг орасида қутлуқ қадамнинг гўрхонасидур. Ёзлар чибини қўп бўлур учун, бу ўлангини кам қўрурлар. Бу ўланга найваст Камарий ўланги ҳам бор. Бу эътибор била Кобул гардида олти ўланг бўлғай, вале тўрт ўланг машхурдур.

¹ Қ. б. — Бухородин.

² «Май лаззатини маст будур, хушёрларга бундан нима баҳра бор?»

³ Қ. б. Шу ибора бор: «Зироятн жоруйи пажди(?)дур. Қовуни ҳам яхши бўлмас».

⁴ Л. б. Чармгарлар.

Кобул вилояти берк вилояттур, ёт ёғи бу вилоятқа кирмаги мушкулдур. Балх ва Қундуз ва Бадахшон била Кобул орасида Ҳиндукуш тоғи тушубтур. Бу тоғдин етти йўл ошар, уч йўл Панжхирдадур¹. Юқориоқ Жавак кўталидур, андин куйироқ Тул, андин қуйироқ Бозорак. Бу уч кўталдин яхшироғи Тулдур. Вале йўли бир нима узунроқдур. Ғолибо бу жиҳаттин Тул дерлар. Тўғрирағи Бозорақдур. Тул ва Бозорак Саробқа тушар. Бозорак кўталини Сароб эли Порандий отлиқ кенгига инар учун Порандий кўтали дерлар, Яна бир Парвон йўлидур, улуғ кўтал била Парвон орасида яна етти кўтал бор учун Ҳафтбача дерлар. Андароб гарафидин икки йўл келиб, улуғ кўталда қотилиб, Ҳафтбача била Парвонга келур. Бисёр пур машаққат йўлдур. Уч йўл Ғурбандтадур. Парвон йўлига ёвуқроқ йўл Янги йўл кўталидур. Валиён ва Ҳинжонга инар. Яна бир йўл Қипчоқ кўталидур. Андароб суйи била Қизил сувнинг қотилишига инар. Бу йўл дағи яхшидур.

Яна бир йўл Шибарту кўталидур.² Ёзлар сув улғайса, Шибарту кўталидин ошиб, Бомиён ва Сайғон³ била юрурлар. Қишлар Обдара била юрушурлар. Қишлар тўрт-беш ой жамиъ йўллар боғланур, бир Шибарту йўлидин ўзга. Бу кўталдин ошиб, Обдара била юрурлар, Ёзлар сувлар кирганда ҳам бу йўлларнинг қишқи ҳукми бор. Не учунким, Такоб⁴ йўллари сув улуғ бўлгондин ўтуб бўлмас. Такоб била юрумай, тоғ била юрур хаёл қилсалар, убур мугаазирдур. Қўзлар уч-тўрт ойким, қор камдур ва сувлар кичик бўлгонда, бу йўлларнинг убури маҳаллидур. Тоғлардин ва тангилардин қуттоут-тарийқ кофир кам эмастур. Хуросон тарафидин келур йўл Қандаҳор била келур. Бу йўл туп-туз йўлдур. Бу йўлда кўтал йўқтур.

Ҳиндустон тарафидин тўрт йўл чиқар, бир йўл Ламғонот била. Бу йўлда Хайбар тоғларида озроқча кўтал бор. Яна бир йўл Бангаш била, яна бир йўл Нағар била, яна бир йўл Фармул била. Бу йўлларда ҳам озроқча кўталлар бор. Синд суйининг уч гузаридин ўтуб, бу йўлларбила келурлар. Нилоб гузаридин ўтганлар Ламғонот била келурлар. Қишлар Кобул суйи била Синд суйининг қотилишидин юққорроқ Синд суйини⁵ ва Кобул суйини гузар била ўтарлар. Мен аксар Ҳиндустон черикларигаким келдим, гузарлар била ўтгим. Бу навбатким, келиб, Султон Иброҳимни босиб олиб, Ҳиндустонни фатҳ қилдим. Нилоб гузаридин кема била ўтгим. Ушмундин ўзга Синд суйидин ҳеч ердин кемасиз ўтса бўлмас, Динкут гузари била ўтганлар Бангаш била келурлар. Чупора гузари била ўтганлар агар Фармул била келсалар, Ғазни келурлар ва агар Дашт била борсалар, Қандаҳор борурлар.

¹ Қ. б. — Панжшер.

² Қ. б. — «Яна бир йўл Панжшер кўталидур ибораси бор.

³ Қ. б. — Сайқон.

⁴ Қ. б. — Обдара.

⁵ Қ. б. — «Ва Савод суйини» бор.

Мухғалиф ақвом Кобул вилоятида бордур. Жулгасида ва тузларида атрок ва аймоқ ва аъробдур. Шахрида ва баъзи кентларида сортлардур. Яна баъзи кентларида ва вилоётида нашойи ва парожии ва тожик ва бараки ва афғондур. Ғазни тоғларида ҳазора ва нақдарибдур. Буларнинг орасида баъзи муғулий тил била хикоят қилурлар. Шарқи шимолий тарафидаги тоғлар кофиристондур, мисли, Катур ва Габрак ва жануби Афғонистондур.

Ўн бир-ўн икки лафз била Кобул вилоятида талаффуз қилурлар: арабий, форсий, туркий, муғулий, ҳиндий, афғоний, пашойи, парожий, габрий, баракий, ламғоний. Мунча мухғалиф ақвом ва муғойир алфоз маълум эмаским, ҳеч вилоятга бўлмай.

Вилоёти ўн тўрт тумандур. Самарқанд ва Бухоро ва яна бу навоҳида валоятчаларним, бир улуғ вилоят тахтида бўлмай, туман дерлар. Ва Андижон Ва Қашғар ва ул орада ўрчин ва Ҳиндустонда парғана дерлар. Ағарчи Баҳур¹ ва Савод Паршовар² ва Ҳашанғар бурун Кобул тавобеидин экандур. Бу тарихда афғон қавми жиҳатидин баъзи бузуллуб, баъзиси афғонга кирибтур. Вилоятлиги қолмабтур.

Шарқи Ламғоноттур. Бу вилоят беш туман ва икки бўлуктур. Ламғон туманларидин улуғроғи Нингнаҳор, баъзи тарихларда Нағарҳор битибтурлар. Доруғанишин ери Одинапурдур. Кобулдин шарқ сари ўн уч йиғоч йўлдур. Нингнаҳор била Кобул ораси асру қаттиқ ёмон йўлдур. Уч-тўрт ерда кичикрак-кичикрак кўталлари, икки-уч ерда тангилари бор. Хирилжи³ ва жамиъ қуттоут-тариёқ афғонлардур, бу йўлни урарлар эрди. Бу орада маъмура йўқ эрди. Қўруқсойнинг оёғи Қорағуни мен маъмура қилдурдум. Бу жиҳатгин йўл амин бўлди.

Гармсёр била сардсёр орасида фосила Бодом Чашма кўталидур. Бу кўталнинг Кобул тарафида қор ёғар. Қўруқ сой ва Ламғонот тарафида қор ёғмас. Бу кўталдин ингач, киши ўзга оламе мулоҳаза қилур: йиғочлар ўзгача, ўтлар ўзгача, жониворлар ўзгача, элининг роҳу расми ўзгача.

Нингнаҳор тўққиз рудтур. Шолис ва буғдойи яхши бўлур ва норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур, яхши бўлур.

Одинапур қўрғонининг олида, жанубий тарафида, бир баландида тарихи тўққиз юз ўн тўртта бир чаҳорбоғ солдим, Боғи Вафоға мавсум, рудқа мушриф, руд қўрғон била боғнинг орасидадур, норунжи ва турунжи ва анори бисёр бўлур. Паҳорхонни босиб, Лоҳур ва Диболнурии фатҳ қилган йили қила келтуруб, эқтуруб эдим, сабз бўллуб эди. Андин бурунги йили найшакар дағи экиб эдилар, яхши найшакарлар бўллуб эди. Бадахшон ва Бухорога ул найшакарлардин йиборилиб эрди. Ери муртафиъ,

¹ Қ. б. Бижовур.

² Қ. б. Пашовар.

³ Қ. б. Қаржи.

оқар суйи муттасил, ҳавоси қишлар муътадил, боғнинг ўртасида бир кичикрак пушта воқе бўлубтур, бир теғирмон суйи бу боғнинг ўртасидин ва боғнинг ичидаги пуштанинг устидин ҳамиша жорийдур. Боғ ўртасидаги чорчамаи бу пуштанинг устида воқе бўлубтур. Боғнинг ғарби жанубий тарафида даҳи дардах ҳавзедур, атрофи тамом норуиҷ дарахтларидаур, анор дарахтлари ҳам бор. Бу ҳавзнинг гирдо-гирди тамом себаргазордур. Бу боғнинг айи ери ушбудур. Норуиҷлар сарғаргон маҳалда бисёр яхши кўрунуур, хейли яхши боғ воқе бўлубтур.

Кўҳи Сафид Нингнаҳорининг жанубида воқе бўлибтур. Бангаш била Нингнаҳорға восита ушбу тоғдур. Отлиққа йўл йўқтур. Тўққуз руд ушбу тоғдин чиқар, бу тоғдин қор ҳарғиз ўқсумас. Бу жиҳаттин ғолибо Кўҳи Сафид дерлар. Қуйи жулгада ҳарғиз қор тушмас. Фосила тушчилик йўлдур. Бу тоғ доманасида яхши ҳаволик ерлар бор. Сувлари совуқ, яхға анда ҳеч эҳтиёж бўлмас.

Одинапур қўрғонининг жануб тарафи Сурх рудтур. Қўрғон балаидида воқе бўлубтур. Руд тарафи қирқ-эллик қари якандоз тоғдур. Шимолида бир парча тоғ тушубтур, хейли берк қўрғондур. Бу тоғ Нингнаҳор била Ламғонининг орасидадур. Ҳар қачон Кобулда қор ёғса, бу тоғнинг қўлласиға қор тушар. Ламғон эли Кобулда қор ёғғонини мундин билурлар. Бу Ламғонотқа Кобулдин келур йўл агар Қўруксой била келсалар, бир йўл Дирин¹ кўталидин ошиб бориб, Булондин Борон суйидин ўтуб Ламғонот сори борур. Яна бир йўл Қўруксой қуйи Қоратудин² ўтуб³ Ламғон борур. Агар Нижров била келсалар, Бадровдин ўтуб, Қарангриқдин⁴ ўтуб, Бодич кўталиға борур.

Агарчи Ламғоннинг без туманидин бир тумани Нингнаҳордур, вале Ламғонотни ул уч туманға итлоқ қилурлар. Ул уч тумандин бири Алишанг туманидур, шимолида Ҳиндукуш тоғиға найваста қорлиқ улуг берк тоғлардур. Бу тоғ тамом кофиристондур. Алишангға ёвуғроқ кофиристон Милдур. Алишанг руди Милдин чиқар. Ҳазрати Нуҳ пайғамбарининг отаси Мехтар Ломнинг қабри Алишанг туманидадур. Баъзи тарихта Мехтар Ломни Ламак Ламкон дебтурлар. Ул элни хейли мулоҳаза қилилибтурким, баъзи маҳал коф ўруниға ғайн талаффуз қилурлар, бу жиҳаттин ғолибо бу вилояттин Ламғон дебтурлар.

Яна бир тумани Алингордур. Алингорға ёвукроқ кофиристон Кавардур, Алингор руди Кавардин чиқар. Бу икки руд Алишанг била Алингордин ўтуб, бир-бириға қотилиб, яна бир тумандинким Мандровардур, қуйпроқ Борон суйиға қотилур.

Ул икки бўлукдин бир Даран Нурдур, ғайри мукаррар ере воқе бўлубтур. Даранинг нешгоҳида қўрғони бир тумшукнинг устида тушубтурким, икки тарафидин рудтур. Шилинояси бисёрдур, йўлсиз юруб бўлмас. Норуиҷ ва туруиҷ ва гармсериий ме-

¹ Қ. б. Дибри.

² Қ. б. — Қўробук.

³ Қ. б. — Ўтуб дан кейин. Улуг Нурдин Борон суйини кечиб, Бодич кўталидин ўтуб ибораси бор.

⁴ Қ. б. Каронойкирик.

валари бордур. Озрокча хурмо йиғочи ҳам бордур. Қўрғоннинг икки гарафидаги руд ёқалари тамом дарахттур, кўпраги эмлук йиғочидур. Бу мевани баъзи турклар қора емиш дерлар. Дараи Нурда бисёр бўлур, ўзга ерда бу мевани қўрулмади. Ўзуми ҳам бўлур, ўзуми тамом дарахт устидадур. Ламғонотда Дараи Нур чоғири машҳурдур, икки навъ чоғир бўлур: арра тоши ва суҳон тоши дерлар. Арра тоши зардчадур, суҳон тоши хушранг қин қизил бўлур, вале арра тоши кайфиятлиқроқтур. Агарчи иккала-сининг кайфияти шуҳратича йўқтур.

Юққори бир дараларида маймун бўлур, мундин қуйи Ҳиндустон сари ҳам маймун бўлур, мундин юққари бўлмас. Бу эл бурун тўнгуз саҳлар эдилар, бизнинг замонда бартараф қилдилар.

Яна бир туман Кунар ва Нургилдур. Бу туман Ламғоноттин бошқароқ воқе бўлубтур. Кофиристоннинг ичида вилоят сарҳади-диар. Агарчи улуглуғи Ламғон туманларича бордур, вале бу жиҳаттин моли камдур, озроқ берурлар. Чағонсарой суйи шарқ-шимолий гарафидин кофиристоннинг ичи била келиб, бу вилоят-нинг ораси била ўтуб, Кома бўлукида Борон суйига қўшулуб, шарққа боқа оқар. Нургил бу сувнинг ғарб гарафидур. Кунар шарқ тарафи. Мир Сайид Али Ҳамадоний раҳматуллоҳ саёҳат қилиб келиб, Кунардин бир шаръи юққорроқ нақл қилибтурлар. Муридлари мундин Хатлонга элтибтурлар. Нақл қилгон ерлари ҳоло мазоре бўлубтур. Тарих санаи 925 даким, Чағонсаройниким, келиб олдим, тавоф қилиб эдим. Норунж ва турунж ва гурунжи бисёр бўлур. Тунд чоғирлар ҳам кофиристондин келтурурлар.

Бу эл ажаб нима ривоят қилдилар, маҳол қўрунадур, вале бу хабар тавотурга етишти, бу туманининг қуйи оёғиким, Ламата канди¹ дерларким, андин қуйи Дараи Нур ва Атарға тааллуқдир. Ушбу Ламата кандидин юққори тамом бу Қўҳистондаким, Кунар ва Нургил ва Бажур ва Савод ва ул навоҳи бўлғай бу шоеъдуким, ҳар хотунким ўлса, ани бир катқа солиб, тўрт тарафидин тўрт киши кўтарурлар, агар ёмон иш қилмоғон бўлса, бу кўтарганларни беҳост мутаҳаррак қилур, бу мартабаким, такаллуф қилиб, ўзла-рини сахласалар, ўлук каттин тушар, агар ёмон иш қилгон бўлса, ҳаракат қилмас. Муни ёлғуз бу элдин эшитилмади. Бажур ва Савод ва жамиъ бу Қўҳистон эли муттафиқул-калима бу ҳарфни ривоят қилдилар. Ҳайдар Али Бажурийким, Бажурнинг султони эди, ул вилоятни хейли яхши забт қилиб эди, онаси ўлганда йиғламас, аза тутмас, қора чирмамас. Дерким, боринг, онамни катқа солинг, агар мутаҳаррик бўлмаса, куйдургумдур. Катқа солурлар, маъхуд ҳаракат ул ўлукдин содир бўлур. Муни эшиггач, қора чирмаб аза гутар.

Яна бир бўлук Чағонсаройдур, бир кенттур, муҳаққар ередур, кофиристоннинг оғзидадур. Эли кофирлар била омихта учун агарчи мусулмондур, вале куффор русумини бажой келтурурлар. Улуг рудким, Чағонсарой суйига машҳурдир, Чағонсаройнинг шарқ-шимолидин ва Бажурнинг орқасидин келур. Ғарб тарафида Пич

Қ. б. — Мулата канди ملته كندی

отлик кофиристондин яна бир кичикрак руд келиб. бу сувға қо-
тилур. Чағонсаройнинг зардча тунд чоғирлари бўлур. Дараи Нур
чоғирига ҳеч нисбати йўқтур, ўзининг узуми ва боғи бўлмас.
Сув юққориғи кофиристондин ва Пич кофиристонидин келту-
рурлар. Мен Чағонсаройни олғонда Пич кофирлари бу элга
кўмак келиб эди. Чоғир анда андоқ шоеъдурким, ҳар кофирнинг
бўйнида бир хик чоғир эди, сув ўрунига чоғир ичиб юрурлар эди.

Кома ағарчи бошқа ер эмас. Нингнаҳор тавобеидиндур, вале
муни ҳам бўлук дерлар.

Яна Нижров туманидур. Кобулнинг шарқи-шимолида Қўхустон-
да воқе бўлубтур. Орқасида тоғлар тамом кофиристондур. Тавре
ғўшадур. Узум ва меваси бисёр, чоғири ҳам ғалаба бўлур. Вале
жўшида қилурлар. Қишлар товукни бисёр парвори қилурлар. Эли
шаробхўр ва бенамоз ва новаҳм ва кофирваш элдур. Тоғларида
ножу¹ ва чилғуза ва булут ва ханжак йиғочлари бисёр бўлур,
ножу ва чилғуза ва балут дарахти мундин қуйи бўлур. Нижровдин
юққори асло бўлмас. Ҳиндустон дарахтларидиндур. Бу Қўхустон
элининг чироғлари тамом чилғуза йиғочидиндур, шамъдек ёнар,
хейли ғаробати бордур.

Нижров тоғларида рўбаи паррон бўлур. Рўбаи паррон бир
жониворедур, мушукдин улуғроқ, икки қўли била икки бутининг
орасида пардадур, шаппаранинг қанотидек доим келтурурлар эди.
Дерларким, йиғочдин-йиғочга нишебга боқа бир газ отими учар.
Мен худ учқонини кўрмадим. Йиғочқа қўйдук, чуст ёрмашиб
чикти, андин қувладилар, қанотини ёйиб, учқандек этиб, беозор
тушти. Бу тоғларда луча² қуши ҳам бўлур, бу қушни буқаламун
дерлар, бошидин қуйруғиғача беш-олти мухталиф ранги бор, ка-
бутарнинг бўйнидек барроқтур, улуглиғи кабки дарича бўлғай,
ғолибо Ҳиндустон кабки дарисидур. Ул эл ажаб нима ривоят
қилдилар: киш бўлғоч тоғ доманлариға тушар, агар учурсаларким,
узум боғидин ўтса, яна асло уча олмас, тутарлар. Яна бир сич-
қон Нижровда бўлур эмиш, муши мушкин дерлар. Мушк иди
андин келур эмиз. Ани мен кўрмайдурмен.

Яна Панжхир туманидур. Йўл устида воқе бўлубтур. Кофирис-
тон анга бисёр ёвуқтур, қуттоут-тарийқ куффорнинг мурури
Панжхирдиндур. Куффорға ёвуқ учун мундин ҳам кесим³ олурлар.
Мен бу навбат келиб Ҳиндустонни фатх қилғонда, кофирлар ке-
либ, Панжхирдин қалин киши ўлтуруб, кўп харобликлар қилиб-
турлар.

Яна бир Ғурбанд туманидур. Ул вилоятларда кўталларни
банд дерлар. Ғўр⁴ сари бу кўтал била борурлар, ғолибо ул жиҳат-
дин Ғурбанд дебтурлар. Сардараларини ҳазоралар шуғл қилибтур,
бир неча кенттурким, камҳосилроқ ердур. Дерларким, Ғурбанд
тоғларида кумуш кони ва ложувард кони бўлур.

¹ Л. б. — Қ. б.

² Биз «луча» шаклида ёздик. Л. б. Қ. б. —

³ Қ. б. — ким.

⁴ Қ. б. — Ғўри.

Яна кўх домана кентларидур, боши Митакача ва Парвон ва оёғи Дурнома, ўн икки-ўн уч кенттур, мевалик кентлардур, чоғирлари боридин тундроқдур. Бу кентлар тамом тоғ этагида воқе бўлгон учун, агарчи молларини адо қилурлар, вале харжда ройиж эмастурлар. Бу кентлардин қуйи доманада тоғ била Борон суйининг оралиғида икки нарча ҳамвор дашт воқе бўлубтур. Бирини Курраи Тоziён дерлар, яна бирини Дашти Шайх. Ёзлар жикин тола ўти бисёр яхши бўлур. Атрок ва аймоқ ёз мунда келурлар. Бу доманада ранго-ранга ҳар навъ лола бўлур. Бир қатла санаттим, ўттуз икки-ўттуз уч навъ ғайри мукаррар лола чиқти. Бир навъ лола бўлурким, андин андак қизил гул иди келур, лолаи гулбўй дер эдук. Дашти Шайхта бир парча ерда бўлур, ўзга ерда бўлмас. Яна ушбу доманада Парвондин қуйироқ садбарг лола бўлур, ул ҳам бир порча ерда Ғурбанд тангисининг чиқишида бўлур.

Бу икки даштнинг орасида бир кичикрак тоғ тушубтур, бу тоғда бир парча қум тушубтур, тоғ бошидин тубиғача Хожа Ригиривон дерлар. Ёзлар дерларким, нақора ва духул уни бу қумдин келур.

Яна Кобул гавобен кентлардур, Кобулнинг ғарби-жанубида улуғ қорлиқ тоғ тушубтур, қори қорға етар, кам йил бўлғайким, қорға етмағай. Кобулда яхдонлар яхи туганса, бу тоғдин қор келтурб яхоб қилиб ичарлар. Кобулдин уч шаръи бўлғай.

Яна Бомиён тоғидур. Бу тоғ берк тоғ воқе бўлубтур. Ҳарманд ва Синд ва Дугоба, Кундуз ва Балхоб суйи бу тоғдин чиқар. Дерларким, бир кунда ҳар тўрт дарё суйинин ичса бўлур.

Бу кентлар аксар бу тоғнинг доманасида воқе бўлубтур. Боғда узуми қалин бўлур. Ҳар жинс меваси ҳам бисёр бўлур. Бу кентлар орасида Исталиф ва Истарғичча кент йўқтур. Улуғбек мирзо бу кентларни Хуросон ва Самарқанд дер экандур. Ламгон ҳам бу кентларнинг ватирасидур. Агарчи узуми ва меваси ул кентларча бўлмас, вале ҳавосининг ҳеч нисбати йўқтур. Қорлиқ тоғ Ламгон¹ тоғидур.

Исталифча кент маълум эмаским хейли ерларда бўлғай. Улуғ руд кентнинг ичидин оқар. Руднинг ҳар икки тарафи боғоттур, сабзалиқ, сафолиққина боғчалари бордур, суйи совуктур, яхобқа эҳтиёж бўлмас, аксар софтур. Бу кентга Боғи Калон отлиқ Улуғбек мирзонинг бир мағсуб боғи бор эди. Мен эгаларига баҳо бериб олдим. Боғдин ташқари улуғ чинорлар бор, чинорларининг туби сабзалиқ, сафолиқ манзиледур. Боғнинг ўртасидин бир тегирмон суйи ҳамиша жорийдур. Бу ариқ ёқасида чинорлар ва дарахтлардур, бурун бу ариқ эгри-букри ва бесиёқ эди. Мен буюрдимким, бу ариқни ража ва сиёқ била қилдилар. Бисёр яхши ер бўлди.

Бу кентлардин қуйироқ даштдин бир қуруҳ-бир ярим қуруҳ

¹ А. 6. - Ламгон. 1. 6. Ламгон

юкқори боқа доманада тоғнинг¹ тубида чашма воке бўллубтур. Хожа Сеёрон дерлар. Бу чашмада ва бу чашманинг атрофида уч навъ дарахтлардур. Чашманинг ўртасида қалин чинор дарахтларидур. латиф сояси бордур. Чашманинг икки тарафида тоғ тубидаги пушталарда қалин балут дарахтидур. Ушбу икки парча балутистондин ўзга Қобулнинг ғарбий тоғида балут дарахти асло бўлмас. Чашманинг олидаким, дашт тарафи бўлғай, қалин арғувонзор воке бўллубтур. Бу вилоятта ушбу арғувонзордин ўзга арғувонзор асло йўқтур. Дерларким, бу уч жинс дарахт уч азиятнинг кароматидур. Сеёронга ваҳҳи тасмия муни дерлар, Бу чашманинг атрофини мен сангкорлик қилдурдим. Чашмани ғач ва соружа² била даҳи дардах қилдурдум. Бу чашманинг чор ҳади сиёқлик, ғуниялик тахти бўлди, тамом арғувонзорға мушриф, арғувон гули очилғон маҳалда мунча ер маълум эмаским, оламда бўлғай. Сарик арғувони ҳам бисёр бўлур. Сарик арғувон била қизил арғувон доманада дарҳам очилур. Бу чашманинг ғарби-жанубий тарафида бир дарадин ҳамиша ярим тегирмон сўйи жорийдур. Бу сувни мен арик қаздуруб, дашти Сеёроннинг ғарби-жануб тарафидаги пуштанинг устига келтургтум. Пуштанинг устида улуг гирд суфа солдурдум. Суфанинг гирдида тамом тол дарахтлари экилди. Хейли яхши манзил бўлди. Бу суфадин юккорироқ пуштанинг ёнида узум боғи солдурдим. Бу арикнинг ғарихи «жўйи хуш»³ тошилди.

Яна, Лаҳугар туманидур. Улуг кенти Чархдур. Ҳазрати Мулло Яъқуб бу Чархдиндур. Муллозодан Мулло Усмон ҳам Чархийдур. Сижованд ҳам Лаҳугар кентларидиндур. Хожа Аҳмад ва Хожа Юнус бу Сижованддиндурлар. Чархнинг боғоти қалиндур. Лаҳугарнинг ўзга кентларида боғ бўлмас. Авғоншол элдур. Қобулда бу лафз шоедур. Ғолибо авғон⁴ шиордурким, Авғоншол дерлар.

Яна бир Ғазни вилоятидур. Баъзи туман ҳам дерлар. Сабук-тигин бирла Султон Маҳмуднинг ва авлодининг пойтахти Ғазни экандур. Баъзи Ғазнин ҳам битибдурлар. Султон Шихобиддин Ғурийнинг ҳам пойтахти бу экандур. Бу Султон Шихобиддинни Таба қоти Носирийда ва баъзи Ҳинд тарихида Муиззиддин битиб турлар.

Учинчи иқлимдиндур. Зобул ҳам дерлар. Зобулистон бу вилояттин ибораттур. Баъзи Қандохорни ҳам Зобулистон доҳили тутубтурлар. Қобулдин ғарбқа боқа ўн тўрт йиғоч йўлдур. Бу йўлни борлар тонг бошида Ғазнин тебраб, икки намоз ораси ва намози дигар Қобулға борилибтур. Одинапурким, ўн уч йиғоч йўлдур, йўлининг ёмонлиғидин ҳаргиз бир кунда келилган эмас. Муҳаққар вилояттур. Руди тўрт-беш тегирмон сўйи бўлғай. Ғазнининг шаҳри яна тўрт-беш кенти ушбу сув била маъмурдур. Яна уч-тўрт кенти қориз била маъмурдур. Қобул узумидин Ғазни узуми яхшироқ бўлур. Қовуни ҳам Қобул қовунидин ортуқроқтур. Олма-

К. б. — боғнинг (?).

Л. б. — соруҳ.

Жўйи хуш جوی خوش Рақам билан 925.

¹ К. б. — афғон.

си ҳам яхши бўлур. Ҳиндустонға элгарлар. Экини бисёр пурма-шаққаттур. Ҳар миқдор ерким, экарлар, юзига тамом янги туфрок ҳар йили кияурлар. Вале Кобул экинидин муниг экинининг ҳосили ортуғроқдур. Рўян экарлар. Тамом Ҳиндустонға борур. Бу элини яхши маҳсули рўяндур.

Саҳро нишини ҳазора ва афғондур. Кобулға боқа Ҳазини ҳамша арзонлиқтур. Эли ҳанафий мазҳаблиқ, иокиза эътиқодлиқ мусулмон элдур. Семоҳадор эли хейли бордур. Аҳли ва аёллари бисёр маҳфуз ва мастурдур.

Мулло Абдурахмон Ҳазининг ақобиридин эди. Донишманд киши эди, ҳамиша дарс айтур эди. Бисёр мутадаийин ва муттақий ва иархезгор киши эди. Носир Мирзо улгаи йили оламдин нақл қилди.

Султон Маҳмуднинг қабри Ҳазининг маҳаллотидадурким, султон қабри анда учун Равза дерлар. Ҳазининг яхши узуми Равзадиндур. Авлоди: Султон Масъуд била Султон Иброҳимнинг қабри ҳам Ҳазнидадур. Мутабаррак мазорағ Ҳазнида бисёрдур.

Кобул ва Ҳазини олғон йиликим, Қўҳат ва Банну ва Дашт ва Афғонистонни чошиб, ғалаба қатл қилиб. Дуки била ўтуб, Оби истоданинг ёни била Ҳазниға келдим. Дедиларким, Ҳазининг кентларида бир мазор бордурким, салавот айтғоч, қабр мутаҳаррик бўлур. Бориб мулоҳаза қилилди, қабрнинг тебрангани маҳсус бўлди. Сўнгра маълум бўлдиким, мужовирларнинг газвири экандур. Қабрнинг устига бир жулья ясабтурлар, ҳар замон жульяға тегадурлар, жулья тебрангач, қабр тебрангандек маҳсус бўладур. Нечукким, кемаға кирмаган эл кемаға киргач соҳил мутаҳаррик маҳсус бўлур. Буюрдумким, мужовирлар жульядин йироқ турдилар, бир неча саловог айтгилар, қабрда ҳаракате маҳсус бўлмади. Буюрдумким, жульяни бузуб, қабрнинг устида гунбаз қилдилар. Мужовирларни бу ҳаракаттин таҳдид била манъ қилилди.

Асру муҳаққар ердур. Подшоҳларким, Ҳиндустон ва Хуросон аларнинг тахти забтида экандур, бовужуди Хуросонг нечук мундоқ муҳаққар ерни иойтахт қилдилар экин, ҳамиша таажжуб қилилур.

Султон Маҳмуд замонида уч-тўрт банд бор экандур, бир банд ушбу Ҳазни суйида, Ҳазнидин шимол сари уч йиғоч сув юққори, султон бир улуғ банда солибтур, бу банданинг баландлиғи қирқ-эллик қари бўлғай, узунлиғи тахминануч юз қари бўлғай, сувни анда захира қилиб, бақадри эҳтиёж экинға сув очарлар эркандур.

Алоуддин Жаҳонсўз Ғурий бу вилоятқа мусаллит бўлганда бу бандни бузубтур ва султоннинг авлодининг бисёр мақобирини куйдурубтур. Ҳазни шахрини бузубтур ва куйдурубтур, элни талабтур, ўлтурубтур, қатл ва бузуғлиқдин диқақаи номаръи қўймабтур. Андин бери бу банд бузугдур. Ҳиндустонни фатҳ қилгон йил бу бандни ясамоқ учун Хожа Калондин ярмоқ йиборилди. Тенгри иноятидин умид борким, бу банд ободон бўлғай.

Яна бир банд Сихан¹дур. Ҳазининг шарқида, бу ҳам Ҳазнидин икки-уч йиғоч бўлғай, бу ҳам муддаглардур харобтур. Ободон

¹ Қ. б. Сихон.

килур қобилияти ҳам йўқтур. Яна бир Саридех бандидур. Бу банд маъмурдур.

Қитобларда битибтурларким, Ғазнида бир чашма бордурким, агар нажосат ва қозуротни бу чашмаға солсалар, ушул замон тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопғун бўлур. Яна бир тарихда қурулбтурким, ройи ҳинд Сабуктигинни Ғазнида муҳосара қилғонда Сабуктигин буюрурким, бу чашмаға нажосат била қозурот солурлар. Тўлғоқ ва тўфон ва ёғин ва чопқун бўлур. Бу ҳийла била ул ғанимни дафъ қилур. Мен Ғазнида ҳар неча тажассус қилдим, бу чашмадин ҳеч ким нишон бермади.

Бу вилоятларда Ғазни ва Хоразм совуқлуқ била машҳурдур, нечукким, Ироқайн ва Озарбайжонда Султония била Табрез совуқлуқ била шуҳрати бор.

Яна бир Зурмат туманидур. Кобулнинг жанубидур. Ғазнининг шарқи жануби Кобулдин ўн икки-ўн уч йиғоч ва Ғазнидин етти-секкиз йиғоч бўлғай, секкиз кенттур. Доруғанишин ери Гардиздур. Гардиз қўрғонининг ичида аксар се табақа ва чор табақа уйлардур. Гардиз холи аз истехкоме эмастур. Носир Мирзо била ёғиқиб мирзоға хейли ташвиш берди. Зурмат эли авғоншол элдур. Экин ва зироат қилурлар, дарахт ва боғ ва боғот бўлмас. Бу туманнинг жанубида тоғдур. Баркистон тоғи дерлар. Бу тоғнинг доманасида муртафеъ ерда чашма чиқибтур. Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг қабри бу ердадур.

Яна бир Фармул туманидур. Муҳаққар ередур. Олмаси ёмон бўлмас. Мултон ва Ҳиндустонға элтарлар. Ҳиндустонда афғон замонида риоят топкан Шайх Муҳаммад Мусулмоннинг авлоди шайхзодалар Фармулдиндурлар.

Яна бир Бангаш туманидур. Гирдо-гирди тамом қуттоут-тарийқ афғонийдур, мисли Ҳуғиёний ва Хирилча ва Тўрий¹ ва Ландар бу ёқада тушубтур. Бу жиҳатлардин хотирхоҳ мол бермаслар. Маёнга ҳам улуг ишлар ораға тушти, мисли Қандаҳор ва Балх ва Бадахшон ва Ҳиндустон фатҳи, бу сабаблардин Бангашнинг забтига фурсат бўлмади. Тенгри рост келтуруб фурсат топқач, Бангашнинг қуттоут-тарийқи била забтига мутаайиндурмен.

Кобул бўлуқотидин бир бўлуқ Аласой бўлуқидур. Нижровдин икки-уч шаръи бўлғай, шарқ сари Нижров тарафидин туптуз келур. Қўра деган ерга етгач-ўқ Аласой сари кичикрак қўтал инар. Бу тараф гармсер била сардсер орасида фосила Қўра қўталидур. Ушбу Қўра қўталида эрта ёзлар қушларнинг ғузаридур. Нижров тавобеидин Пичғон² эли бу қўталда қалин қуш тутарлар. Қўталнинг чиқишида ҳар ерда тошдин паноҳлар ясабтурлар, қуш тутар кишилар бу паноҳларда ўлтуруб, тўрнинг бир учини беш-олти қари йироқроқ беркитурлар, тўрнинг бир тарафини ерда тошқа бостурурлар. Яна бир тарафида тўрнинг ярмиғача уч-тўрт қари йиғоч боғларлар. Йиғочнинг бир учи паноҳда ўлтурғон кишининг илигидадур. Ясағон паноҳнинг тушукларидин мунтазирдир. Қушлар ёвуқ келгач-ўқ тўрни қўтарурлар. Қушлар ўзи-ўқ тўрға кирар.

¹ Қ. б.— Бурий.

² Қ. б.— Жийғон.

Бу тадбир била ғалаба қуш тутарлар. Андоқ муболаға қилурларким, гоҳи андоқ қалин қуш тутарларким¹ бўғузлариға фурсат бўлмас. Ул вилоятта Аласой анори машхурдур. Агарчи аъло анор эмас, вале ул вилоятта Аласой аноридин яхшироқ анор бўлмас. Муниғ анорларини тамом Ҳиндустонға элтарлар. Узуми ҳам ёмон бўлмас. Нижров чоғирларидин Аласой чоғирлари тундроқ ва хуш-рангроктур.

Яна бир Бадров бўлукидур. Аласойнинг ёнидадур. Мунда мева бўлмас, корандаси кофирдур, ошлиқ олурлар. Нечукким, Хуросон ва Самарқантда атрок ва аймоқ саҳронишиндур. Бу вилоятнинг саҳронишини ҳазора ва афғондур. Ҳазоралардин куллийроғи Султон Масъудий ҳазорадур, афғонлардин куллийроғи Маҳманд³ афғонийдур.

Кобулнинг жамъини вилоят ва тамго ва саҳронишини била секкиз лак шоҳруҳий жамъ қилдилар.

Кобул вилоятининг шарқ тарафидағи тоғлари икки турлукдур: ғарб тарафидағи тоғлари икки турлукдир. Андароб ва Хост ва Бадахшонот тоғлари тамом арчалиқ, қалин чашмалиқ, юмшоқ пушталиқ тоғлардур. Ўти тоғининг ва пуштасининг ва жулғасининг бирдек бўлур ва хўб бўлур, аксар бутака ўти бўлур, отға бисёр созвор ўттур. Андижон вилоятида бу ўтни бутка ўти дерлар, важҳи тасмияси маълум эмас эрди, бу вилоятларда маълум бўлди. Бу ўт бута-бута чиқар учун бутака дерлар эмиш.

Ҳисор ва Хатлон ва Самарқанд ва Фарғона ва Мўғулистоннинг яйлоқлари тамом ушбу вазъилиқ яйлоқлардур. Агарчи Фарғона била Мўғулистоннинг яйлоқларининг бу яйлоқларға ҳеч нисбати йўқтур, вале бир йўсуллуқ тоғлар ва яйлоқлардур.

Яна бир Нижров ва Ламғонот ва Бажур ва Савод тоғлари қалин ножу⁴ ва чилғўза ва балут ва зайтун ва ханжаклик,⁵ тоғлардур. Ўти бу тоғларнинг ўтидек эмастур, қалин бўлур ва баланд бўлур, вале бесфойда ўттур. От била қўйға созвор эмастур. Агарчи ул тоғларча баланд эмастур, кўзга ҳақир кўрунур, вале ғариб берк тоғлардур, ҳамвор-ҳамвор пушталар кўрунур, вале тамом пуштаси ва тоғи йирик тошлиқ пушта ва тоғдур, ҳар ердин от била юруб бўлмас. Бу тоғларда Ҳиндустон қушлари, Ҳиндустон жониворлари бисёрдур, мисли тўти ва шорак ва товус ва луча⁶ ва маймун ва нилагов ва қўтаҳпой, балки бу мазкур бўлгон жониворлардин дағи ўзга-ўзга жинс қушлар ва жонивор бўлурким, Ҳиндустонда дағи андоқ жониворларни эшитилмайдур.

Ғарб тарафидағи тоғлар Дараи Зиндон ва Дараи Суф ва Гарзавон ва Ғаржистон тоғлари, бир йўсуллуқ тоғлардур. Ўтлоғи аксар жулғаларида бўлур, ул тоғлардек тоғи ва пуштаси яқдаст

¹ Л. б.— бу жойлар тушган.

² Л. б.— бу жойи тушган.

³ Қ. б.— Мехманд.

⁴ نازو

⁵ Қ. б.— чанжаклик.

⁶ Қ. б.— навха. نوحه . Л. б. نوحه

این را میگویند اطراف این چشمه را من پسندم کاری فرم
کردن چشمه را کج و پیار و دود و دود فرمودم بختند

ўт бўлмас, андоқ қалин йиғочи ва арчаси ҳам йўқтур, вале ўти отқа ва қўйга созвордур.

Бу тоғларнинг усти тамом от чопкудек ҳамвордур. экинлари тамом анда бўлур. Бу тоғларнинг кийиги қалин бўлур. Тақоблари берк¹ даралардур, аксар ерлари якандоздур. Ҳар ердин тушуб бўлмас: бу ажабтур, жамиъ тоғларнинг берк ерлари баландилар бўлса, бу тоғларнинг бек ерлари пастиларда воқе бўлубтур. Ғўр ва Газю² ва Ҳазора тоғлари ҳам бу йўсунлуқ тоғлардур, ўтлоғи жулгасида бўлур. Тоғларида йиғочи ҳам камдур. Арча йиғочи худ йўқтур, ўти отқа ва қўйга созвордур. Кийиги қалин бўлур. Мазкур блгон тоғларнинг берк ерлари қуйиларида бўлур, бу тоғлар андоқ эмастур.

Уна Хўжа Исмоил ва Дашт, Дуки ва Афғонистон тоғлари бир йўсунлуқ тоғлардур. Паст-паст, ўти оз, суйи танқис, йиғочсиз, баднамой, ярамас тоғлардур. Тоғлари эллариға муносиб тушубтур, нечукким, «тенг бўлмагунча, туш бўлмас», дебтурлар. Оламда мундоқ ярамас вазълиқ тоғлар кам бўлғай.

Кобулнинг агарчи киш қори улўғ тушар, вале яхши ўтунлари бордур ва ёвуктур, бир кунда бориб келтурса бўлур. Ўтунлари ханжак³ ва балут ва бодомча ва қарқанддур. Булардин яхшироғи ханжакдур⁴ ёруғ куяр, (тутунининг яхши иди бўлур, чўғи ҳам галаба турар), ўли ҳам куяр. Балут ҳам яхши ўтундур, агарчи тийрароқ куяр, вале тоблиқ куяр, чўғи қалин турар. Балут йиғочида яна бир ажаб хосиятдур: сабзбарглик шохлариға ўт қўйса-лар: ғариб шарфа била куяр. Оёғидин бошиғача шарфа била бир замонда куяр. Бу йиғочнинг қўймағи хейли яхши тафарруждур. Бодомча борчадин кўпроқ ва шоероқтур, чўғи турмас. Қарқанд паст-паст тиканлар бўлур, ўли-қуруғи тенг куяр, тамом Ғазни элининг ўтуни будур.

Кобул вилояти тоғ ораларида воқе бўлубтур. Йўрунҷа палларидек тоғлар тушубтур, оралари тузтур, жилғалар воқе бўлубтур: аксар кентларида ободонлиқлари бу ораликдадур, кийиги ва ови озроқдур. Куз ва ёз фаслларида қизил кийикким, орқорғалча бўлғай кишлокқа, яйлокға ўтарда муайян тутқовуллари бордур, қушлиқ ва итлик йиғитлар бориб, тутқовулни сахлаб, кийик олду-рурлар. Хурд Кобул ва Сурхоб тарафи қулони ҳам бўлур. Оқ кийик худ асло йўқтур. Ғазнининг оқ кийиги ва қулони бўлур. Ғазнининг оқ кийигича семиз кийик кам ерда бўлғай. Ёзлар Кобул қушлоғи қалиндур. Аксар қушининг гузари Борон ёқасидур, не учунким, шарқи тоғлардур. Ғарб тарафи ҳам тоғлардур. Ушбу ернинг тўғрисидинким, Борон ёқаси бўлғай, бир улўғ Ҳиндукуш кўталидур ва бас ўзға кўтал йўқдур. Бу жиҳаттин тамом қушлар муниинг била ўтарлар, агар ел бўлса ё Ҳиндукуш кўтали устида андак булут бўлса, қушлар ўта олмас. Тамом Борон тузига тушар, бу маҳал ул навоҳидағи эллар қалин қуш олурлар.

Борон ёқасида кишнинг охирларида ўрдақ қалин келур, бисёр

¹ Қ. б.— теранг.

² Қ. б.— Карбу.

^{3,4} Қ. б.— Чанжак.

семиз бўлур, андин сўнгра турна ва қарқара, улуғ қушлар қалин ва беҳад бўлур. Борон ёқасида, турнага таноб отиб, таноб била қалин тутарлар. Уқор ва қарқара ва қўтонни ҳам таноб била қалин тутарлар, бу навъ қуш тутмоқ ғайри мукаррардур.

Тутмоғининг кайфияти бу турлукдурким, бир газ отими инча таноб эшарлар, бу танобнинг бир учида газни беркитурлар, яна бир учида шохдин билдурга ясабтурлар, бу билдургани беркитурлар, яна бир билакча ёғочтур, узунлиғи бир қариш бўлғай, газ тарафидин бу танобни бу йиғокча тугангуча чирмарлар, таноб тугангандин сўнг билдургани беркитурлар, андин сўнг билакча йиғочни таноб ичидин чиқарурлар, таноб чирмоғлик қовоқ-ўқ турур. Билдургани иликка солиб, келадурган қушнинг оли сари газни отарлар. Қушнинг қанотиға ё бўйниға туша чирмашиб, қуш йиқилур. Тамом Борон эли бу тарийқ била қалин қуш тутарлар, вале қуш тутмоқнинг хейли машаққати бор. Ёмгурлуқ ва қоронғу кечалари керак, бу кечаларда бу қушлар сибоъ ва даррандалар жиҳатидин тонг отқунча тинмаслар ва мутғасил учарлар ва паст учарлар, қоронғу кечаларда қушларнинг йўли оқар сувдур, қоронғуда оқариб кўрунур. Қўркунчдин сув юққори, сув куйи тонг отгунча борурлар ва келурлар. Танобни бу маҳалда отарлар. Мен бир қатла кеча таноб оттим, таноб узулди, қуш ҳам топилмади. Тонгласиға қушни узулган таноб била топиб келтурдилар.

Бу тарийқ била Борон эли қалин уқор тутарлар. Соч ўтағаси уқордин бўлур. Ироқға ва Хуросонға Кобулдин бир матоэким борур, соч ўтағасидур. Яна жамиъ сайёд қуллардур, икки юз-уч юз уйлук бўлғайлар. Темурбек авлодидин бириси бу қулларни Мўлтон навоҳисидин кўчуруб келгандур. Ишлари, кучларни қуш тутмоқтур. Қўллар ясаб, қалин милвоҳлар тикиб, кўл ўртасида тур қўюб, ҳар жинс қуш тутарлар. Не ёлғуз сайёд қуш тутар. Борон ўлтурушлуқ эллар таноб отиб, тузоқ қўюб, ҳар тадбир била қалин қуш ва ҳар анвоъ қушлар тутарлар. Ушбу мавсумда Борон суйида балиғнинг гузари бўлур. Тўр била яна жах¹ боғлаб, қалин балиқ тутарлар. Яна куз маҳалларидаким, қулон қуйруғи деган ўт чиқиб, камолға етиб, гул қилиб, дона боғлар, бу қулон қуйруғидин ўн-ўн икки пуштвора яна кўк шобокдин йигирма-ўттуз пуштвора сув бошиға келтуруб янчиб, сувға солурлар, солгон замон-ўқ сувға кириб маст бўлгон балиқни тута киришурлар. Қуйи-роқ бир муносиб ерда жах боғларлар, жах боғламоқ андоқдурким, тол хунчаларидин бармоқча-бармоқча хунчаларни чигдек тўқурлар, бу чигни сувнинг тўкулур ерида ковок қўюб, атрофиға тош қаларлар. Андоқким, сув бу чигқа шариллаб тушғай, тушган била қуйи-ўқ борғай, сув у куйи борур, балиғ чигнинг устида қолур, маст бўлгон балиқни юққоридин тута-тута келурлар. Бу жахта қалин тутарлар. Гулбахор суйида. Парвон суйида. Исталиф суйида бу тарийқ била тутарлар.

Яна қиш Ламғонотда ғариб тавр балиғ тутарлар. Сув тўкулур ерларда уй ўрунича-уй ўрунича ерни чуқурроқ қилиб, ўчоқ пояси-

¹ Қ. б. - хаж.

дек тошларни бу чукурларда қўюб, устига тош қаларлар. Бу ерга сув қуйидин бир эшик қўярлар, тошни андоқ қаларларким, ушбу бир эшикдин ўзга ҳеч ердин балиғ кириб-чиқа олмас, бу қалагон тошнинг устидин сув оқар, моҳихона амали қилурлар. Қишлар ҳар қачон балиғ керак бўлса, бу чукурларнинг бирини очиб, қирқ-эллик балиғни бир замонда келтурурлар. Бу тарийқ очарларким, ул чуқурни муайян белғулик ерда қилурлар, ул чуқурнинг бир эшигидин бошқа тамом атрофиға гурунч пилали қўюб, устига тош қўярлар. Эшигига чигдек нима тўқуб, икки бошини бир ерга қатиб боғларлар. Яна мунинг ичида яна бир нима чигдак тўқуб беркитурлар. Андоқким, оғзи бу чиг била баробар бўлғай, узунлиги бурунги чигнинг ярмича бўлғай, ичкариги оғзини тор қилурлар, бу ичкариги чигнинг ичкариги оғзидинким, кирар улуғ чигнинг ичига кирар, улуғ чигнинг қуйиги оғзини андоқ қилибтурларким, балиғ чиқа олмас, ичкариги чигнинг қуйиги ичкариги оғзини андоқ қилибтурлар, юққориги оғзидин балиғким, кирар, ичкариги оғзидин бирар-бирар ўтар. Бу ичкариги оғзининг йиғочларининг учини бир қилибтурлар, бу оғзидин ўтуб, улук чигнинг ичигаким, кирар-чиқар оғзини худ беркитибтурлар, балиғ чиқа олмас, ёнса бу кичик чигнинг ичкариги оғзининг гишлар¹ жиҳатидин ўта олмас. Бу чигни ул қўйгон эшиккаким беркитурлар, моҳихонанинг устунини очарлар, гирдо-ғирди худ гурунч пилали била мазбутдур, ҳар не иликка келса, бу чуқурда тутарлар. Ҳар балиғким, қочса эшик худ бир-уктур, ушул мазкур бўлгон чиқа тушар, анда тутарлар. Бу навъ балиғ тутмоқ ўзга ерда қўрулган эмас.

Кобул олгондин бир неча кун сўнг Муқим Қандаҳор сариға рухсат тилади, чун аҳд ва шарт била келиб эди, тамом киши-қора ва рахт ва матои била солим ва саломат ота-оғаси сари рухсат берилди. Муқимға рухсат бергандин сўнг Кобул вилоятини мирзоларға ва тамом меҳмон бекларга-ўқ тақсим қилилди. Ғазнини тавобеи ва лавоҳиқи била Жаҳонгир мирзоға берилди. Нингнаҳор туманини ва Мандровир ва Дараи Нур ва Кунру, Нурғил ва Жигонсаройни Носир мирзоға берилди. Ўзум била қазоқликларда била бўлуб келган бекларга ва йиғитларга баъзисига кент ва ятулдек берилди. Вилоят худ ҳеч берилмади. Ёлғиз бу эмас, ҳар қачонким, тенгри таоло давлате берди, меҳмон ва ғариб бекларни ва йиғитларни бойрилардин ва Андижонийлардин ортуқроқ ва яхшироқ кўрдум. Бовужуд ажаб балоедурким, ҳамиша эл мени ғайбат қилурларким, бойиридин ва Андижонийдин ўзгани риоят қилмас. Масал борким: «Душман не демас, тушга не кирмас». «Дарвозаи шаҳрро тавон баст, натвон даҳани муҳолифон баст».

Чун Самарқанд ва Ҳисор ва Қундуздин қалин эл ва улус Кобул вилоятиға келиб эдилар, маслаҳат андоқ қўрулдим, Кобул муҳаққар ердур, сайфийдур, қаламий эмас. Борча элга ёрмоқ худ етқуруб бўлмас, бу эл ва улуснинг кўчаларига бирор нима ошлик бериб черик ва чопқунға отланилғай, сўз мунга қарор толиб,

¹ Л. б. — шишлар.

² Шаҳар дарвозасини ёпиб бўлади-ю, душман оғзини ёпиб бўлмайди».

Кобул ва Ғазни вилоят ва тавобеиға, ўттиз минг харвор ошлик таҳмил бўлди. Кобулнинг даромад ва ҳосилини билмай мундок куллий таҳмил бўлғони учун вилоят хейли хароб бўлди.

Ушбу маҳалларда Бобирий хатни ихтироъ қилдим. Султон Масъудий ҳазарасига қалин қўй ва от солилди. Таҳсилдорлар ййиборилди. Неча кундин сўнг таҳсилдорлардин хабар келдиким, ҳазоралар молни бермай саркашлик мақомидадурлар, мундин бу руноқ ҳам неча навбат Гардиз ва Ғазни йўлларини уруб эдилар, бу жиҳаглардин Султон Масъудий ҳазорани чола отланилди. Майдон йўли била келиб, Нирх кўталидин тунлаб ўтуб, фарз вақтида Чату навоҳисида ҳазораларни чопилди. Хотирхоҳ чоңилмади, андин сўнг Сурух йўли била ёниб, Жаҳонгир мирзоға Ғазниға рухсат берилди.

Кобулға тушганда Дарё хоннинг ўғли Ёр Ҳусайн Баҳра тарафидин қуллукқа келди. Неча кундин сўнг черик тарҳини солиб, ерсув билур кишиларни чарлаб, атроф ва жавонибни таҳқиқ қилилди. Баъзи Даштни дедилар, баъзи Бангашни муносиб кўрдилар, баъзи Ҳиндустонни маслаҳат кўрдилар. Кенгаш Ҳиндустон юрушига қарор тоити.

Шаббон ойида офтоб далв буржида эдиким, Кобулдин Ҳиндустон азимати била отланилди. Бодом чашма Жигдалик йўли била ора олти кўнуб Одинапур келилди. Гармсер вилоятларини ва Ҳиндустон навоҳисини ҳаргиз кўрулган эмас эрди. Нингнаҳорға етгач, ўзга оламе назарға келди: гиёҳлар ўзгача ва йиғочлар ўзгача ва вуҳуш ўзгача ва туюр ўзгача, эл ва улусининг роҳ ва расми ўзгача: ҳайрате бўлди, филвоке жойи ҳайраттур.

Носир Мирзоким, илгаррак вилоятига келиб эди, Одинапурда келиб, мулозамат қилди. Ўл юздин келган аймоқ ва ахшом қишлоқ маслаҳатиға тамом кўчуб, Ламғонот келиб эдилар. Аларнинг черикларини ва кейин қолгон черикларни бир-икки кун ул навоҳида туруб, ўзумизга кўшуб келиб, Жўйи Шоҳийдин ўтуб, қўйи Қўшгунбазга тушулди. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятидин бирор нима етқуруб, икки-уч кун кейинракдин келай деб Қўшгунбаздин рухсат тилаб қолди. Қўшгунбаздин кўчуб Гарм чашмаға тушганда, Кокиёнийнинг улугларидин Пихиким, корвони била экандур, келтурдилар. Йўл айир маслаҳати жиҳатидин Пихини ҳамроҳ қилилди. Бир-икки кўч била Хайбардин ўтуб Жомға¹ тушулди.

Гўрактарининг таърифин эшитилиб эди, жўғиларнинг ва ҳиндуларнинг бир маъбади бу эмиш, йироқ ерлардин келиб Қўракатрида соч ва соқол қирқар эрмишлар, Жомға тушгач, Бикромни сайр қила отландим. Улуғ бир йиғочни кўруб, Бикромнинг навоҳисини сайр қилдим. Бошчи Малик Бусайд Камарий эди. Ҳар неча Гўрактарини сўрдук, айтмади. Ёниб ўрдуға ёвуқ етганда Хожа Муҳаммад Аминға айтурким. Қўракатри Бикромнинг қошида эди. Тор ғор ва мухотара ер учун айтмадим. Хожа филҳол хабосат қилиб, анинг деганин айтди. Кун кеч бўлуб эди ва йўл ҳам йироқ эди, бора олмадук, бу юртда Синд сўйи кечарни ва қай сари мутаважжих бўлурни машварат қилилди.

¹ К. б.— Жанруд

Боқи Чағониёний арзға еткурдиким, сув кечмай ушбу ердин ора қўнуб Кухат отлук ерга борса бўлур эмишким, қалин жамъиятлиқ ва моллиқ эллар эмиш. Бир неча Кобулийни келтурдиким, ўзининг сўзига мувофиқ сўзлар арзға еткурдилар, бу ерларни ҳаргиз эшитилган эмас эрди. Улуг ихтиёр киши Кухат сарини маслаҳат кўруб, ўзининг муддаосининг исбоғига неча тонук ҳам ўткарди эса, сув ўтмакни ва Ҳиндустон азиматини фасх қилиб, Жомдин кўчуб, Бора суйини ўтуб, Муҳаммад Пих добониға ёвуқроқ келиб тушудди. Ул маҳалда Кокиёний афғони Паршовар¹ да эди. Черик ваҳмидин бу тоғ доманалариға тортиб эдилар. Кокиёнийнинг улуғларидин Хисрав Кокиёний бу юртта келиб мулозамат қилди, ани ҳам Пихи била йўл айир маслаҳати жиҳатидин ҳамроҳ қилилди.

Бу юрттин ярим кеча кўчуб, кун чиқа Муҳаммад Пихни ўтуб, чоштвоҳда Кухатни чопилди. Қалин гов² ва говмиш тушди. Афғонлардин дағи қалин асир тушти, асирни тамом айириб озод қилди. Уйларида ошлиқ худ бениҳоят эди. Чопқунчи Синд дарёси ёқасигача чопиб, ора қўнуб келиб, бизга қўшуддилар. Боқи Чағониёний арзға еткургандек нима черик элига тушмади. Боқибек бу саъйдин шармандароқ бўлди. Кухатта икки қўнуб, чопқунчини йиғиб, қай сари юрур маслаҳатини кенгашилди. Сўз мунга қарор топтиким, Банғаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб, Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай.

Ёр Ҳусайн Дарёхоннинг ўғликим, Кобулда келиб мулозамат қилиб эрди, истидёо қилдиким, Дилазок ва Юсуф Зайи ва Кокиёнийға фармонлар бўлсаким, менинг сўзумдин чиқмасалар. Синд суйининг ул юзида подшоҳ қиличин чопсам. Муддаосидек фармонлар бериб, Кўхатдин руҳсат берилди. Кўхаттин кўчуб, юққори Банғаш сари Ҳангу йўли билан мутаважжих бўлдук. Кўхат била Ҳангунинг орасида бир дара тушубтур, икки тарафи тоғ йўл. Бу дара била борур: кўчуб бу дараға кирганда, Кўхатнинг ва ул навоҳининг афғонлари тамом йиғилиб, даранинг икки тарафидағи тоғ устига чиқиб, сурон солиб, ғавғо қила бошладилар. Малик Бусайд Камарийким жамий Афғонистонни яхши билур эди, бу юрушда бошчи ул эди. Арзға терурдиким, илгаррак йўлнинг рост тарафида парча тоғ тушубтур, агар бу афғонлар бу тоғдин ул тоғқа ўтсалар, бошқа тоғлар. Чирмаб олса бўлур.

Тенгри рост келтуруб, бу афғонлар эришиб, келиб, улуш парча тоғқа чиқтилар. Бир пора йигитларни йиборилдики, филҳол икки тоғнинг орасидағи гарданини олғайлар. Ўзга черик элига фармон бўлдиким, ул юздин, бу юздин тушлук-тушидин юруб, бу афғонларни жазосига еткургайлар. Тушлук-тушидин юруган била уруша ҳам олмадилар. Бир замонда юз-юз эллик афғонни чопқуллаб олиб, баъзисини тирик, аксарининг бошини келтурдилар. Афғонлар урушмоқдин ожиз бўлсалар, ғанимларининг олдида ўт тишлаб келур эмиш. Яъни мен сенинг ўюнгдурмен деган эмиш. Бу расмни анда кўрдук. Ожиз бўлғон афғонлар ўт тишлаб келдилар.

¹ Қ. б — Пиштовар.

² Қ. б — ўй.

Тирик келтурганларни ҳам бўюнларини улдуруб, тушган юртта калла минора қўпорилди.

Тонгласи андин кўчуб, Ҳангуға тушулди, бу навоҳидағи афғонлар бир парча тоғни сингир қилдилар. Сингир лафзини Кобулға келганда эшитилди. Бу эл тоғни беркитканни сингир дерлар эмиш. Черик эли етган била-ўқ афғонларнинг сингирини ушатиб, юз-икки юз мутамаррид афғонларнинг бошларини кесиб келтурдилар. Мунда ҳам калла минора қўпорилди. Ҳангудин кўчуб, ора қўнуб, юққори Бангашнинг оёғи Тил деган ерга тушулди. Мунда ҳам черик эли бу гирд ва навоҳидағи афғонларни чопа бориб эдилар. Бир сингирдан баъзи чопқунчи енгилрак ёнибтур, мундин кўчуб, йўлсиз юруб, орада бир қўнуб, тонгласи бир тепадек инишдин иниб узун-узоқ тангидин ўтуб, Баннуға тушулди. Черик эли ва тева ва от бу инишда ва тангида асру кўп эмгандилар. Тушган ўлжа ўйлар худ аксари қолди.

Омма йўл ўнг қўлимизда бир-икки курух экандур, бу йўл отлиқ йўли эмас экандур. Қўйчи ва чўпон гоҳи гала ва рамани бу йўл ва танги била индурур учун бу йўлни, Гўспандлиёр дер эмишлар. Йўлни афғон тилибила лиёр дерлар. Бошчи Малик Бусаид Камарий эди, аксар черик эли йўл чап тушганини Малик Бусаиддин кўрдилар.

Бангаш ва Нағар тоғларидин ўтгач-ўқ Банну туп-туз ерда воқе бўлубтур. Шимоли Бангаш ва Нағарнинг тоғларидур. Бангаш руди Баннуға чиқар, Банну бу сув била маъмурдур. Жануби Чўпора ва Синд суйидур, шарқи Динкут, ғарби Даштким, Бозор ва Ток ҳам дерлар. Афғон қабойилидин Куроний, Кивий, Сур, Исохайл, Ниёзий бу вилоятни эгарлар. Баннуға тушгач-ўқ хабар топилди-ким, туздаги қабойили, шимолидаги тоғларда сингирлаб турурлар, черикни Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Кивининг сингир экандур, бориб бир замонда олиб, катли ом қилиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Оқ рахттин черик элига ҳейли тушти, Баннуда ҳам калла минора қўпорилди. Бу сингир олғандин сўнг Кивининг улуғларидан Шодихон отлиқ мулозаматқа ўт тишлаб келди. Асирларни бағишладук.

Кўхатни чопқанда мундоқ муқаррар бўлуб эдиким, Бангаш ва Банну навоҳисидағи афғонларни чопиб. Нағар йўли била ё Фармул йўли била ёнилғай, Баннуни чопғонидин сўнг ер-сувни билур кишилар арзга етқурдиларким, Дашт ёвуқтур, эли ҳам жамъиятлик элдур, йўли ҳам яхшидур, Фармулға чиқар. Сўзни Даштни чопиб, ул йўл била чиқарға қўуб, тонгласи андин кўчуб, ушбу руднинг ёқасида Исохайлнинг кентига тушулди. Исохайл хабар топиб, Чўпора тоғларига ўзларини тортибтурлар. Исохайлнинг кентидин кўчуб, Чўпора тоғларининг доманасига тушулди, чопқунчи тоғларга бориб, Исохайлнинг бир сингирини ушатиб, қўй ва гала ва рахт келтурдилар. Ушбу ахшом Исохайл афғонлари шабиҳун келтурдилар.

Ул юрушда бисёр эҳтиёт қилилур эди, ҳеч иш қила олмадилар. Мундоқ эҳтиёт қилулур эдиким, бурунғор, жувонғор, гул, ировул ҳар қайси бўдаллик бўдалида тушуб, ҳар қўл ўз тушидин яроғланиб

яёк ўрдуниг гирдиға чодирлардин бир ўк отими йироқроқ чиқиб, кеча ўшанда-ўк бўлурлар эрди. Ҳар кеча бу дастур била томон черик элини чиқарилур эди. Ичкилардин уч-тўрти машғал била ҳар ахшом навбат билан эврлур эдилар. Мен ҳам бирор навбат эврлур эрдим. Чикмағон кишининг бурнини тешиб, черикдин эвртур эрдук. Буронгор Жаҳонгир мирзо, Боқи Чағаниён, Ширим тағойи, Сайид Ҳусайн Акбар ва яна баъзи беклар эди. Жувонғор Мирзо хон Абдурраззоқ мирзо, Қосимбек ва яна баъзи беклар эрди. Ғулда улуг беклардин киши йўқ эди, тамом ички беклар эди. Ировулда Сайид Қосим эшик оға Бобо ўғли, Аллоқули Беран ва яна баъзи беклар эди. Черикни олти бўлак қилилиб эди. Ҳар бўлакка бир кеча-кундуз чоғдовуллук навбати эди.

Ул доманидин кўчуб, ғарбқа боқа юруб, Дашт била Баннунинг орасида бир сувсиз қўлда тушулди. Черик эли сойни қазиб, ўзлари ва гала қораларға сув олдилар. Бу сойдин бир қари-бир ярим қари қазса, сув чиқар эрди. Не ёлғуз бу сойдин мундоқ сув чиқар. Ҳиндустоннинг жамиъ рудларининг бу хосияти бор, бир ярим қари қазса, албатта сув чиқар. Ажаб қодиредур. Ҳиндустондаким, дарёлардин ўзга оқар сув бўлмас, рудлари мундоқ сувга ёвуқ воқе бўлубтур. Ушбу қўруқ рудтин саҳар кўчуб, намози дийгар Даштнинг кентларига чарида отлик черик эли етишти. Чопқунчи бир неча кентни чопиб, гала ва рахт ва савдо отлари келтурдилар.

Бу ахшом тонггача, тонгласи тушгача кейин қолгон юклук гала ва тева, яёк-яланг кела қолди. Бу кунким, мунда турулди, чопқунчи бориб Даштнинг кентларидин қалин ўй ва қўй келтурдилар. Афгонларнинг савдогарларини йўлуқтуруб, қалин ок рахт ва ақоқир ва қанд ва набот, тупчоқ отлар ва савдо отлари келтурдилар. Хожа Хизр Нухонийким, афгонлар орасида машхур ва муътабар савдогарларидин эди. Ҳинду мўғул тушуруб, бошини кесиб келтурди. Ширим тағойи чопқунчининг кейинича бориб эди, бир яёк афгон Ширим тағойи била рўбарў бўлуб, Ширим тағойининг шаҳодат бармоғини тушура чопти.

Тонгласига кўчуб Даштнинг кентларининг орасида ёвуқроқ тушулди, андин кўчуб, Ғўмал суйи ёқасига тушулди. Даштдин ғарбий тарафи икки йўл чиқар эрмиш, бири Сангсўрох йўликим, Баркдин ўтуб, Фармул келур. Яна бир Ғўмал рудини ёқалаб Баркга етмай бу ҳам Фармул келур. Ғўмал йўлини баъзи хушладилар. Даштда эканда икки-уч кун паё-пай ёмгурлар ёғди. Ғўмал руди хила улғайиб эди. Андоқким, ташвиш била гузар топиб, ўтгук. Йўл билур кишилар арз қилдиларким, Ғўмал йўлида бу рудни неча қатла кечмак керак. Агар сув мундоқ улуг бўлса мушкилдур. Бу йўлда ҳам тараддуд бўлди, хануз сўзни бир ерга қўюлмайдур эрди.

Тонгласи табли кўч чолдуруб от устида-ўк сўзлашиб, қайси йўл била юрурни қарор берур хаёлда эдим. Йиди фитр эди. Мен ийд ғўслига машғул бўлдум. Жаҳонгир мирзо ва беклар сўзлашибтурлар, баъзилар дебтурларким, Даштнинг ғарбий тоғинингким, Кўҳи Мехтар Сулаймон дерлар, ушбу тоғ Дашт била Дукининг орасида тушубтур, тумшуғидин эбрулса, йўл туздур. Агарчи бир-икки кўч тафовут қилур, ройлари мунга қарор топиб, тумшук

йўлига бўлбтурлар. Ғуслдин фориг бўлғунча черик эли тамом тум-шук йўлига туз олиб, аксар Ғумал рудидин ҳам кечибтурлар, чун кўрулган йўллар эмас эди, йўлнинг йироқ-ёвуғини билмай, арожиғ сўз била бу йўлга кирдук. Ийд намозини Ғумал рудининг ёқасида ўталди. Наврўз ул ийдқа ёвуқ келиб эди. Тафовут бир-икки кун эди, ул тақриб била бу ғазални айтиб эрдим:

Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шод байрамлар,
Манга юзи қошингдин айру байрам ойида ғамлар.
Юзи наврўзи васли ийдини Бобур ғанимат тут,
Ки мундин яхши бўлмас бўлса юз наврўз байрамлар.

Ғумал рудини ўтуб, жануб сари боқа тоғ доманаси била юр-дук. Бир-икки курух борилиб эдиким, қони тутулғон бир неча афғон тоғ этагидаги пуштларда пайдо бўлдилар. Жилаврез ул сари мутаважжих бўлдук. Аксари қоттилар, баъзиси жаҳл қилиб, дома-надаги ушоқ тоғларда ва камарларда беркидилар. Бир афғон бир парча тоғнинг устида туруб эди. Ғолибо нари ёни учма эди, кетар ери ҳам йўқ эди. Султонқули чаноқ жибалик чиқиб чопқулоб олди. Менинг қошимда бир қилғон иши ушбу эди. Ушбу иши сабаби риояти ва тарраққиси бўлди. Яна бир камарда Қутлук қадам бир афғон била чопқулашиб, тутоғлашиб, ўн-ўн икки қари ердин била-ўқ учтилар, бошини кесиб келтурди. Яна бир тоғнинг устида Кепа бир афғон била дасту гирибон бўлуб тоғ устида тоғнинг ярмиси-ғача юмаланиб келдилар, анинг ҳам бошини келтурди. Бу афғон-ларни даги асири хейли түшуб эди, тамом озод қилилди.

Дашттин кўчуб, Мехтар Сулаймон тоғини доманалаб, жануб сари боқа юруб, уч орада қўнуб, Синд суйининг ёқасидаги Мултон тавобен кентларидин Била деган қасабачага етишилди. Эли кемаларга кириб сув ўттилар, баъзи ўзларини сувға солиб ўттилар. Ушбу кент тўғрисида бир орол бор эди. Кейин қолган эллар оролда кўрундилар. Аксар черик эли от ва яроқ била ўзларини солиб ўттилар, бир неча киши сувға борди. Менинг навкарларимдин бир Қул Ахмад орук эди, бир Мехтар фаррош эди. Жаҳонгир мирзо навкарларидин бир Қайтмас туркман эди. Бу оролда баъзи рахт ва партолдек нималар черик элига тушди. Бу навоҳининг эли кемалар била тамом Синд суйининг ул юзига ўттилар.

Ушбу орол тўғрисидин ўтганлар бир пораси сувнинг улуғлу-ғига эътимид қилиб қиличлар иликларига олиб, шамширбозлик қилиб, тикка қила бошладилар. Оролга ўтганлардин Қул Боязид бакавул ёлғуз яланғоч от била аларнинг муқобаласидин ўзини сувға солди. Оролнинг ул юзидаги сув икки-уч хисса бўлғай эди, бу юздаги сув бир хисса. От уздуруб ул юздагиларнинг муқобала-сида бир ўқ отими ерда пойобқа чиқти, сув отнинг қаптолида бўлғай эди. Бир сут пишимиға ёвуқ даранг қилди. Ғолибо ҳамлини тузди экин, кейиндин ҳеч ким кўмак келмади ва кўмак келур эҳтимоли ҳам йўқ эрди. Ўшандин буларнинг устига илдам юруди. Бир-икки ўқ отгилар, бўлдура олмадилар, қоча бердилар. Ёлғиз яйдоқ от била кўмаксиз Синд суйидек дарёдин уздуруб кечиб, ғанимларни қочуруб, ерларини олди. Маҳкам мардона иш қилди.

Ёғийни қочурғондин сўнгра черик эли ўтуб, рахт ва гала-қора ўлжа келтурдилар. Агарчи мундин бурун ҳам хизматидин ва мардоналикларидинким, неча навбат зоҳир бўлуб эди, риояти ва шафқати мақомида бўлуб, бовурчилик мартабасидин хосса бака-вулук мартабасига еткуруб эрдим. Бу ишидин худ анинг борасида куллий иноят ва тарбият мақомида бўлдум ва куллий иноят ва тарбият ҳам қилдим. Нечукким, мазкур бўлғусидур. Воқе иноят ва тарбият арзандаси ҳам бор эди.

Яна икки кўч Синд суйини ёқалаб, сув қуйига боқа кўчулди. Черик эли чопқун чопачопа отларини хароб қилдилар. Моли ҳам арзандаи чопқун эмас, тамом уйдур. Даштта худ қўй ва баъзи ерда рахтдек нималар ҳам черик элига тушар эди. Дашттин ўтгач, ўйдин ўзга нима йўқ эди. Синд суйи ёқасидаги кўчларда худ андоқ бўлдимки, бир куллуқчи уч юз ўй-тўрт юз ўй келтурур эди. Нечукким, келтурур эдилар, қўплугидин ҳар кўчта яна ўшандоқ қолур эди. Уч кўч Синд ёқаси била-ўқ келдук. Уч кўчтин сўнг Пир Кону мазори тўғрисидин Синд дарёсидин айрилиб, Пир Кону мазориға келиб туштук. Черик элидин баъзи мазорнинг мужовирлариға мазохим бўлғон учун бирини сиёсат учун пора-пора қилдурдим. Бу мазор Ҳиндустонда бисёр муътабар мазордур. Меҳтар Сулаймон тоғининг пайвасти тоғларининг доманасида воқе бўлубтур, бу мазорни кўчуб кўтал устида тушулди.

Андин кўчуб Дукки вилоятиға тааллуқ рудга тушулди. Ул юрттин кўчганда Шохбек навқари Фозил кўкалтошнингким, Сивининг доруғаси эди, йигирмача қоровуллукға келган кишисини тутуб келтурдилар. Ул маҳалда чун кудурати йўқ эди, от ва яроқлари била-ўқ қўя бердук. Ора кўнуб Дуккининг кентларидин Чутоли деган кентнинг ёвуғиға туштук. Синд суйидин нарроқ ва Синд суйининг ёқасида агарчи тинмай чопқун қилур эдилар, вале от бўғузи ва кўк хавид бисёр эди. От қолмас эди. Синд дарёсиданким, Пир Кону сари боқа чиқайди, кўк хавид худ йўқ эди. Аҳёнан икки-уч кўчта оз-оғлоқ хавидзор топилур эди. От бўғузи худ топилмас эди. Ушбу юртлардин черик элининг отлари қола бошлади. Чутолидин ўтуб тушган юртта улоқсизликдин менинг хиргоҳим ҳам қолди.

Ушбу юртта охшоми андоқ ёмғур бўлдимки, чодир ичида сув инча пойчадин эди, гилемларни бир ерда еғиштуруб, баланд қилиб устида ўлтурдум. Бу кеча ушмундоқ усрат била тонг отти, яна икки кўчдин сўнг Жаҳонгир мирзо келиб, қулоғимға дедиким, хилват сўзим бор. Хилват қилилди. Арз қилдиким, Боқи Чағониёний манга келиб дедиким, подшоҳни етти-секкиз-ўн киши била рухсат бериб Синд суйини ўтқариб сизни подшоҳ кўтаралинг. Мен айттимким, яна кимлар эмиш бу кенгашда? Айттиким, манга филҳол Боқибек айтти, ўзгасини билмадим. Мен дедим: яна ўзгаларини дағи таҳқиқ қилинг. Ғолибо Сайид Ҳусайн Акбар ва Султон Али чухра яна баъзи Хисравшоҳий бек, бекот, йигит-яланг ҳам бор эди экин. Филвоқе Жаҳонгир мирзо мунда асру қўб борди. Тукғонлиқни бажо келтурди.

Жаҳонгир мирзонинг бу иши менинг ул ишимнинг муқобаласида эдиким, Коҳмардда ул ҳам бу бадбахт мардакнинг иғво ва

ифсоди била эди. Ул юрттин кўчуб яна бир юртқа тушганда, черик элидин оти ярар кишини Жаҳонгир мирзога бошлатиб, ул навоҳида ўлтурур афғонларни чопқали йиборилди. Ушбу юртларда черик элининг отлари кўп қола бошлади. Кўни бўлур эдиким, икки юз от, уч юз от қолур эди. Ўбдон-Ўбдон кишилар яёқладилар. Шох Маҳмуд ўғлокчиким, менинг ўбдон ичкиларимдин эди, отлари тамом қолиб яёқ келди. Ғазнигача черик элининг отлариға бу ҳол эди, уч-тўрт кўчтин сўнгра Жаҳонгир мирзо бир пора афғонларни чопиб, бир пора қўй келтурди.

Бир икки-уч кўчдин сўнг Оби Истодаға етдук. Ғариб улўғ сув назарға келди. Ул юздаги даштлар худ асло кўрунмайдур. Сув осмон била пайваст кўрунадур, ул юздаги тоғлар ва пушталар нетаврким, Серобнинг ул юзидаги тоғ ва пушталар муаллақ кўрунур. Бу тоғлар ва пушталар ҳам ер била кўкнинг орасида муаллақ кўрунадур. Мунда йиғилур сувлар Катта воз водисининг ва Зурмат жулгасининг ва Ғазни рудининг Қорабоғ ўлангининг баҳор ёмғурларининг селлари ва ёзлар сув улғайганда зироатдин ортқон сувлари эмиш. Оби Истодға бир қуруқ етганда ажаб нима мулоҳаза қилдук. Ҳар замон бу сув била осмоннинг орасида шафақдек нима қип-қизил кўрунадур, яна бартараф бўладур. Ёвуқ етгунча бу ҳол эди, ёвуқ етганда маълум бўлдим, тоғлои қоз экандур. Не ёлғуз бу қуш, ҳар қушдин беҳадду ҳаср, бу сув ёқасида қалин қушнинг юмurtқаси. Сув қирогидин бу қушларнинг юмurtқаларини олғали келган икки афғон бизни кўрган била ўзини сувға солди. Бир неча киши ярим қуруққа ёвуқ бориб келтурдилар.

Ғаразким, мунча йўлким бордилар. сув бир қоида била отнинг қорнида эди. Туз ер учун ғолибо сўйи чуқур эмастур. Катта воз даштининг Оби Истодға келур рудининг ёқасиға келиб туштук. Бу руд қуруқ рудтур, мунда ҳаргиз сув оқмас, неча навбатким, мундан ўтубтурбиз, ҳаргиз бу рудда оқар сув кўрулмабтур. Бу навбат ёз ёғинлари жиҳатидин бу рудқа андоқ сув келибтурким, асло гузар тополмадук. Ҳарчи хейли ариз эмас, вале бисёр амиқ эди. Тамом от ва тевани уздуруб кечилди. Баъзи партолдек нимаин арғамчиға боғлаб, ул юздин тортиб олдилар. Бу сувдин ўтуб Кўх-наноний била Саридех бандидин ўтуб, Ғазниға келдук. Жаҳонгир мирзо бир-икки кун меҳмондорлик қилиб, ошлар тортиб, пешкашлар қилди. Ул йил аксар сувлар улук кириб эрди. Андоқким, деҳи Яёқуб сўйидин гузар топилмас эди.

Мен кўлда ясатқан кемани келтуруб Камарий тўғрисида деҳи Яёқуб сўйиға солиб, эл кема била ўтар эрдилар. Бу жиҳаттин Сижованд кўталидин ўтуб, якруя келиб Камаридин кема била сувни кечиб, зилҳижжа ойида Қобулға келдук. Сайид Юсуфбек бир неча кун бурунроқ қулунж захмати била тенгри раҳматиға борибтур. Носир мирзо навкар-савдарига вилоятларидин бирор нима тегуруб, икки-уч кун кейинроқдин келай, деб Қўшгумбаздин рухсат тилаб қолиб эди. Биздин айрилгач, Дараи Нур эли бир нима саркашлик қилгон жиҳатидин черикини Дараи Нур устиға йиборур. Дараи Нурнинг кўргонининг берклиги ва ерларининг шолизор жиҳатидин бўртоғлиги бурун мазкур бўлур эди, бу черикнинг сардори Фазли

черикни эҳтиёт қилмай мундоқ, якраҳа йўл ва бўртоғ ерда паришон чопқунга қўяр. Дараи Нур кишиси чиқиб паришон борғон чопқунчини тебратган била ўзгалар ҳам тура олмаслар, қочарлар. Бир пора кишини ўлтуруб қалин от ва яроқ олдилар. Ул черикдаким, Фазлидек киши сардор бўлғай, ҳоли ушмундоқ-ўқ бўлғусидур. Бу жиҳатдинму ё Носир мирзонинг кўнглида эгрилиги бор эди, ул жиҳатдинму бизнинг сўнгимизча келмай қолди. Яна Айюбнинг ўғлонлари Юсуф ва Баҳдулким, буларча шарир, муфаттин ва мудамме ва мутакаббир киши бўлмағай эди. Алингорни Юсуфқа ва Алишангни Баҳдулга берилиб эди, булар ҳам вилоятлардин бирор нима олиб, Носир мирзо била келмоқчи эдилар. Чун Носир мирзо келмади, булар ҳам келмадилар. Бу қиш Носир мирзонинг ҳамкосо ва ҳамсухбати булар эдилар. Бу қиш бир қатла бориб Таркалоний афғонини чопарлар, ёз бўла тамом айтмоқот ва ташқи эл ва улуснинг кўч ва моллариким, Нингнаҳор ва Ламғоноғ келиб эдилар, кўчуруб суруб Борон ёқасига келди.

Носир Мирзо Борон ва ул навоҳида эканда Бадахшонийларнинг ўзбакларни ўлтуруб ўзбак била ярқўй бўлғон хабари келди. Тафсили будурким, Шайбонийхон Кундузни Қанбарбийга¹ бериб, ўзи Хоразм борди. Қанбар Бадахшон элига истимолат берур жиҳатидин Муҳаммад Маҳдумийнинг Маҳмуд отлиқ ўғлини Бадахшонга йиборди. Муборақшоҳким, оталари Бадахшон шоҳларининг бекларидин экандур, бош кўтариб Маҳдумийнинг ўғлининг яна неча ўзбакнинг бошини кести. Қалъаи Зафарким, бурун Шофтеварага² машҳур экандур, қўрғон қилиб беркитти. Қалъаи Зафар отини ул қўйди. Яна Муҳаммад³ кўрчиким, Хисравшоҳнинг бир кўрчиси эди, ул вақт Хамлангон анинг иликида эди. Русгоқда Шайбонийхоннинг садрини бир неча ўзбак била ўлтуруб Хамлангонни мустаҳкам қилди. Зубайр, Роғий ҳам оталари шоҳларнинг бекларидин экандур, Роғда ёғиқти. Жаҳонгир туркманким, Вали Хисравшоҳнинг навқари эди, бу бузуғлугда бегидин айрилиб, бир неча қолғон-қочғон сипоҳи ва аймоқни йигиб, ўзини беркка тортти. Носирмирзо бу хабарларни топиб, Бадахшон ҳаваси била бир неча беақл ва кўтаҳ андешнинг анғиз ва яғвосидин жамиъ ул юздин келган ташқи элларнинг кўч ва молларин кўчуруб, суруб Шибарту ва Оби дара йўли била ул юзга ўтти.

Хисравшоҳ Аҳмад Қосим била Ажардин қочиб, Хуросон сариким, бордилар, йўлда Бадиуззамон мирзога ва Зуннунбекка мулоқий бўлиб, борчалари бориб Хирийда Султон Ҳусайн мирзога мулозамат қилдилар. Буларким неча йиллар мирзога ёғийлиқлар қилиб, анвоъ беадаблиқлар булардин зоҳир бўлиб эди, булардин мирзонинг кўнглида не доғларким йўқ эди, барчалари менинг сабабимдин мундоқ хорлиқ ва зорлиқлар била бориб мирзони кўрдилар. Хисравшоҳни навқар-савдаридин айириб мундоқ забун қилмасам эди. Кобулни Зуннуннинг ўғли Муқимдин олмасам эди, бориб мирзони кўрмаклари мумкин эмас эди. Бадиуззамон мирзо худ буларнинг илгида хамир эди, буларнинг сўзларидин тажовуз қила олмас эди.

¹ Қ. б. — Қамбар Алибек.

² Ҳ. б. — Шоф танвар.

³ Қ. б. — Маҳмуд.

Султон Хусайн мирзо бориға эҳсон мақомида бўлуб, ёмонлиқларии юзларига келтурмай, инъомлар ҳам қилди. Хисравшоҳ неча маҳалдин сўнг ўз вилоятлари сари рўхсат тиладиким, мен борсам, ул вилоятларни тамом олурман. Чун бу келмаги яроқсиз ва беҳисоб эди, рўхсатиға ҳаял қилдилар. Алар ҳаял қилган сойин бу рўхсатни такрор қилди. Чун ибром кўп қилди, Муҳаммад Бурундук тавр жавоб берди. Айттиким, ўттуз минг навкаринг била тамом вилоятларнингким, илигингда эди, не қилдингким, ҳоло беш юз кишинг била ўзбак тасарруфидаги вилоятларга не қилгайсен? Бир неча насиҳатлар қилиб, маъқул сўзлар дедилар, чун ажал етиб эди, таъсир қилмади. Ибром кўпрак қилди, охир ожизат бердилар.

Уч-тўрт юз кишиси била рост Даҳона ҳадиға кириб келди, ўшал фурсатта Носир мирзо ул юзга ўтуб эди, келиб Носир мирзони Даҳона навоҳисида кўрди. Бадахшон сардорлари Носир мирзони ёлғуз тилар эдилар. Хисравшоҳни тиламас эдилар. Носир мирзо ҳар неча саъй қилди. Хисравшоҳ ҳам англаб Кўҳистон борурға рози бўлмади. Хисравшоҳ хаёли бу эдиким, мирзони таъбиядек¹ олиб юруб, вилоятни иликлагай. Охир суҳбат чиқмай, Ишқамиш навоҳисида ясашиб, жибалар кийишиб, урушаёзиб, айрилиб, Носир мирзо Бадахшон сари тортти. Хисравшоҳ бўлак ланг ва лавандни йигиб яхши-ёмон мингча кишиси биал Қундузни қабамоқ доияси била келиб, бир-икки йиғоч Хожа Чортоққа тушти. Муҳаммад Шайбонийхонким, Андижонда Султон Аҳмад Танбални олиб Ҳисор устига мутаважжих бўлғон била урушсиз ва талошсиз вилоятларни ташлаб чиқтилар. Шайбонийхон Ҳисор келди. Ҳисорда Ширим чухра ва бир пора ўбдон йигиглар эди, бовужудким, беклари вилоятларини ташлаб кеттилар, булар Ҳисор қўргонини бермай, беркиттилар.

Шайбонийхон Ҳисорнинг муҳосарасини Ҳамза Султон била Маҳди Султонға уҳда қилиб, ўзи Қундуз келиб, иниси Маҳмуд Султонға Қундуз вилоятини бериб, ўзи бетаваккуф Хоразмға Чин сўфининг устига мутаважжих бўлди. Хануз Самарқандға етмайдур эдиким, иниси Маҳмуд Султон Қундузда ўлди. Қундузни Қанбарбий Марвийға берди. Хисравшоҳ келган маҳал Қундузда Қанбарбий эди. Қанбарбий мутаоқиб Ҳамза Султонға ва ўзга султонларға кишилар чоптуруб тилади. Ҳамза султон Аму ёқасида Саройға келиб, черигини ўғлонлари ва бекларига бошлатиб, Қундуз йиборди. Булар етган била-ўқ чиқтилар. Уруша ҳам олмади. Танбал мардак қоча ҳам олмади. Ўшал замон-ўқ Ҳамза Султоннинг кишилари тушурдилар. Ҳохарзодаси Аҳмад Қосимни, Ширим чухрани, яна баъзи ўбдон йигитларни ўлтурдилар. Қундузга келтуруб Хисравшоҳнинг бўйнига уруб, бошини Хоразмға, Шайбонийхон қошиға йибордилар.

Хисравшоҳ айткандек, Хисравшоҳ Қундуз навоҳисида келган била менинг қошимдаги навкар-савдарининг турлари ўзгачарак бўлди. Аксар кўчуб, Хожа Ривож ва ул тарафлар ўзларини торттилар. Менинг қошимда кўпраги анинг навкар-савдари эди. Мўғуллар яхши бордилар. Якжаҳағлиқ мақомида эдилар. Бу хабар келган била ўтқа сув урғондек босила қолдилар.

¹ Қ. б. -- Носир мирзони пакибадек.

ВАҚОЕИ САНАИ ИҲДО АШРАЧҚА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойида менинг онам Қутлук Нигор хонимга ҳасба марази ориз бўлди, фасд қилдилар, покис воқе бўлди. Бир хуросонлик табиб бор эди, Сайид табиб дерлар эди. Хуросон дастури била ҳиндувона берди, чун ажал етиб экандур, олти кундин сўнг шанба куни тенгри раҳматиға борди. Улугбек мирзо тоғ доманасида боғ иморат қилиб эди. Боғи Наврузий отлик, Варасасининг руҳсати била якшанба куни бу бокқа келтуруб, мен ва Қосим кўкалтош туфрокка топшурдук. Бу азода кичик хон додам Олача хонни ва улуг онам Эсан Давлатбегимни манга эшиттурдилар. Хонимнинг қирқи ёвушуб эдиким, Хуросондин хонларнинг волидаси Шохбегим, менинг холам Султон Аҳмад мирзонинг ҳарами Меҳр Нигорхоним, Муҳаммад Ҳасан кўрагон дўғлат келдилар. Азолар гоза бўлуб, фироклар ўти беандоза бўлди. Азо расмини бажо келтургандин сўнг, ош ва таом фақир ва масокинға тортилиб, хатм ва дуолар борғонларнинг арвоҳиға қилиб, кўнгуллари олиб, қароларини солиб, бу муҳиммоттин фориғ бўлгондин сўнг, Боқи Чағониснийнинг саъйи била Қандаҳор устиға черик отландук. Сафар қилиб келиб, Қуш Нодир ўлангига тушуб эдиким, мен иситтим, ажаб тавр беҳузурлук эди. Мени ҳар неча саъй қилиб уйғотсалар, яна ўшал замон кўзум уйқуға борур эди. Тўрт-беш кундин сўнг филжумла яхшироқ бўлдум.

Бу аснода андоқ зилзила бўлдиким, қўрғоннинг фасиллари ва богларнинг томлари аксар йиқилиб, шаҳрда ва кентларда қўп уйлар ҳамвор бўлуб, уй ва том остиға қолиб, ўлган бисёр бўлди. Памғон кенгининг уйлари тамом йиқилди. Етмиш-сексон ўбдон қадхудолар том остиға қолиб ўлдилар. Памғон била Бекгут орасида бир парча ерким арзи биргина тош отими бўлғай, учуб, бир ўк отими қуйи борди. Учқан ернинг ўрунидин чашмалар пайдо бўлди. Истарғичтин Майдонғача тахминан олти-етти йиғоч йўл бўлғай, ер андоқ ёрилиб эдиким, баъзи тарафи белча баланд бўлур эди, баъзи тарафи белча паси, ёрилган ерга баъзи ерда киши сигар эди. Зилзила бўлгон замон жамиъ тоғларнинг бошидин гардлар қўпди. Нурулло танбурчи қошимда саз чаладур эди, яна бир саз ҳам бор эди. Ўшал замон ҳар икки созини илигига олди, андоқ беихтиёр

¹ Тўққиз юз ўн биринчи (1505—1506) йил воқеалари.

бўлдим, созлар бир-бирига урудилар. Жаҳонгир мирзо тепада, Улуғбек мирзо солғон иморатлардин бир болохонанинг айвонида эди, зилзила бўлғоч, ўзини ташлади, осибе етмади. Жаҳонгир мирзонинг ёвуқларидин бири ушбу болохонада экандур, болохона томи устига йиқилибтур, тенгри сахлади, ҳеч ерига озоре етмади. Тепадаги уйлар аксар туп-туз бўлди. Ўшал кун ўттиз уч қатла ер тебраниди. Бир ойғача ҳар кеча-кундузда икки ва уч қатла ер тебранур эди. Қўрғоннинг бурж ва борусини шикасту рихтини бекларга ва сипоҳиларга фармон бўлдим, ислоҳ ва марамат қилгайлар. Йигирма кун-бир ойда жид ва ихтимом била қўрғоннинг синук-бузуғини буткариб қўпарилди.

Бурун Қандаҳор тарафи қилғон азимат¹ беҳузурлук ва зилзила жиҳатидан кейинроқ қолиб эди, беҳузурлукни ўтқариб, қўрғонни буткариб, бурунги азимат мусаммам бўлди. Ҳануз Қандаҳор тарафи бормоқни ё чопқун учун тоғ ва тузни ахтармоқни жазм қилмайдур эдук. Шанизнинг¹ оёғига тушганда Жаҳонгир мирзони ва бекларни йигиб кенгашилди. Сўз Қалотнинг устига бормоққа қарор топти. Жаҳонгир мирзо ва Боқи Чағоний² бу юрушга кўпрак саъй қилдилар. Ёрига² етган маҳалда хабар топтукким, Шерали чухра ва Кичик Боқи девона ва яна бир неча кишининг қочар хаёллари бор эмиш. Буларни туттуруб, Шерали чухрадин-ким, анвои фитналар ва ёмонлиқлар менинг қошимда эканда ва ғайри менинг қошимда эканда, ул вилоятта ва бу вилоятта зоҳир ва воқе бўлуб эди, ясоқға етқурулди. Ўзгаларини от ва яроғидин айриб қўйдук. Қалотқа етганда беяроқ ва беасбоб етган била-ўқ ҳар тарафтин уруш солдук, хейли уруш бўлди.

Хожа Қалоннинг оғаси Кичикбек хейли мардона йигит эди, неча нават менинг олимда қиличлар чопиб эди, нечукким бу тарихта мазкур бўлубтур. Қалотнинг гарби-жануб тарафи буржидин ёпишиб чиқа ёвушқон маҳалда кўзига иайза била санчтилар, бир-икки кундин Қалотни олғондин сўнг ушбу яра била борди. Кичик Боқи девонаким Шерали била қочадурғанида туттуруллуб эди, мунда ул қабоҳатининг тадорукига дарвозада фасил тубига кирганда, тош захми била ўлди. Яна бир-икки киши ҳам ўлди. Намози дийгаргача ушбу дастур урушилди, йигитлар урушуб, зўрлаб, суст бўлғон маҳалда ичкаригилар амон тилаб қўрғонни топшурдилар. Қалотни Зуннун арғун Муқимга бериб эди. Муқимнинг навкарларидин Фаррух аргун ва Қора Булут Қалотта эдилар. Соғдоқ, қиличларини бўйинларига осиб келдилар, гуноҳларини афв қилдук. Бу табақага музоҳим бўлмоқ менинг гаразим эмас эди, не жиҳаттинким ўзбакдек ғаним ёнимизда туруб экин, орада мундоқлар бўлса йироқтин — ёвуқтин эшитган — кўрганлар не дегайлар?

Бу юруш чун Жаҳонгир мирзонинг ва Боқибекнинг саъйи била бўлуб эди. Қалотни сахламоқни мирзога уҳда қилдук, қабул қилмади. Боқибек ҳам бу бобта яхши жавоб топа олмади. Қалотни

¹ Л. б. — Шернинг.

² Қ. б. — Тозиға.

мунча урушиб, зўрлаб олғанимиз бефойда бўлди. Қалоттин жануб сари боқа Саво санг ва Олатоғ ва ул навоҳидағи афғонларни чошиб Кобул келдук. Кобул тушган ахшоми мен қўрғонга бордим. Чодир ва тавила чорбоғда эди. Хирилжи ўғриси келиб, менинг бир жибалар чарда отимни ва яна бир хосса хачиримни чорбоғдин чиқариб элтти.

Боқи Чағонийёний Аму ёқасида келиб, бизга қўшулғали андин эътиборроқ ва ихтиёрроқ киши йўқ эди, ҳар сўз деса, ҳар иш қилса сўз анинг сўзи эди, иш анинг иши эди. Агарчи андин хизматиким, шойиста бўлғай ва инсониятиким бойиста бўлғай, ҳаргиз зухурга келмади, балки анвои беадаблиқлар ва ямонлиқлар андин воқе бўлди. Хасис ва замўхт ва ҳасуд ва бад ан дарун ва нотавонбин ва кажхулқ киши эди, хиссати бу мартабада эдиким, Тирмизни солиб, кўч ва моли билаким бизга қўшулди, ўзининг хосса қўйи шояджим, ўттуз-қирқ минг бўлғай эди, ҳар юртта қалин қўйлар бизнинг олимиздин ўтар эди, бизнинг йигит-яланг очлиқтин азоб тортар эдилар, бир қўй бермади. Охир Қоҳмартда борғонда эллик қўй берди, бовужудким мени подшоҳ кўтариб эди, нақорасини ўзининг эшигида чолдурур эди. Ҳеч ким била соф эмас эди, ҳеч кимни кўра олмас эди. Кобулнинг ҳосиликим бор тамғадиндур, тамгани олиб ва Кобулнинг доруғалиғи ва Панҷҳир ва Қадий Ҳазора ва Қўшқак¹ ва эшик ихтиёри тамом анда эди. Ушмунча риоят топиб асло рози ва шокир эмас эди. Бовужудким, не навъ фосид хаёллар қилиб эди, нечукким мазкур бўлди, асло ўзумизга олмадук, юзига солмадук, ҳамиша ноз қилиб рухсат тилар эди. Нозини тортиб, узрхоҳлиқлар била манъ қилур эдук. Бир-икки кун босилиб, яна рухсат мақомида бўлур эди. Нози ва рухсати ҳаддин ошти, биз ҳам анинг ахлоқ ва афъолидин жонга еттук, рухсат бердук. Рухсат тилагандин сўнг пушаймон бўлди, изтироблар қила киришти, фойда қилмади. Манга айттуруб йиборибтурким, шарт қилиб эдиларким, тўққиз ғуноҳ мендин содир бўлмағунча сўрмағайлар. Мен Мулло Бободин ўн бир ғуноҳини бирар-бирар хотирнишон қилиб айтиб йибордим. Мулзам бўлди. Кўч ва моли била Ҳиндустон тарафиға рухсат берилди. Ўзининг бир неча навкарлари Хайбардин ўтқариб келдилар.

Боқи Гоғийёнийнинг корвониға қотилиб, Нилобни кечти. Ул маҳалда Ёр Ҳусайн Дарёхон Качакутта эди, Қухаттин олиб борғон фармонларини санад қилиб, Дилазок била Юсуф зайн бир пора афғонларни ва яна бир пора жат гужурни ўзига ёр ва навкар қилиб, иш-кучи эл таламоқ, йўл урмоқ эди. Боқининг хабарини эшитиб, йўлини тўсуб, Боқи била борғонларни ариқ олди, Боқини ўлтуруб хотунини олди. Агарчи биз Боқиға ҳеч ямонлиқ қилмай қўя бердук, вале ўз ямонлиғи олига келиб, ўз амалиға гирифтор бўлди. Байт:

Ту бад кунандан худро барўзгор супор

Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.

¹ Қ. 6.— Қўшлак.

² Сен ўзингга ёмонлиқ қилувчини турмуш ҳукмиға ҳавола қил. Турмуш сенга ўч олиб берувчи хизматкордир.

Бу киши бир-икки қатла қор ёғқунча чорбоғда-ўқ ўлтуруб эдук, биз Кобул келгали туркман ҳазораси анвоъ беадаблиқлар ва раҳзанлиқлар қилиб эдилар. Аларни чопмоқ хаёл қилиб, шахрда Улуғбек мирзонинг Бўстонсарой отлиқ иморатиға кириб, андин шаъбон ойида туркман ҳазорасини чопа отландук. Дараи Хуш огзида Жинглакта чопқун қўйдук. Оз-оғлоқ ҳазора чопилди. Дараи Хуш ёвугида бир сумжда бир пора ҳазора яшунғон экандур. Шайх Дарвиш қўкалтошким аксар қазоқликларда менинг била эди, қўрбегилик мансаби анда эди, ёйни кучлук тортар эди, ўқни хўб отар эди, бу сумжнинг оғзиға гофил ёвуқ-ўқ кириб борур, ичкаридин бир ҳазора эмчагига ўқ ўқлар, ўшал кун-ўқ ўлди. Туркман ҳазорасининг қўпраги Дараи Хушта кишлогон экандур, аларнинг устига мутаважжих бўлдук.

Дараи Хуш тавр дара тушубтур, ярим курухға ёвуқ дара огзида танги тушубтур, йўл тоғнинг камарида воқе бўлибтур, йўлдин қўйи ҳам эллик-олтмиш қари якандоздур. Йўлдин юққори ҳам йўл жирутмадур. Отлиқ бирар-бирар ўтар, бу тангидин ўтуб, ул кун икки намоз орасиғача бориб елга етмай бир ерда қўндук.

Ҳазоранинг бир семиз лўк теvasини топиб келтурдилар, ани ўлтуруб гўштидин бир пора кабоб қилдук, бир порасини офтобда пишируб едук, онча лазиз тева эти ҳаргиз ейилган эмас эди, баъзи қўй этидин фарқ қила олмадилар. Андин эрта қўчуб, ҳазораларнинг кишлоғон юртлари устига мутаважжих бўлдук. Бир паҳр бор эдиким, илгаридин киши келди, дедиким, бир тангида ҳазоралар сув гузарини шохлар била беркитиб, элни тўсуб урушадурлар, мун эшитгач, тез-ўқ тебрадук. Бир пора йўл бордук, ҳазоралар тўсуб² урушадургон ерга етук.

Ул киши қор бисёр улуг тушуб эди, йўлсиз юрумакнинг ишқоли бор эди. Тағоб сувларининг ёқалари тамом муз боғлаб эди. Бу сувдин ях ва қор жиҳатидин йўлсиз ердин ўтуб бўлмас эди. Ҳазоралар бу сувнинг чиқар ерида қалин шох кесиб солиб эдилар. Ўзлари тағобларда ва ёнларда отлиқ ва яёқ-ўқ қўюб урушадурлар эди.

Муҳаммад Али Мубашширбек менинг янги риоят қилғон бекларимдин эди, хейли мардона ва қобили риоят, яхши йигит эди, жибаси йўқ, илгаррак шох солғон йўлга мутаважжих бўлди, биқиниға ўқладилар, ўшул замон жон таслим қилди. Илдам келилиб эди. Аксарнинг жибаси йўқ эди. Бир-икки ўқ ўтуб-ўтуб тушти. Аҳмад Юсуфбек изтироблар қилиб, ҳар замон айтадурким: — Яланғоч мундоқ кириб борасиз, икки-уч ўқни кўрдумким, бошингиздин ўтти.

Мен дедимким:— Сиз мардона бўлунг, менинг бошимдан мундоқлар хейли ўтубтур. Ушмунча эдиким, ўнг қўл тарафидин Қосимбек ўпчини³ била бу сувдин гузар топиб кечиб, от солғон била ҳазоралар тўхтай олмай қоча бердилар. Илик олишиб турғонлар тушура-тушура кейинича тебрадилар. Қосимбекка бу иш учун Бан-

^{1, 2} Қ. б. — тушуб.

³ Қ. б. — тўпчили.

гашни жулду берилди. Хотам қўрбеги ҳам бу юрушта ямон эмас эди. Бу жиҳаттин Шайх Дарвиш қўқалтошнинг мучаси қўрбегиликни Хотамга иноят бўлди. Кепакқули Бобо ҳам бу юрушта яхши юруган учун бир кентни Кепакка иноят қилдук. Султонқули чиноқ буларнинг сўнгича эди. Қор улуғ жиҳатида чиғирдин чиқиб бўлмас эди. Мен ҳам бу йигитлар била-ўқ келдим.

Ҳазораларнинг қишлоғларининг ёвуғида қўй ва илқилариға етуштук. Мен ўзум тўрт-беш юзча қўй, йигирма беш от йиғдим. Султонқули яна икки-уч киши ёвуқ эдилар, чий бўлдук. Икки навбат ўзум чопқун чопиптурмен, бир будур, яна бир қатла ушбу туркман ҳазорасини Хуросондин келадурганда чопқунча бориб қалин қўй ва от келтурдилар. Ҳазораларнинг кўч ва ўғлон-ушоқлари яёқлаб қорлиқ пушталарға чиқиб турдилар. Бир нима қоҳиллик қилдук, кун ҳам кеч бўлуб эди, ёнуб ҳазораларнинг уйларига-ўқ тушулди, бу қиш қор хейли улуғ тушуб эди. Ушбу ерда йўлдин ташқари қор рост отнинг қоптолида эди. Кеча чоғдувуллуққа, чиқгонлар қор улуғ жиҳатидин тонг отқунча от устида-ўқ эдилар. Тонгласи ёниб, Дарай Хушнинг ичида ҳазораларнинг қишлоғида қўнуб, андин кўчуб, Жингалакка тушулди. Ерак тағойи ва баъзилар кейинрақтин келиб эди, аларга буюрулдим, Шайх Дарвиш-ни ўқлагон ҳазораларни бориб олингиз. Қони гутулгон бадбахтлар сумжта экандур, булар бориб тутун қўюб егмиш-сексон ҳазорани олдилар, кўпраки қиличка борди.

Ҳазора юрушидин ёниб, Нижровдин мол олур маслаҳатиға Бороннинг оёғи Ой туғди навоҳисиға келдук. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин ой туғди навоҳисида эканда мулозаматқа келди.

Бу аснода рамазон ойининг ўн учида манга саъб куёнг ташвиши бўлди, андоқким, қирқ кунгача мени буёндин ул ёнға киши эвурур эди.

Нижров дараларидин Пижғон дараси алаҳхусус бу дарада Ғайн кентининг улуғи Ҳусайн Ғайний оға-иниси била саркашлик ва новаҳмлиқ била машҳур ва маъруф эдилар. Черикин Жаҳонгир мирзоға бошлатиб йиборилди. Қосимбек ҳам борди. Черик бориб сарқубға чиқиб сингирлагон ерни зўрлаб олиб, бир порасини сиёсатқа еткурдилар.

Куёнг ташвиши жиҳатидин михфадек нима ясаб, Борон ёқасидин шаҳрғача мени кўтариб Бўстонсароға келтурдиларким, ўшул қиш-ўқ бир неча кун Бўстонсарода ўлтурдум, бу беҳузурлиқ хануз яхши бўлмайдур эдиким, ўнг юзумға добули чиқти, ништар солдилар, бу мараз учун мусхил ҳам ичтим. Сеҳҳат топиб, чорбоқға чиқтим, Жаҳонгир мирзо мулозаматқа келди. Айюб ўғлонлари Юсуф ва Баҳдул мирзо қошиға борғали фитна ва шар ангизлик мақомида эдилар, бу навбат Жаҳонгир мирзони бурунғидек топилмади. Неча кундин сўнг Тепадан кўчуб, жибаланиб, илдам Ғазниға борди. Нони қўрғонини олиб, бир неча кишисини ўлтуруб, элини тамом талади. Бўлғон киши-қорасини кўчуруб, ҳазора ораси била Бомён тарафи юзланди.

Тенгриға равшандурким, мендин ва менга тааллуқ элдин ҳеч

иш ва сўзе воқе бўлмадиким, сабаби мунча қудурат ва ниқор бўлғай. Сўнгра эшитилдиким, бу сўзни кетмагининг сабаби қилмиш. Жаҳонгир мирзо Ғазнидин келадурганда Қосимбек ва беклар ўтру бориб эдилар. Мирзо буданага қуш солур, етиб қуш оёғин солур маҳалда будана ўзини ерга урар, қичкирушурларким, олдимү, олдимү? Қосимбек дерким, ғанимни мундоқ забун қилғонда қачон қўяр — олур. Бу сўз аларга балое бўлур. Бир кетмаklarининг жиҳати бу эди, яна бир-икки мундин хароброқ ва сустроқ бир сўзни ҳам санад қилдилар. Дағи Ғазинини ул ҳол қилиб, ҳазора ораси била ўзларини аймоққа торттилар. Ул фурсатга аймоқлар Носир мирзодин айрилиб эдилар, вале ўзбакка кирмайдур эдилар. Ёй ва Астароб ва ул навоҳининг яйлоқларида эдилар.

Ушбу маҳалларда Султон Ҳусайни мирзо Муҳаммад Шайбонийхоннинг дафъига азм-жазм қилиб, тамом ўғлонларини тилатти, мени дағи Сайид Султон Али хоббиннинг ўғли Сайид Афзални йибориб тилаб эди. Хуросон жонибини азимат қилмоқ бизга неча жиҳаттин лозим бўлди. Бир буким, Султон Ҳусайн мирзодек Темурбек ўрунига ўлтурғон улуг подшоҳ йиғноқ қилиб, атроф ва жавонбдин ўғлонларини ва бекларини тилатиб, Шайбонийхондек ғанимнинг устига озим бўлғонда эл, оёқ била борғонда, биз бош била борғайбиз, эл таёқ била борғонда — биз тош била борғайбиз.

Яна буким Жаҳонгир мирзо мундоқ мукаддар ва ёмонлик биллаким борди, ё қудуратини рафъ қилғайбиз, ё мазарратини дафъ.

Ушбу йил Шайбонийхон Чин сўфини¹ Хоразмда ўн ой муҳосара қилиб олди, бу муҳосарада қалин урушлар бўлди. Хоразм йигитлари бисёр мардоналиқлар қилдилар, ҳеч тақсир қилмадилар, андоқ тийрандозлик қилдиларким, борлар қалкондин, жибадин баъзи маҳалда икки жибадин ўтқара-ўтқара отибтурлар. Ўн ой қабалдорлик торттилар, ҳеч ердин умидворлик бўлмади. Баъзи йигит-яланги бедиллик қилиб, ўзбак била сўзлашиб, ўзбакни қўрғонга чиқордилар. Чин сўфи хабардор бўлур, ўзи келиб қўрғонга чиққонларни уруб тушурур маҳалда шиба ўқи тегиб, ўзининг чухраси кейиндин ўқ била урди, ўлди. Урушур киши қолмади, қўрғонни олдилар. Раҳмат Чин сўфига: мардоналиқ била жон тортмоқда дақиқаи номаръи қўймади. Шайбонийхон Хоразмни Қўпак бийга бериб, ўзи Самарқанд келди.

Бу йилнинг охири зилҳижжа ойида Султон Ҳусайн мирзо Шайбонийхоннинг устига черик тортиб, Бобо Илоҳийга етганда тенгри раҳматиға борди.

В а л о д а т и в а н а с а б и: валодати секкиз юз қирқ иккида Ҳирийда Шохруҳ мирзо замонида эди. Султон Ҳусайн мирзо бинни Мансур бинни Бойқаро бинни Умар шайх бинни Амир Темур. Мансур мирзо била Бойқаро мирзо подшоҳлик қилғон эмас. Онаси Фирузабегим эди. Темурбекнинг набираси. Султон Ҳусайн мирзо Мироншоҳ мирзонинг ҳам набираси бўлур эди. Султон Ҳусайн мирзо каримут-тарафайн эди, асил подшоҳ эди. Бир туқғон икки ўғул, икки қиз эдилар. Бойқаро мирзо, Султон Ҳусайн мирзо, Оқобегим

¹ Қ. б. — Ҳусайн сўфин.

ва яна Аҳмадхон олғон қиз Бадакабегим. Бойқаро мирзо Султон Ҳусайн мирзодин улуғ эди ва навқари эди, вале девон бошида ҳозир бўлмас эди, ғайри девонда бир тўшакта ўлтурурлар эди. Иниси Балх вилоятини бериб эди. Неча йил Балхда ҳукумат қилди. Уч ўғли бор эди, Султон Муҳаммад мирзо ва Султон Вайс мирзо ва Султон Искандар мирзо, Оқобегим мирзонинг эгачиси эди, Мироншоҳ мирзонинг набираси, Султон Аҳмад мирзо олиб эди, бир ўғли бор эди. Кичик мирзо отлиқ. Бурунлари тағойисига мулозамат қилур эди, сўнгра сипоҳийлиқни тарк қилиб, мутолаага машғул бўлди. Дерларким, донишманд бўлуб экандур. Табъи назми ҳам бор экандур. Бу рубоий анингдур:

Умре ба салоҳ местудам худро,
Дар шеваи зуҳд менамудам худро,
Чун ишқ омад кадом зуҳду, чи салоҳ,
Алминнату лиллаҳ озмудам худро¹.

Муллонинг рубоийси била таворуд бўлубтур. Охирлар ҳаж тавофи ҳам қилди.

Бадакабегим ҳам мирзонинг эгачиси эди. Қазоқлиқларида Аҳмадхон Ҳожи Тархонийға бериб эди, ўғли бўлуб эди. Ҳирийда келиб хейли муддат мирзо мулозаматида бўлдилар.

Ш а к л в а ш а м о й и л и: кийик кўзлук, шер андом бўйлук киши эди. Белидин қуйи инчка эди. Бовужудким, улуғ ёш яшаб, оқ соқоллиқ бўлуб эди, хушранг, қизил, яшил абришимни кияр эди. Қора кўзи бурк кияр эди ё қалпок. Аҳёнан ийдларда кичик сепеч дасторни яп-ясси ямон чирмон чирмаб, қарқара ўтағаси санчиб, намозға борур эди.

А х л о қ в а а т в о р и: Аввал тахт олғонда хаёли бор экандурким, дуводдаҳ имомни хутбада ўқутгай. Алишербек ва баъзилар манъ қилибтурлар. Сўнгралар худ жамиъ иш-кучи суннат ва жамоат мазҳаби била мувофиқ эди. Мафосил заҳмати жиҳатидин намоз қила олмас эди, рўза ҳам гутмас эди. Ҳарроф ва хуш хулқ киши эди. Хулқи бир нима гузаророқ воқе бўлуб эди, сўзи ҳам хулқидек эди. Баъзи муамалотта шаръни бисёр риоят қилур эди. Бир қатла бир ўғли бир кишини ўлтурган учун қонлиқлариға топшуруб, дорулқазоға йиборди.

Аввал тахт олғон маҳалда олти-етти йил тоиб эди. Андин сўнгра ичкуга тушти, қирқ йилға ёвуқким. Хуросонда подшоҳ эди, ҳеч кун йўқ эдиким, намоз пешиндин сўнг ичмагай, вале ҳаргиз сабуҳий қилмас эди, ўғлонлари ва жамиъ сипоҳиға ва шахриға бу ҳол эди. Ифрот билан айш ва фисқ қилурлар эди.

Шужоъ ва мардона киши эди. Борлар ўзи қилич тегурубтур, балки ҳар маъракада борлар қилич тегурубтур. Темурбек наслидин ҳеч ким маълум эмаским. Султон Ҳусайн мирзоча қилич чопмиш

¹ Умр бўйи ўзимни яхшилик билан мактадим. ўзимни зоҳид ва тақводор қилиб кўрсатдим. Ишқ келгач, зоҳидлик қайда қолди-ю. яхшилик нима бўлди? Худога шуқрки, ўзимни синадим.

булгай. Табъи назми бор эди. Девон ҳам тартиб қилиб эди. Туркий айтур эди. Тахаллуси «Ҳусайний» эди. Баъзи байтлари ёмон эмас-тур, вале мирзонинг девони тамом бир вазнадур, бовужудким, ҳам ёш ва ҳам салтанат била улуг подшоҳ эди, кичиклардек қўчқор сахлаб, кабутар сахлаб, кабутар ўйнар эди, товук ҳам урушқа солур эди.

Масоф ва урушлари: қазокликларида бир мартаба Гургон суйини уздуруб кечиб, бир пора ўзбакни яхши бости. Яна бир қатла Султон Абусаид мирзо Муҳаммад Али бахши бошлиқ уч минг кишини илғор йибориб эди. Султон Ҳусайн мирзо олтинш йигит била келиб, тегиб зарби рост бости. Султон Ҳусайн мирзонинг бир яхши иши ва намоён иши будур.

Яна бир мартаба Астрободта Султон Маҳмуд мирзо била урушуб бости. Яна бир мартаба Астрободта Суғдлик Саъд бинни Ҳусайн туркманни урушуб бости. Яна тахт олгондин суғи Чинор ронда Ёдгор Муҳаммад мирзо била урушиб бости. Яна Саринули Мурғобдин илғаб келиб, Боғи Зоғонда Ёдгор Муҳаммад мирзо ичиб ётиб эди, олди. Ўшул олгон била Хуросонни тўхтатти.

Яна Андхуд ва Шабургон навоҳисида Чекмонда Султон Маҳмуд мирзо била урушиб ғолиб бўлди. Яна Абобакр мирзониким, Ироқдин келган қорақўйлуқ туркманларга қўшулуб келиб, Улугбек мирзони Такона ва Хуморда босиб, Кобулни олди. Ироқ дағдағаси била Кобулни ташлаб, Хайбардин ўтуб, Хушоб била Мўлтон навоҳисидин ўтуб, Сиви¹ чиқти, андин бориб Кирмонни олиб, тўхтата олмай Хуросон вилоятига кирганда Султон Ҳусайн мирзо илғаб бориб олди.

Яна бир Пулчироғда бир ўғли Бадиуззамон мирзони бости. Яна Ҳалво чашмада икки ўғли Абулмуҳсин мирзо ва Ксиак мирзони бости.

Яна бир мартаба черик тортиб келиб, Қундузни қараб ололмай ёнди. Яна бир мартаба ҳам Ҳисорни қабаб ола олмай ёнди. Яна бир мартаба Зуннуннинг вилоятининг устига келди. Буст доруғаси Бустни берди, ўзга ҳеч иш қилмади. Бустни ҳам ташлаб ёнди. Султон Ҳусайн мирзодек мардона ва улуг подшоҳ бу икки-уч юрушга подшоҳона азмини бажо келтурмай, ҳеч ишни буткармай ёнди.

Яна Нишин ўлангида ўғли Бадиуззамон мирзоким, Зуннуннинг ўғли Шохбек била келиб эди, урушиб, бости. Мунда ажаб умури иттифоқий воқеа бўлур. Султон Ҳусайн мирзо била черик оз экандур, аксар черикни Астробод навоҳисига йиборган экандур. Ўшул уруш қуни Астрободқа боргон черик келиб қўшулур. Бу саридин Султон Масъуд мирзоким, Ҳисорни Бойсунғур мирзога олдуруб, Султон Ҳусайн мирзога келадур эди, ул ҳам ушбу кун келур. Хайдар мирзоким, Сабзаворда² Бадиуззамон мирзо ўтрусида бориб эди, ул ҳам ушбу кунда келди.

(Мирзонинг (Султон Ҳусайннинг) ўн гўрт минг якка йигити бор экандур ва қирқ минг ясоқлик йигитлари ғул экандур. Ва

¹ Л. б. Сивни.

² Л. о. Сазор, Л. б. Сабзор.

ясоқликка тааллук ишлар хандақ тўлдирмоқ ку (?) қозмоқ ва йўл ясамоқ ва ўтун, самон хоссага еткурмоқдур. Ва ҳар бирига саксон жериб (ер) берурлар: мундин қирқ таюбни мазруъ қилиб ҳосили худ бари ўзлари тасарруф қилурлар ва яхшилар аларнинг улүфасига ҳисоб қилурлар ва қолгон қирқ таюбдан ортук эксалар мол берурлар¹.)

В и л о ё т и: Хуросон вилояти эди, шарқи Балх, ғарби Бистом ва Домғон, шимоли Хоразм, жануби Қандаҳор ва Систон, Чун Ҳирӣдек шаҳр илгига тушти, туну кун айшу ишрагтин ўзга иши йўқ эди, балки тавобе ва лавоҳиқида айшу ишрат қилмас киши йўқ эди. Жаҳонгирлик ва лашкаркашлиқ ранж ва таабин торғмади, ложарам борғон сайи навкар ва вилояти кам бўлди ва ортмади.

А в л о д и: ўн тўрт ўғул, ўн бир қиз қолиб эди. Бори ўғлонларнинг улүғ Бадиузамон мирзо эди. Онаси Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Яна Шохғариб мирзо эди, букри эди. Агарчи ҳайъати ёмон эди, табъи хўб эди. Агарчи бадани нотавон эди, каломи марғуб эди. «Ғарибий» тахаллус қилур эди, девон ҳам тарғиб қилиб эди, туркий ва форсий шеър айгур эди. Бу байт анишдурким:

Дар гузар дидам парирӯе шудам девонааш
Чист номи, ў, кужо бошад надонам хонааш².

Неча маҳал Ҳирӣ ҳукуматиини Султон Ҳусайн мирзо Шохғариб мирзоға бериб эди. Отасининг замонида-ўқ нақл қилди. Андин ўғул, қиз қолмади. Яна бир Музаффар мирзо эди. Султон Ҳусайн мирзонинг суюклик ўғли бу эди. Агарчи хейли суйғудек ахлоқ ва афъоли ҳам йўқ эди, ўғлонлари мунӣ кўн ортук кўргани учун аксар ёғиқтилар. Иккаласининг онаси Хадичабегим эдиким, Султон Абусаид мирзонинг гунчачиси эди. Мирзодин Окбегим отлик бир қизи ҳам бор эди. Яна Абулмуҳсин мирзо эди ва Кенак мирзо эдиким, оти Муҳаммад Муҳсин эди. Бу иккиннинг онаси Латиф Султон оғача эди. Яна бир Абултуроб мирзо эди. Бурунлар андин хейли рушде ривоят қилурлар эди. Отасининг беҳузурлиғи ортконда ўзгача хабар эшитиб, иниси Муҳаммад Ҳусайн мирзо била қочиб Ироққа борди. Ироқда сипоҳиликни гарк қилиб, дарвешлик ихтиёр қилибтур. Яна андин хабаре гопилмади. Бир ўғли бор эди. Сухроб мирзо отлик. Мен Ҳамза Султон била Маҳди Султон бошлиғ султонларни босиб, Ҳисории олғонда, менинг қошимда эди. Бир кўзи кўр эди. Ғариб бадҳайъат эди. Ахлоки ҳам ҳайъатидек эди. Бир беиътидоллик қилди, тура олмади, кетти. Астробод навоҳисида бир беиътидоллиғидин Нажм Соний азоб била ўлтурди. Яна бир Муҳаммад Ҳусайн мирзо эди. Ироқта мунӣ ва Шох Исмоилин бир ерда банд қилғон экандурлар. Ул вақт анга мурид бўлүб экандур,

¹ Бу кавс ичига олинган парча ҳар иккала босма нусхада йўқ. Бунин СССР Фанлар академияси Шарқшунослик институтининг № Ф—685 кутубона нусхасидан олинди.

² Гузарда бир пари юзни қўриб, девона бўлдим, унинг номи нима, уйи каерда эканини билмадим.

сўнгра ғализ рофизий бўлуб эди. Бовужудким, ота-оға-иниси бори сунний, бу мундоқ рофизий. Астрободта ўшул гумроҳлиқ ва батолат била ўлди. Ани хейли мардона ва баҳодир дёрлар эди. Ҳеч андоқ иши зоҳир бўлмадиким, битимакка лойик бўлғай. Табъи назми бор экандур. Бу байт анингдурким:

Олудаи гарди зи паи сайд ки гашти,
Ғарқи араки дар дили гарм ки гузашти¹.

Яна бир Фаридун Ҳусайн мирзо эди. Ёйни кучлук тортиб, ўкни яхши отар эди. Камон гуруҳасини дерларким, қирқ ботман экандур. Ўзи хейли мардона эди, вале ферузжанг эмас эди. Ҳар ердаким, урушти мағлуб бўлди. Роботи Дударда Фаридун Ҳусайн мирзо ва иниси Ибни Ҳусайн мирзо Темур Султон ва Убайд Султон Шайбоқхоннинг илғори била уруштилар, мағлуб бўлдилар. Анда Фаридун Ҳусайн мирзо хейли яхшилар борибтур. Домғонда Фаридун Ҳусайн мирзо ва Муҳаммад Замон мирзо Шайбонийхон илгига тушти, ҳар иккисини ўлтурмади, қўя берди. Сўнгра Шох Муҳаммад девона Қалотни беркитганда анда бориб эди, Қалотни ўзбек олғонда иликка тушти, ўлтурдилар.

Бу учаласи Мингли бий оғача отлиқ мирзонинг ўзбак ғунчачисидин бўлуб эдилар.

Яна Ҳайдар мирзо эди. Онаси Поянда Султонбегим эди. Султон Абусаид мирзонинг кизи эди. Отаси замонида Машҳад ва Балхта неча маҳал ҳукумат қилди. Султон Ҳусайн мирзо Ҳисорни қабагонда Султон Маҳмуд мирзонинг Хонзодабегимдин бўлгон қизини мунга олиб ярашиб, Ҳисор устидин қўптилар. Биргина қизи қолиб эди, Шодбегим отлиқ. Сўнгра Кобулға келди. Одил Султонға берилди. Ҳайдар мирзо отаси замонида-ўқ оламдин борди.

Яна Муҳаммад Масъум мирзо эди. Қандахорни анга бериб эди. Бу муносабат била Улуғбек мирзонинг бир қизини бу ўғлиға қилди. Ҳирийга келтурганда улуғ тўй қилиб, яхши чортоқ боғлади. Агарчи Қандахорни бериб эди, вале оқ қилса қаро қилса. Шохбег арғун қилур эди. Бу мирзода ихтиёр ва эътиборе йўқ эди. Бу жиҳаттин Қандахорда турмай, Хуросон борди. Отасининг ҳаётида-ўқ кечти.

Яна Фаррух Ҳусайн мирзо эди, ул худ зиёда умре топмади.² Иниси Иброҳим Ҳусайн мирзодин бурунроқ бу дунёдин рихлат қилди.

Яна Иброҳим Ҳусайн мирзо эди. Табъи ёмон эмас экандур. Ҳирий чоғирини ифрот била ича-ича-ўқ отаси замонида ўлди.

Яна Ибни Ҳусайн мирзо била Муҳаммад Қосим мирзо эди. Зикрлари келгусидур. Бу беш мирзонинг онаси Попо³ оғача эди, ғунчачи эди.

¹ Ов кетидан юришинг билан чангга ботдинг. қизгин юракка таъсириг билан терга ботдинг.

² Л. б.— бу иборалар тушган.

³ Л. б.— бобо.

Боридин улуғ қиз Султоним бегим эди. Ёлғиз туғуб эди, онаси Чўлибегим отлиқ озоқ бекларининг қизи бўлур. Хейли сўз билур эди. Сўзга мунги йўқ эди. Оғаси Бойқаро мирзонинг ўртанчи ўғли Султон Вайс мирзога чиқариб эди. Бир қиз, бир ўғул бўлуб эди. Қизини Шайбон султонларидин Йилиборс Султоннинг иниси Эсанқули Султонга чиқариб эди, ўғли Муҳаммад Султон мирзодурким, бу тарихта Қануж вилоятини анга берибтурмен. Султоним бегим Кобулдин ушбу тарихта набирасини олиб, Ҳиндустонга келадурганда Нилобга тенгри ҳукмини буткарубтур. Сўнгагини киши қораси олиб ёндилар, набираси келди.

Яна Поянда Султонбегимдин туқгон тўрт қизи: борчадин улуғ Окбегим эди. Бобур мирзонинг сингли Бекабегимнинг набираси: Муҳаммад Қосим Арлотқа чиқариб эди. Биргина қиз бўлуб эди, Қарокўзбегим отлиқ, Носир мирзо олиб эди. Иккинчи қиз Кичикбегим эди. Султон Масъуд мирзо бисёр мойил эди, ҳар неча саъй қилди. Поянда Султонбегим қисқа мулоҳаза қилиб бермади. Сўнгра Саид отанинг насли мулло Ҳожага чиқариб эди. Учунчи қизи Бекабегимни ва тўртинчи қизи Огабегимни сингли Робиа Султон бегимнинг ўғлонлари Бобур мирзо била Султон Мурод мирзога бериб эди.

Мингли бий оғачадин икки қиз бўлуб эди, улуғининг оти Байрам Султон эди. Андхуд сайидларидин Сайид Абдулло мирзоғаким, Бойқаро мирзонинг қиз набираси бўлғай, бериб эдилар. Бир ўғли бор эди, Сайид Барака отлиқ. Мен Самарқандни олғонда мулозамат қилур эди, сўнгра Урганч сори тушуб, салтанат даъвоси қилди. Астрободта қизилбошлар ўлтурдилар.

Яна бир қизининг оти Фогима Султон эди, Темурбек наслидин, Ёдгор мирзога бериб эдилар.

Попо оғачадин уч қиз бўлуб эди. Улуғи Султон Нажод бегим эди. Султон Ҳусайн мирзо оғасининг кичик ўғли Искандар мирзога чиқариб эди. Иккинчи қизи Бегим Султон эди. Султон Масъуд мирзога кўзи маъюб бўлғонидин сўнг бериб эдилар. Бир қиз, бир ўғил бўлуб эди. Қизини Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарами Опоқбегим сақлаб эди. Ҳирийдин Кобулга келди. Сайид мирзо Опоққа берилди. Бегим Султон, Султон Масъуд мирзони ўзбак ўлтурғондин сўнг, ўғлини олиб, Каъба сари борди. Бу фурсатта хабар келдиким, ўзи ва ўғли Маккада эмиш. Ўғли улукқина бўлгон эмиш. Учунчи қизи Сайид мирзо деган Андхуд сайидларига бериб эдилар. Ортуқси Сайид мирзога машҳур эди.

Яна бир ғунчачидин бир қиз бўлуб эди. Ойша Султон отлиқ, онаси Зубайда оға эди. Ҳасаншайх Темурнинг набираси эди. Шайбон султонларидин Қосим Султонга бериб эдилар. Андин бир ўғил бўлуб эди, Қосим Ҳусайн Султон отлиқ. Ҳиндустонда менинг мулозаматимга келдилар. Роно Сангонинг газвида бор эди. Бадовунни анга берилди. Қосим Султондин сўнг Бўрон Султон отлиқ уруқларидин олди, андин бир ўғли бор: Абдулло Султон отлиқ, бу тарихта менинг мулозаматимдадур. Бовужудким, кичик ёшлуқтур, хизмати ёмон эмас.

Х а в о т и н в а с а р о р и: аввал олғон хотуни Бека Султон-

бегим эди, Санжар мирзо Марвийнинг қизи эди. Бадиуззамон мирзо мундин туғуб эди. Кўп кажхулқ эди. Султон Ҳусайн мирзони кўп оғритур эди. Кажхулқлиғидин мирзо батанг келди, охир қўйди ва халос бўлди, не қилсун ҳақ мирзо жониби эди.

Зани бад дар саройи марди нақў,
Ҳам дар ин олам аст дўзахи ў¹.

Тенгри ҳеч мусулмонга бу балони солмағай. Ёмон хўйлук, кажхулқ хотун илоҳий оламда қолмағай.

Яна бир Ҷулибегим эди. Озоқ бекларининг қизи эди, Султоним бегим андин туғуб эди.

Яна Шаҳрибону бегим эди, Султон Абусаид мирзонинг қизи эди, тахт олгондин сўнг олиб эди. Чекмон урушида Мирзонинг жамиъ ҳарамлари миҳаффадин чиқиб отқа минганда, бу инисининг эътимодиға миҳаффадин чиқмас, отқа минмас. Муни Мирзоға еткурлар, бу жиҳаттин Шаҳрибону бегимни қўйди ва сингли Поянда Султонбегимни олди. Ўзбак Хуросонни олгондин сўнг, Поянда Султонбегим Ироққа борди. Ироқта ғарибликта нақл қилди.

Яна Хадичабегим эди, Султон Абусаид мирзонинг гунчачиси эди, мирзодин бир қизи бор эди, Оқбегим отлик. Ироқта Султон Абусаид мирзонинг шикастидин сўнг Ҳирийга келди. Ҳирийда Султон Ҳусайн мирзо олди ва севди, гунчачилиқ мартабасидин бегимлик мартабасиға тараққий қилди. Сўнгралар худ асру ихтиёр бўлуб эди. Муҳаммад Мўъмин мирзони анинг саъйи била ўлтурдилар. Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлари ёғиқтилар, кўпраки мунинг жиҳатидин эди. Ўзини оқила тутар эди, вале беақл ва пургўй хотун эди, рофизия ҳам экандур. Шоҳғариб мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзо мундин туғуб эди.

Яна Опоқбегим эди, андин ҳеч ўғул, қиз бўлмади. Попо оғачаким, мунча суюклик эди, мунинг кўкалтоши эди, чун ўғул-қизи йўқ эди. Попо оғачанинг ўғлонларини ўғлидек сахлар эди, Мирзонинг беҳузурлуқларида бисёр яхши хизмат қилур эди, ҳарамларидин ҳеч ким мунча хизмат қила олмас эди. Мен Ҳиндустонға келур йил Ҳирийдин келди. Мен ҳам таъзим ва ихтиромларни иликдин келганча қилдим. Чандирини муҳосара қилғонда хабар келди, Кобулда тенгри ҳукмини буткармуш.

Ғумаларидин бир Латиф Султон оғача эди, чоршанби хийлардиндурким, Абулмуҳсин мирзо била Кепак мирзо андин туғуб эди.

Яна Мингли бий оғача эди, ўзбак эди. Шаҳрибону бегимнинг киши-қорасидин бўлур эди. Абутуроб мирзо, Муҳаммад Ҳусайн мирзо ва Фаридун Ҳусайн мирзонинг онаси эди. Яна икки қиз ҳам бор эди.

Яна Попо оғача эди. Оноқбегимнинг кўкалтоши бўлур эди, Мирзо қўруб, севиб олди. Беш ўғул, тўрт қизнинг онаси эди, нечукким, мазкур бўлди.

Яна бир Беги Султон оғача эди, андин ўғул, қиз бўлмади.

¹ Яхши кишининг хонасидаги ёмон хотин шу дунёнинг ўзидаёқ унинг дўзахидир.

Яна кичик-кирим ғума, ғуичачи бисёр эди. Хотунлардин ва ғумалардин муътабар булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзодек улуг подшоҳ Ҳирийдек ислом шаҳрийинг подшоҳи: бу ажабтурким, бу ўн тўрт ўғлидин учи валаддуз-зино эмас эди. Фисқ ва фужур ўзида, ўғлонларида ва эл-улусида асру шое эди. Ушбуларнинг шоматидин эдиким, мундоқ хонводадий етти-секкиз йилда бир Муҳаммад Замон мирзодин ўзга осор ва аломат қолмади.

У м а р о с и: бир Муҳаммад Бурундуқ барлос эди. Чоку барлос наслидиндур. Муҳаммад Бурундуқ ибн Али ибн Бурундуқ ибн Жаҳоншоҳ ибн Чоку барлос Бобур мирзо қошида бек эди. Андин сўнг Султон Абусаид мирзо ҳам риоят қилиб, мунга Жаҳонгир барлос била Кобулни бериб, Улуғбек мирзога атка қилиб эди. Султон Абусаид мирзодин сўнг Улуғбек мирзо барлосларга қасд қилур мақомида бўлди. Булар тујуб, Мирзони тутуб, эл ва улусини кўчуруб, Қундуз сари кўчтилар. Ҳиндукушнинг устидин Мирзони одамиёна Кобул сари узатиб, ўзлари Хуросонга Султон Ҳусайн мирзога бордилар. Мирзо ҳам яхши риоятларин қилди.

Муҳаммад Бурундуқ асру билимлик киши эди. Бисёр сардор киши эди. Қушқа асру кўп майли бор эрди. Андоқким, бир қуши ўлса ё итса ўғлонларининг отиин тутуб айтур экандурким, бу қуш ўлгунча ё итгунча фалони ўлса не эди, ё фалонининг бўйини синса не эди?

Яна Музаффар барлос эди. Мирзонинг қазоқлиқларида бор эди. Билмон, мирзога қайси таври хуш ёқиб асру улуг риоят қилиб эди. Ўтибори бу мартабада эдиким, Султон Ҳусайн мирзо қазоқлигида анинг била мундоқ шарт қилиб эдиким, ҳар вилоятким мусаххар бўлса, чаҳор донг мирзонинг бўлғай, ду донг анинг. Бу ажаб шартедур, подшоҳлиқта қачон рост келгайким, бир қарожў кишини ўзи била шарик қилғай. Ини-ўғул била мундоқ шарт муяссар бўлмас. Бек киши била худ нечук муяссар бўлур? Тахт олгондин сўнг бу шарттин пушаймон бўлди, вале суд қилмади. Бу тийрамағз мардак ҳам мунча риоят топиб марзога зиёда сурлиқлар қилур эди. Мирзо ройи била амал қилмас эди. Охир дедиларким, масмум бўлди, валлоху аълам би ҳақиқатит-ҳол.

Яна Алишербек Навоий эди, беги эмас эди, балки мусоҳиби эди, кичиклигида ҳаммакгаб экандурлар. Хусусият бисёр экандур. Билмон, не жарима била Султон Абусаид мирзо Ҳирийдин ихрож қилди. Самарқандга борди, неча йилким, Самарқандга эди, Аҳмад Ҳожибек мураббий ва муқаввийси эди. Алишербекнинг мижози нозук била машҳурдир. Эл назокатини давлатининг гуруридин тасаввур қилур эрдилар. Андоқ эмас экандур, бу сифат анга жибиллий экандур. Самарқандта эканда ҳам ушмундоқ нозук мижоз экандур.

Алишербек назири йўқ киши эди. Туркий тил била то шеър айтубтурлар, ҳеч ким онча кўп ва хўб айтқон эмас. Олти маснавий китоб назм қилибтур, беши «Хамса» жавобида, яна бир «Мантикут-тайр» вазнида «Лисонут-тайр» отлиқ. Тўрт ғаъалиёт девони тартиб қилибтур: «Ғаройибус-сигар», «Наводируш-шабоб», «Ба-

дойиул-васат», «Фавоидул-кибар» отлик. Яхши рубоиёти ҳам бор. Яна баъзи мусаннафоти борким, бу мазкур бўлгонларга боқа пастроқ ва сустроқ воқе бўлбтур. Ул жумладин, иншоларини Мавлоно Абдурахмон Жомийга тақлид қилиб жамъ қилибтур. Ҳосила калом, ҳар кимга ҳар иш учун ҳар хатким битибтур, йиғиштурубтур. Яна «Мизонул-авзон» отлик аруз битибтур, бисёр мадхулдур. Йиғирма тўрт рубоий вазнда тўрт вазнда ғалаг қилибтур. Баъзи баҳурнинг авзонида ҳам янгилибтур, арузга мутаважжих бўлгон кишига маълум бўлғусидур. Форсий девон ҳам тартиб қилибтур. Форсий назмда «Фоний» тахаллус қилибтур, баъзи абёғи ёмон эмастур, вале аксар суст ва фурудтур. Яна мусикида яхши нималар боғлабтур. Яхши нақшлари ва яхши пешравлари бордур.

Аҳли фазл ва аҳли ҳунарга Алишербекча мураббий ва муқаввий маълум экаским, ҳаргиз пайдо бўлмиш бўлғай. Устоз Қулмуҳаммад ва Шайхи Нойи ва Ҳусайн Удийким, созда саромад эдилар, бекнинг тарбият ва тақвияти била мунча тараққий ва шуҳрат қилдилар. Устоз Беҳзод ва Шоҳ Музаффар тасвирда бекнинг саъй ва эҳтимоми била мундоқ машҳур ва маъруф бўлдилар. Мунча бинойи хайр ким, ул қилди, кам киши мундоққа муваффақ бўлмиш бўлғай.

Ўғул ва қиз ва аҳлу аёл йўқ, оламни тавре фард ва жарийда ўткарди. Авойил муҳрдор эди, авосит бек бўлуб, неча маҳал Астрободта ҳукумат қилди, авохир сипоҳилиқни тарк қилди. Мирзодин нима олмас, балки йилда Мирзога қуллий маблағлар пешкаш қилур эди. Султон Ҳусайн мирзо Астробод черикидин ёнғонда истиқболга келди, мирзо била кўрушуб кўпкунча, бир ҳолате бўлди, кўполмади, кўтариб элтдилар. Табиблар асло тахшис қила олмадилар. Тонгласиға-ўқ тенгри раҳматига борди. Бир байги ҳасби ҳол воқе бўлбтур:

Бу дард илаки ўлармен, мараз чу зоҳир эмас:

Табиблар бу балоға не чора қилғойлар.

Яна Аҳмад Табақкул барлос эди. Бурунлар муддате Қандаҳор ҳукумати мунда эди.

Яна Валибек эди. Ҳожи Сайфиддинбекнинг наслидиндур, никуздур¹. Мирзонинг улуг беги эди. Султон Ҳусайн мирзо тахт олғондин сўнг хейли умр топмади, бот-ўқ ўлди. Мусулмон ва намозғузор ва турк ва содиқ киши эди.

Яна Ҳасан Шайх Темур эди, буни Бобур мирзо риоят қилиб, беклик мартабасиға еткуруб эди.

Яна Нуёнбек эди, отаси Тирмиз сайидларидиндур, она тарафидин ҳам Султон Абусаид мирзо, ҳам Султон Ҳусайн мирзога урук бўлур. Султон Абусаид мирзо ҳам ривоят қилиб эди. Султон Аҳмад мирзо қошида муътабар бек эди. Султон Ҳусайн мирзо қошига ҳам борди, яхши риоят топти, Лаванд ва хушбош ва шаробхўр ва айёш киши эди. Ҳасан Яъқуб анинг хизматида бўлгон учун Ҳасан Нуён ҳам дерлар. Яна Жаҳонгир барлос эди. Кобулда неча маҳал Муҳаммад Бурундуқ била шариклик ҳукумаге қилибтурлар, сўнгра Султон Ҳусайн мирзо қошига борди. Яхши риоятини қилди. Ҳаракот ва саканоти зарофат ва латофат била эди. Хушмаош киши

¹ Қ. ғ. — навқардир.

эди. Ов ва қушнинг роҳ ва равишини яхши билур учун Султон Ҳусайн мирзо аксар бу ишларни анга ружуъ қилур эди. Бадиуззамон мирзонинг мусоҳиби эди. Мирзо мусоҳиблигин ёд қилиб таъриф қилур эди.

Яна Мирзо Аҳмад Али Форсий барлос эди. Агарчи шеър айтмас эди, хуштабъ ва шеършунос ва зариф ва ятимча киши эди.

Яна Абдулҳолиқбек эди, Фирузшоҳ бекким, Шохруҳ мирзонинг улугъ риоят қилгон беги эди, мунинг улугъ отасидур. Бу жиҳаттин Абдулҳолиқ Фирузшоҳ дерлар, бир неча маҳал Хоразм мунда эди.

Яна Иброҳим дўлдой эди. Иш ҳисобини ва мулкдорлиқ тарийқинн яхши билур эди. Муҳаммад Бурундуқнинг сонийн иснайни эди.

Яна Зуннун арғун эди. Мардона киши эди. Султон Абусаид мирзо қошида эғаликларида яхши қиличлар чопқондур. Андин сўнгра ҳам ҳар ерда¹ илиги ишга етибдур. Мардоналигида сўз йўқ эди. Бир нима телбарак киши эди. Бизнинг мирзоларнинг қошидин Султон Ҳусайн мирзо қошига борди. Ғўрни ва Накдарийни берди. Етмиш-сексон киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била ул навоҳида яхшилар қилич чопти. Оз-оз киши била қалин-қалин ҳазора ва накдарийни яхшилар бости. Ҳазорани ва накдарийни онча киши забт қилгон эмас. Неча маҳалдан сўнг Замини Доварни ҳам бердилар.

Ўғли Шох Шужоъ арғун ҳам отаси билан кичикларида юруб қиличлар чопти. Султон Ҳусайн мирзо отасининг рағмига риоят қилиб Қандаҳорни отаси била шариклик берди. Сўнгра бу ота-ўғул ул ўғул била ота орасида ёғийлиқлар солиб, фитналар қилдилар². Охир мен Хисравшоҳни тутуб навкар-савдаридин айриб, Кобулни Зуннуннинг кичик ўғли Муқимдин олгон йили³ Зуннун, Хисравшоҳ менинг жиҳатимдин бечора бўдуб бориб, Султон Ҳусайн мирзони кўрдилар. Султон Ҳусайн мирзодин сўнгра (Зуннун) кўпрак улғайди. Ҳирийнинг домани кўҳвилоятларини мисли Ўба ва Чахчарон мунга бердилар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзоким, шариклик подшоҳ бўдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида бу соҳиб ихтиёр эди ва Музаффар мирзо эшигида Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳиб ихтиёр эди. Агарчи мардоналиғи бор эди, вале бир нима телбарак ва гўл киши эди. Телба ва гўл бўлмаса, мундоқ хушомадни қабул қилиб, ўзини расво қилурми?

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким эътибор ва ихтиёр бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабрулло» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу хушомадни инониб, бўйнига фўта солиб, шукрлар қилибтур.

Бодигис навоҳисида Шайбонийхонким, мирзоларнинг устига келиб, бирини бирга қўшқали қўймай бости. Зуннун юз-юз элликча киши била Қаро Работта Шайбонийхон рўбарасида ушбу сўзга

¹ Қ. б.— Ҳирийда.

² Султон Ҳусайн билан Бадиуззамон орасидаги душманлиқни ёзади.

³ Л. б.— бу ибора тушган.

чин бўлуб турди. Қалин киши егган била олиб-ўқ тебрадилар. Зуннунни олиб ўлтурдилар.

Пок мазҳаб киши эди, иамозини тарк қилмас эди, ортуқси намозлар ҳам хейли ўтар эди. Шатранжға кўп машғуф эди. Эл бир илик ила ўйнаса, ул икки илик била ўйнар эди. Ҳар неча кўнгли тилар ўйнар эди. Имсоқ ва хиссат табиатида голиб эди.

Яна Дарвеш Алибек эди. Алишербекнинг тўққан иниси эди. Неча маҳал Балхнинг ҳукумати муида эди. Балхда яхши бекликлар қилди. Тийра мағз ва беҳунарроқ киши эди. Султон Ҳусайн мирзо аввал Қундуз ва Ҳисор устига келганда тийра мағзлиғидин туттурдилар. Балх ҳукуматидин маъзул бўлди. Тарих тўққуз юз ўн олтида¹ мен Қундуз келганда, менинг қошимға келиб эди, масх ва мабхут эди. Беклик қобилиятидин дур ва ичкилик салоҳиятидин маҳжур. Ғолибо Алишербек воситасидин мунча риоят топқандур.

Яна Мўғулбек эди, неча маҳал Ҳирий ҳукумати анда эди. Сўнгра Астрободни бердилар. Астрободтин Ироққа Яъқуббек қошиға қочиб борди. Ятимча киши эрди, ҳамиша қимор қилур эди.

Яна Сайид Бадр эди. Бисёр зўр ва асру ширин ҳаракот киши эди, Ажаб соҳиб усул киши эди. Ғариб хўб рақс қилур эди. Ғайри мукар-рар рақс қилур эди. Ғолибо ул рақс анинг ихтироидур. Ҳамиша Мирзо мулозаматида бўлур эди. Доим ҳарифи шароб ва ҳамсухбати эди.

Яна Ислим барлос эди. Турк киши эди. Қушчиликни яхши билур эди. баъзи ишларни тавр қилур эди. Ўттуз-қирк ботмон ёй куч била отиб, тахтадин ўткарур эди. Қабоқ майдонида майдон бошидин чошиб, ёйни гушуруб қўруб, отиб қабоқни урар эди. Яна зихғирни бир қари-бир ярим қари риштага боғлаб, риштанинг яна бир учини бир йиғочқа боғлаб, эврлур эди. Эврлур ҳолатда ўқни отиб, зихғирдин ўткарур эди. Мундоқ ғариб ишлари хейли бор эди. Ҳамиша мулозамат қилур эди, ҳар суҳбатда бор эди.

Яна Султон Жунайд барлос эди. Сўнгралар Султон Аҳмад мирзо қошиға келиб эди. Бу Султон Жунайд барлоснингким, бу тарихта Жунапур ҳукумати ширкат била анга тааллуқтур, отасидур.

Яна Шайх Абусаидхон Дармиён эди. Билмон, бир урушта мирзоға от келтурубмудур ё мирзоға қасд қилгон ғанимни дафъ қилибмудур, ул жихаттин бу лақаб била мулаққаб бўлубтур.

Яна Беҳбудбек эди. Бурунлар чухра чаргасида хизмат қилур эди. Мирзонинг қазоқликларида хизмаги ёкиб, Беҳбудбекка бу иноятни қилиб эдиким, тамгада ва сиккада анинг оти эди.

Яна Шайхимбек эди. «Суҳайлий» таҳаллус қилур учун Шайхим Суҳайлий дерлар эди. Бир гавр шеър айтур эди. Қўрққудик алфоз ва маоний дарж қилур эди. Анинг абётидин бир будур:

Шаби ғам гирд-боди оҳам аз жо бурд гардунро,

Фуру бурд аждаҳон сайли ашкам рубъи маскунро².

Машҳурдурким, бир қатла бу байтни Мавлоно Абдуллаҳмон Жомий хизматида ўқубтур. Мавлоно айтибтурким: «Мирзо, шеър айта-сиз ё одам қўрқутасиз?» Девон тартиб қилиб эди. Маснавиёти ҳам бор.

¹ Қ. б. тўққуз юз олти.

² Ғамли кечаларда оҳимнинг қўни осмонни ўрнидан қўзғатди. Қўз ёшимнинг аждаҳоси ер юзини ютиб юборди.

Яна Муҳаммад Валибек эди. Валибекнинг ким, мазкур бўлди, анинг ўғли эди. Охирлар мирзо қошида улуғ бек бўлуб эди. Бову-жудким, улуғ бек эди, ҳаргиз хизматини тарк қилмас эди. Кеча ва кундуз эшикта ястаниб эди. Андоқким, оши ва шилони доим эшикта-ўқ тортидур эди. Мундоқ мулозамат қилур киши, муқаррар-дурким, андоқ риоят тонгай.

Ажаб балойидур бу замонда, бировким бек атанди, кейинида беш-олти кал ва кўрни кўрди, таклифлар била эшикка келтурмак керак. Ул навъ мулозамаг худ қандадур, ўзларининг бадавлатлиги экин. Муҳаммад Валибекнинг оши ва шилони яхши эди. Навкарни бир шиқ ва ранга сахлар эди. Фақир ва мискинга ўз илиғи била ғалаба ҳайр қилур эди. Фаҳшгуй ва бадзабон киши эди. Тарих тўққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда, Муҳаммад Валибек ва Дарвеш Али китобдор менинг қошимда эдилар. Ул вақт афлиж бўлуб эди. Не сўзида маза бор эди, не ўзида. Мунча риоят қобили эмас эди. Ғолибо хизмат ани ул мартабага еткурғандур.

Яна Бобо Али эшик оға эди. Аввал Алишербек риоят қилиб эди, сўнгра мардоналиғиндин Мирзо олиб, эшик оғаси қилиб,¹ беклик мартабасига еткуруб эди. Юнус Аликим, бу тарихта менинг қошимда бек ва муқарраб ва ичкидур, зикри муқаррар келгусидур, мунинг ўғлидур.

Яна Бадриддин эди, бурун Султон Абусаид мирзонинг садри Мирак Абдурахим қошида эди. Хейли ҳусет ва часпон экандур. Дерларким, етти огтин сачрағайдур. Бу ва Бобо Али мусоҳиблар эдилар.

Яна Ҳасан Али жалойир эди, асли оти Ҳусайн жалойирдур, вале Ҳасан Алнга машҳурдур. Отаси Али жалойирни Бобур мирзо риоят қилиб, бек қилғондур, сўнгра Ёдғор Муҳаммад мирзо Ҳирийни олғонда, Али жалойирдин улуғроқ кишиен йўқ эди. Ҳасан Али жалойир Султон Ҳусайн мирзо қошида қушбеги эди, шоир эди. «Туфайлий» тахаллус қилур эди, қасидани бисёр яхши айтур эди. Ўз замонда қасидада саромад эди. Тарих тўққуз юз ўн еттидаким, Самарқандин олдим, менинг қошимга келди. Беш-олти йил менинг қошимда бўлди. Менинг огимга ҳам яхши қасидалар айтди. Бебок ва муғлиф киши эди. Чухра сохлар эди. Ҳамиша нард ўйнар эди, кимор қилур эди.

Яна Хожа Абдулло Марворий эди, бурун садр эди, сўнгра ички ва муқарраб бек бўлуб эди. Пурфазойил киши эди, қонуини онча киши чалмайдур, қонунда гирифт қилмоқ мунинг ихтироидур. Хутутни хўб битир, таълиқни хўброқ битир эди, иншони хўб қилур эди, хушсухбат кишиэди, шеър айтур эди. «Баёний» тахаллус қилур эди. Шеъри ўзга хайсиятга боқа кўп фурудтар эди, вале шеърни хўб танир эди. Фосиқ ва бебок эди, фисқнинг шомегидин обила маразига гирифтор бўлур, илик-оёғидин қолиб, неча йил турлук-турлук азоб ва машаққатлар тортиб, ушбу балийя била-ўқ оламдин нақл қилди.

Яна Муҳаммад Саид Урус эди. Урус арғунким, Султон Абусаид мирзо тахт олғонда улуғ ва ихтиёр бек ул эди, мунинг оғасидур. Ул замонда яхши отишлиқ йигитлар бор эди. Ул саромадлардин бири

¹ Л. 6. бу ибора тушган.

будур: ёйи қаттиқ, ўқи узун, берк отишлиқ ва яхши отишлиқ¹ экандур. Андхуд ҳукумати неча маҳал анда эди.

Яна Мир Али мирохур эди. Бу улдурким, Султон Ҳусайн мирзоға киши йибориб, Ёдгор Муҳаммад мирзонинг ғофиллиғида устига келтурди.

Яна Сайид Ҳасан ўғлоқчи эди. Сайид ўғлоқчининг ўғли Сайид Юсуфбекнинг иниси эди, ва мирзо Фаррух отлиқ ҳайсиатлиқ ва қобилиятлиқ ўғли бор эди. Тарих туққуз юз ўн еттида мен Самарқандни олғонда менинг қошимға келиб эди. Шеърни агарчи кам айтиб эди, вале тавре айтур эди. Устурлоб ва нужумни яхши билур эди. Сухбати ва ихтилоти ҳам яхши эди. Бир нима бадшароб эди, Гиждувон урушида ўлди.

Яна Тенгриберди самончи эди. Турк ва мардона ва қиличлик йигит эди². Балх эшигида Назар Баҳодир отлиқ Хисравшоҳнинг улуғ навкарини яхши чопкулаб эди, нечукким марзқур бўлди.

Яна бир неча туркман беклари эдиким, мирзо қошиға келиб риоят топиб эдилар. Бурун келган бир Алиҳон³ Бояндур эди.

Яна Асадбек ва Таҳмтанбек эди, булар оға-ини эдилар. Таҳмтанбекнинг қизини Бадиуззамон мирзо олиб эдиким, Муҳаммад Замон мирзо андиндур.

Яна Иброҳим Чигатой эди.

Яна Амир Ҳумарбек эди. Сўнгралар Бадиуззамон мирзо қошида бўлур эди. Мардона ва турк ва яхши киши эди. Абулфатҳ отлиқ бир ўғли Ироқдин менинг қошимға келди, бу тарихта ҳам бордур. Бисёр суст ва бежуръат ва бўлумсиздур, анингдек отадин мунингдек ўғул.

Сўнгра келганлардинким, Шох Исмоил Ироқ ва Озарбайжонга мутасарриф бўлғонда андин Хуросон келиб эдилар. Бир Абдулбоқи мирзо эди. Темурбек наслидиндур, Мироншоҳийдур, бурундин буларнинг насли ул вилоятларға бориб, салтанат доиясини бошларидан чиқариб, ул подшоҳларға мулозамат қилиб, риоят топа келгандурлар. Бу Абдулбоқи мирзонинг амми (амакиси) Темур Усмон Яъқуббек қошида улуғ ва муътабар бек экандур. Бир навбат Хуросон устига қалин черик қўшуб йибормак хаёл ҳам қилғондур. Абдулбоқи мирзо келгач, Султон Ҳусайн мирзо ҳам яхши риоятини қилиб, куёв қилиб, Султоним бегимниким, Муҳаммад Султон мирзонинг онаси эди, берди.

Яна сўнгра келганлардин Муродбек Бояндурий эди.

С у д у р : бир Мир Сарбараҳна эди. Андижоннинг кентларидиндур. Ғолибо мутасаййиддур, бисёр хушсухбат ва хуштабъ ва ширин калом киши эди. Хуросон фузалоси ва шуароси қошида анинг дахли ва сўзи муътабар ва санад эди. Амир Ҳамза қиссасининг муқобаласида умре зоеъ қилиб, узун-узоқ ёлғон қисса боғлабтур: бу амр муҳолифи табъ ва ақлдур.

Яна Камолиддин Ҳусайн Гозургоҳий эди, агарчи суфи эмас

¹ Қ. б.— берк ишлиқ ва яхши отишлиқ.

² Л. б.— қиличлик бек эди.

³ Қ. б.— Алижон.

эди, мутасаввиф эди. Алишербек қошида Мундоқ мутасаввифлар йиғилиб, вайд ва самоъ қилурлар экандур. Аксаридин муниг усули яхшироқ экандур. Ғолибо сабаби риояти усули бўлубтур. Ўзга дегудек ҳайсиати йўқ эди. Бир таснифи бор: «Мажлисул-ушшоқ» отлиқ. Султон Ҳусайн мирзонинг отига боғлаб битибтур, бисёр суст ва аксар ёлғон ва бемаза беадабона ҳарфлар битибтур. Андоқким баъзидин таваҳхуми куфрдур. Нечук ким хейли анбиёни ва авлиёни мажозий ошиқлиққа мансуб қилиб, ҳар қайсиға маъшук ва маҳбубе пайдо қилибтур. Яна бу ажаб ғулона амредурким, дебоҳада Султон Ҳусайн мирзо, ўзумнинг таҳрир ва таснифимдур, деб битибдур. Китоб орасида келтурулган Камолиддин Ҳусайннинг ашъор ва ғазалиётининг бошида тамом «лимуҳарририҳи» битилибдур. Ушбу Камолиддин Ҳусайннинг хушомадидин Зуннун арзун «Ҳизабрулло»ға мулаққаб бўлди.

В у з а р о : бир Мажиддин Муҳаммад эди, Шоҳруҳ мирзонинг якқалама девони. Хожа Пир Аҳмад¹ Хонийнинг ўғли эди, бурунлар Султон Ҳусайн мирзонинг девонида хотирхоҳ тартиб ва насаке йўқ эди. Исроф ва итлоф бисёр бўлур эди: не раият маъмур эди, не сипоҳи шокир. Ул фурсатта Мажиддин Муҳаммад парвоначи эди. Мирак дерлар эди. Мирзоға озроқ ёрмоқ муҳим бўлуб девонийлардин тилаганда, девонийлар, йўқтур, ҳосил бўлмас, деб жавоб берурлар. Мажиддин Муҳаммад ҳозир экандур, табассум қилур. Мирзо жиҳат сўрса, хилват қилиб, кўнглидагини арз қилиб дерким, мирзо шарт қилсаларким, менинг илигимни қавий қилиб, сўзумдин тажовуз қилмасалар, оз фурсатта андоқ қилайким, вилоят маъмур ва раият шокир ва хизона мавфур ва сипоҳи вофир бўлгай. Мирзо ҳам анинг дилҳоҳи аҳд ва шарт қ, иб, тамом Хуросон мамоликида ани ихтиёр қилиб, жамиъ муҳиммотни анинг уҳдасига қилди.

Бу ҳам имкони борича саъй ва эҳтимом қилиб, оз фурсатта сипоҳи ва раиятни рози ва шокир қилди. Хизонаға ҳам вофир ёрмоқлар тушурди, вилоятни маъмур ва ободон қилди. Вале Алишербек бошлиқ жамиъ беклар ва аҳли мансаб била зиддона маош қилди, бу жиҳаттин борча анинг била ёмон бўлдилар. Саъй ва игво қилиб, Мажиддин Муҳаммадни туттуруб, маъзул қилдилар. Анинг ўрниға Низомулмулк девон бўлди. Неча маҳалдин сўнг Низомулмулкни ҳам туттуруб ўлтуруб, Хожа Афзални Ироқтин келтуруб девор қилдилар. Мен Қобул келган фурсатда, Хожа Афзални бек қилиб эдилар, девонда ҳам муҳр босар эди.

Яна Хожа Ато эди. Агарчи алардек соҳиб мансаби девон эмас эди, вале жамиъ Хуросонотта Хожа Атонинг бемашварати ҳеч муҳим файсал топмас эди. Муттақий ва намозгузор ва мутадаийин киши эди. Машғуллуғи ҳам бор экандур.

Султон Ҳусайн мирзонинг тавобий ва лавоҳиқи булар эдиким, мазкур бўлди.

Султон Ҳусайн мирзонинг замони ажаб замоне эди, аҳли фазл ва беназир элдин Хуросон, батахсис Хирий шаҳри мамлу эди.

¹ Қ. б. — Хожа Аҳмад.

Ҳар кишинингким бир ишга машғуллуғи бор эди, ҳиммати ва ғарази ул эдиким, ул ишни камолға тегургай.

Бу жумладин бир Мавлоно Абдурахмон Жомий эдиким, зоҳир ва ботин улумида ул замонда ул миқдор киши йўқ эди. Шеъри худ маълумдур. Муллонинг жаноби андин олийроқдурким, таърифқа эҳтиёжи бўлмай. Ғояташ хотирға кечтиким, бу муҳаққар ажзода таямму ва табаррук жиҳатидин аларнинг отлари мазкур ва шаммаи сифатларидин масғур бўлмай.

Яна шайхулислом Сайфиддин Аҳмад эди, Мавлоно Саъиддин Тафтозонийнинг наслидиндур, андин бери Хуросон мамоликида шайхулислом бўла келгандурлар. Бисёр донишманд киши эди. Арабия улумини ва нақлия улумини ҳўб билур эди. Бисёр мутаққий ва мутададдийин киши эди, агарчи шофий мазҳаб эди, ҳар мазҳабни риоят қилур эди. Дерларким, етмиш йилға ёвуқ жамоат намозини тарк қилмайдур. Шоҳ Исмоил Ҳирийни олғонда шахид қилди. Аларнинг наслидин киши қолмади.

Яна Мавлоно Шайх Ҳусайн эди, агарчи Мулло Шайх Ҳусайннинг зуҳур ва тараққийси Султон Абусаид мирзонинг замонида экандур, чун Султон Ҳусайн мирзо замонида ҳам бор экандурлар, ул жиҳаттин мазкур бўлди. Ҳикамиёт ва ақлиёт ва калом илмини ҳўб билур эди. Оз алфозда кўп сўз топиб, диққат била гуфту-гў қилмоқ анинг ихтироудир. Султон Абусаид мирзонинг замонида бисёр муқарраб ва ихтиёр эди. Жамиъ мамолик муҳиммотида анинг дахли бор эди. Эҳтисоб худ андин яхшироқ киши қилгон эмастур. Ушбу жиҳаттинким, Султон Абусаид мирзо қошида муқарраб экандур, Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мундоқ беназир кишига ихонатлар тегурдилар.

Яна Муллозодаи Мулло Усмон эди. Қобул туманларидин Лаҳугар туманининг Чарх отлиқ кентидиндур. Улуғбек мирзо замонида ўн тўрт ёшида дарс айтқон учун, Мулло Модарзод дерлар экандурлар. Самарқанддин бориб Қазбани тавоф қилиб, Ҳирийға келганда Султон Ҳусайн мирзо манъ қилиб сахлади. Бисёр донишманд киши эди. Ул замонда онча донишманд киши йўқ эди. Дерларким, ижтиҳод мартабасига еткандур, вале ижтиҳод қилмайдур. Андин манқулдур: дер эмиш, киши бир ниманиким эшитти, яна нечук унутур. Қавий ҳофизаси бор экандур.

Яна Мир Муртоз эди, ҳикамиёт ва маъқулотни яхши булур эди, анинг учун бу лақаб била мулаққаб бўлбтурким, бисёр рўза тутар экандур. Шатранжға кўп шағафи бор экандур, бу мартабадаким, агар икки ҳариф учраса, бири била шатранж ўйнаб, яна бирининг этагини тутуб ўлтурур экандурким кетмагай деб.

Яна Мулло Масъуд Шервоний эди. Яна Мулло Абдулғафур Лорий эди. Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг ҳам муриди, ҳам шогирди эди. Муллонинг аксар мусаннафотини мулло қошида ўтқариб эди. «Нафаҳот»қа шарқ йўсунлуқ бир нима битибтур. Улуми зоҳирияға бисёр мустаҳзар эди. Бовужуд улуми зоҳирий, улуми ботинийдин ҳам баҳраманд эди. Ажаб бетаайюн ва бетакаллуф киши эди. Ҳар кимни мулло десалар, анинг олида жузв тортмоқтин ори йўқ эди. Ҳар ерда дарвише нишон берсалар, анинг қошига

етмагунча қарори йўқ эди. Мен Хуросон борғонда Мулло Абдулғафур мариш эди. Муллонинг мазорини тавоф қилганда Мулло Абдулғафурнинг иёдагига бориб эдим, муллонинг мадрасасида эди. Неча кундин сўнг ўшул мараз била-ўқ нақл қилди.

Яна Мир Ҳамалиддин муҳаддис эди. Ҳадис илмини Хуросонда онча билур киши йўқ эди, ҳейли муаммардур. Бу тарихқача тирик эди.

Яна Мир Атоулло Машҳадий эди. Арабий илмини яхши билур эди. Қофияда бир форси рисола битибтур, тавре битибдур, айби будурким, амсила учун тамом ўзининг абётини келтурубтур. Яна ҳар байтидин бурун «чунонки, дарин байти банда»¹ лафзини лозим тутубтур. Қофия рисоласида баъзи муоризлари муважжаҳ дахллар қилибтурлар. Яна санойини шеърда «Бадойиус-санойиъ» отлик рисола битибтур, ҳейли яхши битибтур. Мазҳабида инҳирофи бор экандур.

Яна Қози Ихтиёр² эди, қозилиқни ҳўб қилди. Фикҳда бир форси рисола битибтур, тавр рисоладур. Яна бир мазмун била иқтибос учун оғти каломийни жамъ қилибтур. Мурғобта мирзолар била мулоқот қилганда, Қози Ихтиёр ва Муҳаммад Мир Юсуф била келиб мени қўрдилар. Бобурий хаттидин сўз чиқди, муфрадотни тилади, битгидим. Ўшал Мажлисида муфрадотни ўқуб қавондини битиб, нималар битиди.

Яна Мир Муҳаммад Юсуф эди. Шайхулисломнинг шогирди эди. Сўнгра Шайхулислом ўзининг ерида ани насб қилди. Баъзи мажлисида Қози Ихтиёр юққори ўлтурур эди, баъзи мажлиста бу. Сўнгралар синоҳилиқ била сардорлиқ ишига андоқ мафтун ва машъуф эдики, бу икки ишдин ўзга анинг алфозидин не илм маълум бўлур эди ва анинг каломидин не фаҳм мафҳум. Агарчи ҳар иккаласидин насиб ва баҳраси йўқ эди, оқибат ушбу дағдағалардин мол ва жони ва хонумони барбод борди. Шийи экандур.

Ш у а р о д и н : Бу жамънинг саромад ва сардафтари Мавлоно Абдурраҳмон Ҳомий эди. Яна Шайхим Суҳайлий ва Ҳусайн Али Туфайлий жалойир эдиким, отлари ва сифатлари Султон Ҳусайн мирзонинг беклари ва ичкилари чаргасида мазкур ва мастур бўлди.

Яна Осафий эди, вазирзода учун Осафий таҳаллус қилибтур. Шеъри ранг ва маънидин холи эмастур. Агарчи ишқ ва ҳолдин бебаҳрадур. Ўзининг даъвоси бу эдиким, мен ҳаргиз ҳеч ғазалимни йиғиштурмоқ водисиди бўлмадим. Ғолибо тақаллуф бўлғай. Бу ғазалиётини иниси ё қаробати жамъ қилибтур. Ғазалдин ўзга навъ шеър кам айтибтур. Мен Хуросон борғонда мулозамат қилиб эди.

Яна Биноий эди, ҳирийлиқтур, отаси устод Муҳаммад Сабзбанно учун мундоқ таҳаллус қилибтур. Ғазалида ранг ва ҳол бордур, девон тартиб қилибтур, маснавийлари ҳам бор. Бир маснавийси бор, мевалар бобида, мутақориб баҳрида, бемуҳассал нима дебтур, бекоре қилибтур. Яна бир мухтасар маснавийси бор, хафиф баҳрида. Яна бир улуғроқ маснавийси бор, ул ҳам хафиф

¹ «Масалан, банданинг бу байғида».

бахрида, бу маснавийни сўнгралар тутатиб эди. Бурунлар мусикийдин беҳабар экандур, бу жиҳаттин Алишербек таън қилур экандур. Бир йил мирзо Марвға қишлай борғанда — Алишербек ҳам борур. Биноий Ҳирийда қолур. Ул киш мусикий машқ қилур, ёзгача онча бўлурким, ишлар боғлар. Ёз Мирзо Ҳирий келганда савт ва нақш ўтқарур. Алишербек таажжуб қилиб таҳсин қилур. Мусикийда тавр ишлар боғлабтур, ул жумладин бир нақши бор, нуҳрангға мавсум. Бу тўққиз рангининг туганишин ва нақшнинг майлоси росттадур.

Алишербекка хейли мутаарриз экандур. Бу жиҳаттин хейли жафолар тортти. Охир тура олмай Ироқ ва Озарбайжонга Яъқуббек қошига борди. Яъқуббек қошида ёмон эмас эди. Ҳарифи мажлис бўлуб эди. Яъқуббек ўлгандин сўнг ул вилоятларда турмай, Ҳирийга келди. Ҳануз зарофат ва гааррузи бор эди. Ул жумладин бири будурким, бир кун шатранж мажлисида Алишербек оёғини узатур. Биноийнинг (орқаси)га тегар. Алишербек мутояба била дерки, «ажаб балосест дар Ҳирий агар пой дароз меқуни ба (пушти) шоир мерасад¹.» Биноий дерким, «агар жамъ меқуни ҳам ба (пушти) шоир мерасад².» Охир бу зарофаглардин яна Ҳирийдин Самарқанд азимаги қилди.

Алишербекки қалин нималар ихтироъ қилиб эди ва яхши нималар ихтироъ қилиб эди, ҳар кишиким, ҳар ишта бир нима пайдо қилди, ул ниманинг ривож ва равнақи учун «Алишерий» дер эди. Баъзи зарофат била Алишербекка иснод қилурлар эди. Нечукким, Алишербек қулоқ оғригида ёғлиқ боғлағон учун хотунлар кўк ёғлиқни қийиқ боғлагонин «нози³ Алишерий» от қўйдилар. Бу жумладин Биноий Ҳирийдин азимат қилур вақт эшағи учун полондўзга ғайри мукаррар полоне буюрур, отини «Алишерий» дер, «полони Алишерий» машҳур бўлди.

Яна Сайфий Бухорий эди, филжумла муллолиғи бор эди. Ўқуғон кигобларининг мафсалини элга кўрсатиб, муллолиғини исбот қилур эди. Девон тартиб қилибтур, яна бир девони ҳам борки, жамий ҳирфагарлар учун айтибтур, масални қўп айтибтур. Маснавийси йўқтур. Нечукким, бу қиғъа анга долдур:

Маснавий гарчи суннати шеър аст,
Ман ғазал фарзи айн медонам.
Панж байтеки дилшазир бувад,
Беҳтар аз хамсатайн медонам⁴.

Бир форсий арузи бор. Бисёр камсухандур, бир ҳисоб била асру пурсухандур. Камсухан бу маъни билаким, кераклик нималарни бигимайдур. Пурсухан бу маъни билаким, равшан ва зоҳир калималарни нуқта ва эъробигача битибтур. Чоғирни ямон ичар

¹ Ажаб бир балодирки, Ҳиротда оёғининг узатсанг, шоирнинг орқасига тегадн .

² Ўнгсанг ҳам, шоирнинг орқасига тегадн

³ Қ. ё. - пори.

⁴ Маснавий шеърининг суннати бўлса ҳам, мен ғазални фарзи айн деб биламан. Дилга ётқан беш байтни икки . Ҳамса дан яхшироқ деб биламан.

экандур, бадшароб экандур. Маҳкам зарб мушти бор экандур.

Яна Абдулло маснавийғуй эди. Жомдиндур. Муллонинг хоҳарзодаси бўлур, тахаллуси «Ҳотифий» эди. «Ҳамса» муқобаласида маснавийлар айтибтур. «Ҳафт пайкар» муқобаласида айтқон маснавийсига «Ҳафт манзар» от қўюбтур. «Искандарнома» муқобаласида «Темуринома» айтибтур. Бу маснавийлардин Лайли ва Мажнун машхурроқтур. Агарчи латофати шуҳратича йўқтур.

Яна Мир Ҳусайн Муаммоний эди. Ғолибо муаммони онча ҳеч ким айтғон эмас. Ҳамиша авқоти муаммо фикрига масруф экандур. Ажаб фақир ва номурод ва бебахт киши экандур.

Яна Мулло Муҳаммад Бадахший эди. Ишкамиштиндур. Ишкамиш Бадахшон доҳили эмастур. Ажабтурким, «Бадахший» тахаллус қилибтур. Шеъри бу мазкур бўлғон шоирларнинг шеърича йўқтур. Муаммода рисола битибтур, муаммоси ҳам хейли яхши эмас. Хушсухбат киши эди. Самарқандда манга мулозамаат қилиб эди.

Яна Юсуф Бадий эди. Фарғона вилоятидиндур. Қасидани ёмон айтмас экандур.

Яна Охий эди, ғазалии тавре айтур эди. Сўнгралар Ибн Ҳусайн мирзо қошида бўлур эди. Соҳиби девондур.

Яна Муҳаммад Солиҳ эди. чошнилиқ ғазаллари бор, агарчи ҳамворлиги чошнисича йўқтур. туркий шеъри ҳам бор, ёмон айтмайдур. Сўнгра Шайбонийхон қошига келиб эди, филжумла риоят қилиб эди. Шайбонийхоннинг отига бир туркий маснавий битибтур. «Рамали мусаддаси махбун» вазнидаким, «Субҳа» вазни бўлғай, бисёр сўст ва фурудтур, ани ўқуғон киши Муҳаммад Солиҳнинг шеъридин безъғикод бўлур. Бир яхши байти будур:

Бўлди Танбалға ватан Фарғона,
Қилди Фарғонани танбалхона.

Андижон вилоятини Танбалхона ҳам дерлар, ул маснавийда мунча байт маълум эмаским, бўлғой. Шарир ва зolim табъ ва бераҳм киши эди.

Яна Шох Ҳусайн Комий эди. мунинг шеърлари ҳам ёмон эмас, ғазалғуйдур, ғолибо девони ҳам бордур.

Яна Ҳилолий эди. Бу тарихда ҳам бордур. Ғазаллари ҳамвор ва рангин ва кам хадшадур. Девони ҳам бордур. Бир маснавийси бор, «хафиф» баҳрида «Шох ва Дарвиш»қа мавсум, агарчи баъзи байтлари тавре воқе бўлудтур, вале бу маснавийнинг мазмун ва устухонбандлиги бисёр ковок ва харобтур. Шуаройи мотақаддам ишқ ва ошиқлиқ учун маснавийларким айтубдурлар, ошиқлиқни эрга ва маънуқдукни хотунға нисбат қилибтурлар. Ҳилолий дарвишни ошиқ қилибтур, шохни маъшуқ. Абётеким шохнинг афъол ва ақволида дебтур, ҳосилким, шохни жалбий ва фоҳиша қилибтур. Ўз маснавийсининг маслаҳаига бир йигитни ва яна шох йигитни бисёр бесураттурким, жалаблар ва фоҳишалардек таъриф қилгай. Бисёр қавий ҳофизаси бор эмиш, ўттуз-қирқ минг байт ёдида бор эмиш. Дерларким, «хамсатайн»нинг аксар

абёти ёдида бор. Аруз ва қофия ва шеър илмига хейли мустаҳзадур.

Яна Аҳлийдур, омийдур. Шеърлари ямон эмас, девони ҳам бордур.

Хушнавислардин агарчи хейли киши бор эди, вале борининг саромади насх таълиқда Султон Али Машҳадий эди. Мирзо учун, Алишербек учун қалин китобаглар қилди. Ҳар кунда ўтгуз байт мирзо учун ва йигирма байт Алишербек учун битир эди.

Мусаввирлардин Бехзод эди, мусаввирлиқ ишини бисёр нозук қилди. Вале сақолсиз элнинг чехрасини ёмон очадур. Ғабғабини кўп улугъ тортадур. Соқоллиқ кишини яхши чехрали, кушойлиқ қиладур.

Яна Шох Музаффар эди, тасвири кўп нозук қилур эди. Таш-ъирни¹ худ гузаро нозук қилур эди. Хейли умр топмади. Яна бир таснифи бор, ул таснифи тасаввуфтадур, ямон эмас, ғолибо агар сўз анинг эмас.² Тараққий маҳалида-ўқ оламдин борди.

Аҳли нағмадин қонунни Хожа Абдулло Марворийча киши чолмас эди, нечукким мазкур бўлди.

Яна Қул Муҳаммад Удий эди, ғижжакни ҳам хўб чолур эди. Ғижжакка бу уч қил тақти. Аҳли нағмадин ва аҳли создин ҳеч ким мунча кўп ва хўб пешрав боғлагон эмастур. Пешвардин ўзга ишларда мунча эмастур.

Яна Шайхий Нойи эди, удни ва ғижжакни ҳам хўб чолур экандур. Ўн икки-ўн уч ёшидин бери найни хўб чолур экандур. Бир навбат Бадиуззамон мирзонинг суҳбатида бир ишни найдин хўб чиқарур, Қул Муҳаммад ғижжақта ул ишни чиқара олмас. Дерким, ғижжак нокис создур. Шайхий филҳол Қул Муҳаммаднинг илигидин ғижжакни олиб, ул ишни ғижжақта хўб ва покиза чолур. Шайхийдин яна бир нима ривоят қилдилар: Нағмотқа андоқ мустаҳзар экандурким, ҳар нағмаким, эшитса, дер экандурким, фалонининг фалон пардаси мунга оҳангдур, вале хейли иш богламайдур. Бир-икки нақш андин дерлар.

Яна Шохқулий ғижжакий эди. Ирокийдур. Хуросонга келиб соз машқ қилиб, тараққий қилди. Хейли нақш ва пешрав ва ишлар боғлабтур.

Яна Ҳусайн Удий эди. Удни мазалиқ чолиб, мазалиқ нималар айтур эди. Уднинг торларини якка³ қилиб бу чолибтур. Айби бу эдики, бисёр ноз, била чолур эди. Шайбонийхон бир навбат соз буюрур, тақаллуф қилиб ҳам ёмон чолур, ҳам ўз созини келтурмай, ярамас соз келтурур. Шайбонийхон фахмлар. Буюрурким, суҳбатда-ўқ галаба гарданилар урурлар. Шайбонийхоннинг оламда бир яхши ишиким бор будур, филвоке хўб бордур. Ушмундоқ нозук мардакларга мундин кўпрак сазо керак.

Яна мусаннифлардан Ғулом Шодий эди, Шодий хонанданинг ўғли эди, агар соз чолур эди, вале бу созандалар чаргасида чолмас эди. Яхши савтлари ва хўб нақшлари бор. Ул замонда онча

¹ А. б. — шаърини.

² Л. б. — бу ибора йўқ.

³ А. б. — икки.

нақш ва савт боғлар киши йўқ эди. Охир Шайбонийхон Қозон хони Муҳаммад Аминхонга йиборди, яна хабари келмади.

Яна Мир Азу¹ эди, бу соз чолмас эди, мусанниф эди, агарчи оз иш боғлабтур, вале мазалиқ ишлари бор.

Биной ҳам мусанниф эди. Яхши савт ва нақшлари бордур.

Яна беназир элдин бир Паҳлавон Муҳаммад Бусайд эди. Куштигирлиқта худ саромад эди, шеър ҳам айтур эди. Савт ва нақшлар боғлар эди: «Чоргоҳ»да бир яхши нақши бор, хушсубат киши эди. Куштигирлиқ била мунча ҳайсиатни жамъ қилмоқ ғаробати бор.

Султон Ҳусайн мирзо оламдин нақл қилғонда, мирзолардин Бадиуззамон мирзо ва Музаффар Ҳусайн мирзо ҳозир эдилар, чун суюклук ўғул Музаффар Ҳусайн мирзо эди ва Муҳаммад Бурундуқ барлос соҳиби ихтиёр бек эди, ағкаси эди, онаси Хадичабегим эди, Мирзонинг эътиборлиқ хотуни эди. Мирзонинг эли ҳам Музаффар мирзога ружуи хейли бор эди. Бу жиҳатлардин Бадиуззамон мирзо тараддуд қилиб келмас хаёлда эди. Музаффар мирзо ва Муҳаммадбек ўзлари отланиб бориб тараддудни мирзонинг кўнглидин рафъ қилиб, Бадиуззамон мирзони келтурдилар. Султон Ҳусайн мирзони Ҳирийга келтуруб, подшоҳона расм ва ойин била бардошт қилиб, мадрасасида дафн қилдилар. Бу фурсатта Зуннунбек ҳам ҳозир бўлди. Муҳаммад Бурундуқбек ва Зуннунбек ва яна Султон Ҳусайн мирзодин қолғон ва бу мирзолар била бўлгон беклар йиғилиб, иттифоқ қилиб, Бадиуззамон мирзо била Музаффар Ҳусайн мирзони Ҳирий тахтида баширкат подшоҳ қилдилар. Бадиуззамон мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Зуннунбек, Музаффар Ҳусайн мирзо эшигида соҳиби ихтиёр Муҳаммад Бурундуқбек, Бадиуззамон мирзо жонибидин шаҳр доруғаси Шайх Али тағойи, Музаффар мирзо тарафидин Юсуф Али кўкалтош. Бу ғариб амре эди, ҳаргиз подшоҳлиқта ширкат эшитилган эмас. Шайх Саъдий сўзининг мазмунининг хилофи воқе бўлди: «Нечукким, «Гулистон»-да келтурубтур:

«Даҳ дарвеш дар гилеме бихусбанд ва ду подшоҳ дар иқлиме нагунжанд».²

¹ Қ. б.— Ғазу.

² Ўн дарвиш бир гиламга сиғиб ётарлар, икки подшоҳ иқлимга сиғмайди.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Мухаррам ойи ўзбек дафъи жиҳатидин Хуросон азимати қилди. Ғўрбанд ва Шибарту йўли била мутаважжих бўлдук. Жаҳонгир мирзо ул вилоятдин чун нохушлук била чиқиб эди. аймақни ўзига қўшса баъзи шариф ва муфаттинлар яна не ангизлар қилур экин деб. Уштур шахридин. урукдин айрилиб. урукта Вали Хозинини ва Давлат қадам қоровулни қўюб. аймақни ботроқ иликлалинг. деб жариди тез тебрадук. Ул кун Захҳок қалъасига келдук. Андин Гунбазак қўтали била ошиб Сойқонни бостуруб. Дандоншикан қўтолидин ўтуб. Кохмард ўлангига тушўлди.

Сайид Афзал хоббинга Султон Муҳаммад дўлдўйни қўшуб Кобулдин мутаважжих бўлғонимизнинг кайфиятини арзадошт қилиб. Султон Ҳусайн мирзога йиборилди. Жаҳонгир мирзо кейинрак қолғон экандур. Бомён тўғрисига етганда йигирма-ўтгуз киши била Бомённинг сариға келадур экандур. Бомёнга ёвуқ етганда бизинг кейинг қолғон урукнинг чодирларини қўрарлар. Бизни ҳасл қилиб тез-ўқ ёнарлар. Урдулариға етгач. ҳеч нимага боқмай қўчарлар. Кейинларига боқмай Яка ўланг навоҳисига торгарлар.

Шайбонийхон Балхни муҳосара қилиб эди. Балхта Султон Қуличоқ эди. Шайбонийхон икки-уч султонни уч-тўрт минг киши била Бадахшонни чопқали йиборди. Ул фурсат Муборакшоҳ ва Зубайр яна Носир мирзога келиб қўшулўб эдилар. Агарчи бурунроқ ниқор ва қудуратлари бор эди. Кишимнинг оёғида Шоҳидонда Кишм суйининг шарқий тарафида чериклаб ўлтуруб эдиларким. бу ўзбаклар тонг бошида шабхун келиб. Кишм суйини ўтуб. Носир мирзонинг устига юрди. Носир мирзо филҳол ўзини пуштага тортти. пуштадин элини йигуштуруб. нафир чолдуруб юрган била ўзбакларни олғон била-ўқ тебради. Кишм суйи улук эди. бу сувдин кечиб келиб эдилар. Қалин кишини ўққа. қиличқа бориб. ғалаба кишини иликка тушти. сувда ҳам қўп кишини ўлди.

Муборакшоҳ ва Зубайр мирзодин юққорроқ Кишм сари эдилар. Аларнинг устига айрилғон ўзбаклар аларни пуштага қочурди. Носир мирзо ёғийсини қочургонда муни хабар топиб. бу жамоатнинг устига юрди. Юққоридин Қўхистон беклари ҳам отлик яё

¹ Тўққиз юз ўн иккинчи (1506—1507) йил воқеалари.

ғини йиғиб юруган била туруш бера олмадилар, қоттилар. Бу жамоаттин ҳам қалин киши иликка тушуб, кўп киши ўққа, қиличқа ва сувға борди. Шоядки, минг-минг беш юз ўзбак ўлди экин. Носир мирзонинг бир яхши фатҳи бу эди, бу хабарни Коҳмард жулғасида эканда Носир мирзонинг кишиси келтурди.

Бу навоҳида эканда бизнинг черик бориб, Ғўри ва Дахонадин ошлиқ келтурдилар. Бу навоҳида Сайид Афзал била Султон Муҳаммад дўлдойдинким, Хуросонға йиборилиб эди, хатлар келди. Султон Ҳусайн мирзонинг фавтнининг хабари эди. Бовужуд бу хонаводанинг номусини қоралаб Хуросон жонибиға мутаважжих бўлдук, агарчи бу таважжухда ўзга ғаразлар ҳам бор эди. Ажар дарасининг ичи била ўгуб, Тўн ва Мандагон била Балхоб била ийиб, Кўҳи Софқа чиқилди. Ўзбакнинг Сон ва Чаҳоряк чопғонини хабар тошиб, Қосимбекни черик била чопқунчининг устиға йибордук. Бориб учратиб, яхши босиб, қалин бош кесиб келтурдилар. Жаҳонгир мирзоға ва аймоқларға кишилар йибордук, алардин хабар олғунча неча кун Кўҳи Соф яйлоғида ўлтурдук.

Бу навоҳи кийиги асру қалин бўлур, бир мартаба овладук. Бир-икки кундин сўнг тамом аймоқлар келиб мулозамат қилдилар. Аймоқларға Жаҳонгир мирзо бир неча қатла кишилар йиборди, бир навбат Имоиддин Масъудни йиборди, бормадилар, менинг қошимға келдилар. Охир Мирзоға зарурат бўлди. Кўҳи Софдин дараи Бойға тушганда мени келиб кўрди, чун бизға Хуросон дағдағаси эди, Мирзоға боқмай, аймоққа парвой қилмай, Гарзавон ва Алмор ва Қайсор. Чечакту била юруб, Фахриддин ўлумидин ўтуб, Бодигис тавобеидин Дараи Бом деган ерга келдук.

Чун бир тафриқа олами эди, ҳар ким дастандозлик қилиб, вилоятдин ва элдин нима олур эдилар. Биз ҳам бир ёқадин ул навоҳидағи аймоқ ва агракка таҳмил қилиб нима ола кириштук. Бу бир ой-икки ойнинг ичида шоядким уч юз туман кепакий олилди экин. Биздин бир неча кун бурунроқ ўзбакнинг чонқунчисини Хуросон илғори ва Зуннунбекнинг кишилари Пандда ва Марвчокда яхши босиб, қалин ўзбак ўлтурубтурлар.

Бадиуззамон мирзо, Музаффар мирзо, Бурундук Муҳаммад барлос, Зуннун арғун ўғли Шохбек Шайбонийхоннинг устигаким, Балхда Султон Қуличокни муҳосара қилиб эрди, юрумакни жазм қилиб, жамиъ Султон Ҳусайн мирзонинг ўғлонлариға кишилар йибориб тилагтилар. Доғи бу азимаг била Ҳирийдин чиқтилар. Бодғисға етганда Чилдухтаронда Абулмуҳсин мирзо Марвдин келиб қўшўлди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам андин сўнг Тўн ва Қойиндин келди. Кепак мирзоким, Машҳатда эди, ҳар неча кишилар йибордилар, номаъқул сўзлар айтиб, номардлик қилиб келмади. Анинг таассуби Музаффар мирзо била эди, яъни ул подшоҳ бўлғонда мен нечук анинг қошиға барғоймен, деб мундоқ маҳалдаким жамиъ оғонини бир ерда йигилиб, иттифоқ қилиб, Шайбонийхондек ганим устиға азм жазм қилиб юруйдургонда мундоғ бемаза таассуб қилиб келмади. Анинг бу келмамагини ҳолоким таассубқа ҳамл қилур, барча номардликка ҳамл қилғуларидур.

Гаразким, бу дунёда кишидин ушмундоғ нималар қолур, ҳар ким ақлдин баҳравар бўлса, нега андоғ ҳаракатга иқдом қилғайким, андин сўнг ёмон дегайлар ва ҳар кишига ҳушдин асар бўлса, нега андоғ амрга эҳтимом қилмағайким, қилғондин сўнг мустаҳсан дегайлар. «Зикри номеро, ҳакимон умри сони гуфтаанд».¹

Манга доғи элчилар келдилар. Сўнгра Муҳаммад Бурундук барлос ҳам келди, мен худ нега бормағаймен. Юз-икки юз йиғоч йўлни бу маслаҳат учун тай қилибтурмен. Мен Муҳаммадбек била-уқ мутаважжих бўлдум, ул фурсатта мирзолар Мурғобга келиб эдилар. Душанба куни жумодилохир ойининг секкизида мирзолар била мулоқот бўлди. Абулмуҳсин мирзо ярим курух истикбол қилиб келиб эди, етушдук. Мен бу тарафдин отдин тушдум, Абулмуҳсин мирзо ул тарафтин отдин тушти, юруб кўрушуб отланилди. Илгар-рак кела ўрдуниг ёвуғида Музаффар мирзо ва Ибни Ҳусайн мирзо келдилар. Булар Абулмуҳсин мирзодин ёшқа кичик эдилар, керак-ким бурунроқ истикболға келсалар эди, ғолибо бу таъхир ҳумор жиҳатидин экандур, не такаббурдин ва бу тақсир айш ва ишрат сабабидин экандур, не такаддурдин.

Музаффар мирзо муболага қилди, от устида кўруштук, Ибни Ҳусайн мирзо била ҳам ушбу навъ кўрушулди. Келиб Бадиуззамон мирзонинг эшигиға туштук. Ғариб издиҳом ва жамият эди. Андоғ гулув эдиким, тикилишда баъзининг уч-тўрт қадам йўл оёғи ерга тегмас эди, баъзиким иш-қуч учун ёнмоқ хаёл қилса эди, тўрт-беш қадам кейинға боқа беихтиёр олиб борурлар эди. Бадиуззамон мирзонинг девонхона уйига еттук. Муқаррар андоқ эдиким, мен уйдин киргач юкунғаймен. Бадиуззамон мирзо қўпуб араққа келгай, доғи кўрушулгай. Мен уйдин киргач, бир юкундум, доғи бедаранг мутаважжих бўлдум, Бадиуззамон мирзо охиёстарок қўпуб, сустроқ юруди.

Қосимбек чун давлатхоҳ эди ва менинг номусим анинг номуси эди, белбоғимдин бир тортти, воқиф бўлдум. Таанни била юруб, муқаррар бўлғон ерда кўрушулди, бу улуг оқ уйда тўрт тўшак солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзонинг оқ уйлари албатта ён эшиклик бўлур эди. Мирзо доим бу эшикнинг ёнида ўлтурур эди, бир тўшакни бу эшикнинг ёнида солиб эрдилар. Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо бу тўшакда ўлтурдилар, яна бир тўшак рост қўлда солиб эрдилар. Абулмуҳсин мирзо ва мен бу тўшакда ўлтурдук. Бадиуззамон мирзонинг тўшакидин қуйи чап ёнда яна бир тўшак солиб эдилар. Қосим Султон ўзбак Шайбоний султонларидинким, мирзонинг куёви бўлур эди. Қосим Ҳусайн Султоннинг отаси бўлғай, яна Ибни Ҳусайн мирзо бу тўшакда ўлтурдилар. Манга солғон тўшакдин қуйи ўнг қўлумда яна бир тўшак солиб эрдилар. Жаҳонгир мирзо била Абдураззоқ мирзо ул тўшакда ўлтурдилар, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннубек ва Қосимбек ўнг, ёнда Қосим Султон била Ибни Ҳусайн мирзодин хейли қуйироқ ўлтурдилар.

Ош тортилди, бовужудким, сўҳбат йўқ эди. ош тортатурғон

¹ «Шуҳрат билан ёдланишини, ҳакимлар, иккинчи умр демиллар»

ерда шира қўюб олтун ва кумуш суроҳиларни шира устига тердилар. Бурунлар бизнинг ота-оға Чингиз тўрасини ғариб риоят қилурлар эди, мажлисда ва девонда, тўй ва ошда, ўтурмоқда ва қўймоқда хилофи гура иш қилмаслар эди. Чингизхоннинг тўраси насси қотиъ эмастурким, албатта киши анинг била амал қилғай. Ҳар кимдин яхши қоида қолгон бўлса анинг била амал қилмоқ керак, агар ота ямон иш қилгон бўлса, яхши иш била бадал қилмоқ керак.

Ошдин сўнг отланиб, тушган ерга келдим. Бизнинг ўрду била мирзоларнинг ўрдусининг ораси бир шаръий бўлғай эди. Иккинчи навбат келганда Бадиуззамон мирзо бурунғидек таъзим қилмади. Муҳаммад Бурундукбекка ва Зуннунбекка айттурдимким, агарчи ёшим кичиктур, вале тўрум улуғдур, ота тахтидаким, Самарқанд бўлғай, икки навбат зарби рост олиб ўлтурубдурмен. Бу хонавода учун ёт-ёғи билаким мунча жанг ва жадал қилибтурмен, менинг таъзимимда таъхир беважҳдур. Бу сўз мазкур бўлғоч, чун маъқул эди, муътариф бўлуб, таъзимни хотирхоҳ қилдилар.

Яна бир навбат Бадиуззамон мирзо қошига борғонда намози пешиндин сўнг чоғир мажлиси бўлди, мен ул маҳаллар ичмас эдим, тавр ораста мажлисе эди, хонларда ҳар навъ газаклар ясаб эдилар: товук кабоби ва қоз кабоби ва ҳар жинс агъимадин торттилар. Бадиуззамон мирзонинг мажлисини хейли таъриф қилурлар эди, филвоқе беғилу ғаш оромида мажлис эди. Мурғоб ёқасида эканда икки-уч қатла мирзонинг чоғир мажлисида ҳозир бўлдум. Ичмасимни чун билурлар эди, таклиф қилмадилар.

Музаффар мирзонинг мажлисида ҳам бир навбат бордим. Хусайн¹ Али Жалойир ва Мир Бадр Музаффар мирзо қошида эдилар. Ул мажлисда бор эдилар. Кайфият бўлғонда Мир Бадр рақс қилди, ҳуб рақс қилди. Ғолибо ул навъ рақс Мир Бадрнинг ихтироидур.

Мирзолар Ҳирийдин чиқиб, иттифоқ қилиб, йигилиб Мурғобга келгунча уч-тўрт ой бўлди.

Султон Қуличоқ танг келиб Балх қалъасини ўзбакка берди. Ўзбак Балхни олғондин сўнг бу жамъиятнинг истимоидин Самарқандга мурожаат қилди. Бу мирзолар агарчи суҳбат ва суҳбатороликда ва ихтилот ва омизишта тавре эдилар, вале сипоҳилик рев ва рангидин йироқ ва мардоналик жадал ва жангидин қироқ эдилар.

Мурғобда ўлтурғон маҳалларда хабар келдиким, Ҳақназар чапанни тўрт юз-беш юз киши била келиб Чечакту навоҳисини чопти. Барча мирзолар ҳозир бўлуб ҳар неча қилиб, бу чопкунчининг устига илғор йибора олмадилар. Мурғоб била Чечактунинг ораси ўн йиғоч йўлтур, бу ишни мен тиладим. Номус қилиб манга ҳам руҳсат бермадилар. Чун Шайбонийхон ёнди, йил ҳам кеч бўлуб эди. Андоқ қарор топтиким, бу киш мирзолар ҳар қайси бир муносиб ерда қишлаб, эрта ёз жамъият қилиб ғаним дафъига мутаважжих бўлғайлар, манга ҳам Хуросон навоҳисида қишламоқ таклифи қилдилар.

Чун Кобул ва Ғазни пуршар ва шўр ерлар эди, турк ва мўғулдин ва аймоқ ахшомдин ва афғон ва ҳазорадин муҳталиф эл

¹ К. б. — Ҳасан.

ва улус анда йиғилиб эдилар. Яна Хуросон била Қобул ораси ёвуқ роқ йўлдинким тоғ йўли бўлғай, агар қор ва ях нима монё бўлмаса, бир ойчилик йўл эди. Туз била қирқ-эллик кунлик йўл эди, вилоят ҳам хануз яхши кўнгул босмайдур эди. Давлатхоҳлардин ҳеч ким бизнинг анда қишларимизни салоҳ кўрмадилар. Мирзоларга узр айттук. Қабул қилмадилар. Кўпрак таклиф қилдилар. ҳар неча узр дедук, таклифни бажидроқ қилдилар. Охир Бадиуззамон мирзо ва Абулмуҳсин мирзо ва Музаффар мирзо отланиб, менинг уюмга келиб, қиш турмоқ таклифини қилдилар. Мирзолар юзига йўқ деёлмадук, мундоқ нодшоҳлар ўзлари келиб, турмоқ таклифини қилдилар. Яна Ҳирийниким рубъи маскунда андоқ шахр йўқтур ва Султон Ҳусайн мирзонинг замонида мирзонинг тасарруфидин ва тақаллуфидин Ҳирийнинг зеб ва зийнати бирга ўн. балки йигирма тараққий қилиб эди, кўрмак орзуси хейли бор эди. Бу жиҳатлардин турмоқни қабул қилдук.

Абулмуҳсин мирзо вилоятига Марвға борди. Ибни Ҳусайн мирзо ҳам Тўн ва Қойинға борди. Бадиуззамон ва Музаффар мирзо Ҳирийга азимат қилдилар, икки-уч кундин кейинроқдин Чилдухтарон ва Тошрабат йўли била мен ҳам Ҳирийга мутаважжих бўлдум.

Барча бегимлар, Поянда Султонбегим, менинг аммам Хадичабегим, Офокбегим, яна Султон Абусаид мирзонинг қизлари амма бегимлар барча Султон Ҳусайн мирзонинг мадрасасида йиғилдилар. Барча бегимлар мирзонинг мақбарасида эдиларким, бориб кўрдим. Аввал Поянда Султонбеги била юкунуб кўруштум, андин сўнг Офокбегим била юкунмай кўруштум, андин кейин Хадичабегим била юкунуб кўруштум. Бир замон мунда ўлтуруб ҳофизлар қуръон ўқуғондин сўнг жанубий мадрасадаким, Хадичабегимнинг уйини тикиб эдилар бордук, Хадичабегимнинг ошини тортилар. Ош тортилғондин кейин Поянда Султонбегимнинг уйига бордим. Ўл кеча анда бўлдум. Аввал манга Боғи Навда юрт тайин қилиб эдилар. Тонгласи келиб Боғи Навда туштум. Боғи Навда бир кеча бўлдум, ани муносиб кўрмай Алишербекнинг уйларини тайин қилдилар. Ҳирийдин чиққунча Алишербекнинг уйларида эдим.

Ҳар икки-уч кунда бориб, Боғи Жаҳонорода Бадиуззамон мирзога кўрунуш қилур эдим. Неча кундин сўнг Музаффар мирзо уйига чорлади. Музаффар мирзо Боғи Сафидда ўлтурур эди. Хадичабегим ҳам анда эди. Жаҳонгир мирзо менинг била борди. Хадичабегим қошида ош ва таом тортилғондин кейин Музаффар мирзо бизни Бобур мирзо солғон Тарабхона отлик иморатқа олиб борди. Тарабхонада чоғир мажлиси бўлди. Тарабхона боғчанинг ўртасида воқе бўлубтур, мухтасарроқ имораттур, икки ошёналиқ, вале ширинғина имораттур, юққориғи ошёнида тақаллуф кўпрак қилибтурлар. Тўрт кунжида тўрт хужрадур. Ўзга бу тўрт хужранинг ўртаси ва мобайнлари тамом бир уй дохилидур, бир уйдурким, хужраларнинг мобайни тўрт шахнишин йўсуилук бўлубтур. Бу уйнинг ҳар зилъи мусаввардур, агарчи бу иморатни Бобур мирзо қилгандур, вале, бу тасвирларни Султон Абусаид мирзо буюрғондур, масоф ва урушларини тасвир қилибтурлар, шимолий сарига шах-

нишинда икки тўшак солдилар, бир-бирига рўбарў, тўшакларнинг ёнлари шимол сари эди, бир тўшакда Музаффар мирзо ва мен ўлтурдук, яна бир тўшакда Султон Масъуд мирзо ва Жаҳонгир мирзо ўлтурдилар. Музаффар мирзонинг уйида чун меҳмон эдук, мени Музаффар мирзо ўзидин юққори олди.

Ишрат наймоналарин тўлдуруб, соқийлар юруб мажлис аҳлига тута кириштилар. Мураввақ чоғирларни мажлис аҳли ҳам ҳайвон сўйидек юта кириштилар, мажлис қизикти, чоғирлар бошқа чиқти, бў ҳаёлда эдиларким, манга ичиргайлар, мени ҳам бу доирага кюргайлар, мен агарчи бу чоққача нашъа бўлгунча чоғир иртиқоб қилмайдур эдим. мастлиқ ва сархушлук қайфияти ва ҳолатини камоққуху билмайдур эдим, вале чоғир ичмоққа майлим бор эди ва бу водийни тай қилмоққа қўнғлум тортар эди. Кичикликта бемайл эдим, чоғирнинг нашъа ва кайфиятин билмас эдим. Отам гоҳиким чоғир таклифи қилсалар ҳам узрлар айтиб, ирқитоб қилмас эдим. Отамдин сўнг Хожя қозининг юмни қадамидин зоҳид ва муттақи эдим. Шубқалиқ таомдин ижғиноб қилур эдим. Не жой улким, чоғир иртиқоб қилгайман. Сўнгралар йигитлик ҳавасидин ва нафс тақозосидинким, чоғирга майл пайдо бўлди, таклиф қилур киши йўқ эрди, балки чоғирга майлимни билур киши йўқ эди. Қўнғлум агарчи мойил эди, мундоқ қилмоғин амрни ўзлук била қилмоқ мушқил эди. Хотирга кечтиким, чун мунча таклиф қиладурлар, яна Ҳирийдек ораста шахрига келиб турбизким жамий айш-ишрат асбоб ва олоти мукамал ва муҳайё ва бори тақаллуф ва танаъум ашё ва адавати омода ва пайдо, ҳоло ичмасам қачон ичармен деб, ичмакка азм қилдим ва бу водийни тай қилмоқни жазм қилдим.

Вале хотирга кечтиким, Бадиуззамон мирзо оғадур, анинг илигидин ва анинг уйида ичмай, инисининг илигидин ва инисининг уйида ичсам, хотирига нима келгай деб, бу тараддудимни айттим. Бу узрумни маъқул деб, бу суҳбатта чоғир таклифи қилмадилар. Муқаррар андоқ бўлдиким, Бадиуззамон мирзо била Музаффар мирзо бир ерда бўлгонда иккала мирзонинг таклифи била ичилгай.

Мажлисида наъма аҳлидин Ҳофиз Ҳожи эди, Жалолиддин Маҳмуд ийи эди, Ғулом Шодининг иниси Шоди бача эди. Чанг чолур эди, Ҳофиз Ҳожи ҳўб ўқур эди. Ҳирий эли паст ва нозук ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди. Миржон отлик. Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким ўқуғай, ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли нур зарофат тирилур эл. Мунинг бу ўқушидин бириси қулоғин тутамудур, яна бир чиройин читамудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайдур. Намози шомдин сўнг Тарабхонадин Музаффар мирзо солгон янги кишалоқи уйга келдук. Ушбу уйга келганда охир мастлиларда Юсуф Али қўқалтош қўнуб раққослик қилди. Соҳиб усул киши эди, яхши рақс қилди. Бу уйга келганда суҳбат хейли гарм бўлди. Музаффар мирзо бир камар шамшир, бир қўзи жубба, бир бўз тупчоқ манга берди. Бу уйга келганда Жонак туркий айтти. Музаффар мирзонинг Катта Моҳ ва Кичик Моҳ отлик қўллари бор эди, маст-

лиқ маҳалларда бир пора бемаза гармхўлуқлар қилдилар. Кечгача гарм суҳбат эди, мажлис тарқалди. Мен бу оқшом ушбу уйда-ўқ бўлдум. Манга чоғир таклифи қилур хабарини Қосимбек эшитиб, Зуннунбекка киши йиборибтур. Зуннунбек мирзоларга насихат йўсуллуқ қаттиқ-қаттиқ айтиб, чоғир таклифини тамом бартараф қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо Музаффар мирзонинг меҳмондорлигини эшитиб, Боғи Жаҳонорода Муқаввийхонада мажлис тартиб қилиб, мени тилади. Бизнинг баъзи ичкиларни ва йигитларни ҳам тиладилар, менинг ёвуқтагиларим менинг жиҳатимдин ича олмаслар эди. Агар ичарлари ҳам бўлса бир ой-қирқ кунда эшик-элини боғлаб юз дағдаға била ичарлар эди. Андоқ кишиларни чарладилар. Мунда ҳамки келдилар, гоҳи мени ғофил қилиб, гоҳи иликларини паноҳ қилиб, юз ташвишлар била ичар эдилар. Агарчи мендин суҳбаттаги кишига рухсати ом бўлгон йўсуллуқ бўлуб эди, не жиҳаттин-ким, бу суҳбат ота-оғамиздек кишининг суҳбати эди, муаллихларни келтурдилар, билмон сочларининг ё амалий сочларининг оралариға кимсонни сочининг узунлиғи била иничка-иничка кесиб кўюбтурлар, тавре кўрунадур. Бу суҳбатга менинг олимға қоз қабоби қўйдилар, чун куш бузмоғини ва тўрғамоғини қилгон эмас эрдим, илик элтмадим.

Бадиуззамон мирзо дедиким, нега майл қилмассиз. Мен дедим, тўрғамоқтин ожиздурмен. Филҳол Бадиуззамон мирзо менинг олимдағи қозни бузуб, тўрғаб олимда кўюр. Мундоқ ишларда Бадиуззамон мирзо беназир киши эди. Охир суҳбатта бир мурассаъ камар, ханжар бир чорқаб, бир тупчоқ манга берди.

Йигирма кунким, Ҳирийда эдим, ҳар кунда кўрмаган ерларни отланиб сайр қилур эдим. Ажзчимиз бу сайрларда Юсуф Али кўкалтош эди. Ҳар қайси сайргоҳқа тушулса эди, Юсуф Али кўкалтош бир навъ ош тортар эди. Бу йигирма кунда машҳур сайргоҳлардин бир Султон Ҳусайн мирзонинг хонақоҳидин узга ер кўрулмаган шояд қолмади экин, Гозургоҳ ва Алишербекнинг боғчаси ва жувози когаз ва Тахти остона ва Пуликоҳ ва Каҳдистон ва Боғи Назаргоҳ ва Неъматобод ва Гозургоҳнинг хиёбони ва Султон Аҳмад мирзонинг ҳазираси ва Тахти Сафар ва Тахти Навоий ва Тахти Барғар ва Тахти Ҳожибек ва Шайхи Баҳоуддин Умар ва Шайх Зайниддин ва Мавлоно Абдурахмон Жомийнинг мазорот ва мақобирини ва намозгоҳи Мухтор ва ҳавзи Моҳиён ва Соқи Салмон ва Биллурий-ким, асли Абулвалид экандур, Имом Фахр ва Боғи Хиёбон ва мирзонинг мадорис ва мақобирини ва Гавҳаршодбегимнинг мадраса ва мақбарасини ва масжиди жомени ва Боғи Зоғон ва Боғи Нав ва Боғи Зубайда ва Султон Абусаид мирзо солгон дарвозаи Ироқнинг тошида Оқсарой ва Пўрон ва Сўфаи Тирандозон ва Чарғолонг ва Мирвоҳид ва Пулимолон ва Ҳожа Тоқ ва Боғи Сафид ва Тарабхона ва Боғи Жаҳоноро ва Кўшк ва Муқаввийхона ва Савсанихона ва дувоздах бурж ва Жаҳоноронинг шимол тарафидағи улуғ ҳавз ва тўрт тарафидағи тўрт иморат ва қалъанинг беш дарвозаси: Дарвозаи Малик ва Дарвозаи Ироқ ва Дарвозаи Фирузобод ва Дарвозаи Хуш ва Дарвозаи Қипчоқ ва Бозори Малик ва Чорсув ва Шайху-

лислоннинг мадрасаси ва Маликларнинг масжиди жомеи ва Боғи шаҳр ва Бадиуззамон мирзониинг Жўйи Инжил ёқасидаги мадрасаси ва Алишербекнинг ўлтурур уйлариким, «Унсия» дерлар, мақбара ва масжиди жомеиниким, «Қудсия» дерлар, мадрасаси ва хонақоҳиниким, «Халосия» ва «Ихлосия» дерлар, ҳаммом ва дорух-шифосиниким «Сафоия» ва «Шифоия» дерлар, борини андак фурсатта сайр қилдим.

Султон Аҳмад мирзониинг кичик қизи Маъсуама Султонбегимни онаси Ҳабиба Султонбегим бу фатаратлардин бурунроқ Хуросон олиб келгон экандур, бир кун мен окамни кўра келганда онаси била келиб, мени кўрди. Кўргач-ўқ манга хейли майл пайдо бўлди. Махфий кишилар бориб окам била, янга била, Поянда Султонбегимни ока дер эдим, Ҳабиба Султонбегимни янга дер эдим, сўзлашиб андоқ мукаррар қилдиким, менинг кейинимча янга кизини олиб Кобулга келгай.

Мени қишланг деб, Муҳаммад Бурундукбек ва Зуннунбек бажид саъй қиладурлар эди, вале қишлоқ ери ва қишламоқ асбобини яхши сомон бермайдурлар эди. Қиш бўлди ва орадаги тоғларда қорлар ёғди. Кобул тарафидин ҳануз дагдаға кўпрак бўлди. Булар не қишлоқлик ерни сомон берадур, не сомонлик ерда қишлоқ. Охир зарурат бўлди, сарих айта олмадук. Қишлоқ баҳонаси била Ҳирийдин шаъбон ойининг еттисида чиқиб, Бодғис навоҳисида ҳар юртта бирар кун, иккирар кун таваккуф қила-қила кўч қилур эдук, то вилоятларга таҳсил ва иш-куч учун борғонлар келиб қўшул-гайлар. Ул миқдор макс ва даранг бўлдиким, Лангари Мир Ғиёсдин икки-уч кўч ўтганда рамазон ойи кўрулди. Вилоятларга иш-куч учун борғон йигит-ялангдин баъзисини келиб қотилди, баъзиси йигирма кун, бир ойдин сўнг Кобулда келдилар, баъзиси қолиб мирзоларга навкар бўлдилар. Бу жумладан бир Сейдим Али дарбон эди, қолиб Бадиуззамон мирзога навкар бўлди.

Хисравшоҳ навкарларидин ҳеч кимчи онча риоят қилмайдур эдим, Жаҳонгир мирзо Ғазнини ташлаб чиққанда, Ғазнини Сейдимга берилиб эди. Ўзининг қайн иниси Дўст Ангу шайхни Ғазнига қўюб, ўзи черикка келиб эди. Филвоқе Хисравшоҳ навкарларининг орасида бу икки кишидиниким, Сейдим Али дарбон била Муҳиб Али кўрчи бўлғай, яхшироқ киши йўқ эди. Сейдим яхши ахлоқ ва атворлик киши эди. Қиличга мардона киши эди. Уйида бемажлис ва бесўхбат эмас эди, хейли саховати бор эди, ажаб кифоялик ва сомонлик киши эди, зарофат ва латофати рангин, ихтилот ва ҳикояти ширин, хушхулқ ва ҳарроф ва ҳазол киши эди. Айби бу эдиким, гузаро фосиқ ва мўғлим эди, мазҳабида инхирофи бор экандур. Бир нима мунофиқ шеvaroқ эди. Баъзи нифоқини ҳазлға ҳамл қилурлар эди, вале бечизе эмас экандур. Бадиуззамон мирзо Ҳирийни Шайбоққа олдуруб Шохбекка келганда, мирзо била Шохбекнинг орасида нифоқ омиз сўз айтқон учун ўлтуруб, Хирманд суйиға ташлатур. Муҳиб Алининг ҳикояти вақое зайлида келгусидур.

Лангари Мир Ғиёсдин ўтиб, Ғаржистоннинг яқа кентларини бостуруб Чахчаронға келилди. Лангардин ўтуб, Ғаржистон наво-

хисиди етганда, пайваста қор эди. Борғон сойи қор улугроқ бўлур эди. Чахчарон навоҳисиди худ қор отнинг тизидин юқориноқ эди. Чахчарон Зуннунбекка тааллуқ эди. Мирақжон Ирди отлиқ навқари анди эди. Зуннунбекнинг ошлиқларини тамом баҳо бериб олдуқ. Чахчарондин икки-уч кўч ўтгач, қор асру улуг бўлди: узангудин юқорноқ эди, балки ақсар ерди отнинг аёғи ерга етмас эди, яна қор доим ёғар эди. Чарокдондин ўтгач ҳам қор кўп улуг бўлди, ҳам йўл номаълум бўлди. Лангари Мир Ғиёс навоҳисиди Қобулға не йўл билди боруримизни кенгаштук. Мен ва ақсар барин эдукким, қишдур, тоғ йўлиди кўп дағдағи ва тараддудтур, Қандаҳор йўли агарчи бир нима йироқроқдур вале бетараддуд ва бедағдағи бори-лур. Қосимбек ул йўлни йироқдур, бу йўл билди борурбиз, деб кўп жаҳл қилди, бу йўлға бўлдуқ. Бир Султон отлиқ пешойи бошчи эди, қарилиғидинму ё олдорағонидинму ё қорнинг улуглиғидинму, йўлни йўқотти, бошлади олмади.

Чунки Қосимбек саёйи билди бу йўлға бўлур эдук, Қосимбек номусқа тушур, ўзи ва ўғлонлари ўқ қор гепиб йўл топиб, илгари юрурлар эди. Бир кун ҳам қор асру улуг бўлди, ҳам йўл номушах хас. Қар неча саёйлар қилдуқ боролмадуқ. Чора топа олмай ёниб, бир ўтунлуқ ерга тушур, етмиш-сексон ўбдон йигитларни таёйин қилдуқким, изимиз билди ёниб, қўл қўйи қишлоғон ҳазора-мазоридин топиб, йўл бошлагали келтургайлар. Ул борғонлар келгунча уч-тўрт кун бу юрттин кўчулмади. Борғонлар ҳам ўбдон йўл бошлар киши келтурмадилар. Таваккул қилиб, Султон Пешойини илгари солиб, ушбу йўлға-ўқ ким топа олмай ёнилиб эди, бўлдуқ. Ул неча кун бисёр ташвишлар ва машаққатлар тортулди, андоқким, муддатул-умр мунча машаққат камроқ тортилиб эди. Бу матлаъни ўшал фурсатта айтилди:

Чархнинг мен кўрмаган жавру жафоси қолдиму,
Хаста қўнғлум чекмаган дарду балоси қолдиму?

Бир ҳафтаға ёвуқ қор тепиб, кунди бир шаръий-бир ярим шаръийдин ортуқ кўчулмас эди. Қор тепар киши мен эдим, ўн-ўн беш ички билди ва Қосимбек эди, икки ўғли Тенгриберди ва Қанбар Али билди яна икки-уч навқари ҳам бор эди. Ушбу мазкур бўлғоилар яёқ юруб, қор тепар эдук, ҳар киши етти-секкиз-ўн қари илгари юруб қор тепар эди. Қар қадам қўйғонида белигача, кўксигача бота-бота қор тепар эди. Бир неча қадам борғондин сўнг илгариги кишининг ҳамли куюб турар эди, яна бир киши илгари ўтар эди, бу ўн-ўн беш-йигирма киши яёқ қорниким тепар эди, онча бўлур эдиким, бўш отни тортса бўлур эди. Бўш отни тортилур эди, узангусигача, қоптолигача қўйи-қўйи, бота-бота бу бўш от ҳам ўн-ўн беш қадамча йўл юруб толиқур эди. Бу отни ёқаға тортиб, яна бир бўш отни илгари тортилур эди. Ушбу дастур билди биз ўн-ўн беш-йигирма киши ўқ қор тептук. Ушбу ўн-ўн беш-йигирма кишининг отлари ўқ илгари тортилди, ўзга тамом ўбдон ўбдон йигитлар ва бек отонғонлар отларидин ҳам түшмай, тайёр тепилган ва босилғон йўлға кириб, бошларин қўйи солиб келурлар эди. Маҳал ул эмас

эдиким, кишиға таклиф ва зуре қилилғай, ҳар кимнинг ҳиммат ва журъати бўлса бундоқ ишларни ўзи тилаб қилур.

Ушбу тарийк била қор тепиб, йўл қилиб, Инжукон ердин уч-тўрт кунда кўтали Зарриннинг тубига ҳаволи Қутий деган ҳаволға келдүк. Ушбу кун ғариб чоқкун била қор ёғар эди. Андоқким, борчаға ўлум ваҳми бўлди. Ул эл тоғдағи гор ва ковокларни ҳавол дерлар; бу ҳаволға етганда чоқкун беҳад тез бўлди. Ушбу ҳавол қошида-ўк тушулди. Қор улук, йўл якраҳа, тепилган-босилган йўл била ҳам от баҳейла борадур. Кўнлар гоят қисқалиққа илгариги киши ёруг чоқта ҳавол олиға келдилар, намози шом, намози хуфтанғача эл кела қолди. Андин сўнгра турғон ерда-ўк тушди. Кўп эл от устида-ўк тонг оттурди, ҳавол торроқ кўрунди. Мен ҳаволнинг оғзида курак олиб, қор кураб, ўзумға бир такия миқдори ер ясадим, қорни кўкусгача қоздим, ҳануз ерга етмайдур эди. Бир нима елга паноҳ бўлди, ўшанда-ўк ўлтурдим. Ҳар неча дедиларким, ҳаволға боринг, бормадим. Кўнгулға кечтиким, борча эл қорда ва чоқкунда, мен иссиқ уйда ва истироҳат била мунда борча улус ташвиш била машаққатта, мен мунда уйку била фароғатда. Мурув-ваттин йироқ ва ҳамжихатлиқдин қироқ ишдур. Мен ҳам ҳар ташвиш ва машаққат бўлса кўрайин, ҳар нечук эл тоқат қилиб турса турайин, бир форси масал бор: «Марг бо ёрон сураст».¹ Ўшандоқ чоқкунда қозгон, ясагон чуқурда ўлтурдум, намози хуфтанғача қор онча чоқулаб ёғдиким, мен энгашиб ўлтуруб эдим, орқамға ва бошимға ва қулоқларимнинг устига тўрт эллик қор бор эди.

Ўшул кеча қулогимға совуқ таъсир қилди. Намози хуфтанда горни яхши мулоҳаза қилғонлар қичқириштиларким, ҳавол асру кенг ҳаволдур, бу элга тамом ер бор, муники эшиттим, устумдағи қор-борни силкиб, ҳаволға келдим, ҳавол навоҳисидағи йигитларни ҳам тиладим: қирқ-эллик кишиға фароғат била ер пайдо бўлди, озук ва яхни ва қовурдоқ ва ҳар нимаким ҳозир эди, ҳар кимнинг ким бор эди, келтурдилар. Мундоқ совуқ ва қор ва чоқкунда ажаб иссиқ ва амин ва фароғатлик ерга келдүк.

Тонгласиға қор ва чоқкун турди. Эрта кўчуб, ўшул дастур била қор тепиб, йўл ясаб, добон устиға чиқтүк. Йўл худ қирлаб юққори чиқар экандур. Кўтали Заррин дер эмишлар. Биз юққори чикмай дара қуйи-ўк индүк, добондин тубига етгунча кун кеч бўлди, дара оғзида-ўк қўндүк. Ул ақшом кўп қаттиқ совуқ эди, асру кўп машаққат ва суубат била ул ақшомни ўтқардүк. Кўп кишининг илик-оёгин совуқ элтти. Кепакнинг аёгин. Суюндүк туркман илигин, яна Ахийнинг аёгин ўшул кеча совуқ элтти.

Эртасиға дара қуйиға-ўк юрудүк, бовужуд йўл бу эмас эканини билиб, кўруб, таваккул қилиб, дара қуйи-ўк юрулди, ямон учма, секиртма ерлардин тушулди. Кеча намози шом эдиким, даранинг оғзиға чиқтүк.

Ҳеч қари-улук ёд билмаским, бу кўталнинг мундоқ улук қори бор эрконда киши убур эгмиш бўлғай, балки бу фаслда маълум

¹ «Дўстлар билан биргаликдағи ўлим тўйдир».

эмаским, бу куталдин убур этмак кишининг кунглига етмиш булғай. Агарчи улуг қордин неча кун ҳейли ташвиш кўрдук, вале охир ушбу улуг қор сабабидин ўзумизни манзилга еткурдук. Нечунким агар мундоқ улуг қор бўлмаса, андоқ берах учма ва секритмадин ким ўта олғай эди, балки агар улуг қор бўлмаса аввалги учмада-ўқ элнинг от ва теваси тамом қолғай эди.

Ҳар неку баде ки дар шумор аст,
То дар нигари салоҳи кор аст¹.

Намози хуфтан бўлуб эдиким, Яка ўлангга келиб туштук. Яка ўланг эли биз келиб тушганда-ўқ хабар топтилар. Иссиқ уйлар, семиз қўйлар, отқа ўт ва бўрсу бениҳоят, ўт ёқмоққа ўтун ва тезакка не ҳад ва не ғоят, андоқ совуқ ва қордин қутулуб, мундоқ кенг ва иссиқ уйлар топмоқ, андоқ машаққат ва балодин халос бўлуб, мундоқ қалин нон ва семиз қўйлар топмоқ ҳузуредурким, мундоқ машаққатларни кўрганлар билур, фарогатедурким, мундоқ балолар кечурганлар (билур). Хотиржамъ ва қўнгул тинч бир кун Яка ўлангда таваккуф қилдук. Яка ўлангдин қўчуб, икки йиғоч йўл келиб тушулди. Тонгласи рамазон ийди бўлди. Бомиён била юруб, Шибарту қўталидин ошиб, Жинглак етмай тушулди. Туркман ҳазораси кўчлари ва моллари била йўлимизнинг устида-ўқ кишлагон экандур. Биздан асло хабарлари йўқ. Тингласи қўчуб келурда буларнинг оғил ва олачуқларининг орасига кела туштук. Икки-уч бўлак оғил толон ва торожға борди, ўзгалари уй ва рўзгорни солиб, ўғлон-ушоғин олиб, тоққа торттилар. Илгаридин хабар келдиким, бир неча ҳазора черик элини олини тўсуб, ўқлашиб кишини ўтғали қўймайдурлар. Бу хабар келгач, илдам-ўқ юрудум, етиб кўрдум эрса, танги ҳам эмас, бир неча ҳазора бир тумшукдин келиб ўқ қўядурлар, пул тир йиғилиб турубтур ўбдон-ўбдон йигитлардек.

Шеър:

Қаросин ёғининг кўрубтурлар,
Дангу хайрон боқиб турубтурлар.
Мен етиб тез ул сари юрудум.
Юру-юру деб, илгари юрудум.
Ғаразим элни тез қилмоқ эди,
Ёғий била ситез қилмоқ эди.
Тез этиб элни, торттим ўзни,
Ҳеч ким ҳам эшитмади сўзни,
Йўқ эди, жибау кежиму яроқ,
Менда бор эрди минг ўқу садоқ,
Турдум эрса тамом эл турди,
Ёғий гўё буларни ўлтурди.
Сен навкарким, қилурсен онинг учун,
Яроғи бир маҳалда жопинг учун

¹ Ҳар бир юзага келган яхши-ёмонлиқни текшириб қарасанг, турмуш учун хайриятлидир.

Йўқки навкар туруб беги юруғай,
 Навкар осудаву беги чуруғай.
 Навкареким, бу таврдур не осик,
 Не ишингга ярар не ошқа қотик,
 Охир от солдим, илгари юрудум.
 Сурубон тоғқа юққори юрудум,
 Мени кўруб юруди эл доғи,
 Қолди элдин кейинга қўрқоғи.
 Етибон тез тоғқа тормоштук,
 Ўқиға боқмайин юруб оштук,
 Гаҳи отгин тушуб, гаҳи отлик,
 Юрубон илгарига журъатлик,
 Ёғий ҳам тоғдин ўк қўяр эди,
 Зўр кўргач солиб юруберди.
 Тоғқа чиқтук ҳазорани қовлаб,
 Қийру қўлда кийик киби овлаб,
 Дориғонни кийикдек отқуладук,
 Талабон молу қўйини бўладук,
 Қирибон туркман ҳазорасини,
 Айладук банд киши қарасини
 Эр атоғлиқни дастигир эттук,
 Аҳлу авлодини асир эттук.

Ҳазора молидин мен ҳам бир пора ўй йиғиштурдум. Ерак тағойиға тошшуруб, ўзум илгари ўтуб, қирлар била, қўллар била юруб, ҳазораларнинг от ва қўйларини суруб, Темурбек лангарига келтуруб туштук. Туркман ҳазорасининг ўн тўрт-ўн беш саркаши ва раҳзан улуғларидин иликка тушуб эди. Хаёлимда бу эдиким, тушган юртта турлук-турлук азоб ва уқубат била ултургайларким, жамиъ раҳзан ва саркашларға ибрат бўлғай. Йўлда Қосимбекка йўлуқуб, бемавқий тараҳҳум қилиб, халос қилибтур.

Замини шўру сунбул бар наёрад,
 Дар ў тухми амал зое магардон.
 Нақўи бо бадон қардан чунонаст,
 Ки банд қардан бажои некмардон.¹

Асирларни ҳам тараҳҳум қилиб, озод қилилди. Ушбу туркман ҳазорасини чопқонда эшитилдиким, Муҳаммад Ҳусайн мирзо дуғлат яна Султон Санжар барлос ва жамиъ Кобулда қолғон мўғулларни ўзларига тортиб, Мирзохонни подшоҳ қилиб, Кобулни қабабтурлар. Эл орасида бу хабарни солибтурларким, Бадиуззамон ва Музаффар мирзо подшоҳни тутуб, Ҳирийнинг қалъаи Ихтиёриддиниғаким, ҳоло Олақўрғонға машҳурдур, чиқорибтурлар. Кобул қўрғонида Мулло Бобойи Пашоғарий халифа ва Муҳиб Али қўрчи ва Аҳмад Юсуф ва Аҳмад Қосим бошлиқлар эди, булар яхши бордилар. Қўрғонни мазбут ва мустаҳкам қилиб асрадилар.

¹ Шўр тупроқ ерда сунбул битмайди, ундай ерда умид уруғини нобуд қилма. Шунга ўхшаш, ёмонларга яхшилик қилиш ва яхшиларга ёмонлик қилиш ҳам ўрнида бўлмайди.

Темурбек лангаридин Муҳаммад Андижоний отлиқ Қосимбекнинг навқари Тўқбойдин Қобулдон бекларга бу ерга келганимизнинг қайфияти битиб йибордук. Андоқ муқаррар бўлдим, Ғурбанд тағсидин чиқиб, аларнинг устига илғағумиздур. Нишона бу бўлсунким. Манор тоғидин ўтгач-ўқ, улуг ўт ёидургумиздур. Сизлар ҳам аркта эски кўшкнинг устидаким, ҳоло хазинадур, улуг ўт ёндуронгиз, то билгайбизким, бизнинг келганимизни билибсизлар. Биз бу соридин етгач, сиз ичкаридин чиқиб, илигингиздин келурини тақсир қилманг. Бу сўзларни буттуруб, Муҳаммад Андижонийни йиборилди.

Тонгласи Лангардин отланиб, Уштур шаҳр тўғрисиға тушудди, андин эрта отланиб, тушқа ёвуқ Ғурбанд тағсидин чиқиб, қўруқ бошида тушдук. От сугориб, отни тиндуруб, намози пешин кўпрук бошидин отландук. Тутқовулгача қор йўқ эди. Тутқовулдин ўта борғон сари қор улурок бўлди. Замма яхши била Манор орасида андоқ совуқ эдиким, муддатул-умр онча совуқ кам кўрулуб эди.

Аҳмад ясовул била Қора Аҳмад юртчини дағи Қобулдағи бекларга йиборилдиким. ўшул миод била келдук, воқиф ва мардона бўлуиғ.

Манор тоғидин ўтуб, доманада тушуб, совуқдин бетоқат бўлуб, ўтлар ёкдуруб исиндук. Агарчи ўт ёндурур маҳал эмас эди, совуқ зарбидин бетоқат бўлуб, ўт ёндурулди. Тонг ота ёвушуб эдиким, Манор тоғининг доманасидин отландук. Манор била Қобулнинг орасида қор отнинг гизида бор эди. Қотқон бўлуб эди, йўлдин чиққон киши ташвиш била юрур эди. Бу ораликни тамом чубуруб келдук, бу жиҳаттин фарз вақтида Қобулға баҳейла еттук. Бибимоҳрўйға стардин буруроқ арқтин улуг ўт чиқти, маълум бўлдим, хабардор бўлмишлар. Сайид Қосимнинг кўпругиға ета Ширим тағойи била бурунгор кишисини Мулло бобонинг кўпруги сари йиборилди. Жувоиғор ва гўл Бобо Лўли йўла била бўлдук. Ул маҳалда Халифанин боғинин ўрунида бир кичикроқ боқча эди. Улугбек мирзо солиб эди, Лангар йўсундук. Агарчи дарахт ва йиғочи қолмайдур эди, вале муҳаввағаси бор эди. Мирзохон анда ўлтуруб эди.

Муҳаммад Ҳусайн мирзо Улугбек мирзо солғон Боғи Биҳиштта эди. Мен Мулло Бобо боғининг кўча тарафидағи ғуристонға етиб эдимким, тезлик қилиб илгари борғонларни уруб, ёидуруб, бизга тиктилар. Илгари бориб Мирзохон ўлтурғон хавлиға кирганлар тўрт киши эди: бир Сайид Қосим эшик оқо эди, яна бир Қанбар Али Қосимбек эди, яна бир Шерқули қоровул мўғул эди, яна бир Султон Аҳмад мўғул эди, Шерқулинин жамоатидин эди.

Бу тўрт киши етган била бетаҳоши-ўқ Мирзохон ўлтурғон хавлиға кирарлар, гавго бўлур. Мирзохон бир отқа миниб қочиб чиқар, Абулҳасан Қулбегининг иниси Муҳаммад Ҳусайн ҳам Мирзохонга навқар бўлуб эди, бу тўрт кишидин Шерқулини чопиб йиқор, бошини кесар маҳалда халос бўлур, бу тўрт киши қилич еб, ўқ еб, яралук бўлуб, мазкур бўлғон ерда бизга текилиб келдилар. Тор кўчада отлиқ эл текилдилар, турдилар, не илгари юруй оладурлар, не кейинга ёна оладурлар.

Мен ёвуғумдағи йигитларға дедимким: тушуб зўрланг, Дўст

Носир, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Бобо Шерзод, Шоҳ Муҳаммад¹ ва яна бир неча йигит тушуб юруб ўқ қўйдилар. Ёғий қоча берди, қўрғондагиларни қўз туттук, иш вақтида етиша олмадилар, ёғийни тебратгандин сўнг бирин-икин чопишиб кела бошладдилар. Ҳаиуз Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа кирмайдур эдимким, қўрғондаги элдин Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф келди, менинг била ҳамроҳ-ўқ Мирзохон ўлтурғон боққа кирдук. Кўрдум, Мирзохон йўқтур, қочиб чиқибтур, тез-ўқ ёндим. Аҳмад Юсуф менинг сўнгимча эди. Чорбоғининг эшигининг Дўст Сарипулзий пиёдаким, Кобулда мардоналиғи жиҳатидин риоят қилиб, қутволлиқ мансабини бериб, Кобулда қўюлуб эди, яланғоч қилич иликда кириб келди. Манга-ўқ тикилиб келадур, мен жиба кийиб эдим, гарбичи боғламайдур эдим, дубулға ҳам киймайдур эдим. Бир неча қичкирар эдим: «Ҳай, Дўст, ҳай Дўст», деб, Аҳмад Юсуф ҳам қичкирди. Мен совуққа ва қорға қўнганимдинму, мени танимади ё уруш изтиробидинму эди, бетаҳоши яланг бозумға-ўқ қилич солди, тенгри инояти эди, сари мўс қор қилмади.

Агар теғи олам бижунбад зи жой
Набуррад раге то наҳоҳад худой...²

Андин чиқиб Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон Боғи Биҳиштға келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо қочиб чиқиб, ёшинғондур. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон боғчанинг раҳнасида етти-секкиз ўқлук, ёйлиқ киши турубтур, мен бу кишиларнинг устиға отимни пошна қилиб етгим, тўхтаи олмадилар, қоча бердилар, мен етиб, бирига қилич солдим, андоқ юмаланиб бордиким, тасаввур қилдимким, магар боши учуб кетти. Ўта чиқтим, мен қилич солғон киши Мирзохоннинг қўқалтоғи Тулак қўқалтош экандур. Қилич эғнига тушган экандур. Муҳаммад Ҳусайн мирзо ўлтурғон уйларнинг эшигига етганда том устидин бир мўғулким, менинг навкарим эди, мен ани танир эдим, эшиклик, тувурлук ердин тортти ўқни юзумға, ул тарафдин, бу тарафдин ҳай ҳай, подшоҳдур дейиштилар, ўқни ёндуруб солиб қочти, ўқ отмоқтин ҳам иш ўтуб эди. Мирзоси, сардорлари қочти, гирифтор бўлди, ким учун ўқ отар ушбу ерда.

Султон Санжар барлосниким, риоят қилиб Нингнаҳор туманини анга иноят қилиб эдим, ул ҳам бу фитнада булар била шарик эди, тутуб бўйини боғлаб келтурдилар, музтариб бўлуб қичкирадурким:— Ҳай менда не гуноҳ. Гуноҳ мундин ортуқ бўлурмуким, бу жамиъ била ҳамжиҳат ва ҳаммашваратлардин бир улўғроғи сен. Чун хон додамнинг волидаси Шохбегим ҳоҳарзодаси бўлур эди, буюрдумким, мундоқ беиззатона кездурманг, ўлум йўқтур.

Мундин чиқиб Аҳмад Қосим қўҳбўрни ва неким қўрғондаги беклардин бири ул эди, бир пора йигитлар била Мирзохоннинг сўнгича йибордим. Ушбу Боғи Биҳишт ёнида Шохбегим ва хоним уйлар ясаб ўлтуруб эдилар, бу боғдин чиқиб, Шохбегимни ва хо-

¹ Д. б. Шоҳ Маҳмуд.

² Агар олам тиги ўз жойидан қўзғалса, худо хоҳламаса бирор томирин ҳам қирқолмайди.

нимни кўра бордим, шаҳр эли қора таёқ ҳужум қилибтурлар. Гуша ва канорда эл тутмоққа, мол таламоққа илик қўюбтурлар, кишилар қўюб барча элни уруб-суруб чиқорилди.

Шоҳбегим ва хоним бир уйда ўлтуруб эдилар. Дойимги ерда тушуб, келиб бурунғидек адаб ва таъзим била юруб кўруштум, Шоҳбегим ва хоним беҳад ва беқиёс музтариб ва мунфаил ва сарафганда ва хижил бўлубтурлар, не маъқул узр айта оладурлар, не мушфиқона сўрмоқ тарҳин сола оладурлар. Булардин тамаим мундоқ эмас эди. Бу жамъ бир бадбахтлик мақомида бўлсалар эди, андоқ эмас эдиким, бегимнинг, хонимнинг сўзларига кулоқ солмағайлар эди. Мирзохон худ шоҳбегимнинг туққон набираси кеча ва кундуз бегим қошида бўлур, сўзларига кирмаса, Мирзохонни қўймай ўзларининг қошида сақласа худ бўлур эди.

Неча қатла ҳам ким, замона ноҳамворлигининг ва даврон носозкорлигининг ва тахт ва мулк ва навкар ва савдардин айрилиб, аларга илтижо этдим, онам ҳам борди, ҳеч навъ риояте ва шафқате кўрмадук. Менинг иним Мирзохоннинг ва онаси Султон Нигорхонимнинг айн ва маъмур вилоятлари бор эди, мен ва онам вилоят худ турсун, бир кент ва бир неча қуш эгаси бўла олмадук. Менинг онам Юнусхон қизи ва мен набираси эмасму эдим. Ул табақадин ҳар кимки менинг сарвақтимга тушти, илгимдин келганча туққонлиқни ва яхшилиқни бажо келтурдим, нечукким Шоҳбегим келдилар. Памғоиникам, Кобулнинг аъло ерларидиндур, бердим. Яна ҳар навъ фарзандлик ва хизматгорликта тақсире қилмадим.

Султон Саидхон Қошғар хоии беш-олти яёқ-яланг била келди, туққон иниларимдек кўруб Ламғои туманларидин Мандровар туманини бердим. Шоҳ Исмоил Шайбонийхонни Марвда олғонда Қундузғаким, ўттум, Андижои вилояти менинг сори боқиб, баъзи доруғаларини қавлаб, баъзи ерларини беркитиб, манга киши йибордилар. Мен Султон Саидхонга бори навкарларимни топшуруб, кўмак қўшуб, зоду буд Андижон вилоятини бағишлаб, хон қилиб йибордим.

Бу тарихгача ҳам ул табақадин ҳар кимки келди, ўз туққонларимдин ўзга кўрмадим. Нечукким Чин Темур султон ва Эсан Темур султон ва Тўхта¹ султон ва Бобо султон бу тарихда менинг қошимдадурлар, барчани ўз туққонларимдин яхшироқ кўруб, риоят ва шафқатлар қилибтурмен.

Бу битилганлардин ғараз шикоят эмас, рост ҳикояттурким, битибтурмен. Бу мастур бўлгонлардин мақсуд ўзнинг таърифи эмас, баёни воқеи бу эдиким, таҳрир этибтурмен. Чун бу тарихда андоқ илтизом қилилибтурким, ҳар сўзнинг ростини битилгай ва ҳар ишнинг баёни воқеини таҳрир этилгай. Ложарам ота-оғадин² ҳар яхшилиқ ва ямонлиғким шое эди, тақрир қилдим ва қариндош ва бегонадин ҳар айб ва ҳуарким баёни воқеи эди, таҳрир айладим. Ўқуғувчи маъзур тутсун, эшитгувчи таарруз мақомидин ўтсун.

Мундин қўнуб Мирзохон ўлтурғон чорбоғқа келиб, вилоятларга ва аймоқ ва аҳшомга фатҳномалар йиборилди. Андин сўнг отланиб

¹ Қ. б. — Тўхта Буға.

² Қ. б. — ини-оғадин.

аркка келдим, Муҳаммад Ҳусайн мирзо хонимнинг тушакхонасиға қўркунчдин қочиб кириб, тушакнинг бўғжамасиға ўзини боғлатибтур. Қўрғондагилардин Мирим девонии ва яна баъзини қўйдуқким, бу уйларни ахтариб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони топиб келтургайлар. Хонимнинг эшигига келиб, дуруштроқ, беадабонароқ сўзлар айтибтур. Боре баҳархол Муҳаммад Ҳусайн мирзони хонимнинг тушакхонасидин топиб, аркта менинг кошимға келтурдилар. Мен бурунғидек ўқ таъзим қилиб қўптур, хейли ҳам дурушт юзга келмадим. Муҳаммад Ҳусайн мирзоким мундоқ зишт ва шаниъ ҳаракотга иқдом қилди ва бу навъ шўр ва фитна ангиз ва бунёдиға эҳтимом айлади, агар пора-пора қилсам, ери бор эди, турлуктурлук азобу уқубат била ўлмакка сазовор эди, чун орада бир навъ уруғлук бўлуб эди, менинг туққон холам Хўб Нигорхонимдин ўғлонлари ва қизлари бор эди, бу ҳуқуқни ёд қилиб, Муҳаммад Ҳусайн мирзони озод қилдим. Хуросон сари рухсат берилди, бу бемурувват ва ҳақношунос киши менинг мундоқ яхшилиғиминким, жонини бағишладим, билкул унутуб, Шайбонийхон қошида мендин ғийбатлар ва шикоятлар қилибтур. Оз фурсат ўтмадиким, Шайбонийхон-оқ ўлтуруб, жазосиға еткурди.

Ту бад қунандаи худро ба рўзгор супор,
Ки рўзгор туро чокарест кина гузор.¹

Аҳмад Қосим қўхбур ва яна баъзи бир неча йигитниким, Мирзохоннинг сўнгича йиборилиб эди, Қарга булоқ пушталарида Мирзохонға етарлар, қоча ҳам олмас, илик тебратгуича қувват ва журъати ҳам йўқ эди, олиб келдилар. Мен эски девонхонанинг шарқи шимолий сориғи айвонида ўлтуруб эдим. Мен дедимки:— Кел, қўрушалинг. Олдарағондин юкунуб келгунча икки қатла йиқилди. Қўрушгандин сўнг, ёнимда ўлтурғузуб, кўнгул бердим. Шарбат келтурдилар. Мирзохоннинг дафъи таваҳҳумиға шарбатни аввал ўзум ичиб, анга бердим. Чун Мирзохонга кирган сипоҳи ва раият ва мўғул ва чигатой мутаваҳҳим ва музабзаб эдилар. Неча кун эҳтиётни маръи тутуб, Мирзохоннинг эғачисининг уйида ўқ буюрдуқким, бўлғой. Бу мазкур бўлғон эл ва улусдин чун хануз дағдаға ва тараддуд бор эди. Мирзохоннинг Қобулда бўлмоғини салоҳ кўрмай, бир неча кундин сўнг Хуросон сари рухсат берилди.

Буларға рухсат бергандин сўнг Борон ва Чоштуба ва Гулбаҳор доманаси сайриға бордук. Баҳорлар Борон ёзиси ва Чоштуба дашти ва Гулбаҳор доманаси бисёр хўб бўлур. Сабзаси Қобул вилоятининг ўзга ерлариға боқа, хейли яхши бўлур, турлук-турлук лолалар очилур, бир қатла лола анвоини буюрдумким, санадилар. ўтгуз тўрт навъ лола чиқти, нечукким бу ерларни таърифидида бир байте айтилиб эди:

¹ Сен ўзингга ёмонлик қилгани турмушга топшир, турмуш сенинг ўч олувчи хизматкорингдир.

Сабзау гуллар била жаннат бўлур Кобул баҳор
Хосса бу мавсумда Борон ёзисию Гулбаҳор,
Ушбу сайр келганда бу ғазални тугаттим,
Менинг кўнглумки гулнинг ғунчасидек тах-батах қондур
Агар юз минг баҳор ўлса очилмоғи не имқондур.

Филвоқе баҳорлар сайр қилмоққа ва қуш солмоққа ва қуш от-моққа бу ерларгача ер кам-оқ бўлғай, нечукким, Кобул ва Ғазни вилоятининг таъриф ва тавсифида шаммаи мазкур ва мастур бўлди.

Ушбу йил Носир мирзонинг ва тарбияткардаларининг ихтилот ва маошидин Бадахшон бесклариким, Муҳаммад кўрчи ва Муборак шоҳ ва Зубайр ва Жаҳонгир бўлғай, ранжида балки ёғий бўлдилар. Барча иттифоқ қилиб, черик тортиб, Кўкча суйининг Яфтал ва Роғ сори тузи била отлиқ-яёқни йиғиб, ясоб пушталар била Хамчоннинг ёвугига келдилар. Носир мирзо ва қошидағи бетажриба йигитлар андиша ва мулоҳаза қилмай, булар била урушқа пушталарда келиб урушурлар. Ери буртоғя яёғи қалин бир-икки қатла от солғонда тўхтаб урубки ёндурурлар, бўлдура олмаслар, қоча берулар. Бадахшонийлар Носир мирзони босиб бўлғон тавобий ва лавоҳиқини толон-торож қилдилар.

Носир мирзо ёвуғидагилари била бостуруб, талатиб, Ишкамиш ва Норин била Келогой келиб, Қизил сув юққори-ўқ юруб, Обдара йўли била кириб, Шибарту кўталидин ошиб, Кобулға етмиш-саксон талатғон, олдурғон, оч-яланғоч навкар-савдари била келди. Ажаб қодиредур, икки-уч йил мундин бурун Носир мирзо тамом эл ва улусни кўчуруб суруб, Кобулдин ёғийкиб чиқиб, Бадахшонға етиб, дара ва кўрғонларини беркитиб, не хаёллар била юруб эди, бурунғи қилғонларидин сарафганда ва хижил ул навъ айрилғонларидин шарманда ва мунфаил бўллубтур. Мен доғи ҳеч навъ юзига келмадим. Яхши сўруб-истаб инфиолдин чиқордим.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА АШАРА ВА

ТИСЪА МИНА¹

Ғилжини чоғмоқ давдағаси била Қобулдин отланилди. Саридехга тушганда хабар келтурдиларким, Мағит ва Секонадаким, Саридехдин бир йиғоч бўлмай, қалин Махманд тоғил ўлтурубтур. Бўлғон беклар ва йиғилар бари бўдиларким, Махмандни чоғмоқ керак. Мен дедимким: Раво бўлмайму, не аламист била отлангайбиз, мақсадқа етмай ўз раиятимизни ўқ чоғиб ёйгайбиз. Бу иш мумкин эмас.

Саридехдин отланиб, Каттавоз тузми кеча била қоронғуда тай қилдук. Қон-қоронғу кеча, туштўз ер, не тоғ ва пушта кўрунадур, не йўл ва не маълум бўладур, ҳеч ким билимай олмади. Охир мен-ўқ бошладим, бир икки қатла бу ғароҳни отиб одим: ўшул қиёс била қутбни ўнг яғришимиз олиб тебравдим, тоғри рост келтурди. Рост Қиёқту ва Улобату рудина-ўқ келдишим, Ўлжик ўлтургон ергаким. Хожа Исмоил сарияти бўлғав, шох рудини йўл чиқар. Ул рўдта тушуб, ўзумиз ва оғримиз бир замон уюхлаб, дам олиб, тоғ отқонда андин тебравдук.

Офтоб чиқиб эдиким, бу пушталардин ва қўшлардин тузга чиқғоч, Ғилжининг қорасиму ё тутушиму кўрунди. Ўхуд черик эли тамом чоғқун қўйдилар, бир икки ағруҳига чоғиб, қинини, отни ўқлаб, элини тийдим. мундоқ ишдаврез беш-олти минг чоғқун қўйғон черикнинг тиймонининг хейли ашқоли² бор, тенгри рост келтурди, черик тийиди. Яна бир шаръийга ёвуқ йўл келиб, афғоннинг қорасини кўруб, чоғқун қўюли қалин қўй бу чоғқунда тушти. Ҳеч чоғқунда мунча қалин қўй тушган эмас эди.

Молни ёндуруб тушганди сўнг, ҳар тариққа бўлак-бўлак келиб, тузга тушуб, уруш анғизи қилдилар. Бир бўлакни баъзи беклар ва ичкилар бориб, ариқ олиб, тамом ўлтурдилар. Яна бир бўлагини Носир мирзо оғлашиб, боришини қирди. Ушан афғонларнинг бошини қалла манора қўйориди. Дўст шўдаи қутволнингким оти мазкур бўлуб эди, оёғига ўқ тегиб, Қобулга келганда ўлди. Хожа Исмоилдин қўчуб, Улобагга келиб тушдук.

¹ Тўққиз юз ўн учинчи (1507—1508) йил воқеалари.

² Қ. б. — эмағил.

Мунда фармон бўлдимки, баъзи беклар ва ичкилар юруб, эҳтимом қилиб, бу ғанойимнинг хумсини олғайлар. Қосимбек ва баъзилардин риюят қилиб, хумсин олмадук. Қаламға келган хумс ўн олти минг қўй чиқтиким, сексон мингнинг хумси бўлғай. Талаф бўлгон ва риюят қилгон била бир лак қўйда ҳеч сўз йўқ эди.

Ул юрттин эрта била отланиб, Каттавоз¹ тузида ов учун чарга қўюлди. Бу даштнинг ҳамеша кийик ва қулони семиз бўлур ва қўп бўлур², чарга орасига қулон ва кийик қалин кирди. Қалин қулон ва кийик ўлтурдилар. Ов асносида бир қулоннинг сўнгича чоптим, ёвуқроқ етиб, бир ўқ урдум, яна бир ўқ ҳам урдум, вале бу захмлар -йиқилғуча кори эмас эди. Бу икки захмининг зарбидин бурунги югуришидин охиштароқ бўлди. Пошна қилдим, яқин сиғиниб келиб, икки қулоғидин кейинги чаккасига-ўқ чоптим, кекиртаки-ўқ илиниб қолди, қиличим хейли яхши кести. Ғариб семиз қулон эди, қазиси кишининг бир қаришидин жузъи камрак бўлғай эди. Ширим тағойи ва баъзи Мўғулистон кийигини кўрганлар таажжуб қилиб, дедиларким: Мўғулистонда ҳам мунча семиз кийик кам кўрубтурбиз. Букун ҳам яна бир қулон оттим, ушбу овда тушган қулон ва кийик аксари семиз эди, вале ҳеч қайсиси мен ўлтурғон қулонча семиз эмас эди.

Бу чопқундин ёниб келиб, Кобул туштук. Ўтган йилнинг оёғида Шайбоқхон Самарқанддин Хуросон доияси била черик отланди. Шоҳ Мансур бахши... намак ҳаромким, Андхуд анда эди, Шайбоқхонға кишилар йибориб, Шайбоқхонни отланмоққа тезрак қилибтур, Андхуд навоҳисига келгонда бу... ўзбакка киши йиборибтурмен деб, эътимод қилиб, ясаниб, бошига ўтаға санчиб, пешкаш тортиқ олиб чиқорда бошсиз ўзбак туш-тушидин рез қилиб³, бу гандани ва тортиқ ва пешкаш ва киши-корасини тирт-пирт қилибтурлар.

Бадиуззамон мирзо ва Музаффар мирзо ва Муҳаммад Бурундуқ барлос ва Зуннун арғун бори Бобохоки навоҳисида черик била ўлтуруб эдилар, не урушмоққа озим эдилар, не қўргон беркитмакка жозим, ҳеч ишни мушаххас қилмай, ҳеч ишнинг қилурин муҳаққак, билмай саросимавор ўлтуруб эдилар. Муҳаммад Бурундуқбек ҳисоб билур киши эди, ул дегандурким: Музаффар мирзо ва мен Ҳирийнинг қўрғоини беркиталин⁴. Бадиуззамон мирзо била Зуннунбек Ҳирийнинг атроф ва новаҳисидаги тоғларға бориб, Систондин Султон Али арғунни, Қандихор ва Замиңи Довардин Шоҳбекни ва Муқимни чериклари била келтуруб ўзларига қўшсунлар. Неким бўлгон ҳазора ва нақдарий черикларини йиғиб мустаид ва мукаммал юрсунлар.⁵ Ғанимнинг худ тоққа бормоги мушқилдур. Ташқариғи черикнинг дағдағасидин қўрғон устига

¹ Л. б.— Каттавод.

² Л. б.— бу ибора тушган.

³ Қ. б.— гиғилишиб.

⁴ Қ. б.— Ҳирий қалъасини мазбут қилурмиз.

⁵ Қ. б.— чериклари бўлса йиғиштуруб, Қўхистонда мустаид ва мукаммал бўлуб турсунлар.

ҳам кела олмас, ҳўб этибдур. Ҳисоблиқ раъй хотириға етибтур. Зуннун арғун агарчи мардона киши эрди, вале хасис ва молдўст ва раъй ва ҳисобдин йироқроқ ва ковоқрак ва телбарак киши эди. Бу фурсатлардаким, Ҳирийда оға-ини ширкат била подшоҳ эдилар. Бадиуззамон мирзо қошида бу соҳиби ихтиёр эди, нечуким мазкур бўлди, молдўстлиғи жиҳатидин Муҳаммад Бурундукнинг шаҳрда турмоғиға рози бўлмади, ўзи шаҳрда турар ҳаёл қилди, ани ҳам ўхшата олмади. Анинг гуллуқ ва телбалиғиға ҳеч нима мундин яхшироқ далил бўлурмиким, зарроқ ва таммоъ элнинг ёлғон ва хушомадин қабул қилиб, ўзини фазихат ва расво қилди.

Тафсили будурким, Ҳирийда мундоқким ихтиёр ва эътибор бўлди, бир неча шайх ва мулло анга келиб дерларким, Қутб бизнинг била ихтилот қиладур, санга «Ҳизабруллоҳ» лақаб бўлди, сен ўзбакни олғунгдур. Бу сўзга инониб, бўйиға фўта солиб, шукрлар қилибтур. Ушбу жиҳатлардин Муҳаммад Бурундукнинг маъқул раъйи била амал қилмай, не кўрғон ишини мазбут қилибтур, не уруш яроғини марбут, не қоровул, не чиғдовулким ёғий келуридин огоҳ қилғай, не ясолда тартиб ва насақким ёғий келса уруш хотирхоҳ қилғай.

Шайбоқхон муҳаррам ойида Мурғобдин ўтуб, Серкой¹ навоҳисига ёвуқ етганда-ўқ хабардор бўлурлар, саросима бўлуб, ҳеч иш қила олмаслар, не элни йиға олурлар, не ясолни қила олурлар, тушлук-тушидин юрўй берурлар. Зуннун арғун ушбу хушомадға ғарра бўлуб, қирқ-эллик минг ўзбакнинг ўтрусида юз-юз элликча кишиси била Қароработга турар. Қалин киш етган била-ўқ олиб тебралар. Зуннунни олиб, ўлтуруб бошини кестилар.

Мирзоларнинг она ва эгачи-сингил ва ҳарамлари ва хаво-тинлари тамом қалъаи Ихтиёриддинда эдиким, Олақўрғонға машхурдур, мирзолар кеч шаҳрға етарлар, ярим кечагача отларини тиндуруб, уюхларлар, саҳар вақти солиб тебралар. Қўрғон беркутурни худ ҳаёл қила олмаслар. Мунча фурсат ва фуржада она ва эгачи-сингилни ва куч ва ўғлон-ушоқни ҳам олиб чиқмай, ўзбакнинг асирлиғиға ташлаб қочарлар.

Поянда Султонбегим, Хадичабегим бошлиқ Султон Ҳусайн мирзонинг ҳарамлари ва Бадиуззамон мирзонинг ва Музаффар мирзонинг ҳарамлари ва ўғлон-ушоқлари неким бўлғай, мирзоларнинг хазойин ва байтутоти тамом Олақўрғоннинг ичида эди, кўрғонни хотирхоҳ мазбут ва саранжом қилмайдурлар эди. Қўрғон кўмаги (га) йигитлар ҳам етмайдурлар эди. Ошиқ Муҳаммад арғун Мазидбекнинг иниси яёқ черикдин қочиб келиб кўрғонға кирди. Яна Алихон Амир Умарнинг ўғли эди², яна шайх Муҳаммад Абдулло бакавул эди, яна Мирзобек Кайхисравий эди, яна Мираки кўр девон эди. Шайбоқхон келгач, икки-уч кундин сўнг шайхулислом ва акобир аҳд ва шарт қилиб, тош кўрғоннинг калидларини олиб бордилар. Қўрғонни бу Ошиқ Муҳаммад ўн олти-ўн етти

¹ Қ. б. — Сарокат.

² Қ. б. — Яна Алихон Қўхбурнинг ўғли Умарбек эди.

қуи сахлади. танқаридин Оғ бозори тарафидин пакб солиб, ўт уруб бир буржийи учурдилар. Қўрғон эли даст-пача бўлуб, қўрғонни сахлай олмадилар, олдурдилар.

Шайбоқхон Ҳирийни элғондин сўнг, бу подшоҳларнинг зоҳ ва зоди билан ёмон ямон қилди, не ёлғуз бу жамъ била, бори халойиқ била. Рустойи ва подида киши, беш қуилук ўтар дунё учун муноқ ямон от қозғонди. Шайбоқхондин пошойиш ҳаракот ва афъолеким Ҳирийда содир бўлди, аввал буким чирки дунё учун Ҳадичабегимини Шох Мансур бахши кўтаргуяига туттуруб, турлук-турлук қийинлар қилдурди. Яна Шайх Пурондек вали азиз кишини мўғул Абдулваҳхобга туттурди, бир ўғлини яна бир кишига туттурди, яна жамъи аҳли шеър ва аҳли таъби Мулло Бинойига туттурди.

Хуросон зурафосидин бу моҳдада бир китъа манхур бўлди:

Ба жуз Абдуллоҳи кери хар имрӯз
Надида ҳет шоир рӯи зарро.
Бивон зар тамар дерад зи шоир
Масар соҳақ гирифтаи кери харро¹.

Яна Музаффар мирзанинг Хонзадаҳоним элчи ҳарамини Ҳирийни олғоч ўқ идлат чикорига бокмай, виқоҳ қилиб олди. Яна Қози Иттиф, Яна Мухаммад Мир Юсуфраким, Ҳирийнинг машхур ва хушбўй муштаридин эдилар, бовужуди омилиқ тафсирдин сабақ элтиб, Яна мулло султон Али Машҳадий била Бехзоҳ муаввирининг таъбир ва хатига қалам киюруб, илоҳ қилди. Яна ҳар асно кишида бир бемаза байт айтув эди ва минбарда ўқутуб, Ҳиронда бостуруб, шаҳр элидин сила олур эди. Агарчи саҳарда эди ва беш нақт замозни тарк қилмас эди, кироат илғомин таъбир олдув эди, вале муноқ гулона ва аблаҳона ва афғонда эди ва афъол андин бисёр содир бўлув эди.

Ҳирийни элғондин сўнг беш дундин сўнг Қаҳдистондин Пули Солорга келиб, бўлгон черигина Темур султон била Убайд султонга бошлатиб, Абумуҳсини мирзо била Кенак мирзонинг устигаким, Машҳадта гофил ўлтурув эдилар, йиборди. Бир мартаба қалъани беркипмак ҳаёл қилибтурлар, Яна бир мартаба бу черикнинг келтидурганини эшитиб, ўзга йўл била Шайбоқхоннинг устига нағамоқ бўлурлар, бу ажаб яхши ҳаёл экандур, аммо ҳеч беша сўзида қарор бера олмади, ўлтургонда Темур султон била Ҳирид султон чериги била қалъага етишур. Мирзолар ҳам ажаб тақарид, Абумуҳсини мирзонинг ўқ олиб тебрарлар. Кенак мирзонинг оғригилар, яна қалъага олиб келганганимига чопар, ани ҳам кўтарурлар. Некаси элғонини тушурурлар. Бир ерда ўлтургузгонда оғанини бир бирини қучушуб, ўчушуб, видоҳ қилурлар.

¹ Буқун эшак олати Абдуллодан бошқа ҳеч шоир олтин бетини кўрмаган. Бинойи шоирдан олтин тама қилади, бирек улардан эшак олатини олади, холос.

Абулмуҳсин мирзодин бедиллик зоҳир бўлур. Кепак мирзога чандонни тафовут қилмас. Иккала мирзонинг бошларини Шайбоқхон Пули Солорда эканда йиборурлар.

Бу айёмда Шохбек ва иниси Муҳаммад Муқим Шайбоқхоннинг тавваҳумидин муқаррар элчилар ва арзадоштлар йибориб, изҳори як жиҳатлиқ ва давлатхоҳликлар қилдилар. Муқим худ бир арзадоштида сариҳ мени тилаб эди. Ўзбак вилоятни мундоқ янгли олгон маҳалда бизнинг боқиб турмоғимиз муносиб кўрунмади. чун мунча элчилар ва арзадоштлар йибориб бизни тиладилар. аларнинг келиб мулозамат қилмоқларида тараддуд камроқ қолди. Бори беклар ва соҳиб рай кишилар била машварат қилиб. сўзни мунга қўюлдуким, черик отланилғай, бу арғун беклари қотилгондин сўнг Хуросон устига юрумакни ё хар маслаҳат бўлса. буларнинг салоҳ ва савобдийди била қарор берилғай. Бу азимат била Қандихор сари мутаважжих бўлдук.

Ҳабиба Султонбегим, ани янга дер эдим, нечукким мазкур бўлди. кизи Маъсума¹ Султонбегимни Ҳирийда муқаррар бўлгон йўсулдук олиб келди. Ғанида мулоқот қилдук. Хисрав кўкалтош ва Султонқули чиноқ ва Гадои Билол Ҳирийдин қочиб Ибни Хусайн мирзонинг қошига борур эдилар. Андин Абулмуҳсин мирзо қошига борурлар. Анда ҳам тура олмай, бизнинг қошимизга алар била келдилар.

Қалотга егганда қалин Ҳиндустон савдогариким, Қалотга савдо қилғали келган экандурлар, қоча олмадилар, черик эли алар устига ўқ етиб борди. Аксар барин бўлдиларким, мундоқ ёғийлиқ маҳалда ёғий вилоятига келадурганини таламоқ керак, мен ризо бўлмадим. Дедимким, савдогарнинг не гуноҳи бор, мундоқ жузъий-жузъий фойдадин тенгри ризосини арода кўруб кечсак, мунинг муқобаласида қуллий-қуллий фавоид тенгри таоло рўзи қилғусидур. Нечукким, ушбу неча кунда Ғилжини чопа отлангонда Маҳманд афғоний қўй ва мол ва аҳл ва аёл била черикнинг бир-йиғочда эканда аксар ани чопмоққа барин бўлдунгиз, ушбуни мулоҳаза қилиб мен рози бўлмадим. Тонгласига ўқ тенгри таоло ёғий афғонийнинг молидинким, ёғийким Ғилжи бўлғай, онча черик элига рези қилдиким, ҳеч чопқунда мунча қўй тушмабтур эди. Қалоттин ўтуб тушуб, бу савдогарлардин пешкаш расми била бирор нима олилди.

Мирзохонниким Кобулни олгондин сўнгра Хуросон сари рухсат берилиб эди, яна Абдураззоқ мирзоким, биз Хуросондин чиққонда анда қолиб эди. Қалоттин ўтганда бу икки мирзо Қандихордин қочиб келдилар. Баҳор мирзонинг набираси Жаҳонгир мирзонинг ўгли Пирмуҳаммад мирзо. бу Пирмуҳаммад мирзонинг онаси мирзолар била келиб мулозамат қилди. Шохбек била Муқимга кишилар ва хатлар йиборилдиким, сизларнинг сўзунгиз била келдук, ўзбакдек ёт ёғий. Хуросонни олди, келинг! Не таврким салоҳи давлат бўлса сизларнинг иттифоқ ва савобдийдингиз била қарор берали. Хат битимокдин ва бизни тиламокдин мункир бўлуб, рустоиёна ва дурушт жавоблар йибордилар. Ул рустоиликлари-

¹ Қ. б.— Хадича.

дин бири бу эдиким, Шохбек манга битилган хатнинг орқасида беклар бекларга, балки улуғроқ мартабалиқ беклар кичикрак чарғалиқ бекларга муҳр босар ерда қоғознинг ўртасида муҳр босиб йиборибтур. Агар мундоқ рустойёна ҳаракотлар қилмаса эрди ва бу навъ дурушт жавоблар йиборса эди, иш мунга етмас эди. Нечукким:

Ситеза бажои расонад сухан,
Ки вайрон кунад хонадони куҳан¹.

Ушбу ситезаларидин ва рустойлиқларидин эдиким, ҳонумонларини ва ўттуз-қирк йил қозғонларини барбод бердилар.

Шаҳри Сафо навоҳисида эрканда бир кун ўрду ичида ғалат ғавғое тушди. Барча черик эли яроғланиб отландилар, мен ғул ва таҳоратга машғул эдим. Беклар ғалаба изтироблар қилдилар, фориг бўлуб отландим. Чун ғавго ғалат эди, бир замондин сўнг босилди. Андин кўчбаркўч юруб келиб Гузарга туштук, мунда ҳам бир неча сўзлашмоқ тарҳини солдук, парво қилмай инод ва саркашлиқ мақомида-ўқ эдилар. Муни билур давлатхоҳлар арз қилдиларким, Қандиҳорга келур рудларнинг боши Бобо Ҳусайн Абдол ва Халишак тарафидур. Ул юзга ўтуб Қандиҳорга келур рўдларни тамом йиқмоқ керак. Сўзни мунга қўюб, сабоҳи жи-баланиб, буронғор, жувонғор, ясол ясаб, Халишак кўчулди. Шохбек ва Муқим Қандиҳор тоғининг мен тош иморат қоздурғон тумшугининг олида шомийёна тикиб ўлтуруб эдилар. Муқимнинг кишиси тезлик қилиб йиғоч орасида яқинроқ келдилар. Тўфон арғунким, Шаҳри Сафо навоҳисида эканда қочиб келиб эди, ёлғуз арғунларнинг ясоли сариқроқ сигинибтур. Ишқулло отлиқ етти-секкиз киши била айрилиб беррак келур. Ишқулло етти-секкиз кишидин илгаррак айрилур. Тўфон арғун ёлғуз бориб рўбарў бўлуб, қилич олишиб, огдин йикиб бошини кесиб, мен Санги Лаҳшак тўғрисидин ўтганда келтурди, шугун туттук.

Чун бу ер маҳаллот ва йиғоч ораси эди, мундоқ урушмоқни салоҳ кўрмай, домана била ўтуб, Халишакнинг олида руднинг Қандиҳор тарафидаги ўлангда юрт таъйин қилиб тушадур эдуким, Шерқули қоровул илдам келиб, арз қилдиким, ёғий ясоб етишти. Қалоттин ўтғали черик эли хейли очлиқ, танқислиқ тортиб эди. Халишак навоҳисига келгач, юққори-қуйи қўй ва ўй ва ошлиқ ва сомон жиҳатидин черик элининг қўпраги бутраб тарқаб эди. Черикни йигилурига боқмай чопа отланилди. Бизнинг неким бўлгон кишимиз икки мингга ёвушқай эди, мунда тушар маҳалда, нечукким, мазкур бўлди, юққори-қуйи черик элидин хейли киши бориб эди, уруш вақти алар қўнғула олмадилар. Урушта ҳозир кишимиз минг чоғлиқ бўлғай эди. Агарчи кишимиз оз эди, вале хейли яхши тузук ва мазбут ясол таъбия ва тартиб

¹ Зўғм билан айтилган сўз шу даражага етказадиким, қадимий хонадонларни вайрон қилиб юборади

қилиб эдим. Хеч маҳал онча тартиб ва насақ била ясамайдур эдим. Хосса тобиндаким тамом иликдин иш келур йигитларни айрилиб эди, тамом ўн-ўн ва эллик-эллик битилиб, битилиб ўн улуғи ва эллик улуғи тағйин этиб эдим. Ҳар ўн ва ҳар эллик ўнг қўлда ва сўл қўлда турар ерларини билиб, уруш чоғи қилур ишларини маълум қилиб, ҳозир ва нозир эдилар. Буронғор, жу-вонғор ва ўнг қўл ва сўл қўл, ўнг ён ва сўл ён ўнг ва сўл чопа отланғоч бекулфат ясамоқ ва беминнат тавочи черик эли ерлик ери била-ўқ мутаважжих бўдилар.

Агарчи буронғор ва ўнг қўл ва ўнг ён бир маъниси бор, вале алфоз тағйири била ташхис мухталиф маонийга мен итлоқ қилдим. Нечукким, маймана ва майсараким, буронғор ва жувонғор, дерлар, ясолда қалбнингким, гул дерлар, доҳили эмас. Мунда бу навъ ясолни ўшул сарофате била буронғор ва жувонғор дейилди. Яна гулдким, бошқа ясолдур, мунинг ямин ва ясорини имтиёз учун ўнг қўл, сўл қўл битилди. Яна гулдаким, хосса тобиндур, мунинг ямин ва ясоринини ўнг ён ва сўл ён айтилди. Яна хосса тобиндаким, бўй тенгидур, турки лафзида мужаррадни ҳам бўй дерлар, мунда ул бўй мурод эмасдур, яқин муродтур, мунинг ямин ва ясорини ўнг ва сўл оталди.

Буронғор: Мирзахон, Ширин тағойи. Ёрак тағойи оға-инилари била, Чалма мўғул, Айюббек, Муҳаммадбек, Иброҳимбек, Али Сайид мўғул мўғуллари била, Султонқули чухра, худобахш ва Абулҳасан оға-инилари била.

Жувонғор: Абдураззоқ мирзо, Қосимбек, Тенгриберди, Қанбар Али, Аҳмад элчи Бўға, Ғури барлос, Сайид Ҳусайн Акбар, Миршоҳ қавчин. Эровул: Носир мирзо, Сайид Қосим эшик оқо, Муҳиб Али қўрчи, Бобо ўғли Олловеран туркман, Шерқули қоровул мўғул оға-иниси била, Муҳаммад Али.

Ғулда менинг ўнг қўлумда Қосим қўкалтош, Хисрав қўкалтош, Султон Муҳаммад дўлдой, Шох Маҳмуд¹ парвоначи, Қул Боязид баковул, Камол шарбатчи: сўл қўлумда Хожа Муҳаммад Али, Дўст Носир, Мирим Носир, Бобо Шерзод, Хонқули², Вали хизоначи, Қутлуқ қадам қоровул, Мақсуд сувчи, Бобо Шайх; гулда тамом ичкилар эди, улуғ беклардин киши йўқ эди. Бу мазкур бўлғонлардин ҳануз ҳеч ким беклик мартабасига етмайдур эди.

Бу бўйда битилган Шербек. Ҳотам қўрбеги. Кенак, Қулбобо, Абулҳасан қўрчи, мўғуллардин Урус Али Сайид, Дарвеш Али Сайид, Хушкелди Чалма, Дўсткелди Чалма тоғчи³ ва Амачи Минди: туркманлардин Мансур ва Рустам Али оға-иниси била, Шохназар, Суяндук.

Ғаним кишиси икки бўлак бўлди: бир бўлак Шох Шужоъ арғунким, Шохбек-ўқ битилгусидур: яна бир бўлак иниси Муқим.

¹ Қ. б. — Шох Муҳаммад.

² Қ. б. — Жон Али

³ Қ. б. богчи.

Бу аргунларнинг қаросини олти-етти минг чинорлар эди, тўрт-беш минг яроғлиқ кишисида худ ҳеч сўз йўқ эди. Ғул била ва бурунғор била ўзи рўбарў бўлди. Муқим жувонғор била рўбарў бўлди. Муқимнинг чериги оғасининг черигидин чийзи камроқ бўлғай эди.

Бизнинг жувонғорғаким Қосимбек ва ҳамроҳлари бўлғайлар, маҳкам зўр келди. Уруш вақтигача икки-уч киши Қосимбекдин келиб қўмак тилади. Чун олимизда бизнинг ғанимибиз ҳам зўр эди, киши айира олмадук. Ғаним тарафига бедаранг мутаважжик бўлдук. Ўқ кела бошлағон фурсатта бир даст бизнинг эровулимизни уриб ёндуруб ғулға чиктилар. Ўқ қўюбким, юрудук, андак фурсаг ўқ қўюб, тўхтағондек қилдилар. Ўтрумда бир киши элни чақириб, оттин тушуб-ўқ қўяр ҳаёл килди. Биз бетавакқуф юруб келганимиз била бўлдура олмади, отланиб юруй берди. Бу яёк тушган Шохбек ўзи экандур.

Уруш асносида Пирибек туркман тўрт-беш оғанини била дасторларин олиб, ёғийдин юз эвруб бизга кирдилар. Бу Пирибек ул туркманлардиндурким. Шох Исмоил Бояндур салотинига мусаллиг бўлуб, Ироқ мамоликига мутасарриф бўлгонда Абдулбоқи мирзо ва Муродбек Бояндур бошлиқ туркман беклари била келиб эдилар.

Бурунғоримизни ёғий бурунроқ олиб тебради. Бурунғоримизнинг учи мен ясагон боғқа санчилиб борди. Бурунғоримиз Бобо Ҳасан Абдолдин хейли қўйроқ улук ахмил ариқларга етиб борди. Бизнинг жувонғорнинг ўтрусида Муқим эди — тавобе ва лавоҳиқи била. Жувонғор кишиси ғаними Муқимга боқа асру оз эди. Тенгри рост келтурди, Қандаҳор ва кентлариға борур уч-тўрт улук ахмил ариқлар бизнинг жувонғор била ғаним орасида воқе бўлди. Гузар бошини тутуб, ўттали қўймадилар.

Жувонғор кишиси бовужуди озлиқ яхшилар тўхгаб, оёк беркитти. Аргунлар тарафидин Ҳалвочи тархон сув ичида Қанбар Али ва Тенгриберди била чопқулашгилар, Қанбар Али яралиқ бўлди. Қосимбекнинг яғриниға¹ ўқ тегди. Ёғри барлоснинг қошининг устиға ўқ тегди. Қочорининг устида чикди.

Ушбу фурсатта ёғийни қочуруб, бу ариқлардин Мурғон тоғининг тумшуғи сари ўтгук. Ариқлардин ўтар фурсатта бир бўз тўпчоқ отлиқ киши тоғ доманасида ул сори-бу сори бормоққа мутараддид бўлуб охир бир-сори боқа тебради. Шохбекка ўхшаттим. Фолибо, Шохбек экандур. Ёғийни босқоч, тамоми черик киши тушурмоққа ва ёғийни қувламоққа бордилар. Менинг била саноғлиқ ўн бир киши қолиб эди. Ул ўн бир кишидан дурусти Абдулло китобдор эди. Муқим ҳануз туруб урушадур эди. Кишимизнинг озиға боқмай, тенгрига тавакқул қилиб, нақораларни қоқиб, ғаним сори боқиб юрудук.

Қўну озга тенгридур бергучи.

Бу даргоҳда йўктур кишининг кучи.

¹Л. 6. пешонасиға.

«Кам мин фиатан қалилатин ғалабат фиатан қабарған бииз-
ниллоҳ»¹.

Нақора унини эшитиб, бизнинг мутаважжих бўлғонимизни билнб, қарор тарийқин унутуб, фирор йўлин тутти. Теигри рост келгуруб, ёғийни қочуруб, Қандаҳор сори юруб, Фарухзодбек-
нинг чаҳорбоғиғаким, бу тарихта андин асар қолмайди, келиб тушгук. Шохбек ва Муқимким қочтилар. Қандаҳор қалъасига кира олмадилар. Шохбек Шол ва Мастунг сори чиқти. Муқим Замини Довар тарафи борди. Қўрғон беркигунча киши қўймай дур эди.

Қулибек аргуннинг оғанинисидин Аҳмад Али тархон ва баъзиларким, манга ихлос ва акидалари маълум бўлуб эди. Қўрғонда эдилар, сўзлашиб оғаниларининг жонига амон тиладилар. Мазкур бўлғонлар иноят била машмул бўлуб, қилғон истидёлари мабзул бўлди. Қўрғоннинг Мошур дарвозасини очтилар. Шонинг бошсизлигини мулоҳаза қилиб, ўзга дарвозаларни очилди. Ушбу очилғон дарвозада Ширимбекни ва Ёракбекни тайин қилилди. Ўзум бир неча ичкилар била кириб, бошсиз элни отқулаб, сиёсат учун бир-икки кишини ҳам буюрдумким, ўлтурдилар. Аввал Муқимнинг хазинасига егтимким. Тош қўрғонда эди. Абдулраззоқ мендин илгаррак келиб тушуб эканлар. Абдулраззоқ мирзога бирор нима хазинадин иноят қилиб, бу хазинанинг устига Дўст Носирбекни ва Қул Боязид бақовулни ва бахшилардин Муҳаммад бахшини муқаррар қилилди.

Мундин ўтуб аркка бордим. Хазина устига Шохбек, Хожа Муҳаммад Алини ва Шох Маҳмудни ва бахшилардин Тағойи Шох бахшини муқаррар қилдук. Мирхон деган Зуннуннинг девонининг уйига Мирим Носирни ва Мақсуд сувчини йиборилди. Носир мирзога туттурулди. Мирзохонга Шайх Бусайд тархонни туттурулди.³ Ул вилоятларда мундоқ қалин оқ ёрмоқни харғиз кўрмай эдук. Балки мунча ёрмоқ кўрган кишидин ҳам эшигилган эмас эди. Ул кечаси аркта-ўқ бўлдум. Шохбекнинг Сунбул қулини тутуб кетурдилар. Аввал маҳалда агарчи маҳрами эди, онча риоят топмайдур эди. Бировга тошшурдим, яхши эҳтиёт қилмай қочурубтур.

Тонгласи Фаррухзоднинг чаҳорбоғиғаким, ўрду анда эди, келдим. Қандаҳор вилоятини Носир мирзога бердим. Хизоналарни забт қилиб, юклаб чиқар маҳалда, арктаги хизонадин бир қатор тева юки оқ танга Носир мирзо олиб қолибтур. Ани тиламай, Носир мирзога-ўқ иноят қилдим. Андин кўчуб Қушхона қалъига тушулди. Ўрдуни кўчуруб, ўзум сайр қилиб, кечрак ўрдуға кел-

¹ Бу арабча жумланинг мазмуни: «Худонинг амри билан кичик қуданинг катта тўда устидап ғалаба қилгани озмунча эмас».

² Л. б.— Бу ибора йўқ.

³ Қ. б.— Бу жумла қуйидагича: «Ва Миржон отлик девонининг уйига Мирзохон шайхга Абукаид мирзони туттурулди. Зуннунбек ва Мирим Носир ва Мақсуд сувчини йибориб, Носир мирзога туттурдук».

дим. Бурунги ўрду эмас, таниғусиз ўрдуе бўлубтур: яхши тўпчоқ отлар ва қатор-қатор нар ва моя тевадар ва хачирлар ва қумош рахтлик хар, зинлик мойлар ва сақарлот ва махмал чодирлар ва шомийналар ва ҳар уйда харвор-харвор сандуқлар. Бу икки оға-инининг жиҳотини бошқа-бошқа хазина қилиб эди. Ҳар хазинада сандуқ-сандуқ ва танг-танг рахтлар ва ортмоқ-ортмоқ ва қоп-қоп оқ тангалар, ҳар кимнинг ўтоғида ва чодирда ҳар жинс ўлжадин бисёр эди, қўй ҳам бисёр эди, қўйга чандон ҳам парво қилмадилар.

Қосимбекка Қалотнинг ичидагиларниким, Муқимнинг навкарлари анда эди, бошлиғи Қўч аргун ва Тождин Маҳмуд эди, мол ва жиҳотлари била иноят қилдим. Қосимбек чун ҳисоб билур киши эди. Қандаҳор навоҳисида кўп тураримизни салоҳ кўрмай, айта-айта муҳассилиқлари била кўчтурди. Нечукким мазкур бўлди. Қандаҳорни Носир Мирзога иноят қилиб, Носир мирзога рухсат бериб, Қобул азимати қилилди. Қандаҳор навоҳисида хизона улашгуча фурсат бўлмади. Қаробоғда тўрт-беш кун туруб, хазинани улашилди. Санамоғнинг ишколи бор эди, тарозу била тортилиб улашилди. Бек ва бегот, навкар ва тобин харвор-харвор ва қоп-қоп оқ тангани ваҳж ва улүфалариға юклаб, кўтариб элтарлар эди. Қалин ўлжа ва мол, улүғ обрў ва номус била Қобулға келилди.

Султон Аҳмад мирзонинг қизи Маъсума Султонбегимнингким, Хурсондин тилаб келтуруб эдим, ушбу келганимда ақд қилдим.

Олти-етти кундин сўнг Носир мирзонинг навкарларидин бир киши Шайбоқхон келиб Қандаҳорнинг қабағонининг хабарини келтурди. Бурун мазкур бўлуб эдиким. Муқим Замини Довар тарафи қочти, бориб Шайбоқхонни кўрар, Шоҳбекдин ҳам мутавотир кишилар борур. Буларнинг иғво ва ангизидин Шайбоқхон Ҳирийдин тоғ йўли била мени Қандаҳорда хаёл қилиб, Қандаҳор устига илғар, ушмуни мулоҳаза қилиб, Қосимбек тажрибалик киши муҳассилиқлар била Қандаҳордин бизни кўчурди.

Ҳарчи дар оина жавон бинад,
Пир дар хишт пухта он бинад¹.

Келиб Носир мирзони Қандаҳорда муҳосара қилур. Бу хабар келгач бекларни тилаб машварат қилилди. Бу сўзлар ораға туштиким, ўзбак ва Шайбоқхондек ёт эл ва қари душман жамий Темурибегнинг авлодининг илигидаги вилоятқа мутасарриф бўлдилар. Турк ва чигатойдин ҳар гўша ва канорда ҳам ким қолиб эдилар, баъзи рағбат била, баъзи қарҳ била ўзбакка пайваста бўлдилар. Бир мен Қобулда қолиб эдим. Душман бисёр қавий, биз кўп заиф, не маслаҳат қилмоққа эҳтимол, не муқоамат қилмоққа мажол. Мунча қувват ва қудрат. Ўзумизга бир ер

¹ Ёш киши ойнага қараб нима кўрса, кекса одам хиштга қараб, ундан ҳам яхшироқ кўради.

фикрини қилгулукдур ва бу миқдор фуржа ва фурсатта қавий душмандин йироқроқ айрилгулуктур, ё Бадахшон жониби, ё Ҳиндустон сори жазм қилмоқ керак. Бу икки тарафдин бир тарафга бормоқни жазм қилмоқ керак. Қосимбек ва Ширимбек тавобеи била Бадахшон бормоққа барин эдилар. Ул фурсатта Бадахшонда бош кўтарганлар бадахшонийлардин Мубаракшоҳ вазир эди. Яна Жаҳонгир туркман ва Муҳаммад қўрчи эди; Носир Мирзони чиқариб эдилар; Ўзбакка ҳам кирмайдурлар эди.

Мен ва баъзи ички беклар Ҳиндустон тарафи бормоқни таржиҳ қилиб, Ламғонга мутаважжих бўлдук. Қандаҳор фатҳидин сўнг Қалот ва Тарнук вилоятини Абдураззоқ мирзога иноят қилиб, Абдураззоқ мирзони Қалотда қўюлуб эди. Ўзбак Қандаҳорни келиб қабағоч Абдураззоқ мирзо Қалотга тура олмай Қалотни солиб чиқти. Биз Кобулдин кўчган фурсатта келди. Кобулда Абдураззоқ мирзони қўюлди.

Бадахшонда чун подшоҳ ва подшоҳзодалардин киши йўқ эди.¹ Шохбегимнинг муносабати била ё савоб дийди била Мирзохон Бадахшон жонибиға майл қилди. Мирзохонга Бадахшон сори руҳсат берилди. Шохбегим ҳам Мирзохон била мутаважжих бўлдилар. Менинг холам Меҳр Нигорхоним ҳам Бадахшон бормоқ бўлдилар. Менинг била бўлмоғларининг муносабати кўпрак эди, туққонлари эдим, ҳар неча манъ қилилди, мамнуъ бўлмадилар. Улар ҳам тебрадилар.

Жумодил аввал ойи Кобулдин Ҳиндустон азимати била кўчулди. Хурд Кобул била юруб Сурх работ била Қўруқсойга инилди. Кобул била Ламғон орасидаги афғонлар амонликта ҳам дузд ва дузд афшордурлар, муңдоқ вақоени худ тилаб топа олмаслар. Мени Кобулни ташлаб Ҳиндустонга борадур деб, бир ёмонлиқлари ўн бўлди, яхшилари ҳам ёмонлиққа эврулди. Анга еттиким. Жигдалиқдин кўчган сабоҳи ораликдаги (хизр хайл, хирилжи ва хуғиён) афғонлари Жигдалиқ кўталини тўсмак хаёл қилиб, шимол тарафидаги тоғқа ясоб келиб, дабллар чолиб, қиличлар ўйнаб тика қила бошладилар.² Отланғон била буюрдумким, черик эли тушлук тушидин тоғқа юругайлар. Черик эли ҳар қўл ва ҳар қонгсор била чоңқон била мутаважжих бўлдилар. Афғонлар бир замон тўхтаб бир ўқ ҳам қўя олмадилар, қоча бердилар. Афғонларни қавлаб тоғқа чиқтим, бир афғон қуйи ёнимдан ёнлаб, қочиб борадур, қўлига ўқладим. Бу ўқ теккан афғонни, яна бир неча афғонни тутуб келтурдилар. Сиёсат учун баъзисини сихқа ўлтургузулди.

Нингнаҳор гуманиға Одинапур қўрғонининг олиға тушулди. Бурунроқдин дур андешлик қилиб, ҳеч бир юрт фикрини қилмайдур эди. Не бормоққа ере муқаррар, не турмоққа юрте муайян, юққори-қуйи яна бир хабар олгунча юрттин кўч қилиб кўчулур эди. Кеч куз эди. Шолени тузларда аксар кўтариб эди-

¹ Қ. б. — Хошмирзани сўзи бор.

² Қ. б. — тика қила ёздилар.

лар. Бир сув билур кишилар арзга тегурдиларким, Алишанг туманининг руди юкқори Мил қанори шolini қалин экарлар. Черика кишлиқ ошлиқ эҳтимоли борким, андин ҳосил бўлгай. Нинг-наҳор жулгасидин огланиб, илдам келиб, Сойгилдин ўтуб, Пуромин дарасиғача борилди. Қалин шoли черик эли олдилар. Шoлизорлари товнинг тубида эди, эли қочиb чиқти. Бир неча кофир қатлга борди. Пуромин дарасининг тумшуғидин бир неча йигитни сарқубқа чиқарилиб эди, ёнар маҳалда кофирлар тоғ устига илдам келиб, ўқ қўйдилар. Қосимбекнинг куёви Пуронни етиб, болту била чопиб олур маҳалда, яна йигитлар ёниб зўрлаб қочуруб, Пуронни айриб олдилар.

Куффорнинг шoлизорида бир кеча қунуб, қалин ошлиқ олиб ўрдуга келилди.

Ушбу айёмда Мандровар тумани навоҳисиди Муқимнинг кизи Мохчучукиким, ҳоло бу тарихда Шoҳ Ҳасанининг никоҳидадур. Қосим қўқалтошқа ақд қилилди.

Чун Ҳиндустон жониби бормoқ салоҳи топилмади, Мулло Бобойи Пашоғарийни бир неча йигитлар била Кoбулға йиборилди. Мандровар навоҳисидин кўчуб, Агар ва Сeвaғa¹ келдук. Бир неча кун ул навоҳида ўлтурулди. Атардин Қунар ва Нургилни бoриб сайр қилдим. Қунардин жолага ўлтуруб, ўрдуга келдим. Андин бурун жолага ўлтурғон эмас эдим. Хейли хуш ёкти, мундин сўнг жола шoе бўлди.

Ушбу айёмда Мулло Мирак Фаркатий Носир мирзо қошидин келди. Шайбоқхон Қандаҳорнинг тош қўрғонини олиб, аркини ола олмай ёнғонини ва Шайбоқхон ёнғонидин сўнг баъзи жиҳатлардин Носир мирзо Қандаҳорни солиб, Ғазнига келганининг хабарини машруҳ арз қилди. Бир кундин сўнг Шайбоқхон Қандаҳор устига гофиллиқта келур, тош қўрғонни беркита олмаслар, қўярлар, аркнинг гирдида неча ерда нақб солурлар, неча қатла уруш келтурурлар. Ушмундоқ изтироп ҳолатида Хожа Муҳаммад Амин, Хожа Дўст Ҳованд, Муҳаммад Али пиёда, Шомий² қўрғондин ташлаб чиқарлар. Қўрғон эли маъюс бўлуб олдуруб маҳалда Шайбоқхон сулҳ сўзини ораға солиб, Қандаҳор устидин қўпар.

Қўпмоғининг жиҳати бу бўлурким, Қандаҳор устига келурда ҳарамларини Нeратуга йибoриб экандур. Нeратуга бир киши бош кўтариб, қўрғонға мутасарриф бўлур, бу жиҳатдин сулҳ гуна қилиб ёнар.

Бовужудким, киш ўртаси эди. Бодиж йўли била Кoбулға келдук. Бодижнинг устида бир гошда буюрдимким, бу келур ва борурнинг тарихини қозгайлар. Ҳофиз Мирак битиди, Устод Шoҳ Муҳаммад сангтарoшлиқ қилди. Шитoб учун обoдон қозимади.

Ғазини Носир мирзоға иноят қилдим, Абдураззоқ мирзоға Ниганҳор тумони ва Мандровар ва Дараи Нур ва Қунар ва Нургилни берилди.

¹ Қ. б.— Атар ва Шeвa.

² Л. б.— Сoкий.

Ушбу тарихкача Темурбекнинг авлодини бовужуди салтанат мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени подшоҳ дегайлар.

Ушбу йилнинг охирида сешанба кечаси зилқаъда ойининг тўртида офтоб хут бўржида эди, Кобулнинг аркида Ҳумоюн¹ мутаваллид бўлди. Тарихи валодатини Мавлоно Сайидий шоир «Султон Ҳумоюнхон» топиб эди. Кобул шоирчаларидин биров, «шоҳи феруз кадр» тошиб эди, уч-тўрт кундин сўнг Ҳумоюн исми била мавсум бўлди. Ҳумоюннинг валодатидин беш-олти кундин сўнг Чорбоққа чиқиб, Ҳумоюннинг валодатининг тўйи бўлди. Бек ва бегот улуғ-кичик сочик келтурдилар, қалин оқ танга ўқулди, ондин бурун онча қалин оқ ёрмоқни бир ерда кўрулмайдур эди, хейли яхши тўй бўлди.

¹ Ҳумоюн – Бобурнинг биринчи ўғли, хижрий ҳисоби билан 913 йилда туғилганлигини шоирлар «Султон Ҳумоюнхон ёки «шоҳи феруз кадр» сўзларида «абжад» ҳисоби билан чиқарганлар. Қайси ой ва қайси кунда туғилганини Бобурнинг ўзи айтиб ўтади.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА АШАРА ВА ТИСЪА МИА¹

Бу ёз Муқур навоҳисида Маҳманд афғоннинг бир бўлагини чопилди. Чопқундин келиб тушгандин неча кундин кейин Қўчбек ва Фақир Али Каримдод ва Бобо чухра қочар ҳаёли қилибтурлар. Хабар топиб, киши йиборилди. Истарғичнинг аёғидин олиб келдилар. Жаҳонгир мирзонинг тиригида ҳам булардин баъзи ярамас сўзлар арзға етиб эди, буюрдумким, барчани бозорбошида ясоққа еткургайлар. Дарвозаға элтиб, ип солиб осар маҳалда Халифани Қосимбек йибориб, муболагалар била гуноҳларини тилади. Бекнинг хотири жиҳатидин қонларин бағишладим, зиндонга буюрдумки, солғайлар.

Хисорий Қундузийниким, Хисравшоҳ навқари мўғуллар уруғлари Чалма, Али Сайид Шакма, Шерқули, Эгу Солим, яна Хисравшоҳнинг чигатойдин риоят қилгон навқарлари Султон Али чухра, Худобахш бошлиғ, яна туркмандин Суюндук ва Шохназар бошлиғ икки-уч минг ўбдон йигитлар бу муддатда бир-бирлари била сўзлашиб, сўзни бир ерда қўюб, ёмонлиқ мақомида бўлбтурлар. Бу мазкур бўлғонлар Хожа Ривожнинг олида Сўнг қўрғон ўлангидин Чолок ўлангигача ўлтуруб эдилар. Абдураззоқ мирзо Ниганҳордин келиб, деҳи Афғонда ўлтуруб эди. Бир-икки навбат буларнинг мундоқ терсанганини Муҳиб Али қўрчи Халифа била Мулло Бобоға айтур, манга ҳам имое қилдилар. Инонғудек сўз эмас эди, парво қилилмади.

Бир окшом Чорбоғда девонхонада ўлтуруб эдимким, кеч намози хуфтанда ёндин Мусо Хожа яна бир киши била илдам келиб, қулоғимға айттиким, мўғуллар таҳқиқ ёғиқмоқчи бўлдилар. Абдураззоқ мирзони ўзларига қўшарни таҳқиқ билмадук. Буларнинг ҳам бу окшом ёғи ғури жазм эмас эди.

Тағофул қилиб, бир лаҳзадин сўнг ҳарам сари мутаважжиҳ бўлдум. Ул маҳалда, ҳарамлар Боғи Хилватда ва Боғи Юрунчада ўлтурурлар эди, ҳарамга ёвуқ етганда чухра-чурпа ва ятиш эли ёндилар. Эл ёнғондин сўнг мен ва Сарварқул шаҳр сари юрудук. Хандақ йўли била Оҳанин дарвозасига етиб эдимким, ул тарафдин бозор йўли била Хожа Муҳаммад Али келди била келиб мен ҳаммомнинг тоқининг...²

¹ Тўққиз юз ўн тўртинчи (1508—1509) йил воқеалари.

² Асарнинг бу боби бизнинг қўлимиздаги ҳар иккала нусхада ҳам шу ерга етганда узилиб, тамомланмай қолади. Шундан кейинги 10—11 йиллик воқеалар ҳам йўқ.

ВАҚОЕИ БИСТУ ПАНЧУМ¹

Душанба² куни муҳаррам ойининг гуррасида Чандовал жул-гасининг оёғида қаттиқ зилзила бўлди. Андоқким, имтидоди ярим соате нужумийға яқинлашти. Тонгласиға бу юрттин кўчуб, Бажур қўрғониға зўрламоқ доияси била Бажур қўрғонининг яқиниға тушуб, дилазок афғонийдин бир муътабар кишини Бажурға йибор-дукким, Бажур султониға ва элиға насиҳат қилғайким, қуллуқ макомида бўлуб, қалъани топшурғайлар. Ул жамъи бесаодати жоҳил насиҳатни қабул қилмай, паришон жавоблар йибордилар. Фармон бўлдимки, черик эли тўра ва шоту ва қўрғон олмоқ асбоби тайёр қилғайлар. Бу маслаҳат учун бир кун ўшул юртта ўлтурулди.

Панжшанба куни муҳаррам ойининг тўртида буюрулдимки, черик эли жиба кийиб, яроғланиб, отланғайлар. Жувонғор илгари юруб, Бажур қўрғонининг юққори ёнида сув киришида сувдин ўтуб, қўрғоннинг шимол гарафида тушгай. Ғул кишиси қўрғоннинг ғарби шимолида сувни кечмай, ноҳамвор баландлик ва пастлик ерда тушгай. Буронғор куйиғи дарвозанинг ғарбида тушгай. Дўстбек бошлиғ жувонғор беклари сувдин ўтуб, тушар маҳалда қўрғондин юз-юз элликча яёқ чиқиб, ўқ қўйдилар. Бу беклар дағи илгари юруб, отқулашиб, яёқларни қўрғонға тикиб, фасил-тубига етқурдилар. Мулло Абдулмалик Хостий девонавор от била фасилнинг тубиға кириб юрур эрди. Агар шоту ва тўра тайёр бўлуб, кун кеч бўлмаса эди, ўшал соат қўрғон оллу эрди.

Мулло Турк Али ва Тенгрибердининг навкарлари ёғий била чопқуллашиб, ганимни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Ҳар қайсисиға жулду ваъда бўлди. Бажур эли, чун туфангни кўрмайдур эдилар,³ туфанг унининг ҳеч парво қилмадилар, балки туфанг унини эшитгач, тамасхур қилиб, муқобалада шане ҳаракатлар қилурлар эди. Ўшал куни Устод Аликули беш кишини туфанг била отиб йикди. Вали хозин ҳам икки кишини туфанг била йикди. Ўзга туфангандозлар ҳам туфанг отмоқта бисёр жалодат кўрсатиб яхшилар оттилар. Қалқондин, жибадин, говсардин ўтқара-ўтқара, йиқита-йиқита оттилар. Оқшомғача шоядким, етти-секкиз-ўн ба-

¹ Йигирма бешинчи воқеалар.

² Қ. б.— Шанба.

³ Л. б.— бу уч сўз йўқ.

журий туфанг зарби била йиқилди экин. Андин сўнгра, андоқ бўлдим, туфангнинг зарбидин бош чиқара олмаслар эди. Фармон бўлдим, оқшом бўлубтур, черик асбобни тайёр қилиб, сахар қўронга ёнушчилар.

Одина куни, муҳаррам ойининг бешида, фарз вақтида фармон бўлдим, уруш нақораси чалиниб, ҳар қайси ерлик-еридин юруб, қўронга ёнушқайлар. Жувонгор била гул ўз булжорларидин якдаст тура киюрub, шоту қўюб ёнуштилар. Халифа Шоҳ Ҳасан¹ арғун ва Аҳмад Юсуф бошлуг тамом гулнинг сўл қўлига фармон бўлдим, жувонгорга қўмак бўлғайлар. Қўроннинг шарқи шимол-ий буржининг тубига Дўстбек кишиси кириб, қазмоқ-йиқмоққа машғул бўдилар. Устод Алиқули ҳам анда эди, ул кун ҳам яхшилар туфанг отти, икки қатла фаранги отти. Вали хозин ҳам бир кишини туфанг била йиқти.

Гулнинг сўл қўлидин Малик Али қавчин шотуға бурун чиқиб, муддате ҳарбу зарбқа машғул эди, гул булжорида Муҳаммад Али жанг-жанг ва иниси Наврўз ҳар қайсиси бирор шотуға чиқиб, найза ва қилч тегурдилар. Яна бир шотуға Бобо ясавул чиқиб, болту била қўроннинг томини йиқмоққа ва бузмоққа машғул эди. Аксар йигитлар анда яхши юруб, қалин шибга уруб, ғанимни бош чиқарғали қўймадилар. Яна баъзи йигитлар ёғийнинг ҳарбу зарбидин ҳеч нарвой қилмай, ўки била тошини зарра қўзга илмай, қўрон тешмак била бузмоққа машғул ва машғуф эдилар. Чошт бор эдиким, шарқи шимол-ий буржиким, Дўстбекнинг кишиси қозадур эди, тешилиб, Дўстбекнинг кишиси ғанимни қочуруб, бурж устига чиқтилар. Ушал замон гул кишиси ҳам шотудин қалъага чиқтилар, гулдин ул қўронга чиқти. Тенгри таолонинг лутфи ва инояти била мундоқ мазбут ва мустаҳкам қўрон икки-уч соати нужумийда фатҳ бўлди. Йигит-яланг улча имкони жид ва эҳтимом эди, зоҳир эгтилар ва баҳодирлик оти ва исқом хосил айладилар.

Бажур эли чун боғий эдилар, ислом эли била ёғие эдилар, бовужуди бағий ва душманлик қуффор русуми бу эл ичида шое эди ва ислом ойини ул хайл арасида зое бўлуб, қатли омға бориб, аҳлу аёллари тамом асир бўлди. Тахминан уч мингдин қўпрак киши қатлга борибтур. Чун шарқ сари уруш тушмайдур эди, озрокча киши шарқ тарафидин қочиб чиқтилар.

Қўрон фатҳ бўлгондин сўнг, кириб қўронни сайр қилилди. Томларда ва уй ва кўчаларда ва қўйларда бенихоят ўлук ётиб эди, ўтувчи-кечувчи ўлукларининг устидин убуру ва мурур қилурлар. эди. Сайрдин ёниб, сўлтонларининг уйида ўлтүруб, Бажур вилоятини Хожга Калонга иноят қилдук. Қўмак учун ўбдон йигитлардин қалин киши таъйин қилиб, намози шом ўрдуға келилди.

Тонгласи кўчуб, Бажурнинг жулгасида Бобоқаро чашмасига тушулди. Ҳар неча бандиким қолиб эди. Хожга Калоннинг шафоати била гуноҳларин бағишлаб, аҳлу аёлларини аларға қайтиб рух-

¹ Қ. б. Ҳусайн.

сат берилди. Баъзи султонлари ва саркашлариким, иликка тушуб эди, ясоққа етди.

Султоиларининг боши била бир неча бош бу фатх хабари била Кобулға йиборилди. Бадахшон ва Қундуз ва Балхқа ҳам фатхномалар била бошлар йиборилди. Шох Мансур Юсуф Зайиким, Юсуф Зайидин келиб эди, бу фатхда ва бу қатли олда бор эди, тун кийдуруб, Юсуф Зайига сиёсатлар била фармонлар битиб, рухсат берилди.

Бажур қўғонининг муҳиммотидин хотиржам қилиб, сешанба куни муҳаррам ойининг тўққузидида кўчуб, бирор қурух қуйроқ ушбу Бажур жулғасида-ўқ тушуб, бир баландийда калла манора буюрулди.

Чоршанба куни, муҳаррам ойининг ўнида сайр қила отланиб, Бажур қалъасига бориб, Хожа Калоннинг уйида шурб мажлиси бўлди. Бажур навоҳисидаги кофирлар бир неча тулунда чоғирлар келгурдилар. Бажурнинг чоғири ва меваси тамом навоҳисидаги кофиристондин келур. Кеча анда бўлуб, сабоҳи қўғоннинг буржу борусини мулоҳаза қилиб, отланиб, ўрдуға келдим.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизр рўди ёқасига тушулди, андин кўчуб, Чановал рўди ёқасига туштук. Фармон бўлдиким, Бажур қўғониға кўмак битилган эл бебоқий Бажурға борғайлар.

Якшанба куни ойининг ўн тўртида¹ Хожа Калонға туғ иноят қилиб, Бажур қўғониға рухсат берилди. Хожа калонға рухсат бергондин бир-икки кун сўнг бугина қитъа хотирға келди. Хожа Калонға битилиб йиборилди.

Қарор ахд ба ёр инчунин набуд маро,
Газид ҳаҷру маро қард бе қарор охир,
Ба ишвахон замона чи чора созад кас,
Баҷур қард ҳудо ёрро зи ёр охир.²

Чоршанба куни муҳаррам ойининг ўн еттисида Султон Алоуддин Саводий Султон Вайс Саводийнинг муоризи келиб, мулозамат қилди.

Панжшанба куни Бажур била Чановал орасидаги тоғни овладук. Бу тоғнинг буғу, марали қон-қора ранглик бўладур. Қуюруги яна бир ўзгача ранглик, ғолибо мундин қуйи Ҳиндустон буғу, марали тамом қонқора бўлур. Ушбу кун яна бир сариқ куш тушти, ул дағи қора эди. Қўзлари ҳам қора эди. Ушбу кун бургут бир кийик олди.

Черик элида ошлиқ қамроқ бўлуб эди. Қаҳрож дарасига бориб, ошлиқ олиб, Саводқа Юсуф зайи афғонийнинг устиға юрумак азимати била одина куни кўчуб, Чановал сўйи била Бажур

¹ Л. б.-- бу иборалар йўқ.

² Менинг ёр билан ахд, қарорим бундай эмас эди. Охирда хажри қақиб, бекарор қилди мени. Замона ишваларига киши нима чора қилади? Охирда Бажур ёрни ёрдан жудо қилди.

суйининг қотилиши била Панжқўра суйининг оралиғига тушулди.

Шоҳ Мансур Юсуф зайи бир неча хушхўр ва кайфиятлик камоли келтуруб эди. Бир камолини уч бўлуб, бир ҳиссани мен едим, бирини Гадойи таъойи яна бирини Абдулло китобдор; ғарийб гузаро кайфият қилди, ул мартабадаким, намози шомда беклар йиғилғонда кенгашга чиқа олмадим. Ажаб нимадур, эмдилар ўшал жинс камолидин бирни дуруст ейилса маълум эмаским, анинг ярмича кайфият қилғай.

Андин кўчуб, Қаҳрож дарасининг ва Пешғром дарасининг оғзи-ға ёвуқ Панжқўранинг олига тушулди. Ушбу юртта эканда қор ўшуктин ёғди. Бу орада аҳёнан қор ёғар экандур, эл таажжуб қилдилар.

Султон Вайс Саводийнинг иттифоқи била черик маслаҳати жиҳатидин Қаҳрож элига тўрт минг харвор ошлиқ таҳмил бўлди. Бу ошлиқ таҳсилиға Султон Вайс йиборилди. Рустойи кўҳий эл ҳаргиз мундоқ таҳмилларни тортғон эмаслар. Ошлиқ бера олмай, бузулдилар.

Сешанба куни ойининг йигирма учида черикни Ҳиндубекка бошлатиб, Панжқўрага чопқун йиборилди. Панжқўра тоғнинг ўртасидин юққорроқ воқе бўлубтур, бир курухқа ёвуқ добон чиқмоқ керак, то Панжқўранинг кентларига киши етгай. Эл қочиб чиқиб эдилар, бир пора гала қараларини ва уйларидин қалин ошлиқларини келтурдилар. Тонгласи черикни Қўчбекка бошлатиб чопқун йиборилди.

Панжшанба куни ойининг йигирма бейида черик эли ошлиқ олур маслаҳати жиҳатидин, Қаҳрожнинг дарасининг ичига Мондиш кентларига тушулди.

Хумоюндин сўнгра Хумоюн била бир туққон неча фарзанд бўлди, турмади. Ҳиндол ҳануз тугмайдур эди. Бу навоҳиларда эканда Моҳимдин хат келди, битибдурким, хоҳи ўғул бўлсун, хоҳи қиз, менинг бахту толем — манга беринг, мен фарзандчилай сахлай.

Одина куни ойининг йигирма олтисида ушбу юртта эканда Ҳиндолни Моҳимға бериб, хатлар битиб, Юсуф Али рикобдорни Кобулға йиборилди. Ҳануз Ҳиндол тугмайдур эди.

Ушбу юртта эканда, Мондиш вилоятида даранинг ўртасида бир баландий устида бир улуғ суфа тош била ясалдиким, оқ уй нешхонаси била сиғди. Бу суфанинг тошларини тамом ичкилар ва сипоҳилар ташидилар. Бу сўзнинг тафсили будурким, чун анинг била туққонлардин ул замонгача бир ўғулким бор эди, андин кичик, ўзга боридин улуғ яна уч қиз: бири Меҳржон, яна иккиси кичикликда турмадилар. Ва бир туққон ҳаваси хейли бор эди. Ул замонда Дилдор оғачанинг бўйи оғир эрди. Мен дер эдимким, не бўлғай, эди анга бир туққон бўлса эди. Ҳазрат волида дедиларким, агар Дилдор оғача ўғул тукса, олиб асрасам нечудур? Мен дедим: бисёр хўбтур.

Ғолибо зуафо орасида фоле расмдурким, ўғул бўлурму, ё қиз бўлурму экин деб, икки коғазда бирида Али ё Ҳасан битиб, яна бирида Фотима битиб, икки қулула балчиқ ичида қўюб, ул

балчиқларни бир аёғ сув ичиға қўярлар. Ҳар қайси бурна очилса андин истидлол қилурлар: эр келса, эр бўлур, киз келса киз бўлур дерлар, фол қилдилар, эр келди. Чун мужда бўлди, анинг юзидин-ўқ хат битиб йибордук.

Неча кундин сўнгра эр ўғул тенгри карам қилди, хабардин бурна уч кун туққондин сўнгра онаси олидин хохи ва нахохи олиб, уйимизга келтуруб сахлабтурлар. Чун валодатининг хабарини йибордук. Баҳрани олғонда бу хабар стар, таяммуан ва тафай-улан отини Ҳиндол қўйдилар. Бу муносабатлардин манга ҳам инидур ва ҳам фарзанд¹. Юсуф зайи афғондин Малик Шох Мансур Малик Сулаймон шохнинг ўғли келиб эди. Давлатхоҳлик макомида эди. Юсуф зайи улусининг маслаҳатиға анинг кизини тилалиб эди. Бу юртда хабар келдиким, Шох Мансурнинг кизи била Юсуф зайиннинг моли келадур.

Намози шомда чоғир суҳбати бўлди, суҳбатта Султон Алоуддинни чорлаб ўлтурғузуб, хосса хилъат иноят бўлди.

Якшанба куни, ойнинг йигирма секкизида кўчуб, Каҳрож дарасидин чиқиб туштук. Товусхон Юсуф зайи Шох Мансурнинг иниси, мазкур бўлгон биродарзодасини бу юртта келтурди. Бисут² элининг Бажур қўрғонида муносабати бор жиҳатидин бу юрттин Юсуф Али баковулни йиборилдиким, кўчуруб Бажур қўрғониға келтургай. Қобулда қолгон черикка фармонлар битиб йиборилдиким, келгайлар.

Одина куни сафар ойининг учида Панжқўра суйи била Бажур суйининг қотилишиға тушудди.

Якшанба куни ойнинг бешиди ба юрттин Бажур бориб, Хожа Калон уйида чоғир суҳбати бўлди.

Сешанба куни ойнинг еттисида бекларни ва дилазок афғонлари улуғларини тилаб, кенғашиб, сўзни мунга қўюлдиким, йил охир бўлубтур, хутға бир-икки кун қолибдур, туздаги ошлиқни тамом кўтарибтурлар. Бу фурсатда Саводқа борсак, черик эли ошлиқ топмай танқислиқ бўлғусидур. Анбоҳар ва Пони Ёли³ йўли била юруб, Ҳашнағарнинг юққори ёни била Савод суйини ўтуб, Юсуф зайининг сингири Моҳура⁴ тўғриси туздаги ўлтургон афғонларниким, Юсуф зойи ва Муҳаммад зайи бўлғай, илғоб чопмоқ керак.

Яна йил эртароқ ошлиқ вақтида келиб, бу афғонларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Сўзни мунга қўюб тонгласи чоршанба куни Султон Вайс ва Султон Алоуддинға отлар ва хилъатлар иноят қилиб, истимолатлар била рухсат бериб, кўчуб Бажур тўғриси тушудди. Шох Мансурнинг кизини черикдин муржаат қилгунча Бажур қўрғонида қўюлди.

Тонгласи кўчуб, Хожа Хизрдин ўтуб тушдук. Хожа Калонға

¹ Л. б. — бу жойлар тушган.

² Қ. б. — Бисут بیسوت

³ Қ. б. — Пони мол.

⁴ Қ. б. — Маъмура.

бу юрттин рухсат берилди. Уруғ отлуг била ортуқси черик масолиҳини ва оғир партолни Қунар йўли била Ламғонға йиборилди.

Тонгласи кўчуб, оғир партол ва тевани Хожа Мир Миронға бошлатиб, Жарғуту ва Дарвоза йўли била ва Қаро кўба кўтали била йибориб, ўзимиз жарида отлиқ била илғоб, Анбоҳар кўтали била ошиб, яна бир улуг кўталдин ҳам ошиб, намози шомдин¹ эртарак Пони Ёлиға тушулди. Уғонбердини бир неча киши била тил олғали илғаррак йиборилди. Чун афғонлар била орамиз ёвук эди, эрта кўчмадук. Чошт бор эдиким, Уғонберди келди. Бир афғонни олиб, бошини кесибтур, келурда бошни йўлда тушурбтур, қўғил тилагудек таҳқиқ хабар келтурмади.

Туш била кўчуб, Савод суйини ўтуб, намози дигардин эрта-роқ тушулди. Намози хуфтанда отланиб, илдам юрудук, Офтоб бир найза бўйи чиққанда Рустам туркманниким, коровуллукқа йиборилиб эди, хабар келтурдиким, афғонлар хабардор бўлуб, кўзғолишибтурлар. Бир пора афғон тоғ йўли била борадур. Мунн эшитгач илдамроқ юруб, чопқунчини илгарироқ айирдук, бориб, бир неча афғонни ўлтуруб, бошларини кесиб, бир пора асир ва ўй ва ғалаларини келтурдилар. Дилазок афғонлари ҳам бир неча бош кесиб келтурдилар.

Ёниб, Қотланғ навоҳисиға тушулди. Уруғниким, Хожа Мир Мирон бошлаб келадур эди, ўтрисиға бошчи йиборилдиким, Мақомда келиб, бизға қўшулғай.

Тонгласи кўчуб, Қотланғ била Мақомнинг орасиға тушулди. Шоҳ Мансурнинг кишиси келди. Хисрав кўкалтош ва Аҳмадий парвоначини бир пора киши била уруқ ўтрисиға йиборилди. Сешанба қуни ойнинг ўн тўртида Мақомға тушганда уруқ келиб қўшулди.

Ушбу ўттуз-қирқ йилда Шаҳбоз қаландар отлиқ бир мулҳид бор экандур. Юсуф зайининг бир жамоатини ва дилазокнинг бир жамоатини мулҳид қилгон ушбу қаландар экандур. Мақомнинг тоғининг тумшуғида бир парча пастрок тоғ воқе бўлубтур, тамом даштларға мушриф, хейли пурфазо ва мадди назарлиқ баланди воқе бўлубтур. Шаҳбоз қаландарни қабри анда эди. Сайр қилиб келиб, мулоҳаза қилилди. Хотирға кечтиким, мундоғ ҳаволиғ ерда мулҳид қаландарнинг қабри бетақрибдур: буюрдуқким, бузуб, ер била ҳамвор қилдилар. Чун хейли сафолиқ ва ҳаволиқ ер эди, маъжун ихтиёр қилиб, бир замон анда ўлгу-рулди.

Бажурдинким ёнилди. Бехра хаёли била ёнилиб эди, то Қобулға келиб эдук, ҳамиша Ҳиндустон юруши хаёлида эдук, баъзи мавоне жиҳатидин муяссар бўлмас эди. Бажур черикиниким, учтўрт ой черикладук, черик элининг илгига муъгамад нима тушмади.

Чун Ҳиндустоннинг сарҳади Бехра ёвук эди, хотирға кечтиким, филҳол жарида кирсак, черик элининг илгига бир нима тушса,

¹ Л. б.— бу ибора йўқ.

бу хаёл била ёниб, афғонларни чоғиб, Мақомга тушганда баъзи давлатхоҳлар арзга еткурдиларким, Хиндустонга кирилдур бўлса, бар-бунёдлик кприлса: баъзи черик Кобулда қолди. Бир пора ўбдон йиғитларни Бажурда қўюлди. Ламғонга ҳам отлари ориғлигини қалин черик ёлди. Мунда келганларининг ҳам отлари андоқ харобтурким, бир кун қатрар мажоли қолмайдур.

Агарчи бу сўзлар маъқул эди, чун бу азият қилилиб эди, бу ҳисобларга боқмай эрта била кўчуб, Синд сувининг гузари сари мутаважжих бўлдук. Синд дарёсининг гузарини кўрган Мир Муҳаммад жолабонни ога-иниси била яна бир неча йиғитларни буларга қўшуб, юкқори-қуйи гузар кўргали йиборилди.

Ўрдуни дарё сари юрутуб, мен Савоти тарафиким, Карғхона ҳам дерлар, карг овлоғали бордим, бир неча карг пайдо бўлди. Вале жангали қалин эди, жангалдин чиқмади. Бир бузовлик карг тузга чиқиб, қоча берди, хейли ўк урулди, жангал ёвуқ эди, ўзини жангалга солди. Жангалга ўт солдилар, ул карг худ топилмади. Яна бир карг бузови ўтга куюб, тирачилаб ёғадур эди, бўғузлаб, ҳар киши шибронга¹ олди. Савотидин ёниб хейли саргардонлик тортиб, намози хуфтонда ўрдуға келдук. Гузар кўра баргонлар, гузар кўруб келибгурлар.

Тонгласи нанжшанба кунин ойнинг ўн олтисида от ва гева била ва партол била кечиггин кечилди. Ўрду бозори ва яёқ ва эшакни жолабонлар била кечурдилар. Ушбу кун гузар бошида эканда Нилобийлар келиб, тўққуз от² ва уч юз шохрухий пешкаш қилиб кўрдилар.

Эл тамом кечгач, ўшал намози пешин-ўк кўчуб, кечанинг бир посиғача юруб, Качакут сувининг ёвуғига тушулди. Андин эрта кўчуб, Качакут сувини ўтуб, туш қотила Сангдаки кўталини ошиб тушулди. Сайид Қосим эшик ого чоғдовул эди. Кейиндин кўч кейинча келадурган гужурларни тутуб, бир неча бош кесиб келтурди.

Сангдакидин сахар кўчуб, кеч намози пешин Сухон сувини ўтуб тушулди. Ўрдуининг кейини тун ярмиғача кела қолди, маҳкам ўзоқ кўч эди. Отнинг бемажоллиғи ва ориқлиғи маҳалли бисёр зўр бўлди, хейли от қолди.

Бехрадин етти курух шимол сари бир тоғ тушубтур. Бу тоғни Зафарнома да ва баъзи китобларда «Кўҳи Жуд» битибгурлар, вайҳи тасмийси маълум эмас эди, сўнгралар маълум бўлди: бу тоғда бир ота наслидин икки хил эл бор. Бирини жуд ва бирини жанжуха дерлар. Бу тоғдағи ва Нилоб била Бехра орасидағи эл ва улусқа булар қадимдин ҳоким ва фармонраво бўла келгандурлар. Вале ёрона ва биродарона ҳукумат килурлар, ҳарисе хотиралари тиласа ола олмаслар. Бир кесим йўсуилуқ қадимдин ҳар нимаким муқаррар қилибтурлар. Буларнинг олиши ва уларнинг бериши бу муқаррардин ортуқ ва ўксук бўлмас. Муқаррарлари

¹ К. б. — шибронга.

² Л. б. — бир кечимлик от.

будурким, қўш бошидин бир шоҳрухий берурлар. Кадхудоликда етти шоҳрухий берурлар, черикларига ҳам борурлар. Жуд ҳам неча шуъба бўлубтур, жанжуҳа ҳам.

Бу тоғким Бехранинг етти курухида воқе бўлубтур. Кашмир тоғларидинким, Ҳиндукуш тоғи ушбу тоғлар била пайваст тоғлардур, айрилиб, ғарби-жануб сари тортиб бориб, Динкутнинг аёғида Синд дарёсига мунтаҳи бўлубтур. Ушбу тоғнинг ярмида жуддур, ярмида жанжуҳа. Бу тоғни жудқа мансуб қилиб, Қўҳи Жуд дебтурлар. Булардин бир муътабар улуғи рой хитоб топар. Ўзга ини-ўғлини малик дерлар. Бу жанжуҳа Лангархоннинг тағойилари бўлур. Сухон суйининг навоҳисидағи эл ва улуснинг ҳокимининг оти малик Ҳаст эди, асли оти Асаддур. Ҳиндустонийлар мундоқ ҳаракатларни гоҳи сокин ўқурлар, нечукким, «хабар»ни, «хабр» дерлар, «асад»ни «асд» дептурлар, бора-бора «ҳаст» бўлубтур.

Лангархонни малик Ҳаст Жанжуҳага тушгач-ўқ йиборилди. Қатроб бориб, июнат ва шафқатимиздин умидвор қилиб, намози ҳуфтанда олиб келди. Бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилди. Йигирма икки-йигирма уч ёшида бўлғай эди. Буларнинг гала-қоралари ўрдунинг гирд ва навоҳисида бисёр эди. Чун ҳамиша Ҳиндустон олмоқ хотирда эди, бу бир неча вилоятларким, Бехра ва Хушоб ва Чаноб ва Чанут бўлғай, неча маҳал турк тасарруфида эди, буларни худ мулкимиздек тасаввур қилур эдук. Зўр била ё сулҳ била ўзимизнинг мутасарриф бўлурмизга мутаяккин эдук. Бу жиҳаттин бу тоғ эли била яхши маош қилмоқ вожиб ва лозим эди. Фармон бўлдимки, ҳеч ким буларнинг гала-қорарларига, балки ип учи, игна синугларига атроф ва навоҳида зарар ва нуқсон еткурмасун.

Андин эрта қўчуб, намози пешин Калдакахорға келиб тушгук. Атроф ва навоҳида қалин хавидзор эди. Бу Калдакахор таври ери воқе бўлубтур. Бехранинг ўн курухида, Жуд тоғининг орасида ҳамвор ере тушубтур, бу ҳамвор ернинг ўртасида бир улуг қўлдур, атрофдағи тоғлардин ёмгур сувлари йиғилиб, бу қўл бўлубтур, гирдо-гирди уч куруҳга ёвушгай. Шимолида яхши ўланг воқе бўлубтур. Ғарбида тоғ доманасида чашмадур, бу чашма суви баландиларғаким, бу қўлга мушрифдур, ўлтурур учун қобил ер эди, боғе солдим. Боғи Сафоға мавсум, кейли хушхаво ва бо-сафо ер воқе бўлубтур. Нечукким шарҳи келгусидур.

Калдакахордин сахар отланилди. Ҳамтоту¹ кўталининг бошида бир неча ерлик эл муҳаққар пешкаш била келиб, мулозамат қилдилар. Абдурахим шиговулға келган кишини қўшуб, Бехра йиборилдиким, Бехра элига истимолат бериб деғайким, бу вилоятлар қадимдин туркка тааллуқ бўла келгандур, зинҳор таваҳҳум ва дағдаға ўзларига йўл бериб, элни бузулғали қўймасунларким,

¹ Қ. б. — Ҳамботу

бу вилоят ва эл била ёкимиз¹ бордур, толон ва торож бўлмагусидур.

Чошт кўтал тубига тушуб, Қурбон Чархий, Абдулмулк Ҳасий² бошлиғ етти-секкиз кишини илгари хабар олгали йиборилди. Илгари борғонлардин Мир Муҳаммад Маҳди Хожа бир киши келтурди. Бу аснода афгонларнинг улугларидин бир неча киши пешкаш била келиб, мулозамат қилди. Лангархонга қўшуб, исти-молат жиҳатидин Беҳра элига йиборилди. Қўталдин ошиб, жангалдин чиқиб, буронғор, жувонғор, ғул, ясол била Беҳра сари мутаважжих бўлдук. Беҳрага ёвуқ етган маҳалда Давлатхон Юсуф хайлнинг ўғли Алихоннинг навкарларидин Дева хинду яна Сақатуниг ўғли Беҳранинг арбоблари била келиб, бир от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Намози пешин бўла Беҳра элига зарар ва заҳмат тегурмай, Беҳранинг шарқида Бахат суйининг ёкасида бир зорда³ тушулди.

Темурбек Ҳиндустонга кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Беҳра ва Хушоб ва Чоноб⁴ ва Чанут бўлғай, Темурбекнинг авлодининг тавобе ва лавоҳиқи тасарруфида эди. Шохрух мирзонинг набираси Суюргитимиш мирзонинг ўғли Султон Масъуд мирзонингким, Кобул ва Зобул аёлат ҳукумати ул фурсатга анга тааллуқ учун, Султон Масъуд Кобулий дерлар эди. Тарбияткардаларидин Мир Алибекнинг ўғлонлари Бобои Кобулий ва Дарёхон ва Опоқхонким, сўнгра Ғоziхон дерлар эди, Султон Масъуд мирзо ва ўғли Али Асгар мирзодин сўнг мутағаллиблиқ била Кобул ва Зобул ва бу мазкур бўлгон Ҳиндустондағи вилоят ва парганаларга мутасарриф бўлуб эдилар. Султон Абусаид мирзо замонида Кобул ва Ғазни буларнинг тасарруфидин чиқти. Ҳиндустондағи вилоятлар буларнинг тасарруфида эди.

Тарих тўққуз юз ўнда⁵ Кобулга аввал келган йиликим, Ҳиндустонга кирмоқ доияси била Хайбардин ўтуб, Паршовар⁶ келганда Боқи Чағониёнийнинг саъйи била қуйиғи Бангаш сариким Қўхат бўлғай, юруб, қалин Афғонистонни чошиб, кириб Банну ва Даштни толон-торож қилиб, Дуки била чиқилди.

Ул фурсат Беҳра ва Хушоб ва Жоноб ҳукумати Мир Алининг набираси — Ғоziхоннинг ўғли Сайид Алихонга тааллуқ эди. Искандар Баҳлулнинг отига хутба ўқуб, анинг итоатида эди. Ул черик чериклаганидин мутававҳҳим бўлуб, Беҳрани ташлаб, Бахат сувидин ўтуб, Беҳра кентларидин Ширкутни ўлтуруб ери ясаб эди. Бир-икки йилдин сўнг бизнинг жиҳатимиздин Сайид Алихон била Афғон бадгумон бўлди. Ул ҳам бу сабабтин дағдага ва таваҳҳум ўзига йўл бериб, бу вилоятларни Давлатхон Тоторхон

¹ «Яқинлигимиз» бўлса керак.

² Қ. б. — Қастин.

³ «Сабззорда» бўлса керак.

⁴ Қ. б. — Жонот.

⁵ Милодий 1504—1505 йил.

⁶ Қ. б. — Пашовар.

Юсуф хайлғаким. Лохур ҳокими ул вақт ул эди, топшурди. Давлатхон улуғ ўғли Алихонға Бехрани бериб эди, ул чоқ Бехра Алихоннинг тасарруфида эди. Давлатхоннинг отаси Тоторхон олти-егги сардордин бирисидурким, хуруж қилиб, Ҳиидустоиға мутасарриф бўлуб, Баҳлулни подшоҳ қилдилар. Сихрин ва Сатлуж дарёсининг шимолий вилоятлари тамом бу Тоторхонда эди. Бу вилоятларнинг жамиъ уч курухдин кўпроқ бўлур. Тоторхон ўлгандин сўнг, Султон Искандар подшоҳлигида бу вилоятни Тоторхоннинг авлодидин олиб эди. Мен Кобул вилоятиға келган тарихдин бир-икки йил бурунроқ бир Лоҳурни-ўқ Давлатхонға бериб эди.

Тонгласи баъзи муносиб ерларга чопқунчи йиборилди. Ушбу кун Бехрани сайр қилдим. Сангархон Жанжуха ушбу кун келиб, от пешкаш қилиб, мулозамат қилди.

Чоршанба¹ кунни ойнинг йигирма иккисида Бехранинг улуғларини ва чавдариларини гилаб, бу юртта тўрт юз минг шохруҳий² моли амон қарор берилиб, муҳассиллар таъйин қилилди. Дағи, отланиб сайр қилиб, кемага кириб, маъжун едук. Бехра ва Хушоб ўлтурушлук булужларға Ҳайдар аламдорни йиборилиб эди. Панжшанба сабоҳи бир гулбодом тўпчоқ пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Арза етгиким, черик эли Бехра элиға бесарлиқ ва дастандозлиқлар қиладурлар. Кишилар йибориб, бесарлиқ қилгон элнинг баъзисини ясоққа етқуруб, баъзисини бурнини тешиб, ўрдудин эврурдилар.

Одина кунни Хушоб элидин арзадошт келди. Шоҳ Ҳасан ва Шоҳ Шужоъ арғун таъйин бўлдиким. Хушобға борғай.

Шанба кунни ойнинг йигирма бешида Шоҳ Ҳасанни Хушобға йиборилди.

Якшанба кунни андоқ ёмғур ёгдиким, тамом тузларни сув тутти. Бехра била ўрду тушган боғлар орасида озгина сув эрди. Намози пешингача арзи бир улуғ дарёча бўлди. Бехранинг ёвуғида бир тийргаз отими ердин кўпроқ гузар йўқ эди, уздуруб ўтар эдилар, икки намоз орасида кирган сувларни сайр қила отландим. Ёғин ва чопқун андоқ бўлдиким, яна ёниб ўрдуга келмакка таваҳхум бўлди. Икки намоз орасида ўшул кирган сувни уздуруб ўттым. Черик элиға ҳам бисёр таваҳхум бўлди. Аксар эл ўтоқларини ва оғир партолларини ташлаб, жиба ва кийим-яроғларини эғниларига олиб, от яланғочлаб, уздуруб ўттилар. Тузларини тамом аксар сув туюб эди. Сабоҳи дарёдин кемаларни³ келтуруб, аксар черик эди чодирларни, партолларни кема била ўткардилар. Тушга ёвуқ Қўчбекнинг кишиси бир шаръий сув юққори бориб, гузар топтилар. Қолгон эл гузар била ўттилар.

Бехранинг қўрғонининг ичидаким, Жаҳоннамо дерлар, бир кун туруб, сешанба сабоҳи кўчуб, ёмғур ва сел тараддудидин Бехранинг шимол сари ёнидаги баландийларнинг остиға тушулди.

¹ Қ. б. — Панжшанба кунни.

² Қ. б. — минг шохруҳий.

³ Л. б. — бу жойлари тушган.

Тақаббул ёрмоғида эҳмол қиладурлар эди, тўрт саркор қилиб, бекларға буюрулдиким, эҳтимом қилиб, бутқаргайлар. Бир саркор Халифаға таъйин бўлди, яна бир саркор Қўчқа, яна бир саркор Дўст Носирға, яна бир саркор Сайид Қосим била Муҳиб Алиға.

Чун турк ўлтурушлуқ вилоятларни ўзумизнинг тасаввур қилиб эдук. Ул жиҳаттин талон-торож бўлмади. Ҳамиша элнинг сўзи бу эдиким, агар мусолаҳа жиҳатидин элчи борса, туркка тааллуқ вилоятларға музояқа қилмоғуларидур.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ғуррасида бу жиҳаттин Мулло Муршидни Султон Иброҳимғаким, отаси Султон Искандар ўшул беш-олти ойда ўлуб, Ҳинд салтанати мунга тегиб эди, элчиликка таъйин қилиб бир қарчигай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук. Давлатхонға битилган хатларни ва Султон Иброҳимға битилган хатларни тошшуруб, оғиз сўзларни доғи айтиб, Мулло Муршидға рухсат берилди. Бу Ҳиндустон эли, алалхусус афғонлар ажаб хуш ва хираддин йироқ ва раъй ва тадбирдин кироқ эллар бўлур эрмиш, не ёғийлиқ юруш ва турушин қила олдилар, не дўстлуқ роҳ ва равишин била олдилар. Борғон кишимини Давлатхон неча кун Лоҳурда сахлатиб, не ўзи кўрди ва не китобатни Иброҳимға йиборди. Неча ойдин сўнг борғон кишимиз ҳеч жавоб топпай Қобулға келди.

Одина куни ойининг иккисида Шайбоқ пиёда била Дарвеш Али пиёдаким, ҳоло туфангандоздур. Қобулдин арзадошлар келтуруб, Ҳиндолнинг тукқон хабарини ҳам келтурдилар. Ҳинднинг тасхири замонида бу хабар келгани учун, шуғун тутуб, Ҳиндол от қўйдум. Қанбарбек ҳам Балхдин Муҳаммад Замон мирзонинг арзадошларини келтурди.

Тонгласи девон тарқагондин сўнг сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Мажлис аҳли: Хожа Дўст Хованд, Хисрав Мирим, Мирзоқули, Муҳаммадий, Аҳмад Гадойи, Нуъмон, Лангархон, Рухдам, Қосим Али тарёқий, Юсуф Али, Тенгриқули. Кеманинг боши сари толор бор эди, усти ҳамвор, мен бир неча киши била мунда ўлтуруб эдим. Яна бир неча киши толорнинг остида ўлтуруб эдилар, кеманинг қўйруғи сари ҳам ўлтуруб ер бор эди. Муҳаммадий ва Гадойи, Нуъмон анда ўлтуруб эдилар. Намози дигаргача арақ ичилди. Арақнинг баҳдўрлигинин мутанаффир бўлуб, бу юздагиларнинг иттифоқи била маъжун ихтиёр қилдук. Кеманинг ул учидагилар маъжун еганимизни билмадилар, арақ ўк ичтилар.¹

Кемадин намози ҳуфтонда отланиб, кеч ўрдуға келдук. Муҳаммадий била Гадойи мени арақ ичадурғон хаёл қилиб, шойиста хизмате қиладиган деб, арақ кўзасини от устида навбат била кўтаришиб, ғарийиб нашъа ва башошат била кириб келдилар. Дедиларким, мундоқ қоронғу кечада кўзани ўзумиз навбат била кўтариб келдук. Сўнгра маълум қилдиларким, суҳбат ўзгача эмиш в кайфият ўзгача. Жамиъ маъжуний ва жамиъ чоғирмаст. Чун ҳаргиз маъжун суҳбати била чоғир суҳбати рост келмас, бисёр муңфаил бўлдилар. Мен дедимким, суҳбатни барҳам урманг, арақ

¹ Қ. б.— ичтилар дан сўнг «хаёл қилдилар» бор.

ичарға кўнгулли киши арақ ичсун, маъжун ерга кўнгулли киши маъжун есун. Ҳеч ким бир-бирига таарруз била гуфтуғу қилмасун. Баъзи арақ ичтилар, баъзи маъжун едилар. Бир замон такаллуф била суҳбате тутулди. Бобожон¹ Қанбузийким, суҳбатда йўқ эди, оқ уйга келганда ани тиладук, арақ ичмак истидёо қилди. Турди Муҳаммад қипчоқни ҳам тилаб, мастлар била ҳам-суҳбат қилдук. Чун маъжун суҳбати била ҳаргиз арақ ва чоғир суҳбати рост келмас, мастлар ҳар тарафдин паришон гуфтуғу қила кириштилар, аксар тааррузлари маъжун ва маъжунийлар била эди. Бобожон ҳам маст бўлуб, галаба паришонлар айтти. Турди Муҳаммадқа ҳам мастлар тўла-тўла аёқларини пай-дарпай бериб, оз фурсатда масти лояъқил қилдилар. Ҳар неча саъй ва ислоҳ мақомида бўлдук, баҳам етмади. Шалойинлиқ хейли бўлди. Суҳбат бемаза бўлди, ҳар сарига тарқаштилар.

Душанба кун ийининг бешида Бехра вилоятини Ҳиндубекка берилди. Сешанба кун ийининг Ҳусайн вилоятини Ҳусайн икракка иноят қилиб, Ҳусайн икракка ва Ҳусайн элига рухсат бердук. Бу фурсатларда Сайид Алихоннинг Минучеҳрхон отлиқ ўғликим, Ҳиндустондин бизни деб, юққориги йўл била келадиганда, Тотор какарга йўл-кур. Муни қўймай сахлаб, кизини бериб, қуёв қилур, неча маҳал анинг била эди, келиб мулозамат қилди.

Нилоб била Бехра тоғлари оралигида Жуд ва Жанжухнинг халойиқидин бошқа Кашмир тоғлариға пайваст Жат ва Гужур ва ул тавойифдин яна қалин эллардурким, ҳар қўлда ва ҳар пуштада кентлар ясаб ўлтурубтурлар, буларнинг ҳокими ва улуғи какар қабиласидур. Буларнинг улуғлуги ҳам Жуд ва Жанжухнинг улуғлугидектур. Бу тоғларнинг доманасидаги халойиқнинг улуғлуги ул тарихда бир ота ўғли Тотор какар била Ҳотий какарда эди, эммзода эди. Буларнинг берк ерлари обканлар ва жарлар бўладур. Тоторнинг ерининг оти Парола эди, қорлуқ тоғдин хейли қуюроқ эди. Ҳотийнинг вилояти тоққа пайвастдур. Қалонжарником, Бобухон Бисутқа тааллуқ эди, ани ҳам Ҳотий ўзига боқтуруб эди. Тотор какар Давлатхонни кўруб эди. Филжумла итоатгуна қилур эди. Ҳотийни кўрмайдур эди. Фитна ва фасод мақомида эди. Тотор Ҳиндустон бекларининг иттифоқи ва сўзлари била келиб, ироқроқгин Ҳотийни қабагон йўсунлук қилиб, ўлтуруб эди.

Ушбу фурсатлардаким, Бехрада эдук, ов баҳонаси била ғофилликта Ҳотий Тоторнинг устига юруб ўлтуруб, вилоятини ва ҳарамларини бўлғонини иликладук. Намози пешин сайрға отланиб, кемага кириб, арақ ичилди. Аҳли мажлис: Дўстбек ва Мирзоқули, Аҳмад Гадоий, Муҳаммад Али жанг-жанг асас, Ўғонберди мўгул, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим Али, Юсуф Али, Тенгриқули, Абулқосим Рамазон лўли. Намози хуфтангача кемада ичиб, намози хуфтан кемадин маст тофиқ чиқиб, отланиб, машғални илгимга олиб, дарё ёқасидин ўрдугача отнинг бу юзига эгилиб, гаҳ ул юзига эгилиб, якжилов чопиб келибтурмен гарийиб маст экандурмен. Тонгласиға мундоқ машғал олиб, ўрдугача якжилов келга-

¹ Л. б. — Бобохон.

нимни шарҳ қилдилар. Асло хотиримға келмади. Уйга келганимда хейли истифироғ қилибтурмен.

Одина куни сайр қила отланиб, кема била сувдин ўттуқ. Ул юздағи боғот ва шукуфаларни ва найшакар экилган ерларни тафарруж қилиб, далв ва чархларини кўруб, сув тортиб чиқармоқ кайфиятини сўруб, балки муқаррар сувлар торттурдук. Сайр асносида маъжун ихтиёр қилилди. Андин ёниб келиб, кемага кирилди. Минучехронға дағи маъжун берилиб эди, андоқ маъжуний бўлуб эдиким, икки киши қўлдаб, турғузуб эдилар. Бир замон сувнинг ўртасида кемага лангар солиб турулди. Андин сўнг сув қуйи хейли борилди. Муддаттин сўнг яна кемани юққори бока торттурдук. Ул оқшом кемада-ўқ уйхулаб, сахарга ёвуқ ўрдуға келдук.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида офтоб ҳамалға тахвил қилди. Ушбу кун намози пешин сайр қила отланиб, кемага кириб арақ ичилди. Аҳли мажлис: Хожа Дўст Хованд, Дўст, Бек, Мирим, Мирзо Қули, Муҳаммадий, Аҳмадий, Юнус Али, Муҳаммад Али жанг-жанг, Гадои тағойи, Мир Хурд асас, аҳли нағма, Рухдам, Бобожон, Қосим, Юсуф Али, Тенгрикули, Рамазон. Бир шохобға кириб, мудатте сув қуйи борилди. Бехра тўғрисидин хейли¹ қуйирокдин чиқиб, кеч намоз вақтида ўрдуға келдук.

Ушбу кун Шоҳ Ҳусайн Хушобдин келди. Чун элчи йибориб, қадимдин туркка тааллуқ вилоятларни тилаб, мусолаҳа ораға солилиб эди, тавжих қилгон ярмоқлар аксар иликка тушти. Иссиқ ҳам ёвушти. Ҳиндубекка кўмак Шоҳмуҳаммад муҳрдорни, яна баъзи муносабатлиқ йигитларни тайин қилиб, ҳар қайсиға фарохўр ҳоллариға яраша ваҳҳи истиқомат муқаррар ва муайян бўлди. Лангархонғаким, бу юрушларға сое ва боис ул эди. Хушобни иноят қилиб, туг бериб, муни ҳам Ҳиндубекка кўмак муқаррар қилдук. Бехрада бўлгон турк ва ерлик сипоҳиларнинг дағи ваҳҳ ва улүфаларини орттуруб, Ҳиндубекка кўмак қўйдук. Бу жумладин бир Минучехрон эдиким, оти мазкур бўлди, яна Назар Али турк Минучехроннинг уруғ-қаёши бўлур эди, яна Сангархон Жанжуҳа ва Малик Хаст Жанжуҳа эди.

Вилоят ишини мусолаҳа умиди била бир навъ қарор бериб, якшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн бирида Бехрадин кўчуб, Кобулға мурожаат қилдук. Қалдақхорға келиб тушулди. Ул кун ҳам ғарийб ёмғур эди. Кепанаклик, кепанаксиз баробар эди. Ўрдунинг кейини кеч намози хуфтангача кела қолди. Бу ер ва мулкнинг обутобини билур кишилар алалхусус, жанжухким, какарнинг қадимий душмани эди, арз қилдиким, Ҳотий какар оралиқта ямон киши воқе бўлубтур. Йўлни ул урар, элини ул бузар. Андоқ қилмоқ керакким, бу орадин кетгай, ё анга гўшмоли янбағий етгай.

Бу иттифоқ била тонгласиға Хожа Мир Миронни ва Мирим Носирни ўрду била таъйин қилиб, улуг чошгга ўрдудин айрилиб, Ҳотий какарнинг устигаким, ўшул неча кунда Тоторни ўлтуруб,

¹ Л. б.— бу жойи тушган.

вилояти Паролаға мутасарриф бўлуб, Паролада эди, нечукким мазкур бўлди, илғадуқ.

Намози дигарда тушуб, отқа бўғиз бериб, намози хуфтанда ул ердин отланилди. Бошчи Малик Ҳастнинг Сурпо отлиқ гужур навқари эди. Кеча йўлни озикиб, сахарға ёвуқ тушулди. Бек Муҳаммад мўғулни ўрдуға ёндурулди. Ёруғ бўлғонда отланилди. Чошт жиба кийиб, илдам юрдуқ, бир шарый қолгонда Пароланинг саводи қўрунди. Чопқунчи қўюлди. Буронғор Пароланинг¹ шарқий тарафи борди. Кўчбекким, буронғор эди,— буронғорнинг орқасига қўмақ йиборилди. Жувонғор кишиси, ғул кишиси Пароланинг устига-ўқ тикилиб борди. Дўстбекки жувонғорнинг Пароланинг устига борғон кишининг орқасига қўмақ йиборилди.

Парола жарларнинг² орасида воқе бўлубтур. Икки йўли бор: бири шарқи-жанубий йўлидурким, биз бу йўл била келдуқ, жарлар усти била келур. Икки тарафида обқан жарлар воқе бўлубтур. Пароланинг ярим қуруҳидин андоқ бўлурким, дарвозасига етгунча тўрт-беш ерда икки тарафтин жар қилиб, якраҳа бўлубтурким, бир тийргаз отими чевуруб бормоқ керак. Яна бир йўли ғарби-шимолий тарафидиндурким, бир кенг қўлнинг ичи била келиб, Паролаға чиқар, бу ҳам якраҳадур. Ўзга ҳеч тарафдин йўли йўқтур. Агарчи фасили ва кунгураси йўқдур, вале зўр келтурғудек ери ҳам йўқтур. Атрофи егги-секкиз-ўн қари яқандоз жардир.

Жувонғор кишиси тарғилардин ўтуб, дарвозаға тикилиб борди. Ҳотий ўтгуз-қирқча отлуқ жибалик, кежимлик киши била қалин яёғи била чопқунчини ёндуруб солди. Дўстбекким, чопқунчининг орқасига қўмақ эрди, етишиб, яхши зўрлаб, қўп кишисини тушуруб, ёғийни бости. Ҳотий какар ул орада мардоналик била машҳурдур. Ҳар неча жадал қилди, бўлдура олмай қочти. Чун бу тангиларда тўхтай олмади, қўрғониға етгач, қўрғонини ҳам беркита олмади. Чопқунчи кейинича ўқ қўрғонға кирдилар. Бу Парола қўрғонининг тангиси ва жаридин ғарби-шимоли саридин югурдилар, Ҳотий жарида қочиб чиқти. Мунда ҳам Дўстбек яхши борди. Жулду Дўстбекнинг отига бўлди.

Мен ўшул замон Парола қўрғониға кириб, Тоторнинг уйларига туштум. Чопқун қўяр маҳалда менинг била турарға муқаррар бўлғон кишилардин баъзи чопқунға борур эдилар, ул жумладин, Амин Муҳаммад тархон аргунни ва Қорачани бу журмона жиҳатидин Сурпо отлиқ гужурни бошчи қўшуб, ўрдуни рўбарўсига бесарупа саҳро ва биёбонға йиборилди. Тонгласига ғарби шимолий жардин ўтуб, хавидзорға тушулди. Вали хизоначиға бир неча йигитни қўшуб, ўрду олиға йиборилиди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида қўчуб, Андароба-ғаким³, Сухон сувининг ёқасидадур, тушулди. Бу Андароба

¹ Л. б.— бу жойи тушган.

² Л. б.— «жарларнинг» тушган.

³ Л. б.— Андзор. Андазона.

қўрғони Малик Ҳастнинг отасига қадимдин тааллуқ экандур. Ҳотий какар Ҳастнинг отасини ўлтурсондин сўнг, бузулбтур, ул фурсатга бузук эди.

Намози хуфганда Калдакахордин айрилгон ўрду кишиси келиб қўшулди. Ҳотий Тоторни олгонда Парбат отлуг уругини кежимлик от ва пешкаш била манга йиборгандур, учрамай, кейин қолгон ўрду элига йўлуқуб, уруқ била келиб, пешкашларини бериб, мулозамат қилди. Лангархонким, баъзи муҳимлар учун Бехрадин кейин қолгон уруқ била келиб эди, муҳимларни рост қилиб, баъзи ерлик эл била Бехрага рухсат берилди.

Доғи кўчуб Суҳон сувидин ўтуб, бир пушта устига тушулди. Ҳотийнинг уруги Парбатга хилъат кийдуруб, Ҳотийга истимолат фармонлар битиб, Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини йиборилди. Бобо Дўст ва Ҳалоҳил бошлиқ Ҳумоюннинг неча навкарини Нилобқа ва Қорлуқ ҳазорасигаким, Ҳумоюнга берилиб эди, до-руғалиққа келиб эдилар. Сангар қорлуқ ва Мирза Малвий қорлуқ бошлиқ ўттуз-қиркча киши қорлуқ улукларни олиб келдилар. Бир кежимлик от пешкаш қилиб, мулозамат қилдилар. Дилазок афғонийнинг ҳам чериги келди.

Эртаси андин кўчуб, икки шаърий келиб тушулди. Бир баландийга чиқиб, ўрдун мулоҳаза қилиб, буюрдуқким, ўрду тевасини санағайлар, беш юз етмиш тева чиқти.

Сунбул дарахтининг таърифиди эшитилиб эди, бу юртга қўрдуқ. Бу тоғ доманасида сунбул дарахти озроқтур. Бирор-бирор бўладур. Илгарроқ Ҳиндустон кўх доманасида сунбул дарахти қалин бўладур, улук бўладур. Ҳиндустоннинг ҳайвонот ва набототини зикр қилгонда мазкур бўлғусидур.

Бу юрттин нақора вақти кўчуб, чашт бўла Сангдоки қўталининг тубига тушуб, намози пешин андин кўчуб, қўтал ва рўдтин ўтуб, бир баландийга тушулди. Андин ярим кеча кўчуб, Бехра борурда ўтган гузарни сайр қила борилиб эди. Ўшул ўтган гузарда бир улуг ошлиқ жоласи лойлабтур, эгалари ҳар неча қилиб жолани тебра олмайдулар. Бу ошлиқни олиб, бизнинг била бўлгонларга улашилди. Асру дармаҳал ошлиқ эди.

Тушга ёвуқ келиб, Қобул суви била Синд сувининг қотилишидин қўйироқ кўҳна Нилобдин юққорроқ икки сувнинг орасига, тушулди. Нилобдин олти кема келтуруб, бурунғор, жувонғор, ғулға қисмат қилилди. Баждид сув ўтмакка машғул бўлдилар. Биз келган душанба куни, сешанба оқшоми, сешанба куни ва чаҳоршанба кунигача сув кеча қолдилар. Панжшанба куни ҳам оз-оғлоқ киши сув кечти. Нилобдин кечгондин сўнг¹ Ҳотийнинг Парбат отлук уругиниким, Андароба навоҳийсидин Муҳаммад Али жанг-жангнинг навкарини қўшуб, Ҳотийга йиборилиб эди, сув ёқасида келиб, Ҳотийдин бир кежимлик от пешкаш келтурди. Нилоб эли ҳам бир кежимлик от пешкаш келтуруб, мулозамат қилдилар.

Муҳаммад Али жанг жангнинг Бехрада турмоққа ҳаваси бор

¹ А. б. - да бу жойлари чапқаниб кетган. Қ. б. даи олинди.

эди. Бехра чун Ҳиндубекга иноят бўлди. Бехра била Синд дарёсининг орасидаги вилоятларни ва элларни, масалан, Қорлуқ, Ҳазора ва Хотий ва Ғаёсвол ва Китиб Муҳаммад Али жанг-жангга иноят бўлди. Раиятликқа бўюн қўйгон раиятлик қилгай. Ҳар ерда ҳар кимки, бўюн қўймаса:

Ҳар кимки бўюнни қўймаса они тийгай,
Чопқой, талағай, мутиу мунқод этгай.

Бу иноятлардин сўнг Муҳаммад Али жанг-жангга хосса қора маҳмаллик бошлиқ, қалмоқи жиба бериб, туғ ҳам иноят бўлди. Хотийнинг уруғига рухсат бериб, Хотийга қилич ва бош-оёқ ва истимолат фармонларини йиборилди.

Панжшанба куни офтоб чиққонда сув ёқасидин кўчулди. Бу кун маъжун ейилди. Ғарийб гулзорлар маъжунийликта тафарруж қилдук. Сарик аргувоний парча-парча ерларда якдаст сарик гуллар очилибтур¹. Яна баъзи ерларда афшон қилгандек даҳрим очилибтур. Ўрду ёвуғида бир баландий устида ўлтуруб, гулзор тафарруж қилдук. Тарроҳлик қилгондек бу тепанинг олти тарафида бир дафъа сарик ва бир дафъа аргувоний гул хат-хат мусаддас шаклда очилибтур. Икки тарафда гул озроқ эди, кўз кор қилгунча ушмундоқ гулзор эди. Паршоварнинг² навоҳисида баҳор вақти яхши гулзорлар бўладур.

Саҳар ул юрттин кўчдук, келурда дарё ёқасидин бир шер ғирқираб чиқти, отлар шер унини эшитгач, беихтиёр ҳар сариға элни олиб, титраб, жар ва чуқурга ўзини ташлади. Ёниб, яна жангалга кирди. Буюрдуқким, ғовмиш келтуруб, жангалга солиб, шерни чиқаргайлар. Яна ғирқираб чиқти, ҳар тарафтин ўқладилар, мен ҳам ўқладим. Холвий³ пиёда найза била санчарда найзанинг синонин ушата тишалди. Шер қалин ўқ еб, бутага сиқиниб туруб эди, Бобо ясовул қилич сугуруб, яқин юруб эди, шер ҳамла қилурда, бошига чопти. Андин сўнг Али Сийсторий белига чопти, шер ўзини дарёга солди, сув ичида-ўқ ўлтурдилар. Сувдин чиқариб, терисини буюрдуқким, олгайлар.⁴

Эртасига кўчуб, Бигромга етиб, Қўракатрийни тафарруж қилдук. Бир савмаа йўсунлуқ торроқ ва қоронғу уйгинадур. Эшикдин киргач, икки-уч зина қуйи тушгач, узалиб ётиб кирмак керак, шамъсиз кириб бўлмас. Бу уйнинг гирд ва навоҳисида соч ва соқолким қирқибтурлар, бениҳоят ётибдур. Бу Қўракатрийнинг атрофида мадраса ҳужраларидек хейли ҳужралар бордур. Кобулга аввал келган йиликим, Қўхат ва Банну ва Даштни чопилди. Бигромда улуг бир йиғочни тафарруж қилиб, Қўракатрийни қўрмаганга таассуф ер эдук, хейли таассуф егудек ер эмас эмиш.

¹ Л. б. Бу иборалар йўқ.

² Қ. б. Пашовар.

³ Қ. б. Нухой.

⁴ Л. б. — илғайлар.

Ушбу кун менинг бир яхши шахбозим (йўғолди) ким, Шайхим Миришкор сахлаб эдиким, турнани ва лаклакни асру хўблар олиб эди, икки-уч туллаб эди. Андоқлар олиб эдиким, мендек хавассиз кишини қушчи қилиб эди.

Малик Бухон¹ ва Малик Мусо бошлиқ Дализок афғонлари улуғлариға олти кишиға юзар мисқол кумуш, бирар тўнлуқ парча, учар ўй, бирар говмуш Ҳиндустон савғосидин бериб, ўзлариға ҳам фарохўр ҳоллари ярмоқ ва парча ва говмуш иноят бўлди. Али Масжид тушганда, Маъруф олтуқ Дилазок Якуб хайли баъзи ошлиқ, ўн қўй, икки харвор ғурунч, секкиз улуғ панир-пешкаш келтурди.

Али Масжидтин Яда-бир тушулди, Яда-бирдин Жўйи Шоҳийға намози пешин етиб тушулди. Ушбу кун Дўстбекка муҳриқ иситма бўлди. Жўйи Шоҳийдин саҳар кўчуб, Боғи Вафода тушланиб намози пешин Боғи Вафодин тебрадук. Гандамакнинг Сиёҳ обидин ўтуб, кеч намози шомда бир хавидзорда тушуб, отларни тўйғозуб, бир-икки гиридин сўнг отланиб, Сурхобдин ўтуб, Каркта тушуб, уйқуладук.

Тонг отмасдин бурун яна отланиб, Қўратунинг йўли айрилишидин мен беш-олти киши била Қўратуда солғон боғин тафарруж кўра бордим. Халифа ва Шоҳ Ҳасанбекни ва ўзга элни тўғри йўл била йиборилдиким, Қўруқ сойда манга таваққуф қилғайлар. Қўратуға етганда Шоҳбек аргуннинг Қизил отлиқ тавочиси Шоҳбекнинг Кохонни олиб, талаб, ёнғон хабарини келтурди. Фармон андоқ эдиким, ҳеч ким илгари хабар этмагай.

Намози пешин бор эдиким, Кобулға етдук, Қутлуққадамнинг кўпруғиға етгунча ҳеч ким хабардор бўлмади. Андин сўнгра Ҳумоюн била Комрон хабар топиб, от мингунча фурсат бўлмади, чухралариға кўтартиб, шаҳр дарвозаси била арк дарвозаси орасиға келиб, мулозамат қилдилар. Намози дигарда Қосимбек ва шаҳр қозиси ва Кобулда қолғон мулозимлар ва арбоблар келиб, мулозамат қилдилар.

Одина куни рабиул-охирнинг ғуррасида намози дигарда чоғир мажлиси бўлди. Шоҳ Ҳасанға хосса бош-аёқ иноят қилдим.

Шанба саҳари кема кириб, сабуҳий қилдук. Нурбек бу суҳбати уд чолур эди, ул вақт тойиб эмас эди. Намози пешин кемадин чиқиб, Гулкина била тоғнинг орасидағи боғни сайр қилиб, намози дигар Боғи Бинафшаға келиб ичилди. Намози шом Гулкина тарафидин фасилидин чиқиб, аркка келдим.

Сешанба кечаси ойнинг бешида Дўстбекким, йўлда тунда иситиб эди, тенғри раҳматиға борди. Басе мутаассир ва мутаъаллим бўлдук. Дўстбекнинг наъшини Ғазниға элтиб, султоннинг равзасининг эшикининг олида қўйдилар. Дўстбек хейли яхши йигит эди, беглиғида ҳануз тараққий қилур эди. Беглиғидин бурун ичкиликларида неча қатла яхшилар борди. Ул жумладин бир мартаба Андижоннинг бир йиғочи Работи Заврақда Султон Аҳмад Танбал

¹ Қ. б.— Тархон.

шабахун келганда, мен ўн-ўн беш киши била юруб, чопқунчисини уруб ёндуруб, ғулига етганда юзча киши била туруб эди, ул фурсатта уч киши қолдиким, менинг била тўрт бўлбой, ул учдин бириси Бўст Носир эди, яна бири Мирзоқули қўкалтош, яна бири Каримдод. Мен ўқ жибалаб эдим. Танбал яна бир киши била ясолидин эшиклик-тувурлуқ илғаррак туруб эди, мен Танбал била рўбарў бўлдум, бир ўқ дубулғасига тегар урдум, яна бир ўқ қолқонини қорибчиси била қўклай урдум. Бир ўқ бутумга ўтқара оттилар. Танбал бошимга чопти. Ажабдурким бошимда дубулға бўрки эди, бир тори кесилмади, вале бошимга хейли яра бўлди. Яна ҳеч қўмак етмади, менинг била ҳеч ким қолмади, зарурат бўлуб, жилов ёндурдум. Мендин кейинрак Дўстбек эди, мендин ўтуб, анинг чопибдур. Яна Ахсидин чиқар маҳалда Боки ҳез билаким, агарчи ҳез дерлар эди, вале қиличга маҳкам эрклик эди, чопқулашгги. Ахсидин, чиққонда, мен секкиз киши била қолғонда ҳам била эди. Икки кишидин сўнг Дўстбекни тушурдилар.

Бекликларида Суюнчукхон султонлар била келиб, Тошкантда Аҳмад Қосимни қабагонда аларни босғуруб кирди. Қаболда яхши жонлар тортти. Аҳмад Қосим буларга хабар қилмай, солиб чиқти. Анда ҳам хонлар, султонларни босғуруб, Тошкантдин яхши чиқти. Яна сўнгра Ширим тағойи ва Мазид ва алар ёғиққонда Ғазиндин икки-уч юз киши била илғоб келатурғонида бу мўғуллар учтўрт юз ўбдон йигитларни Дўстбекнинг олиға йибордилар. Шарукон навоҳисида олиға борғонларни яхши босиб, қалин киши тушуруб, ғалаба бош кесиб келтурди. Бажур қўғонини ҳам Дўстбек кишиеси элдин бурунроқ, етишиб, фасилға чиқти. Паролада ҳам Дўстбек юруб, Ҳотийни босиб қочурди. Парола фатҳ бўлди. Дўстбекнинг фавтидин сўнгра вилоятини иниси Мирим Нозирга иноят қилдим.

Одина куни рабиул-охирнинг секкизида қўғондин Чохорбоғқа чиқилди.

Сешанба куни ойнинг ўн иккисида Султон Хусайн мирзонинг улук қизи Мухаммад Султон мирзонинг онаси Султоним бекимиким, бу фатаратларда Хоразмга тушуб эди. Йўлбарс султоннинг иниси Эсанқули султон Султоним бегимнинг қизини олиб эди. Кобулға келдилар. Алар ўлтурғали Боғи Хилват таъйин бўлди. Ул боғда тушгандин сўнг мен бориб кўрдум. Чун эгачи эдилар, таъзим ва эҳтиромлари жиҳатидин юкундум, алар ҳам юкундилар, юруб орада кўрушудди. Сўнгралар доим бу қондани маръий тутарлар эди.

Якшанба куни ойнинг ўн еттисида Бобо Шайх ҳаромнамакиним, хейли муддат бандта эди, гуноҳини афв қилиб, бандтин чиқариб, хилъат инъом бўлди.

Сешанба куни ойнинг ўн тўққизида туш қайта Хожа Сеёрон сариға отланилди. Бу қун рўза эдим. Юнус Али алар таажжуб қилиб дедиларким, сешанба куни ва сайр ва рўза — бу ғарибгур. Бехзодға келиб, қозисининг уйига тушудди. Кечаси суҳбат ангиизи бўлди. Қози арзға еткурдиким, менинг уюмда мундоқлар бўлғон эмас, подшоҳ ҳокимдурлар. Бовужудким, мажлис асбоби муҳайё бўлуб эрди, қозининг истирьзойи хотири учун, ичку баргараф бўлди.

Чоршанба куни Хожа Сеёронга борилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бирида боғ солғон тоғнинг тумшугида улуғ гирд суфа солдурдук.

Одина куни кўпрукдин жолага ўлтурдук. Сайёдларнинг уйлари-нинг тўғрисиға етганда, сайёдлар бир данг деган қушни тутуб экандурлар, келтурдилар. Мундин бурун дангни кўрулган эмас эди. ғариб хайъатлиқ қуштур, шарҳи Ҳиндустон хайвонотини зикр қилғонда келгусидур.

Шанба куни ойнинг йигирма учида бу гирд суфанинг устига чанор ниҳоли ва тол ниҳоли дарҳам тикилди. Намози нешин чоғир суҳбати бўлди. сахари ушбу суфанинг устида сабуҳий қилдук.

Тушдин сўнгра отланиб, Кобулға мутаважжиқ бўлдук. Хожа Ҳасанға калла мастлиқда етиб, лаҳза уйхуладук. Хожа Ҳасандин отланиб, ярим кеча Чорбоғка келилди.

Хожа Ҳасанда мастлиқ ҳолатида. Абдулло тўн уфроғи била ўзини сувға солди. Отлашонда кечрак бўла совуққа тўнгуб кела олмади. Кечаси Қутлук Хожанинг гиюлида бўлуб, тонгласи ўтган куннинг беиътидоллиғидин мутанаббих бўлуб, тоиб келди. Мен дедим, филҳол ул навъ тавба муяссар бўлғай, ё йўқ, бори филҳол мундоқ тавба қилким, менинг суҳбатимдин ўзга ерда ичмағайсан. Қабул қилди. Бир неча ой бу қондани маръий тутуб, ўзига бўлдура олмади.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Ҳиндубекким, Бехрада ва ул вилоятларда сулҳ умиди била қўюлуб эди, келди.¹ Сулҳ ва салоҳ сўзларига қулоқ солмай, бизнинг сўзларимизни кўзга илмай, қулоққа олмай, биз ёнғоч-ўқ қалин афғон ва Ҳиндустонийни йиғиб, Ҳиндубекнинг устига Бехрага юруди. Ерлик эл ҳам афғонлар сари эврулди. Ҳиндубек Бехрада тура олмай, Хушоб келиб, Дин-қут вилоятининг ораси била Нилюб келиб, Кобулға келди. Дева ҳинду Сектунинг ўғли ва яна ҳар ҳиндуким, Бехрадин банд қилиб келтурулиб эди, муҳимларини бирор нима бериб қатъ қилдилар. Бу ҳиндуларга отлар, бош аёқлар инъом қилиб, рухсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққизида баданимда иситма ҳарорати зоҳир бўлди. Фасд қилдим. Кун олуш, гоҳи икки кун оша, гоҳи уч кун оша иситур эдим. Ҳар иситқонда гарқи арақ бўлмагунча иситма қўймас эди. Ўп-ўн икки кундин кейин, Мулло Хожаго мамзуж чоғирни наргис била берди, бир-икки қатла ичтим. Фойда ҳам қилмади.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бешида Хожа Муҳаммад Али Ҳостгин келди. Бир эгарлик от пешкаш қилиб, тасаддуққа ёрмоқ ҳам келтурди. Муҳаммад Шариф мунажжим ва Ҳост мирзолари ҳам Хожи Муҳаммад Али била келиб, мулозамат қилдилар. Тонгласи душанба куни Мулло Кабир Кошғардин келди. Андижон вилоятидин Кошғар била эврулуб, Кобулға келибтур.

¹ Л. б.— тушган.

Душанба куни ойнинг йигирма учиди Малик Шох Мансур Юсуф зайи олти-етти Юсуф зайининг улуғлари била Саводдин келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни жумодис-соний¹ ойининг гуррасида Шох Мансур бошлиқ Юсуф зайи афғонийнинг улуғлариға хилъатлар кийдурулди. Шох Мансурға қумош тўн, жиба ва тугмаси била яна бирига ялаклик қумош тўн, яна олти кишиға қумош тўнлар кийдуруб, рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдимки, Абуҳадин³ юққори Савод вилоятиға дахл қилмағайлар ва жамиъ раиятларни ичларидин чиқарғайлар. Яна Бажур ва Саводта экан афғонлар олти минг харвор ошлиғ девонға тушурғайлар.

Чоршанба куни ойнинг учиди жуллоб ичтим. Яна икки кун жуллоб ичтим.

Шанба куни ойнинг олтисида доруи кор ичтим.

Душанба куни ойнинг секкизида Халифанинғ улуғ қизиға Қосимбекнинг кичик ўғли Ҳамзанинғ сочиғи кирди. Минг шоҳрухий эди. Бир эгарлик от ҳам торти.

Сешанба куни Шох Ҳасан Шохбек чоғир суҳбатиға рухсат тилаб, Хожа Муҳаммад Али бошлиқ баъзи беклар била ичкиларни уйиға элтти. Юнус Али ва Гадои тағойи менинғ қошимда эдилар. Мен ҳануз чоғирдин парҳез қиладур эдим. Дедимким, ҳеч андоқ бўлмайдурумки, мен ҳушёр ўлтуруб, жамиъ чоғир иртиқоб қилғайлар ва мен соп-соғ туруб, бир бўлак ўзини масти шароб қилғайлар. Келинғ, менинғ қошимда ичинғлар, мензамоне тафарруж қилай, ҳушёрлар била мастларнинг ихтилот ва омизиши нечук бўлури билай. Чанор боғининг эшигида солғон суратхонанинғ шарқи-жануб сари ёнида кичикрак оқина уй тикилиб эди, гоҳи анда ўлтурур эдим, анда мажлис бўлди, Сўнгра Ёиёс масхара келди, неча қатла мажлисдин мутояба тарийқи била буюрулдимки, ихрож қилдилар. Охир шалойин бўлуб, масхаралиқ била мажлисда йўл топти. Турди Муҳаммад қипчоқ била мулло Китобдорни ҳам мажлисқа тиладук. Шох Ҳасанға ва уйидағи мажлис аҳлиға бу рубойни бадохатан айтиб йиборилди:

Аҳбобки базмида гулистон ҳуснутур,
Йўқ лек алар базмида бизга¹ дастур,
Ул жамъда гар ҳузури жамъият бор,
Юз шукр, бу жамъ беҳузур эмастур.

Иброҳим чухрадин йиборилди. Икки намоз орасиға яқин бу мажлис аҳли маст бўлуб гарқаштилар. Бу беҳузурлуқ муддатида тахтиравон била кутариб юрур эдим. Бир неча кун бурунроқ мамзуж чоғир ичилиб эди, яна фойда қилмаганидин, ичилмайдуру

¹ Л. б. — жумодил-охир

² Қ. б. — билаклик.

³ Қ. б. — Ануҳ.

⁴ Қ. б. — эрга.

эди. Нақоҳат айёмининг охирида Толор чаманининг ғарби-жануб тарафида, олма тубида мажлис тартиб қилиб, мумзуж чоғир ичтим.

Одина куни ойнинг ўн иккисида Аҳмадбек ва Султон Муҳаммад дўлдойким, Бажурда кўмак кўюлуб эди, келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн еттисида Ҳайдар Накийнинг боғида Тенгриберди баъзи бекларга ва йигитларга суҳбат берадур эди, мен ҳам ул суҳбатқа бориб ичтим. Кеч намози хуфтан андин қўпуб келиб, улуғ оқ уйда ҳам ичилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма бешида Мулло Маҳмуд қошида фикҳ сабақи ўқумоқ таъйин бўлди.

Сешанба куни ойнинг салхида Шоҳ Шужоё аргунинг қошидин Абу Муслим кўкалтош элчиликка келди. Бир тўпчоқ от пешкаш келтурди. Ушбу кун Юсуф Али рикобдор Чинор боғидаги ҳавзни узуб, қўл солиб, юз навбат эврулди. Бош-оёқ ва эгарлик от ва ёрмоқ инъом бўлди.

Чоршанба куни ражаб ойининг секкизида Шоҳ Ҳасанбекнинг уйига бориб ичтим. Аксар беклар ва ичкилар бор эдилар.

Шанба куни ойнинг ўн бирида мажлис эди, намози дигар била намози шомининг орасида, улуғ Кабутархонанинг томининг устига чиқиб ичилди. Кечроқ бир кеча отлик деҳи Афғон саридин йўл била шаҳр сари ўтуб борадур. Таҳқиқ қилилди: Дарвеш Муҳаммад сорбон экандурким, Мирзохон қошидин элчиликка келадур экандур, том устидин чорладук. Дейилдиким, тўра ва тўқа била элчилик қилурни қўйғул, бетакаллуфона келгил! Дарвеш Муҳаммад келиб, суҳбатга ўлтурди. ул фурсатта тоиб эди, ичмас эди. Ғояти шабқача мунда ичилди.

Тонгласи девон ўлтурғонда русум ва қоида била келиб, Мирзохон йиборган нешкашларни тортти. Ўтган йил юз ташвиш ва кўп ваъда била табоб ул юздаги аймоқларни кўчуруб, Кобул келтуруб эдук. Кобул тор ердур, аймоқ ва атрокнинг гала-қорасига фароғат била қишлоқ ва яйлоқ ер эмас. Саҳронишин элни ўз кўнгулуга қўйса, ҳаргиз Кобулни ҳавас қилмас. Қосимбекка хизмат қилиб, ул юзга ўтар учун, орға солдилар, Қосимбек кўп муболага қилди. Охир аймоқларга Қундуз ва Боғлон сари ўтмак учун рухсат олди.

Ҳофиз Мир қотибнинг оға-иниси Самарқандтин келиб эрди, бу фурсатта Самарқандга рухсат бериб, Фўлод султонга девонимни йибордим. Девоннинг орқасида бугина қитъани битидим:

Ул сарвнинг ҳаримиға гар етсанг, эй сабо,
Бергил бу ҳажр хастасидин ёд кўнглига.
Раҳм айлабон соғинмади Бобурни, бор умид
Собғай худой раҳмни Фўлод кўнглига.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Шоҳ Мазид кўкалтош Муҳаммад Замон мирзо қошидин тасаддук ва пешкаш от келтуруб, мулозамат қилди. Ушбу кун Шоҳбекнинг элчиси Абу Муслим кўкалтошқа хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди. Хожа Муҳаммад

Али била Тенгрибердига ҳам вилоятларига — Хост била Андаробқа бормаққа ушбу кун рухсат бўлди.

Панжшанба кун ойнинг йигирма учида¹ Муҳаммад Али жанг-жангким, Качакут ва Қорлуқ навоҳисида қўюб, ул вилоятларни анга уҳда қилилиб эди, Мирзойи Малвий Қорлуқнинг ўғли Шоҳ Ҳасан яна Ҳотийнинг кишиси ҳам била келдилар. Ушбу кун Мулло Алихонким, Самарқандга қўчини келтурғали бориб эди, келиб, мулозамат қилди.

Абдурахмоний афғон Гардиз сарҳадида ўлтурурлар эди, мол ва муомалада райиш эмас эдилар, борур-келур корвонийлар ҳам булардин мутазаррир эдилар. Чоршанба кун, ражаб ойининг йигирма тўккузида бу афғонларни чопа отланилди. Танги Вағҷон навоҳисида тушуб, ош еб, кеч намози пешин андин отландук. Кечаси йўл озиқиб, Панжоб Шаҳнанинг шарқи-жануби сари пушталарда ва даштларда хейли сарғардонлик тортилди. Муддатдин сўнгра йўлга келиб кирдук. Чашмаи Паранинг кўталидин ошиб, Гардиз сари² боқишлиқ қўлидин фарз вақтида тузга чиқиб, чопкун йиборилди. Бир бўлак черик эли Кирмош тоғи сариғаким. Гардизнинг шарқ ва жанубидур, чопкун бордилар. Ул чопкунчи орқасига Хисрав Мирзақули ва Сайид Али бошлиқ ғулнинг ўнг қўлини йиборилди, кўнроқ черик эли Гардизнинг шарқий тарафи жулга юққори боқа чопкун бордилар. Бу чопкунчининг орқасига Сайид Қосим эшик оға, Миршоҳ кавчин, Қиём, Ҳиндубек, Қутлукқадам, Ҳусайн бошлиқларни йиборилди. Чун черик элининг кўпраги жулга юққори боқа чопкун бориб эдилар, аларни узотгондин сўнг, мен ҳам буларнинг кетгича-ўқ юрудум. Бу жулга юққори эл йироқ экандур. Жулга юққори боргон черик элининг отлари бўлдурди. Онча нима черик элига тушмади. Қирқ-элликча афғон яёғи тузда кўрунур. Бу черик орқасига боргонлар алар сари мутаважжик бўлуб, манга киши чаитурдилар. Мен дағи илдамроқ юрудум. Мен етгунча Ҳусайн ва Ҳасан батақриб ва беҳисоб ёлғуз от солибтур. Афғонларнинг ичига кириб, қилич солур маҳалда отини ўқлаб йиқарлар. Қўпғоч, оёғига чошиб йиқитурлар. Туш-тушидан пичоқлаб, чоиқулаб, нора-пора айладилар. Бу беклар боқиб гуруб, кўмакка етишмаслар.

Бу хабар келгач, Гадейи тағойи, Поянда Муҳаммад қоплон, Абул-Ҳасан кўрчи, Муъмин атка бошлиқ ичкиларни ва йигитларни жиловрез илгари йибориб, ўзум ҳам тез юрудум. Боридин бурун Муъмин атка бир афғонни найза била тутуб, бошини кесиб келтурди. Абул-Ҳасан кўрчи ҳам яланғоч яхши юруб, афғонларнинг олин тўсуб, от солуб, бир афғонни чопқулаб йиқиб, бошини кесиб келтурди. Ўзига уч яра бўлуб эди, отига бир яра бўлуб эди. Поянда Муҳаммад қоплон ҳам яхши юруб, бир афғонни чопқулаб, бошини олиб келтурди. Агарчи, Абул-Ҳасан била Поянда Муҳаммад қоплоннинг йигитликлари мундин бурун ҳам маълум

¹ Қ. б. — йигирма тўққизда.

² Қ. б. — тушган.

эди, бу юрушта ишларини кўпрак билдурдилар. Бу қирқ-элликча афғон тамомиси ўққа, қиличқа бориб, пораландилар. Бу афғонлар қирилгондин сўнг, бир хавидзорга тушуб, буюрдуқким, бу афғонларнинг бошларини калла манора қилдилар.

Йўлда келадургонда, Ҳусайн била бўлгон беклар келдилар. Сиёсаг ва газаб била дедимким, мунча киши боқиб туруб, бир неча яёқ афғонга туп-туз ерда мундоқ йигитларни олдурубсиз. Сизларни тўра-мучангиздин, наргана ва вилоятингиздин айриб, соқалларингизни қирқиб, шаҳрларда ташхир қилмоқ керак, то ҳар ким мундоқ йигитни мундоқ ганимга олдурса, мундоқ туп-туз ерда илик тебратмай боқиб турса, сазоси бўлғай.

Кирмош сари боргон черик эли қўй ва ўлжа олиб келдилар. Бобо Қашқа мўғул ҳам Кирмош сари боргон черик била бориб эди. Бобо Қашқага бир афғон қилич тегурур маҳалда яхши тўхтаб туруб, ўқини тўлдуруб, бу афғонни уруб йиқибтур.

Сабоҳи кўчуб, Кобул сари мутаважжих бўлдук. Муҳаммад бахши ва Абдул-Азиз мирохур ва Мир Хурд баковулга ҳукм бўлдики. Чашмаи Парани ўтуб, андин қирғовул овлагайлар. Ўзум бир неча киши била Майдони Рустам йўли билаким, кўрулмаган эди, бордим. Майдони Рустам тоғларнинг орасида воқе бўлутбур, тоғнинг бошига ёвуқроқ, хейли сафолик ер эмастур. Икки тоғнинг орасида кенграк жулгаси гушубтур. Жануб тарафида пуштанинг эгагида кичикроқ чашмаси бор. Улуг-улуг рим¹ дарахглари ҳам бор. Бу Майдони Рустамнинг Гардиз тарафидин чиқар йўлда чашмалари бор, дарахтлари ҳам хейли бор. Бу кичикрак дарахтлардур. Агарчи жулгаси торроқдур, вале бўғина дарахтларнинг тўби кўп кўк, яхшигина ўланглардур. Сафолиққина жулгадур. Майдони Рустамнинг жануб тарафидаги тоққа чиқилди. Кирмош тоғлари ва Бангаш тоғлари оёқ остида кўрунадур. Кирмош тоғларидин нари нашкол булутлари таҳ-батах кўрунадур, ул вилоятлар сариким нашкол бўлмас, асло булут кўрунмайдур. Намози пешин Хунийга² келиб тушўлди. Тонгласи Муҳаммад ого кентининг навоҳисида тушуб, маъжун иртикоб қилиб, балиқ дорусини сувга солиб, бир пора балиқ тутўлди.

Якшанба куни шаъбон ойининг учиди Кобулга келдук. Сешанба куни ойнинг бешида Дарвеш Муҳаммад Фазлий била Хисравнинг навкарини тилаб, Ҳусайн олилгонда қисқалиқ қилгонларнинг кайфиятин сўруб, тўра-мучаларидин ҳураттук. Намози пешин чапор тубида чоғир мажлиси бўлди. Бобо Қашқа мўғулга хулъат инъом бўлди.

Одина куни ойнинг секкизида Кепакким, Мирзохон қошига бориб эди, келди.

Панжшанба намози дигар Хожа Сеёрон ва Борон ва Домани кўҳнинг сайрига отландим. Намози хуфганда Момо хотунга тушўлди. Тонгласи Исталиф келиб туштук. Ул кун маъжун ейилди.

¹ Қ. б. — ним.

² Қ. б. — Хулига.

Шанба куни Исталифда чоғир суҳбати бўлди. Сабоҳи Исталифдин отланиб, Санжид дарасининг ораси била ўтуб, Хожа Сеёроннинг яқинига етганда, бир улуг йилонким, йўғонлиги билакча ва узунлиги бир қулоч бўлғай эди, ўлтурулди. Бу улуг йилоннинг ичидин бир инчкарак йилон чиқти, ғолибо ўшул яқинда ютуб экандур, бори аъзоси бутун эди. Бу инчка йилон бу улуг йилондин жузвий қисқароқ бўлғай эди. Бу инчка йилоннинг ичидин бир катта сичқон чиқти, ул ҳам бутун эди. Ҳеч ери ҳал бўлмай-дур эди. Келиб Хожа Сеёронда чоғир мажлиси бўлди. Ушбу кун кичкина тунқатордин ул юздаги бекларга булжор либа фарманлар битиб йиборилдиким, черик отланиладур, муқаррар бўлғон булжорга эҳтимом қилиб, етиша келсунлар.

Сабоҳи отланиб, маъжун еб, Парвон сув қотилишида Парвон сувиға бу эл дастури била балиқ доруси солиб, қалин балиқ тутулди. Миршоҳбек ошу об торти.

Мундин отланиб, Гулбахор борилди. Намози шомдин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Бу суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад сорбон бўлур эди. Ағарчи йигит эди ва сипоҳи эди, вале чоғир иртиқоб қилмас эди, тоиб эди. Қутлуқ Хожа кўкалтош муддати мадид эди, сипоҳилиқни тарк қилиб, дарвеш бўлуб эди. Ёши ҳам хейли бор эди, соқоли худ оппоқ оқориб эди. Ҳамиша суҳбатларда ҳарифи шароб эди.

Мен Дарвеш Муҳаммадқа дедимким, Қутлуқ Хожанинг соқолидин уят! Дарвеш ва қари ва оқ соқоллиқ ҳамиша чоғир ичар. Сен сипоҳи ва йигит ва қоп-қора соқоллик, ҳарғиз ичмассен, не маъни?

Чу менинг даъб ва тарийким андоқ эмас эдиким, ичмас кишига чоғир таклифи қилғаймен. Ушмунча била-ўқ ҳазл била ўтти, чоғир таклифи қилилмайди. Сабоҳи сабуҳий қилдук.

Чоршанба куни Гулбахордин отланиб, Абуннинг¹ кентида тушуб, таом еб, отланиб, Боғоти Хумға бориб тушулди. Намози пешиндин сўнг чоғир суҳбати бўлди. Тонгласиға андин отланиб, Хожа Хонд Саиднинг мазорини тавоф қилиб келиб, Жина қўрғонидин жолаға кирдук. Панжхир сувининг қотилишида жало тоғнинг тўқунишиға урунуб, ғарқ бўлаёзди. Рухдам, Тенғриқули, Мир Муҳаммад жолабон жола тоғқа урунғач, сувға йиқилдилар. Рухдам била Тенғриқулини ташвишлар била тортиб, жолаға-ўқ чиқордилар. Чини пиёла ва қошуқ ва доира сувға борди. Мундин ўтуб, Сангибурийда тўғрисиға етганда, жола сувнинг ўртасида шохкаму ё банд учун қоққон козуқ-каму урунди, Шоҳ Ҳасан Шохбек арқонға-ўқ борди. Мирзоқули кўкалтошни ола-ўқ йиқилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон ҳам сувға йиқилди. Мирзоқули тавре борди. Йиқилур маҳалда илигидаги қовун кесаду, пичоқни жалонинг устидаги бўрёға санчиб-ўқ йиқилди. Мирзоқули жолаға келмай, тўн уфроғи била узуб чиқти, жоладин чиқиб, ул оқшом жолабонларнинг уйида қўндук. Биайниҳи сувға борғон ҳафтранг пиёладек Дарвеш Муҳаммад пешкаш қилди.

¹ Қ. б. — Алунинг.

Одина куни сув ёқасидин отланиб, Иничкадин қуйиға Қўхба-ча¹нинг доманасида тушуб, ўз илигимиз била ғалаба мисвок олдук. Андин ўтуб, Хожа Хизрийларнинг уйида ош еб, отланилди. Намози пешин Қутлуқ Хожанинг ятули Ламғоний кентиға тушдук. Қутлуқ Хожа моҳазаре ҳозир қилди. Тановул қилиб, отланиб, Кобулға келилди.

Душанба куни ойнинг йигирма бешида Дарвеш Муҳаммад сорбонға хосса хилъат ва эгарлик от иноят қилиб, навкарликка юкундурулди. Тўрт-беш ой сочимни қиркмайдур эдим, чоршанба куни ойнинг йигирма еттисида сочимни қирқтим. Бу кун чоғир суҳбати бўлди.

Одина куни ойнинг йигирма тўққизида Мир Хурдининг Хиндолнинг аткалигига юкундурулди. Минг шоҳруҳий сочик кижурди.

Чоршанба куни рамазон ойининг бешида Тулак қўқалтоғининг қошидин Барлос Жики отлиқ навкари арзадоштини келтурди. Ўзбак чопқучиси ул навоҳига келган экандур, Тулак чиқиб, урушуб босибтур. Бир тирик ўзбак ва бир бош келтурди.

Шанба оқшоми ойнинг секкизида Қосимбекнинг уйига бориб, оғиз очдук. Бир эгарлик от тортти.

Якшанба оқшоми Халифанинг уйида оғиз очилди. Бир эгарлик от пешкаш қилди. Тонгласи Хожа Муҳаммад Али ва Жон Носирниким² черик маслаҳатиға тилалиб эди, вилоятларидин келдилар.

Чоршанба куни ойнинг ўн иккисида Комроннинг тағойиси Султон Али мирзоким, мен Хостдин Кобулға борур йил Кошғарға бориб эди, нечукким мазкур бўлди, келди.

Панжшанба, куни ойнинг ўн учида Юсуф Алининг³ дафъи ва рафъиға азм-жазм қилиб, отланиб, Деҳи Яъқуб сувининг Кобул тарафидағи ўлангга тушулди. Отланур чоқ Бобоҳон ахтачи ярамасроқ от тортти, аччигимдин бир мушг юзига урдум. Бинсир, бармоғим тубидин синди. Ул фурсатта хейли оғримади. Келиб, юртқа тушганда хейли ташвиш берди. Бир неча маҳал хейли риёзат торттим. Хат битий олмас эдим, охир чур бутти. Ушбу сафар қилғон юртта менинг холам Давлат Султонхонимнинг Қутлуқ Муҳаммад отлиқ қўқалтоғи Кошғардин Хоним қошидан хат ва билкот келтирди. Ушбу кун Дилазоқнинг улуғлари Бухон ва Мусо келиб, пешкашлар била мулозамат қилдилар.

Якшанба куни ойнинг ўн олтисида Қўчбек келди.

Чоршанба куни ойнинг ўн тўққизида қўчуб, Бичокдин⁴ ўтуб, доим тушар ергаким, ушбу Бичок рудининг ёқасидур, тушулди. Бомийён ва Коҳмард ва Ғўри Қўчбекка тааллуқ вилоятлар ўзбакка яқин жиҳатидин Қўчбекни бу черикдин маоф тутуб, ушбу юрттин ўзум чирмоғон мандил ва бош-аёқ иноят қилиб, вилоятиға руҳсат берилди.

Одина куни ойнинг йигирма бирида Бодом чашмаға тушдук.

¹ Қ. б. — Қўхча.

² Л. б. — Хонжирниким.

³ Қ. б. — Юсуф Зайи.

⁴ Қ. б. — Типхок (Таржималарда Пут-хок. Бут-хок).

Тонгласи Борик об тушулди. Ўзум Қоратувни сайр қилиб келдим. Ушбу юртта йиғочдин асал топилди. Кўч-баркўч мутаважжих бўлдук.

Чоршанба куни ойнинг йигирма олтисида Боғи Вафода тушдук. Панжшанба куни богда-ўқ бўлдум. Одина куни кўчуб, Султонпурдин ўтуб тушулди. Бу кун Шох Мир Ҳусайн вилоятидан келди. Бухон ва Мусо бошлиқ Дилазокнинг улуғлари ҳам букун келдилар. Саводка Юсуф зайининг дафъига азимат қилилиб эди. Дилазок маликлари арзга еткурдиларким. Ҳашанғарда улус қалиндур, ошлиқ ҳам кун тонулур, Ҳашанғарга савий қилдилар. Машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдим, чун Ҳашанғарда ошлиқ қалин эмиш, андағи афгонларни чошиб, Ҳашанғар кўргонини ё Паршовар кўргонини рост қилиб, бу ошлиқдин захира солиб. Шох Мир Ҳусайнни бир пора йигитлар бида анда қўюлғай. Бу — маслаҳат учун Шох Мир Ҳусайнға ўн беш кунлук булжор бида рухсат берилдиким, вилоятига бориб, яроғини қилиб келгай.

Тонгласиға кўчуб, Жўйи Шохийға келиб тушдук. Тенгриберди, Султон Муҳаммад дўлдой кейиндин бу юртқа келдилар. Ҳамза ҳам Қундуздин букун келди.

Якшанба куни ойнинг салхина Жўйи Шохийдин кўчуб, Қирқ ариққа тушулди. Мен бир неча махсуслар бида жолага кириб келдим. Йид ҳилоли бу юртта кўрулди.

Дараи Нурдин бир неча улоғ чоғир келтуруб эдилар, намози шомдин кейин чоғир мажлиси бўлди. Аҳли мажлис: Муҳиб Али кўрчи, Хожа Муҳаммад Али китобдор, Шох Ҳасан, Шохбек, Султон Муҳаммад дўлдой, Дарвеш Муҳаммад сорбон эди. Дарвеш Муҳаммад тоиб эди. Кичикликдин бери менинг шартим андоқ эдиким, ичмас кишига таклифе қилмағоймен. Дойим суҳбатларда Дарвеш Муҳаммад бўлур эди, ҳеч навъ таклифе қилинмас эди. Хожа Муҳаммад Али эркиға қўймай, таклиф қила-қила чоғир ичурди.

Душанба куни сабоҳи йид куни кўчтук. Йўлда хумор дофъиға маъжун едук. Маъжуннокликта бир ханзал келтурдилар. Дарвеш Муҳаммад ханзални кўрган эмас эди. Мен дедимким, Ҳиндустоннинг ҳиндувонасидур, бир карж кесиб бердим. Рағбат бида тишлади, окшомғача аччиғлиғи оғзидин кетмади. Гарм чашманинг баланди-сида тушуб, яхни тортиладур, эдиким, Лангархонким, неча маҳал ўз ерида эди, келиб, от ва бир пора маъжун тортиб¹, мулозамат қилди. Келиб Яда-бирға туштук. Намози дигарда бир неча махсус бида жолага кириб, бир курухча қуйи бориб чиқтук. Тонгласи андин кўчуб, Хайбар кўталининг тубиға тушулди.

Ушбу кун Султон Боязид Нилобдин Пора йўли бида ўтуб, бизнинг хабаримизни топиб, кейинимизча келиб, арз қилдиким, Афридий афгон кўч ва моли бида Порада ўлтурубдур. Шоли қалин экибтурлар, шолиси пишиб, тамом оёқ устидадур. Чун Ҳашанғардағи Юсуф зайи афгонлар устиға азимағ қилиб едук, анга парво қилмадук. Намози пешинда Хожа Муҳаммад Алининг

¹ /Л. б.- бир пора тортиб.

ўтоғида шароб мажлиси бўлди. Ушбу мажлисда-ўқ Султон Тарохийдин¹ бу сориға келган кайфиятини машруҳ битиб, Бажурға Хожа Калонға йиборилди. Фармон хошиясида бу байтни битидим:

Сабо, ба лутф биғу он ғазоли раъноро,
Ки сар ба кўху биёбон ту додаи моро².

Андин сабох кўчуб, кўталдин иниб, Хайбар тангисидин ўтуб, Али Масжидға тушулди. Андин намози пешин отланиб, партолдин айрилиб, икки пос бўлуб эдиким, Кобул сувининг ёқасиға келиб, озроқча уюхладук. Саҳар гузар топиб, сувдин кечилди. Қоровулдин хабар келдиким, афғонлар хабар топиб, қочғондурлар. Юруб, Савод сувидин ўтуб, афғонларнинг экинининг орасиға тушулди. Таъриф қилғоннинг яrimi, балки чорагича ошлиқ топилмади. Ҳашангарни бу ошлиқ умиди била ясамоқ ҳисоби тағайюр топти. Бу юрушға саъй қилғон Дилазок маликлари бу жиҳаттин мунфаил бўлдилар. Намози дигар Савод сувининг Кобул тарафиға кечиб тушулди.

Тонгласи Савод сувидин кўчуб, кенгашға кирар бекларни чорлаб, кенгашиб сўз мунга қарор топтиким, Султон Боязид айтқон Афридий афғонини чопиб, анинг молини ва ошлигини кўчи била Паршовар кўрғонини ясагиб, киши қўюлғай. Ҳиндубек қавчун ва Хост мирзодалари кейиндин бу манзилда келдилар.

Буқун маъжун ейилди. Дарвеш Муҳаммад сорбон, Муҳаммадий кўкалтош, Гадойи тағойи, Асас эди. Сўнгра Шоҳ Ҳасанни ҳам тиладук. Ош тортилғондин сўнг намози дигар жолаға кирдук. Лангархон Ниёзийни³ ҳам жолага чорладук. Намози шомда жоладин чиқиб, ўрдуға келилди. Ўшул Қарор била сув ёқасидин саҳар кўчуб, Жомдин ўтуб, Али Масжид сувининг чиқишида тушулди.

Абулҳошим Султон Аликим, кейиндин келиб эди, дедиким, арафа кечаси Жўйи Шоҳийдин Бадахшондин келган киши била Жамрудтин ўтуб эдим. Ул дедиким, Султон Саидхон жазм Бадахшон устига келди. Мен подшоҳқа хабар қила келадурмен.

Бекларни чорлаб, машварат қилиб, бовужуди бу хабар кўрғон ясамоқнинг маслаҳатини топмай, Бадахшон аъзамати била мурожаат қилилди. Лангархонга хилъат бериб, Муҳаммад Али жангжанга кўмак таъйин қилиб, руҳсат берилди.

Ул охшом Хожа Муҳаммад Алининг чодирда чоғир мажлиси эди. Эрта била бу ердин кўчуб, Хайбар кўталидин ошиб, кўтал тубига тушулди. Хизр хайлидин қўп ношойист ҳаракатлар зоҳир бўлуб эди. Черик борурда кейинга қолғон, ёқаға тушган че-

¹ Л. б.— Султон Бароҳидин.

² Эй гонг ели, у гузал оҳуға юмшоқлик била айтки, бизни тоғ ва саҳроларға улоқтирган сенсан.

³ Қ. б.— Сориний.

рик элига ўқлар қўюб, отларини элтурлар эди. Аларга таъдибе қилмоқ ва гушмоле бермоқ вожиб ва лозим кўрунди. Бу хаёл била кўтал тубидин саҳар кўчуб, Деҳи Ғуломонда тушландук. Намози пешин отга бўғуз бериб, отланилди.

Муҳаммад Ҳусайн қўрчини Кобулға чоптурулдим, Кобулда бўлгон Хизр хайлини бандлаб, жиҳотини мафсал қилиб, арзға еткурғайлар. Бадахшондин дағи ҳар хабар бўлса, машруҳ битиб, бир кишидин бот йиборғайлар.

Ул кеча икки посқача юруб, Султонпурдин озроқча ўтуб, тушуб, лаҳза уюхлаб, отландук. Хизр хайли Баҳор ва Масхгиромдин Қорасувғача ўлтургон экандурлар. Тонг бурнида етиб, чопкун қўюлди. Аксар моли ва ўғлон-ушоғи черик элига тушти. Оз-оглоқчаси тоққа ёвуқ эди, тоққа тортиб қутулди.

Тонгласи Қилоғуға тушулди. Ушбу юртта қирғовул олилди. Кейин қолгон уруқ ҳам букун бу юртта келиб қўшулди. Вазирий афгон дойим яхшигина мол бермас эди. Бу сиёсаттин уч юз қўй¹ пешкаш келтурди.

Илигим чиққони (сабабли) ҳеч нима битимайдур эдим, ушбу юртта якшанба куни ойнинг ўн тўртида озроқча нима битидим.

Тонгласи хирилжи Шаму хайл бошлиқ афгонларнинг улуглари келдилар. Дилазокнинг уруқлари бу жамоанинг гуноҳларини муболағалар била дархост қилдилар. Гуноҳларин бағишлаб, асирларин озод қилдук. Молларин тўрт минг қўйга қарор бериб, улугларига тўнлар кийдуруб, таҳсилдорлар таъйин қилиб йиборилди.

Бу ишларга қарор бериб, панжшанба куни ойнинг ўн секкизида кўчуб, Баҳор ва Масхгирмоға тушуб, тонгласи Боғи Вафога келдим. Боғи Вафонинг хўблук маҳаллари эди, саҳилари тамом себаргазор, анор дарахтлари сап-сариг хушранг хазон бўллубтур. Анорлар дарахтларда қип-қизил, норунж дарахтлари сабз ва хуррам, норунж дарахтларда бениҳоят, вале норунжлар хотирхоҳ сарғаймайдур эди. Анорлари яхши, анорлари гарчи вилоятларининг яхши анорларича эмас эди. Боғи Вафодин бир яхши маҳзузким бўлдук, бу навбат эди. Бу уч-тўрт кунким бу боғда эдук, бори ўрду эли ифрот била анор едилар.

Душанба куни боғдин кўчтук. Мен бир пахрғача юруб, баъзи норунжларни олдурдум. Шоҳ Ҳасанға икки дарахтнинг норунжи инъом бўлди. Баъзи бекларга бир дарахт норунжи, баъзиларига икки кишига бир дарахт норунжи инъом бўлди. Чун қиш Ламгон сайри қилур хаёли бор эди, ҳавзининг атрофида йигирмача норунж дарахтини буюрдумким, қўруғайлар.

Букун Гандамакка тушуб, тонгласи Жингдалик тушулди. Намози шомға яқин чоғир мажлиси бўлди, аксар ичкилар бор эдилар, охир суҳбатта Қосимбекнинг хоҳарзодаси Гадоий Мухаммад² хёйли шалойинлиқ қилди. Маст бўлгонда менинг ёнимдаги такияга таянди. Гадоий тағойи мажлисдин кўтариб чиқарди.

¹ Л. б. — Юз қўй.

² Л. б. — Гадоий Бехжат.

Ул юрттин эрта кучулди. Қуруқсой ёнидаги Борик об куйи юк-қори сайр қила бордим. Бир неча туроқ дарахтлари асру хўб хазон бўлгандур. Ўша ерда тушуб, йилқирон ошини торттурулди. Хазон боис бўлди, чоғир ичилди. Йўлдин қўй келтуруб, буюрулдим, ка-боблар қилғайлар. Балут шохлариға ўтлар қўюб, тафарруж кўрдук.

Менинг келадурган хабаримни Мулло Абдулмалик девона эшитиб, истидъо қилдим, Қобулға элтгай. Қобулға Мулло Абдулмаликни йиборилди. Ҳасан набира Мирзохон қошидин мени деб келган экандур. Бу ерда келиб мулозамат қилди. Завол вақтигача мунда ичилди. Андин сўнг отланилди. Мажлис аҳли фузаро мастлар бўлуб эдилар. Сайид Қосим андоқ маст эдиким, икки навка-ри ташвиш била от устига солиб, ўрдуга еткурдилар. Дўст Муҳаммад Боқир андоқ маст эдиким, Амин Муҳаммад тархон ва Мастий чухра бошлиқлар ҳар неча саъй қилиб, отландура олмаслар. Бо-шиға сув қуярлар ҳам бўлмас. Бу фурсатда бир пора афғон пайдо бўлур, Амин Муҳаммад тархон чоғир кайфиятида хаёл қилурким, мунимундоқ этиб олдургунча бошини кесиб олиб кетарбиз. Бори юз машаққат била от устига солиб, олиб келарлар.

Ярим кечада Қобулға келдук. Сабоҳи девонда Қулибекким, Қошғарға Султон Саидхон қошиға элчиликка бориб эди, келиб, мулозамат қилди. Бешка мирзойи итарчини Қулибекка қотиб, элчиликка йибориб эди, ул вилоятнинг матоидин бир пора савғот келтурди.

Чоршанба куни зилқабда ойининг ғуррасида Қобилнинг ғури-нинг қошида ёлғуз бориб, сабухий қилдим. Сўнгра аҳли мажлис бирин-иккин келдилар. Офғоб ёйила Боғи Бинафшаға бориб, ҳавз ёқасида ичилди. Туш бўла уйқулаб, намози пешин яна ичилди. Ушбу намози пешин суҳбатида Тенгриқулибек ва Маҳдиғаким, мундин бурун суҳбатта чоғир берилмайдур эди, чоғир бердим. Намози хуфтан ҳаммомға келдим. Ул кеча ҳаммомда эдим.

Панжшанба куни Яхё Нухоний бошлиқ Ҳиндустон савдогарла-риға хилъатлар иноят қилиб, рухсат берилди.

Шанба куни ойнинг тўртида Қошғардин келган Бешка марзоға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Якшанба куни эшик устидаги кичкина сураҳонада суҳбат эди. Бовужудким, торғина хужра эди, аҳли мажлис ўн олти киши эдилар.

Душанба куни хазон сайриға Исталифға борилди. Букун маъжун иргикоб қилилиб эди. Бу кеча ёмғур бисёр ёғди. Менинг била келган беклар ва ичкилар аксар менинг чодиримғаким, Боғи Қалоннинг ичида тикилиб эди, кирдилар. Тонгласи ушбу боғда чоғир мажлиси бўлди. Охшомгача ичилди, Сабоҳи сабухий қилдук. Маст бўлуб уюхлаб, намози пешин Исталифдин отланиб, йўлда маъжун ейилди. Намози дигар бўла Беҳзодийға келдук. Хазонлар асру хўб бўлуб эди. Хазон сайр асносида чоғирға майил ҳарифлар чоғир ангизи қила бошладилар, бовужуди маъжун. Чун хазонлар асру хўб бўлуб эди, хазон бўлгон дарахтларнинг тубида ўлтуруб, чоғир ичилди.

Намози хуфтангача ушул ерда-ўқ суҳбат эди. Мулло Маҳмуд

Халифа келди. Ани ҳам суҳбатга чорладук. Абдулло хейли маст эди. Халифа тарафидин бир сўз чиқти. Мулло Маҳмудтин ғофил бу мисраъни ўқудиким:

Бар ҳар ки бингари ба ҳамин доғ мубталост¹.

Мулло Маҳмуд ҳушёр эди. Абдулло ҳазл тарийки била бу мисраъни ўқуғон жиҳатидин тааррузлар қилди. Абдулло воқиф бўлуб, изтироблар қилиб, хейли ширин гуфтугўлар қилди.

Паижианба кунн хазонлар сайр қилиб, кеч намози шом Чорбоғқа келиб туштум.

Жума кунн ойнинг ўн олтисида Боғи Бинафшада маъжун еб, баъзи маҳсуслар била кемага кирилди. Ҳумоюн била Комрон ҳам сўнг келдилар. Ҳумоюн бир ўрдакни яхши отти.

Шаба кунн ойнинг ўн секкизида Чорбоғдин тун яримда отландим, тушқатор ва ахтачини ёндурдум. Мулло Бобонинг кўн-рутидин ўтуб, Деврин тангиси била чиқиб, Қўш Нодир ва бозорларнинг қориза била Хирехона орқасидин эврулуб, эрта суннат вақтида Турдибек Хоксорнинг қоризиға келдим. Турдибек хабар тошиб, изтироб била юғуруб чиқти. Турдибекнинг қаллошлиғи маълум эди. Ўзум била юз шохрухий олиб бориб эдим. Турдибекка бердим, дедимким, чоғир ва асбоб тайёр қилгилким, хилват ва лавандона суҳбат тутар хаёлим бор. Турдибек чоғир учун Бехзодий сари борди. Отимин Турдибекнинг қулидин бир қўлга йибордим. Ўзум қоризининг орқасида бир пуштада ўлтурдум. Бир нос бор эдиким. Турдибек бир қўза чоғир келтурди. Икковидин-икков пчмакка машғул бўлдук. Турдибек чоғирни келтурурда Муҳаммад Қосим барлос ва Шохзода воқиф бўлубтурлар. Мендин холи зиҳи Турдибек сўнгича яёк келдилар. суҳбатга чорладук. Турдибек дедиким, Қўлқул² анағанинг армони борким, сизнинг била чоғир ичгай. Мен дедимким, мен ҳам хотун кишининг ичганини кўрмайдурмен. суҳбатқа тиланг. Шохи деган қаландар била яна бир қоризлик рубобийни ҳам суҳбатга чорладук. Намози шомғача қоризининг орқасидаги баландийда ўлтуруб ичилди. Андин сўнг Турдибекнинг уйига келиб, шамъ ёруғида кеч намози хуфтанғача ичтим. Тавр беғилу ғаш суҳбате эди. Мен такя қилдим. Аҳли мажлис яна бир уйга бориб, нақора вақтигача ичтилар. Охир ўзумни мастликқа солиб халос бўлдум. Хаёлимда бу эдиким, элин ғофил қилиб, ёлғуз отланиб, Истарғачга борғайман. Эл воқиф эди, муяссар бўлмади.

Охир нақора вақтида отландим. Турдибек била Шохзодаға хабар қилиб, учовлон отланиб, Истарғач сари мутаважжих бўлдук. Фарз вақтида Исталифининг оғи Хожа Ҳасанға еттук. Бир замон тушуб, маъжун еб, хазон сайри қилдук. Офтоб чикка Исталиф боғиға тушуб, ўзум еб, отланиб, Истарғач тавобнидин Хожа Шихобға тушуб уйқладук. Ота мирохурунинг уйи ул орада экандур. Уйғонганча ош пишириб, бир қўза чоғир ҳозир қилибтур. Хейли яхши ха-

¹ Кимга қарасан, шун дарада мубталодир.

² Т. ғ.— Булбул.

зон эди. Бир неча пиёла ичиб, отландук. Намози пешин Истарғачда бир яхши хазонлиқ боғда тушуб, суҳбат тутулди. Бир лаҳзадин сўнг Хожа Муҳаммад Амин келди. Намози ҳуфтанғача ичилди. Ул куни ва охшоми Кобулдин Абдулло асас. Нурбек, Юсуф Али келдилар. Сабоҳи ош еб отланиб, Истарғачнинг оёғидаги подшоҳий боғини сайр қилди. Бир олма ниҳоли яхши хазон бўлуб эди, ҳар қайси шоҳида беш-олти барг сиёқ била қолиб эди, андоқким, агар наққошлар такалдуф била тортсалар, онча торта олмағай эдилар. Истарғачдин отланиб, Хожа Ҳасанида ош еб, намози шом Бехзодий келиб, Хожа Муҳаммад Аминнинг Имом Муҳаммад отлиқ навкарининг уйида чоғир ичилди. Тонғласи сешанба куни Кобул чорбоғиға келилди.

Панжшанба куни ойнинг йигирма учида кўчуб, калъаға кирилди. Одина куни Муҳаммад Али Ҳайдар рикобдор бир гуйгун тутуб, келтуруб тортти.

Шанба куни ойнинг йигирма бешида Чинор боғида суҳбат эди. Намози ҳуфтан отланилди. Сайид Қосимнинг ўтган воқеадин инфиаали бор эди. Келурда анинг уйида тушуб, бир неча оёқ ичилди.

Панжшанба куни зилҳижжа ойининг ғуррасида Қандаҳордин Тождиддин Маҳмуд келиб, мулозамат қилди.

Душанба куни ойнинг ун тўққузида Муҳаммад Али жанг-жанг Нилобдин келди.

Сешанба куни Сангархон Жанжуҳа Бехрадин келиб, мулозамат қилди.

Одина куни ойнинг йигирма учида Алишербекнинг тўрт девонидин бухур, авзон бир байти¹ била газаллар ва абёғким, интихоб қилиладур эди, итмомиға етти.

Сешанба куни ойнинг йигирма еттисида аркта суҳбат эди. Бу суҳбатта андоқ фармон бўлдим, суҳбаттин ҳар киши маёт бўлуб чиқса, яна ул кишини суҳбатқа тиламағайлар.

Одина куни зилҳижжа ойининг салҳида Ламғон сайри азимати била отланилди.

¹ Қ. б. — «бир байти» урнида — «тартиб».

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА ИШРИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойиинг ғуррасида Хожа Сеёрон келилди. Пушта устида янги арифким чиқарилиб эди, яқосида шурб мажлиси бўлди. Сабоҳ отланиб, Реги равонни сайр қилиб, Сайид Қосимнинг² Булбулининг уйига тушуб суҳбат тутулди. Сабоҳ андин отланиб,² маъжун еб, бориб Билгарға туштук. Бе улким, охшом ичилгай, сабоҳи сабуҳий қилдук. Намози пешин бориб, Дурномаға тушулди. Шурб мажлиси бўлди, эрта сабуҳий қилдук. Ҳақдод Дурноманинг улуғи боғини нешқаш қилди.

Панжшанба отланиб, Нижровда тожиклар кентига тушулди.

Одина куни Чихл қулба била Борон сувининг орасидағи гоғни овладук, хейли кийик тушти. Илигим озурда бўлғали ўқ отмайдур эдим. Бир нармдек³ (?) ёй била бир кийикнинг қўлтуғига отгим. Ўқ пархонасининг яримигача кирди. Намози дигар овдин ёниб, Нижровга келдук. Тонгласи Нижров эли пешкашини олтмиш олтунга қарор берилди.

Душанба куни Ламғон сайра азиматиға отланилди. Хаёлда бу эдиким, бу сайрда Ҳумоюн ҳам бизнинг била бўлғай. Турмоққа майл қилди, Қўра қўталидин руҳсат берилди. Келиб Бадровга тушдук. Андин отланиб, Ўғбуға⁴ туштук. Борон сувида сайёдлар бир пора балиқ туттилар. Намози дигарда жолаға ўтуруб ичилди. Намози шомдин кечроқ жоладин чиқиб, оқ уйда ҳам ичилди. Ҳайдар аламдорни Довартин кофирлариға йиборилиб эди, Бодичнинг тубида кофирнинг улуғлари бир неча тулум чоғир келтуруб, мулозамат қилдилар. Қўталдин инғанда ажаб галаба чивиртка кўрулди. Тонгласи жолаға кириб, маъжун еб, Бўлондин қуйироқ чиқиб, ўрдуға келдук. Икки жола эди.

Одина куни кўчуб, Мандировардин қуйироқ доманада тушулди. Кеча шурб суҳбати эди.

Шанба куни жолаға кириб, Дарута танғисидин ўтуб, Жаҳонна-

¹ «Тўққиз юз йигирма олтинчи (1519) йил воқеалари»

² Т. б. — тушган.

³ Т. б. — **نورمديك** Қ. б. **تورمديك**

⁴ Қ. б. — Улугбуға.

мойдин юкқорроқ жоладин чиқтук. Одинапур олидағи Боғи Вафоға бордук. Қиём Урдушоҳ Ниигнаҳор туманининг ҳокими жоладин чиққанда келиб, мулозамат қилди. Лангархон Ниёзий неча маҳал эдиким. Нилобта эди, йўлда келиб мулозамат қилди. Боғи Вафода туштук, норунжлари хўб сарғарибтур, сабзалари хўб стилибтур, бисёр сафолиқ бўлубтур. Беш-олти кун Боғи Вафода турдук.

Чун бу дағдаға бор эдиким, қирқ ёшқа бир йилдин озроқ қолиб эди, ифрот била ичилур эди.

Якшанба кўни ойнинг ўн олтисида сабуҳий қилиб, хуш ёр бўлуб, маъжун эҳтиёр қилгонда Мулло Ёрак папжгоҳда мухаммас даврида боғлағои нақшини ўткарди. Яхши нақш боғлабтур. Неча маҳал эди, мундоқ нималарга машғуллуқ қилмайдур эди. Манга ҳам дағдаға бўлди, бир нима боғлағаймен. Бу тақриб била чоргоҳ савтини боғладим. Нечүкким, маҳаллида мазкур бўлғусидур.

Чаҳоршанба кўни сабуҳий қилгонда мутояба жиҳатидан дейилдиким, ҳар ким сортча айтса бир аёғ ичсун. Бу жиҳаттин кўп киши аёғ ичти. Суннат вақтида чаман ўртасидағи толор остида ўлтурулди. Дейилдиким, ҳар киши туркича айтса бир аёғ ичсун. Бунда ҳам ғалаба киши аёғ ичти.

Офтоб чиқа норунжлар тубида, ҳавз ёқасида бориб ичилди. Тонгласи Дутаҳдин жолаға кириб, Жўйи Шоҳийдин чиқиб, Атарға бордук. Атардин отланиб, Даран Нурни сайр қилиб, Сувсон кентигача етиб, ёниб, Омлаға тушулди. Хожа Калон Бажурни яхши забт қилиб эди. Чун мусоҳиб эди, ани тилаб, Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайн уҳдасига қилилди.

Шанба кўни ойнинг йигирма иккисида Шоҳ Мир Ҳусайнға рухсат бўлди. Буқун ҳам Омлада ичилди. Тонгласи ёмғур ёғдуруб, Қунарда Қула-гиромғаким, Маликқулининг уйи анда эди, келиб ўртанчи ўғлининг уйидаким, норунжзорға мушриф эди, тушулди. Ёмғур жиҳатидин норунжзорға бормай, ўшанда-ўқ ичилди. Ёгин кўп беҳад бўлди. Бир тилисме билур эдим, Мулло Алихонға¹ ўрғатдим: тўрт парча қоғазға битиб, тўрт тарафға ости. Ўшул замон ёмғур туруб, ҳаво очилмоқ бунёд бўлди. Сабоҳи жолаға кирдук, яна бир жолада баъзи йигитлар кирдилар.

Бажур ва Савод ва гирди ул навоҳийда бир бўза қилурлар, бир «ким» деган нима бор, ўтлар илдизидин ва баъзи адвиядин қилибтурлар. Нондек гирд-гирд ясаб қурутуб, соқлабтурлар. Бу бўза мойси бу «ким», бўладур, баъзи бўзалари ғариб пур кайфият бўладур. Вале ғариб талх ва бемаза бўладур. Бу бўзани ичмак хаёл қилдук, талхлигинин ича олмай, маъжун ихтиёр қилилди.

Асас ва Ҳасан Икрак ва Мастигаким, яна бир жолада ўлтуруб эдилар, фармон бўлдиким, бу бўзадин ичғайлар. Ичиб маст бўлуб, Ҳасан Икрак бемаза шалойинлик қила киришги. Асас худ гузаро маст бўлуб эди, мукаррар ноҳуш ҳаракатлар қилди. Андоқким,

¹ Қ. б.— Мулло Алижон.

батанг бўлдук. Бир хаёл қилдимким, жоладин чиқариб, сувнинг ул юзида ўтқаргайбиз. Яна баъзилар дархост қилдилар.

Бу фурсат Бажурни Шоҳ Мир Ҳусайнға иноят қилиб, Хожа Калонни тилаб эдук. Негаким, Хожа Калон мусоҳиб эди. Бажурда турмоғи мумтад бўлди. Бажур ишини ҳам осонроқ тасаввур қилилди. Шоҳ Мир Ҳусайн Бажурға борурда, Қунар¹ сувининг гузариға етганда йўлуқти. Тилаб, баъзи оғиз сўзларни айтиб, хосса кўрни иноят қилиб, рухсат берилди.

Нургил тўғриси етганда бир қари келиб, гадойлик қилди. Жоладагилар ҳар қайси тўн ва дастор ва фўтадек нима бердилар. Қари хейли нима олди. Ярим йўлда бир ёмон ерда жола дакка урди, хейли тавабхўм бўлди. Агарчи жола гарқ бўлмади, Мир Муҳаммад жолабон сувға йиқилди. Кеча Атарнинг ёвуғида бўлдук.

Сешанба куни Мандировар келилди. Қутлуққадам ва Давлатқадам отаси қалъанинг ичида суҳбат тартиб қилиб эдилар, агарчи сафосиз ер эди, аларнинг хотири учун бир неча аёғ ичиб, намози дигар ўрдуға келилди.

Чоршанба куни Кингдар чашмасиға бориб, сайр қилдук. Кингдар Мандировар гуманиға тааллуқ кенттур. Тамом Ламғонотда ушбу кентта ўқ хурмо бордур. Бу кент тоғ этағидин юққорроқ воқе бўлубтур. Нахлистони шарқ саридур. Бу чашма нахлистоннинг ёнидадур, ён ердадур. Чашма бошидин олти-етти қари қуйироқ тошларни қалаб, ғул қилғали паноҳе қилибтурлар. Бу мартабағача сувни мушриф қилибтурларким, ғул қилур кишининг бошиға сув тўкуладур. Бу чашма суви бисёр мулойим, киш кунлари кишиға бу сув аввал жузъий совуқ махсус бўладур, сўнгра турғон сойи кишиға сув хуш ёқадур.

Панжшанба куни Шерхон Таркалоний уйига тушуруб зиёфат қилди. Намози пешин андин отланиб, ясагон моҳихоналарда балиқ туттилар. Бурнароқ бу моҳихонанинг кайфияти мазкур бўлуб эди.

Одина куни Хожа Мирмироннинг кентининг яқиниға туштук. Намози шомда мажлис бўлди.

Шанба куни Алишанг била Алангорнинг оралигидағи тоғни овладук. Бир тарафдин Алангорлик, яна бир тарафдин Алишганлик чарға қилиб, тоғдин кийикни иидурдилар. Хейли кийик ўлди. Овдин ёниб, Алангорда маликларнинг боғиға тушуб, суҳбат тутулди. Илгариги тишимнинг ярими синиб, ярими қолиб эди, бугун таом ейдурганда қолгон ярими ҳам синди. Сабоҳи отланиб, балиққа тўр солдурдук. Туш бор эдиким, Алишангға бориб, боғда ичилди. Тонгласи Ҳамзахон Алишангнинг маликинингким, ёмон ишлар қилиб, ноҳақ қонлар тўкур эди, қонлиқлариға топшурулди, қасосға еткурдилар.

Сешанба куни бирд ўқуб, Ёнбулоқ йўли била Кобулға мурожаат қилдук. Намози дигар Алғанудин² сув кечиб, намози шом Қорабуға келиб, отқа буғуз бериб, моҳазаре ҳозир қилдилар, от арпасини тўгатгач, отландук.

¹ Л. 6.—Қаз суви.
² Қ. 6.—Афиту.

ВАҚОЕИ САНАИ ИСНО ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Одина куни сафар ойининг гуррасида тарих тўққуз юз ўттиз иккидаким, офтоб қавс буржида эди, Ҳиндустон азмати била сафар қилиб, Якланга пуштасидин ўтуб, Деҳи Яъқуб сувининг ғарб тарафидаги ўлаиғга тушулди. Бу юртта Абдулмулк қўрчиқим, етти-секкиз ой эди, Султон Саидхон қошига элчиликка бориб эди, Хоннинг Янғибек кукалтош отлиқ кишиси била келди. Хонимлардин ва Хондин хағлар била муҳаққар савғот ва йилоқ келтурди. Икки кун черик маслаҳати учун бу юртта туруб, мундин кўчуб, ора қўнуб, Бодом чашма тушулди. Бу юртта маъжун едук.

Чаҳоршанба куни Бориқ об тушганда Ҳиндустонда қолғон Нурбекнинг иниларидин йигирма минг шохрухийлик олгун ва ашрафий ва тангақим, Хожа Ҳусайн² девон Лоҳур холисотидин йибориб эди, келтурди. Аксарини Мулло Аҳмад³ Балх арбобидин Балх маслаҳати учун йиборилди.

Одина куни ойининг секкизида Гандамакка тушганда манга тунд резандалик бўлди. Биҳамдилло осонлиқ била ўтти.

Шанба куни, Боғи Вафода тушулди. Бир неча кун Ҳумоюн мирзо ва ул юзнинг черики учун Боғи Вафода гаваққуф қилилди.

Боғи Вафонинг ҳадди ва ҳудуди ва сафо лағофати бу тарихда мукаррар мазкур бўлубтур. Асру сафолик боғ воқе бўлубтур. Ҳар ким харидорлик кўзи била қўрса, билгайқим, не турлук ердур. Неча кунқим, анда едук, ичар қуплари аксар ичилди ва сабуҳий қилилди, ичмас кунлари маъжун суҳбати эди. Ҳумоюн мийоддин қўп кейин қолғон жиҳатидин дурушт хағлар битиб, қаттиқ хитоблар қилиб йиборилди.

Якшанба куни сафар ойининг ўн еттисида сабуҳий қилилиб эдиқим, Ҳумоюн келди. Кеч келган жиҳатидин бир пора қаттиқ-қаттиқ сўз айғтим. Хожа Қалон ҳам Ғазнидин ушбу кун келди.

¹ «Тўққиз юз ўттиз иккинчи (1525) йил воқеалари».

² Қ. б. Хожа Ҳасан.

³ Л. б. - Мулло Муҳаммад.

Ўшул душанба охшоми-ўқ қўчуб, Султонпур била Хожа Рустамнинг орасида солгон янги бокқа тушулди.

Чахоршанба куни андин қўчуб, жолаға кириб, Қўшгунбазғача чоғир ичиб бориб, Қўшгунбаздин чиқиб, ўрдуға тушулди. Тонгласи ҳам ўрдуни қўчуруб, жолаға кириб, маъжун ихтиёр қилилди. Дойим тушар юрт Қирқ ариқ эди. Қирқ ариқ тўғрисиға етганда ҳар неча мулоҳаза қилилди, ўрдудин асаре зоҳир бўлмади. Отлар ҳам пайдо бўлмади. Хотирға кечтиким, Гарм чашма ёвуқтур, шояд ўрду анда тушуб экин деб, бу ердин ўтулди. Гарм чашмаға етган чоғ худ кун кеч бўлуб эди, анда ҳам турмай, кечаси ҳам юрулди. Бир ерда жолани турғузуб, бир пора уйқулаб¹, суннат вақти Ядабирға чиктук. Кун бурни била черик эли кела бошлади. Ўрду худ Қирқ ариқ навоҳисига тушган экандур, бизга қурунмайдур.

Жолада шеър айтур эл хейли бор эдилар. Мисли, Шайх Абул Воҳид ва Шайх Зайн ва Мулло Алихон² ва Турдибек Хоксор, яна баъзилар ҳам бор эди. Сухбатта Муҳаммад Солиҳнинг бу байти мазкур бўлдиким:

Махбубии ҳар ишвагареро чи кунад кас,
Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас³,

дедукким, бу ғушада айтсунлар. Табъи назми бор эл айтмоқ мақомида бўлдилар. Чун Мулло Алихон била хейли мутояба қилур эди, ҳазл тарийқи била бу байт бадиҳада хотирға келди.

Монанди ту мадхушу кареро чи кунад кас,
Ҳар говкуни мода хареро чи кунад кас.⁴

Мундин бурун яхши ва ёмон, жид ва ҳазл ҳарне хотирға етса эди, мутояба тарийқи била гоҳи манзум бўлур эди. Ҳар нечук қабих ва зишт назм бўлса маркум бўлур эди. Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулга мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким, мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабих сўзларға харж қилғай ва дариг бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зуҳур этгай, яна зишт хаёллар анда хутур этгай.

Андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидан торик ва тоиб эдим. Бу байтни айтур маҳал асло хотирға етмади ва бу маъни ҳаргиз кўнгулга хутур етмади.

Бир-икки кундин сўнг Бигромда гушганда резандолиқ бўлуб иситтим. Бу резандалиқ сурфаға мунжар бўлди. Ҳар йўталганда

¹ Л. б.— уйқулди.

² Қ. б.— Алижон.

³ Ҳар бир ноз-карашмачининг муҳаббатини нима қилсин киши, сен бўлган жойда бошқани нима қилсин киши.

⁴ Сенга ўхшаш ҳушсиз, карни нима қилсин киши. Ҳар бир ҳукизга чопувчи ургочи эшакни нима қилсин киши.

кон тукурур эдим, аксар иситма бўлди, билдимким, бу иситма¹
кондиндур ва бу ташвишни қилгандин...

Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим кондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бириси фаҳшу бири ёлғондур,
Гар десанг қуймайин бу журм била,
Жилавингни бу арсадин ёндур.

...Яна бошдин истигфор ва эътизор мақомида бўлуб, бу навъ
ботил андешадин, бу йўсунлуқ нолойиқ пешадин қўнглумни тинду-
руб, қаламни синдурдум. Ул даргоҳдин осий бандаларга бу навъ
танбиҳлар давлатедур азим, ҳар банда ҳамким, мундоқлардин
мутанаббих бўлғай саодатедур жасим.

Охшом андин кўчуб, Али Масжид тушулди. Бу юртнинг торли-
ғидин дойим мен бир пушта устига тушар эдим, черик эли тамом
бир қўлда тушар эдиким, мен тушган пушта бориға мушриф эди.
Кеча черик элининг ўтидин ажаб яхши чароғон бўлур эди. Ҳар
навбатким бу юртта тушулбтур, бу жиҳаттин албатта ичилибтур.
Бу қатла ҳам мунда тушганда ичилди. Субҳдин бурун маъжун
ихтиёр қилиб, отландим. Ушбу кун рўза ҳам тутдум. Келиб
Бигромнинг ёвуғиға тушулди.

Тонгласи ул юртта таваққуф қилиб, карг овиға отландук.
Черик Бигром олидағи сиёҳ обдин ўтуб, сув қуйи боқа чарга
солдук. Муддате борилгондин сўнг кейиндин киши келдиким, Биг-
ромнинг ёвугида-ўқ ороқча жангалга карг кирди, теграсини олиб
турубтурлар, ўшандин жилаврез тебраб еттук. Жангалга чарга
солиб, ғавғо қилгон била карг чиқиб, тезга қоча берди. Ҳумоюн
ва ул юздин келганлар ҳеч ким каргни кўрган эмас эрди, бори
хотирхоҳ тафарруж қилдилар. Бир қурухга ёвуқ қовлаб, қалин
ўқлаб йиқтилар. Бу карг ҳеч кишига ва отға яхши ҳамла қилмади.
Яна икки каргни ҳам ўлтурдилар. Дойим хотирға кечар эдиким, фил
била каргни рўбарў қилса, нечук муомала қилғайлар. Бу навбат
филбонлар филларни келтурадур экандурларким, бир карг рўбарў-
ўқ чиқар, филбонлар илгаррак юрган била карг рўбарў келмас,
ўзга сари қочар.

Ул кунким, Бигромда турулди, баъзи бекларни ва ичкиларни
ва бахши ва девонлар била олти-етти саркор қилиб, Нилоб гузарида
кемаларнинг устига таъйин қилилдиким, жамиъ черик элини ном-
баном битиб, сонларин олғайлар.

Оқшоми резандалиқ бўлуб, иситтим, бу резандалиқ йўталга
тортти, ҳар йўталганда қон тукурур эдим, ҳейли таваҳҳум бўлди,
алҳамдулиллоҳ икки-уч кундин сўнг бартараф бўлди.

Бигромдин кўчуб, ёмғур ёғдуруб, Кобул суви ёқасида тушулди.
Ҳиндустондин хабар келдиким, Давлатхон ва Ғозихон йигирма-

¹ Л. б. — «иситма» ўрнида «танаббуҳ» ёзилган.

Ўттиз минг черик йиғиб, Калонурии олди, Лоҳур устига келмакчидур. Мўмин Али тавочини қадага била чоптурулдиким, биз кўч-баркўч мутаважжихдурбиз, биз етгунча урушқунчи бўлмасунлар. Икки қўнуб, панжшанба куни ойнинг йиғирма секкизида Синд ёқасига туштук.

Шанба куни рабиул-аввал ойнинг гуррасида Синд суви кечиб, Качакут сувидин ўтуб, дарё ёқасида тушулди. Кемалар устига қўйгон беклар ва бахшилар ва девонлар черикка келган элнинг сонини арзга еткурдилар. Улуқ кичик, яхши-ёмон навкар, ғайри навкар ўн икки минг қаламга келибтур.

Бу йил тузда пашкол оз бўлгандур. Тоғ доманасидаги вилоятларда пашкол яхши бўлгандур. Ошлиқ маслаҳатидин тоғ доманаси била Сиялкут йўли била мутаважжих бўлдук. Хотий какарнинг вилояти тўғриси етганда, бир рўдга ҳар ерда-ҳар ерда қалин сувлар турубтур. Бу сувлар гамом ях боғлабтур бир иликча қалинлиғи бўлгой. Ҳиндустонда бу навъ ях ғарибтур. Яхни ўшанда-ўқ кўрулди. Бу неча йилки Ҳиндустонда эдук, қор ва яхдин осор ва аломат кўрулмади.

Синдин беш кўч кўчуб, олтинчида Ҳуд тоғига пайваст Болиот жўғининг тоғининг тубида Бакиёллар юрти рўдқа келиб тушулди. Тонгласи эл ошлиқ олур маслаҳати учун ул юртга турдук. Ул кун арақ ичилди, Мулло Муҳаммад Парғарий кўн ҳикоят қилдиким, онча пурғўйлук қилиб эди, Мулло Шамс худ эртаки шалойин эди, бир шалойинлик бошласа, кечгача тугата олмас эди.

Ошлиққа боргон қўл-қўллуқчи ва яхши ва ямон ошлиқдин ўта чикиб, чангал ва тоғ ва қаттиқ ва бўртоғ ерларга парешон ва беҳисоб бориб, бир неча киши олдурдилар. Кичкина тунқатор анда ўлди.

Андин кўчуб, Биҳат сувининг Жиламдин қуйироқ гузар била кечиб туштук. Вали Қизилким, парганаси Бимругирий ва Акриёда эди, Сиялкут кўмағи эди, мунда келиб кўрди. Сиялкутни асрамагон жиҳатидин итоб ва хитоб мақомида эдукким, арз қилдиким, мен парганага келиб эдим, Хисрав қўалтош Сиялкуттин чиқарида манга хабар ҳам келмади. Бу узри масмўъ эди. Дейилдиким, Сиялкутни асрамадинг. Лоҳурда бекларга неча бориб қўшулмадинг? Мулзам бўлди. Чун иш ёвуқ эди, анинг бу жаримасини парво қилмадук.

Ушбу юрттин Сайид Тўфон, Сайид Лочинни Лоҳурдағиларга қўш от била чоптурулдиким, урушқучи бўлманг. Сиялкутта ё Парс-рурда келиб бизга қўшулунг.

Ҳар кимнинг сўзи бу эдиким, Ғозихон ўтгуз-қирқ минг кишини йиғибтур. Давлатхон ул қарилиғи била белига икки қилич боғлабтур. Булар жазм урушурлар. Хотирға кечгиким, у масал борким, «ғаҳ ёздаҳ беҳ, ғаҳ нуҳ»¹. Чун бу кетмас, Лоҳурдағиларни ўзумизга қўшуб-ўқ урушалинг. Бекларга киши йибориб, ора қўнуб, Чоноб суви ёқасида тушулди. Йўлдин бориб, Баҳдулшўрким, холиса эди, сайр қилдук. Қўрғони Чоноб сувининг ёқасида баланд жар устида

¹ «Ғоҳ ўн бир яхши, ғоҳ тўккуз».

воке бўлбтур. Хейли хотирга ёкти. Сиялкупти мунда келтурур хаёл килдук. Иншооллох фурсат бўлғоч-ўқ келтурулгусидур.

Баҳдулпурдин ўрдуғача кема била келдук, суҳбат эди, баъзи арақ, баъзи бўза ичтилар, баъзи маъжун едилар. Кемадин намози хуфтандин кечроқ чиқиб, хирғоҳда ҳам озроқча ичилди. От маслаҳатига бир кун бу сув ёқасида отқа дам бердук.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн тўртида Сиялкуптқа туштук. Дойим Ҳиндустонга борсак, гов ва говмиш ўлжасига тоғдин ва туздин жат ва кажур беҳад ва бекиёс келур эди. Бошсизлик ва зулм қилғучи ушбу бадбахтлар эди. Бурун вилоятлар ёғий эди. Хейли тили қисиқ йўқ эди. Бу навбатким, бу вилоятлар тамом эл бўлбтур, ўшандоқ муомала қила кириштилар. Сиялкуптнинг эшикта яланғоч фақир, мискиниким, ўрдуға келиб эдилар, баякбор ғавғо тушти, толонга бордилар. Бошсизлик қилгон элни топтуруб, икки-учни пора-пора қилдурдум.

Сиялкупттин Шоҳим Нурбекни ҳам Лоҳур бекларига чоптурулдим, ёғий не ерда эканини таҳқиқ қилиб, қайда қотилурларини соҳиб вукуф кишидин билиб, айтиб йиборсунлар.

Ушбу юртта бир савдогар келиб, Оламхон Султон Иброҳимхонга бостурғонини арз қилди. Шарҳи будурким, Оламхон рухсат олгондин сўнг ушмундоқ иссиқ ҳавода ҳамроҳқа боқмай, икки кўчни бир қилиб, Лоҳур келур. Оламхонга рухсат берган фурсатта ўзбак хонлари, султонлари тамом келиб, Балхни қабаб эди. Оламхонга Ҳиндустон сари рухсат бериб, ўзумиз Балх устига отландук.

Лоҳурга келгандин сўнг, Ҳиндустондаги бекларга муҳассил кирарким: «Подшоҳ сизларни манга кўмак бўлсун дебтур, манга қотилиб юрунг. Ҳозихонни ўзумизга қўшуб, Дехли ва Огра устига юрулинг». Булар дерларким: «Ҳозихонга не эътимод била қотилалинг. Фармон ҳам мундоқтурким, ҳар қачон Ҳозихон иниси Ҳожихонни ўғли била дарғоҳга йиборса, ё улким, Лоҳурга йибориб, гарав йўсунлуқ турса, сизлар қотилинг. Йўқ эрса қўшулғучи бўлмағайсиз, деб. Сиз ҳам туна-кун урушуб бостурубсиз, яна не эътимод била қўшуласиз. Сизга ҳам маслаҳат эмаским, қотилғайсиз».

Ҳар неча бу йўсунлуқ сўзлар айтиб манъ қилурлар, етиққа кирмас. Ўғли Шерхонни йибориб, Давлатхон ва Ҳозихон била сўзлашиб кўрушурлар. Диловархонким, неча маҳал бандта эди, икки-уч ой бўлб эдиким, Лоҳурга бандтин қочиб келиб эди, ани ҳам ўзи била олиб борур. Маҳмудхон Хонижаҳонким, Лоҳурда паргана берилиб эди, ани ҳам ҳамроҳ элтар. Ғолибо сўзни бу ерга қўярларким, Давлатхон ва Ҳозихон Ҳиндустонда қўюлгон бекларни, балки тамом бу тарафни ўзига олур. Диловархонни ва Ҳожихонни Оламхонга қотар. Булар Дехли ва Огра тарафини ўзларига олурлар. Исмоил Жилвоний¹ ва яна баъзи умаро

¹ Қ. б.— Улвойи.

келиб, Оламхонни кўрарлар. Бетавакқуф Дехли сари кўч-баркўч тебрарлар. Индирига етганда, Сулаймон Шайхзода ҳам келиб кўрар. Буларнинг жамъияти ўттуз-қирқ мингга тортар, келиб Дехлини қабарлар, уруш ҳам сола олмаслар, кўрғон элига тан-кис ҳам бера олмаслар.

Султон Иброҳим буларнинг жамъиятидин хабар топиб, буларнинг устига черик отланур. Ёвуқроқ етгач, булар ҳам хабар топиб, кўрғон устидин кўнуб, муқобалага юрурлар. Сўзни мунга кўярларким, агар кундуз уруш солсак, афғон бир-бири номусдин қочмаслар. Агар шабихун борсак, қоронғу кечада киши кишини кўрмас, бошлиқ-бошига бўлурлар деб ора олти курух ердин шабихун келурлар. Икки қатла шабихунга кун тушга отланиб икки пос, уч посгача от устида-ўқ туруб, не кейин ёниб, не илгари юруб, сўзни бир ерга қўя олмай, учунчисида кечанинг бир паҳри қола шабихун келурлар. Буларнинг шабихуни чодирга ва ўтоққа ўрт қўймоқ эмиш. Келиб бир бошдин ўрт қўюб, ғавғо солурлар. Жалолхон Жикаҳт ва яна баъзи умаро келиб, Оламхонни кўрарлар.

Султон Иброҳим ўз сарочасидин-ўқ бир неча хос хайли била тебранмас. Мунгача тонг отар. Оламхоннинг бўлғон кишиси эл таламоққа ва ўлжа олмоққа машғул бўлурлар, Султон Иброҳимнинг чериги кўрарким, буларнинг кишиси асру оздур, ўшандин бир озроқ фавж, бир фил била булар сари мутаважжих бўлур. Фил илгаррак юругач, булар тўхтай олмаслар. Қочарлар. Ўшандин қочғон била Оламхон Миёни дуоб сари кечиб, Понинат навоҳисидин яна Понинат сари ўтарлар. Индирийга етган маҳалда бир баҳона қилиб, Миёни Сулаймондин уч-тўрт лак олиб кўярлар. Исмоил Жилвонийдин Оламхоннинг улуг ўғли Жалолхон булардин айрилиб, Миёни дуоб сари ўзларини тортарлар.

Оламхонга йиғилғон черикдин бир пораси, мисли Сайфхон ва Дарёхон ва Маҳмудхон ва Хонижаҳон ва Шайх Жамол фармулий яна баъзилар уруштин бурун-ўқ қочиб, Иброҳимга борурлар. Оламхон ва Диловархон ва Ҳожихон Сихриндин ўта бизнинг келиб Милватни олғонимизни хабар топарлар. Диловархон чун ҳамиша давлатхоҳлиқ мақомида эди ва бизнинг учун уч-тўрт ой банд тортиб эди, айрилиб Султонпурга кўчига келиб, биз Милватни олғондин уч-тўрт кун сўнг Милват навоҳисидида бизга келиб, мулозамат қилди.

Оламхон ва Ҳожихон Шатлут¹сувидин кечиб, Дун била Даштнинг орасидаги тоғда Гингута отлиқ бир берк кўрғонга келиб кирарлар. Бизнинг чопқунчи афғондин ва ҳазордин келиб, буларни қабарлар. Ўшандоқ берк кўрғонни ола ёвушқон экандурларким, кеч бўлур, чиқар хаёли қилурлар, отларининг дарвозага йиқитилғон жиҳатидин чиқа олмаслар. Филлари бор экандур, филларни илгари солурлар. Аксар отларни филлар босиб ўлтурур. Бовужуд ҳам от била чиқа олмаслар. Қоронғуда яёв чиқиб, юз минг ташвишлар била

¹ Қ. б. Сатлуж.

Ғозихонким, Милватға кирмай, тоғ сари қочиб эди, бориб қўшурлар. Ғозихон яхшиғина ошнолиқ ҳам бермас.

Зарурат бўлуб, Дуининг аёғида Лампур¹ навоҳисида Оламхон келиб, мулозамат қилди. Сиялқутта Лоҳурдағилардин киши келдим, тонгла борча келиб, мулозамат қилурлар.

Тонгласи кўчуб, Парсерурға туштук. Муҳаммад Али жанг-жанг, Хожа Хусайн, яна баъзи йигитлар мунда келиб, мулозамат қилдилар. Ёғийнинг доираси Рови сувининг Лоҳур тарафда экандур, Бўжак² бошлиқларни хабар учун йибордук. Кечанинг уч паҳри бўла ёвушуб эдиким, хабар келтурдиларким, ёғий хабар топқоч, бирига боқмай бурулуб қочарлар.

Эрта кўчуб, партолдин ва урукдин айрилиб, Шоҳ Мир Хусайнни, яна Жонбекни урукқа қўюб, ўзумиз илдам тебрадук. Икки намоз орасида Калонурға келиб туштук. Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон, ўзга беклар мунда келиб, мулозамат қилдилар.

Калонурдин эрта кўчуб, йўлда Ғозихон ва қочқонларнинг хабарини ёвуқ солиқ бердилар. Муҳаммадий ва Аҳмадий ва Қутлуққадам ва Вали Хозин бошлиқ ва аксар бекларниким, бу навбат Кобулда бекликка юкундурулуб эди, бу қочқонларнинг кейнига қовғунчи йибордук. Андоқ муқаррар бўлдимки, ета олсалар худ хўб, агар ета олмасалар Малут қўрғонининг гирдо-гирдини яхши эҳтиёт қилгайларким, қўрғон эли қочиб кетмагайлар. Бу эҳтиётлардин ғараз Ғозихон эди.

Бу бекларни илгари йибориб, Қонвахин тўғрисида Биёх сувини кечиб тушулди. Андин ора икки қўнуб, Милваг қўрғонининг қўлининг оғзида туштук. Бурун келган беклар била Ҳиндустондағи бекларга ҳукм бўлдимки, қўрғонни яқин қабаб тушгайлар.

Давлатхоннинг набираси, улук ўғли Алихоннинг Исмоилхон отлиқ ўғли мунда келди. Бир пора ваъда ва ваъид ва истимолат ва таҳдид била яна қўрғонга йибориб, одина кун ирдуни илгари кўчуруб, қўрғонга ярим курух ёвуқ туштук. Ўзум келиб, қўрғонни кўруб, бурунғор, жувонғор, гулға булжорлар таъйин қилиб, ёниб ирдуға туштум.

Давлатхон киши йибориб, арз қилдимки, Ғозихон қочиб тоққа борди. Менинг гуноҳимни афв қилсалар, куллукқа бориб, қўрғонни тоишурай. Хожа Мирмиронни йиборилди, таваҳхумни хотиридин чиқариб келтурди. Давлатхон ва ўғли Алихон била келдилар. Буюрдумким, ўшал икки қиличким, бизнинг била урушур учун белга боғлаб эди, бўйнига остилар. Мундоқ рустойи ва лода мардак бўлғаймуким, иши бу ерга етиб, хануз тааллул қиладур. Илгаррак келтурдилар. Буюрдумким, қиличларни бўйнидин олдилар. Кўрушур вақт юкунмакта таъхир қиладур. Буюрдумким, оёғини тортиб юкундурдилар. Илгари ўлтурғузуб, бир Ҳиндустонийни билур кишига буюрдумким: Бу сўзларни бирор-бирор анга хотир нишон қилайтқил, мундоқ дегилким, мен сени ога дедим, таъзим ва эҳтиромингни ул тарийқким, сенинг хотиринг тилар эди, андин яхши-

¹ Таржималарда Нахлур. Л. б. لمپور Қ. б. بيلور

² Қ. б.—Бўжак.

роқ қилдим. Ўзунгни ва ўғлонларингни, булужларнинг дарба-дарликларидин кутқордим. Хайлхоналарингизни ва ҳарамларингизни Иброҳимнинг бандахонасидин халос қилдим. Уч курур Тоторхоннинг вилоятини санга иноят қилдим. Сенинг ҳаққингда ямон бордим-муким, тушунг била белингга икки қилич боғлаб, черик тортиб, бизнинг вилоятларнинг устига келиб, мундоқ шўр ва фитна солурсен.

Қари мабхут мардак бир-икки сўз оғзида-ўқ пуйпади, сўзлай олмади. Андоқ муқаррар бўлдиким, хайлхоналари ва ҳарамларини мунга топшуруб, ўзга бўлгон жамиъ жиҳотларни забт қилғайлар. Фармон бўлдиким, Хожа Мирмирон била тушгай.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма иккисиди уларнинг хайлхона ва ҳарамхоналарини солим чиқармоқ учун ўзум келиб, Милват қўғонининг дарвозасининг рўбарўидаги баландийга туштум. Алихон чиқиб, бир пора ашрафий пешкаш қилди. Намози дигарга ёвуқ хайлхоналари ва ҳарамлари чиқара кириштилари.

Ҳозихонни агарчи чиқиб кетибтур дейдурлар эди, вале баъзилар дедиким, биз кўрдукким, қўғондадур. Бу жиҳатдин баъзи ичкиларни ва чухраларни дарвозада қўюлдиким, гумонлиқ кишини ахтарғайларким, Ҳозихон мугаллат қилиб, чиқмагайким, кўнлий ғараз ул эди. Яна баъзи жавоҳир ва жаровини ҳам яшуруб чиқарадурғон бўлса, забт қилғайлар.

Ўшул дарвозанинг олидаги баландийда чодир тиктуруб, кеча анда-ўқ бўлдум. Сабоҳи Муҳамадий ва Аҳмадий ва Султон Жунайд ва Абдулазиз ва Муҳамад Али жанг-жанг ва Қутлукқадам ва бир неча ички бекларга фармон бўлдиким, ичкари кириб, хизоналари ва бўлгон жиҳотларини забт қилғайлар. Эл қўғон эшигида бисёр ғулув қиладурлар эди, сиёсат учун бир неча ўқ оттим, яқбор бир қазо ўқи Хумоюн мирзонинг қиссахонига текгач-ўқ жон баҳақ таслим қилди.

Икки кеча ўшул баландийда қўнуб, душанба куни қўғонга кириб сайр қилиб, Ҳозихоннинг китобхонасига кирдим. Бир неча нафис китоблар чиқти, бир нечасини Хумоюнга бериб, бир нечасини Комронга йибордим. Муллоёна китоблар худ бисёр эди. Вале онча нафис китобларким, кўз тутулур эди, онча чиқмади. Кечаси анда қўнуб, тонгласи ўрдуға келдим.

Ҳозихонни қўғонда тасаввур қилур эдук, ул беҳамият номард ота, оға, инисини ва она-эгачи-синглини Милватта ташлаб, маъдуде била тоғ сари қочибтур.

Мабин он беҳамиятро ки ҳаргиз
Нахоҳад дид рўи некбахтий,
Тан осони гузинад хештанро,
Зану фарзанд бигузорад ба сахтий¹.

Чаҳоршанба куни ул юрттин кўчуб, Ҳозихон қочқон тоғ сари мутаважжих бўлдук. Милватнинг оғзидаги юрттин бир курух йўл келиб, бир қўлда туштук. Диловархон мунда келиб, мулоза-

¹ Ундай беҳамиятни кўрма, у ҳеч қачон хушбахтлик юзини кўрмайди. У ўз гавдасини қутқариб, хотин, бола-чақасини ёмон ҳолда қолдиради.

мат қилди. Давлатхонни ва Алихонни ва Исмоилхонни ва яна бир неча уругларини банд қилиб, Каттага тошшурдукким, Баҳрадағи Милват қўрғонига элтиб сахлағай. Ўзгаларниким, ҳар кишига туттурулуб эди, Диловархоннинг иттифоқи била хунбаҳо таъйин қилилди. Баъзини кафилга бериб, баъзини банд қилиб, сахладилар. Катта бандиларини элтти. Давлатхон Султоннурға ета ўлди.

Милват қўрғонини Муҳаммад Али жанг-жангнинг ухдасида қилдук. Ўз жонибидин оғаси Арғунни бир пора йигитлар била анда қўйди. Ҳазора ва афғондин ҳам икки юз элликча киши қўрғонға қўмак таъйин бўлди.

Хожа Калон Ғазни чоғирларидин бир неча тевада юклатиб эди. Хожа Калоннинг юрти бир баландийда воқе бўлуб эдиким, қўрғонға ва ўрдуға мушриф эди, анда суҳбате тутулуб, баъзи эл чоғир ичти, баъзи эл арақ ичтилар, тавр, суҳбате эди.

Андин кўчуб, Милватнинг бир арғадоллик ушоқ тоғларидин ошиб, дунға келдук. Ҳиндустон тили била жулгани «дун» дермишлар. Ҳиндустонда бир оқар сув ушбу дундадур. Дуннинг атрофи қалин кентлардур. Жевол парганаси эмишким, Диловархон аларнинг тағойилари бўлғай. Дун тавр жулгае тушубтур. Руднинг атрофлари ўландур, баъзи ерда шולי экибтурлар, ўртасидин уч-тўрт тегирмон сув оқиб борадур. Жулганинг кенглиги бир курух-икки курух, баъзи ери бўлғайким, уч курух ҳам бўлғай. Тоғлари кичикрак-кичикрак пушта йўсунлук тоғлардур, кентлари бу тоғларнинг доманаларида воқе бўлубтур. Кент бўлмагон ерларда товус ва маймун бисёр. Уй говуғидек товук ҳам қўптур. Биайниҳи товукдур, вале аксар бир рангдур.

Чун Ғозихоннинг хабари бир ерда муҳаққак эмас эди. Турдикани ва Бирим Див Малинҳос била таъйин қилдукким, ҳар ерда Ғозихон бўлса, бориб, бир навъ қилиб, иликлағайлар.

Бу дун атрофидаги ушоқ тоғларда тавре мазбут қалъалар тушубтур. Шарқи шимол тарафила бир қалъа воқе бўлубтур. Қутила отлик, атрофи етмиш-сексон қари якандоз, улуғ дарвозаси тарафи етти-секкиз қари бўлғай. Пули равон солур, ерининг кенглиги ўн-ўн икки қари бўлғай, икки узун йигочни кўпрук қилибтурлар. Отни ва галани андин ўтқарурлар.

Бу қўҳистонда Ғозихоннинг беркитган қўрғонларидин бири будур, кишиси бор экандур. Чопқунчи етиб, уруш солур. Алар ёвушқондурлар. Кеч бўлғоч, қўрғоннинг ичидагилар мундоқ руст қўрғонни ташлаб қочарлар.

Бу дун навоҳисида яна бир руст қўрғон Гинкута қўрғонидур, анинг атрофи ҳам учмадур, вале ул мунча руст эмастур. Оламхон ушбу Гинкута қўрғонига кириб эди, бурун мазкур бўлди.

Ғозихоннинг устига илғор айирғондин сўнг ҳиммат рикобига оёқ қўюб, таваккул инонига илик уруб, Султон Иброҳим бинни Султон Искандар бинни Султон Баҳдул Лудий афғоннинг устиғақим, ул тарихда Дехли пойтахти ва Ҳиндустон мамолики анинг тахти гасарруфида эди, ҳозир черигини бир лак дерлар эди, ўзида ва бекларида мингга ёвуқ фил ченарлар эди мутаважжих бўлдук.

Бир кечдин сўнг Боқи шиғовулга Диболпурни иноят қилиб, Балхқа кўмак йиборилди. Балх маслаҳати жиҳатидин, қалин ярмоқ ва Кобулдаги уруқ-қаёш ва ўғлон-ушоққа Милват фатҳида тушган матоъдин савғотлар йиборилди.

Дундин қуйи бир-икки кўчтин сўнг Шоҳ Имод Шерозий Оро-йишхон ва Мулло Муҳаммад музаҳҳибнинг хатларини олиб келди. Бир пора давлатоҳлиқ изҳори қилиб, бу юрушга саъй ва эҳтимомлар қилубтурлар. Биз дағи бир яёқдин иноят фармонлари йибориб, илгари кўчтук.

Милваттин борғон чопқунчи Харур, Каҳлур, ва ул навоҳидаги тоғ қўрғонлариниким, муддатлар экандур, ул ораға берклигидин ҳеч ким борғон эмас экандур, тамом олиб, элини талаб, бизга келиб қўшулдилар. Оламхон ҳам хароблаб, яёқ-яланг келди. Ўтрусиға беклардин ва ичкилардин йибориб, отлар ҳам йибордук. Ушбу навоҳида келиб, мулозамат қилди. Бу навоҳининг тоғ ва даралариға дағи чопқунчи бориб, бир-икки қўнуб келдилар. Муътабар нима иликка тушмади. Шоҳ Мир Ҳусайн ва Жонбек ва баъзи йигитлар чопқунға рухсат талаб бордилар.

Дунда эканда икки-уч навбат Исмоил Жилвонийнинг ва Бибаннинг арзодошлари келди. Мундин ҳам аларнинг қўнгли тилагандек фармонлар йиборилди.

Дундин кўчуб, Арупар келдук. Арупарда эканда қалин ёмғурлар ёғди. Филжумла совуқ бўлди. Оч-яланғоч ҳиндустонийлар қалин қирилди.

Арупардин кўчуб, Сихринд тўғриси Каралға¹ тушуб эдукким, бир ҳиндустоний: «Султон Иброҳимнинг элисидурмен»,— деб келди. Агарчи, хат ва китобати йўқ эди, биздин бир киши элчиликка истидъо қилибдур. Биз ҳам анинг муқобаласида бир Саводий тунқаторни йибордук. Бу фақирлар етгач, ҳар иккисини Иброҳим банд қилдурур. Ўшал кунким, Иброҳимни бостук, ўшал замон Саводий халос бўлуб келди.

Ора қўнуб, Банур² ва Санур рўдий ёқасиға туштук. Ҳиндустонда дарёлардин бошқа бир оқар сувким бор—будур, мун Иагар суви дерлар. Читр ҳам бу сув ёқасидадур. Бу сув юққори сайр қила отландук. Читрдин уч-тўрт қурух юққорроқ бу сув рўднинг зиҳидин чиқиб келаду, рўд юққориким, сайрға борилди, бир кенг дарадин тўрт-беш тегирмон сув чиқиб келаду. Юққорроқ хейли латиф ва хуш ҳаво муносиб ерлардур. Ушбу сувнинг кенг дарадин чиқишида бир чахорбоғ буюрдум. Бу сув тузга тушуб, бир-икки қурух йўл бориб, рўдға сингаду. Гагар суви заҳобдин чиқар, бу сув сингар ердин уч-тўрт қурух қуйироқ бўлғай. Пашколда бу рўд суви қалин келиб, Гагар сувиға қотилиб, Сомона ва Саномға борулар.

Бу юртта хабар топтукким, Султон Иброҳимким, Деҳлининг бери ёнида эди, андин илгари боқа кўчубтур. Яна Ҳисори Фирузанинг шақдори Ҳамидхони хосса хайлий Ҳисори Фируза ва ул наво-

¹ Қ. б. — Кармол.

² Л. б. — Танур.

ҳининг черики била Ҳисори Фирузадин ўн-ўн беш куруҳ берирак чиқиб келибтур. Каттабекни хабар учун Иброҳимнинг ўрдусига йиборилди. Мўмин аткани Ҳисори Фируза черикига хабар учун йиборилди.

Якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн учида Анболадин кўчуб, бир кўл ёқасига тушуб эдукким, Мўмин атка ва Каттабек ушбу кун келдилар. Ҳумоюнни тамом буронғор кишиси билаким, Хोजа Калон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Вали Хозин бўлғай ва Ҳиндустонда қолгон беклардин Хисравбек ва Ҳиндубек ва Абдулазиз ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва ғулдин, ичкилардин ва йигитлардин Шох Мансур барлос ва Каттабек ва Муҳиб Али ва бир пора киши қўшуб, Ҳамидхон устига таъйин қилдук.

Бибан ушбу юртта келиб, мулозамат қилди. Бу афғонлар қўп рустой ва беҳуш эл бўладур. Бовужудким. Диловархон ҳам навкар ва ҳам мартабага андин улукроқ, ўлтурмас, Оламхоннинг ўғлонлариким, подшоҳзодалардур, алар ўлтурмас, бу ўлтурмоқ истидьо қилди, анинг номаъқулига ким кулоқ солур.

Душанба куни сабоҳи ойининг ўн тўртида Ҳамидхон устига Ҳумоюн муттаважжих бўлди, Илғоб, Ҳумоюн ўзидин илгаррак юз-юз эллик ўбдон йигитни қоровул айирур. Қоровул кишиси ёвуқ етиб, илик олишиб, бир-икки даст эгаришган маҳалда кейиндин Ҳумоюннинг қораси пайдо бўлғач-ўқ ғаним қочар. Юз-икки юз киши тушуруб, яримининг бўйинини уруб, яримини етти-секкиз фил била келтурди. Ҳумоюннинг бу фатҳининг хабарини одина куни туш вақтида ойнинг ўн секкизида Бек Мирак мўғул ўшал юртта-ўқ келтурди. Филҳол хосса бош-оёқ ва тавиладағи хосса отлардин бир от иноят қилиб, жулду ҳам ваъда бўлди.

Душанба куни ойининг йигирма бирида ўшал юртта Ҳумоюн юзча банди била ва етти-секкиз фил била келиб, мулозамат қилди. Бандиларни Устод Алиқули ва туфанғандозларга буюрулдим, сиёсат жиҳатидин борини туфанг била қирдилар. Аввали юруши ва аввал иш кўргани бу эди. Шугунга бисёр яхши бўлди, Қовуғунчи қочгон элини қовлаб, Ҳисори Фирузага етган била-ўқ олурлар, Ҳисори Фирузани талаб келдилар. Ҳумоюнига Ҳисори Фирузани тавобе ва лавоҳиқи билаким, бир курур вилояттур, яна бир курур ярмоқ жулду берилди.

Ул юрттин кўчуб, Шоҳобод келдук. Тил тутар учун Султон Иброҳимнинг ўрдусига киши йибориб, неча кун бу юртта таваккуф бўлди. Раҳмат пиёдани фатҳномалар била Кобулга йиборилди.

Ушбу юртта душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма секкизида офтоб ҳамал буржиға таҳвил қилди. Ўн секкиз ёшда эди, ушбу юртта Ҳумоюн юзига устара ё микроз тегурди, тарих сана 961 бўлғай.¹

Иброҳимнинг ўрдусидин ҳам мутавотир хабарлар кела бошладиким, бир куруҳ-икки куруҳ кўчуб ҳар юртта икки-уч кун мақом

¹ Қозон босмасида Ҳумоюннинг 18 ёшга киргани тарихини 961 йил деб кўрсатилиши хато. Лондон босмасида бу жумла туширилиб қолдирилган.

кила-кила келадур. Биз ҳам мутаважжих бўлуб, Шоҳободдин ора икки қўнуб. Жўн дарёсиннинг ёқосига Сарсова ғарбиси келиб туштук. Хожа Калонининг навқари Ҳайдарқулнинг тил тутта йиборилди.

Мен Жўн дарёсини гузар била кечиб бориб, Сарсовани сайр қилдим. Ул кун маъжун ҳам едук. Сарсованинг чашмаси бор, озроқча сув бу чашмадин чиқиб борадур, ёмон ер эмас. Бир Турдибек хоксор таъриф қилди. Мен дедимким, сеники бўлсун. Бу тақриб била Турдибекка Сарсова берилди.

Бир кемада толор ясашиб, гоҳи кема сайри қилур эдим, гоҳи қўчларда кема била андин келур эдим.

Ул юрттин дарё ёқалай қуйға боқа икки кўч кўчулуб эдиким, тил тутта боргонлардин Ҳайдарқули хабар келтурдиким. Довудхон Ҳайтимхонни беш-олти минг киши била Миёни дуоб сари кечурубтур. Уч-тўрт курух Иброҳимнинг доирасидин берирак доира уруб туртурубтур.

Бу фавжнинг устида якшанба куни жумодил-охир ойининг ўн секкизида¹ Чин Темур Султонни ва Махди Хожа ва Мухаммад Султон² мирзо ва Одил Султонни тамом жувонгор кишисиниким, Султон Жунайд ва Шоҳ Мир Ҳусайн ва Қутлукқадам бўлғай гўлдин ҳам Юнус Али ва Абдулло ва Аҳмадий ва Каттабекни илғор айирдук. Намози пешин бу ердин сув кечиб, намози дигар-намози шом орасида ул юздин тебрадилар. Бибаи ушбу илғор баҳонаси била сувдин ўтуб қочти. Фарз вақтида ганим устига етарлар. Оз-оглоқ ясаб чиққандек қилурлар. Бизнинг киши етган била-ўқ олиб тебрарлар. Иброҳимнинг доираси тўғрисиғача тушура борурлар. Ҳайтимхонниким, Довудхоннинг оғаси ва бир сардори ул эди, тушуруб, етмиш-сексон банди била, олти-етти фил била, келиб кўрдилар. Сиёсат учун, аскарни ясоққа етти.

Андин кўчуб, бурунгор, жувонгор, гул ясол ясаб кўрулди. Ул миқдорким, қиёс қилур эдук, онча черик بازارға келмади.

Бу юртга фармон бўлдиким, жамиъ черик эли фарохўр ҳолига ароба келтургайлар. Етти юз ароба бўлди. Устод Алиқулиға фармон бўлдиким, Рум дастури била аробаларнинг орасида занжир ўрниға ўйнинг хомидин арғамчилар эшиб, бир-бириға боғлайлар. Ҳар икки ароба орасида олти-етти тўра бўлғай. Туфакандозлар бу ароба ва тўраларнинг кейинида туруб, туфак отқайлар. Бу асбобнинг тартиби жиҳатидин беш-олти кун бу юртга таваққуф бўлди.

Ва бу асбоб ва олот тайёр ва мукаммал бўлгондин сўнг, тамом бекларни ва сўз билур ўбдон йиғитларни дағи кенгашга тилаб, ом кенгаш қилиб, раъйлар мунга қарор топтиким, Понипат шахредур, маҳаллот ва уйлари қалин, ҳар гараф маҳаллот ва уйлар бўлур, яна атрофини ароба ва тўра била беркитиб, туфакандоз ва яёқни ароба ва тўра орқасида таъйин қилмоқ керак.

Бу қарор била қўчуб, ора қўнуб, панижшанба куни жумодил-охир ойининг салхи Понипат келдук. Ўнг қўл шахр ва маҳаллот бўлди.

¹ Т. б. Ўн сўзи йўқ.

² Т. б. тушган.

Олимизда тартиб қилгон туралар бўлди. Сул қўлда ва баъзи ерларда хандақ ва шох бўлди. Ҳар ўқ отими ерда юз-юз эллик отлиқ чиққудек ерлар қўюлди. Черик эли баъзи хейли мутараддид ва мутаваҳҳим эдилар. Тараддуд ва таваҳҳум бетакрибдур. Неким азалда тенгри тақдир қилибтур, андин ўзга бўлмас. Агарчи аларни ҳам айб қилиб бўлмас, ҳақ алар жониби эди. Неучунким, ватандин икки-уч ойчилик йўл келилиб эди. Ғариб қавме била элнинг иши тушуб эди. Не биз аларнинг тилларини билур эдук, не алар бизнинг тилимизни.

Парешон жамъё, жамъё парешон,
Гирифтор қавмею, қавме ажойиб.

Ғанимнинг ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг-икки мингга ёвуқ фили бор дерлар эди. Икки отасидин қолгон хазина худ нақд илигида эди, Ҳиидустонда расме бордурким, мундоқ иш тушганларда ярмоқ бериб, мийод била навкар тутарлар. Бу элни бидҳиндий дерлар. Агар мундоқ хаёл қилса эди, бир лак, икки лак ҳам навкар тута олур эди. Тенгри таоло рост келтурди, не йигитини рози қила олди, не хазинасини улаша олди. Қандин йигитини ризо қила олурким, табиатиға имсоқ кўп ғолиб эди. Ўзи ярмоқ йиғиштурмоққа беҳад толиб, бетажриба йигит эди. Не келиши саранжомлиқ эди, не туруши, не юруши эҳтимомлиқ эди, не уруши.

Ул фурсаттаким, Понипатта черик элининг атроф ва жавонибини ароба ва шох ва хандақ била мазбут ва мураттаб қилиладур эди. Дарвеш Муҳаммад сарбон арзға етгурдиким: «Мунча эҳтиёт ким бўлди, ул не имкондурким келгай».

Дедимким: «Сен буларни ўзбак хон, султонларига қиёс килур-мусен? Ул йил Самарқанддин чиқиб, Ҳисор келганда ўзбакнинг жамиъ хон ва султонлари йиғилиб, иттифоқ қилиб бизнинг устумизга келур азимат била Дарбанддин ўттилар. Биз жамиъ сипоҳи ва муғулнинг кўч ва молларни маҳаллотқа киоруб, маҳаллотни кўчабанд қилиб, беркиттук. Чун ул хонлар ва султонлар юруш-турушининг ҳисоб ва яроғини билур эдилар, кўрдиларким, ўлук-тирикни Ҳисорда кўруб, Ҳисорни беркиттук. Ҳисор устиға келмакнинг ҳисобин топа олмай, Чағониён навоҳиси Навандокдин-ўқ ёндилар. Буларни аларға ўхшатма. Иш ҳисобини ва юруш яроғини қанда билурлар?»

Тенгри рост келтурди, мен дегандек-ўқ бўлди. Етти-секкиз кун Понипатта эдук, оз-оз кишимиз бориб, доирасиғача қалин кишиларига ўқ қўярлар эди, бош кесиб келтурурлар эди. Алар ҳеч ҳаракате ва жунбуше қилмаслар эди. Охир баъзи давлатхоҳ ҳиндустоний бекларнинг раъйи била амал қилиб, Махди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Хисрав ва Шох Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Абдулазиз мирохур ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Қутлуққадам ва Вали Хозин ва Муҳиб Али халифа ва Муҳаммад бахши ва Жонбек ва Қарақўзи бошлиғ тўрт-беш минг кишини шабихунға йибордук. Кеча била ўбдон иттифоқ қила олмай, парешон бориб тегарлар, иш қила олмадилар. Тонг отиб, ёруқ бўлғунча ғаним-

нинг доирасининг яқинида эдилар. Ғаним кишиси нақораларини чолдуруб, филлар била ясаб чиқтилар. Агарчи иш қила олмадилар, андоқ қалин киши била илик олишиб, вале ҳеч киши қора олдурмай, солим ва саломат чиқтилар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг оёғига ўқ тегди, агарчи муҳлик эмас эди, вале уруш қуни ишга ярамади.

Бу хабарни топиб, Ҳумоюнни черики била бир қурух-бир ярим қурух буларнинг ўтрусига йибориб, ўзум ҳам қолгон черик била ясаб чиқтим. Шабиҳун боргонлар Ҳумоюнға қўшуллуб келдилар. Чун ғаним кишиси илгаррак келмади, биз ҳам ёниб туштук.

Бу кеча ўрдуда ғалат ғавгое тушти. Бир гирига ёвуқ сурон эди ва ғавго эди. Мундоқ ғавғоларни қўрмаган элларга ҳейли тарадуд ва таваҳҳум бўлди. Бир замондин сўнг ғавго босилди.

Одина қуни ражаб ойининг секкизида фарз вақтида қоровулдин хабар келдиким, ғаним ясаб келадур. Биз дағи жибаланиб, яроғ-ланиб отландук. Буронғор Ҳумоюн ва Хожа Қалон ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Ҳиндубек ва Вали Хозин ва Пирқули Сийстоний эди. Жувонғор Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Хожа ва Одил Султон ва Шох Мир Ҳусайн ва Султон Жунайд барлос ва Қутлукқадам ва Жонбек ва Муҳаммад бахши ва Шох Ҳусайн Ёрагий¹ мўғул гончи эди.

Ғулнинг ўнг қўли Чин Темур Султон ва Сулаймон мирзо, Муҳаммадий кўкалтош ва Шох Мансур барлос ва Юнус Али ва Дарвиш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор эди. Ғулнинг сўл қўли Халифа ва Хожа Мирмирон ва Аҳмадий парвоначи ва Турдибек ва Қўчбек ва Муҳиб Али ҳалифа ва Мирзобек тархон эди. Ировул Хисрав кўкалтош ва Муҳаммад Али жанг-жанг эди. Абдулазиз мирохурни тарҳқа гайин қилиб эдук. Буронғорнинг учида Вали Қизил ва Малик Қосимни, Бобо қашқани мўғуллари била тўлғамаға муқаррар қилдук. Жувонғорнинг учида Қорақўзи ва Абул Муҳаммад найзабоз ва Шайх Али ва Шайх Жамол борин ва Маҳди ва Тенгриқули Пишғи мўғулни тўлғамаға ясадук. Ғаним кишиси ёвуқ келган, бу икки бўлак тўлғана ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасига эврулғайлар. Ғанимнинг қораси қўрунганда, буронғор сари майли кўпрак эди, бу жиҳаттин Абдулазизниким, тарҳқа муайян эди, буронғорға кўмак йиборилди.

Султон Иброҳимнинг қораси йироқтинким, қўрунди, ҳеч ерда даранг қилмай, тез-ўқ келадур эди. Илгаррак кела бизнинг қорамизким, аларга қўрунди, бу тартиб ва ясолниким, мулоҳаза қилдилар, ҳаср бўлуб, гурай-турмай, келай-келмай дегандек қилиб, не тура олди, не бурунгидек бедаранг кела олди.

Фармон бўлдиким, тўлғамаға тайин бўлгон киши ўнг қўлдин, сўл қўлдин ғанимнинг орқасига эврулуб, ўқ қўюб, урушқа машғул бўлғайлар. Буронғор, жувонғор ҳам юруб, ғаним била тегишгайлар. Тўлғама кишиси орқасига эврулуб, ўқ қўя кириштилари. Жувонғордин Маҳди Хожа бурунроқ тегишти. Маҳди Хожанинг ўтрусига бир фавж бир фил била келди. Булар ҳам қалин ўқ қўюб, ул фавжни

¹ Қ. б. — Баргий.

ёндурдилар. Жувонғорға қўмак ғулдин Аҳмадий парвоначи ва Турдибек, Қўчбек ва Муҳиб Али халифани ййборилди. Буронғорда ҳам уруш қойим бўлди.

Муҳаммад Али қўкалтош ва Шоҳ Мансур барлос ва Юсуф Али ва Абдуллоға фармон бўлдим, ғулнинг олида рўбарўдин юруб, урушқа машғул бўлдилар. Устод Алиқули ҳам ғулнинг олидин неча катла яхши фарангилар отти. Мустафо тўпчи ҳам ғулнинг сўл қўлидин ароба устидаги зарбзанлар била яхши зарбзанлар отти. Буронғор, жувонғор ва ғул ва тўлғама ғанимнинг гирдо-гирдини олиб, шиба қўюб, бажид урушқа машғул бўлдилар. Бир-икки қатла жувонғор, буронғор сари қисқа-қисқа ҳамлалар қилдилар. Бизнинг киши ўқ қўюб, шиба зарби била яна ғулига тиктилар. Ғанимнинг ўнг қўли ва сўл қўли бори бир ерда ййғилиб, андоқ тикчилиш бўлдим, не илгари кела олдилар, не қочғали йўл топа олдилар.

Офтоб бир найза бўйи чиқиб эдиким, уруш ангизи бўлди. Кун тушгача зарб уруш эди. Кун туш бўла аъдо мағлуб ва мақхур ва аҳиббо мубтаҳиж ва масрур бўлдилар. Тенгри таоло фазлу карами била мундоқ душвор ишни бизга осон қилди ва андоқ қалин черикни ярим кунда андоқ ер била яксон қилди. Беш-олти минг киши Иброҳимнинг яқинида бир ерда-ўқ қатлга етибтурлар. Ўзга ҳар ерда ўлганларни бу маъракада ўн беш-ўн олти минг тахмин қилур эдук. Сўнгра Ограга келганда Ҳиндустон эли тақридин андоқ маълум бўлдимки, қирқ-эзлик минг киши бу маъракада ўлган экандур.

Ёгийи босиб тушира-тушира юрулди. Ўтрудин тушурган умароларни ва ўғлонларни олиб кела бошладилар. Сурук-сурук филларни филбонлари келтуруб, пешкаш қилдилар. Ёгийинг кейнича юруб, хосса тобиндин Қисмтой мирзони¹ ва Бобочухрани ва Бужжа бошлиқларни, Иброҳимни чиққан хаёл қилиб, қувгунчи таъйин қилдукким, Ограга етгунча таъжил била бориб, иликлагайлар.

Иброҳимнинг ўрдусининг ичи била ўтуб, сароча ва уйларини сайр қилиб, бир қора сув ёқасига туштук. Намози дигар бор эдиким, Тоҳир Табарий халифаинг қайин иниси Султон Иброҳимнинг ўлуғини қалин ўлуқлар ичида таниб, бошини келтурди.

Ушбу кун-ўқ Ҳумоюн мирзони ва Хожа Калон ва Муҳаммадий ва Шоҳ Мансур барлос ва Юнус Али ва Абдулло ва Вали Хозинни тайин қилдукким, жарида илдам юруб, Ограни иликлаб, хизонани забт қилғайлар.

Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Султон Жунайд барлос ва Қутлукқадамни муқаррар қилдукким, партолдин айрилиб, илғаб, Деҳли қўргонига кириб, хизоналарни эҳтиёт қилғайлар.

Тонгласи қўчуб, бир қурух йўл келиб, от маслаҳатиға Жўн² ёқасига туштук. Ора икки қўнуб, сешанба куни Шайх Низом авлиёнинг мазорини тавоф қилиб, Деҳли тўгриси Жўн ёқасида тушулди. Ушбу чаҳоршанба охшоми-ўқ Деҳли қўргонини сайр қилиб, кечаси анда

¹ Қ. б.—Қосмой мирзо.

² Қ. б.—Жўй.

бўлуб, тонгласи панжшанба куни Хожа Қутбиддиннинг мазорини тавоф қилиб, Султон Ғиёсиддин филбон ва Султон Алоуддин Хилжийнинг мақбара ва иморатлари ва минорини ва ҳавзи хосни ва Султон Баҳлул ва Султон Искандарнинг мақобири ва боғотини сайр қилиб, ўрдага тушуб, кемага кириб, арақ ичилди. Деҳлининг шикдорлиғини Вали Қизилға иноят қилиб, Дўстни Деҳли вилоятида девон қилиб, бўлгон хизоналарни муҳр қилиб, буларнинг уҳдасига қилдук.

Панжшанба куни андин кўчуб, Туғулқобод тўғриси Жўн¹ ёқасига тушулди.

Одина куни ул юртда таваққуф қилдук. Мавлоно Маҳмуд ва Шайх Зайн, яна баъзи бориб, Деҳлида жумъа намози қилиб, менинг отимга хутба ўқуттилар. Фуқаро ва масокинға бир пора ярмок улашиб, ўрдуға келдилар.

Шанба куни ул юрттин кўчуб, кўч-баркўч Огра азимати қилилди. Мен бориб, Туғулқободни сайр қилиб, ўрдуға туштум.

Одина куни ражаб ойининг йигирма иккисида Огранинг маҳолоти Сулаймон фармулийнинг манзилиға тушулди. Чун бу юрт хейли қўрғондин йироқ эди. Тонгласига кўчуб, Жалолхон Жикҳатнинг иморатин а тушулди.

Хумоюнким, илгаррак келиб эди, қўрғондағилар узр айтиб, ҳиял қилибтурлар, булар ҳам элнинг бесарлиғини мулоҳаза қилиб, хизонаға дастандоз бўлмағайлар деб биз келгунча чиқар йўлларни эҳтиёт қилиб, ўлтурубтурлар.

Бикраможит ҳиндуким, Гувалёр рожаси эди, юз йилдин кўпрак Гувалёр вилоятида оталари салтанат қилиб эдилар. Искандар Гувалёрни олур маслаҳатиға неча йил Ограда ўлтурди. Сўнгра Иброҳим замонида Аъзам Хумоюн Сарвоний неча маҳал бажид урушти, охир сулҳ била олиб, Шамсободни анга берди. Бикраможит Султон Иброҳимни босқонда дузахқа борди. Авлоди ва хайлхонаси Ограга келганда Бикраможитнинг хайлхонасининг қочар хаёли бор экандурким, Хумоюн қўйғон кишилар қўп эҳтиёт мақомида бўлур, Хумоюн ҳам борғали қўймас. Ўз ризолари била қалин жавоҳир ва жаров Хумоюнға пешкаш қилур. Бу жумладин бир ашҳар олмос² эдиким, Султон Алоуддин келтурган экандур. Андоқ машҳурдурким, бир муқаййим³ мунинг қийматини тамоми оламнинг икки ярим кунлук харжи⁴ дебтур, ғолибо секкиз мисқолдур. Мен келганда Хумоюн менга пешкаш қилди, мен Хумоюнға-ўқ бағишладим.

Қўрғон ичидаги сипоҳилардин билгулук кишилардин бири Малик Дод Кароний эди, яна Малик Сўрук, яна Фирузхон Мевотий эди, бир нима ҳиял булардин зоҳир бўлди. Сиёсат қилиб йиборилди. Малик Дод Каронийни чиқариб, баъзи истидъолар қилибтурлар.

Бора-кела бу сўзлар қарор топқунча тўрт-беш кун ўтти. Алар-

¹ Қ. б. — Жўй.

² Л. б. — бир шухратий олмос.

³ Л. б. — муқаввим.

⁴ Л. б. — сарфи.

нинг муддаосидек иноят ва шафқат қилиб, жамиъ жиҳотларини ўзларига ўқ маоф туттук. Иброҳимнинг отасига етти лаклик паргана нақд иноят бўлди. Бекларига ҳам ҳар қайсига парганалар берилди.¹ Иброҳимнинг отасини байрилари² билан чиқариб, Оградин бир курух сув қуйи юрт берилди.

Панжшанба куни ражаб ойининг йигирма секкизида намози дигар Ограга кириб, Султон Иброҳимнинг манзилига тушулди. Тарих тўққуз юз ўндаким,³ Кобул вилояти мусаххар бўлди, ул тарихдин бу тарихкача ҳамиша Ҳиндустон ҳаваси қилилур эди. Гоҳи бекларнинг сует райлиғидин, гоҳи ога-инининг ноҳампойлиғидин Ҳиндустон юруши муяссар бўлмас эди. Охир мундоқ мавоне қолмади. Кичик-кирим бек ва бекоттин ҳеч ким хилофи мақсуд сўз айта олмади.

Тарих тўққуз юз йигирма бешида⁴ черик тортиб, Бажурни зўр билан икки-уч керида олиб элини қатли ом қилиб, Бехрага келдук. Толон ва торож қилмай. Бехра элига моли омон солиб, нақд ва жинсдин тўрт лак шоҳруҳий олиб, черик элига навкар адади билан улашиб, Кобулга муружаат қилилди.

Ушбу тарихдин тўққуз юз ўттуз иккигача⁵ Ҳиндустонга, бажид юрушуб, етти-секкиз йилда беш навбат Ҳиндустонга⁶ черик торттук. Бешинчи навбат тенгри таоло ўз фазлу карами билан Султон Иброҳимдек ғанимни мақхур ва абтар илиб, Ҳиндустондек васе мамлакатни бизга муяссар ва мусаххар қилди.

Ҳазрати рисолат замонидин бу тарихкача ул юз подшоҳларидин уч киши Ҳиндустон вилоятига мусаллит бўлуб, салтанат қилибтурлар; бир, Султон Маҳмуд Ғози ва авлоди Ҳиндустон мамлакатада муддати мадид салтанат тахтига ўлтурубтурлар. Иккинчи, Султон Шихобиддин Ғурий ва қуллари ва тавобеи кўп йиллар бу мамоликда подшоҳлик сурубтурлар. Учунчи мендурмен, вале менинг ишим ул подшоҳларнинг ишига ўхшамас: не учунким, Султон Маҳмуд Ҳиндустонниким мусаххар қилди, Хуросон тахти анинг тахти забтида эди ва Хоразм ва Дорулмурз⁷ салотини анга муте ва мунодк эди. Самарқанд подшоҳи анинг зери дасти эди. Черики икки лак бўлмаса, худ бир лакта не сўз эди. Яна ғанимлари рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир подшоҳда эмас эди. Ҳар рожа бир вилоятга ўз бошича подшоҳлик қилур эди.

Яна султон Шихобиддин Ғурий агарчи Хуросон салтанати анда эмас эди, оғаси Султон Ғиёсиддин Ғурийда эди, «Табақоти Носирий»да келтурубтурким, бир навбат бир лаку йигирма минг баргуствондор билан Ҳиндустонга черик тортибдур. Муниги ғанимлари ҳам рой ва рожалар эди. Тамом Ҳиндустон бир кишида эмас эди.

¹ Л. б.— Бу ибора тушган.

² Л. б.— партоллари.

³ Милодий йил ҳисоби билан 1504/5 йил.

⁴ Милодий 1519 йил.

⁵ Милодий йил ҳисоби билан 1526 йилгача.

⁶ Л. б.— бу жойи тушган.

⁷ Л. б.— Дор модор.

Аввал навбатким, Бехрага келдук, минг беш юз, ниҳояти икки минг киши бўлғай эдук. Бешинчи навбатким келиб, Султон Иброҳимни босиб, Ҳиндустон мамоликини фатҳ қилдим, ҳеч қачон Ҳиндустон юрушида мунча черик била келилмайдура эди. Навкар ва савдар ва чокар жамиъ черик била бўлғонлар ўн икки минг киши қаламға келди. Манга тааллуқ вилоёт Бадахшон ва Қундуз ва Кобул ва Қандаҳор эди, вале бу вилоятлардин муътаддун биҳ нафъэ йўқ эди, балки баъзи вилоятлар ёғийға ёвуқ воқе бўлғон учун, қуллий мададлар қилмоқ лозим эди. Яна жамиъ Мовароуннаҳр вилоятлари ўзбак хавонин ва салотиннинг тасарруфида эди, юз мингга ёвуқ чериклари бор эди, қадимий душман эди. Яна Ҳиндустон мамлакати Бехрадин Баҳорғача афғон тасарруфида эди, подшоҳи Султон Иброҳим эди. Вилоят ҳисоби била беш лак черики бўлмоқ керак эди. Ул фурсатта юруб¹ умароси муҳолафат мақомида эдилар. Ҳозир черикини бир лак ченарлар эди. Ўзининг ва умаросининг минг чоғлиқ фили бор дерлар эди. Бу ҳол ва бу қувват била таваккул қилиб, ўзбакдек юз минг қари ёғийни орқада қўюб, Султон Иброҳимдек қалин чериклик ва васе мулклик подшоҳ била рўбарў бўлдук. Таваккулимизга яраша тенгри таоло ранж ва машаққатимизни зое қилмай, мундоқ зўр ғанимни мағлуб қилиб, Ҳиндустондек кенг мамлакатни мафтуҳ айлади. Бу давлатни ўзумизнинг зўр ва қувватидин кўрмасбиз, балки тенгрининг маҳзи лутф ва шафқатидиндур ва бу саодатни ўзумизнинг саъй ва ҳимматидин билмасбиз, балки тенгрининг айни қарам ва иноятидидур.

Ҳиндустон мамолики васе ва пурмардум ва пурҳосил вилоят воқе бўлубтур. Шарқи ва жануби, балки ғарби ҳам Муҳит дарёсиға мунтаҳи бўлур. Шимоли бир тоғдурким, Ҳиндукуш ва Қофиристон ва Кашмир тоғлари била пайвасттур. Ғарби шимоли Кобул ва Ғазни ва Қандаҳор воқе бўлубтур. Жамиъ Ҳиндустон вилоятининг пойтахти Деҳли эрмиш. Султон Шихобиддин Ғурийдин сўнг, Султон Фирузшоҳнинг охир аҳдиғача аксар Ҳиндустон Деҳли салотинининг тахти забтида экандур.

Бу тарихдаким, мен Ҳиндустонни фатҳ қилдим, беш мусулмон подшоҳ ва икки кофир Ҳиндустонда салтанат қилурлар эди. Агарчи кичик-кирим рой ва рожа тоғ ва жангалда хейли бор эдилар, вале муътабар ва мустақил булар эдилар. Бир афғонлар эдиким, Деҳли пойтахти аларда эди. Бехрадин Баҳорғача қобиз эдилар. Афғонлардин бурун Жунпур Султон Ҳусайн Шарқийнинг қабзида эди. Бу жамоатни пурый дерлар. Буларнинг оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинининг олида саққо экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Жунпур мамлакатаға мусаллит бўлубтурлар.

Деҳли Султон Алоуддиннинг илигида эди. Бу табақа сайидтур. Темурбек Деҳлини олғонда Деҳли ҳукуматини буларнинг оталарига бериб, бориб эди. Султон Баҳлул Лудий афғон ва ўғли Султон Искандар Деҳли пойтахти била Жунпур пойтахтиға қобиз бўлдилар. Ҳар икки пойтахт бир подшоҳнишин бўлди.

Иккинчи Гужаротта Султон Музаффар эди. Султон Иброҳим

¹ «Юрт» бўлса керак.

фатҳидин бир неча кун бурунроқ оламдин пақл қилди. Бисёр муташарре подшоҳ эди, толиби илмлиғи бор эрди, ҳадис мутолаа қилур эрди, доим мусҳаф китобат қилур эрди. Бу табақани тонк дерлар. Буларнинг ҳам оталари Султон Фирузшоҳ ва ул салотинға шаробдор экандурлар. Фирузшоҳдин сўнг Гужарот вилоятинга қобиз бўлубтурлар.

Учунчи Даканда Баҳманийлар эди. Вале бу тарихта Дакан салотиниға ихтиёр ва иқтидор қолмайдур эди. Тамом вилоятларни улуғ беклар иликлаб эди. Бир нимаға эҳтиёж бўлса, беклардин тилар эди.

Тўртунчи Молва вилоятидаким, Мандов ҳам дерлар, Султон Маҳмуд эди. Бу табақани халжий дерлар. Муни Роно Санго кофир босиб, аксар вилоятиға қобиз бўлуб эди, бу ҳам заиф бўлуб эди. Буларнинг оталари Фирузшоҳнинг тарбияткардаларидин экандур. Андин сўнгра Молва вилоятиға қобиз бўлубтурлар.

Бешинчи Бангола вилоятида Нусратшоҳ эди. Отаси Банголада подшоҳ бўлуб эди. Сайид эди ва Султон Алоуддинға мулаққаб эди. Мунга салтанат мерос тегиб эди. Ажаб расмедур, Банголада салтанат мероси камроқ бўлур. Подшоҳининг бир муайян тахти бор. Умаро ва вузаро ва соҳиб мансабларнинг ҳар қайсининг бир муқаррарий ери бордур. Бангола эл қошида ул тахт ва ерлар муътабардур. Ҳар қайси ерда тобе ва муте навкар ва чокар ва жамъи муайян ва муқаррардур. Подшоҳининг насб ва азли хотири тиласа ҳар кимниким бировнинг ериға ўлтурғузди, ул ерга тобе ва муте навкар ва чокар тамом бу кишининг бўлур, балки подшоҳининг тахтида ҳам бу хосияттур. Ҳар ким подшоҳини ўлтуруб, тахтға чиққунча фурсат топса, ул подшоҳ бўлур. Умаро ва вузаро ва сипоҳи ва раият барча анга итоат ва инқиёд қилурлар. Бурунғи подшоҳидек подшоҳ ва фармонраво билурлар. Бангола элининг сўзи будурким, биз тахти ҳалолхуридурбиз. Ҳар ким тахт устида бўлса, биз анға муте ва муноқаддурбиз. Нечукким, Нусратшоҳнинг отаси Султон Алоуддиндин бурун бир ҳабаший подшоҳини ўлтуруб, тахтқа чиқиб, муддате салтанат қилди. Ҳабашийни Султон Алоуддиндин сўнг, ирс тарийқи била ҳоло ўғли подшоҳ бўлубтур.

Яна Банголада бу расмдурким, ҳар кишиким подшоҳ бўлди, бурунғи подшоҳларнинг хизоналарини сарф ва харж қилмоғлиқ қуллий айб ва ордур. Ҳар ким подшоҳ бўлса, яна янги хизона йиғмоқ керак. Хизона жамъ қилмоғлиқ ул элининг қошида фахр ва мубоҳоттур. Яна бир расм будурким, хизона ва пойгоҳ ва мулк салотинининг жамий маунотининг қадимдин муқаррар ва муайян танлари парганалар бордурким, ўзга ерга асло харж бўлмас.

Улуқ муътабар ва мусулмон ва қалин чериклик ва бисёр вилоятлиқ бу беш подшоҳ эдиким, мазкур бўлди.

Кофирлардин улуғроғи вилоят ва черик била Бижонгар рожа-сидур. Яна Роно Сангодурким, бу ёвуқларда ўзининг журъати ва қиличидин мунча улғайиб эди. Асли вилояти Четур эди, Мандов

¹ Л. 6.— Қуворидурбиз.

салотинининг салтанати халал топганда Мандовга тааллук қалин вилоятга қобиз бўлди: мисли, Ратанпур¹ ва Соранпур ва Бхилсон ва Чандирий.

Тарих тўққуз юз ўн тўртта тенгри таоло инояти била Чандирийким, печа йил эди, дорулҳарб бўлуб эди. Медини-ров отлиқ Роно Сангонинг улуг ва муътабар кишиси тўрт-беш минг кофир била анда эди. Бир-икки керида-зўрлаб олиб, кофирларни қатли оми қилиб, дорул-ислом қилдим, нечунким, шарҳи мазкур бўлғусидур.

Яна Ҳиндустоннинг атроф ва жавонибида ғалаба рой ва рожадур, баъзи мутиул-ислом, баъзи йироқлигинин ё ери берклигинин ислом нодшоҳларига итоат қилмайдурлар.

Ҳиндустон аввалги иқлимдин ва иккинчи иқлимдин ва учунчи иқлимдиндур. Тўртунчи иқлимдин Ҳиндустонда йўқтур. Ғариб мамлакате воқе бўлубтур. Бизнинг вилоятларга боқа ўзга оламедур. Тоғ ва дарёси ва жангал ва саҳроси, мавозий ва вилоёти ва ҳайвонот ва набототи, эли ва тили ва ёмғури ва ели борча ўзгача воқе бўлубтур. Қобул тавобен гармсерагари баъзи ишта Ҳиндустонга мушобаҳати бор. баъзида² йўқ. Синд сувини ўтгач, ер ва сув ва йиғоч ва тош ва эл ва улус ва роҳ ва расм тамоми Ҳиндустон тарийқидадур. Шимолдаги тоғким, мазкур бўлди. Синд дарёсинин ўтгач, бу тоғда Кашмир тавобеи вилоятлардур. Агарчи бу тарихда бу тоғдаги вилоятлар, мисли, Пакли ва Шаҳманг акаери Кашмирга итоат қилмас, вале бурун Кашмир доҳили экандур. Кашмирдин ўтгач, бу тоғда бениҳоят эл ва улус ва парғана ва вилоятлардур. Бангола ва балки муҳит ёқасигача бу тоғда пайваст халойиқдур. Ҳиндустон элидин мунча таҳқиқ ва тафтиш қилилди, ҳеч ким бу тавойифдин таҳқиқ хабар айта олмади. Ушмунча дейдурларким, бу тоғ элини Кас дерлар. Хотирга егтиким, Ҳиндустон эли «шин»ни «сини» талаффуз³ қилур. Чун бу тоғда муътабар шахр Кашмирдур, балки Кашмирдин ўзга бу тоғда яна шахре эшитилмайдур. Бу жиҳаттин бўла олурким, Кашмир демиш бўлғайлар.

Бу тоғ элидин матоъ нофа, мушк ва қўтоси баҳрий ва заъфарон ва сурб ва мисдур. Бу тоғни Ҳинд эли Саво лак парбат дерлар, ҳинд тили била «саво» — рубъ, «лак» — юз минг, «парбат» — тоғ, яъни рубъ ва юз минг тоғким, юз йигирма беш минг тоғ бўлғай. Бу тоғларда қор ўқсумас, Ҳиндустоннинг баъзи вилоятинин, мисли Лоҳур ва Сихринд ва Санбалдин бу тоғда қор оқариб қурунур. Ушбу тоғ Қобулда Ҳиндукушқа мавсумдур. Қобулдин бу тоғ шарққа боқа борибтур, бир нима жаиубқа мойил. Жануби тамом Ҳиндустондур. Бу тоғнинг ва бу номаълум улусларнинг ким, «кас» дерлар, шимоли Тебат вилоятидур.

Бу тоғдин қалин дарё чиқиб, Ҳиндустоннинг ичи била оқар. Сихринддин шимол сари боқа олти дарёким, Синд ва Баҳат ва Чоноб ва Ровий ва Биёҳ ва Сатлуж бўлғай ушбу тоғдин чиқиб.

Қ. б. Ранпур.

² Л. б. — Ҳинд.

³ «Шин»ни «сини» талаффуз қилмоқ — «ш» ҳарфини «с» деб айтмоқ.

Мўлтон навоҳисида борча бир ерда қотилур, борча бир ерда қотилғонда ҳам Синд дерлар: Ғарб сари оқиб Татта вилоятининг ичи била ўтуб, Уммонга қотилур. Бу олти дарёдин ўзга дарёлар: Жўн ва Ганг ва Раҳаб ва Гўмти ва Гагар ва Сиру¹ ва Гандак ва яна қалин дарёлардурким, бори Ганг дарёсига қотилиб, Ганг-ўк атанур. Шарқ сари оқиб, Бангола вилоятининг ораси била ўтуб, муҳитқа тўқулур. Борининг манбаи ушбу саво лак парбаттур. Яна баъзи дарёлардурким, Ҳиндустон тоғларидан чиқар, мисли, Чанбал ва Банос ва Битви ва Сун², бу тоғларда қор асло бўлмас, алар ҳам Ганг дарёсига қотилур.

Ҳиндустонда ҳам тоғлар бордур. Ул жумладин бир тоге тушуб тур, шимолдин жанубқа боқа бориπτур. Бу тоғнинг ибтидоси Дехли вилоятида Фирузшоҳнинг Жаҳоннамо отлиқ иморатдиндурким, парчағина тошлиқ тоғнинг устида воқе бўлубтур. Мундин ўтгач, Дехли навоҳисида парча-парча, кичикрак-кичикрак, анда-мунда тошлиқ тоққиналар пайдо бўлибтур. Мевот вилоятига ета бу тоғлар улуғроқ бўлур, Мевотдин ўтуб, Биёна вилоятига борур, Секри ва Бори ва Дулпурнинг тоғлари ҳам ушбу тута тоғлардиндур, агарчи пайваст эмас. Гувалёрнингким, Колпур дерлар, тоғлари ушбу тоғнинг шуъбаларидиндур. Рантанбур ва Четур ва Мандов ва Чандирий тоғлари ҳам ушбу тоғ рағларидиндур. Баъзи ерларда етти-секкиз куруҳ мунқатиъ бўлубтур. Бу тоғлар паст-паст ва дурушт ва тошлиқ ва жангаллиқ тоғлардур. Бу тоғларда қор асло ёғмас.

Ҳиндустонда баъзи дарёларнинг манбаи бу тоғлардур. Ҳиндустоннинг аксари вилояти туз ерда воқе бўлубтур. Мунча шаҳрлар ва мунча вилоятларким бор, ҳеч ерда оқар сув йўқтур. Оқар суви дарёлардур, баъзи ерларда қора сувлардур.

Баъзи шаҳрларнингким, ариқ қозиб, сув чиқарур қобилияти ҳам бор, сув чиқормайдурлар. Бу неча жиҳаттин бўла олур: бир буким, зироат ва боғотиға асло сув эҳтиёж эмас, ҳарифий маҳсули худ пашкол ёмғури била бўладур. Бу ғарибтурким, рабийй маҳсулиға агар ёмғур бўлмаса ҳам бўладур. Дарахтларнинг ниҳолиға бир-икки йил сувни ташиб ё чарх била ё далв била сув берадурлар, андин сўнг асло бермак эҳтиёж эмас. Баъзи сабзиларға сув берадурлар. Лоҳур ва Диболпур ва Сихринд ва ул навоҳида чарх била сув берадурлар.

Икки узун ипни чоҳнинг қаддича ҳалқа қилибтурлар, икки ипнинг орасиға йиғочлар боғлаб, кўзаларни йиғочларға беркитибтурлар. Бу кўзаларни беркитган ипни чоҳ устидаги чархға солибтурлар. Бу чархнинг тийрининг яна бир бошида яна бир чарх қилибтурлар, бу чархнинг қошида яна бир чарх қилибтурларким, ўки тик турубтур, ўй бу чархни эвругач, парралари иккинчи чархнинг парралариға кириб, ул кўзалик чарх эврулур.

¹ Қ. б.— Сирд.

² Л. б.— «сун» йўқ.

Сув тўкулур ерда нов қўюбтурлар, новдин ҳар қаён сув эл-тарлар.

Яна Огра ва Чандувор ва Биёна ва бу навоҳида далв била сув берурлар. Бу машаққатлиқтур ва мурдорлиғи ҳам бор. Чоҳ ёқасида айри йигочни беркитиб, айрининг орасида ғалтак тартиб қилибтурлар. Узун аргамчиға улуг далвни боғлаб, бу ғалтак устиға солибтурлар. Аргамчининг бир учини ўйға боғлабтурлар. Бир киши ўйни ҳайдамоқ керак, бир киши далв сувин тўкмак керак. Ҳар қатла ўй тортиб, далвни чиқориб ёнар маҳалда ул аргамчи ўйнинг йўли-ғаким, ўй сийдук ва тезағи била мулаввасдур, тегиб, яна чоҳқа тушар. Баъзи зироатларға сув эҳтиёж бўлса, кўза била эр ва хотун сув ташиб суғорадурлар.

Ҳиндустоннинг шаҳрлари ва вилоятлари асру бесафодур. Бори шаҳрлари ва бори ерлари бир вазълиқ, боғотиға том бўлмас. Аксар ерлари туб-гуз воқе бўлубтур. Баъзи дарёларнинг ва рудларнинг ёқаси пашкол ёғинлари жиҳатидин обканлар бўлубтурким, ҳар ердин убур ва мурур мутааззирдур. Тузларида баъзи ерларда тиконлиқ дарахт жангали бордурким, парганаларнинг эли бу жангалларда қузгадаб мутамарридлиқ қилиб, мол бермаслар.

Ҳиндустонда оқар сув дарёлардин ўзга камдур. Аҳёнан баъзи ерда қора сувлар бор. Ушмунча шаҳр ва вилоят чоҳ суви била ё ҳавз суви билаким, пашкол ёмғуридин йиғилмиш бўлғай, маишат қилурлар.

Ҳиндустонда мавозиъ ва кентларнинг, балки шаҳрларнинг бузулмоқ ва тузалмағи бир замонда бўладур. Ушмундоқ улук шаҳрларким, йиллар анда мутаваттиндурлар, агар қочарлари бўлса, бир кунда-бир ярим кунда андоқ қочарларким, осор ва аломатлари қолмайдур. Агар тузалмакка юз қўйсалар, ариқ қозмоғи ва банд боғламоғи эҳтиёж эмас. Экинлари тамом лалимийдур. Элига худ ниҳоят йўқтур, жамиъ йиғилдилар, бир ҳавз ясадилар, ё чоҳ қозидилар. Уй ясамоқ ё том қўпармоқ худ йўқтур. Хас бисёр ва дарахт бешумор, чирилар қилдилар, филҳол кент ё шаҳр бўлди.

Ҳайвонотким, Ҳиндустон маҳсусидур, вуҳушдин бир филдурким, Ҳиндустоний «ҳотий» дерким, Колпи вилоятининг сарҳадларида бўлур. Андин юққори шарқ сари боқа боргон сари сахройи фил қўпрак бўлур. Ул орадин фил тугуб келтурурлар. Карра ва Моникпурдин ўттуз-қирқ мавзиънинг иши фил тутмоқдур. Девонға фил-ўқ жавоб берурлар. Фил азимул-жусса ва зийрак жонивордур. Ҳар не десалар билур ва ҳар не буюрсалар қилур. Баҳоси улуклуғиға ярашадур, қарилаб сотарлар. Ҳар неча улукроқ — баҳоси қўпроқ. Андоқ ривоят қилдиларким, баъзи жазойирда ўн қари фил бўлур эрмиш. Бу орада худ тўрт-беш қаридин икизрак кўрулмади. Филнинг емак ва ичмағи тамом хартуми биладур, хартуми бўлмаса тирилмас. Хартумининг икки ёнида юққориғи энгагида икки улук тиши бор, томга ва йигочқа ушбу тишларини қўюб, зўрлаб йиқитур. Урушмоқ ва ҳар зўр ишларким бўлса, ушбу тишлар била қилур. Ож бу тишларни дерлар. Бу тишларнинг ҳинд элининг қошида хейли қадри бор. Филнинг туки йўқтур. Ҳиндустон элининг қошида филнинг бисёр эътибори бор. Черикларида ҳар фавжким бор,

албатга, бир неча фил хамрохдур. Филининг баъзи яхши ҳайсиятлари бор: улук сувлардин ва тунд ва тез сувлардин қалин юк кўтариб, осон ўтадур. Яна тўрт-беш юз киши тортар қазон аробасини уч-тўрт фил осон тортиб борадур, вале бўғузи хейли улуктур, икки қагор теванинг бўғузини бир фил ер.

Яна каркдур: бу ҳам улук жониворедур, захомати уч говмишча бўлғай. Ул сўзким, ул вилоятларда машҳурдурким, карк филни шох била кўтарур эмиш, ғолибо ғалаттур. Бир шохи бор, бурнининг устида, узунлиги бир қаришдин кўнрақ, икки қариш худ кўрулмайдур. Бир улук шохидин бир обхўра кишти бўлди, яна бир нарднинг тоси бўлди, яна уч-тўрт эллик ҳам шояд ортти экин. Териси бисёр қалин бўлур. Қаттиқ ей била бағалқушо ва ҳўб тўлтуруб, урсалар, яхши кирса, тўрт эллик кирар. Дерларким, нустининг баъзи ерларидин ўк хейли ўтар эрмиш. Икки қўлининг қошидин ва икки бўтининг қошидин тихи тушубтур. Йироқдин ёпуғ ёйқондек кўрунур. Ўзга ҳайвоноттин отқа мушобаҳати кўпрактур. Нечукким, отнинг улук қорни бўлмас, мунинг ҳам улук қорни йўқтур, нечукким, отнинг ошук ўрнида нарча сўнгаги бўлур, мунинг ҳам ошук ўрнида нарча сўнгаги бор: нечукким отнинг илгида кўмук бўлур, мунинг ҳам илгида кўмук бор. Бу филдин даррандароктур. Вале онча муте ва мунқод бўлмас, Паршовар ва Ҳашангарнинг жангалларида қалин бўлур. Яна Синд суви била Бехра вилоятининг орасидаги жангалларда ҳам бўлур. Яна Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида қалин бўлур. Аксар Ҳиндустон юрушларида Паршовар, Ҳашангар жангалларида карк ўлтурулур эди. Тавр шохлар урар. Бу овларда ғалаба кишини ва отни шох урубтур. Бир овда Мақсуд отлиқ чухранинг отини шохи била бир найза бўйи ташлади. Бу жиҳаттин Мақсуд каркка мулаққаб бўлди.¹

Яна саҳройи говмишидир. Бу говмишдин хейли улукроқдур. Шохи бу говмишнинг шохидек кейинга боқа ётук эмастур. Бу маҳкам музир ва дарранда жонивордур. Ҳиндустонда Сару дарёсининг ёқасида ҳам қалин бўлур.

Яна нилаговдур, баландлиги отча бўлғай, отдин бир нима инич карактур. Эркаги кўктур. Бу жиҳаттин ғолибо нилагов дерлар. Икки кичикрак шохи бор. Бўғзида бир қаришдин узунроқ туки бордур. Баҳрий кўтосқа мушобаҳати бор. Тувоғи ўйининг тувоғидек айридур. Модасининг ранги бўғу-маралнинг рангидекдур. Шохи ҳам йўқтур. Бўғзидаги туки ҳам йўқтур. Эркагига боқа тулчоқ вазъдур.

Яна кўтаҳнойдур. Улукдуги оқ кийикча бўлғай. Мунинг икки қўли ва икки бути кичароқдур. Бу жиҳаттин кўтаҳной дерлар. Мунгузи бўғу мунгузидек шохчалиқдур, вале кичикрактур. Ҳар йил, бўғудек, бу ҳам мунгуз солур. Югурушда забунроқдур. Бу жиҳатдин жангалдин чиқмас.

Яна бир жайраннинг эркаги ҳуна йўсулдук кийикдур. Орқас қора, туки оқ, ҳунанинг шохидин мунинг шохи узунроқтур ва

¹ Л. б. — тушган.

паришонроқтур. Ҳиндустоний «галаҳра» дер. Аслда «голоҳран» экандур, яъни қора кийик, таҳфиф қилиб, «галаҳра» дебтурлар. Модаси оқдур. Ушбу галаҳра била кийик тутарлар: бу галаҳранинг шохига тузоқнинг ҳалқасини беркитурлар. Оёғига тўпуқдин улугроқ тошни овизон боғларлар, яъни кийик элтгондин сўнг йироқ кетарига моне бўлғай. Андин сўнг ёзи галаҳраси кўруб, муқобаласида қўя берурлар. Бу кийик урушқа гариб ҳарисдур, филҳол урушга кирур, шох урушуб, сусуб-сусуб илгари кейин борурдакелурда ул кийикнинг шохи бу кийикнинг шохига беркитган тузоққа киар. Ул қочмоққа майл қилса, ром кийик қочмас, голибо оёғига боғлагон тош моне бўлур. Бу навъ била қалин кийик тутарлар. Тутгондин сўнг ром қилурлар. Яна кийикларни тутмоққа ром қилурлар. Яна бу ром кийикларни ҳам уйда урушга солурлар. Яхши урушур.

Яна Ҳиндустоннинг тоғ доманаларида кичикрак кийик бўлур. Арқар галчанинг бир йиллиқ тўқлисича улуглуги бўлғай.

Яна биргина ўйдур, кичиккина ўйдур. Ул ерларнинг улук қўч-қорича бўлғай. Гўшти бисёр юмшоқ ва лазиздур.

Яна маймундур. Ҳиндустоний «бондар» дер. Бу ҳам пуранвоъ бўлур. Бир навъи улдуким, ул вилоятларга элтарлар. Лўлилар уюн ўргатурлар. Дараи Нур тоғларида Кўҳи Сафиднинг жар навоҳисидаги доманаларида ва андин қўйи тамом Ҳиндустонотта бўлур. Булардин юққори бўлмас. Туки сариқ ва юзи оқдур, қўйруғи хейли узун эмастур.

Яна бир навъ маймун бўлур. Бажур ва Савод ва ул навоҳиларда кўрулмайдур. Ул вилоятларга элтар маймунлардин хейли улукроқдур. Қўйруғи ҳам бисёр узундур. Туки окроқтур. Юзи қоп-қорадур. Бу навъ маймун Ҳиндустоннинг тоғларида ва жангалларида бўладур. Ул вилоятларда йўқтур.

Яна бир навъ маймун бўладур, юзи ва туки ва бори узви қоп-қорадур.

Яна нулдур¹, кишидин жузвий кичикрак бўлғай. Йиғочқа чиқар. Баъзи муш ҳурмо ҳам дерлар. Мун муборак тутарлар.

Яна бир сичқондуким, килоҳирий дерлар. Бу ҳамиша дарахтларда-ўқ бўлур. Дарахтларнинг устида юққори-қўйи ажаб чусту часпон югурур.

Т у ю р д и н: бир товусдур. Пурранг ва пурзёб жониворедур. Андоми ранг ва зебича эмас. Жуссада турнача бўлғай, турнача баланд эмастур. Нарининг ва модасининг бошида йигирма-ўттуз пар бордур, икки-уч эллик баландлиғи бўлғай. Модасининг яна зеб ва ранги йўқтур. Нарининг бошида товқи савсанийдир, бўйни хушранг қўқтур. Бўйнидин қўйи орқаси сариқ тутағий ва қўк ва бинафша ранглар била мунаққаш воқе бўлубтур. Орқасидағи гуллари кичикрак-кичикрак гуллардур. Орқасидин қўйироқ ушбу ранглар била мунаққаш улуг-улуг гуллар қўйругининг учиғача бордур. Баъзи товўсларнинг қўйруғи бирар қулоч бўлур ва гуллуқ

¹ Қ. б. — нинюл.

парларининг остида қисқароқ, ўзга қушларнинг қуйруғидек, қуйруғи ҳам бордур. Бу расмий қуйруғи ва қанотлари қизилдур. Бажур ва Саводда ва андин қуйи бўлур. Андин юққори Қунар ва Ламғонот ва ҳеч ерда бўлмас. Учмоқта кирғовулдин ҳам ожизроқдур. Бир-икки қатладин ортуқ уча олмас. Учмоқта забун жиҳатидин ётоғда бўлур ё жангалда. Бу ажабтурким, товус бўлур жангалларда шағол қўп бўлур. Бир қулоч қуйруғи била жангалдин жангалга юрур, шағолдин нечук мутазаррир бўлмас экан. Ҳиндустоний «мўр» дер. Имом Абуханифа мазҳабида ҳалолдур. Гўшти холи аз маза эмас¹, дуррож гўштига ўхшар, вале тева этидек кароҳати таъб била ейиладур.

Яна тўтидур. Бу ҳам Бажур ва андин қуйиғи вилоятларда бўлур. Ёзлар тут пишиғида Нингнаҳор ва Ламғонотқа келур. Ўзга вақтларда бўлмас. Тўти турлук-турлук бўладур². Бир навъи ул-дурким, ул вилоятларга элтарлар, суҳангўй қилурлар.

Яна бир навъи бу тўтидин кичикрак бўлур. Муни ҳам суҳангўй қилурлар. Бу жинси жангалий дерлар. Бу жинс Бажур ва Савод ва ул навоҳида бисёр бўлур. Ул мартабадаким, беш минг-олти минг бир хил учар. Бу тўти била ул тўти орасида жуссада тафовуттур. Ранглари худ бирдек-ўқтур.

Яна бир навъ тўти бўлур. Бу жангалий тўтидин ҳануз кичикрак, боши қин-қизил, қанотларининг усти ҳам қизил бўлур. Қуйруғининг учи икки эликча ер оқ бўлур. Ушбу жинсининг баъзисининг боши савсаний бўлур. Бу жинс суҳангўй бўлмас. Муни Кашмир тўтиси дерлар.

Яна бир навъ тўти бўлур. Жангалий тўтидек кичикрак бўлур. Тумшуғи қора, бўйнида улук қора тавқи бор, қанотларининг усти қизил, яхши сўз ўрганур. Хаёл қилур эдукким, тўти ва шорак ҳарне ўргатсалар айтур, ўз бошича маъни тахайюл қилиб, талаффуз қила олмас. Бу фурсатта Абулқосим жалойирким, яқин мулозимларимдиндур, ажаб нима ривоят қилди: ушбу жинс тўтининг қафаси ёпуқ экандур, тўти айтибтурким, «Рўйи маро во кун ки дамгир шудам»³. Яна бир навбат қўтарган қаҳорлар⁴ дам олғали ўлтурғонда раҳгузар эл ўтуб борадурлар экандур, тўти дебтурким: «Мардум рафтанд, шумоён намеравед?»⁵ вал-ухдату аларровий⁶. Бовужуд киши ўз қулоғи била эшитмагунча иносса бўлмас.

Яна бир навъ тўти бўлур, хушранг қин-қизил. Яна баъзи ранглари ҳам бор. Мушаххас хотирда қолмағон учун машруҳ битилмади. Қизил, бисёр хушранг ва хушшақл тўтидур, суҳангўй ҳам

¹ Гўшти мазадан холи эмас, яъни бемаза эмас, мазалиқдур демокчи.

² Қ. б.— Тўти неча навъдур. Қўк бўладур.

³ «Менинг юзимни оч, димикдим».

⁴ Қ. б.— қаҳр борлар.

⁵ «Одамлар кеттилар, сиз кетмайсизми?»

⁶ Бу арабча жумлани эшитилган сўзга ишонилмаган тақдирда айтилади: «сўзнинг тўғри-нотўғрилиги айтувчининг бўйнига» маъносида.

қилурлар эмиш. Айби будурким, чинни синигини мис табаққа тортқондек кўп иохуш ва тез уни бор.

Яна бир шоракдур. Бу Ламғонотта бисёрдур. Андин қуйи тамом Ҳиндустонотта кўп бўлур. Бу ҳам турлук-турлук бўладур. Бир навъи будурким. Ламғонотта кўптур, боши қора, қанотлари ола, жуссаси чуғурчукдин бир нима улук ва қабороқтур. Сўз ўргатурлар. Бир навъини мийно дерлар. Банголадин келтурурлар. Якранг қорадур, жуссаси бу шоракдин хейли улукдур, тумшуғи ва оёғи сариқдур, икки қулоғида сариқ пўстлари бор, солиниб турадур. Муниг баднамолиғи бор. Сухангўй қилурлар, яхши айтур ва фасих айтур.

Яна бир навъ шорак бўлур. Бурун мазкур бўлгон шоракдин иничкаратур. Қўзларининг гирди қизил бўлур. Бу жинс сухангўй бўлмас, «вин шорак» дерлар.

Яна бу фурсатдаким, Ганг сувиға кўпрук боғлаб ўтуб, мухолифларни қочурдук. Лакнурда¹ ва навоҳисида бир навъ шорак кўрулдиким, кўкси оқ, боши ола, елкаси қора, ҳаргиз кўрулмай-дур эди. Бу жинс ғолибо сўз ўрганмас.

Яна дучадур,² бу қушни буқаламун ҳам дерлар. Бошидин қуйругигача беш-олти мухталиф ранги бор, кабутарнинг бўйнидек барроқдур. Улуқдуғи кабки дарийча бўлғай, ғолибо Ҳиндустон кабки дарийсидур. Нечукким, кабки дарий тоғларнинг қулларида юрур, бу ҳам тоғ қулларида юрур. Кобул вилоятларидин Нижров тоғларида ва андин қуйиғи тоғларда бўлур. Андин юққори бўлмас. Ул эл ажаб нима ривоят қилдилар: қиш бўлғоч, тоғ доманалариға тушар, агар учурсаларким, узум боғидин ўтса, яна асло учолмас, тутарлар. Маъкулул-лаҳмдур³, бисёр лазиз эти бордур.

Яна бир дуррождур. Бу Ҳиндустон махсуси эмастур. Гармсер вилоятларда бўлур, вале баъзи жинси Ҳиндустондин ўзга ерда бўлмас учун, муни тақриб била зикр қилдим. Дуррожнинг жуссаси какликча бўлғай. Нарининг орқаси қирғовулнинг модаси рангидек-дур, бўғзи ва кўкси қорадур, оқ-оқ туклари бордур, икки кўзининг икки ёнида қизил хатте тушубтур, товре кичқурурким: «Шир дорам шакарак»⁴ анинг унидин масмуъ бўлур, «шир»ни қитдек аятадур, «дорам шакарак» худ дуруст муталаффиз бўладур. Астро-бод дуррожлари «бот мени туттилар» деб қичқирур эмиш. Арабистон ва ул навоҳининг дуррожи «Бишшукри тадумун-нааум»⁵ деб чорлар эмиш. Модаси қирғовулнинг юзларидек рангликдур. Нижровдин қуйи бўлур.

Яна бир дуррож жинси бир қушдур, «канжал» дерлар. Жуссаси дуррожча-уқ бўлғай, уни какликнинг⁶, униға хейли ўхшар, вале

¹ Қ. б.— Лакнав.

² Қ. б.— Кужа.

³ «Макулул-лаҳм» — эти ейиладиган.

⁴ «Сутим бор шакаргина».

⁵ «Шукур қилсанг, неъмат фаровон бўлади» маъносига.

⁶ Қ. б.— Кабк.

мунинг уни кўп тездур. Нар ила модасининг ранги орасида тавофут камдур. Паршовар ва Хашангар вилоятида ва андин куйиғи вилоятларда бўлур, андин юққори бўлмас.

Яна пул-пакордур¹, улуклуғи кабки дарийча бўлғай, уй товуғи андомликдур, ранги ҳам мокиён рангликдур, томоғидин куйи кўкси-гача хушранг кип-қизилдур. Пул-пакор Ҳиндустон тоғларида бўлур.

Яна сахройи товукдур. Уй товуғи била бу товукнинг орасида фарқ будурким, бу сахройи товук кирғовулдек учар, яна уй товуғидек ҳар ранг-ҳар ранг бўлмас. Бу товук Бажур тоғларида ва андин куйиғи тоғларда бўлур. Бажурдин юққори бўлмас.

Яна чалсийдур. Жуссада пул пакордектур, пул пакор мундин хушрангроқдур. Бажур тоғларида бўлур.

Яна шомдур. Улуклуғи уй товуғича бўлғай. Ғайри мукаррар ранглари бор. Бу ҳам Бажур тоғларида бўлур.

Яна бўданадур. Агарчи бўдана Ҳиндустон махсуси эмасдур, вале тўрт-беш жинс бўданадурким, Ҳиндустон махсусидур. Бир бўданадурким, бизнинг вилоятларга борур бўданадин улукроқдур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятқа борур бўданалардин қисқароқдур, қанот-қуйруғининг қизилроқ ранги бор. Бу жинс бўдана чирдек хайл-хайл учадур. Яна бир бўданадурким, ул вилоятларга борур бўданадин кичикрак, бўғзи била кўксида қораси кўпрак бўлур. Яна бир бўданадур. Бу бўдана Кобулға оз-оз борур. Кичикки на бўданадур, қорчадин бир нима улукроқ бўлғай. Кобулда «куро-ту» дерлар.

Яна бир харчалдур, улуглиғи туғдоқча бўлғай. Ғолибо, Ҳиндустон туғдоғидур. Гўшти бисёр лаззатликдур. Баъзи қушнинг бут эти яхши бўлур, баъзининг кўксига эти яхши бўлур: харчалнинг боғи эти лаззатлик ва хўбдур.

Яна чарздур. Туғдоридин жуссаси бир нима кичикракдур. Нарининг орқаси туғдоридектур, кўкси қорадур. Модаси якраңгдур. Чарзнинг гўшти ҳам бисёр лазиздур. Нечукким, харчалнинг туғдоққа мушобаҳати бор, чарзнинг ҳам туғдориға мушобаҳати бор.

Яна Ҳиндустон бағриқаросидур, ул бағриқародин кичикрак ва иничкарактур. Бағрининг қораси ҳам камдур. Уни ҳам андин иничкарактур.

Яна қушлардурким, сувда ва сув ёқаларида бўлур: ул жумладин: бир дингдур, улук жуссалик жонивордур, ҳар қаноти бир қулоч бордур. Бошининг ва бўйнининг туки йўқтур. Бўғзида хари тадек бир нима солиниб турубтур. Орқаси қора, кўкси оқдур. Аҳёнан Кобулға борур. Бир йил Кобулда динг тутуб келтуруб эдилар, яхши ром бўлуб эди. Гўштни ташлаб берсалар ҳаргиз хаго қилмас эди, тумшуғи била олур эди. Бир катла бир шаш наъл кафшни ютуб эди. Яна бир навбат бир бутун товукни қанотлари ва патлари била дуруст ютти.

¹ Қ. б. — Пул-пайкар.

Яна бири сорасдур. Ҳиндустонда бўлгон турклар теватурна дейдурлар. Бу бир нима дингдин кичикрак бўлғай, бўйи дингдин баландроқдур, боши кип-қизилдур. Муни уйда сахлайдурлар, яхши ром бўладур.

Яна маниқдур. Бўйи сорасқа ёвушур. Жуссаси кичикрактур. Лаклакдин хейли улукдур, лаклакка мушобаҳати бор, тумшуғи лаклакнинг тумшуғидин узунроқдур. Тумшуғи қорадур, боши савсаний, бўйни оқ, қаноти оладур, жарка қанотларининг учлари ва тублари оқдур, ўртаси қорадур.

Яна бир лаклакдур. Бўйни оқдур, боши ва жамиъ аъзоси қорадур. Ул вилоятларга борур лаклакдин кичикракдур. Бу лаклакни Ҳиндустоний якранг дер. Яна бир лаклакдур — ранги ва ваъзи тамом ул вилоятларга борур лаклаклардектур. Ғояташ, тумшуғи қорароқтур. Ул лаклакдин хейли кичикдур.

Яна бир қушдур, уқор била лаклакка мушобаҳати бор. Уқордир тумшуғи улукроқ ва узунроқдур, жуссаси лаклакдин кичикрактур.

Яна бир улуг бўзакдур. Улуғлуғи сорча бўлғай. Икки қанотининг орқаси оқдур. Баланд уни бордур.

Яна бир, боши ва тумшуғи қора оқ бўзакдур. Ул вилоятқа борур бўзакдин хейли улукдур. Ҳиндустон бўзакидин кичикрактур.

Яна бир ўдактур, ғармпой дерлар, сўна бурчиндин улугроқдур, нари ва модаси бир рангдур. Ҳашанғарда дойим бўлур, гоҳи Ламғонотқа ҳам борур. Гушти хейли лазиздур.

Яна бир ўрдактур, шаҳмурғ дерлар, қоздин жузвий кичикрак бўлғай, тумшуғининг устида баландлиғи бор, кўкси оқдур, орқаси қорадур. Гушти мазалиқдур.

Яна бир зумаждур, улуглуғи бўркча¹ бўлғай. Қора ранглиқдур.

Яна бир сор бўладур орқаси ва қуйруғи қизил.

Яна Ҳиндустоннинг олақарғасидур, ул вилоятнинг олақарғасидин кичикрак ва иничкаракдур. Бўйнида жузвий оқи бордур.

Яна бир қушдур қарға била аккаға мушобаҳати бор. Ламғонотта мурғи жанғал дерлар. Боши ва кўкси қора, қанотлари ва қуйруғи қизилроқ, кўзлари кип-қизил. Учмоқта ожиз учун жангалдин чиқмас. Бу жиҳатдин мурғи жанғал дерлар.

Яна бир улуг шаппарадур, чамағдар дерлар. Улуқлуғи япалоқча бўлғай. Боши итнинг қучугининг бошига ўхшар. Дарахтқаким, қўнар хаёли қиладур, бир шохни тутиб, сарнигун бўлуб турадур, Ғаробати бордур.

Яна бир Ҳиндустон аккасидур. мато дерлар. Аккадин жузвий кичикрак бўлғай. Акка оқ-оладур, мато малла оладур.

Яна бир қушкинадур, улуклуғи сондуғочча бўлғай. хушранг қизилдур, қанотларида озроқча қоралари бордур.

Яна бир қарчадур, қорлуғоч йўсунлуқдур, қорлуғочдин хейли улукдур, якранг қоп-қорадур.

Яна бир қуйилдур, узунлуғи зогча бўлғай. зогчадин хейли

¹ Қ. б. — бургут.

иничкаракдур. Тавре ўқур. Ҳиндустон булбули бу эмиш. Ҳиндустон эли қошида булбулча ҳурмати бордур. Қалии дарахтлиқ боғларда бўладур.

Яна бир қушдур шақроқ йўсунлукдур. Йиғочларга ёпушиб юрур, улуклуги шақроқча бўлғай. Тўтидек сабз раигликдур.

С у в х а й в о н о т и : бир шери обийдур. қора сувларда бўладур, калса мушобаҳати бор. Дерларким, кишини ва балки говмишини олур эмиш.

Яна сепсордур, бу ҳам калс вазъликдур. Тамом Ҳиндустон дарёларида бордур. Тутуб келтуруб эдилар, узунлуги тўрт-беш қари ёвушар эди. Йўғонлиги қўйча бўлғай. Мундин улугроқ ҳам бўлур эмиш. Ярим қаридин узунроқ тумшуги бор, юкқориги тумшуги ва қўйинги тумшугида иничка-иничка қатор кичик тишлари бор. Сув ёқаларида чиқиб ётадур.

Яна ҳуки обийдур, бу ҳам тамом Ҳиндустон дарёларида бўлур. Сувдан баякбор чиқар, боши қўрунур-қўрунмас яна сувга чўмар, қўйруғи қўрунуб қолур. Мунинг тумшуги ҳам сесор тумшугидек узундур ва ушоқ қатор тишлари бордур. Ўзга боши ва танаси балиқдекдур, сувда ўйнар вақт мушук йўсунлук қўрунадур. Сару сувидаги ҳуки обийлар ўйнар маҳалда сувдин дуруст чиқаду. Бу балиқдек сувдин ташқари ҳаргиз чиқмас.

Яна қарёлдур, бу улук бўлур эмиш. Сару дарёсида черик элидин ҳейли киши қўрдилар. Бу кишини олур эмиш. Сару ёқасида эканда бир-икки додакни олибтур. Ҳозир бу била Банорас орасида ўрду элидин уч-тўрт кишини олди. Ушбу навоҳида мен ҳам қарёлни йироқтин қўрдум, ўбдон мушаххас қўрулмади.

Яна қакка¹ балиқдур. Икки қўлоғининг тўғриси икки сўнғак чиқибтур, узунлиги уч эллик бўлғай. Ётқонда бу икки сўнғакни тебратадур. Ҳариб тавр ун келадур. Ҳолибо ул уни жиҳатидин қакка² дебтурлар.

Ҳиндустон балиқларининг гўшти лазиз бўлур эди ва қилтиғи бўлмас. Ажаб ҳуст балиқдурлар. Бир қатла бир сувнинг икки тарафидин тўр солиб келдилар, тўрнинг бир тарафи сувдин ярим қаридин кўпрак юкқори эди, балиқларнинг кўпраги тўрдин бир қари юкқорроқ сачраб ўттилар.

Яна Ҳиндустоннинг баъзи сувларида ушоқ балиқлар бор, бир қаттиқ ун ё товуш бўлса баякбор сачраб, сувдин бир қари-бир ярим қари баланд чиқадулар.

Яна Ҳиндустон бақалари, агарчи ўшал бақалардекдур, вале бу бақалар сувнинг юзида етти-сиккиз қари югурадулар.

Н а б о т о т к и м , Ҳиндустон маҳсусидур, бир анбаду. Аксар Ҳиндустон эли «бе» ни беҳаракат талаффуз қилурлар, ёмон муталафиз бўлур учун баъзи «нағзак» дебтурлар, нечукким, Хожа Хисрав дебтур:

¹ — ² Л. б — гала

Нағзаки мо нағз куни бўстон,
Нағзтарин меваи Ҳиндустон.¹

Яхшиси яхши бўладур, ғалаба еса бўладур, вале яхшиси кам бўладур. Аксар хом узадурлар, уйда нишадур, хоми хўб ош қатиғи бўладур. Ғўрасининг мураббоси ҳам хўб бўладур. Филвоке Ҳиндустоннинг яхши меваси будур. Дарахти бисёр болида бўладур. Баъзи эл анбани андоқ таъриф қилиб эдиларким, қовундин ўзга жамиъ мевага таржиҳ қилиб эдилар. Эл таъриф қилғонча худ эмас тур. Кордий шафтолуға шабоҳаги бор. Пашкол вақтида нишадур. Икки навъ ейилур: бири, сиқиб, пўла қилиб, терисини тешиб, сўруб сувини ичарлар, яна бир шафтолуғи кордийдек терисини аритиб ерлар. Барги шафтолу баргига андаке ўхшар, танаси баднамо ва бад андомдур. Бангола ва Гужаротта яхши бўлур эмиш.

Яна қайладур, араб мавз дер. Дарахти хейли баланд эмас, балки дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ бида дарахт деб ҳам бўлмас. Гиёҳ бида дарахт орасида бир нимадур. Барги амон қаронинг баргига мушобихдур, вале қайланинг баргининг узунлуғи икки қари бўлур, яссилиги бир қарига ёвушур, ўртасида юракдек бир шох чиқар, ғунчаси бу шохда бўлур ва улук ғунчаси қўй юраги вазълиқдур, ғунчасининг ҳар барги очилғоч, баргининг тубида қатор олти-етти гули бўлур, бу қатор гуллар қайла бўлур. Ушбу юракдек шох узогон сойи ул улук ғунчанинг барглари очилиб, қатор қайла гуллари зоҳир бўлур. Ҳар қайла дарахти бир қатла-ўқ бар берур эмиш. Қайланинг икки латофати бор: бир улким, териси осон сўюлур. Яна бир улким, ҳеч донаси ва жирми бўлмас, бодинжондин бир нима узунроқ ва иничкарақдур, хейли чучук эмас. Бангола қайлалари бисёр чучук бўлур эмиш. Хейли хушнамо дарахти бор, ясси-ясси хушранг сабз барглари яхши қурунур.

Яна анбулидур, хурмойи ҳиндийни бу от бида айтурлар. Реза барги бор, жавзи-бўё баргига филжумла ўхшар, вале мунинг барги бўё баргидин резароқтур. Хейли хушнамо дарахтедур, сояси қалин бўлур. Дарахти хейли болида бўладур. Саҳройиси ҳам қалин бўладур.

Яна бир маҳвадур, гул чикон ҳам дерлар. Мунинг дарахти ҳам хейли болида бўлур. Ҳиндустон элининг иморатлари аксар маҳва йигочидиндур. Маҳванинг гулидин арақ тортарлар ва гулини мавиздек қурутуб ерлар ва арақ ҳам тортарлар. Филжумла кишмишга шабоҳати бор. Бад мазалиги бор. Гулининг ўли ҳам ёмон эмас, еса бўлур. Бу ҳам саҳройи бўладур. Меваси бемаза бўладур. Донаси улукроқ, териси юқо, мунинг донасининг мағзидин ёғ ҳам тортарлар.

Яна кирнидур. Мунинг дарахти агарчи кўп болида бўлмас, кичик ҳам бўлмас. Меваси сариғ ранглиқдур, жигдадин иничкарақтур. Мазаси филжумла узумга ўхшар, охирида озроқча бадтаъмлиги бор, ёмон эмас, еса бўлур. Донасининг териси юқадур.

¹ «Нағзак»имиз бўстон безаги ва Ҳиндустоннинг энг гўзал мевасидир.

Яна жомандур, барги тол баргига филжумла ўхшар, гирдроқ ва яшилроқтур, дарахти холи аз хуш намолиқ эмас.¹ Меваси қора узумға ўхшар, туршроқ мазаси бор, хейли яхши эмастур.

Яна камракдур. Панж наҳлудур. Уруғлуғи ғайнолуча бўлғай, узунлуғи тўрт элик бўлғай, сариқ ишадур, мунинг ҳам донаси йўқтур. Хомроқ узгани кўп аччиқтур. Яхши пишғоннинг гуршлиғи майхушдур, ёмон эмас, холи аз латофат² эмас.

Яна қадҳилдур. Бу ғарийб бадҳайъат ва бадмаза мевадур, биайниҳи кўйнинг қонидурким, киссадек қориннинг ичи ташқари бўлғай. Мазаси дил очур чучукдур, ичида фундукдек-фундукдек доналари бор. Хурмоға филжумла шабоҳати бор. Мунинг доналари гирддур, узун эмастур. Бу доналарнинг хурмодин юмшоқроқ ғўшти бор, ани ейдурлар, хейли часпандадур. Часпандалиғидин баъзи иликни, огизни ёглаб ер эмишлар. Ҳам дарахтнинг шоҳида бўладур, ҳам танасида, илдизида ҳам бўлур эмиш. Дарахтдин ғўёким киссаларни осиб-осиб қўюбтурлар.

Яна бадҳалдур, улуғлуғи олмача бўлғай эди. Ёмон эмас, хомлиғида ғариб ғурш ва бемазадур, пишиғи ямон эмас юмшоқ пишар ва ҳар еридин илик била узуб еса бўладур. Мазаси биҳининг ганда бўлғонига хейли ўхшар, турш-турш яхшигина мазаси бор.

Яна бийрдур, форсий кунор дерлар эмиш. Бу анвоъ бўладур. Олучадин бир нима улукроқдур. Бир навъи бўладур, ҳусайни узум андомида, аксари хейли яхши бўлмайдур. Бондирда бир бийр кўрдук, хейли яхши эди. Мунинг дарахти савр ва жавзода барғ тугуб, саратонда ва асадтаким, айни пашколдур, барғ чиқариб, тар ва тоза бўладур. Меваси далв ва хутта пишадур.

Яна карундадур, бизнинг вилоятнинг жикаси йўсунлуқ бута-бута бўладур. Жика тоғларда бўлур. Бу даштларда бўладур. Мазаси мирминхонға³ ўхшар, мирмихондин⁴ чучукроқ ва кам оброқтур.⁵ Андин қалъалиқ⁶ ош пиширадурлар, мазалик бўладур. Хейли қалъаси ривожқа ўхшар.

Яна панёладур, олучадин улуғроқтур, қизил олманинг ғўрасига шабиҳдур, туршқина мазаси бор, яхшигинадур. Дарахти анор йиғочидин улуғроқтур, барги бодом барғига ўхшар.

Яна ғулардур, меваси дарахтнинг танасидин чиқар, анжирға ўхшар. Гулар ғариб бемаза мевадур.

Яна омиладур, бу ҳам панж паҳлудур, ғўзанинг ғунчасига ўхшар, зумухт ва бемаза нимадур. Мураббоси ёмон эмас. Хейли пур фойда мевадур. Дарахтнинг яхши ҳайъати бор, бисёр реза барғлиқтур.

Яна чирунчидур, дарахти кўҳий эмиш. Бизнинг боғларда уч-тўрт туп бор экандур, сўнгра билдим. Маҳвага хейли шабиҳдур,

¹ «Дарахти чиройли кўринишдан холи эмас».

² «Латифликдан холи эмас».

^{3—4} К. б.— мирминжон.

^{5—6} Л. б.— тушган.

мағзи ёмон эмас, мағзи янғоқ мағзи била бодом мағзи орасида бир нимадур. Мағзи писта мағзидин кичикрактур. Чирунчининг мағзи гирдтур, полудаға ва ҳалволарға солурлар.

Яна хурмодур. Агарчи хурмо Ҳиндустон маҳсуси эмас. Чун ул вилоятларда йўқ эди, мазкур бўлди. Хурмо дарахти Ламғонда ҳам бордур, шохлари дарахт калласида бир ерда ўқ бўлур. Барглари шохларининг тубидин учиғача икки тарафида бўлур, танаси ноҳамвор ва бадрангдур. Меваси узумнинг хушасидек бўлур, узумнинг хушасидин хейли улўғроқ бўлур.

Дерларким, наботот орасида хурмо дарахтининг икки иши ҳайвонатқо ўхшар: бир улким, нечукким, ҳайвонот бошини кесарлар — ҳаёти мунқатиъ бўлур. Хурмо дарахтининг ҳам боши кесилса, дарахти қурур. Яна бир улким, нечукким, ҳайвоноттин бе нар натижа ҳосил бўлмас, хурмо дарахтиға ҳам нур хурмодин шохини келтуруб, тегурмасалар, яхши бар бермас. Бу сўзнинг ҳақиқати маълум эмас.

Хурмонинг бошиким мазкур бўлди, ул наниредин ибораттур. Хурмо панири андоқ бўлурким, шох ва баргининг чиқар ери панирдек оқ бўладур. Бу оқ панирдекдин шох ва барг чиқадур. Шох ва барг узогон сойи барги сабзроқ бўладур. Бу оқ нимани хурмонинг панири дерлар. Тавредур, ямон эмас. Ўл ёнғоқнинг ўл мағзиға хейли ўхшар. Ушбу панири бўлур ерни захм қиладурлар. Ўл захмға хурмо баргини андоқ қўядурларким, ул захмдин ҳар сув келса, бу хурмо баргининг усти била оқадур, баргини қўзанинг оғзиға қўюб, қўзани дарахтқа боғлабтурлар, ул захмдин ҳар сувким ҳосил бўлса, қўзада йиғиладур. Агар филҳол ичилса, чучумонроқ сувдур, уч-тўрт кундин сўнг ичилса, филжумла кайфияти бор дерлар. Мен бир навбат Борини сайр қилаборғонда, Чанбал дарёсининг ёқасидағи кентларға сайр қила бориб эдим. Йўлда қўлда ушбу навъ хурмо сувини оладурғонлар учради. Бу сувдин хейли ичилдиким, анинг кайфияти маълум бўлғай, кайфияти маълум бўлмади. Ғолиб хейли ичмак керакким, андак кайфияти маълум бўлғай.

Яна норгилдур, араб муарраб қилиб «норжил» дер, Ҳиндустон эли нолир дейдур. Ғолибо ғалати оmdур. Норгилнинг бириси жавзи ҳиндийдурким, қора қошқуларни андин қилурлар. Улўғроғини ғижжакнинг косаси қилурлар. Дарахти биайниҳи хурмо дарахтидур. ғояташ, норгилнинг шохи пурбаргактур. Баргининг ранги ҳам равшанроқтур. Нечукким, ёнғоқнинг тошида кўк пўсти бўлур, норгилнинг тошида ҳам кўк пўсти бор, вале норгилнинг пўсти реша-реша бўладур. Тамом дарёдағи жиҳозларнинг ва кемаларнинг танобини ушбу норгилнинг пўстидин қилурлар эмиш. Кемаларнинг дарзларини ҳам мунинг ипи била тикар эмишлар. Норгилнинг пўстини артқоч, бир учида мусаллас уч тўшак ўрни зоҳир бўлур, иккиси руст, бири бўш, андак ишорат била тешиладур. Мағз боғлардин бурун норгилнинг ичи сув бўладур. Бу тушукни тешиб, ул сувни ичадурлар. Мазаси ямон эмас, гўёким хурмо панирини сув қилибтурлар.

Яна бир тордур, торнинг шохлари ҳам бошида ўқ бўлур, торға ҳам хурмодек қўза боғлаб, сувини олиб ичадурлар: бу сувни торий

дейдурлар. Муниг кайфияти хурмо сувининг кайфиятидин тундрок бўлур эмиш. Торнинг шохларининг бир қари-бир ярим қаригача ҳеч барги бўлмас, андин сўнг ўтгуз-қирк барг шохининг учиди бир ердин-ўқ ирикрок паижа урадур. Бу барглариининг узундуги бир қариға ёвушур. Ҳинди хатларини дафғар йўсуилуқ бу баргларда хейли битийдурлар. Ҳиндустон эли кенг-кенг қулоқларининг тушук-ларига ҳалқа бўлмаса, бу тор баргидин ясаб соладурлар. Ушбу тор баргидин қулоқ тушугга солмоқ учун бозорларда ясаб-ясаб сотадурлар. Танаси хурмо дарахтининг танасидин яхшироқ ва ҳам-ворроқтур.

Яна поранж ва лиму машхур мевалардур. Поранж Ламғонотта ва Бажур ва Саводга кўп бўлур ва ҳўб бўлур. Ламғонот поранжи кичикрак ва киндиклик бўлур, бисёр латиф ва позук ва сероб бўлур. Хуросон навоҳисининг поранжиға ҳеч нисбати йўқтур. Нозуклуғидиндурким, Ламғоноттин Кобулғачаким, ун уч-ун тўрт йиғоч бўлғай, келтургунча баъзи поранжлар хароб бўлур. Астробод поранжини Самарқандғаким, икки юз етмиш-икки юз сексон йиғоч бўлғай, элтарлар. Терисининг қалинлигинин ва кам облиғидин олча хароб бўлмас. Бажур поранжларининг улуғлуғи биҳича бўлур, суви кўптур ва ўзга поранжларининг сувидин туршроқтур. Хожа Калон дедиким, Бажурда ушбу жинс поранжининг бир дарахтидин олиб санадук, етти минг поранж чиқти. Мешинг хотиригга дойини кечар эдиким, «поранж» лафзи муарраб монаиддур, ўшандок-ўқ экандур. Бажур ва Савод эли поранжини тамом поранг дейдурлар.

Яна лимудур, бисёр бўладур, улуғлуғи юмуртқача бўлғай, юмуртқа андомлиқтур. Илдизини масмум қайнағиб ичса, мазарратини дафъ қилур эмиш.

Яна бир поранж мушобиҳи мева турунждур. Бажур ва Савод эли болнинг дейдурлар. Бу жиҳаттин турунж пўстининг мураббосини мураббойи болнинг дер эмишлар. Ҳиндустонда турунжини бажурий дейдурлар. Турунж икки навъ бўладур: бири чучук ва бемаза ва дил ошур. Чучук, сярға худ ярамас, магар нўсти муроббоға ярағай. Ламғонотининг турунжи ушмундок дил ошур чучуктур. Яна Бажур турунжлари ва Ҳиндустон турунжлари турш бўладур ва ҳўб туршдурлар. Шарбати бисёр хушмаза ва хуштаъм бўладур. Турунжининг улуғлиғи хисравий қовунча бўлғай. Пўсти қутур-нутур ва ноҳамвордур. Учи шичка ва тумшуклук бўлур. Турунжининг ранги поранж рангидан сариғроқтур. Дарахти таналиқ дарахт бўлмас, кичикрак бўлур. Ва бута-бута бўлур, барги поранж баргидин улуғроқ бўлур.

Яна поранж мушобиҳи мевалардин сангторадур, ранги ва вазни турунждекдур, ғояташ, муниг териси сийдамдур, ноҳамвор эмас, жузвий турунждин кичикракдур. Дарахти улук бўладур. Ўрук дарахтинча бўладур, барги поранж баргига ўхшар, ҳўб туршлуғи бордур. Шарбати яхши лаззатлик ва хуштаъм бўладур. Бу лимудек мукаввий меъдадур, поранждек музйиф эмас.

Яна поранж мушобаҳаги мевалардин улук лимудурким, Ҳиндустонда галгал лиму дейдурлар. Андоми қоз юмуртқасиға ўхшар,

вале юмўртқадек икки боши иничкарак эмас. Мўнинг пўсти ҳам сангторга пўстидек ҳамвордур, ғариб сероб бўладур.

Яна чанбирийдур, поранж мушобиҳидир. Андоми поранждектур, вале ранги сариқдур, поранжий эмас, иди турунж идига ўхшар, мўнинг ҳам яхши турлиғи бор.

Яна поранж мушобиҳи садофалдур, амурд андомлиқтур, ранги биҳи рангидектур. Чўчук бўладур, вале чўчук поранжча дил ошур эмас.

Яна поранж мушобиҳи амрадиалдур.

Яна поранж мушобиҳи карнадур. Мўнинг улўғлўғи галгал шўмуча бўлғай. Бу ҳам туршдур.

Яна поранж мушобиҳи амалбоддурким, бу уч йилдан бери эмди назарға келди. Андоқ дедиларким, игнани мўнинг ичига солсалар эрир, туршлиғидинму экин, ё хосиягинму экин. Туршлиғи поранж ва шўмуча бўлғай.

Яна Хиндустонда тавре гуллар бордур: бир жосундур. Баъзи хиндустоний қарҳал дейдур. Гиёҳ эмас, дарахти соқлиқтур. Гулбундин бир шма балаандракдур, ранги анор гулидин ҳануз сабзроқтур, улўғлўғи қизил гулча бўлғай, вале қизил гул гулча бўлгондин сўғ бир-ўқ очилур. Бу жосунким, очилди-ўртасидин яна ҳам ушбу баргидин иничка бўлўб, танадек бир элик узаб, яна ушбу жосун барглари очиладур. Хосил дусунба¹ гул бўладур, холи аз ғаройиб эмас. Дарахтининг устида бисёр хушранг ва хушнамо кўрунадур, кўн турмайдур, бир кунда-ўқ пажмурда бўладур. Тўрт ой – пашкол ойларида асру хўб ва кўн очиладур, ғалибо аксар йил очилур, вале бу кўкдўк била иди йўқтур.

Яна бир қанирдур, оқ ҳам бўладур, қизил ҳам бўладур. Шафтолу гули вазълик паж барға бўладур. Қизил қанирнинг шафтолу гулига шабоҳати бор. Вале қанир гули ўн тўрт ўн беш гул бир ерда очиладур, йироқтин бир улўқ гўлдек кўрунадур. Мўнинг бутаси гўлбундин улўғроқтур. Қизил қанирнинг тавреғина иди бор, хуш ояидадур. Бу ҳам пашколда кўн ва хўб очиладур. Бу ҳам аксар йил тошлур.

Яна қиорадур, бисёр латиф иди бор. Мўнқининг айби будурким, хушқлўғи бордур, мўн мўнқин тар-деса бўлур. Бисёр латиф иди бордур. Агарчи ўзининг ғариб тавр хавйяти бордур, гулининг узунлўғи бир ярим қарин-икки қарин бўлғай. Вазъи ғарав баргидек узун барглардур. Мўнинг тикани бордур. Гулчадек тикилгон ташқариги барглари сабзроқ тиканлиқрак, ичкариги барглари юмшок рок барглар бўладур. Ичкариги барглариининг ораларида гулининг ўртасидагидек шималар бўладур, яхши иди андин келадур. Янги чиқиб, ҳануз тана пайдо қилмағош эркак қанишининг бутасига ўхшар. Мўнинг барги яссироқтур, ва тиканлик, таналиғи бисёр беандомдур, илдизлари кўрунўб турубтур.

Яна ёсуман бўладур оқ, мўнинг жамбулий дерлар. Бизнинг ер ёсуманларидин улўғроқ ва иди тўндрок бўладур.

¹ Қ. 6. Дил шабҳ

Яна ул вилоятларда тўрт фасл тур. Ҳиндустонда уч фасл бўлур, тўрт ойи ёздур, тўрт ойи пашкол¹, тўрт ойи киш. Ойларнинг ибтидоси ҳилолий ойларнинг истиқболидиндур. Ҳар уч йилда бир ойни пашкол ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда киш ойларига зиёда қилурлар. Яна уч йилда ёз ойларига. Буларнинг кабаси будур.

Читар, байсок, жит, асор — тобистон; мувофиқи: ҳут ва ҳамал ва савр ва жавзо.

Сован, бодун, кувор, котик — пашкол; мувофиқи; саратон ва асад ва сунбула ва мезон.

Ағҳан, пўс, моҳ, погун — зимистон; мувофиқи: ақраб ва қавс ва жадй ва далъ.

Ҳинд² эли фусулниким, тўртар ой тайин қилибтурлар, ҳар фаслда яна иккирар ойни иссиқнинг ва ёғиннинг ва совуқнинг зўри тутубтурлар. Ёз ойларидин икки сўнгги ойким, жит била асордур, иссиқнинг зўри бу икки ойдур. Пашкол ойларидин икки бурунги ойким, сован ва бодундур, ёғиннинг зўри бу икки ойдур. Киш ойларидин икки ўртадаги ойким, пўс ва моҳдур, совуқнинг зўри бу икки ойдур. Бу эътибор ила буларнинг фасли олти бўладур.

Кунларга ҳам от қўюбтурлар: шанба — (соничар); якшанба — (айтвар); душанба — (сумвар); сешанба — (монгалвар); чаҳоршанба — (будвор); панжшанба — (бриспатвор); одина — (сукрвор³).

Нечукким, бизнинг вилоятлар истилоҳида кеча-қундузни йигирма тўрт қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир соат дебтурлар ва ҳар соатни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир дақиқа дебтурларким, бир кеча-қундуз минг тўрт юз дақиқа бўлғай. Дақиқанинг миқдори тақрийбан олти қатла «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқугунчадурким, бир кеча-қундуз секкиз минг олти юз қирқ навбат «фотиҳа»ни «бисмилло» била ўқугунча бўлғай.

Ҳинд эли кеча-қундузни олтмиш қисмат қилибтурлар, ҳар қайсисини бир гири дебтурлар, яна кечани тўрт ва қундузни тўрт қисмат қилибтурлар. Ҳар қайсисини бир паҳр дебтурларким, форсиси пос бўлғай. Ул вилоятларда пос ва посбон эшитилур эди, бу хусусият била маълум эмас эди.

Ушбу маслаҳатқа Ҳиндустоннинг жамиъ муъгабар шаҳрларида жамиъи муқаррар ва муайяндурларким, карёлий дерлар. Биринждин бир ясси нима қўюбтурлар, улуғлуғи табақча бўлғай, қалинлиғи икки элликча бўлғай. Бу биринжни «карёл» дерлар. Бу карёлни бир баланд ерда овзон қилибтурлар. Яна бир тослари боржом соат, анинг қуйиси тушукдур, ҳар гирида бир тўлар, карёлийлар навбат била тосни сувга қўюб мунтазирдурлар. Масалан: кун туғар вақт-таким, бу тосни қўйдилар, тос бир тўлса, тўқмоқлари била карёл-

¹ Қ. б. — тушган.

² Бу ибораларни Қ. б. дан олинди.

³ Бу жойлар Қ. б. дан олинди.

ға бир урарлар; икки тўлса, икки, то паҳр тугагунча. Ҳар паҳр-ким туганса, аломати будурким, тўқмоқни карёлға бот-бот ғалаба-ғалаба қоқарлар. Агар кундуздин аввалғи паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг даранги қилиб, бир навбат қоқарлар. Иккинчи паҳр бўлгон бўлса, бот-бот қоққондин сўнг икки қоқарлар, учунчида уч, тўртунчида тўрт. Кундузнинг тўрт паҳриким туганди, кеча паҳридин бошлаб ушбу дастур била кечанинг тўрт паҳрини тугатурлар.

Бурун карёлийлар кеча-кундузда паҳр туганганда-ўқ паҳр аломатини қоқарлар эди. Кечалар уйқудин уйғонгонларға уч гири ё тўрт гирининг қоққон уни келса эди, маълум бўлмас эдиким, иккинчи паҳрмудур, ё учунчи паҳрмудур. Мен буюрдумким, кеча гирилари ва булутлуқ кундуз гирилари қоққондин сўнг, паҳрининг аломатини қоққайлар, масалан, кечанинг аввалғи паҳридин уч гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрининг аломатини яна бир ҳам қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу уч гири аввалғи паҳрдиндур. Кечанинг учунчи паҳридин тўрт гири қоққондин сўнг, даранг қилиб, паҳрининг аломатини уч қоққайлар, яъни маълум бўлғайким, бу тўрт гири учунчи паҳрдиндур, хейли яхши бўлди. Кеча ҳар вақт уйғонғонда карёл уни келса, мушаххас бўладурким, қайси паҳрдин неча гири бўлубтур.

Яна ҳар гирини олтмиш бўлубтурлар, ҳар бирини пул деб-турларким, бир кеча-кундуз уч минг олти юз пул бўлғай. Яна ҳар бир пул миқдорини олтмиш қатла кўзни юмуб очқунча дебтурларким, кеча-кундуз икки юз ўн олти минг кўзни юмуб очқунча бўлғай. Бир пулни тажриба қилилди, тақрийбан секкиз қатла «қулҳувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлдиким, кеча-кундуз йигирма секкиз минг секкиз юз «қулҳувалло» ни «бисмилло» била ўқуғунча бўлғай.

Яна ҳинд эли вазнларни тавре таъйин қилиб турлар: секкиз рати бир моша, тўрт моша бир тонгким, ўттуз икки рати бўлғай. Беш моша бир мисқолким, қирқ рати бўлғай. Ўн икки моша бир тўлаким, тўқсон олти рати бўлғай. Ўн тўрт тўла бир сер. Бу худ муқаррардурким ҳар ерда қирқ сер бир ботмон бўлур, ўн икки ботмон бир мони бўлур. Юз монини бир миносa дерлар. Жавоҳир ва марворидни тонг била тортарлар.

Яна ҳинд эли ададни ҳам хўб тайин қилибтурлар: юз мингни лак дерлар, юз лакни қурур дерлар. Юз қурурни арб дерлар. Юз арбни карб, юз карбни нил, юз нилни падам, юз падамни сонг. Бу ададларнинг тайини Ҳиндустон молининг қўплугининг далилидур.

Ҳиндустон элининг қўпраги кофир бўладур. Ҳинд эли кофирни ҳинду дерлар. Ҳиндулар аксар таносухий бўладур. Омил ва мус-таъжир ва коргузор тамом ҳиндудур.¹

Бизнинг вилоятларда, саҳрода юрур элнинг қабила-қабила отла-

¹ Л. б. — тушган.

ри бўлур, мунда вилоят ва кентларда мутаваддин элларнинг қабила-қабила отлари бўладур.

Яна ҳар хирфагарким бор, ота-отасидин бери ул хирфани кила келибтур.

Ҳиндустон кам латофат ер воқе бўлубтур. Элида ҳусн йўқ ва ҳусн ихтилот ва омизиш ва омаду рафт йўқ ва табъ ва идрок ва адаб йўқ ва қарам ва мурувват йўқ ва ҳунарларида ва ишларида сиёқ ва андом ва ража ва ғуния йўқ ва яхши от йўқ ва яхши ит йўқ ва узум ва қовун ва яхши мевалар йўқ ва ях йўқ ва совуқ сув йўқ ва бозорларида яхши ош ва яхши нон йўқ ва ҳаммом йўқ ва мадраса йўқ ва шамъ йўқ ва машъал йўқ, шамъдон йўқ ва шамъ ва машъал ўрнига жамиъ касир чиркини бўладур, «девтий» дейдурлар, чап иликлариға кичикрак сепоя тутубтурларким, бу сепоянинг бир поясининг учида шамъдоннинг бошидек бир темурни сепоя йиғочиға беркитибтурлар. Бир йўғон фатиланиким, бош бармоқча бўлғай, сепоянинг темурлук йиғочиға боғлабтурлар. Ўнг иликларида бир кадудурким, тўшукини торроқ қўюбтурларким, ёғи андин иничка чубуруб оқадур. Ҳарқачон фатилаға ёғ эҳтиёж бўлса, бу кадудин ёғ қуядурлар. Улуғларнинг бу девтийлари юз-икки юз бўладур,¹ шамъ ва машъал ўрнига муни истиъмол қиладурлар. Подшоҳлари ва беклариға кечалар шамъға эҳтиёж бўлғулук иш бўлса, ушбу чиркин девтийлар бу чироғни келтуруб, яқин олиб турадурлар.

Дарёларидин ва қора сувларидин ўзгаким, жарлар ва чуқурларда оқадур, боғ ва иморатида оқар сувлар йўқ. Ва иморатларида сафо ва ҳаво ва сиёқ ва андом йўқ. Раият резапой эли тамом яланғоч юрйдурлар. Лункутадек бир нима боғлайдурлар, киндикдин икки қариш қуйи, қисик латта солилиб турубтур, бу солинғон қисик латтанинг устида яна бир парча латта бор, лункутанинг боғинингким боғларлар, ул парча латтани икки бутнинг аросидин олиб, кейин лункутанинг боғидин ўткариб беркитадурлар. Хотунлари худ бир узун лунг боғлабтурлар, ярмини беллариға, ярмини бошлариға соладурлар.

Латофатеким, Ҳиндустонда бор — улук вилоятдур. Ва олтун ва ярмоғи қалин бўладур ва пашкол ҳаволари бисёр хўб бўладур. Гоҳ куни бўладурким, ўн-ўнбеш-йигирма қатла ёғадур. Ёғинларида бир замонда селлар келаду, ҳеч сув йўқ ерларда дарёлар оқадур. Ёғар маҳаллида ва ёғиб турғон маҳалларида ғариб яхши ҳаволар бўладур, андоқким, ҳавонинг эътидоли ва латофати андин ўтмас. Айби будурким, ҳаво қўп пурнам бўладур.

Ул вилоятларнинг ёйлариға пашкол ўлса, худ ўтиб бўлмайду, тез бузуладур, не ёлғуз ёй, жиба ва китоб, рахт ва матоъға — бориға таъсир қиладур. Иморат ҳам қўп турмайду. Пашколдин бошқа ҳам қиш ва ёз яхши ҳаволарду, вале шимол ели ҳамиша қўпаду. Гард ва хок хейли бўладур. Ёзлар савр ва жавзода пашколга ёвуқ бу ел йилда тўрт-беш навбат бисёр тунд қўпаду.

¹ Л. б. тушган.

Андоқким, гард ва хок ул мартабада бўладурким, бир-бирни кўруб бўлмайдур, муни «анди» дейдурлар. Жавзо иссиқ бўладур, вале онча беиътидол иссиқ эмастур. Балх ва Қандаҳорнинг иссиғича йўқтур ва имтидоди худ ул ерларнинг иссиғининг ярмисича бўл-гай.

Яна бир латофати будурким, ҳар синфдин ва ҳар ҳирфагардин беҳад ва бениҳоят кўптур. Ҳар иш учун ва ҳар нима учун жами муқаррар ва муайяндурким, ота-оталаридин бери ул иш ва ул нима-ни қила келгандурлар. Нечукким, «Зафарнома» да Темурбекнинг «масжиди сангин» иморатини қилурда Мулло Шараф мундоқ муболага била битибдурким, Озарбайжон ва Форс ва Ҳиндустон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Ограда ушбу Огранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз сексон киши иш қилурлар эди. Яна Ограда ва Секрида ва Биёнада ва Дулпурда ва Гувалёрда ва Қўлда минг тўрт юз тўқсон бир сангтарош ҳар кунда менинг иморатимда иш қилурлар эди. Ҳар ҳирфагар ва ҳар коригардин ушбу киёс била Ҳиндустонда беҳад ва бениҳоятдур.

Бу вилоятларким, Бехрадин Баҳоргача ҳоло менинг тасарруфимдадур, эллик икки курурдур, нечукким, бу муфассалидин мужмали маълум бўлгусидир. Бу жумладин секкиз-тўққиз курур рой ва рожаларнинг парганаларидурким, итоат қилиб, қадимдин бу парганаотни важҳи истиқомат тариқида толибтурлар.

Тахмини жамъи Ҳиндустон аз ончи бил-феъл дар таҳти тасхири раъяти нусрат оят даромада.

С а р к о р и он рӯи оби Сатлуж ва Бехра ва Лоҳур ва Сиёлкут ва Диболпур ва гайриҳо: се куруру сию се лаку понздаҳ ҳазору нуҳсаду ҳаштоду нуҳ танга.

С а р к о р и Сихринд: як куруру бисту нуҳ лаку сию як ҳазору нуҳ саду ҳаштоду панж танга.

С а р к о р и Ҳисори Фируза: як куруру сий лаку ҳафтоду панж ҳазору яксаду ҳафтоду чаҳор танга.

С а р к о р и дорул-малики Деҳли ва Миёни дуоб: се куруру шасту нуҳ лаку панҷоҳ ҳазору дувисту панҷоҳу чаҳор танга.

С а р к о р и Мевотки дар замони Искандар дохил набуда: як куруру шасту нуҳ лаку ҳаштоду як ҳазор танга.

С а р к о р и Биёна: як куруру чихлу чаҳор лаку чаҳордах ҳазору нуҳ саду сий танга.

С а р к о р и Огра: бисту нуҳ лаку ҳафтоду шаш ҳазору нуҳ саду нуздаҳ танга.

С а р к о р и Миёни вилоят: ду куруру наваду як лаку чаҳор ҳазор танга.

С а р к о р и Гувалёр: ду куруру бисту се лаку панҷоҳу ҳафт ҳазору чаҳор саду панҷоҳ танга.

С а р к о р и Колпий ва Сиханда ва гайриҳи: чаҳор куруру бисту ҳашт лаку панҷоҳу панж ҳазору нуҳ саду панҷоҳ танга.

С а р к о р и Кануж: як куруру сию шаш лаку шасту се ҳазору сесаду панҷоҳу ҳашт танга.

Саркори Санбал: як куруру сию ҳашт лаку чихлу чаҳор ҳазор танга.

Саркори Лакнур¹ ва Бакасар як куруру сию нух лаку ҳаштоду ду ҳазору чаҳор саду сию се танга.

Саркори Хайрбод: дувоздах лаку шасту панж ҳазор танга. Саркори Уд ва Баҳроҷ: як куруру ҳафдах лаку як ҳазору сесаду шасту нух танга.

Саркори Жушнур: чаҳор куруру ҳаштоду ҳашт ҳазору сесаду сию се танга.

Саркори Карра ва Моникпур: як куруру шасту се лаку бисту ҳафт ҳазору дувист ҳаштоду ду танга.

Саркори Баҳор: чаҳор куруру панж лаку шаст ҳазор танга.

Саркори Сарвор: як куруру панжоҳу панж лаку ҳафдах ҳазору понсаду шашу ним танга.

Саркори Соран: як куруру даҳ лаку ҳаждах ҳазору сесаду ҳафтоду се танга.

Саркори Чапоран: як куруру навад лаку ҳаштоду шаш ҳазору шаст танга.

Саркори Кандла: чихлу се лаку сий ҳазору сесада танга.

Саркори Тирхут аз ҳадди миёнаи рожа Рун Нарин: ду лаку панжоҳу панж ҳазор тангаи нукра, бисту ҳафт лаку панжоҳ ҳазор сиёҳ танга.

Саркори Рантанбур Були дар Чотсу Малона: бист лак.

Ногур.

Саркори рожа Бикраможит аз Рантанбур.

Саркори Каланжарий.

Саркори рожа Синг-дев.

Саркори рожа Бикам-дев.

Саркори рожа Бикам чанд.

Ҳиндустон вилоятининг ерининг ва элининг хусусиёти ва кайфиёти улча маълум ва мушаххас бўлуд эди, мазкур ва мастур бўлди. Мундин сунг яна битилгудек нима назарға келса, таҳрир қилгумдур; эшитулгудек нима эшитилса, тақрир қилгумдур.

Душанба куни ражаб ойининг йигирма тўққизида хизонани кўрмак ва улашмак бунёд бўлди: Ҳумоюнға етмиш лак хизонадин берилди. Яна бир битилмаган, таҳқиқ қилмаган хизона уйини ўшандок-ўқ Ҳумоюнға инъом қилдим. Яна баъзи бекларға ўн лак, баъзиларига секкиз лак, етти лак, олти лак берилди. Жамиъ черикта бўлғон афғон ва ҳазора ва араб ва балуж ва ҳар жамоатқа қадри ҳолларига яраша хизонадин нақд инъомлар бўлди. Ҳар савдогар ва ҳар толиби илм ва балки ҳар кишиким, бу черикда ҳамроҳ эдилар, барча инъом ва бахшишдин ҳаззи вофир ва насиби комил элтилар.

Черикта бўлмағонларға ҳам бу хизонадин қалин инъом ва бахшишлар борди. Мисли, Комронға ўн етти лак, Муҳаммад Замон

¹ Қ. б.— Лакнав.

мирзога ўн беш лак, Аскарӣйға ва Ҳиндолға ва балки жамӣъ урук-қаёш, ўғлон-ушюкқа қалин қизилдин, оқтин, рахттин, жавоҳирдин, бардадин савғотлар борди.

Ул юздаги бекларга ва сипоҳиларға қалин инъомлар борди. Самарқанд ва Хуросон ва Кошғар ва Ироққа урук қаёш учун савғотлар йиборилди. Самарқанд ва Хуросондаги машойихқа нузур борди. Макка ва Мадинаға ҳам назр борди. Қобул вилояти била Варсак садасининг жондор бошига эрдин ва хотундин банда ва озоддин, болиғ ва ноболиғдин бирор шоҳруҳий¹ инъом бўлди.

Биз аввал Ограга келганда, бизнинг эл била бу элнинг орасида ғариб муғоярат ва мунофарат эди. Сипоҳиси ва раияти бизнинг элдин қир-қир қочарлар эди. Бир Дехли ва Оградин ўзга жамӣъ қўрғоилиқ ерлар қўрғонларини беркитиб, итоат ва инқиёд қилмадилар. Санбалда Қосим Санбалий эди, Биёнада Низомхон эди. Мевотта худ Ҳасанхон Мевотий эди. Бу шару шўрни бошлагон тамом ушул мулҳид мардак эди. Дулпурда Муҳаммад Зайтун эди, Гувалёрда Тоторхон Сорангхоний эди. Робирийда Ҳусайнхон Нухоний² эди. Атовада Қутбхон эди, Колпийда Оламхон, Қануж ва Гангнинг нари юзи худ тамом муҳолиф афғонларда эди. Мисли, Насирхон Нухоний³ ва Маъруф Фармулий ва яна қалин умаро эди. Иброҳим, ўларидин икки-уч йил бурундин бери ёғиқиб эдилар.⁴ Мен Иброҳимни босқон фурсат Қануж ва андин нариги жамӣъ вилоятларға қобиз бўлуб, Қануждин бир-икки куч бери келиб, ўлтуруб эдилар. Дарёхоннинг ўгли Баҳорхонни⁵ подшоҳ қилиб, Султон Муҳаммад лакаб қўюб эдилар. Маҳовинда Марғубқул эди. Ушмунча ёвуқ туруб, неча маҳалгача келмади.

Биз Ограга келганда иссиқ вақтлари эди, халойиқ таваҳҳум дин тамом қочиб эдилар. Ўзга ва отқа ошлиқ ва хас топилмас эди. Кентлар муғоярат ва мунофарат жиҳатидин ёғийлиққа ва ўғурлуққа ва раҳзанликқа юз қўюб эдилар. Йўллар равон бўлмайдур эди. Бизга ҳануз фурсат ул бўлмайдур эдиким, хизонани улашиб, ҳар паргана ва ҳар ерга мазбут кишилар тайин қилғайбиз. Яна ул йил хейли иссиқ эди. Хейли эл боди самумнинг таъсиридин ҳар замонда йиқилиб-йиқилиб, ўла кириштилари. Бу жиҳатлардин аксар беклар ва ўбдон-ўбдон йигитлар кўнгул солиб эдилар. Ҳиндустонда турмоққа рози эмас эдилар, балки кетарга юз қўюб эдилар.

Улуқ ёшлиқ тажрибалиқ беклар мундоқ сўзларни айтса айби йўқтур. Мундоқ сўзларни ҳамким айттилар, бу кишида онча ақл ва ҳуш бордурким, алар тақрир қилгондин сўнг салоҳ ва фасодиға етгай ва яхши-ёмонни фарқ этгай. Борчани бу киши ўзига қўруб, бир ишиниким жазм қилди, ўзга айтилгон сўзларни мукаррар оида қилмоқнинг не мазаси бор. Кичик-киримдин худ мундоқ сўзлар ва мундоқ бемаза раъйларнинг не тақрийби бор. Бу ғарибдурким,

¹ Қ. б.— бобурий.

^{2—3} Қ. б.— Луҳоний.

⁴ Л. б.— тушган.

⁵ Қ. б.— Баҳодирхон.

кичик-киримдин бу навбат Кобулдин отланадурғонда, бир печани янги бек қилилиб эди. Менинг чашмдоштим булардин мундоқ эдиким, мен ўтқа, сувға кирсам-чиқсам, бетахоший булар бида киргайлар ва бида чиқкайлар. Мен ҳар сориға бўлсам, алар менинг сори бўлгайлар. Йўкким: менинг хилофи мақсудум сўз айтқайлар, ҳар иш ва ҳар муҳимнингким, бориинг кенгаш ва иттифоқи бида ўзумизга жазм қилдук, кенгаштин қўшмасдин бурунроқ ул сўз ва муҳимдин қайтқайлар.

Булар агарчи ёмон бордилар, Аҳмадий парвоначи ва Вали Хозин булардин ёмонроқ борди. Кобулдин чиқиб, Иброҳимни босиб, Оғрани олғунча, Хожа Калон яхшилар борди, мардона сўзлар айтти ва соҳиб ҳимматон раёйлар кўрсатти, вале Оғрани олғондин неча кун сўнгра ғамом раёйлари ўзга бўлди. Бир бормоққа бажид Хожа Калон эди.

Элининг бу музабзаблигини билиб, ғамом бекларни талаб кенгаштук. Мен дедимким: «Салтанаг ва жаҳонгирлиг беасбоб ва олоғ даст бермас. Подшоҳлиқ ва амирлиқ бенавкар ва вилоят мумкин эрмас. Неча йил саёйлар қилиб, машаққатлар кўруб, узок ерлар қатъи этиб, чериклар юруб, ўзумизни ва черикни ҳарб ва қитол муҳотараларига солғайбиз. Теңгри иноятни бида бу навъ калин ёғийларни босиб, мундоқ кенг мамлакатларни олғайбиз. Ҳоло не зўр келибтур ва не зарур қилибтурким, мундоқ жоилар тортиб олғон вилоятларни бежиҳаг солғайбиз. Яна бориб, Кобулға тағдасглиг ибгилосиға қолайбиз. Ҳар ким давлатхоҳдур, мундин сўнг мундоқ сўзларни айтмасун, ҳар ким тоқат келтура олмай кетарға юз қўйса, борғонидин қайтмасун».

Мундоқ маъқул ва муважжаҳ сўзларни хотирнишон қилиб, хоҳи ва похоҳи элни бу дағдағалардин ўткардук.

Чун Хожа Калоннинг турар қўнгли йўк эди, мукаррар андоқ бўлдиким, савғотларни Хожа Калон, калини навкарлик кишидур, олиб боргай. Кобул ва Ғазнида ҳам киши оздур, аларни забт ва саранжом қилгай. Ғазни ва Гардиз ва Султон Масъудий ҳазорани Хожа Калонга иноят қилдим. Ҳиндустонда яна уч-ғўрт лаклик Кухром парғанасини ҳам берилди. Хожа Мирмирон ҳам мукаррар бўлдиким, Кобулға боргай. Савғотилар Миршинг ухдасига бўлди. Қобиз Мулло Ҳасан сарроф ва Тўқа ҳинду гаъйини бўлди.

Хожа Калон чун ҳинддин мутанаффир эди, борурида уйининг иморатларининг гомида бу байгини биғибтурким:

Агар ба хайру саломат Синдан ўтиб кетсам Ҳиндустонни яна ҳавас қилсам,

Синёх рўй шавам, гар ҳавон Ҳинд қунам.¹

Биз Ҳиндистонда туруб, мундоқ зарофатомиз байт айтмоқ ва битмоқ бекурагтур. Кетмакдин бир қудурат бўлса, бу навъ зарофаттин икки қудураттур. Мен дағи бадихада бир рўбоний айтиб, битиб йнбордим:

¹ Агар соғ-саломат Синдан ўтиб кетсам Ҳиндустонни яна ҳавас қилсам, юзим қора бўлсин .

Юз шукур де, Бобурки, кариму гаффор
Берди сенга Синду Хинду мулки бисёр.
Иссиқлиғига гар санга йўқтур тоқат,
Совуқ юзини кўрай десанг Ғазни бор.

Бу фурсатта Мулло Опоқниким, бурунлар мартабаси асру фуруд эди, икки-уч йил эдиким, оға-инисини йиғиштируб, филжумла жамъият қилиб эди. Ўрук зайни ва Синд ёқасидаги баъзи афғонларни берилиб эди, Кўлга ййборилди. Ул навоҳида бўлур таркашбанд ва сипоҳига истимолат фармонлари ййборилди.

Шайх Гуран эътиқод ва ихлос била келиб, мулозамат қилди. Миёни дуоб гаркашбандларидин ҳам икки-уч минг сипоҳини келтуруб, мулозим қилди. Алихон Фармулийнинг ўғлонлари ва уруғи Деҳли била Огранинг орасида, Юнус Али озиқиб, Ҳумоюндин айрилғон маҳалда учрар. Оз оғлоқ урушуб босиб, ўғлонларини банд қилиб, келтуруб эди. Бу тақрийб била Давлатқадам туркнинг ўғли Мирза Мўғулға Алихоннинг банддаги ўғлонларидин бирини кўшуб, Алихонгаким, бу бузуқлукта бориб эди, истимолат фармонлари била ййборилди, олиб келди. Алихонга тарбият қилиб, ййгирма беш лаклик айни парганаларидин берилди.

Султон Иброҳим, Мустафо Фармулий ва Фирузхон Сарангхоний бошлиқ неча умарони бузуб, тоғи ёғий боғий умро устига тайин қилиб эди, Мустафо бу боғий умаро била яхшилаб ҳарб ва зарб қилди. Неча қатла яхши бости, Иброҳимнинг шикастидин бурунроқ Мустафо ўлди. Шайх Боязид иниси эди. Чун Иброҳим муҳимми устида эди, филҳол оғасининг эл-қунини ул боши-қўз қилди.

Фирузхон ва Шайх Боязид ва Маҳмудхон Нухоний ва Қози Жиё қўллуққа келдилар. Буларни ҳам муддаоларидин ортуқроқ рнояг ва шафқатлар қилиб, Фирузхонға Жўннурдин бир куруру қирқ олти лаку беш минг танга: Шайх Боязидқа Уддин бир куруру тўқсон лаку ўттуз беш минг танга ва Қози Жиёға Жўнпурдин ййгирма лак¹ иноят бўлди.

Шаввал ийидин неча кун ўтуб эдиким, Султон Иброҳимнинг харамсаройининг ўртасидаги тош сутунлуқ айвон гунбазта улук суҳбат тутулди. Ҳумоюнға чорқаб ва камар шамшир ва олтун эгарлик тупчоқ, Чин Темур Султонга ва Маҳди Хожаға ва Муҳаммад Султон Мирзога ҳам чорқаб ва камар шамшир ва камар ханжарлар инъом бўлди. Яна бекларга ва ййигитларга фарохўр ҳоллари камар шамшир ва камар ханжар ва хилъатлар инъом бўлди. Нечукким, мужмали мунда мастурдур;

Тупчоқ от эгари била; камар шамшири мурассаъ икки қабза;

¹ Лондон босмасида бу ерда кишиларга берилган тангалар саногі форсича берилган (Қ. 6. дан олинди).

ханжари мурассаъ йигирма беш қабза; катора мурассаъ ўн олти қабза; жамдараи мурассаъ икки қабза; пичоқбанд ва бори олтун қабза; чаҳорқаб тўрт тўп; сақарлот чакман йигирма секкиз тўп.¹

Сухбат куни ажаб ғалаба ёмғур ёғди. Ўн уч мартаба ёмғур ёғди. Баъзиларга ер ташқари тегиб эди, ғарқ ўл бўлдилар.

Муҳаммад кўкалтошқа Сомона вилоятини иноят қилиб, Санбалга илғор таъйин қилилди. Ҳисори Фирузани Ҳумоюнға жулду берилиб эди. Санбални дағи Ҳумоюнға иноят қилдим. Ҳиндубекни Ҳумоюн қошида қўйюлуб эди, бу муносабаттин Муҳаммадий ўрнига Санбалга илғор Ҳиндубекни ва Катта бекни ва Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била, Мулло Опоқни, Шайх Гуранни Миёни дуоб орасидағи тарқашбандлари била илғор йиборилди.

Уч-тўрт навбат Қосим Санбалийдин киши келиб эдиким, Бибан ҳаромхўр Санбални қабаб, ожиз қилибтур, илғор келсун деб, Бибан бу шак ва ҳайъати била биздинким қочти, тоғни доманалаб бориб қочқан-қўрараган афгон ва ҳиндустонийни йиғиб, бу фатара татта ерни холи топиб, келиб Санбални қабабтур.

Ҳиндубек ва Каттабек ва тайин бўлгон илғор, Оҳор гузариға етиб, сув кечмакка машгул бўлуб, Малик Қосим Бобо Қашқани оға-иниси била илгаррак аюурлар. Малик Қосим сув ўтган била юз-юз эллик киши ўз оға-иниси била илдам-ўқ юруб, намози пешин Санбалга етар. Бибан ҳам ясаб, ўрдусидин чиқар, Малик Қосим алар тез-ўқ юруб, қўрғонни орқаға олиб, илик қўшарлар. Бибан тўхтай олмай қочар. Бир пора кишисининг бошини кесиб, бир неча фил ва қалин от ва ўлжа олур.

Тонгласиға бу илғор беклари ҳам етар. Қосим Санбалий келиб кўрар, вале қўрғонни буларға топшурмоқ хуш ёкмас, хаял қилур.

Бир кун Шайх Гуран, Ҳиндубек алар била сўзлашиб, бир баҳона била Қосим Санбалийни бу беклар қошиға келтуруб, бизнинг кишини Санбал қўрғониға киюрур. Қосим Санбалийнинг кўч ва мутаалиқларини солим ва саломат чиқариб йибордилар.

Биёнаға Каландар пиёдани йибориб, Низомхонға ваъда ва вайд фармонлари йиборилди. Буғина қитъани бадиҳада айтиб, битиб йиборилди:

Бо турк ситеза макун, эй мири Биёна,
Чолокию мардонагии турк аёнаст,
Гар зуд наёйю насихат накуни гўш,
Онжо ки аёнаст чи ҳожат ба баёнаст.²

Биёна қўрғони Ҳиндустоннинг машхур қалъаларидиндур. Бехуш мардак қалъасининг берклигига ишониб, ҳавсаласидин ортуқроқ

¹ Лондон босмасида (бу абзац орасида) берилган инъомлар ҳам форсича ёзилган (Қ. б. дан олинди).

² Э Биёна мири, турк билан ўйнашма.

Туркнинг эпчиллик ва мардлиги ҳаммага аёндир.

Агар тез келиб, насихатни қулоққа олмасанг.

Аён бўлган гапни баён қилишнинг нима ҳожати бор.

нималар истидъо қилиб йиборибтур. Анинг келган кишисиға яхши жавоб бермай, қалъагирлик асбобиға иштиғол кўрсатилди.

Бобоқулибекни Муҳаммад Зайтунға ваъда ва вайд фармонлари била йиборилди. Бу ҳам узр айтиб, ҳаял қилибтур.

Роно Санго кофир агарчи биз Кобулда эканда элчиси келиб, изҳори давлатхоҳлик қилиб, мундоқ қарор қилиб эдиким, подшоҳ ул тарафдин Дехли навоҳисига келсалар, мен бу саридин Огра устиға юруймен.

Мен Иброҳимни бостим ва Дехли ва Ограни олдим: бу чоққача бу кофирдин ҳеч ҳаракате зоҳир бўлмади. Неча маҳалдин сўнг келиб, Кандор деган қўрғонниким, Маканинг Ҳасан отлуқ ўғли анда эди, қабади. Ҳасан Макандин неча қатла кишилар келди, Макан ҳануз келиб кўрмайдур эди. Бу теградаги қўрғонлар, мисли Атова ва Дўлпур, Гувалёр, Биёна ҳануз кирмайдурлар эди. Шарқ сариги афғонлар инод ва саркашлик мақомида эдилар. Қануждин икки-уч кўч Огра сарига чериклаб ўлтуруб эдилар. Ёвуқдаги гирду гўшадин ҳануз хотир тамом жамъ бўлмайдур эди. Бу жиҳаттин анинг кўмагига киши айира олмадук.

Икки-уч ойдин сўнг Ҳасан бечора бўлуб, аҳд қилиб, Кандор қўрғонини берди. Робирийдағи Ҳусайнхон таваҳхум қилиб, Робирийни ташлаб чиқти. Робирийни Муҳаммад Али жанг-жангға берилди. Қутбхонким, Атовада эди, неча навбат ваъда ва вайд била фармонлар йиборилди, не келиб бизни кўрди, не Атовадин солиб чиқти.

Атовани Маҳди Хожаға иноят қилиб, Муҳаммад Султон мирзони ва Султон Муҳаммад дўлдой, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохур бошлиқ беклардин ва ичкилардин бир пора қалин кишини кўмак қўшуб, Атова устиға йиборилди. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдойға берилди. Фирузхон ва Маҳмудхон ва Шайх Боязид ва Қози Жийе бошлиқларғаким, асру улук риоятлар қилиб, Пўруб сари парганалар берилиб эди, булар ҳам Атоваға татйин бўлдилар.

Муҳаммад Зайтун Дўлпурда ўлтуруб, ҳаял қилиб, келмайдур эди. Дўлпурни Султон Жунайд барлосқа иноят қилиб, Одил Султон, Муҳаммадий кўкалтош, Шоҳ Мансур барлос, Қутлуққадам, Абдулло Вали, Жонбек, Пиркули, Шоҳ Ҳусайн Боракий бошлиқларни тайин қилдукким, Дўлпурни зўрлаб олиб, Султон Жунайдқа топшуруб, Биёна устиға борғайлар.

Бу черикларни тайин қилгондин сўнг, турк умаросини ва ҳинд умаросини тилаб машварат қилиб, бу сўзни ораға солдукким, Пўруб ёғий боғи умароким, Насирхон Нухоний ва Маъруф Фармулий бошлиқ бўлғай, қирқ-эллик минг киши Гангдин ўтуб, Қанужқа мутасарриф бўлуб, икки-уч кўч берроқ келиб ўлтурубтур. Роно Санго кофир Кандорни олиб, фитна ва фасод мақомидадур. Пашкол ҳам охир бўла ёвушти. Ё боғий устиға ё кофир устиға мутаважжих бўлмоқ вожиб ва лозим кўрунадур. Бу гирд ва навоҳидаги қўрғонларнинг иши саҳлдур. Бу улук душманлар дафъ бўлгондин сўнг булар қаён борғайлар.

Роно Сангони мунча тасаввур қилилмас эди, борча муттафи-

кул-калима арз қилдиларким, Роно Санго йироқроқтур, маълум эмаским ёвуқ ҳам кела олмай. Бу ёғийларким, мунча ёвуқ келиб-турлар, буларнинг дафъи аҳам ва авлодур.

Бу ёғийларнинг устига отланмоқчи эдукким, Ҳумоюн арзга еткурдиким, подшоҳ, отланмоқ не ҳожат, бу қулдуқни мен қилай.

Борчага бу хуш келиб, турк ҳинд умароси бу раъйни нисанд туттилар. Ҳумоюнни Пўрубқа тайин қилиб, Дўлпурга гайин қилғон черикларга Кобулий Аҳмад Қосимни чоптурулдиким, ул чериклар келиб, Ҳумоюнга Чандворда қўшулсун. Маҳди Хожа, Муҳаммад Султон мирзо бошлиқ Атова устига таъйин бўлғон черикларга ҳам фармон бўлдиким, Ҳумоюнга қўшулғайлар.

Пайжшанба куни зўлкаъда ойиннинг ўн учиди Ҳумоюн сафар қилиб, Жилисир деган кентгинагаким, Оградин уч курух бўлмай, тушти. Бир кун анда таваққуф қилиб, андин кўчуб, кўч-баркўч мутавважжих бўлди.

Панжшанба куни ушбу ойининг йигирмасида Хожа Калонга Кобулга борурга рухсат бўлди.

Доим хотирга етар эдиким, Ҳиндустоннинг бир улўғ айби буюрким, оқар суви йўқтур. Ҳар ерда ўлтурушлук бўлса, чархлар ясаб, оқар сувлар қилиб, тарҳлик ва сиёқ ерлар ясаса бўлур. Ограга келганидан бир неча кундин сўнг ушбу маслаҳатқа Жўн сувидин ўтуб, боғ ерларини мулоҳаза қилдук. Андоқ бесафо ва хароб ерлар эдиким, юз кароҳат ва нохушлук била андин убур эт-тук. Бу ернинг макруҳлуғи ва нохушлуғидин чорбоғ хаёли хотирдин чиқти. Мундин ўзга мундоқ ёвуқ ер Ограда чун йўқ эди, неча кундин сўнг зарур бўлуб, бу ерга-ўқ илик қўюлди. Ул улўғ чоҳким, ҳаммом суви андиндур, бунёд бўлди. Яна бу парча ерким, амбули дарахтлари ва мусамман ҳавз андадур, булардин сўнг улўғ ҳавз ва саҳне бўлди. Андин сўнг тош иморат олидағи ҳавз ва толор бўлди. Андин сўнг «Хилватхона» боғчаси ва уйлари бўлди. Андин сўнг ҳаммом бўлди. Мундоқ бесафо ва бесиёқ Ҳиндта тавр тарроҳликлар ва сиёқлик боғчалар пайдо бўлди. Ҳар гушада макбул чаманлар, ҳар чаманда муважжаҳ гул ва настанлар мураттаб ва мукаммал бўлди.

Ҳиндустоннинг яна уч ншидин мутаазаррир эрдук: бир иссиғидин, яна бир гардидин, яна бир тунд елидин. Ҳаммом ҳар учаласининг дофин эрмиш. Гард ва ел худ ҳаммомда не қилар. Иссиқ ҳаволарда андоқ совуқ бўладурким, ёвуқдурким, киши совуққа тўнғай. Ҳаммомнинг бир хужрасиниким, қўллагайин ҳавз андадур, тамом тошдин тугатибтурлар. Изораси оқ тошдин, ўзга тамом фарш ва сақфи қизил тошдинким, Биёна тошидур.

Яна Халифа ва Шайх Зайн ва Юнус Али ва ҳар кимгаким дарё ёқасида ер тегиб эди, сиёқлик ва яхши тарҳлик боғчалар ва ҳавзлар ясадилар. Лоҳур ва Диболнур дастури била чарх рост қилиб, сувлар жорий қилдилар.

Ҳинд эли бу тарҳ ва бу андом била ерлар кўрмаган жиҳатидин, Жўннинг иморатлари қилғон тарафи ерларга Кобул от қўюбтурлар. Яна кўрғон ичида Иброҳимнинг иморати била фасилнинг орасида бир холи ер эди, анда ҳам бир улўқ войин буюрдум даҳидардах

Ҳиндустон истилоҳи била зиналиқ улуқ чоҳни «войин» дерлар. Бу войинни бу чорбогдин бурун бунёд қилилиб эди. Айни пашколда қазмоққа машғул эдилар, неча навбат йиқилди, муздурларни бости. Рано Сангонинг ғазвидин сўнг тамом бўлди. Нечукким, тарих тошида битибтурлар, итмоми ғазвдин сўнгра эрконига ишорат этибтурлар. Тавр войине воқе бўлубтур. Уч табақа иморат бу войиннинг ичида бўлубтур. Боридин у қуйиғи табақаси уч айвондур, йўли чоҳқа тушадур, зинадин ўктур. Ҳар уч айвонга бир йўл-ўқ борур. Ҳар айвон бир-биридин учар зина баландтур. Боридин қуйиғи айвондин сув тортилғон чоғда сув бир зина қуйи тушар. Боридин юқориғи айвонга пашкол вақти сув улғайғонда гоҳи чиқар. Ўртанчи табақасида бир қазноқлиқ айвондур. Бу айвоннинг қаринаси бир гунбаздурким, сув чархини уюрур, ўй бу гунбазта уюрулур. Юқориғи табақаси бир айвондур, ташқари боқишлиқ чоҳ устидаги сахндин беш-олти зина қуйирок, икки тарафдин зинадин бу айвонга йўл борур. Рост тарафига борур йўлнинг ўтрусиди тарих тошидур. Бу чоҳнинг ёнида яна бир чоҳ қўпорилибтур. Ул чоҳнинг туби бурунги чоҳнинг ўртасидин бир нима юқорроқ бўлғай. Мазкур бўлғон гунбазта чархнинг ўйи уйрулуб, ул чоҳдин сув бу чоҳқа келур. Бу чоҳқа яна бир чарх ясалибтурким, ул чарх била сув фасилнинг устига чиқар. Фасил усти билан юқориғи боғчага сув борур. Чоҳнинг зинаси чиқар ерда ҳам бир тошдин иморат бўлубтур. Бу¹ чоҳнинг муҳавватасидин ташқари бир тош масжид қилибтур, вале яхши қилмайдурлар. Ҳиндустон тарийқи била қилибтурлар.

Ҳумоюн отланғон фурсатта, Насирхон Нухоний ва Маъруф Фармулий бошлиғ ёғий умаро Жожмовда жамияғ қилиб ўлтуруб эдилар. Ҳумоюн ўн-ўн беш қуруқ йўлдин Мўмин аткани хабарга йиборур, молга чопқунга бўлур, яхшигина ҳам хабар келтура олмас. Мўмин атканинг борғонидин хабардор бўлур, бу ёғийлар туруш бермай қочиб кетарлар, Мўмин аткадин сўнгра Қисимтой била Бобочўхра ва Бўчкани хабар учун йиборурлар. Бу борғонларнинг ёғийнинг бузулуб, қочқаннинг хабарини келтурур. Ҳумоюн юруб, Жожмовни ўтуб, Далмов навоҳисида келганда Фатххон Сарвоний келиб кўрар. Фатххон Сарвонийни Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, бизга йиборди.

Ушбу йил Убайхон Бухородин черик тортиб, Марв устига келди. Марвнинг аркида ўн-ўн беш раият экандур, олиб қириб Марвнинг бандини қирқ-элик кунда боғлаб, Сарахс устига борди. Сарахсда ўттуз-қирқ қизилбош экандур, дарвозани тортиб, қўрғонни бермаслар. Раиятлар олақишиб дарвозани очарлар. Ўзбаклар қириб, бу қизилбошларни ҳам қирарлар. Сарахсни олиб, Тус ва Машҳад устига борурлар. Машҳад эли бечора бўлуб, қирарлар. Тусни секкиз ой қабаб, сулҳ била олиб, аҳдга турмай, тамом эр атоғлиғини қириб, хотунларини асир қилурлар.

Ҳам ушбу йил Султон Музаффар Гужаротийнинг Баҳодурхон отлиқ ўғликим, ҳоло отасининг ўрнига Гужаротга подшоҳ бўлубтур,

¹ Л. б. — тушган.

отасидин ямонлаб, Султон Иброҳим қошига келди. Бу беиззатона кўрди. Понипат навоҳисида эканда манга арзодошлари келди. Мен ҳам иноят омиз мушфиқона фармонлар йибориб, тиладим. Келур хаёлда эди. Яна раъйи мунқалиб бўлуб, Иброҳим черикидин айрилиб, Гужарот сари мутававжжих бўлди.

Ушбу фурсатларда отаси Султон Музаффар фавт бўлуб, отаси Искандаршоҳким, Султон Музаффарнинг улук ўғли бўлғай, отаси ўрнига Гужаротта подшоҳ бўлди. Маошининг ямонлиғидин Имодулмулк отлик қули жамиъ била ҳамжихат бўлуб, Искандаршоҳни бўғуб ўлтуруб, Баҳодурхонниким, хануз йўлда эди, тилаб келтуруб, отасининг ўрнига ўлтурғузди. Баҳодуршоҳка мулаққаб бўлди. Бу ҳам хўб борди. Имодулмулкдинким, мундоқ намакҳаромлик бош уруб эди, ўлтуруб жазосига еткурди. Мундин бошқа ҳам отасинин қолғон бекларни хейли ўлтурди. Хейли саффок ва бебок йигит нишон берадурлар.

ВАҚОЕИ САНАИ САЛОСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Муҳаррам ойида Форукнинг таваллудининг хабарини Бек Вайс келтурди. Агарчи бурун хабарни бир пиёда келтуруб эди, вале севинчиға Бек Вайс бу ойда келди. Одина кечаси шаввол ойининг йигирма учида мутаваллид бўлғондур. Форукка мавсум бўлди.

Биёна ва баъзи кирмаған қўғонлар маслаҳатиға бир улук қозон Устод Алиқулиға буюрулуб эдиким, қўйғай. Қўра ва жамъи масолиҳини тайёр қилиб, манга киши йиборди. Душанба куни муҳаррам ойининг ўн бешида устод Алиқулининг қозон қуярининг тафарружиға бордук. Қозон қуяр ернинг гирдида секкиз қўра қилиб, олотни эритибтур. Ҳар қўранинг тубидин бир ариғе бу қозоннинг қолибиға рост қилибтур. Биз борғоч, қўраларнинг тешукларини очти, ҳар ариқдин эриган олот сувдек шарилдоб қолибға кирар эди. Бир замондин сўнг қолиб тўлмай, бу қўралардин келатурган эриган олотнинг келмоғи бирар-бирар мунқате бўлди. Қўрада ё олотта қусуре бор экандур. Устод Алиқулиға ғариб ямон ҳолате бўлди. Дарин эдиким, ўзини қолиб ичидаги эриган мисқа ташлағай. Устод Алиқулиға дилжўйлуқ қилиб, хилъат кийдуруб, бу инфиъолдин чиқардук. Бир-икки кун қолиб совуғондин сўнг очтилар. Устод Алиқули кўп башошат била киши йиборибтурким, қозоннинг тош уйи бекусурдур. Доруҳонасини қуймоқ осондур. Қозоннинг тош уйини чиқариб, жамъэни анинг ислоҳиға тайин қилиб, ўзи қозоннинг доруҳонасини қуймоққа машғул бўлди.

Маҳди Хожа Фатҳхон Сарвонийни Ҳумоюннинг қошидин олиб келди. Ҳумоюидин Далмовдин айрилибтурлар. Фатҳхонни яхши қўруб, отаси Аъзам Ҳумоюннинг парганаларини бериб, яна ортуқси вилоятлар ҳам иноят бўлди. Бир куруру олтмиш лаклик паргана берилди.

Ҳиндустонда улук риоят қилғон умароға мукаррарий хитоблар берурлар: ул жумладин бири Аъзам Ҳумоюндур, яна бир — Хонижаҳон, яна бир — Хонихонон. Муниг отасининг хитоби Аъзам Ҳумоюн эди. Бовужуди Ҳумоюн бу хитоб била бировни мухотаб

¹ «Тўққиз юз ўттиз учинчи (1526) йил воқеалари».

қилмоқлик бесураттур. Бу хитобни баргараф қилдим, Фатҳхон Сарвонийға Хонижаҳон хитоб берилди.

Чаҳоршанба кунн сафар ойининг секкизида анбули дарахглари-нинг юққориғи ёнидағи улук ҳавзинг ёқасида шомийёналар тикиб, мажлис тартиб қилиб, Фатҳхон Сарвонийни чоғир мажлисига чорлаб, чоғир бериб, кийган дастор ва бош-оёғини иноят қилиб, бу иноят ва илтифот била сарафроз қилиб, вилоятиға рухсат берилди. Андоқ муқаррар бўлдиким, ўғли Маҳмудхон доим муло-заматга бўлғай.

Чаҳоршанба кунн муҳаррам ойининг йиғирма тўртида Му-хаммад Али Хайдар рикобдорни Ҳумоюнға қадаға била йиборил-диким, Шукр Пўруб ёғлари қочмиш. Бу борғон киши етгач, Жўншўрға бир неча муносиб бекларни тайин қилиб, ўзинг че-рикни олиб, бизга бог етишакелгайсан. Роно Санго кофир ёвук қонуда келибтур, анинг фикрини бар асл қилалинг.

Чериклар Пўруб сари борғондин сўнг Турдибек Қўчбекни ва ишин Шерафганин ва Муҳаммад Халил ахтабегини ва оға-иниси ва ахтацилари била ва Рўстам туркмонин оға-иниси била ва яна Ҳиндустон элидин Ровуён-Сарвонийни тайин қилидиким, бориб Биёна навоҳийсини чолиб, талағайлар. Агар қўрғондағиларни ваъда ва истимолат била бизга боқтура олсалар, боқтурғайлар. Йўқ эрса чолиб, талаб, гашимин ожиз қилғайлар.

Бу Биёнадағи Низомхоннинг бир оғаси Оламхон отлик Таҳангар қўрғонда эди, анинг кишилари муқаррар келиб, қуллук ва давлат-хоҳлигини арзга тегурдилар. Бу Оламхон ўзига олдиким, подшоҳ-дин фавж тайин бўлса, жамғ Биёна ва бу кентларнинг таркаш-бандиларини ваъда ва истимолат била келтурмак ва Биёна қўрғо-нинн илклламак манга тегди.

Бу муқаррар бўлгон Турдибек бошлиқ илғор йиғитларига фар-мон бўлдиким, Оламхон, чун ерлик кишидур, бу навъ қуллук ва хизматкорлиқни ўзига оладур. Биёна маслаҳатида анинг салоҳ ва савоб дийди била амал қилинг.

Ҳиндустон эли агарчи баъзиен қилнч чоңқай, вале аксар сипо-ҳилик роҳ ва равишидин ва сардорлик юруш-турушинин орнй ва бебаҳрадулар. Бу Оламхонғаким, бизнинг илғор қўшулур, ҳеч кишининг сўзига боқмай, ишнинг яхшиен ва ямонини мулоҳаза қилмай, Биёнаға бу илғорни ёвук олиб борур. Бизнинг борғон илғор туркдин икки юз эдик-уч юзга ёвушур эди. Ҳиндустонийдин ва атрофий черикдин икки мингдин бир нима кўпрак бўлғай эди. Низомхон ва Биёнадағи афғон ва сипоҳи тўрт мингдин кўпрак отлик черик бор эди. Яёғи худ ўн мингдин ҳам кўпрак эди. Буларни қўруб, библиб, ушбу мазкур бўлгон отлик-яёқ черики била тез-ўқ буларнинг устиға чиқар; илдам етиб, қалин киши от солгон била бу илғор кишинини қочурур. Оламхон Таҳангарийниким, оғоси эди, тушурурлар. Яна беш-олти киши ҳам олурлар. Бир пора партол олдурурлар. Бовужуди бу ҳаракат ваъда ва истимолат бериб, бурунги ва сўнгги жаримасини афв қилиб, фармонлар йиборилди.

Роно Санго кофирнинг хабари тезрак бўлғач, чора қила олмади. Сайид Рафигин тилаб, Сайид Рафигининг тавассути била қўрғонни,

бизнинг кишига топшуруб, Сайид Рафий била келиб, мулозамат давлатига мушарраф бўлди. Йигирма лаклик паргана Миёна дуобни иноят қилдим.

Дўст эшик оғани Биёнага ориятий йиборилди. Неча кундин сўнг Биёнани Маҳди Хожага иноят қилиб, важди истиқоматини етмиш лак қилиб, Биёнага рухсат берилди.

Тоторхон Саронгхонийким, Гувалёрда эдиким, кишиси келиб, изхори қутлук ва давлатхоҳлик қилур эди. Кофир Кандорни олиб, Биёнага ёвуқроқ келганда Гувалёр рожаларинин Дарманкаг яна Хонижаҳон отлик кофир Гувалёр навоҳисига келиб, қалъа тамаига шўр ва фитна анғез қила бошладилар. Тоторхон келиб, Гувалёрни топшурмок бўлди. Беклар ва ичкилар ва аксар ўбдон йигитлар гамом черикга ва ҳар тараф илғорда эдилар. Раҳимдодка бир неча Бехралик ва Лоҳурлуқни, Ҳастичи тунқаторни оғо-иниси била қўшуб, ушбу мазкур бўлгонларга Гувалёрда-ўқ парганалар тайин қилиб йиборилди. Мулло Опоқ ва Шайх Гуранни дағи йиборилдиким, Раҳимдодни Гувалёрда ўлтурғузуб, келгайлар. Буларким Гувалёрнинг ёвуғига борурлар. Тоторхоннинг раъйи муқалиб бўлуб, буларни қалъага тиламас.

Ўшул аснода Шайх Муҳаммад¹ Ғавским, дарवेश кишидур, ҳейли машғуллуғи ҳам бор, мурид ва асхоби ҳам бисёрдур. Гувалёрнинг қўрғонининг ичидин Раҳимдодка киши йиборурким, ҳарнавъ қилиб, қўрғонга ўзунғизни солнигим, бу кишининг раъйи муқалиб бўлур, фосид ҳаёлдадур.

Бу хабар Раҳимдодка келгач, айтиб йиборурким, ташқарилар кофирлар жихатидин мухотарадур. Мен бир неча киши била қўрғонга кирай, ўзгалар ташқари турсун. Муболагалар била мунга рози бўлур. Озроқ киши била киргач дерким, бу дарвозада бизнинг киши турсун. Ҳотиниудда² ўзининг кишисини қўяр. Ушбу кеча ўқ ушбу Ҳотиниуддин бўлгон кишисини киюрур. Тонгласига Тоторхон бечора бўлур, қўрғонни хоҳи-нохоҳи топшуруб чиқар. Келиб, Ограда мулозамат қилди. Анинг важди истиқомати Биёна парганасинин йигирма лаклик тайин бўлди.

Муҳаммад Зайтун ҳам чора қила олмай, Дўлпурни топшуруб, келиб мулозамат қилди. Анга бир неча лаклик паргана иноят бўлди. Дўлпурни ҳолиса қилиб, шақдорлигини Абулфатх туркманга иноят қилиб, Дўлпурга йиборилди.

Ҳисори Фирюза навоҳисига Ҳамидхон Сорангхоний ва бир порананий афғонларинин ва яна атрофий афғонлардин уч-тўрт минг жамъият қилиб шўр фитна мақомида эдилар.

Чахоршанба кўни — сафар ойининг ўн бешига Чин Темур Султонга, Аҳмадий парвоначи ва Абулфатх туркман ва Маликдод Кароний ва Мужоҳидхон Мултоний бошлиқларни қўшуб, бу афғонларнинг устига гайин қилдук. Бориб, йироқтин илғоб, бу афғонларни яхши босиб, қалин кишисини қириб, галаба бошлар йиборди.

¹ К. б. — Маҳмуд.

² К. б. — Ҳосинул.

Сафар ойининг охирларида Хожасий Асадким, Ирокқа Шахзода Тахмосбқа элчиликка бориб эди, Сулаймон деган туркман била келиб, савғотлар келтурди. Ул жумладин икки чаркас қиз эди.

Одина куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида ғариб воқеа даст берди: нечукким, Қобулга битиган китобатда машруҳ битилиб эди. Ул китобатни-ўқ бешиёда ва бенуқсон мунда келтурулди. Ул китобат будур:

«Воқеани узоқким, жумъа куни рабиул-аввал ойининг ўн олтисида тарих тўққуз юз ўттиз учта рўй берди, тафсили будурким, Иброҳимнинг онаси бу бадбахт эшитурким, мен Ҳиндустон элининг илиғидин нима ейдурман. Бу қисса мундок эдиким, уч тўрт ой бу тарихдин бурунроқ Ҳиндустон ошларини чун кўрмайдур эдим, дедимким, Иброҳимнинг бовурчиларини келтурдилар. Эллик-олтмишча бовурчидин тўртини сақладим. Бу кайфиятни бу эшитиб, Аҳмад чошигиргаким, Ҳиндустон эли бакавулни чошигир дейдилар. Атоваға киши йибориб келтуруб, бир додак илғига чорсўта қилгон қоғазда бир тўла заҳр берур, тўла икки мисқолдин бир нима кўпрак бўлур, нечукким, бурунроқ мазкур бўлдим, Аҳмад чошнигирга бергай. Аҳмад бизнинг бовурчихонадаги Ҳиндустоний бовурчига бериб, тўрт наргана ваъда қилурким, ҳар тавр қилиб менинг ошимға заҳрни солгай. Ул додакдинким, заҳрни Аҳмад чошигирга йиборур, яна бир додакни анинг сўнгича йиборурким, кўргай, ул заҳрни берадурму ё йўқму? Яхшиким, қозонға солмай, табакка солур. Бу жиҳаттин қозонға солмаским, бакавулларга таъкидлар қилиб эдимким, Ҳиндустонийлардин ҳозир бўлғайлар, қозонда ош пилирур маҳалда тоттурурлар эрмиш. Ош торгарда бизнинг бедаваг бакавуллар гоғил бўлурлар. Чийни устига юнка нонни солур ва нон устига ул қоғаздаги заҳрнинг озроқ ярмини сенар, заҳрнинг устига ёғлиқ қалияни солур. Агар қалия устига сенса эди, ё қозонға солса эди, ёмон эди. Даст-поча бўлуб, заҳрнинг улугъ ярмини ўчокқа ташлар.

Одина куни кеч намози дигар ош торттилар. Товушқон ошидин хейли едим. Бу Ҳиндустоний заҳрлиқ ошининг устидин бир икки тикка майл қилдим, қалия олиб едим, ҳеч нохуш маза маълум бўлмади. Қоқ гўшттин бир-икки тикка олдим. Кўнглум барҳам урди, ўтган кун қоқ гўштни еганимда бир нохуш маза анда бор эди, кўнглумнинг барҳам ургонин андин хаёл қилдим. Яна бир кўнглум қўзғолиб келди. Дастурхон устида икки-уч марта кўнглум барҳам уруб, қўсаёздим. Охир кўрдумким, бўлмас, қўптум. Обхонага боргунча йўлда бир павбат қўсаёздим. Яна бир павбат қўсаёздим. Обхонага бориб, қалин қўстум. Ҳаргиз ошдин сўнг қўсмас эдим, балки ичганда ҳам қўсмас эдим. Кўнглумға шубҳа кечти. Бовурчини сахлатиб буюрдумким, ул қайни итга бериб, итни сахлағайлар. Тонгласиға бир паҳраға ёвуқ ит беҳолроқ бўлуб, қорни дам қилгон дек бўлди. Ҳар неча тош била урдилар, эруштилар, кўпмади. Кун тушгача бу ҳоли бор эди, андин сўнгра қўпти, ўлмади. Бир икки чўҳра ҳам бу ошдин егандур. Тонгласиға алар ҳам қалин қўстилар, бирисининг худ холи хароб эди, охир бори халос бўлдилар. Мисраъ

«Расида буд балое, вале ба хайр гузашт».¹

Тенгри манга бошдин жон берди. Ул дунёдин келадурмен, онадин эмди тугдум. Мен хаста ўлуб эдим, тирилдим. Жон қадрини, биллоҳ эмди билдим.

Султон Муҳаммад бахшиға буюрдумким, бовурчини эҳтиёт қилғай. Қийинғақим тутар, мазкур бўлғондек бирин-бирин шарҳи била айтур.

Душанба куни девон куни буюрдумким, акобир ва ашроф ва умаро ва вузаро девонда ҳозир бўлғайлар. Ул икки эр кишини ва икки хотун кишини келтуруб сўрғайлар ва баёни воқеани шарҳи ва басти била айттилар. Ул чошнигирни пора-пора қилдурдум. Бовурчини тириклай терисини сўйдурдум. Ул хотунлардин бирисини фил остиға солдурдум, Бирини эҳтиёт қилдурдум.² Ул ҳам ўз амалиға гирифтор бўлуб, жазосиға етгусидур.

Шанба куни бир аёқ сут ичтим. Якшанба куни ҳам бир аёқ сут ичгим, «гили махтум ни ва «тарёки форуқ ни эзиб ичтим. Душанба куни сут ичтим, сут ичимни хейли сурди. Шанба куни, аввалғи куни сафройи сўхтадек қора-қора нималар дафъ бўлди. Шукр, ҳоло ҳеч қисса йўқтур. Жон мундоқ азиз шима эмиш, мунча билмас эдим, ул мисраъ борким:

«Ким ўлар ҳолатқа етса, ул билур жон қадрини».

Ҳар канча бу воқеани ҳоила хотиримға келса, беҳост ҳолим мутағайийр бўлур. Тенгри таолонинг ишояти бор экандур, манга янги бошдин жон бағишлади. Мунунг шукрини на тил била қилғаймен. Хотирларға тараддуд кечмағай деб, ҳар не воқе бўлғонини шарҳи ва басти била битидим. Агарчи тилға, оғизға сиққусиз кўрққудек воқеа эди, шукр тенгриға яна кун кўрарим бор экандур. Хайр-хўблук била ўтти. Ҳеч дағдаға ва тараддуд хотирларингизға кечурманг деб, сешанба куни рабиул-аввал ойининг йигирмасида чаҳорбоғда эрурда битилди».

Булардин фориғ бўлуб, бу битилган хатни Кобулға йиборилди. Чун мундоқ улуг гуноҳ бу бадбахтнинг сарбар урди, Юнус Али била Ҳожағий Асадға буюрулдиким, нақд ва жинс ва қул ва додакини олғондин сўнг, Абдурахим ниғовулға топшурулдиким, эҳтиёт била сахлағай. Бунинг набираси Иброҳимнинг ўғлиниким, хейли таъзим ва эҳтиром била ниғоҳдошт қилинур эди, чун мундоқ қасде бу табақадин содир бўлди, Иброҳимнинг ўғлини мунда сахламоқнинг салоҳини кўрмай, панижшанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузиди Мулло Сарсонғақим, Комрон қошидин баъзи иш-куч учун келиб эди, қўшуб Комронға йиборилди.

Ҳумоюнким, Пўруб тоғи ёғийлар устиға бориб эди, Жўнпуриши фатҳ қилиб; Ҳозинурға Насирхоннинг устиға илдам борди. Хабар

¹ «Бир бало етишган эди, бироқ яхшилик билан кечди».

² Л. б.— тушган.

топиб, Ганг дарёсини кечган экандур. Ҳозирдин Харид¹ устига борди. Андағи афғонлар ҳам хабар топиб, Сару сувини кечган экандур. Харидни черик эли торож қилиб, андин ёнди. Мен муқаррар қилгон йўсулдук Шох Мир Ҳусайн била Султон Жунайидни бин пора ўбдон йиғитлар била Жунапурда қўюб, Қози Жиёни ҳам булар била тайин қилди. Ўдқа Шайх Боязидни муқаррар қилди. Бу муҳиммотни забт ва саранжом қилиб, Қарра Моникпур навоҳисидин Ганг дарёсини ўтуб. Қолний йўли била мутаважжих бўлур вақтта, Оламхон ва Жалолхон жикҳатким Қолнийда эди, арадошти келур эди, ўзи келмайдур эди. Ҳумоюн Қолний² туғриси етганда киши йибориб, дағдағани анинг қўнғлидин чиқариб, ўзи била олиб келди.

Якшанба куни рабнул-охир ойининг учиде «Ҳашт биҳишт» боғида Ҳумоюн келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Хожа Дўст Хованд ҳам Қобулдин келди.

Бу кунларда Маҳди Хожанинг кишиси пай-дарнай кела бошладиким, Роно Сангонинг келури таҳқиқ бўлди. Ҳасанхон Мевотий ҳам Ронога қўшулмоқчи эмиш. Буларнинг фикрини бар асл қилмоқ керак. Чериктин илгаррак бир пора қўмак киши ҳам Биёнага келса, давлатга муносибдур деб, черик отланмоққа азм-жазм қилиб, ўзумиздин илгаррак Муҳаммад Султон мирзо, Юнус Али, Шох Мансур барлос, Каттабек, Қисимтой, Бўжака бошлиқларни Биёнага илғор йиборилди.

Ҳасанхон Мевотийнинг Нохиржон отлиқ ўғли Иброҳимнинг урушида илққа тушуб эди, гаравга сақлаб эдук. Бу жиҳаттин отаси Ҳасанхон зоҳирда омаду рафт қилур эди. Ўғлини доим тилар эди. Баъзининг хотирига еттиким, Ҳасанхоннинг истигомлати жиҳатидин ўғлини йиборилса қўпрак мустамол бўлуб, хизматкорлиқни яхшироқ бажой келтургай. Ҳасанхоннинг ўғли Нохирхонга хилъат кийдуруб, отасига ваъдалар қилиб, руҳсат берилди. Бу мунофиқ мардак худ ўғлининг руҳсатиға маътал экандур. Ўғлининг руҳсатини хабар тонқоч, ўғли етмасдин бурун-ўқ, Алвордин чиқиб келиб, Роно Сангога Тўдада келиб қўшулди. Анинг ўғлини мундоқ маҳалда руҳсат бермоқ беҳисоб экандур.

Бу фурсатларда ёмғур хейли ёғор эрди, доим суҳбатлар тутулур эди. Ҳумоюн ҳам суҳбатларда бўлур эди. Агарчи мутанаффир эди, ул бир неча кун иртиқоб қилди.

Бу оғонда ўтган гаройиб воқеаоттин бири будурким, Ҳумоюн Қалъаи Зафардин Хиндустон черикига келурда йўлдин Мулло Бобо Пашоғарий ва нниси Бобошайх қочиб, Кетин Қаро султонга бордилар. Балхдағилар ожиз бўлдулар. Балх Кетин султоннинг илигига тушти. Бу ковок мардак нниси била бу тарафнинг иш-кучини бўйинларига олиб, Айбак ва Хуррам ва Сорбоғ навоҳисига келурлар. Шох Искандар Балхнинг кирганидин бепой бўлуб, Ғури қалъасини ўзбакка берур. Мулло Бобо била Бобо-

¹ Қ. б. — Хайробоид.

² Қ. б. — Қобул.

шайх бир неча ўзбак кишиси била Ғури қўрғониға келиб киларлар. Мирҳаманинг қўрғони чун яқин эди, чора қила олмас, ўзбакка кирар. Бир неча кундин сўнг Мирҳамани жамоати била қўчуруб, Балх сори элтар маслаҳатидин Бобошайх бир неча ўзбак кишиси била Мирҳаманинг қўрғониға келурлар. Мирҳама Бобошайхни қўрғонида тушурур. Ўзгаларни ҳар ерда-ҳар ерда ўтоқ берур. Мирҳама Бобошайхни чопқулаб, бир неча кишиси била банд қилиб, Тенгрибердига Қундузға киши чоптурур. Тенгриберди Ёр Али ва Абдуллатифни бир неча ўбдон йигити била йиборур. Булар етганча Мулло Бобо ўзбак кишиси била Мирҳаманинг қўрғониға келиб, уруш-муруш солур хаёли қилур, ҳеч иш қила олмас. Тенгрибердининг кишисига қўшулуб, Қундуз келдилар.

Бобошайхнинг бир иниси ямон экандур, ул жиҳаттин бошини кесиб, ушбу фурсатларда Мирҳама келтурди. Иноятлар ва шафқатлар била сарафроз қилиб, ақрон ва амсолидин мумтоз айладим. Боқи шиғовул борғонда бу икки кўҳна бедавлатнинг бошиға бирар сер олтун ваъда қилиб эдим. Бу иноятлардин бошқа, бир сер олтун ўшал ваъда йўсуни била Мирҳамаға берилди.

Бу фурсатта Қисимтойким, Биёнаға илғор бориб эди, бир неча бош кесиб келтурди. Қисимтой била Бўжака бир неча қазоқ йигитлар била тил тутта борғонда икки бўлак кофирнинг чопқунчисини босиб, етмиш-сексон киши олурлар. Ҳасанхон Мевотийнинг таҳқиқ келиб қўшулгон хабарини Қисимтой айта келди.

Якшанба куни ойнинг секкизида Устод Алиқули ўшул улук қозони билаким, қуярда тош уйи бенуксон эди, доруҳонасини ҳам сўнгра қууб, тайёр қилиб эди, тош отарида тафarrуҗиға бордим. Намози дигар бор эди, ошотти. Минг олти юз қадам борди. Устодға камар ханжар ва хилъат ва тупчоқ от инъом бўлди.

Душанба куни жумодил-аввал ойнинг тўққузида ғазо иши била сафар қилиб, маҳаллоттин чиқиб, тузда тушулди. Уч-тўрт кун мунда черик йиғилмоққа ва черикнинг жабдуғи қилмоққа кутуб турдук. Чун Ҳиндустон элиға хейли эътимод йўқ эди, ҳар тарафға-ҳар тарафға бу Ҳиндустон умаросидин илғор битилди: Оламхонни Гувалёрға илғор йиборилдиким, бориб Раҳимдодға, қўмак бўлғай. Маканни ва Қосимбек Санбалийни ва Хомид ва оға-иниси била ва Мухаммад Зайтуни Санбалға илғор битилди.

Ушбу юртта хабар келдиким, Рону Санго бўлгон черики била Биёнанинг яқиниғача чопар. Қоровулликқа борғонлар хабар еткура олмаслар, балки қўрғонга ҳам кира олмаслар. Қўрғон эли қўрғондин йироқроқ ва бесирпароқ чиқарлар. Ёғий зўрроқ келиб, буларни дурбатур. Сангархон жанжуҳа анда шаҳид бўлди.

Бу ғавғода Каттабек жибасиз-ўқ чопиб чиқар. Бир кофирни яёқлатиб олур маҳалда Каттабекнинг бир наикарининг қиличини олиб, Каттабекнинг кифтига-ўқ чопар. Ғалаба ташвишлар тортти. Рону Сангонинг ғазосида кела олмади. Неча маҳалдин сўнг яхшироқ бўлди. Вале маъюброқ бўлубтур.

Қисимтой ва Шоҳ Мансур барлос ва ҳар кимки, Биёнадин келди, билмон қўрққонлариму эди, ё элни қўрқутқонлариму эди?

Кофирнинг черикини жалд ва жаррорлиқ била асру кўп ситойиш ва таъриф қилдилар.

Сафар қилгон юртги Қосим мирохўрни белдорлар била йиборилдиким, Мадхокур парганасидаким, ўрду тушар ердур чоҳ қоздургай.

Шанба куни жумодил-аввал ойининг ўн тўртида Огра навоҳисидин кўчуб, чоҳлар қозилгон юртқа келиб тушулди. Эртасига андин кўчтук. Хотирга кечтиким, бу навоҳида улук ўрдуға суйи вафо қилур ер Секридур. Эҳтимол борким, кофир сувни олиб тушгай. Бу жиҳаттин буронғор, жувонғор, гул ясол ясаб-ўқ мутаважжих бўлдук. Дарвеш Муҳаммад Сарбон била Қисимтойким, Биёнаға бориб келиб, ер-сувни кўруббилиб эди, илгари Секри қўлининг ёқасида юрт кўра йиборилди. Келиб, юртга тушуб, Маҳди Хожаға, Биёнадагиларга киши чоптурулдиким, бегаваққуф келиб қўшулғайлар.

Ҳумоюннинг навкари Бекмирак мўгулни бир неча йигит била кофирдин хабар олгали йиборилди. Кечаси бориб, хабар олиб, тонгласига хабар келтурдиларким, ғаним кишиси. Басовардин бир курух илгароқ келиб тушган эрмиш. Ҳам ушбу кун Маҳди Хожа ва Муҳаммад Султон мирзо ва Биёнадаги илғор келиб қўшулдилар. Беклар навбат била қоровуллуққа тайин бўлдилар.

Абдулазиз қоровуллуқ навбатида илгари-кейинни мулоҳаза қилмай, рост Конвоҳаға борибтурким, Секридин беш курух йўлдур, кофир илгаррак кўчган экандур. Буларнинг мундоқ жиловсиз илгари боргонларини билиб, тўрт-беш минг киши тез-ўқ етиб келурлар.¹ Абдулазиз ва Мулло Опоқ минг беш юзча киши бўлғай эди, ғаним кишисини чоғламай, булар ҳам илик қўшарлар. Қалин киши олгон била-ўқ тебрар. Бу хабар бизга келгач, Муҳиб Али халифани навкарлари била йибордук. Мулло Ҳусайини ва яна баъзиларни убрук-субрук буларнинг кумакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни ҳам йиборилди.

Илгари таъйин бўлгонлар, Муҳиб Али алар етгунча Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилгон экандурлар. Булар етгач, Тоҳир Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кумак етмас, Тоҳирни ўшанда-ўқ олурлар. Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир курухгача буларнинг кейнича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангнинг қораси пайдо бўлгач, турарлар.

Бизга паёнай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жийба кийиб, отларга кежим солиб, яроғланиб, чопа отландук. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтурғайлар. Бир курух келдук. Ғаним кишиси ёнгон экандур. Ёнимизда улук кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни марбут айладук. Ҳар икки ароба фосиласи етти-секкиз қари бўлғай эдиким, занжир тортилур эди. Мустафо Румий Рум дастури била ароба қилиб эди, хейли чуст ва часпон яхши аробалар эди. Чун Устод Алиқули зиддона маош қилур эди, бу жиҳаттин Мустафони буронғорда Ҳумоюннинг олида тайин қи-

¹ Л. б.— тушган.

лилди. Ароба етмаган ерга хуросоний ва хиндустоний белдорлар ва каландийларни солиб, хандақ қоздурулди.

Бу кофирнинг мундоқ илдам келишидин ва Биёнада бўлгон уруш ишидин ва Шоҳ Мансур ва Қисимтой Биёнадин келганларнинг таъриф ва ситойишидин черик элида бедиллиг зоҳир бўладур эди. Абдулазизнинг бостурғони худ бир сари бўлди. Элнинг итмий-нони хоотири ва черикнинг истиҳкоми зоҳири учун ароба етмаган ерига йиғочдин сепоядек нима ясаб, ҳар икки сепоянинг орасиниким, етти-секкиз қари бўлғай, ўйнинг хомидин аргамчилар қилиб мазбут ва марбут қилилди. Бу асбоб ва олот муҳайё ва мукаммал бўлгунча йигирма-йигирма беш кунга тортти.

Ушбу фурсатта Кобулдин Султон Ҳусайн мирзонинг қиз набираси, Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф, Сайид Юсуф ва Қивом Ўрдушоҳ яна баъзи якка-яримдин беш юзча киши келдилар. Муҳаммад Шариф Мунажжим шумнафас ҳам булар била келди. Бободўст сувчиким, чоғир учун Кобулға бориб эди, Ғазнининг муважжаҳ чоғирларидин уч қатор тевада юклаб, ул ҳам булар била келди.

Мундоқ маҳалдаким, ўтган вақо ва ҳолат паришон сўз ва калимоттин, нечукким мазкур бўлди, черик элининг тараддуди ва таваҳхуми бисёр эди. Муҳаммад Шариф мунажжим шумнафас, агарчи манга айтур ёроси йўқ эди, ҳар кимга йўлуқса муболағалар билан айтур эдиким: «Бу айёмда Миррих ғарб саридур, ҳар ким бу тарафдин урушса мағлуб бўлур». Мундоқ шумнафас неким сурди, бедил элнинг кўнглини кўпрак синдурди. Анинг бу паришон сўзлариға гуш қилмай, қилур ишларимизни тигилмай уруш ишида бажид ва масоф қилмоққа мустаид бўлдук.

Якшанба куни ойнинг йигирма иккисиди Шайх Жамолни йиборилдиким, Миёни дуб таркашбандларидин ва Дехлидин йига олғонча черик йигиб, Мевотийнинг кентларини чопиб, талаб, илигидин келганини тақсир қилмағай. То буларга ул тарафдин ҳадуге бўлғай. Мулло Турк Аликим, Кобулдин келаду эди, фармон бўлдиким, Шайх Жамол била қўшулуб, Мевотни чопмоқта ва бузмоқта тақсир қилмағайлар. Мағфур девонга ҳам бу йўсунлук фармон бўлди. Бориб, Мевотнинг бир неча ёқа бучқоқдаги кентларини чопиб, талаб, асир қилибтурлар. Ул мамардин буларға чандон ҳадук бўлмади.

Душанба куни жумодил-аввал ойининг йигирма учиди сайр қила отландим. Сайр асносида хотиримға еттиким, ҳамиша тавба дағдағаси хотиримда бор эди, бу номашруъ амр иртиқобидин аладдавом кўнглумда ғубор эди, дедимким, эй нафс:

Чанд боши зи маосй мазакаш,
Тавба ҳам бемаза нест би чаш¹.
Неча исён била олудалиғинг,
Неча ҳирмон ара осудалиғинг,
Неча нафсингға бўлурсен тобе,
Неча умрунгни қилурсен зое

¹ «Қачонгача гуноҳ ишлардан завқ оласан; тавба ҳам бемаза эмас, ундан ҳам тотиб кўр».

Нияти ғазв илаким юрубсен,
 Ўлмакингни ўзунга кўрубсен,
 Кимки ўлмак ўзига жазм этар,
 Ушбу ҳолатта билурсенки нетар,
 Дур этар жумла маноҳийдин ўзин,
 Аритур барча гуноҳидин ўзин,
 Хуш қилиб ўзин бу кечмакликтин,
 Тавба қилдим чоғир ичмакликтин.
 Олтуиу нукра суроҳийю аёқ,
 Мажлис олоти тамомин ул чоқ,
 Ҳозир айлаб борини синдурдум,
 Тарк этиб майни, кўнгул тиндурдум.

Бу сиидурулҗои олтун-кумуш суроҳий ва олоти мустаҳикларға ва дарвешларға улашилди. Ул кишиким, тавбада мувофақат қилиб эди, Асас эди. Соқол қирмоқта ва қўймоқта мувофақат қилиб эди, ул кечаси ва тонғласи беклардин ва ичкилардин ва сипоҳилардин ва ғайри сипоҳидин уч юзга яқин киши тавба қилдилар. Ҳозир чоғирларни тўктуруб, Бободўст келтурган чоғирларни буюрдукким, туз солиб, сирка қилғайлар. Чоғирларни тўккан ерда бир войин қоздур улди. Ният қилдимким, бу войинни тош била қўпортиб, бу войиннинг ёнида буқайи хайре қилғайлар.

Муҳаррам ойи тўккуз юз ўттуз бешдаким¹, бориб Гувалёрни сайр қилдим, ёнғонда Дулпурдин Секрий келдим. Бу войин тамом бўлуб эди.

Бурунроқ ният қилиб эдимким, Роно Санго кофирға зафар топсам, тамгани мусулмонларға бағишлай. Тавба асносида Дарвеш Муҳаммад сорбон била Шайхи Зайн тамга бахшишини ёд бердилар. Дедимким, яхши ёд бердингиз, илигимиздаги вилоятларда мусулмонларнинг тамгаси бахшиш бўлди. Муншийларини тилаб, буюрдукким, бу икки азимуш-шаън умурким, воқе бўлди, бунинг ихборига фармонлар битигайлар.

Шайх Зайннинг иншоиси била фармонлар битилиб, жамиъ қаламравға йиборилди. Ул иншо будур.²

«ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР»³

Наҳмаду таввобан юҳиббут-таввобина ва юҳиббул-мутатаҳ-хирина ва нашкуру ваҳҳобан яҳдил-музнибина ва яғфирул-мустағ-фирина ва нусалли ало хайри халқиҳи Муҳаммадин ва олиҳит-тай-ибина ва саҳбихат-тоҳирин.

Мароён арои арбоби албоб ки маҷлиси маҷолин суvari асбоб ва маҳозини лаолии нуқуши сидқ ва сабот аст нақш назири ҷаҳо-хири завоҳири ин маъний хоҳад буд ки, ғабиати инсоний ба муҳ-тазой фитрат моили лаззоти нафсонист ва тарки муштаҳиёт мутав-ваққиф бар тавфиқи яздонӣ ва таъйиди осмонӣ, нафси башар аз майл ба шар дур нест. (Ва мо убарриу нафсий иннан-нафса ла

¹ Милодий ҳисоб билан 1528 йил.

² Бу форсича ёзилган «фармон» таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

³ Л. б.— тушган.

амморатун бис-суъ» ва иҷтиноб аз он ҷуз ба раъфати малика ғафур не, «ва золика фазлуллоҳи юътихи ман яшоъ, валлоху зулфазлил-азим».

Ғараз аз тасвири ин мақола ва тақрири ин мақула он ки ба муқтазои башарият ба ҳасби маросими подшоҳон ва лавозими подшоҳӣ ва бар одати соҳиб ҷаҳон аз шоҳ ва сипоҳӣ дар унфвони айёми шабоб баъзе аз маноҳи ва бархе аз малоҳӣ иртиқоб намуда мешуд ва баъд аз чанд рӯзе рӯзи надомат ва ҳасрат тамом ҳосил омада як-як аз он маноҳии муртақибаро тарк менамуд ва ба тавбаи насух боби рӯчуъ ба дон масдуд мегашт.

Аммо тавбаи шароб ки, аҳамми матолиби он мақсад ва аъзами маорибӣ он мақсуд аст дар ҳиҷоби «ал-умуру марҳунатун биавқоти-ҳо» мухтаҷиб монда, рӯй наменабуд. То он ки дар ин авқоти фархунда соот ки ба ҷаҳди тамом ихроми ҷиҳод баста бо асокири исломи мосир дар муқобалаи куффор ба муқотала нишаста будем, аз мулҳими ғайбӣ ва хотифи лорайбӣ мазмуни маймуни «Алам яъни лиллазина оману ан тахшаа қулубаҳум бизикриллоҳи» шунуда, жиҳати қалъи асбоби маъсият ба ҷидди тамоми том қаръи авбоби инобат намудем. Ва ҳодии тавфиқ ҳасабал-мазмуни «ман қараа бобан валаҷҷа ваҷа» дари иқбол кушд, ва ифтиҳои ин ҷиҳод ба ҷиҳоди акбар ки муҳолифати нафс аст, амр фармуд. Алқисса: «раббано заламно анфусано» бар забони ихлос баён оварда, «тубту илайка ва ана аввалул муслимин» ро бар лавҳи дил мунаққаш гардонидем. Ва доияи тавбаи шаробро ки макнуни ҳазинаи сина буд, ба имзо расонидем. Ва худдоми зафар ихтишом ба муҷиби ҳукми фархунда фарҷом суроҳӣ ва жом ва соир адавот ва олотӣ тилло ва нукра ки ба касрат ва зинат чун кавокиби сипехри рафе музаййини маҷлис баде буд иззати шариятро бар замини хорӣ ва мазаллат зада, монанди аслом ки иншо-оллоҳ таоло анқарийб ба касрашон муваффақ шавем, пора-пора сохтанд ва ҳар пораро назди мискине бечорае андохтанд. Ва ба юмни ин инобати қарибул-иҷобат бисёрӣ аз муқаррабони даргоҳ ва муқтазои «Анносӯ ало дини мулиқим» дар ҳамон маҷлис ба шарафи тавба мушарраф гаштанд ва билқуллия аз сари шурби хамр дар гузаштанд, ва ҳануз фавҷ-фавҷ аз мутиони авомир ва навоҳӣ соатан фа-соатан ба-дин саодат мустаъид мерганданд. Умед ки ба муқтазои «аддоллу алалхайри ка-фоилиҳи» савоби ин аъмол ба рӯзгори бо иқболи наввоби ҳуҷаста фоли подшоҳӣ оид гардад ва ба майманати ин саодат фатҳ нусрат явман фа-явман мутазоид ояд.

Ва баъд аз итмоми ин ният ва такмили ин амният фармони олам муте шараф нафоз ёфт ки дар мамолики маҳруса (харасаҳаллоҳу анил-офат вал-мухофот), мутлақан ҳеч офармида муртақибӣ шурби хамр нашавад ва дар таҳсили он накушад ва хамр насозад ва нафрӯшад ва наҳарад ва надорад ва набарад ва наёрад: «фаҷганибуҳу лааллақум туфлиҳун».

Ва шукран ало ҳозиҳил-футуҳ ва тасаддуқан ли қабули тилкат-тавбатан-насуҳ баҳри бахшойиши подшоҳӣ дар ҷуш омада, амвочи қарам, ки сабаби ободонии олам ва обрӯй бани одам аст, зоҳир сохт, ва тамғи жамаи мамоликро аз мусулмонон ки ҳосили он аз ҳаду ҳаср афзун аст, бовуҷуди истимрори азминаи

салотини собиқ бағирифтани он чун аз завобити шариати сай-йидул-мурсалин берун буд, барандохта фармон содир шуд ки дар ҳеч шахр ва балад ва роҳ ва гузар ва мамар ва бандар тамғо нағиранд ва наситонанд ва тағйир ва тадбил ба қавоиди ин ҳукм роҳ надиханд: «Ва ман баддалаҳу баъда мо самиаҳу фаиннамо исмуҳу алаллазина юбаддилунаҳ».

Сабили мустаъминони зилоли отифати подшоҳӣ аз турк ва тоҷик ва араб ва аҷам ва ҳиндӣ ва форсий ва раият ва сипоҳӣ ва кофааи умам ва оммаи тавоифи банӣ одам он, ки ба-дин орифай муайяда¹ мустазҳир ва умедвор буда ба дуои давлати абад итти-сол иштиғол намоянд ва аз лавозими¹ ин аҳкоми майманат анҷом дар нагузаранд ва инҳироф наварзанд.

Мебояд ки бар ҳасаби фармон амал намуда ба тақдим расонанд ва чун ба тавқиъи вақии ашрафи аъло расад эътимод намоянд.

Кутиба биамрил-олий аълаллоҳул-мутаолий ва халлада нақо-заҳу:.. фи 24 шаҳри ҷумодил-аввал, сана 932»².

Ушбу айёмда ўтган вақоедин нечукким мазкур бўлди, улук-кичикта дағдаға ва тараддуд қўп эди. Ҳеч кимдин мардона сўз ва дадирона раъй эшитилмас эди. Ҳикоят дегучи вузаронинг ва вилоят тегучи умаронинг не сўзлари мардона эди, на тадбирлари, на ўзлари соҳиб ҳимматона эди, на тақирлари.

Бу юрушта Халифа яхшилар борди, забт ва истиҳком бобида жидду ихтимомни тақсир қилмади.

Охир элнинг мундоқ бедиллиқларини сўруб ва бу навъ суст-луқларини кўруб, бир тадбир хотиримга етти. Жамий бекларни ва йигитларни чорлаб дедимким:

«Беклар ва йигитлар!

Ҳар ки омад ба жаҳон аҳли фано хоҳад буд,
Он ки пояндау боқест худо хоҳад буд.³

Ҳар кимки ҳаёт мажлисиға кирибтур, оқибат ажал паймонаси-дин ичгусидур ва ҳар кишиким, тириклик манзилиға келибтур, охир дунё гамхонасидин кечгусидур. Ёмон от била тирилгандин яхши от била ўлган яхшироқ.

Ба номи некӯ гар бимирам равост,

Маро ном бояд ки тан маргност.⁴

Тенгри таоло бу навъ саодатни бизга насиб қилибтур ва мундоқ давлатни бизга қарийб айлабтур. Ўлган шахид, ўлтурган ғози. Барча тенгрининг каломи била онт ичмак керакким, ҳеч ким бу қитолдин юз ёндурур ҳаёл қилмағай, то бадандин жони айрилма-ғунча, бу муҳораба ва муқоталадин айрилмағай».

Бек ва навкар улук-кичик борча рағбат била мусҳафни иликка олиб, ушбу мазмун била аҳд ва шарт қилдилар. Тавр тадбире эди, ёвуқтин, йироқтин дўст, душман кўргали, эшитгали яхши бўлди.

¹ Л. б. – тушган.

² Қ. б. – 933.

³ Мазмуни: Ҳар кимки бу жаҳонға келаркан, охирида йўқликқа кетади, абадий қолувчи ёлғиз ҳудодир.

⁴ Яхши ном билан ўлсам, шу етади, менга яхши ном керак, тана эса ўлим учундир.

Ушбу айёмда туш-тушдин шур ва фитна қойим бўлди. Хусайнхон Нухоний Робирийни келиб олди. Қутбхоннинг кишиси Чандворни олди. Рустамхон деган бир мардак Миёни дуобдаги такалбандларни йиғуштуруб, келиб Қўлни олиб, Кичик Алини банд қилди. Санбални Зоҳид ташлаб чиқти. Қанужни Султон Муҳаммад дўлдир қўюб келди. Гувалёрни гувалёрлик кофирлар келиб, муҳосара қилди. Оламхонниким, Гувалёрға кўмак йиборилиб эди, Гувалёрни бормаи, ўз вилоятига борди. Ҳар кун ҳар тарафтин бир ноҳус хабар келур эди. Черикдин баъзи ҳиндустонийлар қоча киришдилар: Ҳайбатхон Каркандоз қочиб, Санбалға борди. Ҳасанхон Боривол қочиб, кофирға кирди. Буларга парво қилмай, олимизға ўқ мутаважжих бўлдук.

Аробалар ва ғалтаклик сепоялар, бу асбоб ва олотким тайёр бўлди, сешанба куни жумодил-охир ойининг туққузидан наврўз куни кўчтук. Буронғор, жувонғор, гул ясол ясаб, олимизда аробаларни ва ғалтаклик сепояларни юрутуб, буларнинг кейинида Устод Алиқулини жамиъ туфангандозлари билан таъйин қилиди. Ким, яёқ, аробанинг кейинидин¹ айрилмай, ясол билан юругайлар. Ясоллар ерлик ерига келгандин сўнг, жамиъ ясолларға илдам катраб етиб, буронғор, жувонғор, гулдаги беклар ва йигитлар ва сипоҳиларға қўнгуллар бериб, ҳар қайси бўлакнинг қайси ерда турушини, не йўсунлуқ юрушини муқаррар ва муайян қилиб ушбу тартиб ва насақ билан бир қуруқча йўл келиб туштук.

Кофир кишиси ҳам хабардор бўлуб, ўтрудин бўлак-бўлак ясаб келдилар. Ароба ва хандақ билан ўрду тушгандин сўнг, ўрдуни ва ўрду ўтусини мазбут ва мустаҳкам қилиди. Чун буюк уруш ҳаёли йўқ эди, оз-оғлоқ йигит-яланг илгари чиқиб, ғаним кишиси билан илик олишиб, шул куни бостилар. Бир неча кофирни олиб, бошини кесиб келтурдилар. Малик Қосим ҳам бир неча бош кесиб келтурди. Малик Қосим яхши борди. Ушмунча билан черик элининг қўнгли хейли қўпти, қувонди. Элға ўзгача таҳният пайдо бўлди.

Тонгласи кўчуб, урушур ҳаёлимиз бор эдиким, Халифа ва баъзи давлатхоҳлар арзға еткурдиларким, чун муқаррар бўлгон юрт ёвуқтур, ани хандақлаб, мазбут қилиб-ўқ кўчулса давлатқа муносибтур. Хандақ маслаҳати учун Халифа отланиб, хандақ ерларини белдорларға таъйин қилиб, муҳассиллар муқаррар қилиб келди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг ўн учидан аробаларни олимизға торттуруб, буронғор, жувонғор, гул ясол билан бир қуруқча ёвуқ йўл келиб, муқаррар бўлгон юртқа тушулди. Баъзи чодирлар тикилиб, баъзи тикилмоқда эдиким, хабар келтурдиларким, ёғунинг ясоли пайдо бўлди. Филҳол отланиб, фармон бўлдимки, буронғор буронғорға, жувонғор жувонғорга, ерлик-ерига бориб, аробалар билан ясолларни мазбут ва мураттаб қилғайлар.

Чун бу «Фатҳнома»дин ислом черикининг кайфияти ва куффор ҳайлининг камийяти, суфуф ва ясолнинг турушлари ва аҳли ислом ва аҳли куфрнинг урушлари мушаххас ва маълум бўлур, ул жиҳаттин беизёда ва нуқсон ўшул «Фатҳнома»ким, Шайх Зайн иншо қилиб эди, сабт бўлди.

¹ Л. б. – тушган.

ФАРМОНИ ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҶОЗЙ¹

Алҳамду лиллоҳил-лази саддақа ваъдаҳу ва нараса абдаҳу ва ғазза чандаҳу ва ҳазамал-аҳзоба ваҳдаҳу ва лошайъа баъдаҳу ё ман рафаа даоимал-исломи бинасри авлиёҳир-рошидина ва вазаа қавоимал-асноми биқаҳри аъдоиҳил-моридина факутиа добирул-қавмил лазина заламу вал-ҳамду лиллоҳи раббил-оламина ва салла-лоҳу ало хайри ҳалқихи Муҳаммадин Саййидил ғуззоти вал-мучо-ҳидина ва ало олиҳи ва асҳобиҳил-худоти ило явмиддин.

Тавотури нуамои субҳонӣ боиси тақосури шукр ва санои яздониет ва тақосури шукр ва санои яздони муриси тавотури нуамои субҳонӣ. Бар ҳар неъмат шукре мураттаб аст ва ҳар шукреро неъмате аз ақиб: адои лавозими шукр аз қудрати башар мутаҷаввиз аст ва аҳли иқтидор аз истефои маросими он очиз. Алалҳусус шукре ки дар муқобили неъмате лозим ояд, ки на дар дунё давлате аз он азимтар бошад ва на дар уқбо саодате аз он ҳасимтар намоёд. Ва ин маъни ҷуз нустар бар ақвиёи куффор ва истило бар ағниёи фучҷор, ки: «улоика ҳумулкафаратул-фачара», дар баёни амсоли эшон нозил аст, нахоҳад буд ва дар назари басорати арбоби албоб аҳсан аз он саодате нахоҳад намуд.

Алминнату лиллоҳ, ки он саодати узмо ва мавҳибати кубро ки минал-маҳди ило ҳозал-аҳд матлуби асли ва мақсуди ҳақиқии замири хайрандеш ва раъйи савобкеш буд, дар ин айёми хучаста фарҷом аз мамкани авотиғи ҳазрати малики аллом рӯй намуд. Фаттоҳи беминнат ва файёзи беиллат мучаддидан бамифтоҳи фатҳи абвоби файз бар чеҳраи омоли наввоби нусрат маоли мо кушуд. Асомии номии афвочӣ бо ибтиҳоҷи мо дар дафтари ғуззоти киёмӣ сабт гардид, ва ливои ислом бо имдоди лашка-риёни зафар анҷоми мо ба авҷи рифъат ва иртиқо расид.

Қайфияти судури ин саодат ва зуҳури ин давлат он ки чун ашиъаи суюғи сипоҳи исломпаҳоҳи мо мамолики Ҳиндро ба лама-оти анвори фатҳ ва зафар мунаввар сохт. Чунончи дар фатҳнома-ҳои собиқ самти таҳрир ёфта буд, аёдии тавфиқ роёти зафар оёти моро дар мамолики Деҳли ва Огра ва Чунпур ва Харид ва Баҳор ва ғайри золика бар афрост. Аксар тавоифи ақвом аз асҳоби куфр ва арбоби ислом итоат ва инқиёди наввобии фархунда фарҷоми моро ихтиёр намуда тарнқи убудиятро ба қадами сидқ ва ихлос паймуданд.

Аммо Роно Санго кофирки, дар савобики айём дами итоати наввобии хучаста анҷоми мо мезад, акнун ба мазмуни: «або ва истакбара ва кона минал-кофирин» амал намуда шайтонсифат сар-кашида қоида лашкари даврон ва сархайли сипоҳи маҳҷурон гашта, боиси иҷтимои тавоиф гардид, ки баъзе тавқи лаънати зуннор дар гардан доштанд ва бархе хори меҳнати иртидод дар доман ва истилои он кофири лаин «хазалаҳу фи явмид-дин» дар вилояти Ҳинд ба мартабае буд ки неш аз тулуи афтоби далати подшоҳӣ ва¹

¹ Бу форсича «Фармон-нинг қисқартилган таржимаси китобнинг охирига илова қилинди.

қабл аз сутун наййири хилофати шаҳаншоҳи бо он ки роҷаҳо ва роёни бузург ниҳод ки дар ин муқотала итлоати фармонаш намуданд ва ҳокимон ва пешвоёни муттасиф ба иртидод ки дар ин муҳораба дар илонаш буданд, бузургини худро манзур дошта дар ҳеч китоле мутобаат, бал мувоффақати вай нақардаанд, ва дар ҳеч мусофарат тариқи мусоҳабат ва мувоффақи ӯ насупурдаанд. Томони салотини рафии ин хиттаи васеъ, чун султони Дехли ва султони Гуҷарот ва султони Монду ва ғайриҳим аз муқовамати он бадсиёр мувоффақати қуффори дигар очиз будаанд, ба латонфул-ҳиял ба ӯ мудоро ва мувосо менамуданд. Ливои қуфр дар қариб дивист шаҳр аз билоди ислом афрохта буд ва таҳриби масҷид ва маобид намуда, аёл ва атрофи мўминони он булдон ва амсорро асир сохта ва қуввати вай аз қарори воқеъ баҷос расида ки базар ба қондаи мустамирраи ҳиндӣ, як лак вилоятро сад сувор ва қуруро даҳ ҳазор сувор эътибор мекунад, билоди мусахҳараи он сарҳайли кафара ба даҳ қуру расида ки жон як лак сувор бошад. Дар ин айём бисе аз қуффори номӣ ки ҳаргиз дар ҳеч маъракаи яке аз ислом имдодаш намунамудаанд, бисе бар адовати асоқирони исломи бар лашкари шақоват асари вай афзуданд.

Чунончи даҳ ҳокими ба истиқлол, ки ҳар як чун дуд даъвини саркашӣ менамуданд ва дар қутри аз ақтори қонди ҷамъи аз қуффор буданд, монанди ағлол ва салосил, бадон қофири қочир муттасил гаштанд ва он ашарои кафара, ки бар нақизи ашарои мубашшара, ливои шақоват фазои «фабашширҳум би азобин алим» меафрондаанд, тавобеъ ва асоқирони бисеёр ва парғаноти васиул-ақдор доштанд.

Чунончи: Салоҳиддин сӣ ҳазор сувор ва Менди Ров дувоздаҳ сувор¹ вилоят дошт, ва Ровал Удӣ Синг Ногарӣ дувоздаҳ ҳазор сувор, ва Ҳасанхони Мевоти дувоздаҳ ҳазор сувор, Бормал Эдри чаҳор ҳазор ва Нарнат Ҳора чаҳт ҳазор, ва Сатрвӣ Кечи шаш ҳазор ва Дерим Дев чаҳор ҳазор, Бирсинг Дев чаҳор ҳазор ва Маҳмудхон валади Султон.Скандар агарчи вилоят ва парғана надошт, аммо даҳ ҳазор сувор тахминан ба умедвории сардорӣ ҷамъ карда буд ки маҷмуи ҷамъияти он маҳҷури водии саломат ва амният назар ба қондаи мустамирра парғана ва вилояти Ҳинд ду лаку як ҳазор бошад.

Алқисса, он қофири мағрури ботин қўр, зоҳири дилҳон бо қасовати қуффори сиёҳ рузгорро Қазулмотин баъзуҳо фавқ баъз бо якдигар мувофиқ сохта, дар мақоми муҳолафат ва муҳорабаи аҳли ислом ва ҳадми асоси шариасти саййидул-аном алайҳис-салоту вассалом даромад ва муҷоҳидони асоқирони подшоҳ монанди қазон плоҳӣ бар сари он даҷқоли аъвар омада қазияи «Изо қоал-қазбу амиялбасар ро манзури назари ба сирати асҳоби сират гардониданд, ва қаримаи Маҷ ҷоҳада фа иннамо юҷоҳиду линафеиҳ» ро малҳуз дошта ҳукми воҷибул-изъони «ҷоҳидул қуффора вал-мунофиқин» ро ба имзо расониданд.

Рузи шаба сездарини шаҳри ҷумодис-сонӣ 933 ки «борақал-

лоху фи сабтиқум» нишони мубораки он рӯз аст, дар навоҳии мавз-
ии Конво аз музофоти Биёна ҳаволи кӯҳе ки ду куруҳи аъдои дин
буд мазриби хиёми нусратанҷоми лашкари ислом гардид, чун кав-
каба ва дабдабаи мавкиби исломӣ ба гушти аъдои дин ва кофирини
лаин расид, мухолифони миллати Муҳаммадӣ ки монанди «асҳоби
фил» дар паи инҳидоми қабъаи аҳли ислом буданд, филони кӯҳ
пайкари ифрит манзарро эъгизоди худ созтанд ва ҳама муттафиқ
ва якдил гашта лашкари шақоват асари худре фавҷо мепардохтанд:

Ба он филҳо ҳиндувони залил
Шунда ғарра монанди «асҳоби фил»,
Чу шомӣ аҷал ҷумла макруху шум,
Сияҳтар зи шаб, бештар аз нучум,
Ҳама ҳамчу оташ, валекин чу дуд,
Кашида сар аз кин ба чархи қабуд,
Чу мӯр омаданд аз ямину ясор,
Сувору пиёда ҳазорон-ҳазор.

Ва ба азми муқотала ва қорзор мутаваҷҷиҳи ўрдуи нусрат-
шиор шуданд, ғуззоти асокири исломӣ, ки ашқори риёзи шучотанд,
санавбарсифат софҳо кашиданд ва нуғи ҳудӣ санавбарӣ ҳайъати
офтоб шиоъро чун қулуби «муҷоҳидини филлоҳ» ба авҷи иртифоъ
расониданд, сафе чун «Садди Скандарий» оҳангом ва биноҳе мо-
нанди тариқи шарии пайғамбарӣ ба истиқомат ва истиҳком:
матини қуввати матонаташ «каннаҳум бунёнун марсус» ва фалоҳ
ва фирузе ба муқтазои «улоика ало ҳудан мин раббихим ва улоика
ҳумул-муфлиҳун» бо аҳолии он сифати маҳсус.

Қ и т ъ а:

Дар он раҳна не аз тилоу ваҳим,
Чу раъйи шаҳаншоҳу дини қавим.
Аламҳои ў фарши фаршо ҳама,
Алифҳои «Инно фатаҳно» ҳама.

Ва риояти ҳазро манзур дошта ба тариқи ғуззоти Рум чиҳати
паноҳи туфакчиён ва раъдандозон ки дар пеши сипоҳ буданд, сафе
аз ароба тартиб намуда бо як-дигар ба занҷир иттисол дода шуд.

Алқисса ҷуюши ислом ҷунон интизом ва истехкоме падида овард,
ки ақли пир ва чархи асир мударбӣ ва мураттибашро офарин
кард.

Дар ин тартиб ва истехком ва ташйид ва интизом муқаррабул-
ҳазрати султонӣ эътимодуд-давлотул-ҳақонӣ Низомуддин Али
Халифадод саъй ва¹ иҷтиҳод ва ҳама тадбироташ мувофиқи тақдир
ва ҷумла сардорихо ва корғузориҳои ў писандидан раъйи мунир
афтод.

Мақарри иззати подшоҳӣ дар ғул муқаррар ганит ва бар дасти
рости ғул бродари аазии аршади арҷуманди саодаг ёр алмухтассу
биавотифил-маликил-мустаон Чин Темур султон фарзанди аазии

¹ Л. б. — тушган.

аршади манзури анзори ҳазрати илоҳ Сулаймоншоҳ ва ҷаноби ҳидоят маоби вилоят интисоб Хоҷа Камолиддин Дўст Ҳованд ва мўътамаддус-салтанатул-алия мўътаманул-атабагус-сания муқарраби ҳос ва зубдаи асҳоби ихтисос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Мансур барлос ва умдатул-хавас зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Дарвеш Мухаммад сорбон ва умдатул-хавос содиқул ихлос Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо дар маҳалли худ қарор гирифтанд.

Ва бар дасти чапи ғул салтанат маоб, хилофат интисоб, алмухтассу биавотифил-маликил мустаон Султон Алоуддин Оламухон бинни Султон Баҳлул Лудий ва муқаррабил-ҳазратис султоний алмушору илайҳ ва дастури аъзамис-судур байнал-аном малозил-ҷумҳур ва муаййидил ислом Шайх Зайни Ҳофий ва умдатул-хавос комилул-ихлос Камолиддин Муҳиб Али валади муқарраби ҳазрати султонӣ мушорун илайҳ ва умдатул-хавос Низомиддин Турдибек бродари Қўч Аҳмади марҳум ва умдатул-аозим вал-аъён хонн аъзам Орайишхон валади Қўчбеки марҳуми мазкур ва Шерафкан ва дастури аозими вузаро байнал умам Хоҷа Камолиддин Ҳусайн ҷамоаи девониёни изом ҳар як дар мавҳиз муқаррар истоданд.

Ва дар буронғор фарзанди аршади арҷуманди саодат ёри комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор ахтари бурчи салтанат ва комгори, меҳри сипеҳри хилофат ва шаҳриёри ал-мамдух билисонилабд вал-хур муиззис-салтанат вал хилофат Мухаммад Ҳумоюн Баҳодур мутамаккин гашта: бар ямини саодат қарин аль-азиз фарзанди ҷаноби салтанат маоб алмухтассу биавотифил-маликид-дайён Қосим Ҳусайн султон ва умдатул-хавос Назомиддин Аҳмад Юсуф ўғлокчи ва мўътамаддул-мулк комилул-ихлос Ҷалолиддин Ҳиндубек қавчин ва мўътамаддул-мулк содиқул ихлос Ҷалолиддин Хисрав қўқалтош ва мўътамаддул-мулк кивомбек ўрдушоҳ ва умдатул-хавос комилул-ақида вал-ихлос Вали Хозини Қароқўзӣ ва умдатул-хавос Низомиддин Пирқули Сийстонӣ ва умдатул-вузаро банал-умам Хоҷа Камолиддин Паҳловон Бадахшӣ ва мўътамаддул-хавос Низомиддин Абдушшукур ва умдатул-аъён Сулаймон оқо элчи Ироқ ва Ҳусайн оқо элчи Сийстон муқаррар гашта: бар ясори зафар дисори фарзанди комгори мушорун илайҳ олиҷаноби саёдат маоби мургазавӣ интисоб Мирҳама ва умдатул-хавос комилул-ихтисос Шамсиддин Мухаммадӣ қўқалтош ва Низомиддин Хоҷаги Асади хондор таъйин ёфтанд.

Ва дар буронғор аз умарон Ҳинд умдатул-мулк Хонихонон Диловархон ва умдатул-аъён Маликдод Каронӣ ва умдатул-аъён шайхул-машойих Шайх Ғуран — ҳар як дар мақоме, ки фармон шуда буд, истоданд.

Ва дар ҷувонғори асокири ислом шиор олиҷоҳ нақобатпаноҳ рифъатдастгоҳ ифтихори оли тоҳо ва ёсин, қудваи авлоди Саййидул-мурсалин Сайид Маҳди Хоҷа ва бродари ааззи аршади комгор манзури анзори иноёти ҳазрати офаридгор Мухаммад Султон мирзо

ва салтанат маоб хилофат нитисоб алмухтассу биавотифил-маликил-мустаон Одил Султон биини Махди Султон ва мўтамаддул-мулк комилул-ихлос Муъизиддин Абдулазиз мирохур ва мўтамаддул-мулк Шамсиддин Муҳаммад Али ҷанг ҷанг ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Қутлуккадам қаровул ва умдатул-хавос комилул-ихлос Ҷалолиддин Шоҳ Хусайн Ёрақини мўғули ғончи ва Низомиддин Ҷон Муҳаммадбек атка саф кашиданд.

Ва дар ин ҷониб аз умарои Ҳинд натиҷатус салотини Камолхон ва Ҷалолхон авлоди Султон Алоуддини мазкур ва умдатул-аъён Алихони Шайхзодаи Фармулӣ ва умдатул-аъён Низомхони Биёна ғайини шуда буданд.

Ва ҷиҳоти тўлғам мўтамаддул хавос комилул-ихлос Турдиқа ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа бо ҷамъ аз фирқаи мўғул дар ҷониби бурунғор: мўтамаддул-хавос содиқул-ихлос. Мўмин атка ва мўтамаддул хавос Рустам туркман бошлиғ бо ҷамоати аз тобиюнии ҳосса — дар тарафи ҷувонғор номзад шуданд ва умдатул-хавос комилул-ихлос зубдаи асҳоби ихтисос Низомиддин Султон Муҳаммад бахши аъён ва арқони гуззоти исломро дар мавзӯ ва маҳол муқаррари эшон дошта, худ ба истимои аҳкоми мо мустанд буд ва тавочиён ва ясовулоиро ба атроф ва ҷавошиб ирсол мегардонид ва аҳкоми мутаоли моро дар забт ва рабти синоҳ ва синоҳӣ ба салотини изом ва умарои киром ва сопри гуззоти завил-аҳтиром мерасонид ва ҷун арқони лашкар қоним гашта ҳар кас ба ҷон худ нигоҳт, фармони вочибул-изъони дозимул-имтисол шараф иедор ёфт ки ҳеҷ кас беҳукм аз маҳали худ ҳаракат наҷамояд ва берухсат даст ба муҳораба накушоад ва аз рӯзи мазкур иосе гузашта буд, ки фариқайини мутақобилайн мутақориби як дигар гашта, бунъёди мукотала ва қорзор шуд. Қалбайини аскарайн монанди нур ва зулмат дар баробари як дигар негода дар бурунғор ва ҷувонғор ҷунон азим китолое воқеъ шуд ки залзала дар замин ва валвала дар сиеҳри барин афтод. Ҷувонғори қуффори шақоватосор ва ҷаниби бурунғори маъманат дисори асоқирин исломшинос мутаваҷҷиҳ гашта бар сари Хирав қўқалтош ва Малик Қосим бродари Бобо Қашқа ҳамла оварданд. Бродари ааззи аршад Чин Темур султон ҳасбул фармуда ба қўмаки эшон рафта мардона китолое оғоз шиход ва қуффорроаз ҷо бардошта қариб ба акби қалби эшон расонид ва ҷуду ба номини азиз бродар шуд ва нодирул-асрӣ Мустафо Румӣ аз гули фарзаиди ааззи қомғор манзури назари анзори иноёти ҳазрати офаридгор, алмухтассу би авотифил-маликилдайн янҳо ва яъмур Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодур аробахоро неш оварда суффуфи синоҳи қуффорро ба туфак ва зарбзан монанди қудубашон мункасир гардонид ва дар айни муҳораба бродари ааззи аршад Қосим Хусайн султон ва умдатул-хавос Низомиддин Аҳмад Юсуф, Қивомбек фармон ёфта имлоди эшон нигоҳтанд ва ҷун замон замон афвочӣ қуффор мутақиб ва тутавотир ба имлоди мардуми худ меомаданд.

Мо ин мўтамаддул-мулк Ҷалолиддин Ҳиндубекро ва аз акби умдатул-хавос Муҳаммадӣ қўқалтош ва Хочаги Асади Ҷондор ва баъд аз он мўтамаддул-салтанатул алия мўтамадул-атабагус-сания муқарраби ҳос Камолиддин Юнус Али ва умдатул-хавос

коминдул-ихлос. Чалолиддин Шох Мансур барлос ва умдатул-хавос Шихобиддин Абдулло китобдор ва аз паи эшон умдатул-хавос Дўст эшикоқо ва Шамсиддин Мухаммад Халил ахтабегиро ба қўмак фиристодем.

Ва буроғори кафара ба каррот ва маррот ҳамлаҳо бар қониби қувонғори лашкарн ислом оварданд ва худро ба ғуззоти зуннаҷот расонишанд. ва ҳар навбат ғозиёни изом баъзоро базаҳми сиҳомн зафар-фарҷом ба дорулбавори яславнаҳо фа биъсал-қарор фириш-тода, бархеро бар гардошиданд, ва мўътамаддул-хавос Мўмин атка ва Рустам гуркман ба қониби ақби сипоҳи зулматдастҳои қуфғори шақоватпаноҳ таваҷҷуҳ намуданд ва мўътамаддул-хавос содиқул ихлос Хоҷа Маҳмуд Али атка бошлиғи навкарон, муқаррабул-ҳазратус-султоний эътиمودуд-давлатул-ҳоқоний Низомуддин Али Халифаро ба қўмаки мушорун илайх фиристодем ва бродари ааззи аршад Мухаммад Султон мирзо ва салтанатмаоб Одил Султон ва мўътамаддул-мулк Муъизиддин Абдулазиз мироҳўр ва Чалолиддин Қутлукқадам қаровул ва Шамсиддин Мухаммад Али ҷанг-ҷанг ва умдатул-хавос Шох Ҳусайни Ёракии мўғули ғончи даст ба муҳораба қушода пой маҳкам карданд ва дастури аозимул-вузаро байнал-умам Хоҷа Камолиддин Ҳусайнро баҷамоан девонён ба қўмаки эшон фиристодем. Ҳамаи аҳли ҷиҳод дар риояти ҷид ва иҷтиҳод роғиби муқотала омада кариман «Қул ҳал тарабба-суна бини илло ихдал-хуснайн» ро манзур доштанд ва азимати ҷонфишонӣ карда ливон ҷонсипоҷий афроштанд.

Ва ҷун муҳораба ва муқотала дер кашид ва ба татвил анҷомид, фармонн воҷибул-изъон ба ноғиз расид, ки аз тобинони хоссаи подшоҳӣ ҷавонони ҷангӣ ва ҳизабронн бешан якрангӣ дар паси аро-ба монанди шер дар заңҷир буданд, аз рост ва чапи ғул берун оянд ва ҷои туфакчиёро дар миён гузоранд ва аз ҳар ду ҷониб қорзор намоянд. Аз паси ароба монанди тулун талиан субҳи содиқ аз туту-қи уфуқ берун тохтанд ва хуни шафақғуни қуфори номаймунро дар маъракаи майдоне, ки назари сипеҳри гардон буд, рехта бисъё-рий аз сарҳон саркашонро ситора сифат аз фалаки вуҷуд маҳв сохтанд ва нодирул-аср Устод Алиқули ки бо тавобии худ дар неши ғул истода буд, мардонағиҳо карда ва санғҳои азимул-қадр ки ҷун дар паллаи мизонн аъмолаш ниҳанд соҳибаш: «Фааммо ман сақулат мавозинуху фаҳува фи ишатир-розия» ном барорад ва агар бар қўҳи роснх ва ҷабали шомнх андозанд «кал-иҳнил-манфуш» аз по дар орад, ба қониби ҳисори оҳандисори сафи қуфғор андохт ва ба андохтани санг ва зарбзан ва туфак бисёр аз абнияти аҷсоми қуфғорро мушқадим сохт. Туфакандозонн ғули подшоҳӣ ҳасабул-фармон аз ароба ба миёни маърака омада ҳар яки аз эшон бисъёре аз қуфғорро заҳри мамот ҷашонидаанд ва ишода дар маҳалли мухо-тараи азим даромада, номн худро дар миёни шерони беша ва дали-ронн маъракаи ҷавонмардӣ зоҳир гардошиданд.

Ва муқорини ни ҳолат фармоши ҳазрати ҳоқонӣ ба пеш ронда-ни аробаҳои ғул ва нағоз расид ва нағси нағиси подшоҳӣ фатҳ ва давлат аз ямини иқбол ва нусрат аз ясор ба ҷаноби сипоҳи қуфғор мутаҳоррик гардид ва аз агроф ва ҷавониб асокири

зафар манокӣб нн маънро мушоҳада намуда тамоми баҳри
заҳхори лашкари нусратшиор тамавуҷи азим баровард ва шучо-
ати ҳаман наҳонгони он баҳро аз қувват ба феъл даровард ва
зиломи ғубори ғимомкнрдор чун саҳоби музлик дар тамоми
маърака мутароким гашт ва барикӣ ламаоти суҷф дар он аз
ламаони барқ дар гузашт, таҳайюҷи гард рун у хуршидро чун
пушти онна аз нур оӣ кард, зориб ба мазруб, ғолб ба мағлуб
омехта самти нмгнғ аз назар мутаворӣ шуд. Соҳири замона
чунон шабе дар назар овард ки сайёра дар он ғайри тир набуд
ва кавокибн савобиташ чӯз мавокби собитул ақдом наменабуд:

Фурӯ рафту бар рафт рӯзи набард,
Нами хун ба мохию бар моҳ гард,
Зи сӯми сӯтурон дар он наҳи дашт,
Замин шаш шуду осмон гашт ҳашт.

Муҷоҳидони ғози ки дар айни сарандозӣ ва ҷонбозӣ буданд,
аз хотири ғайбӣ навид: «ва ло таҳину ва ло таҳзану ва антум
аълавна» мешунданд ва аз мунҳи лорайбӣ мӯждаи «Насруи
миналлоҳи ва фатҳун қариб ва башширил-мӯминин» истимоъ
менабуданд. Чунон ба шавқ муҳораба мекарданд, ки аз қудсиёни
«Малаи аъло» инди таҳсин ба-дешон мерасид ва малонки муқар-
раб парвонасифат бар гирди сари эшон мегардид. Ва мобайнас-
салотайи попраи қигол чунон иштиол ёфт ки машонли он алам бар
афлок меафрошт ва маймана ва майсаран лашкари ислом майсара
ва майманан қуффори нофарҷомро бо қалбашон дар як маҳал
мӯҷтамеъ гардонид.

Чун осори ғолибияти муҷоҳидони номӣ ва ҷирфони ливои исло-
мий зоҳир шудан гирифт, соате он қуффори лаин ва он ашрори
бедин дар ҳоли худ мутаҳаййир монданд ва охир дилҳо аз ҷон
барканда бар ҷонибн рост ва чапи ғул ҳамла оварданд ва дар ҷо-
нибн чап бештар ҳуҷум карда ҳудро наздик расонданд, аммо
ғуззоти шучоат симот самари савобро манзур дошта ниҳоли тир
дар замини синан ҳар як нишонданд ва ҳамаро чун бахти сиёҳи
эшон баргардонданд. Қарини нн ҳол насонми нусрат ва иқбол бар
чамани давлати навбони ҳуҷаста маолни мо варзид ва мӯждаи
«Инно фагоҳно лака фатҳан мубинан» расонданд, шоҳиди фаҳх,
ки ҷамоли олам орош ба турран «яисуракаллоҳу насран азизан»
музайян гашта саодати иқбол ки дар ситри ихфо буд, ёрӣ намуда
қарини ҳол гардид.

Ҳиндувони ботил ҳоли ҳудро мушқил доништа «кал-иҳил-ман-
фуш» мутафарриқ шуданд ва: кал-фарошил-мабусе муталошӣ
гаштанд, бисёре қушта гашта дар маърака афтоданд ва каспре
аз сари ҳуд дар гузашта сар дар биёбони оворагӣ ниҳоданд ва
тӯъман зоғу заған гардонданд ва аз қушта пуштаҳо афрохта шуд
ва аз сарҳо манораҳо пардохта гардид. Ҳасанхои Мевотӣ ба
зарби туфак дар силки амвот даромада ва ҳамҷунин бештари аз
он саркашонн залолағ нишонро ки сармадонн қавм буданд, гийр
ва туфак расида рӯзи ҳаёг саромад.

Аз ҷумла Ровал Удй Синг Богарй, ки волии вилояти Удайпур¹ буда ва дувоздаҳ ҳазор сувор дошта ва Рой Чандарпон Чухонки чаҳор ҳазор сувор дошта ва Пупат Ров валади Салоҳиддини мазкур ки ҳокими хиттаи Чандрй буда, шаш ҳазор сувор дошта ва Мникчинд Чухон ва Дилпат Ров ки соҳиби чаҳор ҳазор сувор буда ва Гангу ва Кармсинг ва Дангуси ки сӣ ҳазор сувор дошта ва чамъи дигар ки ҳар яке аз эшон бузург гуруҳе ва сардори қотибаи зи шавкат ва шукуҳе буданд, роҳи дӯзах иаймуданд ва аз ин дори ваҳал ба дарки асфал интиқол намуданд, Роҳи дорулҳарб аз захиёни дар роҳ мурда монанди ҷаҳаннам пур шуд ва даркул-асфал аз мунофиқон ҷон ба молики дӯзах суиурда мамлу гардид.

Аз асокири исломӣ ҳар кас ба ҳар ҷониб ки шитофӣ дар ҳар гоми худ гомеро кушта ёфтӣ ва урдуи номӣ аз ақби мунҳазимон ҳар чанд кӯч намудӣ ҳеч қадам аз фарсудаи муҳташам ҳолӣ наёфтӣ.

Ҳамма ҳиндувон кушта зору залил,
Ба санги туфак ҳамчу асҳоби фил,
Зи танҳо басте кӯҳҳо шуд аён,
Ба ҳар кӯҳ аз он чашмаи хун равон,
Зи саҳми сиҳомӣ сафи пуршукуҳ,
Гузoron гурезон ба ҳар дашгу кӯҳ.

Вал-лав ало абдориҳим нуфуран ва кона амруллоҳи қадаран мақдуран. Фа наҳмадуллоҳас-самиул-алим. Ва ман насара илло мин индиллоҳил-азизил-ҳаким.

Таҳриран фи биет панҷуми шаҳри ҷумодил-охир сана 933.

* * *

Бу фатҳдин сунгра «туғро»да «ғозий» битилди. Фатҳномада туғронинг остида бу рубоийни бигидим:

Ислом учун овораи ёзи бўлдум,
Куффору ҳуиуд ҳарбсози бўлдум,
Ҳазм айлаб эдим ўзни шаҳид ўлмоққа
Алминнату лиллаҳки ғозий бўлдум.

Шайх Зайн бу фатҳқа «Фатҳи иодшоҳи ислом»² лафзини тарих топиб, рубоий айтиб йибориб эди,— таворуд³ воқе бўлубтур. Ҳам Шайх Зайн ва ҳам Мир Гисуннинг рубоийларидин топқонлари

¹ Л. б. — Дунгарпур.

² Бу ҷумладаги (فتح بادشاه اسلام) ҳарфларни «абҷад» ҳисоби билан ҳисоблаб чиқилса, 933 ҳижрийй йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

³ Таворуд — икки шоир шеърда бирор байт ёки мисранинг мазмунан ёки шаклан бир хилда чиқиб қолиши.

яхшироқ учун ўшул алфозни-ўқ келтурулди. Яна бир қатла Дибол-пурни фатҳида Шайх Зайн «васати шаҳри рабиул-аввал»¹ни тарих топиб эди. Мир Гису ҳам ушбу лафзни топиб эди.

Ёғийни босиб тушура-тушура тебрадук. Кофирнинг доираси бизнинг ўрдудин икки курух бўлғай эди, ўрдусига етиб, Муҳаммад²и ва Абдулазиз ва Алихон ва баъзиларни кофир кейнига қув-гунчи йиборилди. Бир нима коҳиллик бўлди. Киши умидига қўймай, ўзум-ўқ бормоқ керак эдим. Бир курухча куффор доирасидин ўтуб эдим. Кун кеч бўлгон жихатидин ёниб, намози хуфтанда ўрдуға келилди.

Муҳаммад Шариф мунажжимким, не навъ шумнафаслар суруб эди, филхол муборакбодға келди. Ғалаба сўкуб, ичимни холи қилдим. Агарчи кофирваш ва шумнафас ва ўзига асру мағрур ва бисёр сард киши эди, чун қидамий хизмати бор эди, бир лак инъом қилиб, рухсат бердимким, менинг қаламравимда турмағай.

Тонгласи ўшул юртта турулди. Муҳаммад Али жанг-жангни ва Шайх Гўранни ва Абдулмалик қўрчини қалин фавж била Илёс-хоннинг устига йиборилдиким, Миёни дуобда хуруж қилиб, Қўлни олиб, Кичик Алини банд қилиб эди. Булар етган била уруша олмас, бузулуб ҳар тараф паришон бўлурлар. Мен Огра келгандин бир неча кундин сўнг тутуб келтурдилар, тириклай терисини сўйдурдим. Қўҳбаччаким, ўрдунинг олида эдиким, уруш ушбу Қўҳбаччанинг олида воқе бўлди, куффорнинг бошилдин ушбу Қўҳбаччанинг устида калла манора фармон бўлдиким, қўпорғайлар.

Бу юрттин икки кўчуб, Биёна борилди. Биёнағача, балки Алвор ва Мевоткача аҳли куффор ва аҳли иртидоднинг жийфаси бениҳоят ётиб эди. Мен бориб, Биёнани сайр қилдим. Ўрдуға келиб, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, бу кофирнинг вилоятининг устига юрурни машварат қилилди. Йўлда суйининг ози ва иссиғининг кўпи жихатидин ул юруш мавқуф бўлди.

Мевот вилояте воқе бўлубтур, Деҳлининг ёвуғида, тақрийбан уч-тўрт курурча жамиъи бор. Ҳасанхон Мевотий ота-отасидин бери юз-икки юз йилга яқин Мевотта истиқлол била ҳукумат қила келибтурлар. Деҳли салотиниға нимқора итоате қилурлар экондур. Ҳинд салотини вилоятлари кенглигидин ё фурсатларининг торлигидин, ё Мевот вилояти кенглигидин ё фурсатларининг торлигидин, ё Мевот вилояти қўҳистон жихатидин эврушмай, бу вилоятнинг забтининг пайиға тушмай, ушмунча итоат била аларға-ўқ мусаллам тутубтурлар. Биз ҳам Ҳинд фатҳидин сўнг салотини собиқ дастури била Ҳасанхонға риоятни маръий туттук. Бу ҳақ ношунос, кофирваш, мулҳид бизнинг лутф ва иноятимизни кўзга илмай, тарбият ва риоятимизни шукрин қилмай, барча фитналарга ул муҳрик ва жамъи ёмонликларға ул боис эди,— нечукким, мазкур бўлди.

Чун ул юруш мавқуф бўлди. Мевот тасхирига мутаважжих бўлдук. Ора тўрт кўнуб, Алвор қўрғониниким, Мевотнинг ҳоким-нишини, бу эди, олти куруҳида Монас суйининг ёқасиға тушулди.

¹ Бу жумладаги (وسط ربيع الاول)
бида 930 чиқади (милодий 1524).

харфлар «абжад» ҳисо-

Ҳасанхондин бурун, ота-отаси Тижорада ўлтурурлар экондур. Мен Ҳиндустонга эврушуб, Паҳорхонни босиб, Лоҳур, Диболпурни олғон йили менинг тараддудимдин дур андешлик қилиб, бу қўрғоннинг иморатиға машғул бўлгондур.

Ҳасанхоннинг Кармчанд отлиқ муътабар кишиси ўғли Ограда эканда ҳам келиб эди, ўғлининг қошидин Алвордин келиб, амон тилади. Абдурахим шиговулни анга қўшуб, истимолат фармонлари била йиборилди. Бориб, Ҳасанхоннинг ўғли Ноҳирхонни олиб келди. Яна иноят мақомида бўлуб, бир неча лаклик наргана важҳиға берилди.

Урушта Хисравни яхши иш қилибтур хаёл қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қилиб, Алворни айтилди. Бедавлатлиғидин ноз қилиб олмади. Сўнгра худ маълум бўлдим, ишни Чин Темур Султон қилғон экандур. Жулду Султон отиға бўлуб, Тижора шаҳриниким, Мевотнинг пойтахтидур, иноят қилиб, важҳи истиқоматини эллик лак қиллди.

Турдигақим, Санго урушида ўнг қўл тўлғамасида эди, ўзгаларга боқа яхши эди, важҳини ўн беш лак қилиб, Алвор қўрғонини иноят қиллди. Алвор қўрғонининг хазойинини ичидагилари била Ҳумоюнға иноят бўлди.

Ул юрттин чаҳоршанба куни ражаб ойининг гуррасида кўчуб, Алворнинг икки куруҳасида келдук. Мен бориб, Алвор қўрғонини сайр қилдим. Ул кеча анда-ўқ бўлдум. Тонгласи ўрдуга келдим.

Кофир газитидин бурунроқ, нечукким мазкур бўлди, улуг-кичикка онт берурда, бу ҳам мазкур бўлуб эдиким, бу фатҳдин сўнгра тақлифе йўктур. Ҳар ким агар борур бўлса, рухсат берилгай. Ҳумоюннинг навкарлари аксар Бадахшоний ва ул юзлук эллар эди. Ҳаргиз бир ойчилик, икки ойчилик черик торткон эмас эдилар. Урушдин бурун бетоқатлиқлари бор эди. Андоқ ваъда ҳам воқе бўлдим, Кобул ҳам холи эди. Бу жиҳаттин райлар мунга қарор топтиким, Ҳумоюнға Кобулға рухсат берилгай. Сўзни мунга қўюб, Алвордин панжшанба куни ражаб ойининг тўкқузида кўчуб, тўрт-беш куруҳ келиб Монас суйининг ёқасиға тушулди. Маҳди Хожанинг ҳам хейли ташвиши бор эди, Кобулға рухсат берилди. Биёнанинг шақдорлиғини Дўст эшик оқаға берилди. Бурун чун Атовани Маҳди Хожаға аталиб эди, Қутбхонким, Атовани ташлаб, қочиб чиқди, Маҳди Хожанинг ўрниға ўғли Жаъфар Хожани Атоваға йиборилди. Ҳумоюнға рухсат берур жиҳатдин икки-уч кун бу юртта турулди. Ушбу юрттин Муъмин Али тавочини фатҳнома била Кобулға йиборилди.

Пирўзпурниинг чашмасининг ва Кутиланинг улуг қўлининг таърифини эшитилиб эди, ҳам Ҳумоюнни узата ва ҳам бу ерларни сайр қилди якшанба куни ўрдуни ўшул ерда қўюб, ўрудин отландим. Ул куни Пирўзпурни ва чашмасини сайр қилиб, маъжун ейилди. Чашма суйи келур дарада тамом канир гуллари очилибтур, ҳоли аз сафо, эмас, агарчи таъриф қилгонча эмас. Ушбу даранинг ичида ҳар ердақим, сув кенграк бўлуб эди, буюрдумким, гошларни тарош қилиб, даҳи-дардах қилгайлар.

Ул кеча ушул дарада бўлуб, тонгласиб отланиб бориб, Кутила кўлини сайр қилдим, ҳар ёни тоғнинг доманаси воқе бўлубтур. Монас суйи бу кўлга кирар эмиш, хейли улуғ кўл, бу ёқасидин ул ёқасини яхши кўрунмайдур. Кўлнинг ўртасида бир баланде воқе бўлубтур. Кўлнинг атрофида кичик кемагиналар хейли бор. Атрофидаги кентлик эл шўру ғавгода бу кемаларга кириб ўзларини кутқорурлар эмиш. Биз етганда ҳам бир пора киши кемага кириб, кўлнинг ичига бордилар.

Кўлни сайр қилиб, келиб Ҳумоюннинг ўрдусига тушудди. Анда истироҳат қилиб, таом еб, мирзога ва бекларига хилъатлар кийдуруб, намози хуфтанда Ҳумоюнни видоъ қилиб, отланиб, йўлда бир ерда уйхулаб, андин отланиб, тонг отқонда Қўхрий парғанасидан ўтуб, яна андаке уйхулаб, ўрдуғаким, Тўдада тушуб эди, келилди.

Тўдадин кўчуб, Сункарога тушганда Ҳасанхон Мевотийнинг ўгли Нохирхонким, Абдирахимга топшурулуб эди, қочти. Мундин ора қўнуб, Бусовар била Жўсанинг¹ оралиғидаги тоғнинг тумшугида воқе бўлғон чашмага тушуб, шомийоналар тиктуруб, маъжун иртиқоб қилдук. Черик мундин ўтарда Турдибек Хоксор бу чашмани таъриф қилиб эди, келиб сари асбаки сайр қилиб ўтулуб эди, тавр чашма воқе бўлубтур. Ҳиндустондаким, оқар сув ҳаргиз бўлмас, чашма худ не тилар. Ахёнан чашма ҳамким бор, ердин зах суйидек сизиб чиқар. Ул ернинг чашмаларидек қайнаб чиқмас. Бу чашманинг суйи ярим теғирмон суйига ёвушур. Тоғнинг доманасидин қайнаб чиқаду, атрофи тамом ўланг, хейли хуш келди. Буюрдумким, бу чашманинг устида санги тарошида била мусамман хавз қилғайлар. Чашма ёқасида маъжуннокликда Турдибек ҳар замон мубоҳот била такрор қиладу эдиким: «Чун ҷре хуш кардаам номе мебояд монд»² Абдулло дедиким, «Чашмаи подшоҳиини Турдибек хушкарда» демок керак. Бу сўзи хейли боиси зиҳк ва башошат бўлди.

Дўст эшик оқа Биёнадин бу чашма бошида келиб, мулозамат қилди. Бу ердин яна бориб, Биёнани сайр қилиб, Секрий келиб, буюрулган боғнинг ёнида тушуб, икки кун туруб, боғни эҳтимом қилиб, панжшанба саҳари ражаб ойининг йигирма учида Ограга келдим. Чандвор ва Робирийни нечукким мазкур бўлди, муҳолифлар бу ғавгода мугасарриф бўлуб эдилар. Муҳаммад Али жанг жангни, Турдибек Қўчбекни, Абдулмалик қўрчини ва Ҳусайнхонни дарёхонийлари била Чандвор ва Робирий устига йиборилди. Чандворга ёвуғ етгач, ичидаги Қутбхоннинг кишиси хабар топиб, қочиб чиқар. Чандворни иликлаб Робирийга ўтарлар. Ҳусайнхон Нухонийнинг кишилари кўча бандга оз-оғлоқ уруш хаёли била келурлар. Булар зўрлаб етгач, тўхтай олмаслар, қочарлар. Ҳусайнхон фил миниб, бир неча кишиси била дарёга кирар. Бунда ғарқ бўлур. Бу хабарни эшитиб, Қутбхон ҳам Атовани ташлаб, оз кишиси била қочиб кетти.

Атовани чун аввал Маҳди Хожага аталиб эди, ўгли Жаъфар

¹ Қ. б.— Хушанинг.

² «Бу жойни ёқтирган эканман, ном қўйиш керак».

Хожани Маҳди Хожа ўрнига Аговага йиборилди, Сангойи кофирнинг хуружида, нечукким, мазкур бўлди, аксари Ҳиндустоний ва афғон эврүладилар, тамомий паргана вилоятга мутасарриф бўлдилар.

Султон Муҳаммад дўлдойким, Қанужни ташлаб келиб эди, қўркунчдин ё номусдин Қанужга бормокни қабул қилмай, Қанужнинг ўттуз лакини Сихриндининг ўн беш лаки била муоваза қилди. Қанужни Муҳаммад Султон мирзога иноят қилиб, важҳни ўттуз лак қилилди. Бадоунни Қосим Ҳусайн Султонга бериб, Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, яна турк умаросидин Малик Қосим Бобо қашқани, оға-ини ва мўғуллари била ва Абул-Муҳаммад найзабозни ва Муайядни отаси ва Ҳусайнхонни Дарёхонийлари била ва Султон Муҳаммад дўлдойнинг навкарлари била, яна ҳинд умаросидин Алихон Фармулий ва Маликдод Кароний ва Шайх Муҳаммад Шайх Нигорий ва Тоторхон Хонижаҳонни Муҳаммад Султон мирзога қўшуб, Бибаннинг устигаким, Сангойи кофирнинг ғавғосида келиб Лакнурни қабаб, олиб эди, йиборилди. Бу фавж Ганг дарёсидин ўтар фурсатга Бибан хабар топиб, партолин ташлаб қочибтур. Бу фавж сўнгича Хайрободқа бориб, неча кун туруб, андин ёндилар.

Хизонани улашилиб эрди. Вилоят ва парганотни улашгунча кофир муҳимми орага тушти. Кофир ғазвидин фориғ бўлғоч, вилоят ва парганотни қисмат қилилди. Чун пашкол ёвуғлашиб эди, муқаррар андоқ бўлдим, ҳар ким парганасига бориб, яроғин қилиб, пашкол ўта ҳозир бўлғайлар.

Бу аснода хабар келдиким, Ҳумоюн Дехлига бориб, Дехлидаги хизоналардин бир неча уйни очиб, беҳукм мутасарриф бўлубтур. Мен андин харгиз мундоқ кўз тутмас эдим. Кўнглумга бисёр душвор келди. Дурушт-дурушт насиҳатлар битиб, йибордим.

Панжшанба кўни шаъбон ойининг ўн бешида Хожагий Асадниким, Ироққа элчиликка бориб, Сулаймон туркман била келиб, эди, яна Сулаймонга қўшуб, Шаҳзода Таҳмосбқа муносиб савғотлар била элчиликка йиборилди.

Турдибек Хоксорким дарвешликдин чиқариб, сипоҳи қилиб эдим, неча йил мулозаматта эди, яна дарвешлик дағдағаси ғолиб бўлуб, рухсат тилади. Рухсат бериб, Комронга элчи йўсунлуқ йиборилди. Уч лак хизона ҳам Комронга йиборилди. Ўтган йил борғонларнинг ҳасби ҳолига биргина қитъа айгилиб эди. Мулло Алихонни мухотаб қилиб, ул қитъани Турдибекдин Мулло Алихонга йиборилди. Ул қитъа бۇдур:

Эй аларким, бу Ҳинд кишваридин
Бордиингиз англаб ўзга ранжу алам,
Кобулу хуш ҳавосини соғиниб,
Ҳинддин гарм бордингиз ул дам,
Қўрдингиз, топтингиз экин анда
Ишрату айш бирла нозу ниам.
Биз дағи ўлмадук, бихамдиллоҳ,
Гарчи қўн ранж эдию беҳад ғам.

Ҳаззи¹ нафсию машаққати баданий,
Сиздин ўтти ва ўтти биздин ҳам.

Бу рамазонни «Ҳашт биҳишт» боғида ўтқарилди. Ҳар таровихни ғусл била ўталди. Ўн бир ёшимдин бери икки рамазон ийдини наёнай бир ерда қилгон эмас эдим. Ўтган рамазон ийди Ограда бўлуб эди. Бу қоида халал тонмасун деб, якшанба салх окшоми ийд қила Секрийға борилди. Секрийда солгон «Боғи фатҳ»нинг ғарбишимол тарафидаги тош суфа тайёр бўлуб эди. Ул суфа устида оқ уй тикиб, анда ийд қилилди. Оградин отлангон охшоми Мир Али қўрчини Шох Ҳасанга Таттаға йиборилди. Канжафаға² хейли майли бор эди, тилаб эди. Канжафа³ йиборилди.

Якшанба куни зилқабда бешида соҳиби узр бўлдум, ўн етти кунга торгти.

Одина мазкур ойнинг йигирма тўртида Дулпур сайриға борилди. Кечаси ярим йўлда бир ерда уюхлаб, сабоҳи Султон Искандарнинг бандиға келиб туштум. Бандтин қуйроқ тоғнинг туганишида қизил иморат тошидин якпора тоше тушубтур. Устод Шох Муҳаммад сангтарошни келтуруб, буюрдумким, агар якпора уй тарош қилиб бўлур, худ якпора қилсунлар. Агар паст бўлса, иморат учун ҳамвор қилгон тошда якпора ҳавз қозгайлар.

Дулпурдин Борий сайриға борилди. Тонгласи Борийдин отланиб, Борий била Чанбал орасидаги тоғдин ўтуб, Чанбал дарёсини сайр қилиб ёнилди. Ушбу оралигдаги тоғда обнус йиғочини қўрдуқ. Мевасини тунд дейдурлар. Обнус йиғочининг оқи ҳам бўлур эмиш. Бу тоғда аксар оқ обнус эди. Борийдин бориб, Секрийни сайр қилиб, чаҳоршанба куни ушбу ойнинг йигирма тўққузида Ограға келдүк.

Ушбу кунларда Шайх Боязиддин паришон хабарлар айтадурлар эди. Султон Али туркни йигирма кунлук мийод била Шайх Боязидқа йиборилди.

Одина куни зил-ҳижа ойининг иккисида қирқ бир қатла ўқур вирдни бунёд қилдим. Ушбу айёмда бу байтимни:

Қаду хадду сочу белиниму де —
Қаду хадду сочу белиниму де —

беш юз гўрт вазнда тақте қилдим. Бу жиҳатдин рисола тартиб берилди. Бу кун яна соҳиби узр бўлдум, тўққуз кунга торгти.

Панжшанба куни зил-ҳижа ойининг йигирма тўққузида Қўл ва Санбал сайриға отланилди.

¹ Қ. 6.— Хатари.

² Қ. 6. Катжафа.

ВАҚОЕИ САНАИ АРБАА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Шанба куни муҳаррам ойининг ғуррасида Қўлга туштук. Дарвеш Али Юсуфни Ҳумоюн Санбалда қуёб эди. Қутб Сервонийни ва бир пора рожаларни дарёдин ўтуб урушуб, яхши босибтурлар. Қалин киши ўлтуруб, бир пора бош ва бир фил йиборибтур. Қўлда эканда келтурдилар. Икки кун Қўлни сайр қилиб, Шайх Ғўран истидё қилғон учун, анинг уйига туштук. Зиёфат қилиб, пешкашлар тортти. Андин отланиб, Ўтрули тушулди.

Чаҳоршанба Ғанг дарёсидин ўтуб, Санбал кентларида қўнулди.

Панжшанба куни Санбалға туштук. Икки кун Санбални сайр қилиб, шанба саҳари Санбалдин мурожаат қилилди.

Якшанба куни Скандарада Ров Сервонийнинг уйига туштук. Ошлар тортиб, хизматкорлик қилди. Андин субҳдин бурун отланилди. Йўлда бир баҳона била элдин айрилиб, чисолиб Огранинг бир қуруҳигача ёлғуз келдим. Эл андин сўнг кейиндин келиб қўшулди. Намози пешин Ограга тушулди.

Якшанба куни муҳаррам ойининг ўн олтисида иситтим, титрадим, навбат-навбат бўлди. Йигирма беш-йигирма олти кунга тортти. Доруи кор ичтим. Охир басит ярашти, уйқусизлиғ ва ташналиғдин бисёр ташвиш торттим. Бу мараз айёмида уч-тўрт рубоий айтилди. Ул жумладин бири будур:

Жисмимда иситма кунда маҳкам бўладур,
Қўздин ўчадур уйқу, чу охшом бўладур.
Ҳар иккаласи гамим била сабримдек,
Борғон сайи бу ортадур, ул кам бўладур.

Шанба куни сафар ойининг йигирма секкизида Фаҳр Жаҳон-бегим ва Хадича Султонбегим — Амма бегимлар келдилар. Кема била бориб, Скандарободдин юққороқ мулозамат қилдим.

Якшанба куни Устод Алиқули улуг қозон била тош отти. Агарчи тоши йироқ борди, вале қозон пора-пора бўлди. Бир пораси жамъни бости. Бу жумладин секкиз киши ўлди.

Душанба куни рабиул-аввал ойининг еттисида Секрийни сайр қила отландим. Қўлнинг ичида буюрғон мусамман суфа тайёр

¹ Тўққиз юз ўттиз тўртинчи (1527) йил воқеалари.

бўлуб эди. Кема била бориб, шомённа тиктуруб, маъжун ихтиёр килдук. Секрий сайридин ёниб келиб, душанба охшони рабиул-аввал ойининг ўн тўртида ғазо нияти била Чандерий азиматиға сафар қилиб, уч қурухча йўл келиб, Жалсирға тушудди. Икки кун эл ярок ва истеъдод қилур учун туруб, панжшанба кўни қўчуб, Анворға тушудди. Анвордин кемаға кириб, Чандвордин чиқтук. Андин қўч бар қўч юруб, душанба кўни ойининг йигирма секкизида Канор гузарида тушудди.

Панжшанба кўни рабиул-охир ойининг иккисида мен дарёдин ўттум. Тўрт-беш кун ул юзда-бу юзда черик эли ўтгунча маке бўлди. Бу неча кунда наёнай кемада ўлтуруб, маъжун ейилди. Чанбал дарёсининг қотилиши Канор гузаридин бир-икки қурух юккорроқтур, одина кўни Чамбал дарёсида кемада ўлтуруб, қотилишидин ўтуб, ўрду келилди.

Агарчи Шайх Боязиддин сариҳ мухолафат воқе бўлмайду эди, вале ҳаракот ва афъолидин яқин бўлуб эдиким, мухолафат доняси бор. Бу маслаҳатқа Муҳаммад Али жанг-жангнн черикдин айириб йиборилдиким, Қануждин Муҳаммад Султон мирзо ва ул навоҳидаги салотин ва умаро мисли. Қосим Ҳусайн Султон, Биҳуб¹ Султон, Малик Қосим Қўлий², Абул-Муҳаммад найзабоз, Минучеҳрхон оға-иниси Дарёхонийлари била жамъият қилиб, Сирвордаги мухалиф афғонлар устига юруғайлар. Шайх Боязиддин тилағайлар, агар этикод била келиб қўшулса, била юругайлар. Агар келмаеа, аввал анинг дафъини қилғайлар. Муҳаммад Али бир неча фил тилади, ўнча фил берилди. Муҳаммад Алиға рухсат бергандин сўнг Бобочўхраға ҳам фармон бўлдиким, бориб, буларға қўшулғай. Канордин бир қўч кема била келилди.

Чаҳоршанба кўни рабиул-охир ойининг секкизида Қолнийининг бир қуруҳида тушудди. Бобо Султон Султон Саидхонининг тўққон иниси Султон Халил Султонининг ўғли бу юртта келиб, мулозамат қилди. Ўтган йил оғасидин қочиб келиб, Андароб ҳадидин яна пушаймон бўлуб, ёниб, Қошғарнининг ёвуғиға етганда хон Ҳайдар мирзони ўтрисиға йибориб, ёндурубтур.

Тонгласи Қолнийда Оламхоннинг уйиға тушудди. Ҳиндустон тарийқи била ош ва таом торғиб, пешкаш қилди.

Душанба кўни ойининг ўн учида Қолнийдин қўчудди. Одина кўни Эрижға туштук. Шанба кўни Боязидға тушудди.

Якшанба кўни ойининг ўн тўққизида олти-етти минг кишини Чин Темур Султонға бошлагиб, Чандирий устига ўзумиздин илгарроқ йиборилди. Борғон илғор беклари: Боқи мингбеги, Тўрдибек Қўчбек, Ошиқ баковул, Мулло Опоқ, Мухсин дўлдой, Ҳиндустон бекларидин: Шайх Гўран.

Одина кўни ойининг йигирма тўртида Қачванинн яқиниға тушудди. Қачва элиға истимолат бериб, Қачвани Бадридинининг ўғлиға берилди.

Қачва таврғина ердур. Агрофида кичикрак-кичикрак тоғқиналар

¹ Қ. б.— Темур Биҳиб.

² Қ. б.— Қўкий.

тушубтур. Качванинг шарқ жапубидағи тоғининг орасида банд солибтурлар, улут қўл бўлубтур. Гирдо-гирди беш-олти курух бўлғай. Бу қўл Качванинг уч тарафини ихота қилибтур. Фарби шимол тарафида андак ер қуруқтурким, дарвозаси ўшул тарафдур. Бу қўлнинг ичида кичиккина кемалар бор, уч-тўрт киши сиққунча, ҳар қачон қочарлари бўлса кемаларга кириб, сувнинг пичга қирарлар. Качвага етгунча яна икки ерда ушмундоқ тоғ орасида банд солиб, қўллар қилибтурлар. Качва қўлидан кичикрак.

Качвада бир кун туруб, жалд муҳассиллар ва қалин белдорларни тайин қилидиким, йўлнинг чақир-чуқурини рост қилиб, жашаларни кесгайларким, аробалар ва қозон беташвини ўтгай. Качва била Чандирий ораси жангаллик ер воқе бўлубтур.

Качвадин ора қўнуб, Чандирийнинг уч қуруҳида Бурхоншур суйини ўтуб туштук. Чандирийнинг арки тоғ устида тушубтур. Тош қўрғоғи ва шаҳри тоғ орасида воқе бўлубтур. Хамвор йўликим, ароба юрur, қўрғонининг тубидин ўтар. Бурхоншурдин қўчуб, ароба маслаҳатиға бир қурух Чандирийдин қўйироқдин юрүлди.

Орада қўнуб, сешанба кўни ойнинг йигирма секкизида Баҳжатхоннинг ҳавзининг ёқасида банд устида туштум. Тоғласига отлашиб, булжор-булжор қўрғоннинг гирдо-гирдининг суз ва буронгор ва жувонгорга қисмат қилилди. Устод Алиқули тош отар учун бир боғда ясси ерни ихтиёр қилди. Муҳассиллар ва белдорлар тайин бўлдиким, қозон қурари учун булжор қўнарғайлар. Жамигъ черик элига фармон бўлдиким, тўра ва шоту ва навқари тўраниким, қалъагирлик асбобидур, тайёр қилғайлар.

Чандирий бурун Маидов подшоҳларига тааллуқ эқандур. Султон Носириддин улғанидин сўнг бир ўғли Султон Маҳмудким, холо Маидовдадур. Маидовга ва ул навоҳига мугасарриф бўлур. Яна бир ўғли Муҳаммадшоҳ отлик Чандирийни иликлаб, Султон Искандарга илтижо келтурур. Султон Искандар ҳам қалин чериклар йибориб, аниш хомиси бўлур. Султон Искандардин сўнг Султон Иброҳимнинг замонда Муҳаммадшоҳўар. Аҳмадшоҳ отлик кичиккина ўғли қолур. Султон Иброҳим Аҳмадшоҳни¹ чиқариб, ўз кишисини қўяр. Роню Санго Иброҳимнинг устига черик тортиб, Дўлпур келганда беклари мухолафат қилурлар. Ушуб фурсатта Чандирий Сангонинг илигига тушар. Миндий Ров отлик улугъ муътабар кофирга берур. Бу фурсатта тўрт-беш минг кофир била Миндий Ров Чандирий қўрғоғида эди. Оройиншхоннинг ошюлиғи бор экондур. Оройиншхон била Шайх Гўрашни йибориб, илоят ва шафқат сўзлари айтилди. Чандирийнинг мубодаласига Шамсободини ваъда қилилди. Бир-икки эътиборлик кишиси чиқти. Билмон, эътимод қилмадиму, ё қўрғоғиға ишондиму,— ислоҳ иши сомон топпади.

Чандирий қўрғоғиға зўрламоқ азмати била сешанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг олтисида Баҳжатхоннинг ҳавзидин қўчуб, қўрғоннинг яқинидағи ўрта ҳавзанинг ёқасида тушулди. Ушбу сабоҳ келадурганда Халифа бир-икки хат олиб келди. Мазмунин буқим,

¹ Л. б. Муҳаммадшоҳ.

Пурабга¹ тайин бўлгон черик беҳисоб бориб, урушуб, шикаст топибтурлар. Лакнавни ташлаб, Қанужга келибтурлар. Қўрдумким, бу жиҳаттин Халифа бисёр мутараддид ва пурдадага.

Мен дедимким: «Тараддуд ва дағдаға беважҳ аст, ҳарчи тақдири худост, ғайри он намешавад. Чун ин кор дар пеш аст, азин мақула дам намебояд зад фардо ба қалъа зўр аварем. Баъд аз он ҳарчи рўй диҳад бубинем».²

Булар худ аркни беркитган экандурлар. Тош қўргонда баройи маслаҳат бирин-иккин киши юрур экандур. Бу охшом ҳар тарафдин черик эли тош қўргониға чиқтилар. Оз-оғлоқ кишиси бор эди, чандон уруш ҳам бўлмади. Қочиб аркка чиқтилар.

Чаҳоршанба сабоҳи жумодил-аввал ойининг етгисида черик элига фармон бўлдим, яроғланиб, булжорлик булжорига бориб, уруш ангизи қилгайлар. Мен нақора ва алам била отланғоч, туш-луқ-тушидин зўр келтургайлар. Уруш қизигунча нақора ва аламини мавқуф қилиб, ўзум устод Алиқулининг тош отарини тафарруж кўра бордим. Уч-тўрт тош отти. Чун ери боғдайсиз ва фасили асру мустаҳкам ва тамом тошдин эди, коргар келмади.

Мазкур бўлуб эдиким, Чандирийнинг арки тоғ устида воқе бўлбтур, бир тарафида сув жиҳатидин дутаҳи қилибтурлар. Бу дутаҳининг фасили тоғдин қуйидур, бир зўр келтурур ер бу ердур. Ғулнинг ўнг қўли ва сўл қўли ва хосса тобиға бу ер булжар тегиб эди. Ҳар тарафдин уруш солдилар. Бу ердин кўпрак зўр келтурдилар. Юққоридин куффор ҳар неча тош огтилар, ўт ёндуруб солдилар, бу йиғитлар ёнмадилар. Охир тош қўргоннинг фасили бу дутаҳининг фасилиға етган ердин Шохим юзбеги чиқти, яна иккиуч ердин ҳам йиғитлар тормошиб чиқтилар. Дутаҳидағи кофирлар қоча бердилар, дутаҳи олилди.

Юққоридағи қўргонда мунча ҳам урушмадилар, бот қочтилар. Ғалаба киши тормошиб, юққориғи қўргонға чиқтилар. Андак фурсаттин сўнгра кофирлар тамом яланғоч бўлуб келиб, уруша кириштилар. Ғалаба элни қочуруб, фасилдин учурдилар. Бир неча кишини чопкулаб, зое қилдилар. Фасилнинг устидан бот боргонларининг жиҳати бу экандурким, олдурурларини жазм қилиб, хотунларини³ тамом чопкулаб, ўлтуруб, ўзларига ўлумни қўруб, яланғоч бўлуб, урушқа келмишлар. Охир туш-тушдин зўр қилиб, фасил устидин қочурдилар. Икки юз-уч юз кофир Миндий Ровнинг ҳаволисига кирди. Ушбу ҳаволида аксар ўзлари бир-бирларини ўлтурубтур. Андоқким, бириси бир қилични олиб турубтур, ўзгалари бирар-бирар рағбат била бўюнларини узотиб турубтур. Аксар бу дастур била дузаҳқа борди.

Тенгри инояти била мундоқ номдор қўргон алам ва нақорани

¹ Л. б.— Пуран.

² «Ташвиниланиш, ховликиш важсиздир. Худонинг тақдири нима бўлса, шундан бошқаси бўлмайди. Бу иш олдинда бўлгани учун, бу тўғрида ҳеч нарса демаслик керак. Индинга қалъага зўр уриб қўрамиз. Шундан кейин нима юз берса, қўрармиз».

³ Лондон босмасида «хотунларини» сўзидан кейин (صورتيلارين)

сўзи бор, бу аниқланмади.

келтурмай, бажид уруш солмай-ўқ кирийда фатҳ бўлди. Чандирийнинг ғарби-шимол тарафидаги тоғнинг устида қуффорнинг бошидин калла манора қўйрилди. Бу фатҳнинг тарихига «фатҳи дорул-ҳарб» лафзини тарих топиб эдилар. Мен мундоқ боғладим:

Бул чанде мақоми Чандирий
Пур эи қуффору дорул-ҳарб.
Фатҳ кардам ба ҳарб қалъан ў.
Ғашт тарих «Фатҳи дорул-ҳарб».¹

Чандирий тавре вилоят воқе бўлубтур. Атроф ва навоҳийсида оқар сув хейли бор. Арки тоғнинг устида тушубтур, ичида тошдин улуг ҳавз қозибтурлар. Яна бир улуг ҳавз ушбу дутаҳида эдиким, ушул ердин зўрлаб олилди. Вазе ва шарифнинг иморати тамом тошдин, улугларининг иморатларини тақаллуф била ғарошида тошдин қилибтурлар. Резаной элининг иморати ҳам тошдин, ғоятташ ғарошида эмас. Ўўшини сафол ўрнига тахта санглар била қилибтурлар. Қўрғонининг олида уч улуг ҳавздур. Атроф ва жавонибида бурунги ҳукком бандлар солиб, ҳавзлар қилибтурлар. Ери баланд воқе бўлубтур. Битвий деб бир дарёчаси бор. Чандирийдин уч қурух бўлғай. Ҳиндустонда Битвий суйи ҳўблук ва хуш таъмлиқ била машҳурдур, тавр дарёғина воқе бўлубтур. Ўртасида парча-парча қиёлар тушубтур, иморат қилмоққа муносиб. Оградин Чандирий жанубга боқа тўксон қурух йўлдур. Чандирийда жудайининг иртн-фон йиғирма беш даражадур.

Тоғгласи наижшанба қуни қўрғон гирдидин қўчуб, Маллухонининг ҳавзининг ёқасига тушўлди. Бу ният била келилиб эдиким. Чандирий фатҳидин сўнг Рой Синг ва Биҳилстон ва Сорангпур устигаким, қуффор вилоятгидур, Салоҳиддин кофирга тааллуқ эди, юрулғай. Буларни олиб, Сангонинг устига Четурга юрулғай. Чун мундоқ иарншош хабар келди, бекларни чарлаб, машварат қилиб, бу муфаттин ва ёғийларининг шўр ва фитнасининг дафъига мутаважжих бўлмоқ ансаб ва авло қўрунди.

Чандирийни Аҳмадшоҳ мазкурғаким, Султон Носириддиннинг набираси бўлғай, берилди. Чандирийдин эллик лак ҳолиса қилиб, шакдорлиғини Мулло Оиокга уҳда қилиб, икки-уч минг турк ва ҳиндустоний била Аҳмадшоҳқа қўмак қўюлди.

Бу ишларга сомон бериб, якшанба қуни жумодил-аввал ойининг ўн бирида мурожаат азимати била Маллухоннинг ҳавзидин қўчуб, Бурҳоннур суйининг ёқасига туштук.

Якшанбеҳийга Бондирдин Якка Хожа била Жаъфархожани йиборилдиким, Қолий кемаларини Канор ғузарига келтургайлар.

Якшанба² қуни ойнинг йиғирма тўртнда Канор ғузарига тушуб,

¹ Мазмуни: Чандирий қўшдан буён кофирлар билан тўлган «дорул-ҳарб» эди. Унинг қалъасини урушиб қўлга киритдим, «фатҳи дорул-ҳарб» бунга тарих бўлди. (Бу тарих «абжад» ҳисобида 934 ҳ. й бўлади, милодий билан 1527 йил).

² Қ. б. — шанба.

фармон бўлдим. черик эли ўта киришгайлар. Бу кунларда хабар келдим, илғор боргонлар Қанужни ҳам ташлаб, Робирийга келибтурлар. Шамсобоод қўрғонини Абул-Муҳаммад найзабоз беркитган экандур. Қалин киши келиб, Шамсобоод қўрғонини зўрлаб олибтурлар. Уч-тўрт кун черик дарёдин кечгунча ул юзда-бу юзда макс бўлди. Дарёдин ўтуб, кучбаркуч Қануж сори юруб, қазоқ йигитларини муҳолифлардин хабар олғали илғари айирдук. Қанужга икки-уч куч қола хабар келтурдиларким, бу тил тутта боргонларнинг қорасини кўруб, Қануждин Маъруфнинг ўгли қочиб чиқибтур. Бибан ва Боязид ва Маъруф бизнинг хабаримизни топиб, Гангдин ўтуб, Қануж тўғриси Гангнинг шарқий тарафига гузарбандлик хаёли била ўлтурубтурлар.

Панжшанба кунни жумодил-охир ойининг олтисиди Қануждин ўтуб, Ганг ёқасиди ғарбий тарафиди тушўлди. Бизнинг йигитлар бориб, муҳолифларнинг бир неча кемасини зўрлаб олдилар. Юқоридин-қуйидин улўғ-кичик ўтгуз-кирк кема келтурдилар. Мир Муҳаммад жолабонни йиборилдим, кўпрук солмоққа муносиб ер кўруб, кўпрук асбобини мавжуд қилғай. Ўрду тушгандин бир кўрухча қуйроқ ер хушлаб келди. Жалд муҳассиллар тайин қилилди. Кўпрук солур ерининг ёвугида Устод Алиқули қозон қуруб, тош отмоғ учун ер хушлаб, тош отмоққа иштиғол кўрсатти. Кўпрук боғлар ердин қуйроқ Мустафо Румий зарбзанлиқ аробаларини бир аролга кечуруб, аролдин зарбзан ота киришти. Кўпрукдин юққори мўлжар қўпорилиб эди. Туфакандозлар мўлжар устидин яхши туфаклар оттилар. Бир-икки навбат Малик Қосим мўғул ва баъзи йигитлар кема била кечиб оз-оз киши яхшилар урушгилар.

Бобо Султон ва Дарвеш ўн-ўн беш киши била ушбу далирлик била беҳисоб бир намоз шом кема била ўтуб, уруш йўқ, иима йўқ, яна ёниб келдилар. Бу ўтушларини хейли маломат қилилди. Охир далир бўлуб, оз киши била Малик Қосим ёғийни доирасига уруб отқулаб, сиғиндурди. Муҳолифлар қалин киши бир фил била келиб, зўрладилар. Буларни тебраттилар. Кемага кириб, кемани юрутгунча фил етиб, кемани ғарқ қилди. Малик Қосим ул урушга ўлди. Бу неча кун кўпрук боғлағунча Устод Алиқули яхшилар тош отти. Аввалги кун секкиз тош отти, иккинчи кун ўн олти тош отти. Уч-тўрт кун ушмундоқ тош отти. Бу тошларни «Ҳозий қозони» била отти. Бу қозон ул қозон эдиким. Сангойи кофирининг урушида тош отиб эди. Ул жиҳаттин ғозийга мавсум бўлуб эди. Яна бир улўғроқ қозон қуюб эди, бир-ўқ тош отти, қозон синди. Туфакандозлар ҳам қалин туфак оттилар. Ғалаба кишини ва отни туфак била юмалаттилар. Нуфур қўллардин ҳам коргар била раҳрав киши ва от оттилар¹.

Кўпрук иши ёвуғ етгач, чаҳоршанба кунни жумодил-охир ойининг ўн тўққизиди кўчуб, кўпрук устига келдук. Афғонлар кўпрук боғламоқни истибъод қилиб, тамасхур қилурлар экандур. Панж-

¹ 7. б. да: (نفر قوللاردین هم کارا کر بیله زور دوا کشی و آت اتیلار)
 8. б. да: (نفر قوللاردین هم کارا کر بیله زور دوا کشی و آت اسلار)

(Бу жумланинг мазмунини очилмагани учун ҳар икки нусханинг шакли берилди).

шанба куни кўпрук тайёр бўлди. Оз-оғлоқ яёқ ва Лоҳурий ўтуб, озрокча уруш бўлди.

Одина куни гулдин хосса тобин ва ўнг қўл ва сўл қўл йигитлари ва гуфакандозлар яёқ ўтдилар. Афғонлар тамом яроғланиб отланиб филлари била келиб, зўр келтурдилар. Бир даст сўл қўл кишисини тебратдилар. Гул кишиси ва ўнг қўл кишиси тўхтаб уруб, ғанимларни ёндурдилар. Икки кишиси қалинидин тезроқ айрилиб чопдилар. Бирисини ўшонда ўқ тушуруб олиб қолдилар. Яна бирининг отини ва ўзини қалин урдилар. Оти туйлаб ёниб, ўз элининг орасида йиқилди. Ўшул куни етти-секкиз бош келтурдилар. Қалин кишисига ўқ яраси ва туфак яраси бўлди. Кеч намози дигарғача уруш эди.

Кеча тамом ўтганларни ёндурулди. Агар ушбу шанба охшоми киши ўтқарилса эди, эҳтимоли бор эдиким, аксари иликка тушгай эди, вале хогирға бу еттиким, ўтган йил сешанба куни наврўз куни Секрийдин Санго уруши азимати била кўчуб, шанба куни ёғийни бостук. Бу йил чаҳоршанба куни наврўз куни бу ёғийларнинг уруши азимати била кўчтук. Якшанба куни ғанимға зафар топсоқ ғаройиб воқеотединдур. Бу жиҳатдин киши ўтқарилмади.

Шанба куни урушға келмадилар, йироқдин ясоб турдилар. Ушбу кун аробаларни ўтқарилди. Ушбу саҳар фармон бўлдиким, эл ўтгай. Нақора вақтида қаровулдин хабар келдиким, ғаним кишиси қочиб кетибтур.

Чин Темур Султонға ҳукм бўлдиким, черикни бошлаб¹, ғанимни қавлағай. Муҳаммад Али жанг-жанг, Ҳисомиддин Али халифа, Муҳиб Али халифа, Қўки Бобо қашқа, Дўст Муҳаммад Бобо қашқа, Боқи Тошқандий, Вали Қизил бошлиқларни қовғунчи тайин қилилдиким, Султон била бўлуб, Султоннинг сўзидин чиқмағайлар. Суннат вақти мен ҳам ўтгум. Тевани ҳукм бўлди, қуйироқ кўрулган гузар била ўтгай.

Ул кун якшанба куни Бангармовнинг бир қуруҳида Қорасув ёқасига тушулди. Қовғунчиға тайин бўлгонлар яхши юрумайдурлар, Бангармовда тушган экандурлар. Ушбу намози пешин Бангармовдин тебратурлар. Тонгласи Бангармовнинг олидағи қўлнинг ёқасига тушулди.

Ушбу кун Тўхта Буға султон, кичик хон додамнинг ўғли, келиб манга мулозамат қилди.

Шанба куни жумодил-охир ойининг йигирма тўққузида Лакнарни сайр қилиб келиб, Қўй суйидин ўтуб тушулди. Ушбу кун Қўй суйида ғўсл қилдим. Билмон, қўлоғимға сув кирдим, ё ҳаво таъсиридин бўлдим, ўнг қўлоғим тутти, вале бир неча кун хейли оғриғи йўқ эди.

Удға бир-икки кўч қола Чин Темур Султондин киши келдиким, ғаним Сару дарёсининг ул юзида ўлтурубтур, қўмак йиборсунлар. Қазоқ бошлиқ мингқа чоғлиқ йигитни гул кишисидин қўмак айирдук.

¹ .7. б.— ташлаб.

Шапба кунн ражаб ойининг еттисиди Удтин икки-уч курух юккороқ Гагар била Сарунинг қотилишида тушулди.

Ушбу кунгача Уд тўғрисида Сарунинг нари юзиди Шайх Боязид ор экандур. Хат йибориб, Султон била сўзлашадур экандур. Анинг диялини Султон маълум қилиб, намози пешин Қарочаға киши ибориб, дарё кечмак бўлурлар. Қароча Султонға қўшулғоч бетаққуф сувдин ўтарлар. Элликча отлиғи уч-тўрт фил била бор кандур, туруш беролмай, қочарлар. Бир неча киши тушуруб, юш кесиб йибордилар. Бехуб Султон ва Турдибек ва Бобочўхра, ҳўчбек, Боқи ниғовол Султондин сўнгра кечарлар. Булардин бузирок бурно кечганлар. Шайх Боязидни намози шомгача қовларлар. Шайх Боязид ўзини жангалға солиб қутулур, Чин Темур султон кеча Қора сув ёқасига тушуб, ярим кеча отланиб, ёғий сийинича сурарлар. Қирк курухча йўл бориб, кўч ва сабиҳиси¹ йўлгон ерга етарлар. Алар қочқон экандурлар. Бу ердин чопқунчи сар тарафга айрилур. Боқи ниғовул бир неча йиғит била ёғийнинг сийинича суруб, кўч ва сабиҳисига етиб, афғонларнинг ясирини естурдилар.

Бир неча кун Уднинг ва бу навоҳининг забт ва рабти учун бу ортта таваққуф бўлди. Удтин етти-саккиз курух юкқори Сару даёсинини ёқасини овлоқ ер, деб таъриф қилдилар. Мир Муҳаммад жолабонини йиборилди. Гагар суйининг ва Сару суйининг гузарини кўруб келди. Нанжшапба кунн ойининг ўн иккисиди овламоқ хаёли била отландим.

¹ А. 6. басхи.

ВАҚОЕИ САНАИ ХАМСА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Одина куни муҳаррам ойининг учиди Аскарийниким, Чандирий орушидин бурунроқ Мултон маслаҳатиға тилаб эдим, келиб, хил-латхонада мулозамат қилди. Тонгласи Хондамир муаррих ва Мавюно Шихоб муаммойи ва Мир Иброҳим қонуний Юнус Алининг ҷаробатиким, муддати мадид эдиким, мулозамат доияси била Ҳидийдин чиқиб эдилар, келиб мулозамат қилдилар.

Якшанба намози дигари ойнинг бешида Гувалёр сайри доияси билаким, китобларда Голюр² битирлар, Жўндин кечиб, Огра қалъа-тиға кириф Фахрижаҳонбегим била Ҳадича султонбегим билаким, ўшул икки-уч кунда Кобулға азимат қилмокчи эдилар, ҳайрбод қилиб, отландим. Муҳаммад Замон мирзо рухсат тилаб, Ограда қолди. Ўшул кеча уч-тўрт курух йўл юруб, улуғ бир қўл ёқасида гушуб, ўй қувладук. Намозни эртарак ўтаб, отландук. Гамбир зўйининг ёқасида тушланиб, намози пешин андин отланиб йўлда Мулло Рафе ясагон сафуфни кайфият учун толқон била чолиб йтук. Бисёр бадхўр ва бемаза келди.

Кеч намози дигар Дўлпурнинг бир куруҳида ғарб сори боғ ва иморагикаким, буюрулуб эди, келиб туштум. Бу боғ ва иморат буюргон бир тоғнинг тумшуғининг туганиши воқе бўлбтур. Бу тоғ гуганиши тумшук якпора қизил иморат тошидиндур. Муни буюруб, эдимким, бу тоғни қозиб, ерга ер текургайлар. Агар якпора тошдин онча баланд қолсаким, якпора тошдин иморат тарошласа бўлғай, худ иморат тарош қилгайлар. Агар онча баланд қолмаса, буякпора тошдин ҳамвор бўлгон саҳида ҳавз қозилғай. Онча баланд тоғ қолмайдурким, якпора тошдин иморат бўлғай. Устод Шоҳ Муҳаммад сангтарошқа буюрулдиким, бир қалладор мусамман ҳавз бу якпора саҳн бўлгон тошнинг устида тарҳ қилди. Ҳукм бўлди: сангтарошлар бажид машғул бўлгайлар.

Бу якпора тошдин ҳавз буюргон ернинг шимоли қалин дарахтлардур: анба ва жомин ва ҳар навъ дарахттин. Бу дарахтларнинг орасида бир даҳи дардах чоҳе буюруб эдим, ул чоҳ итмомиға ета ёвушубтур. Бу чоҳнинг суйи ул ҳавзға борур. Бу ҳавзнинг гарбишимолида Султон Искандар банде солибтур. Банднинг устида

¹ «Тўққиз юз ўғтиз бешинчи (1528) йил воқеалари».

² Қ. б. — Қолпур.

иморатлар қилибтур. Бандтин юққори пашкол сувлари йиғилиб, улук қўл бўлур, бу қўлнинг шарқ атрофи боғдур. Қўлнинг шарқ тарафида ҳам буюрдумким, якпора тошдин суфанамолар тарош қилгайлар. Ғарб тарафида масжид буюрулди. Сешанба ва чоршанба бу маслаҳатлар учун Душнурда турулди.

Панжшанба кунини отланиб, Чанбал дарёсидин ўтуб, намози пешинни дарё ёқасида қилиб, икки намоз орасида Чанбал ёқасидин тебраб, намози шом била намози хуфтан орасида Каворий суйидин ўтуб туштук. Ёғни жиҳатидин сув улук бўлуб, огни уздурур эди, кема била ўттуқ.

Тонгласи одина куниким, ошур эди, андин отланиб, йўлда бир кентга тушланиб, намози хуфтан Гувалёрдин бир гуруҳ шимол сари бир чорбоғдаким, мен ўтган йил буюруб эдим, келиб туштум.

Тонгласи намози нешиндин сўнг отланиб, Гувалёрнинг шимолий пушталарини ва намозгоҳини сайр қилиб келиб, Гувалёрнинг Ҳотипул отлик дарвозасидинким, Рожа Мон Сингнинг иморати бу дарвозага найвасттур, кириб, Рожа Бикраможитнинг иморатларигаким, Раҳимдод анда ўлтуруб, эди, кеч намози дигар келиб туштум.

Ушбу кеча қўлоғимнинг ташвишн жиҳатидин ва моҳтоб ҳам боис эди, афюн ихтиёр қилдим. Тонгласи афюн хумори бисёр ташвиш берди Хейли қай қилдим¹. Бовужуди хумор Мон Сингнинг ва Бикраможитнинг иморатларини гамом юруб, сайр қилдим, ғариб иморатлардур. Агарчи бўлук-бўлук ва бесиёқдур, бу иморатлар тамом санги тарошидадиндур. Борча рожалар иморатларидин Мон Сингнинг иморатлари яхшироқ ва олийроқтур. Мон Синг иморатининг томининг бир зильни шарқ соридур. Бу зильни ўзга зильларга боқа қўпрак такаллуф қилибтур. Баландлиги тахминан қирқ-эллик қари бўлғай, гамом санги тарошидадин, юзини гач била оқорғибтурлар. Баъзи ерда тўрт табақа имораттур. Икки қуйиғи табақаси хейли қоронғудур, андак ёруғлуғи муддате ўлтурғондин сўнгра зоҳир бўладур. Буларни шамъ била юруб сайр қилдук. Бу иморатнинг ҳар зильида беш гунбазтур. Бу гунбазларни ораларида кичик Ҳиндустон дастури била чорсу-чорсу гунбазчалардур. Бу беш улук гунбазларнинг устига зарандуд қилғон мис тангаларини қадабтурлар. Бу томларнинг ташқарисини яшил қоши била қошикорлик қилибтурлар. Яшил қоши била гирдо-гирдини тамом кела дарахтларини кўрсатибтурлар. Шарқ сойиғи зильининг буржида Ҳотийпулдур. Филни «хотий» дерлар, дарвозани «пул». Бу дарвозанинг чиқишида бир филнинг суратини мужассам қилибтурлар, устида икки филбон ҳам қилибтурлар: биайниҳи фил, хейли мушобиҳ қилибтурлар. Бу жиҳаттин «Ҳотийпул» дерлар. Тўрт табақа иморатким бор, боридин қуйиғи табақасининг бу мужассам фил сори равзани бор, андин фил ёвуқ кўрунадур. Юққориғи мартабаси худ мазкур бўлғон гунбазлардур. Иккинчи табақасида ўлтурур уйлари-дур. Бу уйлар ҳам чуқур ерларда воқе бўлубтур. Агарчи Ҳиндустоний такаллуфлар қилибтурлар, вале беҳавороқ ерлардур.

¹ Л. б. - қилдим ўрнида қардам.

Монг Синг ўғли Бикраможитнинг иморатлари қўғоннинг ши-моли сори ўртача¹ воқе бўлубтур. Ўғлининг иморатлари отасининг иморатича эмас. Бир улук гунбаз қилибтур, хейли қоронғу, муддате тургондин сўнгра равшанлиқ зоҳир бўладур. Бу улук гунбазнинг остидаги бир кичикрак имораттур, анга худ ҳеч тарафдин ёруғлук кирмас.

Ушбу улук гунбазнинг устида Раҳимдод бир кичикрак толор-ғига қилибтур. Раҳимдод ушбу Бикраможитнинг иморатларида ўлтурубтур. Ушбу Бикраможитнинг иморатларидин бир йўле қилибтурларким, отасининг иморатлариға борур. Топоридин асло маълум эмас, ичкаридин ҳам ҳеч ер қўрунмас, баъзи ердин ёруғлик қиар, тавр йўледур.

Бу иморатларни сайр қилиб, отланиб Раҳимдод солгон мадра сани кезиб, қўғоннинг жанубий тарафида бир улук хавзнинг ёқасида Раҳимдод солгон богчани тафарруж қилиб, кеч ўрду тушган чорбоғқа келдук.

Бу богчада хейли гуллар тикибтур. Хушранг қизил қанир хейли бор. Бу ерларнинг қанири гули шафтоли бўлур. Гувалёрнинг қанири қип-қизил хушранг қанирлардур. Бир йора қизил қанири Гувалёрдин Огра боғлариға келтуруб эктурдум.

Бу бог жанубида бир улук қўлдур. Пашкол сувлари бу қўлда йиғилур. Бу қўлнинг ғарбида бир баланд бутхонадур. Султон Шамсиддин Илтамиш² бу бутхонанинг ёнида бир масжиди жоме солибтур. Бу бутхона хейли баланд бутхонадур. Қўғонда мундин баландроқ иморат йўқтур ва Дўлиурнинг тоғидин Гувалёр қўғони ва бутхона мушаххас қўрунур. Дерларким, бу бутхонанинг тошларини тамом ушбу улук қўлдин қозиб олибтурлар. Бу богчада бир йиғоч толор қилибтур, пастроқ, беандомроқ. Богчанинг эшигида Ҳиндустоний вазълиқ бемаза айвонлар қилибтур.

Тонгласи намози пешин Гувалёрнинг қўрмаган ерларининг сайри доияси била отланиб, Мон Сингнинг қўғонидин тошқориги Бодалгар отлиқ иморатини кўруб, Хотнийпул дарвозасидин кириб, Удво деган ерга бордук. Бу Удво деган ер қўғоннинг ғарбий тарафида бир қўл воқе бўлубтур. Агарчи бу қўл бир фасилдинким, тоғ устида қилибтурлар, тошқоридур, вале бу қўлнинг даҳанасида яна икки мартаба баланд фасиллар қилибтурлар. Бу фасилларнинг баландлиги ўттуз-қирқ қари ёвушур. Ичкариги фасил узунроқтур ва баландроқтур. Бу фасил қўлнинг бу юзидаги ва ул юзидаги қўғон фасилига пайваст бўлубтур. Бу фасилнинг ўртасида бу фасилдин пастроқ яна бир фасил нгрибтурлар. Бу фасил сар-тосар эмас, обрўд маслаҳатиға бу фасилни игиргандурлар. Бу фасилнинг ичида сув олмоқ учун войине қилибтурлар. Ўн-ўнбеш зийиғ била сувға етар. Бу улук фасилнинг войинлиқ фасилиға чиқар эшигининг

¹ Қ. б. — ўтарда.

² Таржималарда — Илтимш.

устиди Султон Шамсиддин Илтамишнинг отини тошда казиб, битибтурлар, тарихи: «санаи салосина ва ситта миадур¹».

Бу тошқориғи фасилнинг тубида қўрғондин тошқори улук қўл тушубтур, қолибоким, кам бўлур қўл эмас. обрўдға бу қўл суйи борур. Бу Удвонинг² ичида яна икки улук қўлдур. Қўрғон эли бу қўлларнинг суйини ўзга сувларға таржих қилурлар. Бу удвонинг уч тарафи якпора тоғ воқе бўлубтур. Тошининг раиғи Биёна тошларидек қизил эмастур, бир нима берангроктур.

Бу Удвонинг³ атрофидағи якпора қиёларни қозиб, улук-кичик мужассам бутлар тарош қилибтурлар. Жануб тарафи бир улук буттур, баландлиғи тахминан йигирма қари бўлғай. Бу бутларни тамом ялангоч, бесатри аврат қўрсатибтурлар.

Удвонинг ичидағи икки улук қўлнинг атрофида йигирма-йигирма беш чоҳ қозибтурлар. Бу чоҳлардин сув тортиб, сабзикорликлар қилиб ва гуллар ва дарахтлар экибтурлар. Удво ёмон ер эмас, тавр ередур. Айби атрофидағи бутлардур. Бутларни ҳам буюрдумким бузғайлар. Удводин яна қўрғонға чиқиб, Султоний пулнинг ўзиниким, кофирлар замонидин бери бу дарвоза масдуд экондур, тафарруж қилиб, намози шом Раҳимдод солгон боғчага келиб туштум, ул охшом ўшул боғчада ўқ бўлдум.

Сешанба куни ойнинг ўн тўртида Роно Сангонинг Бикраможит отлиқ иккинчи ўғлидинким, онаси Падмовати била Рантапур⁴ қалъасида эдилар, кишилари келди. Гувалёр сайриға отлангондин бурун ҳам Бикраможитнинг улук эътиборлиқ Асук отлиқ хиндустонидин кишилар келиб, қуллук ва хизматгорлик изҳорини қилиб. ўзига етмиш лаклик ваҳжи истиқомат истидёо қилиб эди. Андоқ муқаррар қилиб эдиким, Рантапурни топшурғай. Муддаосидек, парганалар иноят қилиб, кишиларига рухсат бердук. Гувалёр сайриға бориладур эди, ул кишиларига Гувалёрда мийод қилдук Мийоддин бир неча кун кейинроқ қолдилар. Бу Асук хинду Бикраможитнинг онаси Падмоватиға яқин урук бўлур эмиш. Бу кайфият-ни оналик-ўғуллукқа ҳам изҳор қилибтур. Улар ҳам бу Асук билэ муттафиқ бўлуб, давлатхоҳлик ва хизматгорлик қабул қилибтурлар.

Тож, кулоҳ ва зар камарким, Санго Султон Маҳмудни босиб, Султон Маҳмуд кофирнинг қайдиға тушганда бу таърифий тож ва кулоҳ ва зар камарни олиб, Султон Маҳмудни қўюб эди ўшул гож ва кулоҳ ва зар камар Бикраможитта экандур, оғаси Ратансинким, холо отаси ўрниға роно бўлуб, Читурға қобиздур, тож, кулоҳ била зар камарни инисидин тилабтур. Бу бермайдур. Бу келган кишилардин тож, кулоҳ ва зар камарни манга сўзла-

¹ Олти юз ўттуз (хижрий) йил демак бўлиб, милодий йил ҳисобича 1232/33 йилга тўғри келади.

² Таржималарда -- Урво.

⁴ Бу сўз ҳар иккала нусхада турлича, яъни Лондон босмаси текстида «Ранта-бур», қўрсаткичида «Ранганбаҳур», Қозон босмасида эса «Рантапур» шаклида ёзилган.

нибтур. Рантабурнинг мубодаласига Биёгани тилабтур. Биёга сўзидин аларни ўтқариб. Шамсободини Рантабур мубодаласига ваъда қилдук. Ўшул куни ўк бу келган кишиларига хилъатлар кийдуруб, тўққуз кунда Биёгага келмоқ мийоди била руҳсат берилди.

Бу боғчадин отланиб. Гувалёрнинг бутхоналарини сайр қилдук. Баъзи бутхоналар ду ошёна, се ошёна, ошёнлари пастрок, қадимий вазълиқ, нзорасида тамом мужассам сураатлар тошдин қозибтурлар. Баъзи бутхона мадраса вазълиқ пешгоҳида улук ва баланд гунбаз, мадраса ҳужраларидек ҳужралариким бор, ҳар ҳужранинг устида танг-танг гунбазлар тарошида тошдин қилибтурлар. Қўйиғи ҳужраларида мужассам тошдин бутлар тарош қилибтурлар. Бу иморатларни тафарруж қилиб, Гувалёрнинг ғарбий дарвозасидин чиқиб, Гувалёр қўрғонининг жануб тарафидин эврулуб, сайр қилиб. Раҳимдод солғон чаҳорбоғқаким, Ҳотийнулнинг олидадур, келиб туштум. Раҳимдод тўй ишини бу чорбоғда тайёр қилиб эди, яхши ошлар тортиб, қалин нешқашлар қилди, жинс ва нақддин тўрт лак нешқаш эди. Бу чорбоғдин отланиб, кеч ўз чорбоғимга келдим.

Чаҳоршанба куни ойнинг ўн бешида Гувалёрнинг шарқи-жануби сори обшорниким. Гувалёрдин олти курух йўлдур, сайр қила бордим, мундин кечрак отланилгон экондур. Обшорқаким, кеч намози пешин етиштук. Бир арғамчи баланд қиёдин бир тегирмон сўйи шорилдоб тушадур. Бу сув тушар ердин қўйроқ улук йўл бўлубтур. Бу обшордин юққори бу сув якиора қиёнинг устидин оқиб келадур. Бу сувнинг туби якиора тошдур. Ҳар ерда-ҳар ерда тушуб қўл бўлубтур. Бу сувнинг ёқаларида якпора парча-парча тошлар тушубтур, ўлтурғудек, вале бу сув доимий эмас эмиш. Обшорнинг устида ўлтуруб, маъжун едук. Сув юққори бориб, сувнинг бидоятигача сайр қилиб, ёниб, бир баланде устига чиқиб, муддате ўлтурдук. Созандалар, соз чолдилар ва гуяндалар нима айгтилар. Обнус йиғочниким, ҳинд эли тинду дерлар, қўрмаганларга қўрсатилади.

Андин ёниб, тоғдин тушуб, намози шом била намози хуфтаннинг орасида андин отландук. Икки посга ёвуқ бир ерда келиб уйқуладук. Куннинг бир паҳри бўла чорбоғқа келиб тушулди.

Одина куни ойнинг ўн еттисида Сўхжана деган Салоҳиддиннинг зодбуд кентини ва кентидин юққори тоғ орасидаги ва қўл ичидаги лиму ва садофал¹ боғини сайр қилиб, бир паҳрда келиб, чорбоғқа туштум.

Якшанба куни — ойнинг ўн тўққузиде тонгдин бурунроқ чорбоғдин отланиб, Кавори сўйидин ўтуб, тушландук. Намози пешин андин отланиб, офтоб ўлтурур маҳал Чанбал сўйидин ўтуб, намози шом намози хуфтан орасида Дўлнур қўрғонига кириб, чарог била Абулфатх солғон ҳаммомни сайр қилиб, андин отланиб, янги чорбоғ солғон ерга банд бошига келиб тушулди.

Тонғласига буюрулгон ерларни юруб сайр қилдим. Якпора тошда буюрулгон қалладор ҳавзининг юзини бир мартаба тамом қўтармайдулар эди, буюрулдиким, сангтарошлар қўпрак келиб, бир

¹ Қ. б. — Сабоқал.

мартаба, ҳавзнинг тубини дуруст олсунларким, сув қуюб, атрофини тарозу қилса бўлғай. Кеч намози дигар ҳавзнинг бир мартаба юзини тамом олдилар. Буюрдумким, сув тўлдурдилар. Атрофини сув била тарозу қилиб, ҳамвор қилмоққа машғул бўлдилар. Бу навбат яна бир обхона буюрдумким, ерини якнора тошдин тарош қилғайлар, ичидаги кичик ҳавзни ҳам якнора тошдин қозғойлар. Душанба куни маъжун суҳбати бўлди. Сешанба куни ҳам анда-ўқ эдим.

Чаҳоршанба кечаси оғиз очиб, нима сб, Секрийга бормоқ азияти била отланилди. Икки паҳрга ёвуқ бир ерда тушуб, уйқуладук. Қулоғимга, билмон, совуқнинг таъсири бўлди ўхшар, бу охшом асру кўп оғриди, уйқулай олмадим. Тонг бошида бу ердин тебраб, бир паҳрда Секрийда солғон боққа етиб тушўлди. Боғнинг томи ва чоҳнинг иморатлари хотирхоҳ бўлмағон жиҳатидин иш устидагиларни таҳдид ва сиёсат қилилди. Секрийдин намози дигар била намози шом орасида отланиб, Мадҳокурдин ўтуб, бир ерда тушуб уйқуладук. Андин отланиб, бир паҳр бўла Ограга келиб, қалъада Ҳадича султонбегимниким, Фаҳрижаҳонбегим бориб, булар баъзи иш-куч учун¹ қолибтурлар, кўруб, Ҳундин ўтуб, «Ҳашт биҳишт» боғига келдим.

Шанба куни сафар ойининг учиди улук амма бегимлардин уч бегим: Гуҳаршодбегим, Бадиул-Ҳамолбегим, Оқбегим; кичик бегимлардин: Хонзодабегим, Султон Масъуд Мирзонинг қизи, яна Султон Бахтбегимнинг қизи, яна янга чечамнингким, Зайнаб Султонбегим бўлғай, набираси келиб, Тутадин ўтуб, маҳаллот ёқасида дарё қирғоғида тушуб эдилар, бориб, намози дигар била намози шомнинг орасида кўрдум. Андин кема била-ўқ келдим.

Душанба сафар ойининг бешида Бикраможитнинг бурунги элчиси ва сўнги элчисига бойри Бехралик ҳиндулардин Деванинг ўғли Хомусини қўшуб йиборилдиким, Рантабурни тошшурмоқ учун, хизматгорликни қабул қилмоқ учун ўз роҳ ва расми била аҳд ва шарт қилғай. Бизнинг йиборган киши кўруб, билиб, инониб келғай. Ул бу айтғонларининг устига турса, мен ҳам ваъда қилдимким, тенгри рост келтурса, отасининг ўрнига роно қилиб, Четурда ўл-турғузай.

Ушбу фурсатларда Дехлидаги ва Оградаги Искандар била Иброҳимнинг хизоналари тамом бўлди. Черикёяроғига ва тўн ва гуфакчининг дору ва жидоғига панжшанба куни сафар ойининг секкизида жамъ ваҷҳдорнинг ваҷҳидин саду сий фармон бўлдимким, девонга тушуруб, бу асбоб ва алотқа сарф ва харж қилғайлар.

Шанба куни ойнинг ўнида Султон Муҳаммад бахшнинг Шох Қосим отлиқ пиёдасиниким, бир қатла Хуросон аҳлига истимолат фармонлари элитиб эди, яна Ҳирийга йиборилди. Бу мазмун била фармонлар элиттиким: «Ҳиндустоннинг шарқ ва ғарб ёғиларидин ва кофирларидин тенгри инояти била хотирлар жамъ бўлди. Ушбу ёз тенгри рост келтурса, албатта ўзумизни ҳар навъ қилиб еткур-ғумиздур». Аҳмад Афшорға ҳам фармон йиборилди. Фармоннинг

¹ Л. б. — тушган

² Л. б. — Гуҳаршодбегим йўқ.

хошиясида ўз хатим била битиб, Фаридун кубузийни тиладим. Ушбу кун пешин симоб смакни бунёд қилдим.

Чаҳоршанба кuni ойнинг йигирма бирида бир ҳиндустаний почти Комроннинг ва Хожа Дўст Хованднинг арзадошларини келтурди. Хожа Дўст Хованд зилҳижжа ойининг ўнида Кобулға бориб, Ҳумоюн қошига тебраб экандур. Хубёнда Комроннинг кишиси Хожага борурким: «Хожа келсунлар, ҳар неким фармон бўлбтур, еткуресунлар, сўз-унни сўзлашиб боресунлар».

Комрон зилҳижжа ойининг ўн етисида Кобулға келгандур. Хожа била сўзлашиб, Хожа ушбу зилҳижжа ойининг йигирма секкизида Қалъаи Зафарға узотур.

Бу келган арзадошларда яхши хабарлар эди: Шахзода Таҳмосб ўзбакнинг дафъиға азимат қилиб, Рениш ўзбакни Домғонда олиб ўлтуруб, элини қатли ом қилур. Убайдхон қизилбош хабарини таҳқиқ топқоч, Ҳирий гирдидин қўнуб, Марвға бориб, Самарқанд ва ул навоҳийдаги султонларни Марвға тилар. Мовароуннаҳрдаги султонлар тамом Марвға қўмакка борурлар.

Бу хабарни ушбу почти келтурдиким, Ҳумоюннинг ўғли бўлмиш. Ёдгор тағойининг қизидин, Комрон ҳам Кобулда кадхудо бўладур эмиш, тағойиси Султон Али мирзонинг қизини оладур эмиш.

Ушбу кун Сайид Дакний Шерозий жибагарға хилъат кийдуруб, инъом қилиб, хоралиқ чоҳни буюрдуқким, билтурича итмомға тегургай.

Одина кuni ойнинг йигирма учиди ҳарорате баданимда зоҳир бўлди. Андоққим, жумъа намозини масжидта ташвиш била ўтадим. Намози пешин эҳтиётини келиб, китобхонада бир замондин сўнг машаққат била ўтадим. Индини якшанба кuni иситиб, озроқ титрадим.

Сешанба кечаси сафар ойининг йигирма еттисида ҳазрати Хожа Убайдуллонинг «Волидия» рисоласини назм қилмоқ хотиримға кечти. Ҳазратнинг руҳиға илтижо қилиб, қўнғлумға кечурдумким, агар бу манзум ул ҳазратнинг мақбули бўлур, ҳуд нечукким, соҳиби «Қасидаи Бурда»нинг қасидаси мақбул тушуб, ўзи афлиж маразидин халос бўлди, мен доғи бу оризадин кутулуб, назмимнинг қабулиға далиле бўлғусидур. Ушбу ният била «рамали мусаддаси махбуни аруз» ва «зарбгоҳи махбуни маҳфуз» вазнидаким, мавлоно Абдурахмон Жомийнинг «Сухба»си ҳам бу вазнидадур, рисола назмиға шуруъ қилдим, ҳам ўшал кеча ўн уч байт айтилди. Илтизом йўсунлуқ, кунда ўн байттин камрак айтилмас эди. Ғолибо бир кун тарк бўлди. Ўтган йил ва балки ҳар маҳал мундоқ оризаким бўлди, ақалли бир ой-қирқ кунга тортти. Тенгри инояти била, ҳазратнинг ҳиматидин, панжшанба кuni ойнинг йигирма тўққузиди андаке афсурда бўлди, ўзга бу оризадин халос бўлдум. Шанба кuni рабиул-аввал ойининг секкизида рисола сўзларининг назм қилмоғ ихтимомиға етти. Бир кун эллек икки байт айтилди.

Чаҳоршанба кuni ойнинг йигирма секкизида атроф ва жаво-нибқа черикларға фармонлар йиборилдиким, яқин фурсатта, тенгри еткурса, черик отлангумиздур. Черик яроғи била бот етиша келсунлар.

Якшанба куни рабиул-аввал ойининг тўққузиди Бек Мухаммад таълиқчи келди. Ўтган йил муҳаррам ойининг охирида Хумоюнга хилъат ва от элтиб эди.

Душанба куни ойининг ўшида Беккина Вайс логарий била Баёншайх отлиқ Хумоюннинг бир навқари Хумоюннинг қошидин келдилар. Беккина Хумоюннинг ўғлининг севинччисига келибтур. Отиши Алъамон қуюбтур, Шайх Абулважд валодатига тарих: «Шаҳи саодатманд»¹ топибтур. Баёншайх Беккинадин хейли сунгра чикибтур. Одина куни сафар ойининг тўққузиди Кишмининг оёғида Душанба деган ердин Хумоюндин айрилибтур. Душанба куни рабиул-аввал ойининг ўшида Ограга келди, жалд келди. Яна бир қатла ҳам ушбу Баёншайх қалъан Зафардин Қандаҳорга ўн бир кунда бориб эди. Шаҳзоданинг келганининг ва ўзбакнинг шикаст тоңқошининг хабарини бу Баёншайх келтурди.

Тафсилли будурким, шаҳзода Таҳмосб Ироқдин қирқ минг киши била Рум дастури туфак ва ароба тартиб қилиб, тез-ўқ юруб келиб, Бистом ва Домғонда Решин ўзбакни олиб, эли била қириб, тез-ўқ ўтар. Кенак бийнинг ўғл Қамбур Алини ҳам кизилбош одами босар. Оз-оғлоқ киши била Убайдхон қошига келур. Убайдхон Хирий навохийсида туруш яроғини тоңмай, жамин Балх ва Хисор ва Самарқанд ва Тошканддаги хон ва султонларга қадага била кишилар чоңтуруб, ўзи Марвга келур, бот-ўқ йиғилурлар. Тошканддин Суюнчакхоннинг улугидин кичикроқ ўғли Бароқ султон Самарқанд ва Миёнокддин Кўчумхон ва Абусанд султон ва Пўлод султон ва Жошибек султон ўғлонлари била ва Хисордин Хамза султон била Махди султонининг ўғлонлари ва Балхдин, Кетин қаро султон² ва жамин султонлар бот-ўқ бориб, Марвда Убайдхон била мулҳак бўлурлар. Юз беш минг киши бўлурлар. Буларнинг тилчиси мундоқ хабар келтурурким, шаҳзода Убайдхонин Хирийнинг навохийсида оз-оғлоқ черик била ўлтурубтур деб, қирқ минг киши била илдам келибтур. Хо.ю бу жамъиятнинг хабарини топиб, Родагон³ ўлангида хандақлаб ўлтурубтурлар. Ўзбаклар бу хабарин топиб, ғанимни кўзга илмай, кенганин мунга қўярларким, барча хон ва султонлар Машҳадда ўлтурурбиз, бир печа султонин йиғирма минг киши била тайин қилдурбизким, кизил бошнинг ўрдусининг навохийсида юруб, бошнин чиқорган қўймас. Акраб бўлчоч, ядачиларга буюрурбизким, яда қилгайлар. Ушбу рангда ожизландуруб олурбиз деб, Марвдин қўчарлар. Шаҳзода ҳам Машҳаддин чиқиб, Жом ва Харгирд навохийсида муқобала бўлурлар. Шикаст ўзбак сорн воқе бўлур. Қалин султон гирифтюр бўлур, қатлга бору.

Бир хатта худ андоқ битиб эдиларким, Кўчумхондин ўзга ҳеч султоннинг таҳқиқ чиққани мунаххас эмас. Черик била бўлгон кишилардин хануз киши келмайдур. Хисордаги султонлар Хисорни ташлаб чиқарлар. Чалмаким, асли оти Исмоилдур, Иброҳим-

¹ Бу икки сўздаги харфларини абжад ҳисоби билан сонга айлантирилса, 934 ҳижрий йил чиқади, милодий йил ҳисобида 1527.

² Т. б. Борон.

³ Қ. б. тушган.

⁴ Қ. б. Зодгон.

хонийнинг ўғли Ҳисор қўрғонда экандур. Ушул Баёншайхдин-ўк Ҳумоюнға. Комронға хатлар битиб, тез-ўк ёндурулди.

Одина куни ойнинг ўн туртида хат ва китобатлар тайёр бўлуб, Баёншайхқа топшуруб, рухсат берилди. Шанба куни ойнинг ўн бешида Оградин узади.

Ҳумоюнға битилган хатнинг саводи:

Ҳумоюнға муштокликлар била соғиниб салом деғач, сўз улким, душанба куни рабиул-аввал ойининг ўнида Беккина била Баёншайх келдилар. Хатлардин ва арзадоштлардин ул юздаги, бу юздаги кайфият ва ҳолоғ мушаххас ва маълум бўлди.

Шукр, бермиш санга ҳақ фарзанде,
Санга фарзанду, манга дилбанде.

Тенгри таоло мундоқ севинчларни манга ва санга ҳамиша рўзи қилғай, омиш ё раббал-оламин. Отини Альамон қўймишсен. Тенгри муборак қилғай. Вале бовужудким, ўзунг битибсен, мундин ғофил бўлубсенким, касрати истиъмол била авом Аламо дерлар, ё Эл Амон дерлар, ўзга мундоқ алиф лом отга кам бўлур. Тенгри отини ва зотини фархунда ва муборак қилғай, манга ва санга кўп йиллар ва бисёр қарилар Альамонни давлат ва саодат била тута бергай.

Тенгри таоло ўз фазлу карами била бизнинг ишимизни ясайдур. Мундоқ қону қариларда топилмас. Яна сешанба куни ойнинг ўн бирида арожиф хабар келдиким. Балх эли Қурбонни тилаб Балхқа киюрмишлар.

Яна Комронға, Кобулдаги бекларга фармон бўлдимки, бориб, санга қўшулуб, Ҳисор ё Самарқанд ё ҳар сориғаким салоҳи давлат бўлса, юругайсиз. Тенгрининг инояти била ёғийларни босиб, вилоятларни олиб, дўстларни шод, душманларни нигунсор қилгайсиз, иншооллоҳу таоло. Сизларнинг жон тортиб, қилч чопмоқ маҳалларингиздур. Қонуда келган ишни тақсир қилмангиз. Гаронжонлик била қохиллик нодшоҳлик била рост келмас.

Жаҳонгире тавакқуф бар наёбад,
Жаҳон онро бувад кў бех шитобад.
Ҳама чизи зи руи кадхудой,
Сўкун меёбад илло подшоҳй¹.

Агар тенгри инояти била Балх ва Ҳисор вилояти муяссар ва мусаххар бўлса, Ҳисорда сенинг кишинг бўлсун, Балхта Комроннинг кишиси бўлсун. Агар тенгри инояти била Самарқанд ҳам мусаххар бўлса, Самарқандга сен ўлтурғил, Ҳисор вилоятини, иншооллоҳ, холиса қилғумдур. Агар Комрон Балхни озирғанса,

¹ «Жаҳонгирлик тўхтаб турмади, ким яхши тиришса, жаҳон ўшаники бўлади, ҳаётда ҳар бир нарсанинг тўхташи мумкин, аммо нодшоҳлик (иши) тўхтамайди».

² Қ. б. — ҳосса.

арзадошт қилинг, иншооллоҳ анинг қусурини ўшал вилоятлардин-
ўқ рост қилғумиздур.

Яна сен ўзинг билур эдингким, доим бу қоида маръий эди:
олти ҳисса санга бўлса, беш ҳисса Комронга бўлур эди. Ҳамиша
бу қондани маръий тутуб, мундин тажовуз қилманг. Яна нининг
била яхши маош қилгайсан. Улуқлар кўтаримлик керак, умидим
борки, сен ҳам яхши ихтилот қилгайсан. Анинг ҳам муташарриъ ва
яхши йигит қўюбтур, ул ҳам мулозамат ва якжиҳатликта тақсир
қилмағай.

Яна сендин озроқ гинам бор, бу икки-уч йилдин бери бир ки-
шинг келмади. Мен йиборган киши ҳам рост бир йилдин сўнгра
келди. Мундоқ бўлурму?

Яна хатларингда ёлғузлук, ёлғузлукким, деб сен, иодшоҳликта
айбдур, нечукким дебтурлар:

Агар пой банди ризо пеш гир,
Ва гар яқсувори сари хеш гир.¹

Ҳеч қайде иодшоҳлик қайдича йўқтур. Подшоҳлик била ёлғуз-
лук рост келмас. Яна мен дегандек, бу хатларингни битибсен
ва ўқумайсен, не учунким, агар ўқур ҳаёл қилсанг эди, ўқуйолмас
эдинг. Ўқуйолмагандин сўнг албатта тағйир берур эдинг. Хатингни
худ ташвиш била ўқуса бўладур, вале асру муғлақтур. Насри
мўаммо ҳеч киши қўрган эмас. Имлонг ёмон эмас. Агарчи хейли
рост эмас, илтифотни «То (ط) била битибсен. Қулунжни «ё» (ي) би-
ла битибсен. Хатингни худ ҳар тавр қилиб ўқуса бўладур, вале бу
муғлақ алфозингдин мақсуд гамом мафҳум бўлмайдур. Ғолибо хат
битирда қоҳиллигинг ҳам ушбу жиҳатгидур. Такаллуф қилай
дейсен, ул жиҳаттин муғлақ бўладур. Бундин нари бетакаллуф ва
равшан ва пок алфоз била бити: ҳам санга ташвиш озроқ бўлур ва
ҳам ўқуғучиша.

Яна улуқ иш устига борасен, иш қўрган, рай ва тадбирлик
беклар била кенгашиб, аларнинг сўзи била амал қилгайсен.

Агар менинг ризомни тиларсен, хилватнишинлиқни ва эл била
кам ихтилотлиқни баргараф қилғил. Кунда икки навбат нинингни ва
бекларни ихтиёрларига қўймай, қошингга чарлаб, ҳар маслаҳат
бўлса кенгашиб, бу давлатхоҳларнинг иттифоқи била ҳар сўз-унга
қарор бергайсен.

Яна Хожа Калон менинг била густохона ихтилот қила ўрганиб
эди, сен доғи, нечукким Хожа Калон била ихтилот қилур эдим,
ўшундоқ ихтилот қилгайсен. Тенгри июяти била ул сорилар иш
озроқ бўлса, Комронга эҳтиёж бўлмаса, Комрон Балхта мазбут
кишиларни қўюб, ўзи менинг қошимга келсун.

Яна мунча фатҳ ва зафарлар Қобулда эканда бўлди. Қобулни шугун

¹ Агар оёғинг банд бўлса, ризони олдинга қўй, агар танҳо сувори бўлсанг,
ўз бошингча бор, яъни жаҳонга боғланган бўлсанг, бошингга келган ҳар нарсга
рози бўл, агар ҳеч нарсга боғланмаган киши бўлсанг, йўлингдан қолма, кета бор.

тутубтурмен, ани холиса¹ қилдим. Ҳеч қайсингиз тамаъ қилмағайсиз.

Яна яхши борибсен, Султон Вайсининг қўнглини олибсен, ани қошинга келтуруб, анинг раъйи била амал қилғайсенким, иш билур кишидур. Черикни яхши йиғиб юргайсен. Оғиз сўзларидин Баён-шайх соҳиб вуқуфдур, маълум бўлғусидур, деб муштокликлар била салом.

Панжшанба куни рабиул-аввал ойининг ўн учида битилди».

Комронга ва Хожа Калонга дағи ушбу мазмун била ўз илгим била хатлар битиб йибордим.

Чаҳоршанба куни ойининг ўн тўққузидида мирзолар ва султонлар, турк ва ҳинд умаросини чарлаб, машварат қилиб, сўзни мунга қўюлдимким, бу йил худ, албатта, бир сори черик юрмак керак. Ўзумиздин бурунроқ Аскарний Пўрубқа мутаважжих бўлғай. Ганг дарёсидин нариғи салотин ва умаро чериклари била Аскарнийга келиб қўшулуб, ҳар сориғаким, салоҳи давлат бўлса, азимат қилғайлар.

Бу кайфиятларни битиб, шанба куни ойининг йигирма иккисидида ўн олти кунлик булжор била Ёнисидин қўрчини Султон Жунайд барлос бошлиқ Пўруб умаросига чоптурулди. Оғиз сўзлари бу бўлдимким, зарбзан ва ароба ва туфак уруш асбоб ва олотидаур, булар тайёр бўлгунча, ўзумиздин илгаррак Аскарнийни йиборилди. Гангнинг нари юзидидаги жамиъ салотин ва умарога фармон бўлдимким, Аскарний қошига йигилиб, ҳар сориға салоҳи давлат бўлса, тенгри инояти била мутаважжих бўлғай. Андағи давлатхоҳлар била машварат қилинг. Агар манга эҳтиёжлик иш бўлса, ушбу мийод била борғон киши келгач ўк бетаваққуф иншооллоҳу таоло, отланғумдур. Агар Банголий якжиҳаглик ва ихлос мақомида бўлса ва ул орада манга эҳтиёж бўлгудек иши бўлмаса, ани ҳам шарҳ била арзадошт қилинг. Бўқиб туруб бўлмас, ўзга сори азимат қилгумдур. Сизлар давлатхоҳларнинг машварати била, Аскарнийни олиб юруб, андағи ишларга тенгри таоло инояти била файсал бергайсиз.

Шанба куни рабиул-аввал ойининг йигирма тўққузидида Аскарнийга мурассаъ камар ханжар била, подшоҳона хилъат кийдуруб, алам ва туг ва нақора ва гавила тўйчоқ ва ўн фил ва қатор тева ва қатор хачир, подшоҳона асбоб ва олоти инъом бўлди. Ҳукм бўлдимким, девон бошида ўлтургай. Муллосига ва икки атқасига тугмалик чакманлар ва яна ўзга навкарларига уч тўққуз тўн инъом бўлди.

Якшанба куни ойининг салҳида Султон Муҳаммад бахшининг уйига бордим, пойандоз солиб, сочиқ кийурди. Нақд ва жинсдин икки лакдин қўпрак нима пешқаш қилди. Ош ва нешқаш тортилғондин сўнг яна бир ҳужрасига бориб, ўлтуриб маъжун едук. Андин уч наҳра чиқиб сувдин ўтуб, «Хилватхона» келилди.

Панжшанба куни рабиул-охир ойининг тўртида мундоқ муқаррар бўлдики, Оградин Кобулгача Чақмоқбек Шоҳий тамғочининг нависандалиги била таноб урғай. Ҳар тўққуз куруҳда манор қўпорғайларким, манорнинг баландлиги ўн икки қари бўлғай. Устида бир чордара қўпорғайлар. Ҳар ўн секкиз куруҳда олти ём оти боғла-

¹ Қ. б. — холса.

² Т. б. — пори.

ғайлар. Ёмчи ва сайисга улуфа ва отларға алиқ таъйин бўлғай. Андоқ фармон бўлдимки, бу ём оти боғлатур ер агар бир холиса-ға ёвуқ бўлса, бу мазкур бўлғонларни андин сарайжом қилсунлар, йўқ эрса, ҳар бекнинг парганасига воқе бўлса, анинг уҳдасида қилсунлар. Ушбу кун Чақмоқ била Шохий Оградин чиқтилар. Бу курухларни мил била мувофиқ тайин қилилди. Нечукким, «Мубаййин»да¹ мазкурдурлар:

Тўрт мингдур қадам била бир мил.
Бир курух они Ҳинд эли дер бил.
Дедилар бир ярим қари бир қадам,
Ҳар қари билки, бордур олти гутам.
Ҳар тутам тўрт элик, яна ҳар элик
Олти жав арзи бўлди бил бу билик.

Паймойиш танобини бу мазкур бўлғон бир ярим қари билаким, тўккуз тутам бўлғай, қирқ қари тайин қилилдимки, юз таноби бир курух бўлғай.

Шанба кўни ойнинг олтисида тўй бўлди. Қизилбош ва ўзбек ва ҳиндуларнинг элчилари бу тўйда бор эрдилар. Қизилбош элчиларини ўнг қўлда, етмиш-сексон қари йироқроқ шомийёна барной қилиб, ўлтургузлди. Фармон бўлдимки, беклардин Юнус Али қизилбошлар била ўлтурғай. Сўл қўлда ҳам ушбу дастур била ўзбек элчилари ўлтуруб, беклардин Абдуллоқа фармон бўлдимки, булар била ўлтурғай. Мен янги солғон мусамман хаспўш толорнинг шимолий зилъида ўлтурдум. Ўнг қўлумда беш-олти қари — Тўхта Бўга султон ва Аскарйй ва Ҳазрати Хожанинг авлоди Хожа Абдушшаҳид ва Хожа Қалон ва Хожа Хусайний² ва Халифа яна Самарқанддин келган хожаларнинг тавобеи ҳофиз ва муллолар ўлтурдилар. Сўл қўлумда беш-олти қари — Муҳаммад Замон мирзо ва Тонготмиш султон ва Сайид Рафе ва Сайид Румий ва Шайх Абулфатҳ ва Шайх Жамолий ва Шайх Шихобиддин араб ва Сайид Дакний ўлтурдилар. Жамиъ салотин ва ҳавонини ва ақобир ва умаро ошдин бурун қизилдин, оқтин, қорадин, рахттин, жинстин сочиқлар кийурдилар. Буюрдумки, олимда зайлұча солдилар. Қизил ва оқни бу зайлұча устига тўктилар. Рахт ва оқ нарча ва бадраларни ҳам қизил ва оқнинг ёнида тўда қилдилар.

Ошдин бурунроқ сочиқ кийур асносида маст тевалярини ва филларни ўттурадиги оролда урушқа солдилар. Бир неча кўчкор ҳам уруштурдилар. Булардин сўнг кунтигирлар кушти туттилар.

Улўғ ош тортилгондин кейин, Хожа Абдушшаҳид била Хожа Қалонға ўрмак³ абралик киш жуббалар муносиб хилъатлар била кийдурлди. Мулло Фаррух ва Ҳофиз бошлиқ била келганларига чакманлар кийдурлди. Қўчумхоннинг элчисига ва Ҳасан Чалабий

¹ Мубаййин — Бобурнинг бир асари.

² Д. б. Хожа Чоший.

³ Д. б. Ўзбек.

нинг инисига ҳам қумош бошлиқ, тугмалик киш жуббалар фароҳурий хилъатлар иноят бўлди. Абусаид султоннинг ва Мехрибон хонимнинг ва ўглининг, Пулод султоннинг элчиларига ва Шоҳ Ҳасаннинг элчисига тугмалик чакманлар, қумош тўнлар инъом бўлди. Икки хожага ва икки улуг элчигаким, Қўчумхоннинг навқари ва Ҳасан Чалабийнинг иниси бўлғай, қумуш тоши била олтун ва олтун тоши била қумуш тортилиб, инъом бўлди. Олтун тоши беш юз мисқолдурким, Қобул тоши била бир сер бўлғай, қумуш тоши икки юз эллик мисқолдурким, Қобулнинг ярим сери бўлғай. Хожа Мир султонга ва ўғлонларига ва Ҳофиз Тошкандий ва мулло Фаррух бошлиқ Хожанинг мулозимларига ва ўзга элчиларга ҳам олтуңдин, қумушдин таркаш била инъомлар бўлди. Ёдгор Носирга камар ханжар инъом бўлди. Яна Мир Муҳаммад жолабонга Ганг дарёсига яхши кўпрук боғлагони учун муставжиби иноят бўлуб эди, бу Мир Муҳаммадга ва яна туфакандозлардин паҳлавон Ҳожи Муҳаммад ва паҳлавон Баҳлул ва Вали Поречийга якка ханжар иноят бўлди. Устод Алиқулининг икки ўглига ҳам ханжар инъом бўлди. Яна Сайид Довуд Гармсериёга қизилдин, оқдин инъом бўлди. Яна қизим Маъсуманинг ва ўғлум Ҳиндолнинг навқарларига тугмалик чакманлар ва қумош хилъатлар инъом бўлди. Яна Андижондин ва бевилоят ва беватан юрган ерларимиз ва Сўх ва Ҳушёрдин келганларга чакманлар ва қумош хилъатлар ва олтуңдин ва қумушдин, рахтдин, жинсдин инъомлар бўлди. Қурбон била Шайхнинг навқарларига ва Қохмард раоёсига ҳам ушбу дастур била иноятлар бўлди.

Ош тортилғондин сўнг фармон бўлдиким, Ҳиндустонни бозигарлари келиб, ўюларини кўрсатгайлар. Лўлилар келиб, ишларини кўрсаттилар. Ҳиндустон лўлилари баъзи ишларе кўрсатурларким, ул вилоятларнинг лўлиларидин кўрулмайдур эди. Ул жумладин бири будурким, етти халқани пешонасига ва икки тизига таъбия қилиб, яна тўрт халқани иккини икки илик бармоғи била ва иккини икки оёғи бармоғи била тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, рафтори товус йўсунлуқ бир илигини ерга қўюб, бир илиги ва икки оёғи била уч халқани тез ва бедаранг эвурадур. Яна бири буким, ул вилоят лўлилари икки йиғочни оёғларига боғлаб «пойи чўбин» қилиб, йўл юрурлар. Ҳиндустон лўлилари бир йиғоч била «пойи чўбин» қилиб, йўл юруйдурлар, оёғларига ҳам боғламайдурлар. Яна бири буким, икки лўли бир-бирини тутушиб, ул вилоятларда икки турлук муаллақ борурлар. Ҳиндустон лўлилари бир-бирларини тутушуб, уч, тўрт турлук муаллақ борадурлар. Яна бири буким, олти-етти қари йиғочнинг тубини бир лўли белига қўюб, йиғочни тик тутуб турадур, яна бир лўли бу йиғочқа чиқиб, йиғоч устида ўюнлар ўйнайдур. Яна бири буким, бир кичик лўли яна бир улуг лўлининг бошига чиқиб, тик турадур, қуйига лўли ул сари, бул сари илдам юруб, иш кўрсатганда, бу кичкина ул лўлининг бошининг устида типтик тебранмай туруб, ул ҳам ишлар кўрсатадур. Қалин мотулар¹ ҳам келиб, раққослиқ қилдилар.

Намози шомга яқин қизилдин, оқдин, қорадин ғалаба сочилди.

¹ Қ. б.— лотирлар.

Ғариб ғавғо ва издиҳоме бўлди. Намози шом била намози хуфтан орасида беш-олти махсусларини кошимға ўлтурғуздум. Бир наҳрдин кўнроқ ўлтурулди. Тонгласи икки наҳрда кемага ўлтуруб, Ҳанг бихишт га келилди.

Душанба куни Аскарыйким, сафар қилиб чиқиб эди, келиб ҳаммомда руҳсат олиб, Шарққа кўчди. Сешанба куни Душнурда буюргоп хавз ва чоҳ иморатларини қўра бордим. Бир наҳр ва бир гирида боғдин отландим. Кечанинг аввалги посидин беш гирий бўлди эдиким. Душнур боғиға борилди.

Панжшанба куни ойнинг ўн бирида сангин чоҳ ва йигирма олти тош тарнов ва тош сугун ва якиора қиёдин қазилғон ариглар тайёр бўлиб, ушбу кунининг уч наҳридин чоҳдин сув тортмоқ бунёд бўлди. Душнурда иш қиладургон сангтарош ва дурудгар ва жамиъ муздурларга Оградаги устодқорлар, муздурлар дастури била нийомлар бўлди. Чоҳ сўйи иди учун эҳтиётқа буюрулдиким, ўн беш кечакундуз тинмай чархин эвуруб, сув гортқайлар.

Одина куни аввалги наҳрға бир гирий қилиб эдиким. Душнурдин отландилди. Офтоб хануз ўлтурмайдур эдиким, дарёдин кечилди.

Сешанба куни ойнинг ўн олтинсида қизилбош била ўзбакнинг урушида бор киши Дев султонининг навқари келди. Андоқ тақрир қилдиким, Жом ва Харгирд навоҳисида ошур куни туркман била ўзбакнинг масофи воқе бўлур. Фарз вақтидин намози пешингача урушурлар. Ўзбак кишинини уч юз минг бор эди, деди. Туркман қирқ-эллик минг киши экандур. Қорасини юз минг киши ченади. Вале ўзбак ўзининг кишинини юз беш минг киши дерлар эди. Қизилбош одами Рум дастури била ароба ва зарбзан ва туфақандоз гартиб қилиб, ўзини беркитиб урушур. Икки минг ароба, олти минг туфақандоз бор экандур. Шахзода ва Жўҳа¹ сулгон йигирма минг ўбдон йиғит била аробанинг ичиди турар, ўзга бекларини аробадин ташқари буронгор ва жувошгор ясар. Ўзбаклар етган била ташқарини кишини босиб, тушура-тушура олиб-ўқ тебрарлар. Орқага эврулди, гева ва партол ўлжа қилурлар. Охир, аробанинг ичидагилар заижирий очиб чиқарлар. Мунида ҳам зарб уруш бўлур. Ўзбак уч қатла ёндурасолур. Тенгри таволо июяти бўлди, ўзбакни босарлар. Қўчумхон, Убайдхон, Абусанд султон бошлиқ тўққуз султон гирифтгор бўлур. Бир Абусанд султон тирик эмиш, ўзга секкиз султон мақтул бўлур. Убайдхоннинг бошини топмаслар, танагини тошарлар, ўзбакни эллик минг киши ва туркмандин йигирма минг киши қатлга борур.

Ҳам ушбу кун Енёсиддин қўрчиким, ўн олти қундуқ булжор била Жуниурға бориб эди, келди. Султон Жунайид алар Харидқа черик борғондурлар. Бу Харидқа борғон жиҳатдин булжорға етиша олмас. Султон Жунайид оғиз сўзи муш дебтурким, шўқр-шўқр тенгри июятидин бу тарафлар подшоҳ мутаважжих бўлғунча иш қўрунмайдур. Мирзо келсалар, бу навоҳийдаги салотин ва хавонини ва умароға фармон бўлсаким, мирзо қадамида мутаважжих, бўлсалар. Умид борким, бори ишлар осонлиқ била муяссар бўлғай.

¹ А. б. Шахзода ва Хожя.

Агарчи Султон Жунайдин мундоқ жавоб келди. Вале Мулло Муҳаммад музаҳҳибниким, Сангои кофирнинг газвидин сўнг Банголага элчиликка йиборилиб эди, букун тонгла келур дейдурлар эрди, анинг хабарига ҳам боқилди.

Одина кун ийнинг ўн туққизда маъжун еб, бир неча махсуслар била «Хилватхона»да ўлтуруб эдим. Мулло Муҳаммад музаҳҳиб охшомигаким, шанба кечаси бўлгай, келиб мулозамат қилди. Ўл тарафдаги кайфиятни бир-бир сўруб, маълум қилдукким, Банголий итоат ва якжиҳатлик мақомида эмиш.

Якшанба кун турк ва ҳинд умаросини «Хилватхона»да чарлаб кенгаштук. Бу сўзлар орага туштиким, Банголий элчи йибориб, итоат ва якжиҳатлик мақомида эмиш. Банголага бормоқ худ бесураттур. Агар Бангола борилмаса, ул авоҳийда бир хизоналик ер йўқтурким, черик элига мададе бўлгай. Ғарб тарафида баъзи ерлар бор ҳам ёвукдур ва хизонаси бордур.

Моли вофир, эли кофир, йўл ёвуқ,
Шарқ сори гар йироқтур, ул ёвуқ.

Охир сўз мунга қарор топтиким, ғарб тарафи борур йўлимиз чун ёвуктур, бир неча кун таваққуф қилиб, шарқ тарафидин хогирни жамъ қилиб, борилса ҳам бўлур. Яна Ғиёсиддин қўрчини йигирма кундук мийод била Пўруб умаросига фармонлар битиб чоптурулдим, бори салотин ва ҳавонин ва умароким, Ғанг сўйиниң нари юзидатурлар. Аскарининг қошига йиғилиб, бу ёғийларнинг устига юругайлар. Бу фармонларни еткуруб, ҳар не онда бўлгон хабарни топиб олиб, мийодқа ета келгай.

Ушбу айёмда Муҳаммадий қўқалтоштин арзадошт келдиким. Балуж яна келиб, баъзи ерларни чопти.

Бу маслаҳат учун Чин Темур Султонни тайин қилилдиким, Сихринд ва Сомонавидин нариги беклар, мисли: Одил Султон, Султон Муҳаммад дўлдой, Хисрав қўқалтош, Муҳаммад Али жанг-жанг, Абдулазиз мирохўр, Сайид Али, Вали Қизил, Қароча, Ҳалоҳил, Ошиқ бакавул, Шайх Алий Катга, Гужурхон, Ҳасан Али Саводий бошлиқлар султон қошига йиғилиб, олти ойлиқ яроқ била Балуж устига юругайлар. Султоннинг жор ва ясоғига ҳозир бўлуб, йўлдук, туралиқ сўзидин чиқмағайлар. Бу фармонни еткурғали Абдулғаффор тавочи тайин бўлди. Андоқ муқаррар бўлдиким, аввал Чин Темир Султонга бу фармонларни тегургай. Андин ўтуб, мазкур бўлгон бекларга фармонни кўрсатиб, не ердаким, Чин Темир Султон булжор қилгон бўлса, борчани чериги била анда ҳозир қилгай. Абдулғаффор ҳам ўзи бу черикда бўлгай. Ҳар кимдин сустлук ва беиҳ гимомлик зоҳир бўлса, арзадошт қилгай. Ўшал тақсир қилгонни муча чаргасидин узагиб, вилоят ва нарганисидин йиратқайбиз. Бу фармонларни тоштуруб, оғиз сўзларини туйтуруб, Абдулғаффорга рухсат берилди.

Якшанба кечаси ойнинг йигирма секкизида уч паҳр ва олти гирийда Жўндин ўтуб, Дўлнурда Нилуфар боғига мутаважжих

бўлдук. Якшаиба кунини уч нахр ёвушуб эдиким, боғқа келдук. Боғнинг атроф ва жавонибида бекларга ва ичкиларга ерлар, юртлар тайин бўлдиким, ўзлари учун иморатлар ва боғлар солгайлар.

Панжшаиба кун жумодил-аввал ойининг учиди боғнинг шарқи жанубий тарафида ҳаммомга ер тайин қилиб, ҳаммом ерини тузатилар. Буюрдумким, бу тузалган ерда ҳаммомнинг қурсисини қўпорғондин сўнг, ҳаммом тарҳини солгайлар. Бу ҳаммомнинг бир ўйида даҳидардаҳ хавз буюрдум.

Ушбу кун Қози Жийнинг ва Бир Синг Девининг арзадошларини Оградин Халифа йиборибтур. Биҳорни Исқандарнинг ўғли Маҳмуд олгон эмиш. Бу хабар келгач, черик отлашмоқини жазм қилиб, тошласи одина кун олти гирийда Нилуфар боғидин отлашиб, намози шом Ограга келилди. Муҳаммад Замон мирзо Дўлнурга борадур экандур, йўлда учради. Чин Темир Султон ҳам ушбу кун Ограга келиб экандур.

Тошласи шаиба кун кенгаш бекларини тилаб, панжшаиба кун ойининг ўниди Нўруб сари отлашмоққа сўзин қарор берилди.

Ҳам ушбу шаиба кун Кобулдин хат ва хабар келдиким, Ҳумоюн ул юзларнинг черикини йнгиб, Султон Вайсин ўзига қўшуб, қирқ эллик мингча киши биле Самарқанд устига азимаг қилибтур. Ҳисорга Султон Вайсининг иниси Шохқули бориб кирибтур. Тўрсун Муҳаммад султон Тирмизтни юруб, Қабодиёнин олиб, қўмак тилабтур. Ҳумоюн Тулак қўқалтошини ва Мир Хўрдин қални киши биле ва бўлгон муғуллар биле Тўрсун Султонга қўмак йибориб, ўзи ҳам аларнинг сўнгича мутаважжих бўлубтур.

Панжшаиба кун жумодил-аввал ойининг ўниди уч гирийдин сўнг Нўруб азимати биле сафар қилиб, Жалисир кентидин юкқорирок кема биле Жўндин кечиб, «Зарафшон» боғига келдим. Андоқ фармон бўлдиким, туғ ва нақора ва тавила ва жамиъ черик эли боғнинг ўтрасида сувнинг ул юзига тушғай. Қўринишга келур киши кема биле кечиб келгайлар.

Шаиба кун Исмоил Матоким, Бангола элчиси эди. Банголийнинг пешкашларин келтуруб, Ҳиндустон дастури биле мулозамат қилди. Бир газ отими ер келиб, таъзим қилиб ёнди. Муъгодий хилъатким, сермўйна дерлар, кийдуруб келтурдилар. Бизнинг дастур биле уч юқунуб келиб, Нўсрагишохнинг арзадоштини берди. Келтурган пешкашларин ўтқариб, мурожаат қилди.

Душанба кун Хожа Абдулҳақ келдилар. Кема биле сувдин кечиб, Хожанинг чодирларига бориб, мулозамат қилдим.

Сешанба кун Ҳасан Чалабий келиб, мулозамат қилди. Черик жабдуғининг маслаҳатиға неча кун Чорбоғда таваққуф қилилди.

Панжшаиба кун ойининг ўн еттисиди уч гирийдин кейин андин қўчудди. Мен кемага кириб бордим. Анвор кентигаким, Оградин етти қурухдур, тушудди.

Якшаиба ўзбак элчиларига руҳсат берилди. Қўчумхонининг элчиси Амин мирзога камар ханжар ва зарбафт ялак ва етмиш минг танга инъом бўлди. Абусаид султоннинг навқари Мулло Тағойига ва Меҳрихоним биле ўғли Пулод султоннинг навқарларига тугмалик

чакманлар била қумош хилъатлар кийдурулди. Буларнинг ҳам фарохур ҳоллари нақддин инъом бўлди.

Тонгласиға Хожа Абдулҳаққа Ограда турмоққа ва Хожа Қалон Хожа Яҳёнинг набирасиғаким, ўзбак хон ва султонларидин рисолат гарийқи била келиб эдилар. Самарқанд бормоққа рухсат бўлди.

Хумоюннинг ўғли бўлгоннинг таҳниятиға ва Комроннинг қад-худолиғининг таҳниятиға Мирзойи Табрезийни ва Мирзобек тағойини ўн минг шоҳрухий сочиқ била йиборилди. Ўзум кийган тўн ва боғлагон камар ҳар икки мирзоға йиборилди. Мулло Биҳиштийдin Ҳиндолға мурассаъ камар ва ханжар ва мурассаъ давот ва садаф-корлиқ сандали ва кийган нимча ва тағбанд ва «Бобурий хат»нинг муфрадотини йиборилди. Яна «Бобурий хати» била битилган қитъалар йиборилди. Хумоюнға таржиманиким, Ҳиндустонға келгали айтқон ашъорни йиборилди.¹ Ҳиндолға ва Хожа Қалонға ҳам таржима ва ашъор йиборилди. Мирзобек тағойидин ҳам Комронға таржима ва Ҳиндқа келгали айтқон ашъор ва «Бобурий хати» била битилган сархатлар йиборилди.

Сешанба куни Кобулға борур кишиларға хатлар бигиб, рухсат бериб, Мулло Қосим ва устод Шох Муҳаммад сангтарош ва Мирак Мирғиёс ва Мир сангтарош ва Шох Бобойи белдорға Ограда ва Дўлпурда қилур иморатларни хотирнишон қилиб, буларнинг ўхдасиға килиб, рухсат берилди.

Бир паҳр ёвушуб эдиким, Анвордин оғланилди. Охир намози пешин Чандворнинг бир қуруҳида Обокур отлиқ кеситга тушулди. Панжшанба охшоми Абдулмулук қўрчини Ҳасан Чалабийға қўшуб, шоҳға ва Чопуқни ўзбак элчилари била хонлар ва султонларға йиборилди.

Кечадин тўрт гирий қолиб эди. Обокурдин қўчуб, мен тонг бошида Чандвор қошидин келиб, кемага кирдим. Намози хуфтанда Робирийнинг олдидин кемадин чиқиб, ўрдуға келдим. Ўрду Фатҳпурда тушуб эди. Фатҳпурда бир кун гуруб, шанба сахари вузу қилиб, отланиб, Робирийнинг ёвуғида намози бомдодни жамоат била ўтадук. Мавлоно Маҳмуд Форобий имом эдилар. Офғоб тулуида Робирийнинг улуғ тўқайининг қуйисидин кемага кирилди. «Таркиб хати» била таржима битар учун букун ўн бир сатрлик мистар боғладим. Ушбу кун аҳлуллонинг сўзларидин қўнғлумға танбиҳе бўлди.

Робирий парганаларидан Жокин отлиқ парғана тўғрисида кемаларни ёқаға тортиб, ул охшом кемада-ўқ бўлдук. Андин субҳдин бурунроқ кемаларни юрутуб, орада намози бомдодни ўтадук. Кемада эдимким, Султон Муҳаммад баҳши Хожа Қалоннинг навқари Шамсиддин Муҳаммадни олиб келди. Хатларидин ва тақриридин Кобулдағи кайфият ва ҳолат мушаххас ва маълум бўлди. Маҳди Хожа ҳам кемада эканда келдилар.

Эрга намози пешин Атованинг олидағи сувнинг нари юзидағи боғқа чиқиб, Жўнда гусл қилиб, зуҳр адо қилдим, Намоз ўтаган ердин Атова сариқроқ келиб, ушбу боғнинг дарахтларининг сояси-

¹ Л. б. — тушган.

да бир баландий устидаким, сувға мушриф эди, ўлтуруб, йигитларни шўхлукқа солдук. Маҳди Хожа буюрган таом мунда тортилди. Намози шомда сувдин ўтуб, намози ҳуфтан ўрдуға келдим. Черикнинг йиғилури учун ва Шамсиддин Муҳаммаддин Қобулдиларға хатлар битилур учун икки-уч кун ул юртга гаваққуф бўлди.

Чаҳоршанба кун жумодил-аввал ойининг салҳида Атовадин кўчуб, секкиз курух келиб, Мўрий ва Адусага тушуб, Қобулға борур баъзи қолғон хатларни бу юртга битилди. Ҳумоюнға бу мазмунни битилдиким: «Агар ҳолағача муътаддун биҳ ише бўлмайдур, худ ўғри била қарокни манъ қилғил, ораға тушган сулх ишини барҳам урмасун. Яна бу эдиким, Қобул вилоятини ҳолиса қилдим, ўғлонлардин ҳеч ким тамаъ қилмағайсиз. Яна Ҳиндолни тилаб эдим. Яна Комронға Шахзода била яхши омаду рафт риоят қилмоғлиғи ва Мўлтон вилоятини ўзига иноят қилмоғлиғи ва Қобул вилоятининг ҳолиса бўлури, кўч ва уруқнинг келурини битилиб эди. Яна баъзи кайфият Хожа Калонға битилган хаттин маълум бўлур учун ушал хатнинг саводини бетафовут битилди:

«Хожа Калонға салом дегач, сўз улкум, Шамсиддин Муҳаммад Атоваға келди. Кайфиятлар маълум бўлди. Бизнинг эҳтимомимиз ул сарилар бормокқа беҳад ва беғояттур. Ҳиндустон ишлари ҳам бир навъ сомон топиб келаду. Тенгри таолодин умид андоқдурким, бу оранинг иши тенгри таоло инояти била бог саранжом топғай. Бу иш забтидин сўнг бетаваққуф, тенгри еткурса, мутаважжих бўлғумдур. Ул вилоятларнинг латофатларини киши нечук унутқай. Алалхусус мундоқ тойиб ва торик бўлгонда қовун ва узумдек машруъ ҳазни киши не тавр хотирдин чиқарғай. Бу фурсатга бир қовун келтуруб эдилар, кесиб егач, ғариб гаъсир қилди. Тамом йиғлаб эдим, Қобулнинг номарбутлуғини битилиб эди, ул бобта андиша қилиб, охир хотир мунга қарор топтиким, етти-секкиз ҳоким бир вилоятга бўлса, не тавр марбут ва мазбут бўлғусудур. Бу важдин эгачимини ва ҳарамларни Ҳиндустонға тиладим. Жамий Қобул вилоят ва қуроётини ҳолиса қилдим. Ҳумоюнға ва Комронға ҳам бу мазмунни машруҳ битидим. Бир ўбдон киши ул хатларни мирзоларға элтеун. Мундин бурун ҳам ушбу мазмунни мирзоларға битиб ййбориб эдим, шояд маълум бўлди эркин. Эмди ул вилоятнинг забтида ва иморатида ҳеч узр ва сўз қолмади.

Мундин сўн агар қўрғон номазбут ё раият номаъмур бўлса, ё захира бўлмаса, ё хазина тўлмаса, ул умдатулмулкнинг бемуҳосиллиғиға ҳамл бўлғусидир. Баъзи заруриётким, мастур бўлғусидур, баъзисиға фармон ҳам борибтур. Булардин ортқон хазина бўлсун. Заруриёт булардур: аввал қўрғоннинг марамматиға, яна захира, яна келур-борур элчининг улуфа ва қўнлағаси, яна масжиди жумъанинг имораги ёрмоғини молдин олиб, шаръий қилиб сарф қилсунлар.

Яна қорвонсаро ва ҳаммомларнинг мараммати, яна аркта устод Ҳасан Али қилғон пишиқ хишт била нимқора иморатнинг итмоми; бу иморатни устод Султон Муҳаммад била машварат қилиб, муносиб тарҳ била буйрулсун. Агар устод Ҳасан Али тортқон бурунги

тарх бордур, худ ўшандок-ўк тамом килеун, йўк эрса, иттифок била бир ширин тархлиқ иморат солеун. Андоқким, сахн девонхона сахни била баробар бўлғай. Яна Хурд Кобулнинг бандиким, тағининг Хурд Кобул сари чиқарида Бутхак суйиға боғлагулдуқтур. Яна Ғазнининг бандининг мараммати, яна Боғи Хиёбон ва хиёбон. Яна бу боғнинг суйи оздур, мунга бир тегирмон сувни соққун¹ олиб, келтурмак керак.

Яна Хожа Бастанинг гарби-жануб тарафида Тутўм дара сувини бир пушта устига келтуруб хавз қилиб, ниҳоллар тиктуруб эдим. Гузаргоҳнинг муқобаласида тушган учун ва яхши мадди назари бор учун, «Назаргоҳ ға мавсум бўлиб эди, мунда ҳам яхши ниҳоллар тикмак керак. Тарх била чаманлар қилиб, чаманлар атрофида хушранг ва хушбўй гул ва раёҳин тикмак керак.

Яна Сайид Қосим ҳам қўмак тайин бўлди. Яна туфакандозлар била устод Муҳаммад Амин жибагининг аҳволидин ғофил бўлманг. Яна бу хат етгач-ўк эгачини ва ҳарамларни бот чиқариб, Нилобқача бадрақа бўлуб келинг. Керакким, ушбу хат етгач, ўшул ҳафтада ҳар печа кеч қолсалар, албагта, чиксунлар. Не учунким, Ҳиндустондин боргон черик гор ерда танқислик ҳам тортарлар, вилоят ҳам хароб бўлур.

Яна Абдуллоға битилган китобатта мастур эдиким, тавба водийсида мувофақат дағдағаси кўп бўлуб эди, бу рубойи андаке монe бўлди:

Май таркини қилғали паришондурмен,
Билмон қилур ишимни-ю хайрондурмен.
Эл борча пушаймон бўлур тавба қилур,
Мен тавба қилибмену пушаймондурмен.

Бинойининг зарофат қилгани хотирға келди: бир кун Алишербек қошида Биной зарофате қилур. Алишербек тугмалик чакман кийган экандур. Дерким: «Нағз зарофате карди, чакманро меодам, вале тугмаҳо намемонд ва монeаст». Бинойи дерким: «Тугмаҳо чи монeаст, бодигиҳо монeаст»² (Вал-ухдату аларровий). Маъзур тутунг. Мунча зарофатким бўлди, тенгри учун, хотирингизға кечурманг.

Яна ул рубойи ўтган йил айтилиб эди. Филвоке бу ўтган икки йилда чоғир мажлисининг орзу ва иштиёқи беҳад ва ғоят эди, андоқким, чоғир иштиёқидин борлар йигламоқ сарҳадиға стар эдим. Бу йил, алҳамду лиллоҳ, ул дағдаға тамом хотирдин рафъ бўлди. Ғолибо, таржимани назм қилмоғининг юмну баракатидин эди экин. Сиз ҳам тавба қилинг. Сухбат ва чоғир ҳамсухбат ва ҳамкоса била хуштурким, била суҳбат тутқайсизким, била чоғир ичғайсиз. Агар ҳамсухбат, ҳамкоса Шераҳмад ва Ҳайдарқулидур, худ бу тавбанинг хейли ашқоли йўқтур, деб орзумандлиқ била салом.

Панжшанба кўни жумодил-охир ойининг ғуррасида битилди.

¹ Қ. б. - соққун.

² Л. б. — тушган.

Бу насиҳат омиз сўзлар битир маҳалда манга бисёр таъсир қилди. Бу хатларни Шамсиддин Муҳаммадқа топшуруб, оғиз сўзларин туйдуруб, одиия кечаси рухсат берилди.

Одина кун и секкиз курух келиб, Жувомадноға тушулди. Кетин Қаро султоннинг навқариким, элчиликка келган Камолиддин Қиёқ отлиқ навқарига йибориб эди, сарҳад бекларининг маош ва ихтилотидин ва қароқ ва ўғрининг шиква ва шикоятин қиёққа нималар битиб эди, қиёқлар ул келгаи кишини мунда йибориб эди. Қиёққа рухсат бериб, сарҳад бекларига фармон бўлдиким, қароқ ва ўғрини манъ қилиб, яхши маош ва ихтилот қилғайлар. Бу фармонларни Кетин Қаро султондин келган кишига топшуруб, ушбу юрттин ижозат берилди.

Шоҳқули деган Ҳасан Чалабийдин келиб, уруш кайфиятларини арз қилиб эди, бу Шоҳқулидин Шоҳга хат битиб, Ҳасан Чалабийнинг кеч қолғонининг узрини бутуб, одиия кун и ойнинг иккисид рухсат берилди.

Шанба кун и секкиз курух келиб, Колпий парганаларидин Какуро ва Чачовалийда¹ тушулди.

Якшанба кун и ойнинг тўртида тўккуз курух келиб, Колпий парганаларидин Дийдапур отлиқ парганда бошимни қирқтим. Икки ой эдиким, бошимни қирқмайдур эдим. Сингар сувида ғул қилдим.

Душанба кун и ойнинг ўнида ўн тўрт курух келиб, Колпий парганаларидин Чарқадада тушулди.

Тонгласи сешанба кун и ойнинг олтисид Қарочанин Ҳиндустоний чоқари, Моҳимнинг Қарочаға битилган фармонини олиб келди-келадур эмиш. Менин юртда ўз илигим била битиган парвона йўсуни била Лоҳур ва Бехра ва ул навоҳидагиларни бадрақа тилабтур. Жумодил-аввал ойининг еттисид Кобулдин бу фармонни битигандур.

Чаҳоршанба кун и етти курух келиб, Одампур парганасига тушулди. Ушбу кун тонгдин бурун отланиб, ёлгуз тушлаб келиб. Жўн дарёсид еттим. Жўнни ёқалаб, қуйиға юрудум. Одампур тўғрисиға етганда бир оролда ўрдунинг ёвугида шомиёналар тиктуруб, маъжун ейилди. Ушбу кун Содик била Қулолни қуштига солдук. Қулол даъво била келиб эди. Ограда қушти тутмоққа йўл кўфтини узр айтиб, йигирма кун муҳлат тилади. Қирқ-эллик кун муҳлатидин ўтти. Бу кун зарур бўлди — қушти тутти. Содик яхши қушти тутти, хейли осон йикти. Содикқа ўн минг танга ва эгарлик от ва бош-оёғ ва тугмалик чакман инъом бўлди. Бовужудким, Қулол йиқилиб эди, маъюс қилмай, анга ҳам сару пой ва уч минг танга инъом бўлди. Фармон бўлдиким, аробаларни ва қозонларни кемалардин чиқарғайлар. Йўл ясаб, ер тузатиб, аробаларни ва қозонларни чиқарғунча бу юртта уч-тўрт кун макс бўлди.

Душанба кун и ойнинг ўн иккисид ўн икки курух келиб, Каррага тушулди. Бу кун тахтиравон била келдим. Каррадин ўн икки курух келиб, Карра парганаларидин Қурияға туштук. Қурия-

¹ Қ. б. — Ҳамовалийда.

дин секкиз курух юруб, Фатхпур Асваға туштук. Фатхпурдин секкиз курух юруб..¹ Сарой Мандоға тушулди. Ушмунда тушганда намози хуфтан Султон Жалолиддин келиб, мулозамат қилди. Икки кичиккина ўглини ҳам ўзи била олиб келди.

Тонгласи шанба куни ойнинг ўн еттисида секкиз курух келиб, Карра парганаларидин Дугдугийға Ганг ёқасиға тушулди. Якшанба куни Муҳаммад Султон мирзо ва Қосим Ҳусайн Султон ва Бихўб Султон ва Турдिका ушбу юртга келдилар. Душанба куни Аскарый ҳам ушбу юртга келиб, мулозамат қилди. Бу келганлар бори Гангнинг шарқий тарафидин келиб эдилар. Андоқ фармон бўлдимки, Аскарый била чериклар тамом Гангнинг ул юзи била-ўқ юругайлар. Ҳар ерда бу ўрду тушса, агар дағи рўбарўда ул юзда тушгайлар.

Ушбу навоҳида эканда илгаридин мутаоқиб хабарлар келадури эдиким, Султон Маҳмудга бир лак афғон йиғилибдур. Шайх Боязид била Бибанни қалин черик била Сарвор тарафи йибориб, ўзи ва Фатххон Сарвоний Ганг ёқалаб, Чунор устига келадури. Шерхон сурким, ўтган йил риоят қилиб, қалин паргана бериб, бу навоҳида қўюлуб эди, бу афғонларға кирибтур. Шерхон ва яна бир неча умарони сувдин ўтқарибтурлар. Султон Жалолиддиннинг кишиси Банорасни сахлай олмай, қочиб чиқибтур. Сўзлари бу эмишким, Банорас қўрғонида басҳийларини қўюб, Ганг ёқасида келиб урушқайлар. Дугдугийдин кўчуб, олти курух келиб, Карранинг уч-тўрт курухида Кусора тушулди. Мен кема била келдим. Икки-уч кун бу юртга Султон Жалолиддиннинг зиёфати жиҳатидин турулди.

Одина куни Карра қалъасининг ичида Султон Жалолиддиннинг уйларига тушулди. Меҳмондорлик қилиб, бир пора ош ва таом торти. Таомдин сўнг ўзига ва ўғлонларига яқтойи, ома, нимча кийдурулди. Ўзининг истидъосидек улуг ўғли — Султон Маҳмуд хитоби била мухотаб бўлди. Каррадин отланиб, бир курухча йўл келиб, Ганг ёқасиға тушулди. Шаҳрак бекким, Моҳим қошидин Гангга аввал келган юртга келиб эди, ушбу кун хат битиб, ушбу юрттин рухсат берилди. Хожа Калон Хожа Яҳёнинг набираси мендин битийтурган воқоени тилайдур эди, истиктоб қилдуруб эрдин, Шаҳракдин йиборилди.

Тонгласи шанба кўчуб, тўрғ курух келиб, Кўх туштук. Мен кема била-ўқ келдим. Тушар юрт ёвуқ экандур, эрта-ўқ келилди. Муддаттин сўнг кема ичида-ўқ ўлтуруб маъжун едук. Хожа Абдушшаҳид Нурбекнинг уйида экандур, аларни тиладук. Мулло Маҳмудни Мулло Алихоннинг уйидин тилаб келтурдук. Бир замон ўлтуруб, кема била ул юзга ўтуб, куштигирларни куштига солдук. Дўст Ясинхайрға буюрулдимки, паҳлавон Содиқ била тутмай, ўзглар била минёгирлик қилғай. Хилофи қоида буюрулдимки, аввал зўрроқларни миёнгирлик қилғай. Секкиз кишини яхши миёнгирлик қилди.

Намози дийгарда Султон Муҳаммад бахши кема била ул тарафдин келди. Султон Искандарнинг ўғли Маҳмудхоннингким, бу ёғийлар Султон Маҳмуд дерлар эди, бузулғонининг хабарини келтурди. Намози пешин мундин борғон жосус бу ёғийларнинг бузулғонининг хабарини келтурур. Икки намоз орасида Тожиҳон Соранго-

нийнинг арзадошти ҳам жосус хабарига мувофиқ келур. Бу кай-
фиятларни Султон Муҳаммад¹ келиб арза еткурди. Чунорни келиб
муҳосара қилгон экандур. Озроқча уруш ҳам соғондур. Бизнинг
келганимизнинг таҳқиқи хабарини топқоч, бузулгон йўсулдуқ андин
қўнар. Банораска ўтган афгонлар ҳам изтироб била ёниб, сув кечар
да икки кема гарқ бўлуб, бир пора киши сувга борур.

Тонгласи олти курух келиб, Пиёғ парганаларидин Серовалийга
келилди. Мен кема била-ўқ келдим. Эсан Темур Султон била Тўхта
Бўға султон ярим йўлда қурунишга тушуб, туруб эдилар. султон-
ларни ҳам кемага тиладим. Тўхта Бўға султон яда қилгон экандур.
Тун ел қўуб, ёмгур ёғакиришти. Тавр хавос бўлди. Бу хаво
маъжун емакка боис бўлди. Бовужудким, ўтган кун маъжун сийилиб
эди, букун ҳам маъжун едук. Юртқа келиб, тонгласи юртга таввақ-
қуф қилилди.

Сешанба кун, ўрду тўғриси сабзалиқ орол бор экандур, кема
била ўтуб, ул оролни сайр қилиб, бир паҳрда келиб, кемага
кирдим. Отлиқ сайр қилурда дарё ёқасида гофил борилгон жарнинг
усти била ўттум. От дарз қилгон жарнинг устига чикқач, жар
учти, мен филҳол секраб, ўзумни ёқага солдим, от ҳам учмади.
Агар мен отнинг устида бўлсам эди, қолиб бу эдиким, от била
ўқ учгай эдим. Ушбу кун Ганг дарёсини қўл солиб ўттим. Бир қўл
ни санадим, ўтгуз уч қўл била ўттум, яна тинмай узуб, бу юзга
ҳам ўттум. Бори дарёларни узуб, кечиб эдим. Ганг дарёси қилиб
эди, намози шом Ганг сўйи Жўн сўйининг қотилишига етиб.
Пиёғ тарафи била кемани торттуруб, бир паҳр тўрт гирида ўрду-
га келдим.

Чоршанба куни икки наҳрдин черик Жўн дарёсини ўта кириш-
ти. Тўрт юз йигирма кема эди.

Одина куни ражаб ойининг гуррасида мен сувдин ўттум.

Душанба куни ойнинг тўртида Жўн ёқасидин Баҳор азиматъ
била қўчулди. Беш курух юруб, Лавойинга туштук. Мен кема била
ўқ келдим. Ушбу кунгача черик эл сувдин кечадур эди. Зарбзанлик
аробаларниким, Одамнурдин кемалардин чиқарилиб эди, фармон
бўлдики, Пиёғтин яна кемага солиб, кема била келтургайлар.

Тушган юртга қуштигирларни қуштига солдук. Паҳлавон Лоҳу-
рий киштибон била Дўст Ясинхайр қушти тутти. Қалин талашти,
ташвиш била Дўст йикитти. Иккаласига сарупо инъом бўлди.

Илгари ботқоқлик, болчиқлик ёмон сув бор эмиш, Тўс сўйи
дер эмишлар, гузар қўрарга ва йўл ясарга икки кун бу юртга
тавакқуф бўлди. От ва тсвага гузар юққорроқ тоилди. Юклук
ароба ул гузарнинг ноҳамвор тошлари бор жихатидин чиқа олмас
эмиш, юклук аробаларни фармон бўлдики, андин-ўқ ўткаргайлар.

Панжшанба куни андин қўчуб, мен Тўс сўйининг қотилишигача
кема била келдим. Қотилишидан кемадин чиқиб отланиб, Тўс сўйи
юққори юруб, намози дийгар ўрдуғаким, сувдин ўтуб тушуб эдилар,
келилди. Букун олти курух келилди. Тонгласи ул юртга мақом бўлди.

¹ Қ. б. Султон Махмуд.

Б. б. бу катта текет тушган.

Шанба кўчуб, ўн икки курух юруб, Нилобга яна Ганг ёқосига келилди. Андин кўчуб, ўн икки курух юруб.¹ Ушбу юртта Чунордин Тожиҳон ўғлонлари билан келиб, мулозамат қилди. Бу айёмда Муҳаммад бахшининг арзадошти келдиким, Кобулдин кўч ва уруф таҳқиқ келадуру эмиш.

Чоршанба куни ул юрттин кўчуб, Чунор қўрғонини сайр қилиб, Чунордин бир курухча ўтуб тушулди. Пиёғдин кўчган айёмда вужудда обида жароҳати пайдо бўлуб эди. Бу юртта бир Румий Румда эмди пайдо бўлгон муолажани қилди. Мурчини сафол қозонда қайнатди, жароҳатни анинг иссиқ бухориға туттум. Бухори камроқ бўла иссиқ суви бида юдум, икки соати нўжумийғача даранг бўлди.

Ушбу юртта бир киши айттиким, ўрдуниң ёнидаги оролда шер ва карк қўрубтурлар. Сабоҳи ул оролни чарғаладук. Филларни ҳам келтуруб эди. Шер ва карк чиқмади. Чарга учидин бир саҳро-йи говмиш чиқибтур. Букун гунд ел қўпти. Гард ва ғубор қўп ташвиш берди. Кемага етиб, кемага кириб, ўрдуға келдим. Ўрду Банорастин икки курух юққорроқ тушуб эди. Чунорнинг навоҳисидаги жангалларда фил қалин бўлур эмиш. Бу юрттин бориб, фил овлар ҳаёлим бор эди. Тожиҳон хабар келтурдиким, Маҳмудхон Сун сувининг қошидадуру. Бекларни чарлаб, ғаним устига илғамоқни машварат қилилди. Охир мунга қарор топтиким, узун-узоқ кўчуб, бедаранг-ўқ юрулғай. Андин кўчуб, тўққуз юруб, Балва гузариға тушулди.

Ушбу юрттин душанба охшоми ойнинг ўн секкизида Тохирни Ограга йиборилди. Кобулдин келадурганларга қўнолға йўсунолук инъом бўлгон ёрмоқларнинг баротини олиб борди.

Ушбу кун кема бида келдим, тонгдин бурунроқ кемага кири-либ эдиким, Гўй сувининг қотилишиғаким, Жўнпур суйидур, етиб кема бида озроқча Гўй суйи юққори бориб, яна ёндим. Агарчи торғина сув эди, вале гузари йўқ эди. Ул юздаги черик эли кема бида ва сол бида ва от уздуруб ўтадуру эдилар. Жўнпур суйининг қотилишидин бир курух қуйроқ келиб, билтурғи, юртниким, андин Жўнпурға борилиб эди, сайр қилдим. Мувофиқ ел сув юққоридин пайдо бўлди. Банголий кеманинги елканини торттуруб, улуғ кемани ул кемага богладилар, хейли илдам келди. Ўрду Банорастин бир курух юққорроқ тушуб эди, юртқа кундин икки тирий қолиб эдиким, етилди. Турмай кейинимизча келган кемалардин ботроқ келгани намози хуфтаанда келди.

Чунордин фармон бўлуб эдиким, Мўғулбек ҳар кўчта паймойиш танои бида тўғри йўлни таноб урғай. Ҳар қачонким, мен кемага кирсам, Лутфибек дарё ёқасини таноб урғай. Тўғри йўл ўн бир курух экандур. Сув ёқаси ўн секкиз курух. Тонгласи ул юртта тавақ-куф бўлди.

Чаҳоршанба куни ҳамма кема бида келиб, Гозипурдин бир курух қуйроқ тушулди. Панжшанба куни ўшул юртта Маҳмудхон Нўҳоний келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун Жалолхон Баҳорхон

¹ 1. 6. тушган.

Баҳорийининг, Фаридхон Насирхонининг, Шерхон сур яна Алоуддинхон сур ва яна бир неча афғон умароларининг арзадоштлари келди.

Ушбу кун Абдулазиз мирохурининг арзадошти келди. Лоҳурдин жумодил-охир ойининг йиғирмасида битилгандур. Ушбу арзадошт битилган кун Қолний навоҳисидин йиборган Қарочанин Хиндустоний чокари етар. Абдуллазизининг арзадоштида мазкур эдиким, Абдулазиз ва муқаррар бўлғонлар жумодил-охир ойининг тўкқузиди Нилобта кўчга ўтру борурлар. Абдулазиз Чонобқача била келиб, Чонобгин айрилиб, Лоҳурга илгаррак келиб, бу арзадошгин йиборгандур.

Одина кун кўчудди. Мен кема била-ўқ билтурғи Чўса тўғрисидаги офтоб тутулғон ва рўза тутулғон юртни чиқиб сайр килдим. Келиб кемага кирдим. Мухаммад Замон мирзо ҳам кема била кейиндин келди. Мирзоининг аяғи била маъжун ейилди. Ўрду Қарминос сўйинининг ёқасида тушуб эди, бу Қарминос сўйидин хиндулар кўн иархез килурлар эрмин. Пархезкор хиндулар бу сувдин ўтмай, кемага кириб, Гаг била бу сувнинг тўғрисидин ўттилар. Муътақадлари андоқдурким, бу сув кишига тегса, ибодатини зое килур. Ваҳҳи тасмиясини ҳам ушмунга мўносиб айттилар. Кема била келиб, озроқча Қарминос сўйи юқори бориб, яна ёниб, Гагнинг шимолний тарафи кечиб, сув ёқасида кемаларини турғуздук.

Йиғитлар бир пора шўхлук килдилар, бир пора қуштигирлик килдилар. Соқий Мухсин даъво килдиким, тўрт-беш кишини миён-гирлик килурмен. Бир киши била тутти, йиқилаёзди. Иккинчиси Шодмон эди. Мухсинини йиқти. Хижил ва мунфил бўлди. Қуштигирлар ҳам келиб, кунти туттилар.

Тоғласи шамба кун Қарминос сўйинининг гузарини кўра киши йиборган жиҳатидин бир наҳрга ёвук кўчудди. Мен отлашиб, гузар сори бир қуруқча Қарминос сўйи юқори бордим. Гузар йироқ жиҳатидин яна ёниб, кема била-ўқ юртқа келдим. Ўрду Чўсадин бир қуруқ илгаррак тушуб эди.

Ушбу кун яна мурч дорусини қилдим. Бир нима иссиқроқ экандур, вужудим қабарди. Хейли ташвиш торттим...

Илгари ботқоқлик кичикроққина сув бор экандур, йўлни ясамоқ учун, тоғласи ул юртта турулди. Душанба охиёми Абдулазиз йиборган Хиндустоний яёқининг келтурган хатқа жавоб битиб йиборилди.

Душанба сабоҳи кема била келдим. Ел жиҳатидин кемаларини тортиб келтурдилар. Ўтган йил қалин ўлтурғон Баксара тўғрисидаги юртнинг рўбарўйига етиб, сувдин ўтуб, ул юртни сайр килилди. Дарё ёқасига инарга зиналар қилилиб эди, голибо, қирқдин кўнрак, элликдин озроқ эди. Икки юқорини зина қолибтур, ўзга барча зинаи сув бўзубтур. Кемага кириб, маъжунейилди. Ўрдудин юқорироқ бир оролда кемани турғузуб наҳлавларини қуштипа солдук. Намози хуфтаи ўрдуға келилди.

Бўлтур ушбу ўрду тушган юртни Гаг сўйидин мен дастак била ўтуб баъзи от, баъзи тева миниб келиб, сайр қилилиб эди. Ул кун афғон еб эдим.

Тоғласи сешанба кун Қаримберди ва Мухаммад Али Ҳайдар

рикобдор ва Бобо шайх бошлиқларни икки юзча ўбдон йигитлар била бу мухалифлардин хабар олғали йиборилди. Ушбу юрттин Бангола элчига фармон бўлди, бу уч фасл сўзни арзадошт қилсун.

Чаҳоршанба кўни Юнус Алини Мухаммад Замон мирзога йиборилдиким, Баҳор гарафидин истимзоже ҳосил қилғай. Сустрок жавоб келтурди. Баҳор шайхзодаларининг кишиси арзадошт била Баҳорни ташлаб чиққанларнинг хабарини келтуруб эди.

Панжшанба кўни Турди Мухаммад ва Мухаммад Али жанг-жангга турк ва ҳинд умароси ва таркашбандийдин икки мингча чоғлиқ киши қўшуб, Баҳор элгига истимолат фармонлари битиб, рухсат берилди.

Хожа Муршид Ироқийни Баҳор саркориға девон қилиб, Турди Мухаммадга қўшуб йиборилди.

Тонгласи Мухаммад Замон мирзо Баҳор бормоқни қабул қилиб, Шайхи Зайн ва Юнус Алидин баъзи нима арзадошт қилиб, бир пора кишини қўмак йўсунлуқ тилабтур. Баъзи йигитларни Мухаммад Замон мирзога қўмак битиб, яна баъзиларни навкар этиб, шанба кўни шаъбон ойининг ғуррасида бу уч-тўрт кўн ўлтурулгон юрттин кўчүлди. Мен букун отланиб, Бўжпур ва Бихияни сайр қилиб, келиб ўрдуға туштим.

Мухаммад Али бошлиқларниким, хабарға йиборилиб эди, йўлда бир пора кофирни босиб, Султон Маҳмуд ўлтургон ерга етарлар. Султон Маҳмуд икки мингча киши экандур, бу қоровулнинг хабарини тониб, бузулүб, икки нилини ўлтуруб кўчар. Бир нилини қоровул йўсунлуқ қўйгон экандур, бу йигитлардин йигирма чоғлиқ киши етар, туруш бермай кўчар. Неча кишисини тушүруб, бирини бош кесиб, бир-икки ўбдонни тирик келтурдилар.

Тонгласи кўчүб, кема била келдим. Бу юртта Мухаммад Замон мирзо дарёдин ўтти. Мирзонинг ўғари ва кетари учун икки-уч кўн бу юртта ўлтурулди.

Сешанба кўни ойнинг тўртнда Мухаммад Замон мирзога хосса бош-оёқ ва камар шамшир ва тупчок ва чатр иноят қилиб, Баҳор вилоятиға юкундурулди. Баҳор саркоридин бир қуруру йигирма беш лак ҳолиса қилиб, девонлиғи Муршид Ироқийға уҳда бўлди.

Панжшанба кўни ул юрттин кема била келдим. Бори кемаларин турғүзүб, мен етгач, буюрдумким, кемаларин юрутүб, чарга била бир-бирига боғлағайлар. Дарёнинг арзидин ҳам қўп ортти. Бовужудким, тамом кема йиғилмайдур эди, баъзи ер паст, баъзи ер чуқур учун ва баъзи ер равон ва баъзи ер норавон учун ушбу йўсунлуқ ғалаба юрутүб бўлмади. Кемаларнинг чаргасига бир кирёл қўрунур. Бир балиқ кирёлнинг қўрқунчидин андоқ баланд сачарким, бир кеманинг ичига келиб тушар. Тутүб келтурдилар.

Юртқа етганда кемаларга от қўюлди. Бурунги бойри улүг кемагаким, Ограда Санго ғазвидин бурунроқ тамом бўлүб эди, «Осойиш» от қўюлди. Ушбу йил черик отланурдин бурунроқ Оройишхон бир кема ясатиб пешкаш қилди. Ушбу келурда анға ҳам то-лор боғлаттим. Бу кемаға «Оройиш» от қўюлди. Султон Жалолид-

дин төрткөн кемага улутроқ толор килдуруб, бу толорнинг устида яна бир толор буюрулди, мунга «Гуинойиш» от қўюлди. Яна бир кичик жавқандилиқ завраққаким, ҳар иш-куч учун ани йиборулур эди, бу завраққа «Фармойиш» от қўюлди.

Тоғласи одина куни кўчулмади. Муҳаммад Замон мирзонинг бори иш кучи саралжом бўлуб, Баҳор азимати билла бир-икки курух ўрдудин айрилиб тушуб эди, ушбу кун келиб, мендин рухсат олди.

Икки жасус Бангола черикидин келиб дедиким, банголийлар Махдуми Олам бошлиқ Гандак суйининг ёқасини йигирма тўрт ерда қисмат қилиб, фасил қўнорадурлар. Султгон Махмуд бошлиқ афғонларким, куч ва уруқларини ўтқарадурлар экандур, ўткали қўймай, ўзларига қўшубтурлар. Бу хабар келгач, чун уруш аҳтимоли бўлди, Муҳаммад Замон мирзони маъъ қилдук. Шох Искандарни уч-тўрт юз киши билла Баҳорга йиборилди.

Шанба куни Дудунинг ва ўғли Жалолхон Баҳорхоннинг кишиси келди. Банголий буларни кўз боғи йўусулук саҳлар экандур. Мени деб, Банголийдин, зарброст урушуб, айрилиб, сувдин ўтуб, Баҳор навоҳисига етиб, мулозаматқа мутаважжих эмиш. Ушбу кун Бангола элчиси Исмоил Митоға фармон бўлдики, бурун битиб йиборган уч фаслнинг жавоби кеч битиладур: хат битиб йиборсунким, агар ихлос ва яқижхатлиқ мақомидадурлар, худ боғроқ жавоб келса керак.

Якшанба оқшоми Турди Муҳаммад ва Жанг жангнинг кишиси келди.

Чаҳоршанба сабоҳи шаббон ойининг бешиди бу тарафдин буларнинг қорёвули етар, нариги дарвозадин Баҳор шикдори қочиб кетар.

Якшанба куни ул юрттин кўчуб, Орий нарганасига тушудди. Бу юртта хабар келдиким, лашкари Харид юз-юз эллик кема билла Сару билла Гангнинг қотилишида Сару сувининг нари юзиди ўлтургон эмиш. Чун Банголий билла сулҳуна бор эди, хамиша мундоқ ишларда таяммун жиҳатидин сулҳ ишини илгари тутулубтур. Агарчи беодоблиқ қилиб, келиб йўлимиз устида ўлтурубтур, вале дойимги қондани маръий тутуб, Бангола элчиси Исмоил Митоға яна Мулло Муҳаммад музаҳҳибни қўшуб, ушул бурунги уч сўзни айтиб, мукаррар бўлдики, рухсат берилгай.

Душанба куни Бангола элчиси мулозаматқа келиб эди, рухсатни анга айттурулди. Бу ҳам мазкур бўлдики, ғаним дафъига ул сари бу сари мутаважжих бўлғумиздур. Сизларга тааллуқ ер ва сувга зарар ва осибе етмагусидур. Нечукким, ул уч фасл сўзнинг бири бу эди: лашкари Харидқа айтким, йўл устини қўюб, Харидқа келсун. Туркдин бир неча киши анга қўшалинг. Харид элига истимолат бериб, ерига келтурсунлар. Агар гузар бошидин кетмаса ва бу нодир муқобала сўзларин тарк этмаса, ҳар ёмонлик бошига етса, ўзидин: ва ҳар ношойиет қошига келса, сўзидин кўрсун.

Чоршанба куни Бангола элчиси Исмоил Митоға муътодий хилъат кийдуруб, инъом қилиб, рухсат берилди.

Панжшанба куни Шайх Жамолни Дуду билла ўғли Жалолхонга

нетимолат фармонлар ва ишоят сўзлари билан йиборилди. Ушбу кун Моҳимнинг навқари келди. Боғи Сафодин нари Волийдин¹ айрилган экандур. Хатлар келтурди.

Шанба кун Ироқ элчиси Мурод кўрчи қажарни кўрулди.

Якшанба кун Мулло Муҳаммад музаҳҳибка муътодий ёдгорийларни тоштуруб, руҳсат берилди.

Душанба кун Халифани ва баъзи бекларни йиборилдиким, дарёнинг не еридин ўтарни мулоҳаза қилгайлар. Чоршанба кун яна Халифани икки сувнинг оралиғи кўра йиборилди.

Жануб тарафи Орий партанасининг ёвуғидаги шилуфарзор сайр қила отландим. Шилуфарзорни сайр қилурда Шайх Гуран шилуфарнинг янги тухум боғлагонини келтурди. Бу иштаға филижумла шабохати бор. Яхшигина шима гуликим, шилуфар бўлғай. Хиндустоний «кавал кикрий — дер, тухмини «дуда». Андин Сўнни ёвуқтур дедилар. Бориб Сўнни тафарруж қилдук. Сўн сўни қуйи қалин дарактлар кўрунди, дедиларким. Муширдур. Шайх Шарафиддин Муширийнинг отаси Шайх Яҳёнинг қабри андадур. Чун мунча ёвуқ етилиб эди. Сўвдин ўтуб, Сўн қуйи икки-уч курух келиб, Муширини сайр қилиб, боғоти билан ўтуб, мазорни тавоф қилиб, Сўн ёқасига келиб, ғусла қилиб, намози пешинини эрта адо қилиб, ўрду сори мутаважжих бўлдум.

Отлар семиз учун бир печани от қолди. Яна бир печани отлар олдараб эди, бир печани кишини қўюб, фармон бўлдиким, отлари толиққонларни йиғиб, отларини сугориб, тиндуруб, изтироб қилмай келгайлар. Агар мундоқ бўлмаса эди, хейли от зое бўлур эди.

Буюруб эдиким, Муширдин ёвуғида бир киши Сўшнинг ёқасининг отининг ҳар қадамини ўрдугача санасун. Йиғирма уч мингу бир юз санабтурким, қирқ олти минг икки юз қадам бўлғайким, ўн бир ярим курухдур. Муширдин Сўнгача ярим курух ёвушур. Ённи ўн икки курух. Борурда ул ён бул ён сайр қилиб борилди. Ўн беш-ўн олти курух ва ўттуз курухга ёвуқ бўқун сайр қилилди. Кечанинг аввалги паҳридин олти гирий бўлди эдиким, ўрдугача келилди.

Тонгласан панжшанба кун Жўшурдин Султон Жунайд барлос ва Жўшурдаги йиғилар келдилар. Кеч қолқонлари жиҳатидин итоб ва хитоб қилиб, кўрушмадим. Қози Жўшун чарлаб кўруштум. Ушбу кун турк ва хинд умаросини машваратқа чарлаб, сув ўтар бобида жонки қилилди. Сўз мунга қарор тоғтиким, Ганг билан Сару сувнинг оралиғи баланд кўрарда Истод Алиқули қозон ва фаранги зарбзанини қуруб, қалин туфақандозлар билан бу ердин уруш анғизи қилгай. Икки сув қотилишининг жузвий қуйироқ жазирадаким. Бангалийнинг бир фил ва қалин кемаси турубтур, рўбарўида Ганг сувнинг Баҳор тарафидин Мустафо одот ва адалотини мукаммал ва муҳайё қилиб, урушга машғул бўлғай. Қалин туфақандозлардаги мушини билан бўлғай. Муҳаммад Замоин мирзо ва бу битил-

¹ Қ. 5 - Вародин

ганлар¹ Мустафоға орқасига тушуб, қўмак бўлғайлар. Устод Алиқули била Мустафоға зарбзан отмоққа ва қозон қурмоққа, мўлжор кўпориб, ер ясамоқ учун қалин белдор ва қаҳорға муҳасиллар тайин қилилди. Асбоб ва масолиҳ топмоққа ва йиғмоққа машғул бўдилар. Салотим ва умаро ва хавонин илдам бориб, Ҳалдий гузаридин Саруни ўтуб, мўлжор қилтон вақт ул юздин мукаммал ва мустаид бўлуб, ғаним устига келгайлар.

Бу аснода Султон Жунайд ва Қози Жийе арз қилдиларким, секкиз қурух юққорроқ гузар бор эди. Рўбарў тайин бўлдиким, жолабонлардин бир-иккисини Султон Жунайд ва Маҳмудхон ва Қози Жийенинг кишиларидин олиб бориб, гузарни қўрғайлар. Агар гузар бўлса анинг била-ўқ кечилгай.

Эл орасида бу сўз бор эдиким, Банғолий Ҳалдий гузарига ҳам киши тайин қилур хаёли бор эрмиш. Маҳмудхоннинг Искандарпурдаги шикдорининг арзадошти келдиким. Ҳалдий гузарига элликча кема йиғиб, киштибонларга музд берибмен, вале киштибонлар Банғолийинг келур овозасидин бисёр мутаваҳхимдурлар.

Чун Сару сувидин гузар топилоғи вақти эди, гузар кўра борғон кишига таваққуф қилмай, шанба куни бекларни машваратқа чарлаб дедимким, Искандарпур Чатурмукдин Уд ва Баҳроийжғача Сару дарёсининг гузарлари тамом ерда эди. Мундоқ этиб ўлтургунча, қалин фавжиин тайин қилурбизким, Ҳалдий гузаридин кема-лар била ўтуб, буларнинг устига келгайлар. Алар келгунча Устод Алиқули ва Мустафо тўп ва туфак ва зарбзан ва фарангий била урушқа машғул бўлуб, чиқгайлар. Биз доғи Ганг дарёсидин ўтуб, Устод Алиқулига қўмак тайин қилиб, мустаид ва мукаммал бўлуб туралинг. Гузардин ўтган фавж яқин етса, биз ҳам мундин уруш солиб, зўрлаб ўталинг. Муҳаммад Замон мирзо ва ул юзда тайин бўлгонлар Ганг дарёсининг Баҳор тарафидин Мустафо қошида, урушқа машғул бўлғайлар.

Сўзни мунга қўюб, Гангнинг шимолидаги черикни тўрт фавж қилиб, Аскарыйга бошлатиб Ҳалдий гузарига йиборилди. Бир фавж Аскарый ўз навқари била яна бир фавж Султон Жалолиддин Шарқий яна бир фавж ўзбек султоилари Қосим Хусайн султон ва Биҳўб султон ва Тонготмиш султон ва Маҳмудхон Нухоний Ғозийпурий ва Қўки Бобо Қашқа, ва Тўламинш ўзбек ва Қурбон Чархий ва Ҳусайнхон бошлиқ Дарёхонийлар, бир фавж Мусо султон ва Султон Жунайдиким ва неким Жўнпур черики тахминан йигирма минг киши муҳассиллар тайин қилидиким, ушбу кеча-ўқким, якшанба кечаси бўлгай, ул черикни отлантургайлар.

Якшанба сабоҳи черик Гангдин ўта киришти. Мен бир поста кемага кириб ўтгум. Уч паҳр бўлуб эдиким, рўйзардларким, гузар кўра бориб эдилар, келдилар. Гузар худ топмайдурлар. Кемаларнинг ва тайин бўлгон фавжнинг йўлда учрағонининг хабарини келтурдилар.

Сешанба куни сув кечган ердин кўчуб, уруш ери қотилишига бир қурух ёвуқ келиб гушудди. Ўзум бориб, Устод Алиқулининг фарангий ва зарбзан отмоғини тафарруж қилдим. Ушбу кун Устод

¹ Қ. б.— етганлар.

Алиқули фарангий тоши била икки кемани уруб синдуруб, гарк қилди. Мустафо ҳам ул юздин фарангий тоши била икки кема уруб синдуруб, гарк қилди. Улуқ қозонни жанг жойига элтиб, ерини ясамоққа Мулло Ғуломни муҳассил қўюб, бир пора ясавуллардин ва жалд йигитлардин анга қўмак тайин қилиб, ёниб келиб, ўрду тўғриси бир оролда маъжун едук. Бу охшом маъжуннок кемани хиргоҳқа яқин келтируб, кемада ўқ таёя қилдум. Бу охшом ғариб воқеа даст берди: Кечанинг уч посига ёвуқ кемада сурон ва ғавго чиқти. Чўхралар — ҳар ким кеманинг бир йиғочини олиб, ўр-ур деб кичкиришадурлар. «Фармойиш» кемаси мен таёя қилгон «Осойиш» кемасининг ёнида эди. Бир тунқатор анда эди, уйқудин кўз очиб қўрарким, бир киши «Осойиш» кемасига илик қўюб чиқар хаёлидадур. Устига ташлар; сувга чўмуб, чиқарида тунқаторнинг бошига чопар: озроқча захм қилиб эди, сув сари-ўқ қочар. Ғавго бу жихаттин экандур. Мунирдин келган кечаси ҳам кеманинг яқинида бир-икки тунқатор бир неча ҳиндистонийни қавлаб, икки¹ қилич ва бир ханжарларини келтуруб эди. Тенгри таоло сахлади.

Агар теғи олам бижунбад зи жой,
Набуррад раге то нахоҳад худой.²

Тонгласи чаҳоршанба куни «Гунжойиш» кемасига кириб, тош отар ерга яқинроқ келиб, ҳар кимни ҳар ишга тайин қилдим. Ўғонберди мўғул бошлиқ минг чоғлиқ йигитни йиборилиб эдиким, бир-икки-уч курух юққорроқтин ҳар тавр қилиб сув кечгайлар. Булар борурда Аскаркийнинг ўрдуси тўғрисидин йигирма-ўттузча кема била Банголийлар ўтуб, қалин яёқ чиқиб, дастбурди кўрсатур хаёлида экандурларким, булар от солиб қочуруб, бир нечасини олиб, бошини кесиб, қалин кишини ўқлаб, етти-секкиз кема олурлар. Ҳам ушбу кун Муҳаммад Замон мирзо тарафидин ҳам бир неча кема билан Банголийлар ёриб чиқиб, уруш ангизи қулурлар. Ул тарафтин зўрлаб, Банголийларни қочуруб, уч кема кишиси сувга ғарк бўлур. Бир кемани иликлаб, менинг қошимга келтурдилар. Мунда Бобочўхра яхши юруб зўрлар. Фармон бўлдимки, Ўғонберди алар олган етти-секкиз кема била Муҳаммад Султон, Якка Хожа, Юнус Али, Ўғонберди ва ул жамоатким, бурун ўтмакка мукаррар бўлуб эдилар, кемаларни кеч қоронғуда юққори тортиб ўтгайлар.

Ушбу кун Аскаркийдин киши келиб дедиким, сувдин бебокий ўттилар. Тонгла сабоҳиким панжшанба куни бўлғай, ёғий устига келурлар. Фармон бўлдимки, бу ўтганлар Аскаркийга қўшулуб, ғаним устига юругайлар. Намози пешин устод қошидин киши келдиким, тош тайёр бўлубтур, не фармон бўлур? Фармон бўлдимки, бу тошни отсун, яна мен боргунча яна бир тошни тайёр қилсун.

¹ Л. 6.— тушган.

² «Агар олам гиғи ўз жейидан қўзғолса, худо хоҳламаса, бирор томирни ҳам қирқолмайди».

Намози дийгарда кичкина Банголий завракқа кириб мулжор қўнорғон ерга бордим. Устод бир навбат улуг тош отти, яна бир неча фараңгий отти. Банголийларнинг оташбозлиқ била шўхрати бор эрди, бу навбат яхши синадук, бир ерни чоғ қилиб отмайдурлар, ҳар тавр била отадурлар.

Ушбу намози дийгар буюрдукким., Сару дарёси била аларнинг олидин бир неча кемани тортиб ўткардилар. Кема тортар кишилар бетаҳоший ва бепаҳох бир неча кемани тортиб ўткардилар. Фармон бўлдиким, Эсан Темур Султон, Тўхта Бўға Султон, Бобо Султон, Оройишхон, Шайх Гўран бу кемалар ўтган ерда тўруб, кемани муҳофазат қилғайлар.

Андин ёшиб, бир поста ўрдуға келдим. Ярим кечага ёвуқ юкори тортадурғон кемалардин хабар келдиким, тайин бўлгон фавж илгаррак борди. Биз кемаларни тортиб борадур эдукким, Банголий кемаларни биз тортар ерни туюб, уруштилар. Бир кемачини оёғига тош тегиб, оёғи синди, ўта олмадук.

Панжшанба сабоҳи мўлжордагилардин хабар келдиким, юққориги кемалар тамом келдилар. Отлиқлари тамом отланиб, бизнинг келадурган фавжнинг рўбарўйига мутаважжих бўлдилар. Мен дағи илдам отланиб, охшом ўткарган кемаларнинг устига келдим. Киши чоптурулдиким, Мухаммд Султон мирзо бошлиқ ўтмакка муқаррар бўлгонлар бетаваққуф ўтуб, Аскариниға қўшулсунлар. Эсан Темур Султон била Тўхта Бўға Султонким, бу кемалар устида эдилар, буюрдукким, ўтмакка машғул бўлсунлар. Бобо Султон муқаррар бўлгон ерда келмайдур эди, филҳол Эсан Темур Султон бир кема била ўттуз-қиркча навқари била отларини кеманинг ёнида ёлдаб ўттилар. Буларнинг кейинича яна бир кема ҳам равон бўлди.

Буларнинг ўтганини кўруб, банголийлар қалин яёқ буларға мутаважжих бўлдилар. Эсан Темур Султоннинг етти-сиккиз навқари отланиб, бу яёқларнинг ўтрусига бориб, султон отлангунча тортқулашиб, отқулашиб, яёқларни султон сариға торттилар. Мунгача Эсан Темур Султон ҳам отланди. Иккинчи кема ҳам кечти. Ўттуз-ўттуз беш отлиқ била қалин яёққа чопиб, яхши қочурди. Хейли намоеи иш қилди. Ул часп-часпон, бетаҳоший борчадин бурунроқ кечти. Иккинчи улким, қалин яёқнинг устига оз киши била яхши юруб қочурди. Тўхта Бўға Султон ҳам кечти. Кемалар пайдарпай кечмакка кириштилар. Лоҳурий ва Хиндустоний йўсулдук тўшидин дастак била ва даста қамиш била ўта кириштилар.

Бу ҳолатни кўруб, мўлжор тўғрисидағи қалин Банголий кемалари сув қуйи қочмоққа юз қўйдилар.

Дарвеш Мухаммад сорбон ва Дўст эшик оға ва яна баъзи йигитлар мўлжор тўғрисидин ўттилар. Султонларға киши чоптурдумким, ўтганларни яхши йиғиб, ул ўтудағи фавжга ёвуқ ета ёнидин юруб, ғанимға илик қўшунг, ўтганларни султонлар ўзларига қўшуб уч-тўрт тўп бўлуб, ғаним сари мутаважжих бўлдилар.

Булар ёвуқ ета ғаним кишиси яёғини олиға солиб, ясолини бўзмай юрўй берур.

Аскарий била муқаррар бўлгон фавждин Кўки жамоати била етар. Ул тарафдин Кўки, бу тарафдин султонлар етиб, илик қўшарлар. Ғанимни тушура-тушура олиб, оглиқ теббарлар. Басанг Ров отлиқ муътабар кофирни Кўки, алар тушуруб, бошини кесарлар. Ўн-ўн беш кишиси анинг устига тушар, ўшанда-ўқ чопқуларлар. Тўхта Бўға Султон ғанимнинг олидин бориб, чопиб, яхши қилич тегурур. Мўғул Абдулваҳҳоб ва иниси ҳам қилич тегурурлар. Мўғул бовужудким, сув билмас, жиба била дарёдин от ёлдаб ўтар.

Менинг кемаларим кейин эди, кемаларга киши йибордим. «Фармойиш» кемаси илгаррак келди. «Фармойиш» кемасига кириб ўтуб, банголийларнинг юртларини сайр қилиб, «Гунжойиш» кемасига кириб, юққори ер боридин сўрдум.

Мир Муҳаммад жолабон арз қилдиким, Сару дарёси юққорроқдин ўткали яхшироқтур. Фармон бўлдиким, ул деган ердин черик эли ўтмакка машғул бўлғайлар.

Муҳаммад Султон мирзо бошлиқларгаким, ўтмакка фармон бўлуб эди, сув ўтарда Якка Хожанинг кемаси ғарқ бўлуб, Якка Хожа тенгри раҳматиға борди. Навкар ва вилоятини иниси Қосим Хожаға иноят қилдим.

Намози пешинда гусл асносида султонлар келдилар. Таъриф ва ситойиш қилиб, иноят ва шафқатдин умидвор қилдим. Аскарий ҳам ушул аснода келди. Аскарийнинг аввал иш кўргани эди, шугуни яхши бўлди. Ул окшом чун ҳануз ўрду кўчмайдур эди, бир оролда «Гунжойиш» кемасида таъя қилдим.

Одина куни Сару дарёсининг шимолида Харид ғавобси Нирхун парганасининг Кундба¹ отлиқ кентида тушулди.

Якшанба куни Кўкининг жамоати била Хожипурға хабар олғали йиборилди. Шоҳ Муҳаммад Маъруфким, билтур келганида анга улуг риоят қилиб, Соран вилоятини берилиб эди, неча қатла яхшилар борди. Отаси Маъруфни икки қатла урушуб босиб, тутуб эди. Султон Маҳмуд ғадр била Баҳорни олғонда, Бибан била Шайх Боязиднинг устига борғонда чора қила олмай, аларга қотилиб эди. бу фурсатга ҳам неча навбат арзадошти келиб эди. Эл орасида андин паришон сўзлар дерлар эди. Аскарий Ҳалдий гузаридин ўтгач-ўқ жамияти била Аскарийни келиб кўруб, Аскарий била банголийлар устига келди, ушбу юртта эканда келиб, мулозамат қилди.

Бу айёмда Шайх Боязид ва Бибандин мугавотир хабарлар келадур эди,— Сару дарёсини ўтар хаёлида эмишлар.

Ушбу фурсатга Санбалдин ажаб хабар келди: Али Юсуфким, Санбалда туруб, тавре забт ва рабт қилиб эди, ўзи ва бир мусоҳиб йўсунлук табиби бир кунда-ўқ тенгри раҳматиға борулар. Санбалнинг забт ва рабти учун муқаррар бўлдиким, Абдулло Санбал забт ва рабтиға боргай, Одина куни рамазон ойининг бешида Абдуллоқа Санбалға рухсат берилди.

Чин Темур Султоннинг ушбу айёмда арзадошти келиб эдиким,

¹ Қ. б.— Кундана.

муқаррар бўлгон бекларидин Кобулдин кўч келадурган жиҳатидин султонга қўшула олмайдулар. Муҳаммадий ва яна баъзилар султон билан юз қуруқча ер илғаб бориб, балужни яхши босибтурлар. Абдуллодин Чин Темур Султонга ва Султон Муҳаммад дўлдой ва Муҳаммадий ва баъзи андағи бекларга ва йигитларга фармон бўлдики, Чин Темур Султон билан Ограда йиғилиб, тайёр бўлуб тургайлар. Муҳолифлар ҳар сари юзлаңсалар, ул сари мутаважжих бўлгайлар.

Душанба куни ойнинг секкизида Жалолхон Дарёхоннинг наби-расигаки, Шайх Жамолий бориб эди бўлгон муътабар умароси билан келиб, мулозамат қилди. Ҳам ушбу кун Яхё Нухонийким, бурунроқ инисини йибориб, қуллук изҳори қилиб эди, сиёсат фармони бориб эди, келиб мулозамат қилди. Чун етти-секкиз минг нухоний ва афғон умидворлик билан келиб эдилар, аларни навмид қилмай, Баҳордин бир қурур ҳолиса қилиб, эллик лак Махмудхон нухонийга иноят қилиб, қолғонини ушбу Жалолхонга мусаллам тутулди. Бир қурур хизматона ҳам қабул қилди. Бу ёрмоқнинг таҳсилига Мулло Ғулом ясавулни йиборилди. Муҳаммад Замон мирзога Жўнпур вилоятини берилди.

Панжшанба куни охишми Халифанинг Ғулом Али отлик навкари ким, Исмоил Митодин бурунроқ Шоҳзода Мунгирнинг Абулфатҳ отлик навкари билан ул уч фасл сўзни элтиб эди, ушбу Абулфатҳ отлик билан ҳамроҳ Шоҳзода Мунгирнинг ва Ҳасанхон лангар ва-зирнинг, Халифанинг битилган хатларини келтурди. Ул уч шартни қабул қилиб, Нусратшоҳ тарафини ўзига олиб, ислоҳ сўзини орага солибтур.

Чун бу юруш боғи афғонларнинг дафъи учун эди, бу ёғийлардин баъзини бошини олиб элтилар, баъзиси келиб, чокарлик ва қуллукни қабул эттилар. Оз-оглоққим, қолиб эди, Банголийнинг даст-гири эди. Ани Банголий ўзига олди. Панҷкол ҳам ёвуқлашиб эди. Биз дағи анинг муқобаласида мазкур бўлгон шароит билан ислоҳ сўзини битиб йибордук.

Шанба куни Исмоил Жилвоний, Одилхон Нухоний, Авлиёхон Ишроқий, беш-олти умаро билан келиб, мулозамат қилдилар. Ҳам ушбу кун Эсан Темур Султон билан Тўхта Бўга Султонга жулду камар шамшир ва камар ханжар жибалар ва хилъатлар ва тўпчоқ отлар ва Эсан Темур Султонга Норнул парганасидин ўттуз олти лак ва Тўхта Бўга Султонга¹ Шамсобод парганасидин ўттуз лак иноят қилиб, юкундурулди.

Душанба куни ойнинг ўн бешидан Баҳор ва Бангола тарафидин хотирни жамъ қилиб, Сару дарёси ёқасидаги ва Қўндба² навохий-дағи юрттин Бибан ва Шайх Боязид ҳаромхўрнинг дафъи шаррига азм-жазм қилиб кўчтук. Ора шакли қўнуб, чаҳоршанба Чатурмук, Искандарпурнинг Чўнора отлик гузари устига тушди. Ушбу кун

¹ Т. б. — тушган.

² Қ. б. — Қўнда.

дин эл ўтмакка машғул бўлдилар. Бу ҳаромхўрлардин мутавотир хабар кела бошладиким. Сару била Гагардин ўтуб, Лакнав сари мутаважжихдурлар. Буларнинг гузар бандлиғига турк ва ҳинд умаросидин Султон Жалолидин Шаркий, Алихон Фармулий, Турдика, Низомхон Биёний, Туламиш ўзбак, Қурбон Чархий, Ҳасанхон¹ Дарёхоний бошлиқларни тайин қилиб нанжшанба охшоми рухсат берилди.

Ушбу охшом таровихдин сўнгра бир пос ва беш гирий бўлуб эдиким, пашкол булутлари қайнаб, бир замоннинг ичида андоқ тўфон бўлуб, қаттиқ ел қўптиким, йиқилмагон чодир кам қолди. Мен хиргоҳ ичида китобат қиладур эдим, коғаз ва ажзони йиғиштур-ғунча фурсат бўлмади, хиргоҳни пешхона била ўқ менинг бошимга йиқти. Хиргоҳ тунглуғи реза-реза бўлди. Тенгри сахлади, осебе етмади. Китоб ва ажзо ғарқ ўл бўлди. Ташвиш била йиғиштурулди. Сақарлот кат зайлучасига чирмаб, кат остига қўюб, устига гилемларни ёптуқ. Икки гирийдin сўнг таскин топти. Тушакхона чодирин тиктуруб, шамъ ёқтурди. Машаққат била ўт ёндуруб, гонг отғунча уюхламай, авроқ ва ажзонинг қурутмоғига машғул эдук.

Панжшанба куни мен сувдин кечтим. Одина куни отланиб, Харид ва Искандарпурни сайр қилилди. Ушбу кун Абдулло била Бокий Лакнавнинг олиғонини битиб эдилар. Шанба куни Қўкини жамоати била илгаррак йиборилдиким, Бокийга бориб қўшулғай. Якшанба куни Султон Жунайд барлосни ва Ҳасан Халифани ва Мулло Опоқнинг жамоатини ва Мўмин атканинг оға-инисини рухсат берилдиким, бориб Бокийга қўшулуб, мен етгунча иликдин келурларини таксир қилмағайлар.

Ушбу намози дийгар Шоҳ Муҳаммад Маъруфқа хосса хилъат ва тупчоқ иноят қилиб, рухсат берилди. Билтурғи дастур била Соранни важҳига ва Кундлани таркашбанд сақламоғига иноят қилилди. Ҳам ушбу кун Исмоил Жилвонийга Сарвордин етмиш икки лак важҳ иноят қилиб, хосса хилъат ва тупчоқ от иноят қилиб, рухсат берилди. Аловулхон Нуҳон бошлиқ анинг била келганларга ҳам Сарвордин важҳ тайин қилиб, рухсат берилди. Муқаррар андоқ бўлдиким, ҳар қайсининг бирорини ўғли Ограда ҳамиша мулозаматта бўлғай. «Гунжойиш» ва «Оройиш» кемасини яна икки Банголий кемаси билаким, бу навбат тушган кема Бангола кемаларидин интихоб қилилиб эди, банголийларга уҳда қилилдиким, Тирмуҳоний била Ғозипурга элтгайлар. «Осойиш» била «Фармойиш» кемасига фармон бўлдиким, Сару юккори ўрду била ҳамроҳ элтгайлар.

Баҳор ва Сарудин хотирни жамъ қилиб, душанба куни Чатурмукнинг Чўпора гузаридин Уд тарафи Сару ёқалай кўчилди. Ўн қуруҳча йўл келиб, Фатҳпурнинг тавобидин Қилира² деган кентнинг ёнида Саару ёқасида тушулди. Эрга кўчганлар озиқиб, Фатҳпурнинг улуғ кўлига борибтурлар. Бир неча кишини чопту-

¹ Қ. б. — Ҳусайнхон.

² Қ. б. — Калпхура

рулдиким, яқиндағи элни ёндурғайлар. Кичик Хожани йиборилдиким, кўл ёқасида кўнуб, анда тушган черикни тонгласи келтуруб, ўрдуға қўшғай. Эрта андин кўчуб, ярим йўлда «Осойиш» кemasига кирдим. Юкқори юртғача торттуруб келдим. Йўлда Шох Мухаммад девонанинг ўгликим, Боқи қошидин келиб эди, Халифа келтурди — Лакнав хабари таҳқиқ бўлди.

Шанба куни рамазон ойининг ўн учиди уруш солурлар. Уруш била ҳеч иш қила олмаслар. Уруш асносида йиғиштурсон хас ва қапа ва жарига якбора ўт туташур, андоқким, қўрсон ичи танурдек тафсон бўлур, фасил устида юра олмаслар. Қўрсонни олурлар. Икки-ўч кушдин сўнг бизнинг қайтгон¹ хабаримизни тошиб, Далмуд сари кўчарлар. Бу кун ҳам ўн курухча йўл келиб, Секрий парғанасининг Жалисир отлиқ кентининг ёнида Сару ёқасига тушулди.

Чаҳоршанба отнинг осойиши учун ул юртга мақом бўлди. Шайх Боязид ва Бибанни баъзилар дедилар эдиким, Гангдин ўтуб, Чунор ва Жўн навоҳиси била ўзларини басҳимилариға² торга хаёллари бор эмиш. Бекларни чарлаб, машвараг қилиб, андоқ сўз бўлдиким, Мухаммад Замон мирзо ва Султон Жунайид барлоским. Жўнпур ивазига Чунорни ва яна баъзи парғанотни топиб эдилар. Маҳмудхон Нухоний, Қози Жийё, Тожихон Сорангхоний бориб, Чунорда мухлифларнинг йўлини тўсқайлар.

Тонгласи панжшанба куни эрта кўчуб, Сару дарёсидин айрилиб, ўн бир курух йўл келиб, Парсарудин ўтуб, Парсарунинг ёқасида тушулди. Бекларни чарлаб, машварат қилиб, Эсан Темур Султон, Мухаммад Султон мирзо, Тўхта Бўға Султон, Қосим Ҳусайн Султон, Бихўб Султон, Музафар Ҳусайн Султон, Қосим Хожа, Жаъфар Хожа, Зоҳид Хожа, Жонбек, Аскарый навкарлари била, Кичик Хожа, ҳинд умаросидин Оламхон Қолний, Маликдоҳ Кароний, Родуйи Сарвоний бошлиқларни тайин қилидиким, Боязид ва Бибаннинг кейинча Далмуд тарафи черикдин айрилиб, илдам борғайлар.

Ушбу Парсаруда кеча таҳорат қиладур эдим, шамъ ёруғига қалин балиқлар йиғилиб, сув юзига чиқтилар. Мен ва яна ёвуғумдағилар илик била қалин балиқ туттук.

Одина куни Парсарунинг бир шох обининг бошиға тушулди. Хейли иничка сув эди. Черик элининг убур ва муруридин тағайюр топмағай деб, юкқорисини бўғдуруб, бир даҳи-дардаҳ бўлгон ерини таҳорат учун ясаттим. Бисту ҳафтум³ кечаси ушбу юртга бўлди.

Тонгласи бу сувдин айрилиб, Тус сувини ўтуб тушулди. Якшанба куни ушбу сув ёқасига туштук.

Душанба куни ойнинг йигирма тўққизида ушбу Тус сувининг ёқасида манзил эди. Бу охшом бовужудким, ҳаво яхши соф эмас эди, бир неча киши ой кўрдилар. Қози қошида гувоҳлик бердилар, ой боши собит бўлди.

¹ Қ. б. — қолгон.

² Қ. б. — била юзлати синоҳилариға.

³ Бисту ҳафтум — йигирма еттинчи (рамазон ойининг бу кечаси қутлуг хисобланади, шунинг учун бу кечани алоҳида кайд этган).

Сешанба сабоҳи ийд намозини ўғаб, отланилди. Ўн курух йўл келиб, Тоёкининг бир куруҳида Гўй сувининг ёқасида тушгук. Намози пешинга ёвук маъжун иртиқоб қилилди. Шайх Зайн ва Мулло Шихоб ва Хонд Амирга буғина байтни йибориб тиладук:

Шайху Мулло Шихобу Хонд Амир,
Келинг уч уч, икки-икки, бир-бир.

Дарвеш Муҳаммад ва Юнус Али ва Абдулло ҳам бор эдилар. Намози дийгар куштигирлар кушти туттилар. Чахоршанба кун ил юртта мақом эди. Чоштқа ёвук маъжун ейилди. Малик Шарққим, Тожиҳонни Чунордин чиқорғали бориб эди, букун келди. Букун куштигирлар кушти туттилар. Нахлавон Удийқим, бурн келиб эди, бу фурсатга келган Хиндустоний куштигир била курашиб йиқти. Яхё Нухонийға ўн беш лаклик ер Сарвордин ваъжға бериб, сарупо кийдуруб, рухсат берилди.

Тонгласи ўн бир курух йўл келиб, Гўй сувидин ўтуб, ушбу сув ёқасида тушулди. Илгор борғон султонлар ва беклардин андоқ хабар топилдиқим, Далмудға бориб, ханўз Ганг дарёсидин ўтмайдур эмишлар. Аччиғланиб фармонлар йиборилди: Ганг дарёсидин тез ўтуб, ёғийнинг сўнгига юруб, Жўндин ҳам ўтуб; Оламхонни¹ ўзингизга қўшуб, жаҳд қилиб ёғийға илик қўша қўрунг.

Ушбу сувдин ора икки қўнуб, Далмуд келилди. Ганг дарёсидин гузар била аксар черик эли ушбу кун-ўқ ўттилар. Ўрдуни ўтқариб, гузардин куйи оролда маъжун ейилди. Черик эли жонолигон² жиҳагидин сувдин ўтуб тушган юртта бир кун мақом бўлди. Боқи Тошкандий Ўд черики била ушул кун келиб, мулозамат килди.

Ганг сувидин ора қўнуб, Гуворанинг ёнида Аринд сувининг ёқасига тушулди. Далмуддин Гувора йигирма икки курух чиқти.

Панжшанба кун ил юрттин эрта кўчуб, Одамнур парғанасининг олига тушулди. Мухолифларнинг сўнгига ўтмоқ учун бурунроқдин жолабонлардин бир-иккини Қолпий йиборилиб эдиким, бўлғон кемаларни келтургайлар. Ўшунда тушган охшом бир пора кема келди. Дарёдин гузар ҳам топилди. Юртнинг пургардлиғидин оролда-ўқ ўлтурдум. Неча кунким анда эдим, кеча-кундуз оролда-ўқ бўлур эдим. Мухолифлардин таҳқиқ хабар келмаган учун Боқи шиғовулни Ўлдағи йигитлар била сув кечуруб, ёғийдин хабар олғали йиборилди.

Тонгласи жумъа намози дийгари Боқибекнинг навқари келди. Шайх Боязид ва Бибанинг қоровулини босиб, Муборақхон Жилвоний отлиқ ўбдон кишисини ва яна бир неча кишисини ўлтуруб, бир неча бош ва бир тирик йиборитур. Сабоҳи Шоҳ Хусайн бахшиқим, Боқи била бориб эди, келди. Қоровулни босганини ва андағи хабарларни машруҳ арз килди.

Ушбу охшомқим, якшанба кечаси ва ойнинг ўн учи бўлғай, Жўн дарёси кирди. андоққим. сабоҳи бу оролни дуруст сув бости.

¹ Қ. б. — Алихон.

² Қ. б. — жонокиган.

Бир ўқ отини қуюроқ яна бир оролға бориб, чодир тикиб ўлтур-
дум.

Душанба кун илғор борғон султонлар ва беклар қошидин Жалол Тошкандий келди, илғор хабарини топиб, Шайх Боязид ва Бибан Махуба парганасидин қочибтурлар.

Чун пашков етишиб эди ва беш-олти ой черик чериклаб, черик элининг от ва улоғи хароб бўлуб эди, борғон илғор султонларға ва бекларға фармон бўлдики, Огра ва ул навоҳидин тоза илғор келгунча, етган ерда таваққуф қилғайлар.

Ушбу намози дийғар Боқи шиғовул била Уд черикига рухсат берилди. Мусо Маъруф Фармулийким, черикдин ёниб, Сару дарёсидин ўтганда келиб, мулозамат қилиб эди, ўттуз лаклик паргана Амрахордин ваҳхига тайин қилиб, хоесса бош-оёқ ва эгарлик от иноят қилиб, Амрахорға рухсат берилди.

Бу тарафлардин хотиржам қилиб, сешанба кечаси уч пос ва бир гирийдин сўнг илғор тарийқи била Ограга мутаважжик бўлдук. Тонгласи ўн олти қурух йўл келиб, тушга ёвуқ Колпий тавобеидин Балодар деган парганада тушланиб, отға арпа бериб, намози шом андин отланилди. Бу кеча ўн уч қурух йўл юруб, уч поста Колпий парганаларидин Сўғандиурға Баҳодурхон Сарвонийнинг гўрхонасига тушуб уюхлаб, намози бомдодин ўтаб, андин тебрадук. Ўн олти қурух келиб, кун тушга Атоваға еттик. Маҳди Хожа ўтру келди. Кечанинг бир посиди андин отланиб, йўлда озроқча уюхлаб, ўн олти қурух йўл келиб, Робирийнинг Фатҳпурига туш тушудди. Эрта намози пешини Фатҳпурдин отланиб, ўн етти қурух йўл юруб, кечанинг икки посиди Огранинг «Ҳашт биҳишт» боғига тушудди.

Тонгласи одина кун Муҳаммад баҳши ва баъзилар келиб, мулозамат қилдилар. Намози пешинига ёвуқ Жўндин ўтуб, Хожа Абдулҳаққа мулозамат қилиб, қалъа бориб, амма бегимларни қўрдум.

Балхий полизкорни қовун эккали қўюлуб эди. Бир неча қовун сақлағон экандур, келтурди. Хейли яхшигина қовуилар эди. Бир-икки бута тоқ «Ҳашт беҳишт» боғида эқтуруб эдим, ашнинг ҳам яхшигина узумлари бўлуб эди. Шайх Гуран ҳам бир сабад узум йибориб эди, ямон эмас эди. Ҳиндустонда қовун, узумнинг мунча бўлуридин филжумла хурсандлиге бўлди.

Якшанба кечаси икки пос бор эдиким, Моҳим келди. Биз черикка жумодил-аввал ойининг ўнида отланиб эдик, ғариб умури нтифоқий воқе бўлубтурким, булар ҳам Коболдун ушбу кунда чиққан экандурлар. Панжшанба кун илқаъда ойининг ғуррасида улуг девонхонада девон ўлтурғонда Ҳумоюннинг ва Моҳим пешкашларин торттилар. Ушбу кун Мағфур девоннинг бир навқарин юз эллик қахорға¹ музд бериб қовун ва узум ва мева учун Кобулға йиборилди.

Шанба кун ойнинг учиди Ҳиндубекким. Кобулдин бадрақа бўлуб келиб эди. Али Юсуф ўлган учун, Санбалға йиборган экан-

¹ К. 6. — қорбор.

дурлар, келиб, мулозамат қилди. Ҳисомиддин Али Халифа ҳам Алвордин ушбу кун келиб, мулозамат қилди.

Тонгласи якшанба куни Абдуллоким, Тирмуҳонийдин Али Юсуф улган жиҳатидин Санбалга йиборилиб эди, келди.

Кобулдин келгучилардин андоқ масмуъ бўлур эдиким, Шайх Шариф Қаробогий Абдулазизнинг игвосидин ноҳаводорлиғидин қилмағон зулм ва ўтмаган бидъатларни бизга иснод қилиб, маҳзарлар битиб, Лоҳур аиммасининг отларини таклиф била битиб, маҳзарнинг саводини шаҳрларга йибориб, баҳс қилур хаёли бор. Абдулазиз дағи неча ҳукми эшитмай, анвои ношойист ақвол ва нобойист афъол андин содир бўлубтур. Бу жиҳатлардин якшанба куни ойнинг ўн бирида Қанбар Али арғунни йиборилдиким, Шайх Шарифни ва Лоҳур аиммасини ва савдарийларини ва Абдулазизни даргоҳиға олиб келтургай.

Панжшанба куни ойнинг ўн бешида Тижорадин Чин Темур Султон келиб, мулозамат қилди. Ушбу кун паҳлавон Содик била Улуғ Удий куштигир кушти гуттилар. Содик имкора йикти. Хейли гашвиш торгти.

Душанба куни ойнинг ўн тўққузида қизилбош элчиси Мурод қўрчиға мурассаъ камар ханжар ва муносиб хилъат кийдуруб, икки лак танга иноят қилиб, рухсат берилди.

Бу кунларда Сайид Машҳадий Гувалёрдин келиб, Раҳимдоннинг ёғийлиқ ангизини арз қилди. Халифанинг навкари Шоҳ Муҳаммад муҳрдорни йиборилди. Ғалаба насиҳат омиз сўзлар битиб йиборилди. Бориб бир неча кундин сўнгра ўғлини олиб келди. Агарчи ўғли келди, вале ўзининг келур хаёли йўқ эди. Анинг рафъи таваҳҳуми учун Нурбекни сешанба куни зилҳижжа ойининг бешида Гувалёрға йиборилди. Неча кундин сўнг Нурбек келиб, Раҳимдоннинг қилғон истидъоларини арз қилиб, муддаосидек фармонлар буткариб йиборур ҳолатта бир навкари келиб арз қилдиким, мени ўғлини қочурғали йиборибтур, келур хаёли йўқтур. Бу хабар келгач, филҳол Гувалёр устига отланмоқ бўлдук. Халифа арзга еткурдиким, яна бир навбат мен насиҳат омиз хат битиб йиборай, шоядким ислоҳқа келгай. Бу маслаҳат учун Шиҳобиддин Хисравни йиборилди.

Панжанба куни мазкур ойнинг еттисида Атоватдин Маҳди Хожа келди. Ийд куни Ҳиндубекка хосса бош-оёқ, мурассаъ камар шамшир ва тупчоқ иноят бўлди. Ҳасан Алиғаким, туркман орасида Чигатойға машҳурдур, бош-оёқ ва мурассаъ камар ханжар ва етти лаклик паргана иноят бўлди.

ВАҚОЕИ САНАИ СИТТА ВА САЛОСИНА ВА ТИСЪА МИА¹

Сешанба куни муҳаррам ойининг ўн учиди Гувалёрдин Шихобиддин Хисрав била шайх Муҳаммад Ғавс Раҳимдоднинг шафоати учун келди. Чун дарвеш ва азиз киши эди, Раҳимдоднинг гуноҳини аларға бағишлаб, Шайх Ғуран² била Нурбекни Гувалёрға йиборилдиким, Гувалёрни буларға топшуруб...

...Буларнинг кўмакига йибордук. Сўнгра Муҳаммад Али жанг-жангни йиборилди. Илгари тайин бўлгон Мулло Муҳиб Алилар етгунча, Абдулазиз аларни тебратиб, туғини олиб, Мулло Неъмат ва Мулло Довуд ва Мулло Опоқнинг иниси ва яна бир нечани олиб, шаҳид қилган экандурлар. Булар етгач, Зоҳид Табарий Муҳиб Алининг тағойиси чопар, кўмак етмас, Зоҳирни ўшанда-ўқ олурлар, Муҳиб Али ҳам уруш асносида йиқилур. Болту кўндалондин кириб, Муҳиб Алини чиқарур. Бир курухгача буларнинг кейинича келурлар. Муҳаммад Али жанг-жангни қароси пайдо бўлғач, турарлар. Бизга паё-пай хабар келдиким, ғаним кишиси ёвуқ келди. Жиба кийиб, отларға кечим солиб, яроғланиб чопа отландуқ. Буюрдумким, аробаларни тортиб келтиргайлар. Бир курух келдук. Ғаним кишиси ёнган экандур.

Дарё (йи) Хўрда улуг кўл эди, сув маслаҳатиға ушбу ерда тушулди. Аробаларни илгари мазбут қилиб, занжирлар била аробаларни гирдини беркуттук ва Роно Санго бениҳоятлик кул ва қўшуни била оёқ илгари қўйдиким. Ҳиндустон қоидаси била юз мингни бир лак ва юз лакни бир курур дерлар, анинг қул ва қўшини минг икки лакка етиб эрди. Нечукким, вилояти ўн курурга етиб эрдиким, бир лак отлигининг жойи ва авқот гузари бўлғай. Ва қўпинча бош ва бошлиғким, ҳаргиз ҳеч маъракада анга имдод қилиб, итоат ва байъатлиғлари йўқ эрди, анга қўшулуб, фармонбардор бўлуб эрдилар.

¹ Тўққиз юз ўттиз олтинчи (1529) йил воқеалари.

² Қ. б.— «Ғуран» йўқ.

³ Ҳар икки босмада ҳам асар мана шу «топшуруб» сўзига келиб узилиб қолади. Бундан кейинги парчаларни эса, Қозон босмасидан олиб илова қилинди. Бу парчанинг ҳам бош томони тушиб қолган. Бу парчалар Л. б. да йўқ.

Анинг черикининг тафсили будурким, Салҳдиким, Ройсин ва Сорангпурни ҳукуматлиги анда эди, ўттуз минг отликка ер ва суий бор эрди. Ва Ровул Удий Синг Ногрий ўн икки минг отлик ва Ҳасанхон Мевотийким, Мевотин ҳокимлиги анда эди, ўн икки минг ва Баҳодур Хамлойдарий тўрт минг ва Сатирди Қаҳжий олти минг ва Жармал Парам Дев ва Мерта ҳокимни тўрт минг ва Бир Синг Дев Жухон тўрт минг ва Султон Искандарни ўғли Махмудхон агарчи вилояти йўқ эрди, сардорлиг хавасига ўн икки минг отлиг ўзи била сахлар эрди. Ҳосил будурким, муҳолиф минг икки лак кишига тортар эрди.

Ва муҳолифларнинг келури бизни масомимизга етишти, ўз фикримизни қилиб, ўшул равиш била ясов ясадукким, гулга мавкиби ҳоссимиз мутамаккин бўлуб, ўнгга Чин Темур Султон ва Мирзо Сулаймон ва Хожа Дўстхонд ва Юнус Али ва Шох Мансур барлос ва Дарвеш Муҳаммад сорбон ва Абдулло китобдор ва Дўст эшик оқа ўзга умаролар била муқаррар қилдук. Ва сўлга султон Баҳоуддин Бахлул Лудийни ўғли Аловиддин ва Шайх Зайн Хофий ва Амир Муҳиб Аликим, Низомиддин Али халифани ўғли эрди ва Турдибекким, Қўчбекни иниси эрди ва Шер Афганким, Қўчбекни ўғли эрди ва Оройишхон ва Хожа Ҳусайн ва ўзга халқимиз била тузадук ва бурунғорға ўзумуз бўлуб, Ҳиндустон умароларидин Хонихонон ва Диловархон ва Малиқдод Кароний ва Шайх Гурандек кишиларни хизматимизга сахладук. Ўнгга Қосим Ҳусайн султон ва Аҳмад Юсуф ўғлон ва Ҳиндубек қавчин ва Хисрав қўалтош ва Қивомбек ва Ўрдушоҳ ва Вали Хозин ва Қароқўзи ва Мирқули Сийсгоний ва Хожа Паҳлавон Бадахший ва Абдушукурни ва Малик Қосим Бобо Қайқани, инисини ўзга мўғул баҳодирлари билан тайин бўлдилар ва сўнгга Мирҳама ва Муҳаммадий қўалтош ва Хожағий Асар бир неча йигитлар билан номзад бўлдилар ва Жуванғори майманат осорға Маҳди Хожани ва Муҳаммад Султон мирзо ва Маҳди Султонни ўғли Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Муҳаммад жанг-жанг ва Қутлукқадам қаровул ва Шох Ҳусайн Боракий ва Жонбек атка ва Ҳиндустон умароларидин Жалолхон ва Камолхонким, Султон Аловуддинни ўғлонларидин эрдилар ва Алихон, Шайхзода Фармулий ва Низомхон Биёна ва Мўъмин атка ва Рустам туркман ичкилар билан ва ўзга баҳодирлар ва ғозийлар ихлос ниҳод билан урушга бел боғладилар.

Ва Низомиддин Али халифани газоти Рум дастуридек, буюрулдиким, милтиқчилар ва раъдандозларким, черикимизни олдида эдилар, аларнинг паноҳи учун аробаларни келтуруб, занжир билан боғладилар. Ва Султон Муҳаммад бахшини буюрулдиким, рўбарўда туруб, ҳар не хотирга келса фармон қилғаймиз ва ул ясавуллар ва гавочиларга буюргайким, бошлиқларга егкузгайлар ва чун черикни юрушда тартиб берилди, бош ва бошлиқлар улуси билан бориб, ўрунларига турдилар. Андин сўнгга фармон бўлдиким, ҳеч киши ўрнидин тербанмасун ва берухсат майдонга бориб, муҳораба қилмасун, то биздин фармон бўлмаса.

Ва қундин бир юси ўтуб эрдиким, жуванғор ва бурунғор андоқ уруш бўлдиким, зилзила заминда ва валвала замонда тушти.

Ва ёв бизни буронғор тарафидин тербаниб, Хисрав кўкалтош ва Малик Қосим ва Бобо Қашқага ҳамла қилдилар. Ва Чин Темур Султонни буюрдуқким, аларнинг кўмакига етсуи. Ва ул мардона ишлар қилиб, ёвни қувлаб, ясовулни бузуб, ғулини яқинига еткузди. Ва бу фатҳийинг жулдуси анинг отига муқаррар қилдук ва Мустафо Румийни буюрдуқким, ғулдин аробаларни илгари элтиб, милтиқ ва зарбан билан андоқ мухолифни лашкарини дарҳам урдиким, баҳодирларнинг кўнгулларидин қаронғу қўтарилди. Ва кўп ёвнинг танаси мазаллаг тупроғига тушуб, фано бодиға йиборилди.

Ва лекин воқеа андоқ эдиким, Роно Сангонинг черики кейинидин саф-саф келур эрдилар. Мен ҳам кишиларимни яхшиларини териб-териб бир-бирини кейинидин кўмакка йиборур эрдим. Аввал Қосим Ҳусайн Султон ва Аҳмад Юнус ва Қивомбекни буюрдум. Андин сўнг Ҳиндубек қавчинни фармон бердим ва андин сўнгра Муҳаммад кўкалтош ва Хожагий Асадни ҳукм қилдим, андин сўнг Юнус Али ва Шоҳ Мансур барлос ва Абдулло китобдор ва аларнинг кейинидин Дўст эшик оқани ва Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка йиборилди ва ғанимни буронғори неча қатла бизни жувонғорға ҳамла келтурди ва ҳар қатлада ихлос ниҳод ғозийларимиз бир порасини ўқ ёғини билан ерга тикар эрдилар. Ва яна бир порасини қилич ва ханжар барқи билан куллайин жаҳаннамға йиборур эрдилар. Ва Мўъмун атка ва Рустам туркман ва мулло Маҳмуд ва Али атка ва Муҳаммад Султон мирзо ва Одил Султон ва Абдулазиз мирохўр ва Қутлукқадам қоровул ва Муҳаммад Али жанг-жанг ва Шоҳ Ҳусайн Боракий ва Муғул Ғончи қўл урушга кўюб, собиг қадам бўлдилар. Ва Хожа Ҳасан девон девонийлар билан кўмакка кеттилар. Ва бори баҳодирлар жон бериб, жон олиб, интиқом барқларини душмандин узаттилар. Нечуқким, ғанимни кўплигидин уруш узоққа тортилди. Хос хизматгорларким, аробаларни кейинида шердаин занжирда эрдилар, буюрдумким, ғулни ўнг ва сўлидин милтиқчиларни ўртада кўюб, икки тарафдин қорзор қилсунлар. Ушбу йигитлар шердек занжирни ғажиб, узуб чиққандек ўзларини ўз бошига кўрган билан бу хайли куффорға тушуб, ҳарне қўлларидин келди — қилдилар. Ва нодурул-аср Али Қули ўз улуси билан ғулнинг олдида эди ва милтиқ ва зарбзан ва тош отмоқда ишлар қилур эрдилар.

Кўрдуқким, ғаним фаноси кечроққа тортилди. Буюрулдиким, ғул аробаларини илгаррак юрусунлар, ўзумуз ҳам юруй-ўқ бердук. Ясов халқи ўнг ва сўлдин буронғор ва жувонғордин кўруб, тербаниб, ғанимға ҳамла келтурдилар. Андоқ уруш бўлдиким, бизни ўнг ва сўлимиз ғанимни ўнг ва сўлини элтиб, бир ерда солдилар. Ва ғаним илик кўнглидин юб ва умр памғуни кўйдуруб, бизни буронғорға ва жувонғорға чопиб, ўзларини яқин ҳам тегуздилар. Чун оёғ маҳкам қилиб эрдук, мухолифни турар мажоли қолмай, беихтиёр қоча бердилар. Ва кўпроғи ушул майдонда жон бериб, жаҳаннамға кетдилар. Ва озроғи саросима бўлуб, қумлайин бу сахроға еттилар. Ва Ҳасанхон Мевотийга милтиқ тегиб, гарди фаноға кетти. Ва Ровули Удий Синг ва Мангжанд Жўбон ва Рой Чандирён ва Далбас рой ва Канган ва Гаримсингдек бош-

лиғлар ганимдин адам йўлини ғубори бўлдилар. Ва неча минг пора-лик бизни черикни отларининг оёғи остида поймол бўлдилар. Ва Мухаммад кўкалтош ва Абдулазиз мирохўр ва Оламхон ва яна бир неча умаролар билан буюрулдиким. Роно Сангонин кейинидин таоқуб қилсулар. Ва мен ўзум ҳам бир неча курухча қавладим-ким, Роно Сангога қоронғу қун тушти.

Тоинки кеча бўлди, ганимдин кўнгул жамъ қилиб, комёб қайтук. Ва неча соаттин сўнг манзилга етиштук. Нечунким, тақдир бўлмагандурким, ул кофир кўлга тушгай. Кейинидин кетган халойиқ эҳтимом қилмабтурлар ва пушаймон бўлдукким, халқини умидига бўлмай, ўзумиз таоқуб қилмоқ керак эрди. Ва Шайх Зайниддинким, фузалоларимиздин эрди, бу фатҳга тарих «подшохи ислом» тоғти ва Миргису ҳам Кобулдин ўшул тарихни битиб йиборди. Яна ўшандоқ илгариги фатҳларимиздинким, Дибалнурни фатҳ қилдук, икки киши васати рабиул-аввал тоғти.

Ва чун фатҳ мундоқ бўлди, Роно Сангонинг кейинидин вилоятга таоқуб қилмоқни сабаби йўқ эрди, мавқуф қилиб, Мевот тасҳрига ҳиммат боғладук. Ва Мухаммад Али жанг-жанг ва Шайх Ғуран ва Абдулмалик кўрчини қалин киши билан Илёсхонинг бошига йибордуким. Икки сувни орасига бош кўтариб, Кўл қасабасини урушуб олиб эрди. Ва Кичик Аликим, Кўл қасабасини ҳокими эрди, тутуб бандга солғон экандур. Ўшал йиборган черик-ким, биз йибориб эрдук, яқин етганда тоб келтура олмай қочибтур. Неча кундин сўнгким, Ограга еттук, дохил бўлғон қуни ул тийра бахтни боғлаб, чирмаб келтурдилар. Сазосига етти.

Андин сўнгра кўнгулга еттиким, Мевот тарафига бормоғ керак. Чаҳоршанба қуни ражаб ойини олтисига Алворким, Мевот ҳокимнишинидур, борилди. Анинг хизонасини осонли билан кўлга олдук. Ва чун бу вилоят ҳам дохили мамолики махруса бўлди, азимати мустақарри хилофат қилдук. Мухаммад Ҳумоюнни Кобул ва Бадахшонга рухсат бериб, ўзумиз мустақарри хилофатка борғонмиз.

Тўкқуз юз ўттуз тўртта Хон Мирзо оламдин сафар қилди. Бадахшонни ҳукуматлиги нурул айний Мухаммад Ҳумоюнга бериб эрдук, ўшул иллинг¹ ражаб ойининг тўкқузида Мухаммад Ҳумоюнни ул мамоликка рухсат берилди. Ўшул аснода Бибан Афғонким, бош кўтариб эрди, Қосим Ҳусайн Султон ва Мухаммад Қосим Бобо Қашқа ва Абул-Мухаммад найзодор ва Ҳусайнхон ва Хиндустон умароларидин Алихон Фармўлий ва Маликдод Кароний ва Тоторхон ва Хонижаҳонин Мухаммад Султон мирзога йўлдош қилиб йиборилди. Ул бахти қайтғон эшиттиким, черик тайин бўллубтур, бошини қўлига олиб, дунёдин чиқар.

Ўзумиз ўшул иллинг авохирда Фатҳнур ва Борийни сайр қилиб, Ограга келдук. Тўкқуз юз ўттуз тўртта Кўл сайрига бориб, андин Санбал шикорига борилди. Кўҳистовни сайр қилиб, дорул-хилофага² келинди. Ва сафар ойининг йигирма секкизда Фах-

¹ Илнинг

² Пойтахт — демак.

рижаҳонбегим ва Хадича султонбегим ўғлон-ушоғи билан Кобулдин келдилар. Ва биз кемага кириб, аларни истикболига бориб, яхши соатга дохил қилдук.

Андин сўнг бир-бирини кейинидин хабар келур эрдиким, Меднирой Чандирий ҳокими ва Роно черик йиғиштурмоққа машғул бўлб-турлар. Ўшул хабарларким, бизга етти, олти-етти минг йигитни Чин Темур Султонга йўлдош қилиб, Қолший худудидин Чандирийга йиборилди.

Чаҳоршанба куни жумодил-аввал ойининг еттисида Чандирий фатҳ бўлди ва «фатҳи дорул-ҳарб» анинг тарихини топиб эрдилар. Ва Чандирий қўлга келгандин сўнг Аҳмадшоҳғаким, Султон Носириддинни набираси эрди, иноят қилдук.

Ва якшанба куни жумодил-аввал ойининг ўн бирида қайтиб дорулхилофага дохил бўлдук. Андин илгарроққим, Чандирийга боргаймиз. Роно черики билан тербониб, Иражғаким, бизни хизматорлардин анда эди, келиб қабал қилғон бўлғай. Бир кеча юқусида бузургворлардин бириси анинг тушига кириб, қўркутурларким, ўшул юқудин титраниб сесканиб уйғона тушар, иситма тутар. Ўшул иситмада черикни ҳукм қилурким, қайтсеунлар. Андоқ зоҳир бўлдиким, йўлда ажал йўлдош бўлб, жонини олиб, жаҳаннамга йиборур.

Ва бизни черикимиз Бурҳониур сўйидин ўтар эрдиларким, хабар келди: Маъруф ва Бибан ва Боязид Қануждин қочиб, Иражга келиб, Шамсобоод қалъасини Абул-Муҳаммад найзадордин зўр билан олибтурлар. Анинг учун инон ўшал ёнға майл қилиб, бир неча йигитларни илгарироқ йиборилди. Бу хабарни эшитгандин сўнг Маъруфни ўғли Қануждин қочар. Ва Бибан ва Боязид ва Маъруф ҳам Гангдин ўтуб, Қануж баробарида Гангни офтоб чиқарида бориб, гузарбандлиғ хаёлига ўлтурарлар.

Ва гўкқуз юз ўттуз бешида жумъа куни муҳаррам ойининг учидаким, Мирзо Аскарини Кобулдин Мултон маслаҳатиға тилаиб эрдуг, Гувалёрға келиб, мулозамат қилди. Ўшул куни рожа Бикраможит ва Мон Сингнинг иморатларини сайр қилиб, дорулхилофага мутаважжиҳ бўлдук. Пайшанба куни ўшул ойининг йигирма бешида дохил бўлдук.

Душанба куни рабиул аввал ойининг ўнида Муҳаммад Ҳумоюндин қосидлар келиб, мулозамат қилдилар ва ариза ҳам келтурди-ларким, анда битиб эрдиким, тенгри таоло бизга бир ўғул каромат қилди, анинг отини Алъамон қўйдук. Ушбу от бизга хуш ёқмади. Андин сўнг турк ва ҳинд умароларини чарлатиб, жашн бердук. Ушбу жашнда маслаҳат ва кенгаш андоқ бўлдиким, шарқ вилоятларига тахт келтурмак керак. Илгарироқ Мирзо Аскарини оғир черик билан мутаважжиҳ бўлсун. Ва умароларким, Ганг сўйини нари ёнидадурлар, йўлдош бўлб, бу маслаҳатиға жаҳд қилсунлар. Ва душанба куни рабиул-оҳир ойининг еттисида Мирзо Аскарини(га) руҳсат бўлб, мутаважжиҳ бўлди.

Ва ўзимиз шикор учун Даҳпур тарафиға отландук. Ва жумодил-

аввал ойининг учида хабар келдиким, Махмуд Искандарни ўгли Баҳорни олиб, шўриш хаёли бошига бор. Шикордин қайтиб, дорул-хилофага нузул қилдук.

Ўшул аснода Бадахшондин Мухаммад Ҳумоюн қосидлар йиборибтурким, қирқ-эллик минг черик йиғиштуруб, Султон Вайсни йўлдош қилиб, Самарқанд хаёли бошқа тушубтур ва сулҳ сўзи ҳам орада бор. Анинг арзадошги жавобида битилдиким, тенгри таолодин умидвормизким, ўшул яқинда Ҳиндустон вилояти қўлга киргай. Ҳавохоҳ ва яхши фароҳ ҳавсалаларимиздин Ҳиндустон вилоятига қўюб, ўзумуз маврусий вилоятимизга борғаймиз. Ва керакким, бори халқимиз бу юрушда, Ҳумоюнга йўлдош бўлуб, ихлос кўрсатгайлар.

Ва панжшанба куни ўшул ойининг ўн еттисида Жўн сўйидин ўтуб, шарқ рўя тарафига мутаважжих бўлду. Ушбу кунда Нусратшоҳдинким, Бангола волиси эди, элчилар келиб, пешкашийлар келтуруб, изҳори бандалик қилдилар.

Душанба куни жумодил-охир ойининг ўн тўкқузида Мирзо Аскарый келиб, бизни кўрди. Фармон қилдукким, сиз черикингиз билан Ганг сўйини нари ёнида тушунг. Ва Огра яқинида Искандар Султонни ўглини Махмудхонни бузулгондин хабар етти. Ҳозир худудигача бориб, Баҳучпур ва Баҳага тушулди. Ва анда Баҳор вилоятини Мирзо Мухаммад Замонга берилди.

Панжшанба куни рамазон ойининг еттисида Бангола ва Баҳордин хотиржамъ бўлуб, Сарво тарафига Бибан ва Боязид дафъи учун юрий бердук. Ва ул мухалифлар билан уруш солиб, шикаст бердук. Андин сўнг Харид ва Скандарнури сайр қилиб, бу вилоятлардин хотиржамъ бўлуб, илгор билан дорил-хилофага мутаважжих бўлуб, андак фурсатта дохил бўлдук.

Ва Мухаммал Ҳумоюн бир или эдиким, Бадахшонда дийдорлардин айру тушуб эрди, сўнгга бизни соғиниб, Бадахшонни Мирзо Сулаймонким, анинг куёви эрди, тошшуруб, бир кунда Кобулга келур. Ва Мирзо Комрон Қандаҳордин Кобулга келган экандур. Ийдгоҳта мулоқот қилиб, ҳайрон бўлуб, таважжух сабабини сўрабтур. Ва Мухаммад Ҳумоюн бизни иштиёқимизни айғиб Мирзо Ҳиндолни Кобулдан Бадахшонга йиборуб, бизни тарафга юра берур. Бир неча кунда дорул хилофа Ограга етиб, ўшул соатким, биз анинг опаси билан отини тутуб, сўзлашиб ўлтуруб эрдукким, ета-ўқ келди. Қўнгуллар гўл янглиг очилиб, қўзлар чироғдек ёруди. Муқаррар ҳар кун жашн эди, лекин анинг ўзига тўй бериб, ҳушхоллиғлар қилдук. Ва неча муддатгача бир ерда бўлуб, мусохибона бир-бир билан сулук қилур эрдик. Ва алҳақ суҳбатта бебадал эрди ва инсонни комилким дерлар, ўшал эрди.

Ўшал авқоттаким, Мухаммад Ҳумоюн Бадахшондин келди, Султон Саидхонким, Кошғар хонларидан эрди ва хешлиғи ҳам бизга бор эрди. Рашидхонни Ёркандга қўюб, хаёли хом қилиб, Бадахшон тарафига мутаважжих бўлубтур ва андин илгарироғким, ул Бадахшонга етгай, Мирзо Ҳиндол бориб, Қалъайи Зафарга кириб экандур. Султон Саидхон уч ой қабал қилиб, илгидин иш келмай қайтибтур.

Ва бизға андоқ еттиким, Кошғарийлар келиб, Бадахшонни олдилар. Биз Хожа Халифани фармон бердукким, Бадахшонға бориб, нечукким, салоҳдийд бўлса, қилсун. Ул нофаҳмлиғдин қабул қилмади? Ва Муҳаммад Ҳумоюнға айттукким, сени борғоини нечук бўлғай? Ул жавоб бердиким, фармонға чора йўқтур, лекин аҳд қилғонменким, ўз ихтиёрим, билан дийдордин айрилмағаймен. Анинг учун Мирзо Сулаймонни Бадахшонға рухсат берилди. Ва Султон Саида битидукким, бовужудким, биздин неча ҳуқуқ сизадаур, ажаб келдипим, сиз мундоқ қилдингиз. Алҳол Мирзо Ҳиндолни чарлаб, Мирзо Сулаймонни йибордик. Ағар ҳуқуқни манзур қилиб, Бадахшонни Сулаймон мирзоғаким, бизни фарзандимиздур, бурсангиз яхши бўлғай. Ва илло биз гуноҳни ўзумиздан соқит қилиб, меросни меросхўрға топшурдук, билсунлар. Ва Мирзо Сулаймон андин илгариким, Кобулға етгай, Бадахшонни душман илғидин қўюб, амонлиғ бўлғон экандур. Ва Мирзо Сулаймон Бадахшонға борғонидин сўнг, Мирха Ҳиндол Бадахшонни Мирзо Сулаймонға топшуруб, Ҳиндустонға мутаважжих бўлди.

Ва Муҳаммад Ҳумоюн Санбалғаким, анинг жойгири эрди, рухсат берилди. Олти ойгача анда эди: зоҳиран, ани ер ва суйи хушёқмади. Иситма тутар экандур, бора-бора узоққа тортар. Тоноки биз эшиттук, фармон берилдиким, Дехлиға келтуруб. Дехлидин кемага солиб келтурсунларким, ҳақими ҳозиқлар кўруб, дардига даво қилсунлар. Бир неча кунда дарё йўли билан келтурдилар ва табиблар ҳар неча дору-дармон бердилар, яхши бўлмади. Мир Абулқосимким, улуғ киши эрди, арзға еткурдиким, ушмундоқ дардларға дармон будурким, яхши нимарсалардин тасаддуқ қилмоқ керак. Тоинки тенгри таоло сиҳхат бергай. Менинг кўнглумға келдиким, Муҳаммад Ҳумоюн (нинг) мендин ўзга яхшироқ нимарсаси йўқ. Мен ўзум тасаддуқ бўлайин, худой қабул қилсун. Хожа Халифа, ўзга муқарраблардин арзға теғурдиларким, Муҳаммад Ҳумоюн сиҳат топар, сиз бу сўзи нечун тилингизга келтурасиз. Ғараз будурким, дучё молидин яхшисини тасаддуқ қилмоқ керак, Бас ўшал олмоским, Иброҳимни урушида тушуб эрди, Муҳаммад Ҳумоюнға, иноят қилиб эрдингиз, тасаддуқ қилмоқ керак. Тилға келдиким, дунё моли анинг ивазига нечук бўлғай, мен анинг фидоси қилурменким, ҳол анга мушқил бўлибтур. Ва андин ўтубтурким, мен анинг бетоқатлиғини тоқат келтурғаймен. Ўшал ҳолатта кириб, уч қатла бошидан ўргулуб, дедимким, мен кўтардим ҳарне дардинг бор. Ўшал замон мен оғир бўлдум, ул енгил бўлди. Ул сиҳат бўлуб қўпти. Мен нохуш бўлуб йиқилдим. Аёни давлат ва аркони мамлакатни чарлаб, байъат қўлларини Ҳумоюнни қўлиға бериб, жойнишинлиғиға ва валиаҳдлиғиға насб қилдим. Ва тахтни анга топшурдум. Ва Хожа Халифа ва Қанбар Алибек ва Турдибек ва Ҳиндубек ва ўзга халойиқ ҳам бу насойихда бор эдилар, бориси қабул қилиб, банд бўлдилар.

Мусаввиди авроқ¹ айтадурким, тўкқуз юз ўттуз еттида жумодил-аввал ойининг олтисиди чаҳорбоғидаким, ўшул подшоҳ ўз қўли билан обод қилиб, эрди, ҳоли мутағаййир бўлуб, бу олами бевафони падруд қилди.

Ва фузалойи аҳдким, тарих ва маросий ва қасойид ва тарокиб айттилар, аз он жумла Мавлоно Шихоб муаммойи бу мисраъни тарих топти: «Ҳумоюн буд вориси мулки вай».²

Ва маҳолдурким, ул подшоҳи қобилнинг яхшилиғларини айтган билан ва битиган билан тугангай. Лекин мужмал буким, секкиз сифати асил анинг зотиға муттасил эрди: бириси буким, нажҳати баланд эрди; иккимчиси, химмати аржуманд эрди; учумчиси, вилоят олмоғ; тўргумчиси, вилоят саҳламоғ; бешумчиси, маъмурлуғ; олгимчиси, рафоҳият нияти тенғри таоло бандаларига; еттимчиси, черикни қўнғли(ни) қўлға олмоғ; секкизимчиси, адолат қилмоқ.

Ва фазилят бобида камлиғи йўқ эрдиким, назм ва наср ва туркий ва форсийни бебадал айтур эрди. Ала-хусус туркий девони бордурким, анда тоза мазмунлар топиб, айтибтур ва маснавий китоби ҳам борким, оти «Мубаййин»дур. Тил билур доно халқ орасида анингдек латойиф йўқтур. Ва Хожа Аҳрор айтган рисолаким, анинг оти «Волидия»дур ўшал подшоҳ Назм қилибтур. Ушбу китобким, «Бобирия»дур, Байрамхонни ўғли Мирзохонга буюрдиларким, туркийдин форсийға келтургилким, туркий билмоғон халойиққа осон бўлгай. Ул подшоҳ мусиқий илмидин ҳам хабари бор эрди ва бу рубойини форсий айтиб эрдилар.

Дарвешонро агар на аз ҳешонем,
Лек аз дилу жон муътақиди эшонем.
Дураст мағўй шoҳи аз дарвешӣ,
Шoҳем, воле бандаи дарвешонем.³

Ва форсийда бу матлаъни ҳам айтубтурлар:

Ҳалок мекунадам фуқрати ту дониستم,
Вағарна рафтан аз ин шаҳр метавонистам.⁴

Ва бу матлаъ ҳам аларнингдур:

¹ «Варақларни қораловчи — қўчирувчи, котиб (кимлиги номаълум.)»

² «Ҳумоюн — унинг мулкининг меросхўри»

³ Дарвешлар, агарчи бизларга яқин бўлмасалар ҳам, лекин биз уларга жону дил билан муҳлисимиз. Шoҳликни дарвешликдан узок дема, биз шoҳ бўлсак ҳам, дарвешларнинг бандасимиз.

⁴ Сендин айрилиш мени ҳалок қилишини билдим; Бўлмаса бу шаҳардан кета олардим».

То ба зулфи сияҳаш дил бастам,
Аз парешонии олам растам.¹

Ва ул подшоҳ аруз ва қофияға ҳам рисолалари бор ва ул ҷумладин, «Муфасссал» деганким, ушбу фан шарҳи бўлғай, кўпдин кўп яхши тасниф қилибтурлар.

Ва ул подшоҳга турт ўғул ва уч қиз тенғри таоло каромат қилиб эрдиким, ўғлонлар: Муҳаммад Ҳумоюн подшоҳ ва Комрон мирзо ва Мирзо Аскарӣ ва Мирзо Ҳиндол эрдилар. Ва қизлар: Гулрангбегим ва Гулчеҳрабегим ва Гулбаданбегим эрдилар. Ушбу уч қиз бир онадин эрдилар.

Ва бир неча аҳли табъким, ушбу подшоҳ доимул-авкот суҳбатдин айру қўймас эрди, булардур: Абулбақоқим, илми ҳикмат бобида бебадал эрди. Ва Шайх Зайн садрким, Зайниддин Хавофӣни набираси эрди, ҳиддати табъи бор эрди, назм ва иншодин салиқалиғ ва Ҳумоюн подшоҳ замонида умаролиғ ҳам топиб эрди. Ва Шайх Абулвоҳид Фориғӣким, Шайх Зайн Хавофӣни абаси бўлур эрди, хуштабъ ва шеър ҳам айтур эрди. Ва Султон Муҳаммад кўсақим, Мир Алишернинг мусоҳибларидин эрдиким, подшоҳ суҳбатида иззат топиб, сарафроз бўлур эрди. Ва мавлоно Шихоб Муаммойиким, «Фақирӣ» таҳаллус қилиб эрди, фазойил ва шеърдин насибаси бор эрди. Ва Мавлоно Юсуфи табӣким, анинг Хуросондин тилатиб эрдилар, набз кўрмоғидин ва ташхис қилмоғ анинг иши эрди. Ва Сурх Вадоӣким, туркий ва форсийда назм айтур эрди. Ва Мулла Бақоӣни салиқаси кўн эрди ва «Маҳзанул-асрор» вазнида подшоҳ отиға маснавӣй айтиб эрди. Ва Хожа Низомиддин Али Халифа хизмат ва Маҳрамият ва вазоратқа ақл ва гадбири бр эрди ва подшоҳ олида ҳурмат ва иззати онча бор эрдиким, кўп сўзи мақбули табъ бўлур эрди ва тибдин ҳам салиқаси бор эрди. Ва Мир Дарвиш Муҳаммад сорбонким, Хожа Аҳрорни яхши муридларидин эрди, хушсуҳбат киши эрдиким, фазилагдин ул боргоҳда қурб ва эътибор топиб эрди. Ва Хонд Амир муаррихким, турфа киши эрди. Таснифлари борким, халқ орасида машҳурдур: «Ҳабибуссияр» ва «Хулосатул-ахбор» ва «Дастурул-анвор» ва ўзга таснифлари ҳам бор. Ва Хожа Қалонбек умаролардин эрди ва подшоҳ хизматида ўлтурур эрди, фазойил ва саҳийлиғ бобида мумтоз. Ва анинг иниси Кичик Хожа муҳрдор ва хос аҳлидин эрди ва подшоҳ хизматида бу ҳам ўлтурур эди. Ва Султон Муҳаммад дўлдой улўғ умаролари эди. Хушхулқ киши эрди.

«Валлоху биккулли шайин алим».

¹ Унинг қора сочиға дил боғлаганимдан бери, оламнинг бесаранжомлигидан қутулдим».

ТАРЖИМАЛАР

ХИНДУСТОНДАН ҒОЛИБ ПОДШОҲНИНГ ҚЎЛ ОСТИГА КИРГАН ЖОЙЛАР ДАРОМАДИНИНГ ТАХМИНИЙ ҲИСОБИ¹

Сатлуж сувиининг у томони. Бехра, Лоҳур, Сиёлкут, Диболпур ва бошқалар саркори: уч курур ўттуз уч лак ўн беш минг тўққиз юз саксон тўққиз (33 315 989) танга.

Сихринд саркори: бир курур йигирма тўққиз лак ўттиз бир минг тўққиз юз саксон беш (12 931 985) танга.

Ҳисори Фируза саркори: бир курур ўттуз лак етмиш беш минг бир юз етмиш тўрт (13 075 174) танга.

Деҳли пойтахти ва Миёни дуоб саркори: уч курур олтмиш тўққиз лак эллик минг икки юз эллик тўрт (36 956 254) танга.

Мевот саркори (бу — Искандар замонида қўшилмаган): бир курур олтмиш тўққиз лак саксон бир минг (16 981 000) танга.

Биёна саркори: бир курур қирқ тўрт лак ўн тўрт минг тўққиз юз ўттиз (14 414 930) танга.

Огра саркори: йигирма тўққуз лак етмиш олти минг тўққиз юз ўн тўққиз (2 976 919) танга.

Миёни вилоят саркори: икки курур тўқсон бир лак ўн тўққиз (29 100 019) танга.

Гувалёр саркори: икки курур йигирма уч лак эллик етти минг тўрт юз эллик (22 357 450) танга.

Колпий, Сиханда ва бошқалар саркори: тўрт курур йигирма саккиз лак эллик беш минг тўққиз юз эллик (42 855 950) танга.

Қануж саркори: бир курур ўттиз олти лак олтмиш уч минг уч юз эллик саккиз (13 633 338) танга.

Санбал саркори: бир курур ўттиз саккиз лак қирқ тўрт минг (13 844 000) танга.

Лакнур ва Бакасар саркори: бир курур (касри билан) ўттиз тўққиз лак саксон икки минг тўрт юз ўттиз уч (13 982 433) танга.

Хайбород саркори: ўн икки лак олтмиш беш минг (1 265 000) танга.

Уд ва Баҳрож саркори: бир курур ўн етти лак бир минг уч юз олтмиш тўққиз (11 701 369) танга.

Жунпур саркори: тўрт курур саксон саккиз минг уч юз ўттиз уч (40 088 333) танга.

Карра ва Моликпур саркори: бир курур олтмиш уч лак йигирма етти минг юз саксон икки (16 327 282) танга.

Баҳор саркори: тўрт курур беш лак олтмиш минг (40 560 000) танга.

Сарвор саркори: бир курур эллик беш лак ўн етти минг беш юз олти ярим (15 517 506 1/2) танга.

Соран саркори: бир курур ўн лак ўн саккиз минг уч юз етмиш уч (11 018 373) танга.

Чопоран саркори: бир курур ўн тўқсон лак саксон олти минг олтмиш (19 086 060) танга.

Кандла саркори: қирқ уч лак ўттиз минг уч юз (4 330 300) танга.
Рожа Рун Нарин чегараси ўрталигидаги Тирхут саркори:

¹ Фореча текстнинг таржимаси.

икки лак эллик беш минг (255 000) кумуш танга, йигирма етти лак эллик минг (2 750 000) қора танга.

Чортсу, Моланадаги Рантанбур Були саркори: йигирма лак (2 000 000) танга.

Ногур саркори. Рожа Бикраможит (Рантанбурдан) саркори. Каланжарий саркори. Рожа Синг Дев саркори. Рожа Бикам Дев саркори. Рожа Бикан Чанд саркори.

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ФАРМОНИ¹

Сабаблар сурати инъикосининг тўпланиш жойи ва садоқат, тўғрилиқ инжулари нақшининг ҳазинаси бўлган ақл эгаларининг фикр ойинаси бу маъни чечаклари жавҳарининг нақшини ўзига олурки, инсон табиати ўзининг яратилиши бўйича нафс лаззатларига мойилдир, завқ келтирувчи ёқимли нарсаларни тарк этиш худонинг тавфиқ беришига ва осмоний кўмакка боғлиқ. Башар нафси ёмонликка майл эгишдан узоқ эмас, «Нафсимни поклай олмадим, чунки нафс ёмонликка амр этувчидур». Ундан қайтиш бағишловчи маликнинг лутф-марҳаматидан бошқа мумкин эмас. «Бу Оллоҳнинг ихсонидир, кимга хоҳласа бахш этади, Оллоҳ катта ихсон эгасидир».

Бу сўзларни ифодалашдан ва бу гапларни баён қилишдан ғараз шуки, инсонлик тақозоси, подшоҳлар расм-руеми подшоҳлик лавозими, мансабдорлар одати бўйича шохдан тортиб сипоҳийгача гўзал ёшлик кунларида шариат манъ қилган баъзи нарсаларга ва айрим ўйин-кулгиларга ружу қилинади. Бир қанча вақтдан кейин пушаймонлик кунлари келиб, уларни битта-битта тарк қилинар ва чин тавба билан уларга қайтиш эшиги ёпилар эди.

Аммо, мақсад ва матлабларнинг муҳими ва буюғи бўлган ичкиликдан қайтиш тавбаси «ҳар иш ўз вақтига боғлиқ» деган парда остига бекиниб, юзини кўрсатмас эди, токи бу яхши соатда зўр ғайрат билан уруш эҳромини боғлаб, шавкатли ислом аскарлари ёрдамида кофирларга қарши жангга киришганимизда ғайб илҳомчиси ва ҳақиқат жарчисидан «Имон келтирганларга вақт келмадимики, қалбларини Оллоҳнинг зикри билан юмшатсалар?» мазмунини эшитилиб, гуноҳ ва саркашлиқ асбобини илдиридан қўюриб ташлаб, тавба эшикларини тўлиқ жиддият билан қоқдик. Тавфиқ йўлловчиси «Кимки астойдил эшик қоқса, киради» мазмунига мувофиқ иқбол эшигини очди ва бу урушни нафсга қаршилиқ кўрсатишдан иборат бўлган зўр уруш билан бошлашни буюрди.

Алқисса, «Эй раббим, нафсларимизга зулм қилдик»ни ихлос тилига келтириб, «Сенинг олдингда тавба қилдим ва мен мусулмонларнинг биринчисиман» деган гапни дил лавҳасига нақш қилдик. Қўнгил ҳазинасида махфий қолган ичкиликдан қайтиш тавбаси истагини юзага чиқардик.

¹ 287—290 бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

Зафар нишонли ходимлар муборак ҳукм юзасидан, кўплик ва зийнатда юксак осмон юлдузидек бўлган, гузал мажлисни безаб турган олтин ва қумушдан ясалган май идиш ва қадаҳлари ва бошқа асбобларни ерга уруб, худо хоҳласа, яқинда синдиришга муваффақ бўладиганимиз бутлар каби, пора-пора қилиб, ҳар бирини мискин ва бечорага бердилар. Қабул қилинишга яқин бўлган бу тавба баракатидан даргоҳ муқаррабларидан кўплари «кишилар подшоҳлари изидан борадилар» тақозосича, шу мажлисининг ўзидаёқ тавба шарафига эришдилар ва май ичишдан бутунлай қайтдилар. Худонинг буйруқ ва қайтаришларига бўйсуниб, чекинувчилар ҳалига қадар тўда-тўда бўлиб, соат сайин шу саодат билан бахтиёр бўлмоқдалар. Умид шуки, «Яхшиликка ундовчи киши яхшилик қилган кишидай» деганлари каби бу ишларнинг савоби хушбахт подшоҳнинг ҳаётига оид бўлғай ва бу саодат баракатидан олга босиш ва ғалаба кундан-кунга орта борғай.

Бу орзу ва бу осойишталик тўла-тўқис охирига етгандан кейин, олам бўйсуниси лозим бўлган фармон ижро шарафига эришдики, тинч сақланган мамлакатда (худо офат ва хавфлардан омон қилсин) мутлақо ҳеч бир киши ичкилик ичишга уринмасин, уни ҳосил қилишга тиришмасин, ичкилик ясамасин, сотмасин ва олмасин, ўзида сақламасин, элтмасин ва келтирмасин: «Ичкиликдан қочинглар, шоядки нажот топсанглар».

Бу ғалабанинг шукронаси ва бу чин тавбанинг қабул даражасига эришмоғининг садақаси учун, подшоҳликнинг бахшиш дарёси жуш уриб, олам ободонлиги ва кишилик обрўи бўлган қарам тўлкинларини пайдо қилди: бутун мамлакат бўйлаб, ўтган султонлардан қолиб келган ва даромади ҳаддан ортиқ кўп бўлган тамғани, ўзи ҳам шарият қоидаларидан ташқари бўлгани учун мусулмонлар устидан олиб ташлаб, фармон содир бўлдики, ҳеч бир шаҳар, қишлоқ, йўл, кўча, гузар ва бандарларда тамға олмасинлар ва ундирмасинлар ҳам бу ҳукмнинг қоидаларига ўзгартиш киргизмасинлар: «Қимки буни эшитгандан кейин ўзгартирса, гуноҳи ўзгартирувчиларга бўлади».

Подшоҳнинг меҳрибончилигига сиғинган турк, тожик, араб, ажам, ҳинди, форсий фуқаро ва сипоҳ — бутун миллатлар, ҳамма инсон тоифалари бу мангу бахшишга суяниб, умид тутиб, абадийликка бириккан давлатимиз дуосига машғул бўлсинлар ва бу ҳукмлар ижросидан ташқари чиқмасинлар ва бурилмасинлар, фармонга мувофиқ иш олиб борсинлар. Бу ҳукм улуғ подшоҳ имзоси билан етишса, эътиمود қилсинлар.

Амри олий билан 932 йили 24 жумодил-аввалда ёзилди.¹

ЗАҲИРИДДИН МУҲАММАД БОБУР ҲОЗИЙ ФАРМОНИ²

Тангри неъматларининг кетма-кет келиб туриши унга шукр ва сано айтишнинг кўнайишига боисдир. Тангрига шукр ва сано

¹ 932 — ҳижрий ҳозирги ҳисобда 1525 бўлади.

² 290-298 — бетлардаги форсча текстнинг таржимаси.

айгишнинг кўпайиши гангри неъматларининг кетма-кет келиб туришининг сабабидир. Ҳар неъматга бирор шукр лозим ва ҳар шукрга унинг кетидан бирор неъмат. Шукр лавозимларини адо қилиш инсон қудратидан юқори ва иқтидор эгалари унинг маросимини жойига қўйишдан ожиздир. Айниқса, шукр шундай бир неъмат муқобилида бўлсаки, дунёда ҳеч бир бойлик ундан буюкроқ ва охиратда бирор яхшилик ундан гўзалроқ бўлмаса. Бу эса, кучли кофирларга ғалаба қозониш ва мағрур фожирларга устун келишдан бошқача бўлмайдики, буларга ўхшашлар тўғрисида «Улар кофирлар ва фожирлар» деган оят ингандир ва ақл эгаларининг ўткир кўзларига бу ғалабадан кўра яхшироқ саодат кўринмайди.

Худого шукрки, туғилгандан то шу дамгача хайрихоҳ хогир ва тўғрилиқ истар кўнгилининг асл матлаби ва тўб мақсади бўлиб келган у буюк саодат ва у улуғ бахшиш бу муборак кунларда буюк гангрининг лутфкарам боргоҳидан юз кўрсатиб қолди. Беминнат ва беиллат мушкулларни очувчи ва файз сочувчи янгидан зафар калиди билан файз эшикларини ғалаба қозонган шохимизнинг умид чехраларига очди, севинчга тўлган қўшинларимизнинг атоқли номлари иззатли ғозийлар дафтарига ёзилди, ва ислом туғи зафарёб лашкарларимизнинг мадади билан кўтарилиш ва юксалиш авжига егди.

Бу саодат ва давлатнинг содир ва зоҳир бўлиши шундай юзага келди: ислом гаянчи бўлган аскарларимиз қиличларининг шуъласи фатҳ ва зафар нурлари билан ҳинд мамлакатларини мунаввар қилгандан кейин, илгариги «Фатҳнома» ларда баён қилинганидек, муваффақият қўллари ғалаба нишонли байроқларимизни Деҳли, Огра, Жўнпур, Харид, Баҳор ва бошқа ўлкаларда кўтарди. Халқларнинг кўичилик мусулмон ва кофир тоифалари бизнинг қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсуниб, қўллик йўлига садоқат ва ихлос қадамини қўйдилар.

Аммо Роно Санго кофир ўтган вақтларда қутлуғ подшоҳлигимизга бўйсунганлигини иқдор қилиб келган бўлса ҳам, ҳозирда «у тортинди ва кибрланди ва кофирлар жумласидан бўлди» мазмунига мувофиқ шайтон сифат бош тортиб, биздан ажралганларга бошлиқ бўлди ва шу билан бир қанча тоифаларнинг бирикишига сабабчи бўлдики, баъзиларининг гарданида зуннор тавқи ва айримлари муртадлик тикани меҳнатига гирифтор эди. У малъун кофирнинг истилоси Ҳинд вилоятида шу мартабада эдики, подшоҳлик давлатининг қуёши порлашдан бурун ва шаҳаншоҳлик хилофати нурининг барқ уришидан илгари, шу билан бирга, катта рожлар ва ройлар бу қирғинда унинг фармонига бўйсунганлари ҳолда бу урушда унинг жиловида бўлган ва муртадлик билан тавсифланган ҳокимлар ва йўлбошчилар ўз улуғликларини назарда тутиб, ҳеч бир қирғинда унга бўйсунмаганлар, балки у билан биргалашмаганлар. Ва ҳеч бир сафарда суҳбатдошлик ва рафиқлик йўлини тутмаганлар. Бу кенг ўлканинг барча улуғ султонлари, чунончи, Деҳли султони, Гужарот султони, Монду султони ва бошқалари бошқа кофирлар билан биргалашмай у бузуқи билан

қаршилик кўрсатишдан ожиз бўлиб, ҳийла йўсунидаги мулойимлик йўлини тутиб, у билан келишувчилик қилиб келганлар. Кофирлик туғини ислом мамлакатларининг икки юзга яқин шаҳарида тиккан эди. Масжид ва ибодатхоналарни хароб қилиб, у жойлардаги мўминларнинг хотин, бола-чақаларини асир қилди. Унинг қуввати воқийи ҳолатдан ўтиб, шу даражага бордики, Ҳинда қарор тошган қоидага кўра, бир лаклик вилоятни юз сувор ва бир курурли вилоятни ўн минг сувор эътибор қиладилар, у кофирлар сардорининг қўлга киритган мамлакатлари ўн курурага етишди. Бу (даромад) бир лак сувор ўрнида бўлади.

Бу кунларда машҳур кофирларнинг кўпгинаси ҳеч қачон ҳеч бир маъракада унга мадад бермаганлари ҳолда, ислом аскарларига душманликлари жиҳатидан унинг бузуқ табиат лашкарлари сафини орттирдилар. Чунончи, худди тутундай саркашлик даъвосида бўлган ва турли жойлар кофирларининг бошловчиси ҳисобланган ўнта мустақил ҳоким у ярамас кофирга кишан ва занжирдай ёпишиб олди. У ўнта башоратланганлар қаршисига чиқиб, ёмонлик туғини ёйган ўнта кофирнинг қарамлари ва қўшинлари ҳамда ғоят кеиғ вилоятлари бор эди. Чунончи, Салоҳиддин ўттиз минг суворали, Ровал Удий Синг Ногарий ўн икки минг суворали, ва Медни Ров ўн икки минг суворали, Ҳасанхон Мевотий ўн икки минг суворали, Бормал Эдрий тўрт минг суворали, Нарпат Ҳора етти минг суворали, Сатрвий Қачи олти минг суворали, Дерим Дев тўрт минг суворали, Бирсинг Дев тўрт минг суворали вилоятга эга эди.

Маҳмудхон Искандархон ўғлининг вилоят ва қишлоғи бўлмаса ҳам, сардорлик умидида тахминан ўн минг сувори жамъ қилган эди. Соғломлик ва омонлик водисидан узоқлашганларнинг ҳамма тўплами, Ҳинд қишлоқ ва вилоятида давом этиб келган қоида бўйича, ҳаммаси бўлиб, икки лак бир минг бўлган эди.

Алқисса, у мағрур ичи қора кофир бағри қаттиқ кофирларнинг кўнгилларини юзаки бириктириб, мусулмонларга қаршилик кўрсатиш ва улар билан уришиш ҳамда пайғамбар алайҳис-салом шариатининг асосларини емириш ҳолатига ўтди. Подшоҳнинг жангчи аскарлари худонинг балосидай у кўзсиз дажжоллар бошига ёпирилиб, «қазо етишса, кўз кўр бўлади» деган ҳукми хулқ ва номус эгаларининг ўткир назарларига манзур қилдилар ва «кимки дин учун уруш қилса, албатта, у ўз нафси учун уруш қилган бўлади» оятини мулоҳаза қилиб, «кофирларга ва мунофиқларга қарши урушнинг» деган бажарилиши лозим бўлган ҳукми амалга оширдилар.

933 (ҳижрий) йил 13-жумодис-соний ойининг шанба куни Биёна музофотининг Конво мавзуидаги тоғ атрофида душмандан икки курух масофада ғалаба нишонли ислом лашкарининг чодирлари тикилди. Ислон суворийларининг ҳашамат ва дабдабалари дин душманлари ва кофир лаинларнинг қулоқларига етиши билан муҳаммадий миллат муҳолифлари, аҳли ислом катъбасини бузишга бел боғлаган «асҳоби фил» дек, тоғ жусса ва дев ҳайбат филларни ўзларига мададгор ва таянч қилиб, ҳаммалари бир жон бир тан бўлиб, ўз бузуқи лашкарларини тартибга соддилар.

(Назм:) Залил ҳиндилар, «асхоби фил» каби, ўз пилларига мағрур бўлдилар. Ҳаммалари ажал тунидай хунук ва шум, тундан қора ва юлдузлардан кўпроқ эдилар. Ҳаммалари худди оловдай, лекин тутун каби кеккайиб, кўм-кўк осмонга бош гортган эдилар.

Отлиқма-яёв, худди чумолидай минг-минглаб ўнг ва сўлдан келдилар.

Уруш қасдида енгилмас ўрду томон йўналдилар. Шижоат бўстонининг дарахтларига ўхшаган газотчи ислом аскарлари санубардай саф торғиб санубар шаклли пўлат қалпоқларининг кўёшдай порловчи учларини, худо йўлида жанг қилувчиларининг қалбларидек, юксаклик авжига етказдилар. Сафлар Искандар саддидай темирга айланган ва тузилиш, пайғамбар шариятининг йўллари каби, тўғри ва мустаҳкам эди. Қувватининг матонати «Гўёи тубдан бир-бирига чирмашиб кетган»; нажот ва бахтиёрлик «улар худодан бўлган тўғри йўлдадирлар ва улар нажот топгандирлар» деган сўзга мувофиқ, уларнинг хос сифати эди.

(Қитъа) Шаҳаншоҳнинг раъйкаби ва барқарор диндай кишиларда кўрқув йўқликдан сафлар раҳнасиб. Унинг байроқлари ҳамма ёққа ёйилган, ҳаммаси «Ишра фатаҳна» (Биз фатҳ қилдик) алифларидай.

Ҳушёрлик ва эҳтиёткорликни кўзда тутиб, қўшиннинг олд томонига қўйилган туфекчилар ва раъдаидозларни Рум жангчилари тариқасида наналаш учун, аробалардан бир саф тартиб бериб, улар бир-бирларига занжир билан туташтирилди.

Алқисса, ислом аскарлари шундай интизом ва истеҳком пайдо қилдиларки, буюк ақл ва юксак фалак унинг тадбирчиси ва тартиб берувчисига офарин ўқиди.

Бу тартиб ва интизомни, қувват ва истеҳкомни вужудга чиқаришда ҳазрат султоннинг яқини ҳоқоний давлатининг суянчиси Низомиддин Али Халифаоддиннинг ҳамма саъй-ҳаракат ва тадбирлари тақдирга мувофиқ ва барча сардорлик ва иш юритишлари подшоҳнинг порлоқ роъйига мақбул тушди.

Подшоҳнинг гўлда туришига қарор берилди.

Ғулнинг ўн гомонида: Мададга худонинг лутфига хос бўлган саодатли қутлуғ азиз катта биродар Чин Темур султон ва худо назарига манзур бўлган катта азиз фарзанд Сулаймоншоҳ, тўғри йўл эгаси валий нисбатли жаноби Хожа Камолиддин Дўст Хованд, олий салтанат таянчи, энг яқин ва ихтисос эгаларининг зубдаси Камолиддин Юнус Али, хослар таянчи, комил ихлоси Жалолидин Шох Мансур барлос, хослар таянчи, ихтос эгаларининг зубдаси Низомиддин Дарвеш Муҳаммад сорбон, хослар таянчи, чин ихлосли Шихобиддин Абдулло китобдор ва Низомиддин Дўст эшикоқо ўз ўринларида қарор топдилар.

Ғулнинг чап томонида: салтанат эгаси, халифаликка нисбатли Султон Алоуддин Оламхон бинни Султон Баҳлул Лудий, ҳазрати султоннинг яқини, кенгаш ва маслаҳатчи садрларнинг буюғи, исломнинг қуввати Шайх Зайни Хофий, хослар таянчи, комил ихлосли Камолиддин Муҳиб Али, ҳазрати султон яқини, хослар таянчи Низомиддин Турдибек (марҳум Қуч Аҳмадбек биродари) нинг ўғли, асилзода ва аъёнлар буюғи, улуғ хон Оройишхон мазкур

Қучбек марҳумнинг ўғли, Шерафган, халқ ўртасида вазирларнинг буюк вазири Хожа Камолиддин Хусайн ва буюк девон кишилари гуруҳидан ҳаф бирлари муқаррар қилинган ўринда турдилар.

Буронғорда азиз ва улуғ фарзанд, саодатли ва бахтиёр, салтанат ва хилофатнинг эъозлиси Муҳаммад Хумоюн Баҳодир ўрнашиб ўнг томонига фарзанди азиз салтанат эгаси Қосим Хусайн Султон ва хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ўғлокчи ва мамлакат ишончи комил ихлосли Жалолиддин Ҳиндбек қавчин, мамлакат ишончи, чин ихлосли Жалолиддин Хисрав қўқалтош, мамлакат ишончи Қивомбек Ўрдушоҳ, хослар таянчи, комил эътиқод ва ихлосли Вали хозин Қорақўзи, хослар таянчи Низомиддин Пирқули Сийстоний, эл ўртасида вазирлар таянчи Хожа Камолиддин Паҳлавон Бадахший, хослар эътимодлиси Низомиддин Абдушукур ва аёнлар ишончлиси Ироқ элчиси Сулаймон оқо ва Сийстон элчиси Хусайн оқо қарор топти. Айтиб ўтилган давлатли фарзандимизнинг зўр ғалабали чап томонида олижаноб Мургазога нисбатли сайид авлоди Мирҳама, хослар таянчи Шамсиддин Муҳаммадий қўқалтош ва Низомиддин Хожагий Асад хондор тайинландилар. Буронғорда Ҳинд амирларидан мамлакат таянчи хонлархони Диловорхон, аёнлар таянчи Маликдоҳ Кароний ва аёнлар таянчи шайхлар шайхи Шайх Гўран — ҳар бирлари буюрилган ерларда турдилар.

Ислом шиорли қўшиннинг жувонғорида олий даражали иайғамбарнинг энг зубда авлоди Сайид Маҳди Хожа, энг азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо салтанат эгаси ва хилофат нисбатли Одил Султон Маҳмуд Султон ўғли, мамлакат ишончи, комил ихлосли Муиззиддин Абдулазиз мирохўр, мамлакат ишончи Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг, хослар таянчи, комил ихтисосли Жалолиддин Қутлукқадам қаровул, хослар таянчи, комил ихлосли Жалолиддин Шоҳ Хусайн Боракий мўғул ғончи ва Низомиддин Жонбек Муҳаммадбек атка саф тортдилар.

Бу тарафда Ҳинд амирларидан султонлар ҳулосаси Камолхон ва Жалолхон мазкур Султон Аловуддин ўғиллари, аёнлар ишончлиси Алихон Шайхзода Фармулий ва аёнлар ишончлиси Низомхони Биёна тайин бўлган эдилар.

Тўлғама учун хослар ишончли комил ихлосли Турдика ва Малик Қосим Бобо Қашқанинг биродари барча мўғул тўдалари билан буронғор томонида: хослар таянчи тўғри ихлосли Мўмий атка, хослар таянчи Рустам туркман бошлиғ хос аскарлардан бир тўдаси билан жувонғор томонда номзод бўлдилар. Хослар таянчи комил ихлосли, ихтисосиларнинг зубдаси Низомиддин Султон Муҳаммад баҳши ислом ғозийлари аён ва арконларини тайинланган жойларида сақлаб, ўзи бизнинг ҳукмларимизни эшитишга тайёр турарди. Тавочи ва ясовулларни теварак-атрофга юбориб, аскар ва сипоҳиларни забт қилиш бобидаги ҳукмларимизни буюк султонларга, иззатли амирларга ва ҳурматли ғозийларга етказиб турарди.

Қўшин керак-яроғи барпо ва муҳайё бўлиб, ҳар киши ўз жойига бориб турганда, сўзсиз бажарилиши лозим бўлган шарафли

фармон содир бўлдики, ҳеч ким буйруқсиз турган ўрнидан қимирла-
масин ва руҳсатсиз урушга киришмасин.

Мазкур кундан бир қисми ўтган эди, икки муқобил томон бир-бирига яқин келиб, уруш бошланиб кетди. Икки томон гули, гўё нур ва зулмат каби, бир-бирларига қарши туриб, бурунғор ва жувонғорда шундай зўр уруш бўлдики, ер юзига зилзила ва юксак осмонга гулгула тушди. Кофирларнинг бузуқ жувонғори исломнинг муборақ аскари бурунғори томон йўналиб, Хисрав кўкалтош, Бобо Қашқа биродари Малик Қосим устига ҳужум қилдилар. Энг азиз ва Улуғ биродар Чин Темур султон буйруқ бўйича уларнинг ёрдамига бориб, мардона уруш бошладики, кофирларни жойидан улоқтириб, қалблари кетигача деярли силжитиб юборди. Жўлду (ғалаба инъоми) у азиз биродарнинг номига бўлди. Замона нодири Мустафо Румий улуғ яратувчининг иноят назарига манзур бўлган, қайтарувчи ва буюрувчи маликнинг лутф-карам-лари билан ихтисос топган бахтиёр ва энг азиз фарзандимиз Муҳаммад Ҳумоюн Баҳодирнинг гулидан аробаларни олдинга келтириб, кофирларнинг қўшинлари сафларини туфак ва зарбан билан ўз қалбларидек чилчил қилди. Худди уруш найтида азиз ва улуғ биродар Қосим Ҳусайн Султон, хослар таянчи Низомиддин Аҳмад Юсуф ва қивомбек фармон олиб, уларнинг ёрдамига бордилар. Кофирларнинг гуруҳлари ўқтин-ўқтин ўз кишилари ёрдамига етиб турардилар.

Биз ҳам мамлакат ишончи Жалолиддин Ҳиндубекни, унинг кетидан хослар таянчи Муҳаммадий кўкалтош ва Хожагий Асад жондорни ва ундан кейин олий салтанат таянчи ва хос яқин Жамолиддин Юнус Али, хослар таянчи комил ихлосли Жалолиддин Шох Мансур барлос ва хослар таянчи Шихобиддин Абдулло китобдорни ва улар орқасидан хослар таянчи Дўст эшик оқа ва Шамсиддин Муҳаммад Халил ахтабегини кўмакка юбордик.

Кофирларнинг бурунғори неча мартабадан ислом қўшини жу-
вонғори томон ҳужум қилиб, ўзларини нажот эгалари гозийларга етказдилар. Ҳар гал азамат гозийлар баъзиларини зафарли ўқлар захми билан тамуғга юбориб, бир қисмини қайтардилар. Хослар таянчи Мўмин атқа ва Рустам туркман бадкирдор кофирларнинг зулмат шиор қўшинларининг орқасидан йўналдилар. Навкарлар бошлиғи хослар таянчи тўғри ихлосли Хожа Маҳмуд Али атқа ва ҳазрати султоининг яқини ҳоқоний давлатининг ишончи Ни-
зомиддин Али Халифани ўшалар кўмакига юборди. Азиз ва улуғ биродар Муҳаммад Султон мирзо, салтанат эгаси Одил султон, мамлакат ишончи Муизиддин Абдулазиз мирохўр, Жалолиддин Қутлукқадам қаровул ва Шамсиддин Муҳаммад Али жанг-жанг ва хослар таянчи Шох Ҳусайн Боракий мўғул ғоичи маҳкам туриб, уруш қилдилар. Эл аро буюк вазирлар вазири Хожа Камолиддин Ҳусайнни девон кишилари гуруҳи билан уларнинг кўмакига юбор-
дик. Барча жангчилар тўлиқ саъй ва ғайрат билан урушга рағбат кўрсатиб, «Айт, икки эзгуликдан бошқа бирор нарсани биздан кутадиларми?»—деган оятни назари эътиборга олдилар ва жон бериш юришни қилиб, жон олиш байроғини кўтардилар.

Уруш-ўлдириш узоққа чўзилиб, охири кўринмас бўлгандан кейин, ижроси мажбурий фармон етишдики, занжирланган шердай ароба кетида турган подшоҳга хос аскарлардан жангбўр йигитлар, яқдиллик ўрмонида ётган арслонлар гўлниинг ўнг ва сўлидан чиқиб, туфакчиларнинг жойини ўртада қолдириб, икки томондан жанг қилсинлар. Улар уфқ пардасида кўринган тонг ёруғидек, ароба кетидан чиқиб ҳужум қилдилар. Манхус кофирларнинг шафак тусли қонларини фалак гумбазига ўхшаган маърака майдонида тўкиб, кўпчилик саркашларнинг бошларини тап фалагидан юлдуздай махв қилдилар.

Замона нодири Устод Алиқули ўз кишилари билан гўлниинг олдида туриб, мардоналик кўрсатиб, гемир кўрғондек кофирлар сафига шундай қатта жуссали тошларни отардики, агар у тошни амаллар тарозисининг палласига солсалар, эгаси «Кимнинг тоши оғир келса, у яхши турмушда яшайди» деган ном олади ва агар қаттиқ тоққа ва баланд тепага отсалар «таралган юнгдай» тип-пит қилиб юборади. Мана шундай тош, туфак ва зарбзан отиш билан кўпчилик кофирлар жисмининг биноларини кулагди.

Подшоҳ гўлининг гуфакандозлари, буйруқ бўйича, аробадан майдон ўртасига келиб, ҳар бирлари кофирлардан кўпига ўлим заҳарларини ичирдилар. Пиёдалар зўр хатарли ўринга кириб, ўз номларини ўрмон шерлари ва мардлик майдонининг борлари ўртасида машҳур қилдилар.

Бу аҳвол муносабати билан ҳазрати Ҳокондан, гўлнинг аробаларини илгари суришга фармон бўлди. Шахсан подшоҳнинг ўзи, ўнг томондан фатҳ ва давлат ва сўл томондан иқбол ва нусрат бўлгани ҳолда, кофирлар қўшини томон қўзғалди. Теварак-атрофдан зафар нишонли қўшин бу ҳолни мушоҳида қилиб, зўр қўшин денгизида даҳшатли тўлқин кўтарилди ва бу денгизнинг барча наҳанг балиқлари шужоатини юзага чиқарди. Губор зулмати бутун майдонни қора булут каби қоплаб, қиличларнинг ярақлаши чақмоқ чақишдаги ялтирашдан ҳам ўтиб кетди. Гарднинг кўтарилиши кун юзини ойнанинг орқа томонидай бенур қилиб қўйди, калтак урувчи билан калтак егувчи, голиб билан мағлуб аралашиб кетиб, бирини биридан ажратиш қийин бўлди. Замона сеҳргари шундай бир кечани назарга келтирдики, унда тийр (ўқ) дан бошқа сайёра, йўлида маҳкам турган суворилардан ташқари турғун юлдузлар кўринмас эди.

(Назм:) Уруш қуни қоннинг нами (ер остидаги) балиққа, гард эса, (осмондаги) ойга етди. Бу кенг даштда отларнинг туёқлари зарбидан ер олтига, осмон саккизга айланди.

Ҳозир жангчилар, айни жон олиб, жон бериб турган пайтда ғайб нидочисидан: «Қайғирманг, умидсизланманг, ғамга тушманг — ғалаба сизларда» — деган хушхабар эшитар, аниқ хабарлар етказувчидан: «Оллодан ёрдам ва фатҳ яқиндир, мўминларга башорат қил» деган муждани тинглардилар, шундай шавқ билан уруш қилардиларки, юқори олам фаришталаридан уларга таҳсин нидоси етарди. Муқарраб фаришталар, парвона каби уларнинг бошларидан айланардилар. Икки намоз орасида уруш олови шундай гурулладики, у машъаллардан фалакларга байроқ қўтариларди. Ислом лаш-

карларининг буронғор ва жувонғорлари кофирларнинг буронғор ва жувонғорларини гул билан бирликда бир ерга тўплади.

Номдор жангчиларимиз ғалабаси асарлари ва ислом байроғининг юкори кўтарилини зохир бўла берган сари, у малъун кофирлар ва ярамас динсизлар бир муддат ўз ҳолларига ҳайрон бўлиб турдилар. Охирда жонларидан кўнгил узиб, гулнинг ўнг ва сўлида ҳужумга ўтдилар. Сўл томонда кўпроқ ҳужум қилиб, ўзларини яқин етказдилар. Аммо шужаотли ғозийлар, савобни кўзда тутиб, ўқ кўчатини ҳар бирларининг кўкраклари заминига ўтқаздилар ва ҳаммаларини ўзларининг қора бахтлари каби, орқага қайгардилар. Бу ҳолат нусрат ва иқбол шободаларини кутлук наввоблик давлатимиз чаманига эстирди. Ва «Ҳақиқатан биз санга ёркин ғалаба эшигини очдик» муждасини етказди. Фатҳ гузалининг оламга оро берувчи жамоли «Оллоҳ сенга улуг нусрат билан кўмак беради» кокили билан безалиб, нарда остида яшириниб турган иқбол саодати ёрдам бериб, бу ҳолнинг гувоҳи бўлди.

Бузуқ ҳиндлар ўз ҳолларини мушкул билиб, «титилган юнгдек» сочилиб ва «тўзиган палосдек» нобуд бўлдилар. Кўплари ўлиб, маърака майдонида қолдилар, бир мунчалари бошларидан кечиб чўлларда сарсонликка тушдилар ва қарға-қўзғунларга емиш бўлдилар. Ўлганлардан теялар ва бошлардан миноралар юзага келди. Ҳасанхон Мевотий туфак зарби билан ўлганлар қаторига тизилди. Шунингдек халойиқ сардори бўлиб келган, йўлдан озган саркашларнинг кўплари тийр ва туфак тегиб ҳаётларини тугатдилар.

Жумладан, Удайпур вилоятининг ҳокими 12 минг суворили Ровал Уди Синг Богарий; тўрт минг суворили Рой Чандарбон Чухон; олти минг суворили Чандирий ўлкасининг ҳокими Пупат Ров мазкур Салоҳиддин ўгли; тўрт минг суворили Моникчинд Чухон ва Дилпат Ров; ўттиз минг суворили Гангу ва Карм синг ва Дангуси ва яна ҳар бири бир гуруҳ бошлиғи ва шавкат ҳам шукуҳ эгаси бўлган бошқалари тамугга йўлландилар ва бу ботқоқлик ўтидан энг чуқурликка кетдилар. Кофирларнинг мамлакати мажруҳ ва ўлганлардан жаҳаннамдек тўлди ва жаҳаннамнинг энг туби дўзох носбонига жон тонширган мунофиқлардан лиммо-лим бўлди.

Ислом аскарларидан ҳар ким бир томонга борса, ҳар қадамда бир саркашнинг ўлигини топар эди. Ўрду қочувчилар кетидан югурса, ҳар бир қадамини янчилган бир ҳашаматли гавдадан холи топмас эди.

Хама ҳиндулар ўлдирилган хор-зор,
Туфак тони билан «асҳоби фил» дай.
Танлардан тоғлар бўлди аён.
Ҳар бир тоғда у чапмадан оқарди қон.
Зўр шукуҳли саф ўқининг қўрқинчидан
Қочишарди ҳар бир дашту тоғ томон.

933 (ҳижрий) йил, 25-шаъбон ойида ёзилди.

МУНДАРИЖА

Нашр ҳақида. (<i>Норсо Шамсиев</i>).....	3
Саккиз юз тўқсон тўққизинчи йил воқеалари (1493).....	5
Вақоси санаи тисъа миа (1494-1495).....	25
Вақоси санаи ихдо ва тисъа миа (1495-1496).....	33
Вақоси санаи исно ва тисъа миа (1496-1497).....	38
Вақоси санаи салоса ва тисъа миа (1497-1498).....	42
Вақоси санаи арбаа ва тисъа миа (1498-1499).....	56
Вақоси санаи хамса ва тисъа миа (1499-1500).....	62
Вақоси санаи ситта ва тисъа миа (1500-1501).....	72
Вақоси санаи сабъ ва тисъа миа (1501-1502).....	85
Вақоси санаи самон ва тисъа миа (1502-1503).....	92
Вақоси санаи тисъа ва тисъа миа (1503-1504).....	109
Вақоси санаи ихдо ашара ва тисъа миа (1505-1506).....	141
Вақоси санаи исно ашара ва тисъа миа (1506-1507).....	166
Вақоси санаи салоса ашара ва тисъа миа (1507-1508).....	183
Вақоси санаи арбаа ашара ва тисъа миа (1508-1509).....	196
Вақоси бисту панҷум (1519-1520).....	197
Вақоси санаи ситта ва ишрина ва тисъа миа (1519).....	228
Вақоси санаи исно ва салосина ва тисъа миа (1525).....	239
Вақоси санаи салоса ва салосина ва тисъа миа (1526).....	278
Вақоси санаи арбаа ва салосина ва тисъа миа (1527).....	304
Вақоси санаи хамса ва салосина ва тисъа миа (1528).....	312
Вақоси санаи ситта ва салосина ва тисъа миа (1529).....	349
Таржималар.....	358

На ӯзбекском языке

Захириддин Муҳаммад Бабур

БАБУРНАМЕ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриётининг 1964 йил
нашридаги кайта босилган.

Мусаввир Д. Нурмонов

Расмлар муҳаррири А. Шоалимов

Техн. муҳаррир М. Мирражабов

Корректор Ш. Соғитова

ИБ №6271

Босмахонага берилди. 11.06.89. Босингга русчага эъланди. 01.12.89. Формати 60×90¹/₁₆. Босм. қоғози №1. Тип Бодоин. гарнитур. Офсет. босма. Ҳарфчи 8 мм. л. 3,0±0,5 мм. Ҳарфчи кр-оттис. 25,0. Нашр. л. 25,85±0,83 вкл. Буюртма № 4982. Ҳарфнома. 29. 89. Ҳарфчи. 200.000. Ҳажми. 2 с. 80 с. Юзданча. нашриети. Тошкент-83. Г.О.И. Ўзбекистон Республикаси. То.

Ўзбекистон ССР Нашриёт, полиграфия ва китоб савдоси ишлари давлат комитети
«Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмасининг Бон корхонаси. Тошкент.
700024. Павлов кўчаси. 39.